श्री आनन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्य विरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

श्रीपद्मनाभतीर्थविरचित सत्तर्कदीपावली, श्री त्रिविक्रमपण्डिताचार्य विरचित तत्त्वप्रदीपिका
श्री जयतीर्थविरचित तत्त्वप्रकाशिका इति टीका त्रयेण, श्री वादिराजतीर्थविरचित गुर्वर्थदीपिका,
श्रीरघूत्तमतीर्थविरचित भावबोधः, श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचित भावदीपः,
श्री ताम्रपर्णी श्रीनिवासविरचित वाक्यार्थमुक्तावली, श्री पाण्डुरङ्गि श्रीनिवासाचार्यविरचित तत्त्वसुबोधिनी,
श्रीनिवासतीर्थविरचित वाक्यार्थविवरणम्, श्रीशर्करा श्रीनिवासविरचित वाक्यार्थमञ्जरी,
पाण्डुरङ्गि केशवाचार्यविरचित विवृतिः इति अष्टटिप्पणीभिः समलङ्कृतम्

द्वितीयं सम्पुटम्

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादौ)

Edited by

Mahāmahopādhyāya

Prof. K.T. Pandurangi

Formerly Prof. of Sanskrit, Bangalore University
Hon. Director, Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation
Upakulapati, Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore

1998

Published by

Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation

No.33/163, 10th B Main Road, Jayanagar I Block, Bangalore-11

श्री आनन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्य विरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

श्रीपद्मनाभतीर्थविरचित सत्तर्कदीपावली, श्री त्रिविक्रमपण्डिताचार्य विरचित तत्त्वप्रदीपिका
श्री जयतीर्थविरचित तत्त्वप्रकाशिका इति टीका त्रयेण, श्री वादिराजतीर्थविरचित गुर्वर्थदीपिका,
श्रीरघूत्तमतीर्थविरचित भावबोधः, श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचित भावदीपः,
श्री ताम्रपर्णी श्रीनिवासविरचित वाक्यार्थमुक्तावली, श्री पाण्डुरङ्गि श्रीनिवासाचार्यविरचित तत्त्वसुबोधिनी,
श्रीनिवासतीर्थविरचित वाक्यार्थविवरणम्, श्रीशर्करा श्रीनिवासविरचित वाक्यार्थमञ्जरी,
पाण्डुरङ्गि केशवाचार्यविरचित विवृतिः इति अष्टटिप्पणीभिः समलङ्कृतम्

द्वितीयं सम्पुटम्

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादौ)

Edited by

Mahāmahopādhyāya

Prof. K.T. Pandurangi

Formerly Prof. of Sanskrit, Bangalore University
Hon. Director, Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation
Upakulapati, Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore

1998

Published by

Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation

No.33/163, 10th B Main Road, Jayanagar I Block, Bangalore-11

Brahmasūtrabhāṣyam of Śrī Ānandatīrtha with the commentaries of Śrī Padmanābhatīrtha, Sri Trivikrama Pandita Śrī Jayatīrtha and the Sub-conmmentaries of Śri Vādirājatīrtha, Śrī Raghuttamatīrtha, Śrī Rāghavendratīrtha, Śrī Tāmraparṇi Śrīnivāsa, Śrī Pāndurangi Śrīnivāsa, Śrīnivāsatīrtha, Śarkara Śrīnivāsa and Pāndurangi Keśavāchārya. Vol.II, Chapter I Pādas III to IV edited by Prof. K.T. Pandurangi and published by Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation, No.33/163, 10th B Main Road, Jayanagar I Block, Bangalore-560 011.

No. of Pages : 648

No. of Copies : 1000

Price : Rs.270=00 (30 Dollors)

Copies can be had from : **Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation,**
No.33/163, 10th B Main Road,
Jayanagar I Block, Bangalore-560 011.

Typeset at : **Vāgartha Printonics,** Bangalore-19. Phone : 627677
Printed at : **Brindavan Printers and Publishers,** Bangalore-4. Phone : 2224484

PREFACE

The present volume is the second in the series of five volumes of Brahmasūtrabhāṣya of Śrī Ānandatīrtha (Śrī Madhvāchārya) planned to be critically edited and published by Dvaita Vedanta Foundation. This contains the second and third sections of the first chapter; it comprises the Bhāṣya, three commentaries and eight sub commentaries. All these are critically edited with the help of rare old manuscripts. Two of these manuscripts were especially procured from Sri Uttaradi Matha manuscripts library. Recently one more sub-commentary was traced in the same library and it is added at the end.

As stated in the first volume, the study of all these sub-commentaries is necessary as these will help the scholars to identify the historical growth of the vedanta thought and polemical skill. These commentators belong to different periods and represent the growth of Vedanta thought of that period.

The second and the third sections of the first chapter given in this volume continue the same theme as the earlier volume viz., Samanvaya, which is the theme of the entire first chapter. The samanvaya of those words that superficially convey both Brahman and 'other than Brahman' are shown to convey Brahman only in the third section. In the fourth section the words that superficially convey 'Other than Brahman' only are shown to convey Brahman. The whole purpose of the first chapter is to establish two important tenets viz., Sarvaṣabda vāchyatva i.e. Brahman is conveyed by all words, and Sarvaguṇapūrnatva i.e., all attributes belong to Brahman. This central theme viz., Brahman is guṇapūrna and he is not nirguṇa is handled by all the commentators with erudition.

Prof. K.T. Pandurangi, the Hon. Director of the Dvaita Vedanta Foundation has edited this volume with great care and devotion. Two young Pandits Sri Ramakanta Joshi and Sri Krishna Upadhyāya have assisted him. We thank these scholars for their valuable service.

We also thank the Brindavan Printers for neat printing and good get up.

We hope to publish the remaining volumes in due course.

N Narasimha Rau
Chairman

Introduction

In the introduction to the first volume of the Brahmasūtra bhāṣya with three commentaries and six sub-commentaries published last year, a detailed account of the topics of the entire Brahmasūtras is already given. The conspectus of the subjects discussed in 1st and 2nd padas of first chapter is also given. It was not possible to include the entire first chapter in the first volume as it would have been very bulky. It has run into 760 pages, for pādas I and II only. Therefore, pāda III and IV of the first chapter are issued as a separate volume.

In these two pādas the समन्वय of उभयत्र प्रसिद्ध and अन्यत्रैव प्रसिद्ध is established. In the fourteen adhikarana of II pāda, (१) सर्वाधारत्वलिङ्ग (२) भूमा नाम (३) अक्षर नाम (४) 'सत्' नाम (५) हृत्पद्मस्थत्वलिङ्ग (६) आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वलिङ्ग (७) ईशान नाम (८) देवानां वेदविद्याधिकार: (९) शून्द्राणां वेदविद्याधिकाराभाव: (१०) वज्र नाम (११) 'ज्योति:' नाम (१२) आकाश नाम (१३) सुषुप्त्यादिद्रष्ट्रत्वलिङ्ग (१४) ब्राम्हण नाम are discussed and it is established that the respective नाम and लिङ्ग's belong to Viṣṇu only. देवताधिकरण and अपशूद्राधिकरण are प्रासङ्गिक. These do not deal with समन्वय.

Under वामनाधिकरण, तत्त्वप्रकाशिका discusses श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण etc canons for determining the purport of a discourse, and a passage in detail.

In the fourth pāda, in seven adhikaraṇas, the following topics are discussed :

(१) अव्यक्त, दु:खी, बद्ध etc words convey Viṣṇu
(२) ज्योतिष्टोम etc कर्मवाचक words convey Viṣṇu
(३) पञ्चजन etc words in plural convey Viṣṇu
(४) आकाश etc words that are stated as अवान्तरकारण also convey viṣṇu.
(५) All words convey Viṣṇu by परममुख्यवृत्ति and the respective other objects by मुख्यवृत्ति.
(६) Words like प्रकृति that are in स्त्रीलिङ्ग also convey विष्णु.
(७) निषेधमुखवेद्यवस्तुवाचि words like असत्, शून्य etc also convey Viṣṇu.

In this way the समन्वय of all अन्यत्रैव प्रसिद्ध words is established in the fourth pāda.

Under समाकर्षाधिकरण the views of जैमिनि, आश्मरथ्य, औडुलोमि and कात्यायन are quoted. These relate to the procedure of words conveying the respective other meanings related to Karma by मुख्यवृत्ति. As regards the words conveying God by परममुख्यवृत्ति there is agreement among all. Therefore, the opinion of some modern scholars, that

these were earlier वेदान्तिन्s is not sound. The views of these are quoted only when some thing connected with कर्म is discussed and it is explained that their views could be accommodated within the framework of Bādarāyaṇa's view. This question is already discussed in the introduction to the first volume refering to the occurance of these names earlier.

Under ज्योतिरुपक्रमाधिकरण, तत्त्वप्रकाशिका discusses रूढि, योग etc seven types of word meanings that play a vital role in the interpretation of the Śruti text.

A detailed conspectus of the adhikaraṇas of these two pādas is given below.

Brahmasūtrabhāṣya

Chapter I pāda III

In the previous two pādas, The words that superficially conveyed other than Viṣṇu, were explained to convey Viṣṇu. This is technically known as anyatraprasiddha sabdasamanvaya. In this third pāda the words that superficially convey both Viṣṇu and other than Viṣṇu will be explained to convey Viṣṇu only. This is technically known as ubhayatra prasiddha śabdasamanvaya. In the previous two pādas the words that are the names of Viṣṇu i.e. Nāmātmaka words, and the words that convey the attribute of Viṣṇu i.e. Lingātmaka words, were considered separately in the first and the second pāda respectively. However, in this third pāda both types of words are considered in the same pāda. The nature of the word concerned whether it is name or attribute is made clear in the respective adhikaraṇa.

द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ १-३-१ ॥

In this adhikaraṇa the question whether Brahman i.e. Viṣṇu, is the locus, and the support of Dyu, bhū, antarikṣa, manas, prāṇa etc. or someone else is raised. Some One is stated as the abode of Dyu, bhu etc in the Mundaka upaniṣat 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनःप्राणै सह etc. and it is further stated that he should be known and none else 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्'.

Pūrvapakṣin argues that Viṣṇu is not the abode of these. One of the following viz. रुद्र, प्रधान, जीव, वायु may have to be taken as the abode of these. In support of the claim of these, he gives the following grounds.

१. रुद्र - 'रुद्रो वाव लोकाधारः' इत्युक्तत्वात्

२. प्रधानम् (प्रकृतिः) द्युभ्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वात् तदाश्रयत्वं युक्तम् ।

३. जीवः - 'स एषः अन्तश्चरते बहुधा जायमानः' इति द्युभ्वाद्यायतने जीवलिङ्गश्रवणात् ।

४. वायुः - 'वायुना वै गौतम सूत्रेण' इति वायौ लोकाधारत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् ।

On these grounds the Pūrvapakṣin claims that one of these may be considered as the abode of द्यु, भू etc but not Viṣṇu.

The above Śūtra states the siddhānta by pointing out that the word आत्मन् occures with reference to that which is the abode of these. This word exlusively applies to Brahman i.e. Viṣṇu only. It is स्वशब्द for Brahman. Therefore, रुद्र, प्रधान etc others cannot have any claim to be the abode of Dyu, bhū etc. Bhaṣyakāra makes it very clear by quoting the following authority.

आत्मब्रह्मादयः शब्दाः तमृते विष्णुमव्ययम् ।
न सम्भवन्ति यस्मात् तैः नैवाप्ता गुणपूर्णता । -इति ब्रह्मवैवर्ते

The expression आत्मन् means गुणपूर्ण. Rudra etc are not गुणपूर्ण. Therefore, these cannot be refered to by the word आत्मन्. That which is the abode of Dyu, bhū etc is stated to be आत्मन्. Therefore, Viṣṇu who is conveyed by the word आत्मन् is the abode of Dyu, bhū etc.

ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ (१-३-२)

In this Śūtra a clear ground to take Viṣṇu only as the abode of Dyu, bhū etc is given. That which is the abode of Dyu, bhū etc is stated to be the goal of the liberated. 'अमृतस्यैष सेतुः' Viṣṇu is declared to be the goal of the liberated in several śrutis passages. (i) ब्रह्मविदाप्नोति परम् (ii) मुक्तानां परमागतिः (iii) एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति. Therefore, he is the abode of Dyu, bhū etc.

ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ १-३-३ ॥

None of the attributes of Rudra viz. भस्मधर, उग्र, etc are stated here. Therefore, he cannot be considered to be the abode of Dyu, bhū etc. This is brought out by the expression अतच्छब्दात् in this Sūtra. In fact even the names of Rudra viz. ईशान, पिनाकी, कृत्तिवासा etc. are primarily the names of Viṣṇu. These convey Rudra only secondarily.

रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माद् जनार्दनः ।
ईशानादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ॥

शिवः सुखात्मकत्वेन शर्वः संरोधनाद्धरिः ।

Similarly, the names Virincha, Brahmā, Indra etc also primarily convey Viṣṇu and secondarily, the respective other deities. However, the names नारायण etc that exclusively convey Viṣṇu will not convey other deities even secondarily.

i) विरिञ्चश्चविरेचनात् ।

बृंहणात् ब्रम्हनामाऽसौ ऐश्वर्यादिन्द्र उच्यते ॥

एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः ।

वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः ॥ इति ब्रम्हाण्डे

(ii) न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः ।

अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तितः ॥ इति वामने

ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ १-३-४ ॥

Vāyu and Jīva are not the abode of Dyu, bhu etc. for the reasons already stated viz. It is a goal of the liberated, it is refered to by the word ātman, and the words Rudra, Prāṇa etc are primarily the names of Viṣṇu. Vāyu and Jīva are not the goal of the liberated, nor refered to by the word ātman.

ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १-३-५ ॥

It cannot be argued that Jīva also can be taken on the ground that Jīva and Brahman are identical. Because, the distinction between the Jīva and Brahman is clearly stated as जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानम् (मु. ३-१-२)

ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ १-३-६ ॥

More over the fact of someone being the abode of Dyu, bhū etc is stated in the context of obtaining the knowledge of Brahman i.e. Viṣṇu, as a subject of परविद्या । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति हि प्रकरणम् ।

ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ॥ १-३-७ ॥

The difference between Jīva and Brahman is clearly brought out by the Śruti 'द्वासुपर्णा सयुजा सखाया' etc by stating that Jīva reaps the results of its deeds while God watches it.

भूमाधिकरणम् (१-३-२)

ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥ १-३-८ ॥

In this adhikaraṇa, the question whether the word भूमा conveys Viṣṇu or Vāyu is raised. The Pūrvapakṣin argues that this word conveys Vāyu i.e. Prāṇa only. He supports his contention by pointing out that नाम, वाक्, मनस् etc are stated in a graded way upto आशा. Then, it is stated that प्राणो वा आशाया भूयान्. After this nothing else is stated. This means that प्राण is highest. The word भूमा means सुख. Therefore, प्राण is stated as सुखरूप here compared with all others such as नाम, वाक् etc. This contention of Pūrvapakṣin is rejected by siddhāntin on the ground that the expression भूमा means पूर्णसुख. Viṣṇu only is पूर्णसुख. Therefore, the expression भूमा conveys Viṣṇu only. The expression सम्प्रसादात् in the Sūtra conveys the sense पूर्णसुखरूपत्वात्. More over Viṣṇu only is stated as highest in the context. This is stated in the Sūtra by the expression अध्युपदेशात्.

ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ १-३-९ ॥

In this context the attribute सर्वगतत्व is given by the statement 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात्' etc. This can be the attribute of Viṣṇu only.

अक्षराधिकरणम् ॥ १-३-३ ॥

ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥ १-३-१० ॥

In this adhikaraṇa the question whether the word Akṣara conveys Brahman i.e. Viṣṇu or Prakṛti i.e. chetanaprakṛti i.e. Ramā is raised.

Pūrvapakṣin argues that the attribute akṣaratva i.e. non-destructability is found in Prakṛti also. The Akṣara is stated to be the abode of chandra, Sūrya etc. This is also found in Prakṛti as per the Śruti 'अहं सोममाहनसम्'. The attribtes adṛśyatva etc. also are the attributes of Prakṛti i.e. Ramā, as per the statement 'येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं समुपासते'. Therefore, the word Akṣara conveys Prakṛti i.e. chetanaprakṛti i.e. Ramā.

This contention of Pūrvapakṣin is rejected in this Sūtra and the Siddhānta view viz the word Akṣara conveys Viṣṇu is established. The Sūtra gives the ground for the siddhānta view as अम्बरान्तधृतेः. The Akṣara is stated to be the abode of ambara i.e. ākāśa i.e. prakṛti also. एतस्मिन्नेव खलु अक्षरे गार्गि आकाशः ओतश्च प्रोतश्च (बृ.५-८-२२). Therefore, ākāśa i.e. prakṛti itself cannot be Akṣara. This Akṣara has to be taken as

Brahman i.e. Viṣṇu. He is the abode of all including Prakṛti i.e. chit-prakṛti i.e. Ramā. The fact of Viṣṇu being the abode of all is stated in the Śruti.

i) य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा (ऋ. १-१५४-४)
ii) यस्मिन्निदं सञ्च विचैधि सर्वं यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः । (म.ना.उ १-२)
iii) पृथिव्यादिप्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवच्च यत् ।
विष्णुरेको बिभर्तीदं नान्यस्तस्माद् क्षमो धृतौ ॥ इति स्कान्दे

ॐ सा च प्रशासनात् ॐ (१-३-११)

Viṣṇu being the abode and the supporter of all is confirmed by the fact that all others function under his orders. एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः. This is also made clear in Mahābhārata as 'एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता'.

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १-३-१२ ॥

The fact that the ordinary attributes of other entities such as स्थूलत्व, अणुत्व etc are not found in it, also confirms that it is a unique object. अस्थूलमनणु इत्यादिना स्थूलाण्वादीनामन्यवस्तुस्वभावानां व्यावृत्तेश्च. In this context it may be noted that the attribute that apparantly look contradictory to each other such as अस्थूल and अनणु are present in him by his अचिन्त्याद्भुतशक्ति.

सदधिकरणम् ॥ १-३-४ ॥

ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॐ ॥ १-३-१३ ॥

In this adhikaraṇa, the question whether the word सद् in the Śruti 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' etc conveys Viṣṇu or Pradhāna i.e. Jaḍaprakṛti, is raised. This leads to the further question whether Viṣṇu is the cause of the world or pradhāna. If the word sad conveys Viṣṇu, then, he will be the cause, on the other hand if सद् conveys pradhāna, then, that will be the cause. Therefore, this question has to be settled.

Pūrvapakṣin argues that the word सद् in the above Śruti has to be taken to mean pradhāna i.e. jadaprakṛti only, since it is stated to undergo modification and becomes many. 'बहुस्यां प्रजायेय' इति । Viṣṇu does not undergo any modification.

This contention of pūrvapakṣin is rejected by this Sūtra by pointing out that the cause is stated to have 'thought and created'. The jadaprakṛti is not capable of thinking while commencing the creation. Therefore Viṣṇu has to be taken as the cause stated here, and conveyed by the word 'सद्'. This is stated in the Sūtra as

'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्'. Though Viṣṇu does not undergo any modification or change, he assumes many forms. This is stated by 'बहुस्यां प्रजायेय'. Though prakṛti is material cause, it is not a creator. In this Śruti the creator is mentionned but not the material cause, since, thinking on the part of the cause is stated.

दहराधिकरणम् ॥ १-३-५ ॥

ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ १-३-१४ ॥

In this adhikaraṇa, the question whether the attribute हृत्पद्मस्थत्व is an attribute of Viṣṇu or that of ākāśa or jīva is raised. The pūrvapakṣin argues that it is an attribute of ākāśa. The Śruti states 'दहरेऽस्मिन्नन्तर आकाशः'. The word ākāśa here cannot be taken to convey Viṣṇu since it is stated that 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्'. No Suṣira can be thought of for Viṣṇu. Jīva also may be taken as present in Dahara i.e. hṛtpadma, since he is aṇu and can remain in hṛtpadma. He is also refered to in the concluding section as 'एष आत्मेति होवाच'.

This contention of pūrvapakṣin is rejected by this Sūtra and the siddhānta viz hṛtpadmastha is Viṣṇu is established. The ground for this siddhānta is stated in the Sūtra as उत्तरेभ्यः. In this section a number of attributes of One who is in hṛtpadma are stated later. These are अपहतपाप्मा अजरो विमृत्युः विशोकः etc. These cannot be attributes of ākāśa or jīva. Therefore, Viṣṇu only has to be taken as present in Dahara pundarika and hṛtpadmasthatva is his attribute. उत्तरेभ्यः गुणेभ्यः दहरः विष्णुरेव.

ॐ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गंच ॥ १-३-१५ ॥

Two more grounds are given here in support of siddhānta view that Viṣṇu is present in dahara pundarīka. In the Śruti अहरहः गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दति । (छा. ७-३-२) It is stated that during the deep sleep jīvās go to him, and dahara pundarīka is brahmaloka. Jīvas going to him and the use of the word brahma clearly show that he who is in hṛdayapundarīka is Brahman i.e. Viṣṇu. These two grounds are stated in the Sūtra as 'गतिशब्दाभ्याम्.'

ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥ १-३-२६ ॥

Two attributes of Viṣṇu सर्वाधारत्व, and सर्वेश्वरत्व are stated as the attributes of हृत्पद्मस्थ. Therefore, He is हृत्पद्मस्थ. These attributes are also stated in the Śruti एतस्मिन् खलु अक्षरे गार्गि आकाशः ओतश्च प्रोतश्च' and 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि'. These provide समाख्या for the point made.

ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १-३-१७ ॥

Viṣṇu's presence at hṛdaya is well-known in Śrutis such as (i) 'तत्रापि दहरं गगनं विशोकं यदन्तस्तदुपासितव्यम्' (म.ना.उ. १०.७) (ii) दिव्ये ब्रह्मपुरेह्येष व्योम्न्यात्मा सम्प्रतिष्ठितः ।

ॐ इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥ १-३-१८ ॥

The contention of the pūrvapakṣin that the jīva is mentionned here is rejected here. इतर means jīva, परामर्श means reference. Though jīva is mentionned here, he cannot be taken as hṛtpadmastha, since, अपहतपाप्मत्व etc attributes are not possible in his case.

ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ १-३-१९ ॥

The pūrvapakṣin again argues that jīva is stated as सत्यकाम in the Śruti 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्' etc later. This means he also has अपहतपाप्मत्व etc later. Therefore, he can be taken as present in hṛtpadma. This argument is not acceptable since it refers to jīva's liberated state and hṛtpadmasthatva question is raised when he still has his body. Therefore, hṛtpadmastha stated here is Viṣṇu only.

ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ ॥ १-३-२० ॥

The reference as 'स एष आत्मा' is not a reference to jīva, it is a reference to Paramātmā only.

ॐ अल्पश्रुतेरितिचेत्तदुक्तम् ॐ ॥ १-३-२१ ॥

Pūrvapakṣin further argues that dahar i.e. hṛdaya guhā is a small place. How can Brahman be present in such a place. Therefore, jīva has to be taken as present in hṛtpadma. It is answered by Sūtrakāra by stating that it is already stated in the sūtra 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवत्' that he can be thought of as present at the small heart for the purpose of meditation.

अनुकृत्यधिकरणम् ॥ १-३-६ ॥

ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ १-३-२२ ॥

In this adhikaraṇa the question whether the attribute आनुकूल्येन गृह्यमाणत्व indicated by the statement 'कथं नु तद्विजानीयाम्' is an attribute of Viṣṇu or jñānisukha is raised. The pūrvapakṣin contends that it is an attribute of Jñānisukha, since, it is the context of describing Jñānisukha and the expression 'परमं सुखम्' makes it clear that it is this that is intended to be आनुकूल्येन गृह्यमाण. This contention is rejected by this Sūtra. It is

stated here that in the light of the statements 'तमेवभान्तमनुभाति सर्वम्' etc Viṣṇu is stated here as आनुकूल्येन गृह्यमाण but not Jñānisukha.

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ १-३-२३ ॥

The fact stated by the Śruti 'तमेव भान्तमनुभाति' etc is also stated by Smṛti 'यदादित्यगतं तेजो' etc and 'न तद्भासयते लोको' etc.

वामनाधिकरणम् ॥ १-३-७ ॥

ॐ शब्दोदेव प्रमितः ॐ ॥ १-३-२४ ॥

In this adhikaraṇa whether the word Iśāna in the Śruti 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य' conveys Vāyu or Viṣnu is raised. The pūrvapakṣin argues that this word conveys Vāyu only. This Īśāna is stated to be प्राणव्यवस्थापक, मध्यम, and सर्वदेवोपास्य. These are the attributes of Vāyu only. This contention is rejected in this Sūtra. Since the name वामन occures in this Śruti, Īśāna conveys Viṣṇu only. It is well-known that the name Yāmana is the name of Viṣṇu. Between वामनश्रुति and प्राणव्यवस्थापकत्व etc. लिङ्ग, श्रुति has to be prefered. In this context Bhāṣya states श्रुति etc अर्थनिर्णायकप्रमाण and points out the earlier has a priority over the later in the order in which these are stated here. However, the समाख्या has to be taken as last.

श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा ।
पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णयः ॥ इति स्कान्दे ।

These are explained in तत्त्वप्रकाशिका as under : (१) नाममात्रेण निर्देशः श्रुतिः (२) 'असाधारणधर्मो लिङ्गम् (३) निराकांक्ष पदानि वाक्यम् (४) एकप्रमेयप्रतिपादकानेक वाक्यानि प्रकरणम् (५) अनेकप्रमेयप्रतिपादकमेकार्थे तात्पर्ययुक्तं स्थानम् (६) समानोक्तिः समाख्या

ॐ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॐ ॥ १-३-२५ ॥

Thought Viṣṇu is all pervasive, he is stated as अङ्गुष्ठमात्र here, taking into account the size of the heart of men at which he has to be meditated.

देवताधिकरणम् ॥ १-३-८ ॥

ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ ॥ १-३-२६ ॥

In this adhikaraṇa the question whether the deities have वेदविद्याधिकार or not is raised. Pūrvapakṣin argues that they have no वेदविद्याधिकार. He gives two reasons in

support of his contention. (१) वेदविद्याधिकार is restricted to मनुष्य only. (2) The deities are either eternal or temporary. If these are eternal, then, no purpose will be served by the study of Vedavidyā. If these are not eternal, then, during the period of their absence, no sacrifices could be performed since there are no deities to receive the offerings. In either case the question of वेदविद्याधिकार for the deities does not arise.

Sūtrakāra rejects this contention in this Sūtra and states that the deserving men after attaining the position of a deity do have वेदविद्याधिकार. The expression तदुपरि in the Sūtra is explained as मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरि. The Sūtrakāra states it as his view by quoting his name i.e. बादरायण as he is going to state the views of others later.

ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ ॥ १-३-२७ ॥

The objection that 'If the men become the deities, then, there would be no deities before these men became deities. This means that there was no performance of sacrifices as there were no deities', is answered in this Sūtra.

It is not only one set of men who become deities, but it is a series of them. At no time there is a position when there are no deities. This is clear from the Śruti 'ते हि नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः'. Therefore, there is no difficulty for the performance of sacrifices. There is no time, when there are no deities at all.

ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॐ ॥ १-३-२८ ॥

The Vedas are eternal. If the deities mentioned in them are not eternal, during the absence of these deities the Vedas will be conveying something that is not there. This will affect the very validity of Vedas is another objection. This is answered here. It is already stated that the deities will always be present. It may not be the same persons but there are deities. This is clear from the Śruti 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' sages of high attainments actually see them. The presence of the deities in future may also be inferred.

ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ ॥ १-३-२९ ॥

Since the Vedas are eternal the presence of the deities also in a series has to be accepted as eternal. शब्दस्य नित्यत्वादेव देवप्रवाहनित्यत्वं युक्तम् ।

ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि अविरोधः ॐ ॥ १-३-३० ॥

The names and the forms of the deities in the past, present, and future are the same. Therefore, the absence of the deities that are liberated does not affect the series of deities.

ॐ मध्वादिषु असम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ ॥ १-३-३१ ॥

Jaimini is of the opinion that the deities do not have adhikāra for Madhuvidya etc since the result to be obtained from these is already obtained by them.

ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥ १-३-३२ ॥

The deities will not have any adhikāra to obtain the knowledge for liberation, since, they have already such knowledge and are not required to obtain it again.

ॐ भावन्तु बादरायणोऽस्तिहि ॐ ॥ १-३-३३ ॥

However, Bādarāyaṇa i.e. Sūtrakara, makes it clear that there is a special result for special knowledge and therefore, the deities have अधिकार for मधुविद्या etc.

It has to be noted here that there is no conflict between the views of Jaimini and Bādarāyaṇa. Jaimini states that the deities are not required to undertake Madhuvidyā etc for the routine results while Bādarāyaṇa states that in order to aquire special knowledge they are required to undertake these Vidyās.

i) फलविशेषभावात् प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वादिषु अधिकारं बादरायणो मन्यते । अस्ति हि प्रकाशविशेषः ।

ii) उक्तफलानधिकारमात्रं जैमिनिमतम् । अतो न तन्मतविरोधः ।

सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य त्वेकदेशविचिन्तनम् ।
स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुः तन्मतं न विरुध्यते ॥

अपशूद्राधिकरणम् ॥ १-३-९ ॥

ॐ शुगस्य तदानदरणश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ १-३-३४ ॥

In this adhikaraṇa the question 'whether the Śūdras have Vedavidyādhikāra or not' is raised. Pūrvapakṣin argues that since, men are stated to have Vedavidyādhikāra if they have Viśiṣṭabudhyādi, the Śūdras who have Viśistabudhyādi can also have Vedavidyādhikāra. In fact there is an instance of a Śūdra receiving Brahmavidyā in Chāndogya Upaniṣat. Pautrāyaṇa a Śūdra is stated to have received Vedavidyā from Raikva. He is addressed as Śūdra.

This contention of pūrvapakṣin is rejected in this Sūtra. Pautrāyaṇa was not a Śūdra. He is addressed as Śūdra in the sense of a sorrowful person. He felt sorry because, he was downgraded by the birds flying over his house. शोकेनाद्रवणं शूद्रशब्द प्रवृत्तिनिमित्तम् अतः शुचा आद्रवणादेव शूद्रशब्दसंबोधितो न तु वर्णावरत्वाभिप्रत्येण हंसकृतानादरश्रवणादस्य पौत्रायणस्य शुक्. (त.प्र.)

ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ ॥ १-३-३५ ॥

Moreover, Pauträyaṇa is stated to have a chariot drawn by horses, this indicates that he was a kṣatriya.

ॐ संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॐ ॥ १-३-३६ ॥

Further, for Vedavidyādhikāra upanayana sanskāra is required. Śūdras do not have this sanskāra. However, the case of women of higher quality is an exception. In a way these also have sanskāra, since, marriage itself is a sanskāra equivalent to upanayana for them. स्त्रीणां प्रदानकर्मैव यथोपनयनं तथेति स्मृतेः ।

ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ ॥ १-३-३७ ॥

In the instance of Satyakāma Jābāla, it was found that he was an honest person. Therefore, he was administered upanayana sanskāra.

ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॐ ॥ १-३-३८ ॥

Learning Vedas is prohibited to Śūdras.

कम्पनाधिकरणम् ॥ १-३-२० ॥

ॐ कम्पनात् ॐ ॥ १-३-३९ ॥

In this adhikaraṇa the question 'whether the word वज्र occuring in the Śruti

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ (क.उ. २-३-२)

conveys इन्द्रायुध or Viṣṇu. Pūrvapakṣin argues that the word Vajra is well-known in the sense of the weapon of Indra. It is also stated here that it is raised. A weapon only may be raised not a person like Viṣṇu. This contention of pūrvapakṣin is rejected and the siddhānta view viz Viṣṇu is conveyed by this word, is established.

In this Śruti the Vajra is described as the regulator of the entire world. This is not possible for Indra's weapon. Viṣṇu only is the regulator of all. Therefore, the word Vajra conveys Viṣṇu.

ज्योतिरधिकरणम् ॥ १-३-११ ॥

ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ १-३-४० ॥

In this adhikaraṇa the question 'whether the word Jyotiḥ in the Śruti हृद्यन्तः ज्योतिः पुरुषः (बृ. ६-३-७) conveys Viṣṇu or jīva is raised. Pūrvapakṣin argues that it conveys

jīva only as it is stated to move in the two worlds according to its deeds. Siddhānta rejects this contention and establishes that this word conveys Viṣṇu. He moves over the two worlds in his Prājña form taking the jīva with him.

प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः उत्सर्जद्याति इति वचनात् तस्यापि लोकसञ्चरणमस्त्येव ।

आकाशाधिकरणम् ॥ १-३-१२ ॥

ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ १-३-४१ ॥

In this adhikaraṇa the question 'whether the word ākāśa in the Śruti आकाशो वै नामरूपयोः निर्वहिता' conveys Viṣṇu or ākāśa is raised. Pūrvapakṣin argues that this word convey ākāśa only since it is well-known in that sense. However, the siddhāntin points out that since, the ākāśa refered to here is stated to be without the name and the form, it cannot be the element ākāśa. It has to be taken in the sense of Viṣṇu only. This Siddhānta is established in this sūtra.

सुषुप्त्यधिकरणम् ॥ १-३-१३ ॥

ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥ १-३-४२ ॥

In this adhikaraṇa the question 'whether the attribute स्वप्नादिद्रष्टृत्व stated in the śruti 'स यत्तत्र यत्किञ्चित् पश्यति' etc. (बृ. ६-३-१५) is an attribute of Viṣṇu or that of jīva is raised. Pūrvapakṣin argues that seeing the dream is very natural for jīva and therefore, it is an attribute of jīva. This contention of pūrvapakṣa is rejected in this Sūtra. The स्वप्नद्रष्टा refered to here is described as asanga. This asangatva is an attribute of Viṣṇu. He is सर्वज्ञ therefore, he can see everything. Jīva also cannot be considered as asanga on the ground that he is identical with Brahman, since, the two are clearly stated to be different during the dream, deep sleep etc. in the Śruti 'प्राज्ञेन आत्मना अन्वारूढः उत्सर्जद्याति' etc.

ब्राह्मणाधिकरणम् ॥ १-३-१४ ॥

ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ १-३-४३ ॥

In this adhikaraṇa the question 'whether the word ब्राह्मण in the Śruti 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' (बृ. ६-४-२४) conveys Viṣṇu or Virincha is raised. Pūrvapakṣin argues that the word अज also occures here. This word अज conveys Virincha. Therefore, the word Brāhmaṇa also must convey Virincha only. This contention of pūrvapakṣa is rejected in this sūtra. This ब्राम्हण is described here as 'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः'. He is stated as नित्यमहिमा. Therefore, this word ब्राह्मण conveys Viṣṇu only.

Fourth Pāda

१. आनुमानिकाधिकरणम् ॥

ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः दर्शयति च ॐ ॥ १-४-१ ॥

In this pāda the words that superficially convey other than Viṣṇu are explained as conveying Viṣṇu (अन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयः). Here, Bhāṣyakāra explains the distinction between अन्यत्र प्रसिद्ध, and अन्यत्रैव प्रसिद्ध before he proceeds to explain the Samanvaya of the latter. He remarks श्रुत्यादिभिः अन्यत्रैव प्रसिद्धानामपि शब्दानां सामस्त्येन विशेषहेतुभिः विष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयति अस्मिन् पादे ।

The import of this statement is clearly stated in तत्त्वप्रकाशिका as under-

i) लोकप्रसिध्या अन्यत्ररूढानामिन्द्रादिशब्दानां श्रुतिलिङ्गादिबलाद् विष्णौ समन्वयः प्राक् प्रतिपादितः । इदानीं श्रुतिलिङ्गादिभिरेव अन्यत्र प्रसिद्धानामपि शब्दानां समन्वयनिरूपणात् न एतत्पादवैयर्थ्यम् । अनेनैवाभिप्रायेण अन्यत्रैवेत्युक्तिः ।

In the first pāda, the words Indra etc that superficially conveyed other than Viṣṇu by लौकिकरूढि are explained to convey Viṣnu with the support of Śruti, linga etc. In this pāda the words that appear to convey other than Viṣṇu with the support of Śruti, linga etc are explained to convey Viṣṇu with stronger Śruti. Keeping this in mind a distinction is made as अन्यत्र प्रसिद्धि and अन्यत्रैव प्रसिद्धि.

ii) There is one more ground on which this pāda is differentiated from the other pādas. पूर्वं स्रष्टृत्वादिगुणाभिधायकानां तत्सङ्गतानां च समन्वयः निगदितः । अत्र पुनः स्वरवर्णपदात्मकानां समस्तशब्दानामिति वा अवैयर्थ्यमिति भावेनोक्तम् । सामस्त्येनेति । (त.प्र.)

Earlier, the words that conveyed the attributes and such other words were explained as conveying Viṣṇu. In this pāda the accents the syllables, etc. also are explained to convey Viṣṇu. This is indicated in the bhāṣya by the expression सामस्त्येन.

In the first adhikaraṇa the question 'whether the words अव्यक्त, जीव etc convey Viṣṇu or the respective others is raised. Pūrvapakṣin argues that अव्यक्त is stated to be less than Puruṣa in the Śruti 'अव्यक्तात् पुरुषः परः' (क.उ. १-३-११), the jīva is दुःखी and बद्ध. Therefore, these words cannot convey Viṣṇu. These are well-known in the sense of Prakṛti i.e. Pradhāna of the Samkhya, and jīva. This pūrvapakṣa is stated in the Sūtra as 'आनुमानिकमप्येकेषामिति'. The Sāmkhyas establish Prakṛti by the inference. Therefore, it is called आनुमानिक.

The Siddhānta portion of the sūtra शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः states that the primary meaning of the word अव्यक्त is Viṣṇu only. However, prakṛti is also called अव्यक्त since it is controlled by Viṣṇu like body.

(i) यद्यपि परमात्मनः एव अव्यक्तादिशब्दाः वाचकाः तथापि न प्रधानादौ तद्व्यवहारायोगः प्रधानादौ परमात्मनः विन्यस्ततया तत्सम्बन्धेन तत्रापि शब्दप्रवृत्तेः । (त.प्र.)

(ii) यथा शरीरं पुरुषतन्त्रं तथा परमात्मतन्त्रत्वेन शरीरसमे प्रधानादौ स्थितस्य (त.प्र.) तस्यैव परमात्मनः एव अव्यक्तशब्देन गृहीतेः. (भाष्य)

This fact of परमात्मा being present in प्रकृति is stated in the Śruti 'तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्' (ऋ.सं. २०-१२९-३) The word अव्यक्त is used with reference to Viṣṇu in the Śruti 'अव्यक्तमचलं शान्तम्' and in Gītā 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युच्यते ।

ॐ सूक्ष्मंतु तदर्हत्वात् ॐ ।। १-४-२ ।।

The subtle entity is called अव्यक्त. Viṣṇu is most subtle. Therefore, he is called अव्यक्त.

ॐ तदधीनत्वात् तदर्थवत् ॐ ।। १-४-३ ।।

The attributes अव्यक्तत्व, अवरत्व etc found in Prakṛti are under the control of Viṣṇu. Therefore, the word, अव्यक्त, अवर can convey him. The words convey certain entity on two grounds viz अन्यगतशब्दार्थनियन्तृत्व and तदधिकरणत्व. The word अव्यक्त conveys Viṣṇu on both the grounds while अवर conveys on the first ground.

यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते ।
यथा जीवः परत्मेति यथा राजा जयीत्यपि ।। इति स्कान्दे (भाष्य)

ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ ।। १-४-४ ।।

प्रधान i.e. प्रकृति, is not stated to be known for the liberation. Therefore, Prakṛti cannot be taken as the meaning of अव्यक्त.

ॐ वदतीतिचेन्न प्राज्ञोहि ॐ ।। १-४-५ ।।

It cannot be argued that in the Śruti 'महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' it is stated that प्रधान be known for the liberation, since, the expression 'महतः परम्' refers to प्राज्ञ i.e. Viṣṇu but not प्रधान.

ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ १-४-६ ॥

The question whether 'महत: परं' refers to प्रधान to Viṣṇu can also be settled here by the context i.e. प्रकरण. From the Śruti 'सोऽध्वन: पारमाप्नोति तद्विष्णो: परमं पदम्' it is clear that it is a context of Viṣṇu.

ॐ त्रयाणामेव चैवमुपन्यास: प्रश्नश्च ॐ ॥ १-४-७ ॥

In the Katha Upaniṣat Nachiketa asked only three questions and Yama answerd them. त्रयाणामेव पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न: उपन्यासश्च (भाष्य). There is no question about प्रधान. Therefore, there is no ground to take प्रधान by the expression अव्यक्त here.

ॐ महद्वच्च ॐ ॥ १-४-८ ॥

Just as the word महत् is taken to convey Viṣṇu because he only has the attribute परममहत्त्व, the words अव्यक्त etc also have to be taken to mean Viṣṇu since the attributes conveyed by these words belong to him only.

ॐ चमसवदविशेषात् ॐ ॥ १-४-९ ॥

The word चमस is well-known to convey a sacrificial vessel. But still in the śruti 'इदं तच्छिर: एष हि अर्वाग् बिलश्चमस:' it is taken to mean शिरस्. Similarly the word अव्यक्त should be taken to mean Viṣṇu.

ज्योतिरूपक्रमाधिकरणम् ॥ १-४-२ ॥

ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॐ ॥ १-४-१० ॥

In this adhikaraṇa the question 'whether the word ज्योति: etc. that ordinarily convey the sacrifices, its procedure, time etc., convey Viṣṇu or not' is raised. Pūrvapakṣin argues that these words are well-known to convey the sacrifices, procedure etc. If these are also taken to convey Viṣṇu, then, there will be no scope of the sacrifices etc. Therefore, these words do not convey Viṣṇu.

ज्योतिरादिशब्दवाच्यो न विष्णु: । तस्य ज्योतिष्टोमादिकर्मतदङ्गाभिधायकत्वेन प्रसिद्धत्वात् । तत्प्रसिद्धिं चापहाय परमात्मवाचित्वाङ्गीकारे कालकर्मक्रमाधिकारिनियोज्ययजमानफलऋत्विगाद्यभिधायकाभावेन तदभावा-ख्यविरोधापातात् । तथा च विहितानुष्ठान लोपप्रसङ्ग: । (त.प्र.)

This contention of pūrvapakṣin is rejected in this Sūtra. The words ज्योति: etc convey Viṣṇu only. The Śruti 'य इमं लोकमभ्यार्चत्' etc. explains etemology of the names

of the sages शतार्चि etc. and states that these names convey Viṣṇu only. This is stated at the commencement i.e. उपक्रम. Continuing, it is further stated that ता वा एताः सर्वाः ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव. From this it is clear that all Vedic words including the कर्मवाचक words convey Viṣṇu.

ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥ १-४-११ ॥

The objection 'If these words also convey Viṣṇu, there will be no words to convey कर्म, काल, क्रम etc. Then, the performance of these will not be possible' is answered in this Sūtra. Just as the words मधु etc in मधुविद्या convey the God and also the honey etc. here also the words ज्योतिः etc convey Viṣṇu and also the sacrifices etc. The expression कल्पनोपदेशात् is explained as i) लोकतः क्लृप्तं तत्तद्वाचित्वमनिवार्यैव महायोगवृत्तेः कल्पनायाः व्युत्पादनेन । ii) सर्वशब्दवाच्यत्वेन कल्पनायाः उपदेशात् । (त.प्र.)

The words ज्योतिः etc convey Viṣṇu by Mahāyogavṛtti and convey Karma etc. by ordinary Vṛtti. Tatvaprakāśika explains all these Vṛttis as under :

१) प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिः । यथा घटादिशब्दानां कुम्भादौ ।

२) प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमपेक्ष्य वृत्तिः योगः । यथा पङ्कजादिपदानां भेकादौ ।

३) प्रवृत्तिनिमित्तं प्रयोगबाहुल्यं च योगरूढिः । यथा पङ्कजादिशब्दानां पद्मादौ ।

४) मुख्यार्थस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तगुणयोगेन वृत्तिः उपचारः । तत्र च प्रयोगबाहुल्यं रूढोपचारः । यथा लिखितसिंहादौ सिंहादिशब्दानाम् ।

५) वाच्यार्थानुपपत्त्या योग्ये अवाच्ये वृत्तिः लक्षणा । तत्र च प्रयोगबाहुल्ये रूढलक्षणा । यथा ग्रामो गच्छतीत्यत्र ग्रामसम्बन्धिनि पुरुषे लक्षणा ।

६) उपचारमात्रं यथा पैङ्गल्यादियुते माणवके अग्निशब्दस्य ।

७) लक्षणामात्रं यथा नदीशब्दस्य तीरे । एताः वृत्तयः लोके ।

८) हरौ तु महायोगो महारूढियोगश्च तत्र तदितरत्र प्रसिद्धशब्दानां महायोगः । निरतिशय प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् ।

९) तदेकनिष्ठानां महारूढियोगः । नारायणादिशब्दानां तत्र बहुप्रयोगयुक्तत्वात् निरतिशयप्रवृत्ति-निमित्तसद्भावाच्च ।

अतः कर्मतदङ्गशब्दवाच्यो हरिः इति सिद्धम् ।

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥ १-४-३ ॥

ॐ न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावातिरेकाच्च ॐ ॥ १-४-१२ ॥

In this adhikarana the question 'whether the words पञ्चजन and आकाश occuring in the Śruti 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः' etc convey Viṣṇu or any other' is raised. Pūrvapakṣin argues that since the word पञ्चजनान् is in plural it cannot convey Viṣṇu who is one. Further पञ्चजन and आकाश are stated as आधेय and परमात्मा as आधार since the pronoun यस्मिन् refers to परमात्मा. One and the same cannot be both आधार and आधेय. Hence also पञ्चजन does not refer to Viṣṇu. Siddhāntin rejects this contention of Pūrvapakṣin. He points out that since Viṣṇu can assume many forms the plural does not come in the way for taking पञ्चजनान् as refering to Viṣṇu. As regards the आधार-आधेय difficulty, his प्राणादिपञ्चजननियामक forms are आधेय and शरीरनियामक form is आधार. Hence the words पञ्चजन and आकाश can be taken as conveying Viṣṇu without any difficulty.

ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ

The पञ्चजन are stated as giving प्राणशक्ति to प्राण, चक्षुस् etc in the following statement. Such a power is the power of Viṣṇu only. Therefore, also the word पञ्चजन conveys Viṣṇu.

ॐ ज्योतिषा एकेषामसत्यन्ने ॐ ॥ १-४-१४ ॥

In this Sūtra a clarification is given in respect of the five constituents of पञ्चजन. There is a slight variation in respect of one of the constituents. As per the Mādhyandina version अन्न is a constituent and as per kānva version ज्योतिः is a constituent. The other four viz प्राण, चक्षुस् श्रोत्र and मनस् are common to both. This difference is reconciled in two ways : (1) एकरूपत्वम् (२) अधिकारिभेदात् अन्नाख्यरूपेण सह भगवद्रूपपञ्चकं माध्यंदिनादिभिः उपास्यम् । ज्योतिराख्यरूपेण सह काण्वादिभिरुपास्यम् ।

आकाशाधिकरणम् ॥ १-४-४ ॥

ॐ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ ॥ १-४-१५ ॥

In this adhikarana the question 'whether the word ākāśa in the Śruti आत्मनः आकाशः सम्भूतः etc conveys Viṣṇu or bhūtākāśa is raised. Pūrvapakṣin argues that since the ākāśa is stated here as effect, it cannot convey Viṣṇu. He is not the effect of any. Further, it is also stated to be the cause i.e. अवान्तरकारण. This also does not

suit Viṣṇu. This contention of pūrvapakṣa is rejected in this Sūtra. In the Śruti य आकाशे तिष्ठन् etc Viṣṇu is stated as present in ākāśa etc and he causes the next step. Therefore, the word ākāśa conveys him only a अवान्तरकारण. He is मूलकारण also as per आत्मनः आकाशः सम्भूतः and अवान्तरकारण as per आकाशाद् वायुः.

समाकर्षाधिकरणम् ॥ १-४-५ ॥

ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १-४-१६ ॥

In this adhikarana the doctrine of all words conveying Viṣṇu is affirmed by removing the objection that 'If all the words convey Viṣṇu by Mukhyavṛtti, then, no word will be available to convey other objects. This means, no communication in respect of other objects is possible' 'सर्वशब्दानां मुख्यवृत्त्या परमात्मैकवाचित्वे सर्वव्यवहारलोपापातात् । (त.प्र.)

The above objection is removed by pointing out that 'though all words convey परमात्मा by मुख्यवृत्ति, these very words also convey respective other objects. This does not mean that one and the same word has two meanings independently like नानार्थ words. The two meanings are not अन्योन्यनिरपेक्ष, since, the other meaning is under the control of the God who is the first meaning. This process of employing the words that convey God also to convey the respective other object is known as समाकर्ष. It is a different process than lakṣaṇā. परमात्मनः मुख्यतः सर्वशब्दवाच्यत्वे न व्यवहारलोपः । तत्र रूढ्यादेरभ्युपगमात् । तथा सति उभयोः मुख्यवाच्यत्वं प्राप्तमिति चेन्नैवम् । भवेदेतद् यदि उभयत्र अन्योन्य निरपेक्षा शब्दप्रवृत्तिः । किन्तु स्वतः मुख्यवृत्त्या परमत्मैकवाचिनां शब्दानां व्यवहारसिध्यर्थं ततः समाकृष्य अन्यत्र रूढत्वेन सङ्केतितत्वात् । अल्पप्रवृत्तिनिमित्तानां च तदधीनत्वात् ॥ (त.प्र.)

This is neatly stated in the Bhāṣya as 'परमात्मवाचिनः शब्दाः अन्यत्र समाकृष्य व्यवह्रियन्ते'

परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्येतरेष्वपि ।
व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारतः ॥ इति पाद्मे ।

ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ

Though the words convey God only by परममुख्यवृत्ति, these convey the respective other objects also in so far as लोकव्यवहार is concerned. This accounts for their मुख्यवृत्ति in लोकव्यवहार. This is designated as अपरममुख्यवृत्ति in भावदीप.

ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद्व्याख्यातम् ॐ ॥ १-४-१८ ॥

In this Sūtra an objection is raised against the सर्वशब्दवाच्यत्व of Viṣṇu and answered. In the Śruti 'अस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति' etc all are stated to depend on Jīva. Similarly in the Śruti 'वायुना हि लोका निनीयन्ते' all are stated to depend on Vāyu. This means that as per तदधीनत्वन्याय all words should convey one of these. Hence, Viṣṇu is not सर्वशब्दवाच्य. This Sūtra states this objection as जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् इति चेत् and answers by तद्व्याख्यातम् ।

It is already explained that it is the अन्तर्यामि God on whom these are ultimately dependent but not on Jīva or Vāyu. Therefore, God alone is सर्वशब्दवाच्य. 'तल्लिङ्गाभिधायकश्रुतीनां तदन्तर्यामिभगवत्सम्बन्धितया व्याख्याततत्वात्' । (त.प्र.)

ॐ अन्यार्थंतु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॐ ॥ १-४-१९ ॥

Another objection against कर्मादिशब्दवाच्यत्व of Viṣṇu and समाकर्ष of words to convey the respective other entities, particularly, the sacrifices, their time, procedure etc. is that since the goal of the Vedic lore is to get the knowledge of the God, no purpose will be served by the knowledge of sacrifices etc. hence, to get the ritual meaning by way of समाकर्ष is unnecessary. However, the vedic expressions have these meanings. Therefore, the better course is to accept these very meanings as the genuine meaning and give up the very theory of jyotistomādi śabdavāchyatva for God to sustain his सर्वशब्दवाच्यत्व.

यदुक्तं सर्वशब्दाः अन्यत्र समाकृष्य व्यवह्रियन्त इति न तद्युक्तम् । वैदिकानां शब्दानां कर्मादौ समाकर्षे प्रयोजनाभावात् । न च कर्मसिद्धिरेव प्रयोजनम् । भगवज्ज्ञानमात्रेण पुरुषार्थसिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् । अतो वैदिकानां शब्दानामन्यत्र समाकर्षे प्रयोजनाभावात् मुख्यत एवान्यवाचकमित्याशङ्कां परिहरत् सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥

An answer to this objection is given in this Sūtra as Jaimini's view. अन्यार्थम् परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः । In the Śruti 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' etc and also in the Śruti 'कथं नु भगवः स आदेशो भवति' etc. it is stated that कर्मादिज्ञान is a means to भगवज्ज्ञान. Therefore, कर्मज्ञान is not superfluous. As it is required, its knowledge is communicated by समाकर्ष by the words that convey कर्म, क्रम etc. समाकर्षेण वेदः कर्मदेवतादिकमपि वदतीति युक्तमेव । कर्मादिज्ञानस्यापि परमात्मज्ञानार्थत्वादिति जैमिनिराचार्यो मन्यते । (त.प्र.)

ॐ वाक्यान्वयात् ॐ ॥ १-४-२० ॥

To justify समाकर्ष one more argument is given here. Without वाक्यान्वय there will not be भगवज्ज्ञान for the ordinary seekers. वाक्यान्वय is explained as वाक्यान्वयो नाम पृथक्

पृथगर्थेषु वाचकतया स्थितवाक्यस्य अन्ततो भगवत्परत्वम् । This is possible only when other meanings are comprehended. Therefore, conveying other meanings by समाकर्ष is necessary.

ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॐ ॥ १-४-२१ ॥

One more reason to support समाकर्ष is given here. In the Śruti 'नान्यःपन्थाः अयनाय विद्यते' it is stated that ज्ञान alone is the means for the salvation. This necessitates the knowledge of karma to realise that it is not the means. To have this knowledge समाकर्ष is necessary. यस्मादेवमनित्यफलमन्यत् तस्मात् नान्यःपन्थाः इति (भाष्य) This is the view of आश्मरथ्य.

ॐ उत्क्रमिष्यतः एवं भावादित्यौडुलोमिः ॐ ॥ १-४-२२ ॥

औडुलोमि justifies getting the ritual meaning by समाकर्ष on the ground that the seekers of liberation by the knowledge do need karma as a means for it. Therefore, कर्मज्ञान is necessary. Hence, कर्मपर meaning has to be obtained.

ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ ॥ १-४-२३ ॥

He who seeks liberation has to know that everything is supported and controlled by God. This includes sacrifices etc also. Therefore, one has to know this. He can know it by समाकर्ष.

तत्त्वप्रकाशिका neatly sums up the purpose of the above discussion. अतो भगवज्ज्ञानाद्यर्थं वैदिकादिशब्दानामन्यत्र समाकर्षेण व्यवहारोपपत्तेः युक्तं हरेः सकलशब्दपरममुख्यार्थत्वम् । (त.प्र.)

It may be noted here that Bādarāyaṇa does not record his own view here separately. These views are not contradictory to each other nor to the main view. Each one gives a sound argument. Each one is capable of looking at the issue from one point of view while Bādarāyaṇa sees from all angles. Therefore, he has recorded all these views that ultimately support his view.

कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदः परे ।
वदन्ति ते यथाप्रज्ञं न विरोधः कथञ्चन ॥

प्रकृत्यधिकरणम् ॥ १-४-६ ॥

ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥ १-४-२४ ॥

In this adhikaraṇa it is established that the words Prakṛti etc. that are in feminine gender also convey Viṣṇu. Pūrvapakṣin argues that in view of the statement 'नैनं वाचा

स्त्रियं ब्रुवन्' Viṣṇu is not a female, the words like Prakṛti cannot convey him. This contention is rejected in this Sūtra. In the Śruti 'हन्त एतमेव पुरुषं सर्वाणि नामानि अभवदन्ति यथा नद्यः समुद्रमभिविशन्ति एतानि नामानि सर्वाणि पुरुषमभिविशन्ति both प्रतिज्ञा and दृष्टान्त clearly say that all words convey God. Therefore, there is no reason to exclude स्त्रीलिङ्ग words like प्रकृति.

ॐ अभिध्योपदेशात् ॐ ॥ १-४-२५ ॥

In the statement 'प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यते'. It is stated that the इच्छा of God is called प्रकृति. The इच्छा is the very स्वरूप of God. Therefore, he is called प्रकृति. The word अभिध्या means इच्छा. In the Śruti 'सोऽभिध्या स जूतिः स आनन्दः' it is clearly stated that अभिध्या is स्वरूप.

ॐ साक्षाच्चोभयाम्नात् ॐ ॥ १-४-२६ ॥

He is stated to be both स्त्री and पुरुष in the Śruti 'एष स्त्री एष पुरुषः एष प्रकृतिः एष आत्मा' Here, it is directly stated that he is both स्त्री and पुरुष.

ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॐ ॥ १-४-२७ ॥

The God enters into Prakṛti, evolves it, and himself assumes many forms. Therefore, he is called प्रकृति. 'अथैषहि आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्य आत्मानं बहुधा चकार । तस्मात् प्रकृतिः तस्मात् प्रकृतिः' इति भाल्लवेयश्रुतिः ।

भाष्यकार rejects the Advaita interpretation of this adhikaraṇa with the remark न च अन्यत् कल्प्यम्. As per Advaita interpretation Samkhya's Prakṛti Kāraṇavāda is rejected here, and Brahmakāraṇa vāda is established. However, since, this chapter is devoted for समन्वय it will be irrelevant to raise this issue here. Moreover there is no प्रमाण to establish उपादानकारणत्व of Brahman.

i) ब्रह्मण एव जगदुपादानत्वं प्रकृतिश्चेत्यादि सूत्रैः उच्यत इति यद् ब्रह्मणः परिणामित्वं सूत्रार्थतया कल्प्यते न तद्युक्तम् । ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे प्रमाणाभावात् । (त.प्र.)
ii) किञ्च अत्र ब्रह्मणः परिणामित्वोक्तिः असङ्गतैव भवति । एतदध्यायस्य अशेषशास्त्रस्य ब्रम्हणि समन्वय प्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात् । (त.प्र.)

ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ ॥ १-४-२८ ॥

In the Śruti 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । (मु. १-२-६) it is clearly stated that the God gives birth to all beings. This is a role of a female. Therefore, the words Prakṛti etc that are in feminine gender can convey him.

व्यवधानेन सूतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते ।
सूतिरव्यवधानेन प्रकृतित्वमिति स्थितिः ।
उभयात्मकसूतित्वाद्वासुदेवः परः पुमान् ।
प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयते ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताधिकरणम् ॥ १-४-७ ॥

ॐ एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॐ ॥ १-४-२९ ॥

असत्, शून्य etc words also convey Viṣṇu on the same grounds that are stated earlier. Though these words ordinarily convey निषेधमुखवेद्यवस्तु, certain attributes are conveyed by these words with appropriate etymological explanation.

'एषहि एव शून्यः एषहि एव तुच्छः एषहि एव अभावः' इति महोपनिषदि ।

The Pūrvapakṣa and Siddhānta views briefly given above are fully developped in Tatvaprakāśika of Śrī Jayatīrtha. The commentators on Tatvaprakāśika further elaborate each point. The two commentators earlier to Jayatīrtha have elaborated the points briefly made in the Bhāṣya. All these have enriched the Vedānta thought enshrined in the Brahmasūtras.

It is hoped that this volume will serve as a major source to explore the Vedānta thought.

I take this opportunity to thank Śri N. Narasimha Rau, the Chairman of Dvaita Foundation for entrusting the editing of this work to me. I record my appreciation for the help given to me by Vidwan Ramakanta Joshi and Krishnacharya Upadhyaya.

Mahāmahopādhyāya
Prof. K.T. Pandurangi

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

प्रथमाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादौ

विषयानुक्रमणिका

श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राणि

॥ प्रथमोऽध्यायः (समन्वयाध्यायः) ॥

प्रथमः अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकशब्दसमन्वयपादः

(१) जिज्ञासाधिकरणम्

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥ १ ॥

(२) जन्माद्यधिकरणम्

ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥ २ ॥

(३) शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥

(४) समन्वयाधिकरणम्

ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ ४ ॥

(५) ईक्षत्यधिकरणम्

ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ ५ ॥

ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥ ६ ॥

ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ ७ ॥

ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ ८ ॥

ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ ९ ॥

ॐ गतिसामान्यात् ॐ ॥ १० ॥

ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ ११ ॥

(५) आनन्दमयाधिकरणम्

ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ १२ ॥

ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥ १३ ॥

ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १४ ॥

ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ १५ ॥

ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ १६ ॥

ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १७ ॥

ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥ १८ ॥

ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ १९ ॥

(७) अन्तस्थत्वाधिकरणम्

ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥

ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ ॥ २१ ॥

(८) आकाशाधिकरणम्

२२ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ २२ ॥

(९) प्राणाधिकरणम्

ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥

(१०) ज्योतिरधिकरणम्

ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥ २४ ॥

(११) गायत्र्यधिकरणम्

ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न
तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥२५॥

ॐ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॐ ॥ २६ ॥

ॐ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॐ

(१२) पादान्त्य प्राणाधिकरणम्

ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ २८ ॥

ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति
चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन् ॐ ॥ २९ ॥

ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ ॥ ३० ॥

ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न
उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयपादः

(१) सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणम्

ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ १ ॥

ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥

ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ ॥ ३ ॥

ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥

ॐ शब्दविशेषात् ॐ ॥ ५ ॥

ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ६ ॥

ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॐ ॥ ७ ॥

ॐ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॐ ॥ ८ ॥

(२) अत्तृत्वाधिकरणम्

ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ ९ ॥

ॐ प्रकरणाच्च ॐ ॥ १० ॥

(३) गुहाधिकरणम्

ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥११॥

ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ १२ ॥

(४) अन्तराधिकरणम्

ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥

ॐ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १४ ॥

ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥ १५ ॥

ॐ [illegible]पनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॐ ॥ १६ ॥

ॐ [illegible]स्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॐ ॥ १७ ॥

(५) अन्तर्याम्यधिकरणम्

ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ १८

ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ ॥ १९ ॥

ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ २०

(६) अदृश्यत्वाधिकरणम्

ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ २१ ॥

ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॐ ॥२२॥

ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ ॥ २३ ॥

(७) वैश्वानराधिकरणम्

ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥

ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ ॥ २५ ॥

ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ

ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ ॥ २७ ॥

ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ ॥ २८ ॥

ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॐ ॥ २९ ॥

ॐ अनुस्मृतेर्बादरिः ॐ ॥ ३० ॥

ॐ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॐ ३१

ॐ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॐ ॥ ३२ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः उभयत्रप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयपादः

(१) द्युभ्वाद्यधिकरणम्

ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ १ ॥

ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ २ ॥

ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३ ॥

ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ ४ ॥

ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ ५ ॥

ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥

ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ॥ ७ ॥

(२) भूमाधिकरणम्

ॐ भूमा संप्रसादादध्यपदेशात् ॐ ॥ ८ ॥

ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ९ ॥

(३) अक्षराधिकरणम्

ॐ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॐ ॥ १० ॥

ॐ सा च प्रशासनात् ॐ ॥ ११ ॥

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥

(४) सदधिकरणम्

ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॐ ॥ १३ ॥

(५) दहराधिकरणम्

ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ १४ ॥

ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॐ १५

ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥१६॥

ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १७ ॥

ॐ इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॐ १८

ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ १९ ॥

ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ ॥ २० ॥

ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ २१ ॥

(६) अनुकृत्यधिकरणम्

ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

ॐ अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥

(७) वामनाधिकरणम्

ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ २४ ॥

ॐ हृद्यपेक्षाया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॐ ॥२५॥

(८) देवताधिकरणम्

ॐ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॐ ॥ २६ ॥

ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ

ॐ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ

ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ ॥ २९ ॥

ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो
दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ ॥ ३० ॥

ॐ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॐ ३१

ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥ ३२ ॥

ॐ भावं तु बादरायणोऽस्तिहि ॐ ॥ ३३ ॥

(९) अपशूद्राधिकरणम्

ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॐ

ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोतरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ ३५

ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॐ ॥३६॥

ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ ॥ ३७ ॥

ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॐ ॥३८॥

(१०) कंपनाधिकरणम्

ॐ कंपनात् ॐ ॥ ३९ ॥

(११) ज्योतिरधिकरणम्

ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ ४० ॥

(१२) अव्याकृताकाशाधिकरणम्

ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥४१॥

(१३) सुषुप्त्यधिकरणम्

ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥ ४२ ॥

(१४) पत्यधिकरणम्

ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ ४३ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः अन्यत्रैवप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयपादः

(१) आनुमानिकाधिकरणम्

ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॐ ॥ १ ॥

ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॐ ॥ २ ॥

ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ ३ ॥

ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ ४ ॥

ॐ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॐ ॥ ५ ॥

ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥

ॐ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ ॥ ७ ॥

ॐ महद्वच्च ॐ ॥ ८ ॥

ॐ चमसवदविशेषात् ॐ ॥ ९ ॥

(२) ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम्

ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ १०

ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥११॥

(३) नसङ्ख्योपसङ्ग्रहा(पञ्चजना)धिकरणम्

ॐ न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॐ

ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ ॥ १३ ॥

ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॐ ॥ १४ ॥

(४) कारणत्वेना(आकाशा)धिकरणम्

ॐ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ

(५) समाकर्षाधिकरणम्

२ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १६ ॥

ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ ॥ १७ ॥

ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॐ

ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः
प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॐ ॥ १९ ॥

ॐ वाक्यान्वयात् ॐ ॥ २० ॥

ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॐ ॥ २१ ॥

ॐ उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॐ
॥ २२ ॥

ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ ॥ २३ ॥

(६) प्रकृत्यधिकरणम्

ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥२४॥

ॐ अभिध्योपदेशाच्च ॐ ॥ २५ ॥

ॐ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॐ ॥ २६ ॥

३ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॐ ॥ २७ ॥

ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ ॥ २८ ॥

(७) एतेनसर्वेव्याख्याताधिकरणम्

ॐ एतेन सर्वे(ऽ)व्याख्याता व्याख्याताः ॐ २९

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीत ब्रह्मसूत्रे
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

१. द्युभ्वाद्यधिकरणम्

॥ ॐ तत्र चान्यत्र च प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ समन्वयं प्रायेणास्मिन्पादे दर्शयति । विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम् । तत्र 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानमि' (मुं.उ. २-२-५)त्यत्र 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माऽऽविशान्तकः' (म.ना.उ.३५) 'प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी' (घृतसूक्त) त्यादिना रुद्रस्य प्राणाधारत्वप्रतीतेः । 'स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः' (मुं.उ. २-२-६) इति जीवलिङ्गाच्च तयोः प्राप्तिरित्यत उच्यते (आह. पा.)

॥ ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ १ ॥

'तमेवैकं जानथ आत्मानमि' (मुं.उ.२-२-५)त्यात्मशब्दात् द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुरेव ।

'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् ।
न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवाप्ता गुणपूर्णते'ति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १ ॥

श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता ब्रह्मसूत्रभाष्यटीका सत्तर्कदीपावली

श्रीदशप्रमतिभ्यो नमः ॥ विष्णौ तदितरत्रप्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ मुख्यवृत्तिरस्मिन्पादे बाहुल्येन प्रदर्श्यत इत्याह । तच्चेति । यस्मिन् द्यौरित्याद्याम्नायते । तत्र श्रूयमाणो द्युभ्वाश्रयो रुद्रस्तावद्भवेत् । ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैरिति प्राणाधारत्वेनोच्यमानत्वात् । 'प्राणानां ग्रन्थिरसि प्राणेश्वरः' इति च श्रुत्यन्तरेण प्राणाधारत्वस्य रुद्रधर्मत्वेनोक्तत्वात् । ग्रथ्यते तस्मिन्निति ग्रन्थिर्धारकः । स एषोन्तरश्चरते बहुधा जायमान इति परामृष्टत्वात् द्युभ्वाद्याश्रयो

(सत्तर्कदीपावली)

जीवो वा भवेद्बहुधा जननस्य जीवलिङ्गत्वात् । द्युभ्वाद्याश्रयस्यैव 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्युपक्रम्योक्तत्वाद्यदुक्तं परविद्याविषयत्वं विष्णुधर्म इति प्राक् तदपि न सिध्यति । तदाह । विष्णोरित्यादिना । एतन्निराकर्तुं सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे । द्युभ्वेत्यादिना । 'तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यात्मशब्देन विशेषितत्वात् द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुरेव । गुणैराततत्ववाच्यात्मशब्दो न विष्णोरन्यत्र स्वार्थं लभते । तथाहि उक्तम् आत्मब्रह्मेति । अमृतस्यैष सेतुरिति मुक्ताधारत्वेनोच्यमानत्वादपि द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुः ।

श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्यविरचिता तत्त्वप्रदीपिका

अथोभयत्र प्रसिद्धानां नामलिङ्गात्मकानां शब्दानां समन्वयः कथ्यते । ''अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते'' इत्यादिना विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम् । तत्र परविद्याविषये, तस्यामेव श्रुतौ 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इत्यत्र द्युभ्वाद्यायतनवाक्यैश्श्रूयमाणं प्राणाधारत्वं श्रुत्यन्तरे रुद्रस्य प्रतीयत इत्यन्वयः ॥ अयमभिसन्धिः विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम् । तच्च परविद्याविषयत्वं द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यत्र । अनन्ययोगेन प्रधानज्ञेयत्वं ह्यत्रोच्यते । तदेव च परविद्याविषयत्वम् । तस्य च द्युभ्वाद्यायतनस्य प्राणाधारत्वं श्रूयते 'ओतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः' इति । तच्च प्राणाधारत्वं श्रुत्यन्तरे रुद्रस्य प्रतीयते, प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादौ, प्राणेश्वर इत्यादौ च । अस्यामेवोपरि जीवलिङ्गं च । वायोश्च तत्र तत्र प्रसिद्धं प्राणाधारत्वम् । तत्र संशयः। किमिदं द्युभ्वाद्यायतनं रुद्रस्स्यादुत जीवमात्रमाहोस्विद्वायुरुत विष्णुरेवेति । द्युभ्वाद्यायतनमिति सूत्रभाष्ये एव सन्देहपदमावेदयतः । अस्यैव हि विष्णुत्वं सिद्धान्ततः सूत्र्यते भाष्यते च । यस्य च यथात्वं सिद्धान्तयति तस्य तदन्यथात्वं पूर्वपक्षयतीति श्लिष्टम् । पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णेयधर्मधर्मिण एव च संशयाधिकरणत्वम् । तावेव च धर्मौ सर्वत्र संशयकोटितामाटीकेते । अयमतिप्रसिद्धो न्यायस्सर्वत्रानुसारयितव्यो यद्याद्रियन्ते विद्वांसः । न पुनरतिगहनार्थत्वावगाहसन्नाहिनो महदनुसेविनः प्रत्यधिकरणं प्रक्रियाप्रकथनरूपां बहिर्मुखसुखावहामनल्पजल्पमालामाद्रियेरन् । नहि मणिगणमार्गणपरा निपुणाधियोऽनुपदं स्वपरगुप्तिपाटनपटवोऽधिजलधि लहरीपटलपरिवृत्तिपरिगणनकौतुकेन समयमतिपातयन्ति । ननु संशयनिर्णयप्रयोजनादीनामनधिगतौ केयमधिकरणपरिभाषा । किमत्रानधिगतम्? पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिकथनात्मके विचारे विशेषयुक्त्या सिद्धान्तावधारणात्मको निर्णयस्तत्र तत्र प्रसिद्धः । प्रयोजनं च तत्तत्समन्वयसिद्धिस्समन्वयाध्याये । एवमुत्तरत्रापीति दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् ॥

(तत्त्वप्रदीपिका)

अनयैव दिशा विषयादयस्तत्र तत्र विशेषतो गवेषणीयाः । प्रक्रिया च त्रिचतुरेषु स्थानेषु व्याक्रियमाणा किमिति मतिं नारोहेत् । तदेवं विचार्यमाणे द्युभ्वाद्यायतनं रुद्र इति प्राप्तं, जीव इति वा, उक्तयुक्तेरेव । वायुरिति च पक्षान्तरम् । 'प्राणभृच्चे'ति सौत्राच्चकारान्न जीवो वायुश्चेति सिद्धान्तभाष्ये प्रतिषेत्स्यमानत्वाच्च । वायोः प्राप्तौ तु प्राणाधारत्वं हेतुरिति प्रसिद्धत्वादनुक्तिः । अत आह– द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेव, आत्मशब्दात् । विष्णोस्स्वरूपस्यैव साक्षाद्वाचको ह्ययमात्मशब्दः ॥

श्रीजयतीर्थविरचिता श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यटीका तत्त्वप्रकाशिका

एतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयति ॥ तत्र चेति ॥ हरौ तदितरत्र च श्रुत्यादिप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकशब्दानां विष्ण्वेकवाचित्वं प्रबलहेतुभिः प्रतिपादयत्यस्मिन्पादे सूत्रकार इत्यर्थः । चशब्दौ मिथःसमुच्चयार्थौ । देवताद्यधिकरणव्यावृत्त्यर्थं प्रायेणेति । तत्र 'रुद्रो वाव लोकाधारः वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि संदृब्धानि भवन्ति आकाश एव तदोतं च प्रोतं च सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्च अलोकाश्चालोकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च' इत्यादिनोभयत्र प्रसिद्धद्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गस्य भगवति समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयवाक्यमुदाहृत्य विषयसंशयसयुक्तिकपूर्वपक्षान् दर्शयति ॥ विष्णोरिति ॥ अदृश्यत्वादिगुणकाक्षरस्य विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम् । तत्परविद्याविषयत्वमाथर्वणे यस्मिन्द्यौरित्युक्तस्य द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते । 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' इति । स च यदि विष्णोरितरः स्यात्तदा परविद्याविषयत्वमन्यस्य प्रसज्येतेत्यवश्यं निर्णयः । तद् द्युभ्वाद्यायतनत्वं विषयः । तत्किं विष्णोरन्येषां वेति सन्देहः । उक्तसाधारण्यमेव सन्देहबीजम् । द्युभ्वाद्यायतनत्वं रुद्रप्रधानजीववायूनामिति पूर्वः पक्षः । अत्रोक्तप्राणाधारत्वस्य 'प्राणानां ग्रन्थिरसि' 'प्राणेश्वरः' इत्यादिना रुद्रे प्रतीतेः । तथा द्युभ्वन्तरिक्षायतनत्वस्य च 'रुद्रो वाव लोकाधारः' इति तस्मिन्नुक्तत्वात् । मन आयतनत्वं च तस्मिन् 'मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च' इति प्रतीयते । न चैतत् श्रुतीनां विष्णुविषयत्वम् । अन्तकः कृत्तिवासाः पिनाकीत्यादिरुद्रलिङ्गात् । दृष्टफलविधायकरुद्रवाक्यदृष्टान्तेन तत्सर्वाश्रयत्वप्रतिपादकवाक्यप्रामाण्यानुमानेन च तस्य सर्वाश्रयत्वसिद्धेः । द्युभ्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वात्तदाश्रयत्वं प्रकृतेर्युक्तम् । 'यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इति श्रुतेश्च पूर्ववत्प्रकृतेः सर्वाश्रयत्वाभिधायककापिलागमप्रामाण्यानुमानाच्च । 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते

(तत्त्वप्रकाशिका)

बहुधा जायमानः' इति द्युभ्वाद्यायतने जीवलिङ्गश्रवणाज्जीवस्य तद्युक्तम् । तस्य जीवत्वादेव प्राणित्वप्रसिद्धेश्च । विषयभूतलोकाधारत्वस्य 'वायुना वै गौतम सूत्रेण' इति वायौ श्रुति-सिद्धत्वात्तस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वं युक्तम् । तस्य प्राणाधारत्वप्रसिद्धेश्च । विष्णोर्द्युभ्वाद्यायत-नत्वप्रसिद्धावपि नासावत्रोच्यते । बहुधा जन्मबाधात् । परविद्याविषयत्वलिङ्गाद्विष्णुरिति चेन्न । जीवेशाभेदेन ब्रह्मगतलिङ्गस्यापि जीवे सम्भवात् । न च तथा बहुधा जन्म सम्भवति । कारणगतस्यैव कार्ये सम्भवात् । अतः परविद्याविषयो द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णोरितर एवेति तस्यैवादृश्यत्वादिगुणकत्वमिति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ द्युभ्वा-द्यायतने स्वशब्दपर्यायात्मशब्दश्रवणाद्द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेवेत्यर्थः । आत्मशब्दादपि कुतो विष्णुरित्यत आह ॥ आत्मेति ॥ १ ॥

श्रीवादिराजतीर्थविरचिता गुर्वर्थदीपिका

ॐ ॥ ननु ''हेयत्वावचनात्'' इति सूत्रे निर्गुणात्मपरतया निर्णीतिवेयं श्रुतिः । पुनः कथमाशङ्केति चेत्सत्यं ''स एषोऽन्तश्चरति बहुधा जायमानः'' इति निरवकाशजीव-लिङ्गात्पुनराशङ्का । तत्रोक्तहेयत्वावचनस्य च जीवब्रह्मणोरैक्याज्जीवेऽपि सावकाशत्वादि-त्यधिकाशङ्का च पुनरधिकरणान्तरारम्भे बीजम् । आदिपादद्वये नामलिङ्गात्मकतया ज्ञातशब्द द्वैविध्यान्प्रति पुनस्तद्वैविध्यप्रदर्शनं व्यर्थमिति मन्वानस्सूत्रकृदुत्तरपादद्वये सङ्कलय्यैवाहेति भावेनोक्तं नामलिङ्गात्मकशब्दानामिति । रुद्रप्रतिपादकपाशुपतागमस्य प्रामाण्यं प्रसाध्य तेनापि रुद्रस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वसिद्धिरिति शङ्कते दृष्टफलेति । श्रीरुद्रपाठाद्धनप्राप्तिरित्यादि-पाशुपतवाक्यदृष्टफलविधायकरुद्रवाक्यम् । तत्सर्वाश्रयत्वप्रतिपादकवाक्येत्यत्र रुद्रस्य सर्वाश्रय-त्वप्रतिपादकं यत्तस्य पशुपतेर्वाक्यं तत्सर्वाश्रयत्वप्रतिपादकवाक्यमित्युच्यते तत्वाभिमानि-जीवविशेषेषु द्युभ्वाद्यायतनत्वस्यापि सम्भावितत्वात् जीवस्य तद्युक्तमित्युक्तम् । अल्पाक्षरत्व-लाभायक्वचित् श्रुतौ स्वशब्दे सति तेनापि सिद्धान्तः कार्य इति सूचयितुं च सूत्रकृत् स्वशब्दादित्याहेति भावेन टीका स्वशब्दपर्यायात्मशब्दश्रवणादिति ।

श्रीरघूत्तमतीर्थविरचितः भावबोधः

रुद्रादेरिव प्रकृतेरपि लोकाधारत्वप्रतिपादकश्रुतेर्विद्यमानत्वात् तदुदाहरणपूर्वकं न्याय-विवरणोदाहृतश्रुतिभिः द्युभ्वाद्यायतनत्वस्य साधारण्यं प्रतिपादयति – अत्र रुद्रो वाव लोकाधार

(भावबोधः)

इत्यादिना । न्यायविवरणे तदनुदाहरणं तु विष्णुव्यतिरिक्ते क्वचिदपि द्युभ्वाद्यायतनत्वादेः श्रुत्यादिप्रसिद्धिमात्रेणोभयत्र प्रसिद्धत्वसम्भवेन यावत्पूर्वपक्ष्यभिप्रेते लिङ्गस्य श्रुतिसिद्धत्वस्य आवश्यकत्वाभावाभिप्रायम् । अत एव जीवे समन्वेतव्यलिङ्गप्रतिपादकश्रुत्यभावो न दोषाय । पूर्वपक्षस्तु नोभयत्र प्रसिद्धिद्योतकेनैवेति नियमः । सर्वत्र तथा दर्शनादिति भावः ॥

यद्वा, न्यायविवरणे आदिपदेनैवाकाश एव तदोतं च प्रोतं'' चेति प्रकृते लोकाधारत्वप्रतिपादकश्रुतिसङ्ग्रहः ॥

नन्वन्यत्र प्रसिद्धत्वसाहित्यादन्तर्यामिवद् द्युभ्वाद्यायतनत्वमप्यन्यत्र प्रसिद्धजायमानत्वादिसाहित्यादन्यत्र प्रसिद्धं युक्तम् । न च वाच्यं लिङ्गपादीयन्यायैर्जायमानत्वादिलिङ्गस्य विष्णौ समन्वयस्योक्तप्रायत्वेन अन्यत्र प्रसिद्धिर्नेति । तथात्वे जायमानत्वलिङ्गेन पूर्वपक्षोक्त्ययोगादिति चेत्, न; अन्यत्र प्रसिद्धिसाहचर्येण परतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्ववत् न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिभिरुभयत्र प्रसिद्धिसाहचर्यं विना स्वत उभयत्र प्रसिद्धस्यापि सत्त्वात्तेनैव रूपेणैतत्पादान्तर्भावस्य सूत्रभाष्यकारयोरभिमतत्वादिति भावः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु वैश्वानरस्य विष्णुत्वसाधकात्मशब्दस्येवात्रापि द्युभ्वाद्यायतनस्य विष्णुत्वसाधकत्वेनोपपादनादिति ज्ञातव्यम् । तत्किं विष्णोरिति । अत्र द्युभ्वाद्यायतनत्वं किं रुद्रादेरुत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थं रुद्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गादिना विष्णुप्रापकश्रुतिलिङ्गबाधः । उत विष्णुप्रापकश्रुतिलिङ्गै रुद्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गबाध इति । तदर्थं रुद्रादि श्रुतिरन्तकत्वादिलिङ्गं च किं विष्णावनवकाशमात्मशब्दमुक्तोपसृप्यत्वादिलिङ्गं जीवेशाभेदेन रुद्रादौसावकाशमुत रुद्रादिश्रुत्यादिकं विष्णौ सावकाशमात्मशब्दादिकं जीवेशभेदेन निरवकाशमिति । तदर्थं जीवेशभेदे रुद्रादिश्रुत्यादेर्विष्णुपरत्वे आत्मशब्दादेर्विष्णुमात्रनिष्ठत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थम् ''अन्यमीश''मिति भेदप्रतिपादकवाक्यगते''श''शब्दः किमविवक्षितसमर्थपर उत विष्णुपर इति । तदर्थमेतद्वाक्योपेतमिदं प्रकरणं किं विष्णुपरं न भवति, उत भवतीति । तदर्थमेतत्प्रकरणस्य वैष्णवत्त्वे ज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । उक्तसाधारण्यमेवेति । उपलक्षणं चैतत् । जायमानत्वस्यापि जीवरूपकाद्युपस्थापकत्वेन ग्राह्यत्वात् ॥

ननु निर्णीतस्थले समानोक्तिः समाख्या । यस्मिन् द्यौरित्युक्तलोकमनः प्राणाधारत्वप्रतिपादकप्रमाणानां 'ग्रन्थिरसि रुद्रो वाव लोकाधारः । मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च' इत्यादिश्रुतिषु कथं रुद्रादिप्रतिपादकत्वनिर्णयः ? येन तासां समाख्यारूपत्वेन निर्णायकत्वं

(भावबोधः)

स्यादित्यतस्तत्साधनार्थं भाष्ये 'रुद्रो मा विशान्तकः । कृत्तिवासाः पिनाकी' इति तत्तद्वाक्यगतश्रुतिलिङ्गात्मकशब्दोदाहरणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे अत्रोक्तप्राणाधारत्वस्येत्यादिना । अनेन यस्मिन् द्यौरित्यादिशब्दबाहुल्यमित्यन्तं न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यं भवति । न्यायविवरणोक्तलिङ्गानि अन्तक इत्यादिना उक्तानि । श्रुतिबाहुल्यं च 'रुद्रो वाव लोकाधारः' इत्यादौ रुद्रादिशब्दस्य तत्र तत्र समाख्याश्रुतौ विद्यमानत्वेन द्रष्टव्यम् । इदं च श्रुतिलिङ्गबाहुल्यं समाख्याश्रुते रुद्रपरत्वव्यवस्थापकत्वेन पूर्वपक्षप्रापकम्, न साक्षात् । विषयवाक्ये तदभावादिति ज्ञातव्यम् । एतच्च श्रुतिलिङ्गबाहुल्यं प्रकृतिजीववायुषु यथासम्भवं ग्राह्यमित्यभिप्रेत्य प्रकृतौ लोकोपादानत्वरूपलिङ्गोदाहृतश्रुती वायौ प्राणाधारत्वलिङ्गोदाहृतश्रुती अभिहिते । जीवे तु जायमानत्वप्राणाधारत्वलिङ्गे एव अभिहिते इति ज्ञातव्यम् । 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति सूत्रव्याख्यानरूप'नानुमानात्मकागमरिकल्पितरुद्र' इति भाष्यसूचितमाह– दृष्टफलविधायकेति; पूर्ववत् प्रकृतेरिति च । अत एव प्राणभृच्छब्दवाच्यजीववायुपूर्वपक्षे दृष्टफलविधायकेत्यादि युक्त्यनुक्तिः । सौत्रप्राणभृत्पदसूचितयुक्तिमाह– तस्य जीवत्वादेवेति । तस्य प्राणाधारत्वप्रसिद्धेश्चेति च । जीवेशाभेदेनेति । एतच्च 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रानुरोधेनोक्तमिति ज्ञातव्यम् । सूत्रे स्वशब्दादित्येतत् स्वेतिशब्दः स्वशब्द इति विग्रहाश्रयणे विषयवाक्ये स्वशब्दाभावात् तत्पर्यायात्मशब्दादित्युक्तमिति भावेन आत्मशब्दादिति भाष्यं व्याचष्टे स्वशब्दपर्यायात्मशब्दश्रवणादिति । आत्मशब्दादित्युक्तौ तु यद्यप्यार्जवं प्रतिपत्तिलाघवं च शब्दलाघवाद्वरम् । तथापि तस्य विष्णावसाधारण्यं न ज्ञापितं स्यात् । तस्य शब्दः तच्छब्द इति विग्रहं विवक्षित्वा तच्छब्दादित्युक्तौ, तु शब्दविशेषो नोपात्तः स्यात् । अत उभयार्थं स्वशब्दादित्युक्तम् । एवमुक्ते हि उक्तिवक्रत्वावक्रत्वावैयर्थ्याय स्वस्य विष्णोरेव शब्दः स्वशब्द इत्यपि विग्रहस्य विवक्षणीयत्वात् असाधारण्यं ज्ञापितं भवति । षष्ठीसमासमात्रविवक्षा चेत् ''तद्धर्मोपदेशात्'' ''तल्लिङ्गादि''त्यादौ इत्यत्रापि तच्छब्दः प्रयुज्येत । अथवा यथा लोके अन्यत्र प्रसिद्धोऽपि स्वशब्दो विष्णोः सकाशात् सम्भूते चतुर्मुखे आत्मभूरिति प्रयोगात्–

''आत्मेति मुख्यतो विष्णुस्तदन्ये तूपचारतः ।
तथैव स्व इति प्रोक्तस्तस्माद् ब्रह्मात्मभूः स्वभूः ॥''

इति वचनाच्च विष्णौ मुख्य इत्यभिप्रेत्य सूत्रे स्वशब्दादित्युक्तमिति भावः ।

श्री राघवेन्द्रयतिविरचितः तत्त्वप्रकाशिकाभावदीपः

ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ १ ॥ पूर्वोक्तदिशा पादार्थत्वाप्रतीतेराह ॥ एतदिति ॥ हराविति ॥ एषां शब्दानां लोके हराविवान्यत्राप्रयोगात् व्यक्तिविशेषनिर्णयाय श्रुत्यन्तरान्वेषणे श्रुत्यन्तरेऽन्यत्रेव हरावपि प्रयोगात् श्रुतिसाधारण्येन वा आदिपदोक्तेन भूमाक्षरादिनये वक्ष्यमाणदिशा प्रक्रमसमाख्यासाधारण्येन वा प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येन वा पूर्वोक्तन्यायलोक-प्रयोगाभ्यां वा प्रसिद्धानामेकोपस्थापनदशायामन्यस्याप्युपस्थापकानामिति यावत् साक्षाद्धर्मि-वाचिनां धर्मद्वारा धर्मिवाचिनां च शब्दानामित्यर्थः । पूर्वं नामलिङ्गानां प्राधान्याप्राधान्याभ्यां पौर्वापर्यात्पादभेदेन समन्वयोक्तावपि इह नाम्नां प्राधान्यात् लिङ्गानां समन्वितत्वेन बुद्धिस्थत्वात् उभयानुरोधेनोभयेषामप्येकत्रैव समन्वयोक्तिरिति भावः । प्रागेव विष्णौ दत्तपदत्वात् किमत्र कार्यमित्यतः समन्वयपदार्थं व्यनक्ति ॥ विष्ण्वेकवाचित्वमिति ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः । विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्त्यज इत्यनुव्याख्यानोक्तेः । अन्यथा तत्त्वित्यवधारणायोग इति भावः । श्रुत्यादिप्रसिद्धेत्युक्तं श्रुतिसाधारण्येनोभयत्रप्रसिद्धत्वं न्यायविवरणोक्तश्रुत्युक्त्या व्यञ्जयन्नस्य पादांतर्भावमाह ॥ तत्रेति ॥ एवं पादार्थे सतीत्यर्थः । अत्रेति पाठे अधिकरण इत्यर्थः । साधारण्योक्तिपरन्यायविवरणे रुद्रो वै लोकायतनमिति वाक्योक्तावपि पूर्वपक्षन्यायविवरणे रुद्रो वाव लोकाधार इति वाक्यदर्शनात्तस्यैवात्रोक्तिः स्यूतमस्मिन् जगदिति सूत्रम् । संदृब्धानि सङ्गतान्येव । तदाधारतया स्थितान्येवेति । न्यायविवरणस्थादिपदोपात्तां श्रुतिमाह ॥ आकाश इति ॥ प्रकृतावित्यर्थः । आकाशशब्दः प्रकृतिपर इत्यक्षरनये स्पष्टमिति भावः । विष्णुपरत्वेन साक्षादुपात्तश्रुतिमाह ॥ सर्वे वा इति ॥ प्राणा इन्द्रियाणि । प्राणिनो देहिनः । प्राणिग्रहणेन गृहीतानामपि देवानां प्राधान्य ज्ञापनाय पुनर्ग्रहणम् । दिवि भवानि दिव्यानि कल्पतरुप्रभृतीनि वस्तूनि । लोकाभूरादयः । तदभिमानिनो लोकिनः । पूर्ववत्पुनर्ग्रहणम् । भूरादिभ्योऽन्ये वैकुण्ठादयोऽलोकाः । तद्गता मुक्ता अलोकिनः ॥ ओताश्च प्रोताश्चेति ॥ अत्यन्तमाश्रिता इत्यर्थः इत्यन्यत्र टीकाकृद्व्याख्यातेयं श्रुतिः ॥ उभयत्रेति ॥ हरौ तदितरत्र चेत्यर्थः । विष्ण्वितरकोटेरनेकत्वेऽपि विष्ण्वितरत्वे नैकीकरणादुभयत्रेत्युक्तिः । जीवस्यापीतरकोटित्वेनात्राभिमतत्वेऽपि जीवपरसमाख्याभावेन तत्साधारण्याभावेऽपि पूर्वपक्षकोटिषु रुद्रवायुप्रकृतिषु क्वचित्प्रसिद्धिमात्रेणोभयत्रप्रसिद्धिसम्भ-वादिति भावः । यद्वा इत्यादिनेत्यादिपदेन जायमानत्वलिङ्गग्रहः । अधिकं चन्द्रिकायां बोध्यम् । भाष्ये प्रकृतिकोटेरनुक्तावपि तत्वनिर्णये न प्रकृतिजीवावित्युक्त्या भाष्येऽपि सा उपलक्ष्येति

(भावदीपः)

भावः । तथा च वक्ष्यत्यभाषितमित्यादिना स्वयमेव ॥ शास्त्रादीति ॥ भगवतीत्युक्त्या शास्त्रे समन्वयेत्युक्त्याऽध्याये उभयत्रप्रसिद्धिरित्युक्त्या पादे अन्तर्भावसङ्गतिरुपपादितेति व्यक्तम् । एवमग्रेऽपि । इत्यन्तभाष्यं सङ्गतिपरत्वेन तावद्व्याचष्टे ॥ अदृश्यत्वादीति ॥ उक्तमित्यन्त-भाष्यस्यायमर्थः । आत्मानमित्यत्रेत्यन्तवाक्यार्थस्तत्परविद्याविषयत्वमित्यादि । अत्र भाष्यानु-क्तवाक्यशेषोक्तिः सिद्धान्तोपयोगाय वा मुक्तिहेतुज्ञानस्यैव परविद्यात्वात् जानथ इत्युक्तज्ञानस्यामृतपदलब्धमुक्तिहेतुत्वसूचनाय वेति भावः । तत्वप्रदीपे तु अनन्ययोगेन प्रधानज्ञेयत्वं ह्यत्रोच्यते । तदेव च परविद्याविषयत्वमिति यथाश्रुतभाष्येणैव परविद्याविषय-त्वलाभो व्याख्यातः । प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादिकृत्स्नभाष्यशेषस्य तात्पर्यम् ॥ स चेति ॥ द्युभ्वाद्यायतनभूत आत्मेत्यर्थः । द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यत इत्युक्तस्य तच्चेति पदे परामर्शे कार्येऽपि स चेति तादृशात्मपरामर्शस्तु परविद्याविषयत्वाक्षेपसौकर्याय ॥ इतरस्स्यादिति ॥ रुद्रादि-समाख्याबलात् रुद्रादिरित्यर्थः । उक्तमित्यन्तभाष्यस्य भावमाह ॥ तदेति ॥ इतिसङ्गति-सम्भवादित्यर्थः । सूत्रे धर्मिनिर्देशेऽपि तयोरिति भाष्यानुरोधात् द्युभ्वाद्यायतनत्वं विषय इत्युक्तम् । आदिपदेनांतरिक्षप्राणमनसां सङ्ग्रहः । भाष्ये तयोरिति द्विवचनोक्तावपि अग्रे वायुश्च इत्युक्तेरन्येषामित्युक्तम् । तदेव भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरतया व्याकुर्वन् तयोः प्राप्तिरिति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे ॥ द्युभ्वादीति ॥ तयोरित्युपलक्षणमिति भावः । एतत्कोटिचतुष्टयं द्विशो द्विशः क्रमेण नानुमानं प्राणभृच्चेति सूत्रद्वयव्यावर्त्यं बोध्यम् । अत एवैवं निर्देशः । यस्मिन्नित्यादेः प्रतीतेरित्यन्तस्यार्थः अत्रेत्यादि । यस्मिन् द्यौरित्यादिवाक्योक्तेत्यर्थः । अत्र श्रुतौ जानथ आत्मानमिति विवृतिः सर्ववैलक्षण्यप्रदर्शनायेति तत्वप्रदीपोक्तिः । अतच्छब्दादिति सौत्रखण्डव्यावर्त्योक्तिपरं प्राणानामित्यादिभाष्यं व्याकुर्वन् प्राणाधारत्वप्रत्यायकांशमाह ॥ प्राणानामिति ॥ श्रुत्यर्थस्तु तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स इत्यत्राग्रे टीकायां व्यक्तः । न्यायविवरणे यस्मिन्द्यौरित्यत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिविषयत्वे शब्दबाहुल्यमित्युक्त-लिङ्गत्रये समाख्यात्रयमुक्तम् । तत्रैकत्र प्राणाधारत्वलिङ्गे वाक्यद्वयोक्त्या एकासमाख्या भाष्ये प्रकटिता । शिष्टं द्वयं स्वयमाह ॥ तथेति ॥ लोकाधार इति समाख्यया ऐकार्थ्याय द्युभ्वन्तरिक्षेत्येतावदंशोक्तिः । यद्वा द्युभ्वाद्यायतनस्येत्युक्ते पूर्वत्रेवाऽऽदिपदेन प्राणमनसोरपि ग्रहणशङ्का स्यादित्यतो द्युभ्वन्तरिक्षेत्युक्तिः । तस्मिन्निति स्ववचनम् । प्रतीयत इत्यन्वयः । मनो वै रुद्र इति तु समाख्या श्रुतिः । भाष्ये श्रुतिशेषोक्तेरुपयोगं शङ्कापूर्वमाह ॥ न चेति ॥ अन्तर्नये आधिदैविकसर्वशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णुनिष्ठत्वोक्तेरिति भावः । अनेकश्रुत्युक्ति-

(भावदीपः)

लिङ्गबाहुल्योक्त्यर्थेति मत्वोक्तमित्यादीति । एतेनान्यत्रोक्तसमाख्यात्रये प्राणाधारत्वसमाख्याया एव भाष्ये पाठः श्रुत्युज्जीवकलिङ्गोक्त्यर्थः । बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामित्यनुव्याख्याने लिङ्गोक्तिः शब्दोज्जीवनायेति च दर्शितम् । तथा चात्र समाख्याश्रुतौ विष्णुलिङ्गाभावात् प्रत्युतान्यलिङ्गानामेव श्रवणेनान्तर्नयन्यायाविषयत्वात् श्रुतयोऽपि निरवकाशा इति भावः । नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्र वाच्य इति भाष्योक्तां सौत्रानुमानपदलब्धां युक्तिमाह ॥ दृष्टफलेति ॥ रुद्रवाक्येति ॥ पाशुपतादिरूपेत्यर्थः ॥ अनुमानेन चेति ॥ न केवलं श्रुतिलिङ्गबाहुल्येन रुद्रपरत्वेन सिद्धसमाख्यानादिति चार्थः । तथा च नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदिति पूर्वं तदप्रामाण्यमुक्तमिति न शङ्क्यमिति भावः । यद्यपि शैवाद्यागमसम्प्राप्तदृष्टगेन फलेन च । तद्वाक्योपमयान्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयते । ईशवाक्यत्ववत इति चेत्तद्‌गव्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमा च स्यात् इति शास्त्रयोनिनयानुव्याख्याने एवैषा युक्तिराशङ्क्य निरस्ता । तथापीह श्रुतिलिङ्गबाहुल्येन प्रबलसमाख्यारूपहेत्वन्तरेण पूर्वपक्षे तद्बलेनेयमभ्युच्चयत्वेनोक्ता । यथा सर्वत्रप्रसिद्धेत्यत्रार्भकौकस्त्वेन सिद्धे चोद्येऽभ्युच्चयत्वेन चक्षुर्मयत्वाद्युक्तिस्तद्वत् । अत एवात्र सूत्रादावतच्छब्दादिति रुद्रश्रुतिलिङ्गासत्त्वोक्त्या समाख्यायाः सावकाशत्वमेवोच्यते न त्वागमाप्रामाण्यमिति भावः । यद्वा रुद्रो वाव लोकाधार इत्यादिश्रुत्या रुद्रादेः सर्वाधारत्वप्राप्तौ तद्बलेन तादृशागमस्यापि प्रामाण्यसम्भवेनाप्रामाण्यानुमानस्य बाधितत्वात्तदवष्टम्भेन पूर्वपक्षो युक्तः । समाधिस्तु समाख्याया विष्णुपरत्वसाधनेनैव सेत्स्यतीति भावः । तत्त्वनिर्णयोक्तप्रकृतिकोटिमपि सोपपत्तिकमुपपादयति ॥ द्युभ्वादीनामिति ॥ खण्डितं रूपमेवात्र विकारोऽपि विकारिण इत्युक्त्या भेदस्यापि भावेनाश्रयाश्रयिभावो न विरुद्ध इत्युपेत्य युक्तमित्युक्तम् । यत्किञ्च जगत्यां जगदिति निर्देशवदिति भावः ॥ पूर्ववदिति ॥ दृष्टफलेत्यादिपूर्वोक्तदिशेत्यर्थः। स एषोऽन्तरिति भाष्यं सर्वनामपरामर्शं दर्शयन् व्याचष्टे ॥ अरा इवेति ॥ प्राणभृच्चेति सौत्रपदसूचितां युक्तिमाह ॥ तस्येति ॥ जीवप्राणधारण इति धातोरिति भावेन जीवत्वादेवेत्युक्तिः । प्राणभृच्चेति चशब्दसूचितकोटिं सयुक्तिकं व्यनक्ति ॥ विषयेति ॥ प्रसिद्धेश्चेति ॥ एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव सन्निधत्त इत्यादावित्यर्थः ॥ विष्णोरिति ॥ प्रागुक्तश्रुताविति भावः । ॥ बहुधा जन्मेति ॥ जीवे तु ज्ञोऽत एवेत्यत्रत्यन्यायेन देहाभिप्रायेण जन्मनो योगेऽपि देहतोऽप्यजायमाने हरौ जन्मायोगादिति भावः । प्रागुक्तदिशा निरवकाशत्वेन प्रबलरुद्रसमाख्याबाधाच्चेत्यपि ज्ञेयम् । भेदसूत्रव्यावर्त्यमाह ॥ जीवेशेति ॥ ब्रह्मगतेति ॥ तथा च प्रागुक्तहेयत्वावचनादिकं जीवे सम्भवतीति न तेनापि विष्णोरवकाश इति

(भावदीपः)

भावः ॥ अत इति ॥ उक्तरीत्या निरवकाशसमाख्याऽऽगमप्रामाण्यानुमानजायमानत्व-प्राणाधारत्वलिङ्गरूपाणामितरप्रापकाणां विष्णौ बाधकानां सत्त्वात् । अभेदेन परविद्या-विषयत्वादि ब्रह्मलिङ्गानां जीवे सम्भवाच्चेत्यर्थः । तयोरित्युपलक्षणं मत्वा चतुर्णामुपसंहारो विष्ण्वितर इति । एवेत्युक्तिस्तु चतुर्णां मध्येऽन्यतमानिर्णयेऽपि पूर्वपक्षस्य न सन्देहादविशेषः । विष्ण्वितर एवेत्यवधारणसम्भवादिति दर्शयितुम् । उक्तमित्यन्तभाष्यतात्पर्यमाह ॥ तस्यैवेति ॥ तमेवेति भाष्यं हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यनिरासाय व्याचष्टे ॥ द्युभ्वादीति ॥ सूत्रविसंवादनिरासाय स्वशब्दपर्यायात्मशब्दाच्च न प्रकृतिजीवावभिधीयेते इति तत्वनिर्णयोक्तमर्थमाह ॥ स्वशब्देति ॥ श्रुतौ स्वशब्दाभावाद्वाचकशब्दान्तरस्याप्यदर्शनादिति तट्टीकोक्तं तात्पर्यं ध्येयम् । अधिकं चन्द्रिकायाम् । तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थो विष्णुरेवेति ॥ १ ॥

ताम्रपर्णीश्रीनिवासविरचिता वाक्यार्थमुक्तावली

श्रीगुरुभ्योनमः । श्रुत्यादिप्रसिद्धानामिति ॥ आदिपदेन भूमाक्षरादिनये वक्ष्यमाणदि-शोपक्रमसमाख्यासाधारण्येन वा, प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येन वा, पूर्वोक्तन्यायलोकप्रयोगाभ्यां वा, प्रसिद्धानाम्, एकोपस्थापनदशायाम् अन्यस्याप्युपस्थापकानां ग्रहणम् ॥ न्यायविवरणो-दाहृतश्रुत्या द्युभ्वाद्यायतनत्वस्यसाधारण्यमाह । अत्रेत्यादिना । स्यूतमत्रजगदिति सूत्रं तेनसंदृब्धानि सङ्गतानीति यावत् । आकाश एवेति । तदिति यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत इति पूर्ववाक्योक्तपरामर्शः । प्राणा इन्द्रियाणि ॥ दिविभवानिकल्पतरुप्रभृतीनि ॥ लोकाभिमानिनो लोकिनः । भूरादिलोकविलक्षणावैकुण्ठादयोऽलोकाः । मुक्ता अलोकिनः ॥ ओताश्चप्रोताश्चेति सूत्रे कंथापटवदत्यन्तमाश्रिता इत्यर्थः ॥ ननु द्युभ्वाद्यायतनत्वस्योक्तश्रुति-साधारण्येन रुद्रप्रधानवायुषु विष्णौ च साधारणत्वेपि जीवे तत्प्रापकश्रुत्यभावात् कथं जीवसाधारण्येनोभयत्र प्रसिद्धत्वम् । न च जायमानत्वलिङ्गेन विष्णुप्रापकेण चेति जीवविष्णु-साधारण्येनोभयत्रप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ तथात्वे सर्वशब्दानामपि पादद्वयसमन्वितानामुभयत्र प्रसिद्धताप्रसङ्गात् ॥ सर्वत्रापि पूर्वपक्षसिद्धान्तप्रापकयोः सत्वादिति चेन्न ॥ लिङ्गपादीयन्यायेन जायमानत्वादि तत्प्रसिद्धजीवे स्वतःप्रसिद्धं चादाय जायमानत्वलिङ्गस्योभयत्र प्रसिद्धत्वेन तत्साहचर्यात् द्युभ्वाद्यायतनत्वस्योभयत्रप्रसिध्युपपत्तेः ॥ अत एव जायमानत्वादिति लिङ्गेन साधारण्येन जीवस्यापिद्युभ्वाद्यायतनत्वमिति पूर्वपक्षोपपत्तेश्च ॥ नन्वस्मिन् पादे उभयत्र प्रसिद्धसहचर्यं विना स्वत उभयत्र श्रुत्यादिप्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य सूत्रभाष्ययोर्विवक्षितत्वा-

(वाक्यार्थमुक्तावली)

दन्यसाहित्येनोभयत्र प्रसिद्धिरनुपयुक्तेति चेन्न ॥ निषेधणा कारणाभावात् ॥ यद्वा, प्राणित्वादेव मनः प्राणाधारत्वस्यादृष्टद्वाराद्युभ्वाधायतनत्वस्य स्वत एव लोके जीवे प्रसिद्धत्वात् विष्णावेवौताश्चप्रोताश्चेति श्रुत्या विष्णौ प्रसिद्धत्वात्स्वत एवोभयत्र प्रसिध्युपपत्तिः ॥ अत्र जीवपदेन ब्रह्मादीनामपि विवक्षितत्वात्तददृष्टेन सर्वजगद्धारणमुपपद्यते ॥ तेनासदाद्यदृष्टेन कथं सर्वजगदवस्थानादि ऐतरेयभाष्ये– "देवानां कर्मणाचैव जायन्ते सर्वमानुषाः" इत्युक्तत्वादिति निरस्तम् ॥ उत्तमजीवानामदृष्टद्वारातदविरोधादिति ज्ञेयम् ॥ टीकायां जीवे साधारण्यप्रदर्शनं तु रुद्रादौ तत्र दर्शनमात्रेणोभयत्र प्रसिद्धतोपपत्तेरित्याशयेन न तु जीवे अप्रसिद्धत्वेन, तथात्वे पूर्वपक्षदशायां जीवोक्त्ययोगः ॥ अत एव न्यायविवरणटीकायां प्रकृत्यादिनिष्टत्वेच प्रमाणमुदाहार्यमित्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥

॥ श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ॥ वैश्वानरस्य मूर्धैवसुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः प्रथग्वर्त्मा, पृथिव्येव पादावित्यादिनाद्युभ्वाद्यायतनत्वमुक्तम् ॥ सुतेजादिशब्देन द्यादीनामुक्तेः तज्जनकत्वेन तदाश्रयत्वेन चाङ्गानां तन्नामवाच्यत्वस्योत्कत्वात् ॥ अत एव यस्माद्यज्जायते चाङ्गादिति पूर्वभाष्ये यदाश्रित्य तिष्ठतीति च शब्दार्थ इति तत्वप्रदीपे निरूपितम् ॥ तथा च यदीदं द्युभ्वाद्यायतनमन्यत्स्यात्तदाद्युभ्वाद्यायतनतयोक्तो वैश्वानरोप्यन्यः स्यादिति तदाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानानन्तरसङ्गतिः ॥ विष्णोरित्यारभ्यविमुंचथेत्यन्तभाष्यं सङ्गतिप्रदर्शनपरतया व्याचष्टे अदृश्येति । तत्रेत्यस्यार्थस्तत्परविद्याविषयत्वमिति ॥ तत्रेत्यस्यार्थान्तरमाथर्वण इति । उक्तमित्यस्यावृत्तिं मत्वा कस्येत्यपेक्षायामाह ॥ यस्मिन्द्यौरित्युक्तस्यद्युभ्वाद्यायतनस्योच्यत इति ॥ तथा चादृश्यत्वाधिकरणे तदुपात्तश्रुतौ च यत्परविद्याविषयत्वमुक्तं तदेव तस्मिन्नेवाथर्वणे यस्मिन् द्यौरित्युच्यत इत्यर्थः ॥ किं विष्णोरिति ॥ द्युभ्वाद्यायतनत्वं किं विष्णोरुतरुद्रादीनामिति चिन्ता तदर्थम् ओमात्मशब्दस्य मुक्तोपसृप्यत्वादेर्विष्णुलिङ्गस्य चाभेदेनान्यत्रसावकाशत्वमुत भेदेन निरवकाशत्वमिति रुद्रप्रधानयोः नानुमानमित्यनेन जीववाय्वोः प्राणभृच्चेत्यनेन क्रमेण व्यावृत्तत्वात्तेन क्रमेण रुद्रप्रधानेत्यादिनिर्देशः । अत एव भाष्ये एकैकसूत्रव्यावृत्तयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्ये तयोः प्राप्तिरित्यैकैकग्रहणम् । लोकप्राणानामनाधारकत्वलक्षणलिङ्गत्रयमध्ये प्राणाधारत्वमात्रे भाष्ये समाख्योक्ता ॥ न्यायविवरणानुसारेण शिष्टद्वयं स्वयमाह ॥ तथेति ॥ विष्णुविषयत्वमिति ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र देवतावाचिशब्दसमन्वयस्योक्तत्वात्तन्यायेनेति शेषः ॥ इदमुक्तं भवति ॥ रुद्रोमाविशान्तक इत्यादौ प्राणाद्याधारतयोच्यमानो रुद्रः प्रसिद्ध एवं तत्र तदसाधारणान्तकत्वादिलिङ्गश्रवणात् ॥ तथा च तत्समाख्यया यस्मिन् द्यौरित्यादावपि

(वाक्यार्थमुक्तावली)

द्युभ्वाद्याश्रयो रुद्र एवेति ॥ नानुमानमिति सूत्रसमाख्यानरूपेण नानुमानात्मकागमकल्पितरुद्रोत्रेति भाष्येणसूचितां युक्तिमाह दृष्टफलेति ॥ अनुमानेन चेति ॥ न केवलं प्राणानां ग्रन्थिरित्यादि श्रुतिसमाख्यानात् किंत्वनुमानसिद्धप्रामाण्यकपाशुपतागमसमाख्यानाच्चेत्यर्थः ॥ द्युभ्वादीनामिति ॥ द्युभ्वादिकं प्रकृत्याश्रितं तदुपादानकत्वात् । यद्यदुपादानकं तत्तदाश्रितं यथा पटस्तन्तुष्वित्यनुमानमनेनोपन्यस्तं भवति । श्रुतेश्चेति ॥ श्रुतिसमाख्यानाच्चेत्यर्थः । अत्राकाशशब्दस्य प्रकृतिपरत्वेन निर्णीतत्वादिति भावः पूर्ववदिति । दृष्टफलविधायकं यत्कापि श्रुतिवाक्यं तस्य फलसंवादेन प्रामाण्येसिद्धेतद्दृष्टान्तेन विमतं प्रधानस्य सर्वाश्रयत्वप्रतिपादकं वाक्यं प्रमाणं कपिलवाक्यत्वादिति तत्प्रामाण्ये सिद्धे तत्समाख्यानात् द्युभ्वाद्याश्रयत्वं प्रधानस्यसिध्यतीत्यर्थः ॥ ननु नैव शास्त्रं कुवर्त्मतदिति पाशुपतकापिलाद्यप्रामाण्यस्योक्तत्वात् कथं तत्समाख्ययेष्टसिद्धिरित्यतोऽनुमानेन तत्प्रामाण्यं साधितं स्मृतिस्तुयुक्तिविरोधादप्रमाणमिति भावः ॥ यद्यपिशास्त्रयोनित्वाधिकरण एवेषायुक्तिराशङ्क्य दूषिता ॥ यथोक्तमनुव्याख्याने ॥

''शैवाद्यागमसम्प्राप्तदृष्टगेनफलेन तु ।
तद्वाक्योपमायान्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयत''

इत्यादिना तथापि इह सतिहेत्वंतरे पाशुपतादिसमाख्याभ्युच्चयेनोक्तेत्यदोषः ॥ सौत्रप्राणभृत्पदसूचितां युक्तिमाह ॥ जीवत्वादेवेति ॥ जीवप्राणधारण इति धातोरिति भावः ॥ विषयभूतेति ॥ विषयवाक्ये लोकाधारकत्वं प्राणधारकत्वं चोक्तम् ॥ तत्र लोकाधारकत्वं वायोः श्रुत्यैवसिद्धमित्यर्थः ॥ प्राणभृत्पदसूचितयुक्तिमप्याह ॥ तस्यप्रामाणाधारत्वेति । भेदसूत्रव्यावर्त्यमाह ॥ जीवेशेति ॥ कारणगतस्येति । घटे मृत्वदर्शनेपि मृदिघटव्यवहारादर्शनादिति भावः । भाष्यस्य सूत्रविसंवादनिरासाय सूत्रस्य श्रुतिविसंवादनिरासायचस्वशब्दपर्यायात्मशब्दादिति विष्णुतत्वनिर्णयं मनसि निधायव्याचष्टे ॥ स्वशब्देति ॥ सभाराजामनुष्यपूर्वेत्यत्रपाणिनीये राजपर्यायपूर्वा अमनुष्यपूर्वश्च सभांतस्तपुरुषो न पुंसकः स्यात् । इनसभमीश्वरसभम् अमुनुष्यशब्दो रूढ्यारक्षःपिशाचादीनाह रक्षःसभं पिशाच सभमिति राजशब्देन तत्पर्यायशब्दग्रहणस्याभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् तद्वत्प्रकृतेपि स्वशब्देन तत्पर्यायग्रहणोपपत्तेरिति भावः ॥ ननु शब्दलाघवात्प्रतिपत्तिलाघवस्य परत्वेनात्मशब्दादित्येव कुतोनोक्तमिति चेन्नैषदोषः ॥ द्युभ्वाद्यायतनत्वपरे सजातीयशाखांतरे सर्वत्रात्मशब्दा-

(वाक्यार्थमुक्तावली)

भावाद्भागासिद्धिः स्यात् ॥ स्वशब्दादित्युक्तेतु स्वस्यशब्दः स्वशब्द इति विग्रहोपपत्या आत्मब्रह्मादितत्तच्छाखास्थशब्दग्रहणं च कृतं स्यात् ॥ न हि, आत्मनः शब्दइत्यपि विग्रहसम्पत्यात्मशब्दादित्युक्तेपि विवक्षितसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ प्रसिद्धविषयवाक्ये आत्मशब्द-श्रवणेनात्मेति शब्द इत्येव भानप्राप्तेः ॥ अत एव आत्मब्रह्मादयशब्दा इति स्मृत्युदाहरणम् ॥ तत्रशाखान्तरस्थब्रह्मादिशब्दानां तदसाधारणस्य चोक्तः । अत एव ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्, शब्दादेवप्रमितः शब्दविशेषादित्यादौ भागासिद्धिनिवृत्यर्थमेव-सामान्यहेतूपादानं निरवकाशत्वप्रदर्शनं च कृतम् ॥ अत्रापि तथोक्तिसम्भवेप्युदाहरणनिष्टतया श्रुतिविशेषसूचनाय ग्रहणमित्यलम् ॥ सूत्रार्थस्तु तत्वित्यनुवृत्या टीकायामेव स्पष्टः ॥

पाण्डुरङ्गिश्रीनिवासाचार्यविरचिता तत्त्वसुबोधिनी

ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ नचान्यत्र प्रसिद्धशरीरित्वसाहित्यादन्तर्यामित्व मिवान्यत्र प्रसिद्धजायमानत्वसाहित्यात् द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि अन्यत्र प्रसिद्धमिति पादासङ्गतमेतदिति वाच्यम् । अन्यत्र प्रसिद्धसाहचर्येण परतोन्यत्र प्रसिद्धत्ववत् उभयत्र प्रसिद्धसाहचर्यं विना उभयत्रप्रसिद्धस्यापि सत्त्वात् तेनरूपेण एतत्पादान्तर्भावस्य सूत्रभाष्ययोरभिमतत्वादिति भावः । श्रुत्यादिप्रसिद्धानामिति । अनेन श्रुतिलिङ्गादिभिस्तुल्यत्वम् उभयत्रप्रसिद्धत्वमित्युभयत्र प्रसिद्धानां लक्षणम् उक्तं भवति । पूर्वपादद्वय इवात्रापि भिन्नपादयोरेव नामलिङ्गसमन्वयः इति स्यात्तदर्थमाह । नामलिङ्गात्मकानामिति । तत्र श्रुतितः साधारण्येन उभयत्र प्रसिद्धत्वं दर्शयति । अत्रेति । गौतमेति सम्बुद्धिः । वायुलक्षणेन सूत्रेण 'सर्वाणिभूतानि संदृब्धानि बद्धानि । आकाशे प्रकृतौ प्राणाः इन्द्रियाः प्राणिनो जीवाः । दिव्यानि दिविभवानि वस्तूनि । पूर्वत्रैवात्रापि आत्मशब्देन सिद्धान्तादातिदेशिकी अवान्तरसङ्गतिः । उक्त-साधारण्यमेवेति । श्रुतिसाधारण्यमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । जायमानत्वस्यापि जीवरूपकाद्यु-पस्थापकत्वेन ग्राह्यत्वात् । ननुनिर्णीतस्थले समानोक्तिः समाख्या । यस्मिन्द्यौरित्युक्त मनः प्राणाधारत्वप्रतिप्रादक "प्रणानां ग्रन्थिरसिरुद्रोवावलोकाधारः" इत्यादिषु कथं रुद्रादि प्रतिपादकत्व निर्णयः । येन तासां समाख्यानत्वरूपत्वेन निर्णायकत्वं स्यात् । यस्तत् साधनार्थं भाष्ये रुद्रोमाविशान्तक इत्यादेः उदाहरणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । अत्रोक्त प्राणेति । नन्वत्र सर्वाधारत्वमुच्यते । श्रुत्यन्तरेतु रुद्रस्य प्राणाधारत्वमात्रम् । तथाच कथं सौत्र पूर्वपक्षीक्रियत इत्यत आह । तथेति । तथापि मनस आधारत्वं रुद्रे केन प्रमाणेन सिद्धमत आह । मन इति ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

नन्वेतत् श्रुतयो विष्णुविषया इति कथं ताभिर्निर्णय इत्यत आह । न चैतदिति । किं च सर्वाश्रयत्वप्रतिपादक रुद्रवाक्येनापि रुद्रस्य सर्वाश्रयासिद्धिः । न च तत् रुद्रवाक्यं प्रमाणं दृष्टफलविधायकरुद्रवाक्यदृष्टान्तेन तस्य प्रामाण्यानुमानादित्याह । दृष्टफलेति । द्युभ्वादीनामिति । उपादानस्योपादेयाश्रयत्वादिति भावः । तत्र श्रुतिमप्याह । यद्भूतमिति । कपिलागमेनापि सर्वाश्रयत्वं सिध्यतीत्याह । पूर्ववदिति । जीवस्यैव द्युभ्वाद्यायतनमित्याह । अरा इवेति । रथनाभो अराः कीला इव यत्रशरीरे नाड्यः संहताः । तत्र एषः जीवः अन्तः बहुधाजायमानः सन् चरति । ननु तस्य प्राणाधारत्वं कथम् इत्यत आह । तस्य जीवत्वादेवेति । जीवप्राण धारण इति धातोरिति भावः । वायोः वैतदित्याह । विषयभूतेति । यस्मिन्द्यौरित्यत्र प्रतिपाद्य-भूतस्येत्यर्थः । ननु विष्णोरपि द्युभ्वाद्यायतनत्वस्य श्रुत्यादि सिद्धत्वात् । स एव द्युभ्वाद्यायतनं किं नस्यादित्यत आह । विष्णोरिति । ननु जीवेशाभेदेन परविद्याविषयत्वादि ब्रह्मलिङ्गानां जीवे सम्भववत् जीवलिङ्गस्यापि जायमानत्वस्य विष्णौ सम्भवः किं नस्यादित्यत आह । न च तथेति । अत्र सूत्रे स्वेति शब्दः स्वशब्दः इति विग्रहाश्रयणेन विषयवाक्ये स्वशब्दाभावात् तात्पर्यायात्मशब्दादित्यर्थकथनत्वेन भाष्यविष्णुतत्वनिर्णयानुसारेण व्याचष्टे । स्व शब्देति । यद्यपि आत्मशब्दादित्युक्तौ लाघवं तथापि विष्णावसाधारण्यं तस्यन ज्ञापितं स्यात् । तच्छब्दादित्युक्तौ शब्दविशेषेणोपात्तः स्यादतः उभयार्थम् स्वशब्दादित्युक्तम् । एवं मुक्तौ स्वस्य शब्द इत्यपि विग्रहस्य विवक्षणीयत्वादसाधारण्यं ज्ञापितं भवति । षष्टीसमासमात्रविवक्षायान्तु तल्लिङ्गादित्यादाविवात्रापि शब्दविशेषः प्रयुज्येत । अथ यथालोके अन्यत्र प्रसिद्धोपि स्वशब्दोविष्णोः सावकाशात् सम्भूते चतुर्मुखे स्वभूरिति प्रयोगादिवशात् विष्णौमुख्यः । तथा लोके अन्यत्र प्रसिद्धोपि आत्मशब्दः चतुर्मुखे आत्मभूरिति प्रयोगात् ब्रह्मात्मभूः स्वभूरिति वचनाच्च विष्णौ मुख्य इत्यभिप्रेत्य सूत्रे स्वशब्दादित्युक्तमिति भावः ।

श्रीनिवासतीर्थविरचितम् तत्त्वप्रकाशिकावाक्यार्थविवरणम्

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ तस्य सर्वाश्रयत्वसिद्धिरिति । पाशुपतशास्त्रेणेत्यर्थः इति शेषः । तस्याप्रामाण्यात् कथं तेन तत्सिद्धिरित्यत उक्तं दृष्टफलेत्यादि । रुद्रवाक्यत्वहेतुनेति शेषः । पूर्ववदिति । दृष्टफलविधायककपिलवाक्यदृष्टान्तेन कपिलवाक्यत्वहेतुनेत्यर्थः । तथा च कापिलागमादाकाशशब्दवाच्यप्रकृतेः सर्वाश्रयत्वसिद्धिरिति शेषः ॥

शर्कराश्रीनिवासविरचिता वाक्यार्थमञ्जरी

श्रुत्यादिप्रसिद्धेति ॥ अनेनोभयश्रुतिलिङ्गादिभिस्तुल्यप्रसिद्धिमत्त्वमुभयत्रप्रसिद्धिमत्त्वमिति सूचितम् । एतेनान्यत्रप्रसिद्धपृथिवीशरीरत्वसाहित्यादन्तर्यामित्वस्यान्यत्र प्रसिद्धित्ववदन्यत्रप्रसिद्ध जायमानत्वादिसाहित्याद्युभ्वाद्यायतनत्वमप्यन्यत्रप्रसिद्धं स्यादिति निरस्तम् । समाख्याश्रुत्यादितौल्याभावस्यान्यत्रप्रसिद्धलक्षणान्तर्गतत्वेन तत्तौल्यवतोस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वाभावात् । उभयत्रप्रसिद्धत्वेनैव विष्णुवाचित्वमपि सिद्धमेवेत्यत उक्तम् ॥ विष्ण्वेकवाचित्वमिति । श्रुत्यादिभिरन्यप्रसिद्धत्वे विष्ण्वैकवाचित्वप्रतिपादनमशक्यमित्यत उक्तम् ॥ प्रबलहेतुभिरिति ॥ अत्रास्तिशास्त्रादिसङ्गतिरित्यन्वयः ॥ रुद्र इति ॥ रोगद्रावकत्वेन रुद्रनामाभगवान्सर्वलोकाधारोवाव प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ वायुनेति ॥ हेगौतम स्यूतमत्र सर्वं जगदिति सूत्रं तेन ज्ञानादिमत्त्वाद्वायुशब्दितेन भगवताऽयंभूलोकः परोंतरिक्षादिलोकः सर्वाणिभूतानि च संदृब्धानि सङ्गतानि धृतानीत्यर्थः ॥ आकाश इति ॥ अतीतानागतवर्तमानं यदा चक्षतेविद्वांसस्तत्सर्वमाकाशेभगवदाश्रिताकाशाख्यप्रकृतौ ओतं प्रोतं सूत्रे पटवत् अत्यन्तमाश्रित इत्यर्थः । लोकाः सप्तलोकाः लोकिनस्तदभिमानिनः अलोकाः वैकुण्ठादयः अलोकिनस्तद्गतामुक्ताः । उक्तम् अथपराययेत्यनेन । मोक्षाय भगवज्ज्ञानं कुत इत्यत उक्तम् ॥ अमृतस्येति ॥ एष भगवानमृतस्य मुक्तवर्गस्य सेतुरिवसेतुराश्रय इत्यर्थः । अत्र द्युभ्वाद्यायतनस्य मोक्षसाधनविद्याविषयत्वोक्त्या परविद्याविषयत्वमुच्यते । मोक्षसाधनविद्याया एव परविद्यात्वादिति भावेत्यादिना समाख्यावाक्येन ॥ प्राणानाङ्ग्रन्थिरिति ॥ मेत्यस्यावृत्तिः । हविष्णो रुद्रशब्दवाच्यत्वं प्राणानामिन्द्रियाणां ग्रन्थिः ग्रथ्यन्ते अस्मिन्निति ग्रन्थिराश्रयोसि वमन्तकः संहर्ता सन्मामां माविश न प्रविशेत्यर्थः ॥ प्राणेश्वर इति प्राणानामिन्द्रियाणामीश्वरः कृत्त्यात्मके चर्मात्मकेदेहे नियामकतया वसतेतिष्ठतीति कृत्तिवासाः नाकं सुखं पिबतीति पिनाकाः मुक्ताः ते अस्य सन्तीति पिनाकी मुक्ताश्रय इत्यर्थः ॥ रुद्रलिङ्गादिति ॥ संहर्तृत्वगजचर्माम्बरवत्त्वपिनाकचापवत्त्वादीनां तत्रैव प्रसिद्धत्वादिति भावः । किञ्च रुद्रस्य सर्वाधारत्वप्रतिपादकपाशुपताद्यागमेनापि तस्यसर्वाधारत्वं सिध्यति ॥ न च तस्याप्रामाण्यम् । विमतं वाक्यं प्रमाणं रुद्रवाक्यत्वात् दृष्टफलविधायकरुद्रवाक्यवदिति तस्य प्रामाण्यानुमानादित्याह ॥ दृष्टफलेति ॥ प्रत्यक्षसंवादिफलाभिधायकेत्यर्थः । विमतं प्रमाणं कपिलवाक्यत्वात् दृष्टफलाभिधायककपिलवाक्यवदित्यनुमितप्रामाण्योपेतकापिलागमेनापि प्रधानस्य सर्वाश्रयत्वसिद्धिरित्याह ॥ पूर्ववदिति ॥ अराइवेति ॥ रथनाभौ चक्रे अराः दलानीव यत्र

(वाक्यार्थमञ्जरी)

शरीरेनाड्यः संहताः संबद्धाः तत्र शरीरे स एषः सर्वजीवनियामकत्वेन सर्वजीवहृदय-स्थितोविष्णुः स्वयमेक एव स्वेच्छयैव बहुधा जायमानोविश्वतैजसादिरूपेण बहुधा भगवान् शरीरान्तश्चक्षुरादिस्थानेषु सञ्चरतीत्यर्थः ॥ जीवत्वादेवेति ॥ जीवप्राणधारण इति धातोरिति भावः ॥ प्रसिद्धेरिति ॥ प्राणान्पृथक् पृथगेवसन्निधत्त इत्यादाविति शेषः ॥ तथेति ॥ जीवेशाभेदेन यथेशलिङ्गजीवे सम्भवति तथेत्यर्थः । कारणम् उपादानं व्यावहारिकमात्रस्य ब्रह्मोपादानकत्ववदतोऽद्वैतिनोमतेजीवस्यापि व्यावहारिकत्वान्नानुपपत्तिः ॥ ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ यस्मिन्द्यौरित्यादि द्युभ्वन्तरिक्षाद्याश्रयत्वेनोक्तं ब्रह्मैव न रुद्रादिः कुतः जानथ आत्मानमिति स्वशब्दपर्यायात्मशब्दसद्भावादित्यर्थः । विषयवाक्ये स्वेतिशब्दाभावात् भाष्ये आत्मशब्दादित्युक्तमित्याशयेनाह ॥ स्वशब्दपर्यायेति ॥ उभयोरपिसाक्षाद्विष्णुस्वरूप-वाचकत्वादत एव चतुर्मुखस्यात्मभूः स्वयंभूरिति नामेति भावः । सूत्रे आत्मशब्दादित्युक्तौ तस्यापि विष्णुपरत्वं पृथग्वक्तव्यं तच्छब्दादित्युक्तौ च शब्दविशेषप्रतीतिर्नस्यादतस्तदुभय-लाभायस्वशब्दादित्युक्तम् एवमुक्तौ हि उक्तिवक्रत्वावैयर्थ्याय स्वस्य विष्णोरेव शब्दः स्वशब्द इत्यपि विग्रहस्य विवक्षणीयत्वादसाधारण्यं ज्ञापितं न स्यादेतदेवाभिप्रेत्योक्तं तत्त्वप्रदीपे । विष्णोः स्वरूपस्यैवसाक्षाद्वाचको ह्यात्मशब्द इति ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ २ ॥

'अमृतस्यैष सेतुरि(मुं.उ. २-२-५)ति 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्', (तै.उ. २-१) 'नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम्' (म.ना.उ. ११) 'मुक्तानां परमा गतिः' (विष्णुसहस्र) 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामती' (तै.उ. २-८) त्यादिना तस्यैव मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् ।

'बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति ।
योगी तावन्न मुक्तस्स्यादेष शास्त्रविनिर्णयः' ॥ इत्यादित्यपुराणे ॥ २ ॥

सत्तर्कदीपावली

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवचनान्तरैः विष्णुरेव हि मुक्ताश्रयत्वेनोच्यते । तदाह । मुक्तेत्यादिना । पराणां मुक्तानाम् अयनं श्रुतं श्वेतद्वीपाख्यं विष्णुस्थानमित्यर्थः ।

तत्त्वप्रदीपिका

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ 'अमृतस्यैष सेतुः' इति मुक्तस्याऽश्रयत्वेनोपसृप्यत्वव्यपदेशाच्च विष्णुरेवात्रोच्यते । परायणं पराणां मुक्तानामयनम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु विष्णौ मुख्योऽप्यात्मशब्दो जीवलिङ्गबलादमुख्यार्थः किं न स्यात् । तथा च न विष्णोर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ मुक्तेति ॥ आऽऽत्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वं परिकल्प्य द्युभ्वाद्यायतनत्वमन्यत्र नेतुं शक्यम् । द्युभ्वाद्यायतनस्य मुक्तप्राप्यत्वोक्तेर्विष्णुत्वनिश्चयादित्यर्थः । अमृतस्येति जातावेकवचनम् । मुक्तप्राप्यत्वं कुतो विष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आह ॥ ब्रह्मविदिति ॥ पराणां मुक्तानामयनमाश्रयः । एतद्वाक्यैरस्तु विष्णोर्मुक्तप्राप्यत्वं तदन्यस्यापि किन्न स्यादित्यत आह ॥ बहुनेति ॥ २ ॥

गुर्वर्थदीपिका

''अमृतस्यैष सेतुः'' इति ''मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्'' इति भाष्यस्य सूत्रेणैवान्वयः । तस्यैवाऽऽवृत्त्या योजनिकान्तरमाह (४२-२५) ब्रह्मविदित्यादिना ।

भावबोधः

'मुक्तोपसृप्यत्वव्यपदेशात्' इति सूत्रे तद्भाष्ये च 'च'शब्दाभावेन तन्न स्वातन्त्र्येण प्रतिज्ञाहेत्वन्तरप्रतिपादकम्, किन्तु पूर्वसूत्रोक्ताक्षेपसमाधानार्थमित्याशयेनोत्तरसूत्रनिरसनीयपूर्वपक्षमाह– ननु विष्णौ मुख्योऽपीत्यादिना । मुक्तप्राप्यत्वोक्तेरिति । अनेन सूत्रे भावप्रधानो निर्देश इति मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशादिति भाष्यस्याभिप्राय इत्युक्तं भवति । अत्र मुक्तप्राप्यत्वं प्राप्यान्तररहितत्वे सति प्राप्यत्वम्, न त्वर्चिरादिवत् प्राप्यत्वमात्रम् । अत एव भाष्येऽमृतस्यैष सेतुरिति सेतुरिव सेतुराश्रय इति व्युत्पत्त्या अन्यप्राप्यप्रयोजनकप्राप्ति-

(भावबोधः)

प्रतिपादकसेतुशब्दोपेतवाक्यमुदाहृतम्; न तु परात्परं पुरुषमुपैतीति वाक्यमिति नातिप्रसङ्गः अथवा, मुक्तपदेन लिङ्गभङ्गवन्तोऽभिधीयन्ते । तत्प्राप्यत्वं विष्णोरन्यत्र क्वापि न वर्तत इति नातिप्रसङ्गः । अत एव बहुनाऽत्रेति वाक्यमत्र प्रमाणत्वेनोदाहृतम् । अत एव भाष्ये मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशादित्येवोक्तमिति भावः । पराणां मुक्तानामिति यथा चैतद्वाक्यं मुक्तप्राप्यत्वप्रतिपादकमिति भावः ।

भावदीपः

ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ २ ॥ सूत्रे चशब्दाभावात् पूर्वहेतोरन्यथोपपत्ति-निरासकत्वेनावतारयति ॥ नन्विति ॥ इत्यन्तभाष्यस्य सूत्रेणान्वयमुपेत्य भावप्राधान्येन योग्यसाध्याध्याहारपूर्वं सूत्रार्थमाह ॥ नाऽऽत्मशब्दस्येति ॥ मुक्तानामिति वाक्यमनुरुध्याऽऽह ॥ जाताविति ॥ भाष्ये तस्यैवेत्यस्य विष्णोरेवेत्यर्थमुपेत्यावतारयति ॥ मुक्तप्राप्यत्वमिति ॥ प्रकृतोपयोगायार्थमाह ॥ पराणामिति ॥ विश्वात्मानं विश्वस्वामिनम् । द्वितीयांतानां तद्विश्वमुपजीवतीति पूर्वोक्तकर्तृक्रियाभ्यामन्वयः ॥ २ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ । अत्र तत्वित्यनुवर्तते ॥ द्युभ्वाद्यायतनमिति च यथा श्रुतप्रथमान्ततया विपरिणामेन षष्ठ्यन्ततयाचानुवर्तते ॥ मुक्तोपसृप्येति द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति पाणिनीय इव भावप्रधानम् ॥ भाष्यस्य च सूत्रेणान्वय इति भावेन सूत्रार्थमाह ॥ नात्म शब्दस्येत्यादिना । ततश्चायमर्थः ॥ द्युभ्वाद्यायतनस्यामृतस्यैषसेतुरिति मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाद्द्यु-भ्वाद्यायतनं विष्णुरेव नात्मशब्दामुख्यार्थोजीव इति ॥ मुक्तप्राप्यत्वं कुतो विष्णुत्वनिश्चायकम् इत्यत आहेति । इत्याशङ्कापरिहाराय रीत्यन्तरेण सूत्रार्थमाहेत्यर्थः ॥ ततश्च तत्विति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मुक्तोपसृप्यत्वमिति योज्यम् ॥ ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादौ समाख्यावाक्ये तस्यविष्णोरेव मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् ॥ तस्यैवात्रोक्तप्राप्यत्वमिति सूत्रार्थ उक्तो ज्ञेयः ॥ नारायणं महाज्ञेयमित्यत्र द्वितीयान्तानां तद्विश्वमुपजीवतीति पूर्वेणान्वयः ॥ यावत्श्वेतंनगच्छतीत्यत्र श्वेतद्वीपस्थभगवत्प्राप्तिविनालिङ्गभङ्गवतोमुक्तस्यापि मुक्तफलानन्द-वैचित्र्यालाभेन मुक्तत्वाभावोक्त्या मुक्तप्राप्यत्वमन्यस्येत्युक्तं भवति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

सूक्तेति सूत्रेतद्भाष्ये चशब्दाभावेन तत्र स्वातन्त्र्येण हेत्वन्तरप्रतिपादकम् । किन्तु पूर्वसूत्रोक्ताक्षेपसमाधानार्थम् । इत्याशयेनोत्तरसूत्रनिरसनीय पूर्वपक्षमाह । ननु विष्णावपीति । मुक्तप्राप्यत्वोक्तेरिति । अनेनसूत्रे भावप्रधानो निर्देश इत्युक्तं भवति । अत्र मुक्तप्राप्यत्वं प्राप्यान्तर रहितत्वे सति प्राप्यत्वमात्रं न त्वर्चिरादिवत् प्राप्यत्वमात्रम् । अथवामुक्तपदेन लिङ्गदेहभङ्गवन्तोऽभिधीयन्ते । तत्प्राप्यत्वं विष्णो रन्यत्र क्वापि नवर्तते इति वातिप्रसङ्गः । पराणां मुक्तानामिति । तथाचैतद्वाक्यं मुक्तप्राप्यत्वप्रतिपादकम् इति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

बहुनात्रेति ॥ ''नन्वेवं केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन ॥ केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे ॥ १ ॥ केचित्सत्ये महाज्ञानागच्छन्ति क्षीरसागरम्'' । इति प्रमाणे महाज्ञानिनामेव क्षीरसमुद्रश्वेतद्वीपगमनोक्तेस्तथा च योग्यत्वं चात्रापेक्षितमिति गीता-भाष्यविरोधः । श्वेतद्वीपगमनेऽपि योग्यतापेक्षाया उक्तत्वेन सर्वेषां तदभावादिति चेत् । न । तत्र निवास एव योग्यतापेक्षा न तु गमने । तथोक्तं तट्टीकायामेव निवास इति शेषः इति । तथाऽत्रापि चतुर्थाध्याये सर्वेषां सकृच्छ्वेतद्वीपगमनाङ्गीकारात् योग्यत्वं चात्रापेक्षितमिति तत्र निवासायेति गमयितव्यमिति वक्ष्यति । लिङ्गदेहभङ्गानन्तरं केचित्स्वरूपानन्दं भुञ्जाना भगवदिच्छारूपावरकसद्भावेन यावत्स्वरूपानन्दमभुञ्जन्तः सन्तः प्रलये भगवदुदरे तिष्ठन्ति । सृष्टिकाले श्वेतद्वीपव्यक्त्यनन्तरं सर्वेऽपि तत्र गत्वा तत्रत्यं हरिं दृष्ट्वा पश्चात्तदनुज्ञाताः सन्तो भगवदिच्छारूपावरणापगमानन्तरं स्वस्वयोग्यसम्पूर्णानन्दं भुञ्जानाः सन्तः स्वस्वयोग्यस्थानं प्रति निवासाय गच्छन्तीति ध्येयम् ॥ यथोक्तम् ॥ ''श्वेतद्वीपं ततो गत्वा दृष्ट्वा विष्णुं च ते ततः । अनुज्ञाताः प्रमोदन्ते निर्दुःखास्तु धरादिषु'' इति प्रमाणमप्यवस्थानपरमेवेति व्याख्येयम् । एवं च योगी तावन्न मुक्तः स्यादित्यस्य भगवदिच्छारूपावरकापगमानन्तरं स्वस्ययोग्यस्वरूपानन्दाविर्भावरूपमुक्तिमान् वा स्यादिति व्याख्येयमिति सम्प्रदायविदः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ भावप्रधानोयम् । अमृतस्यैषसेतुरिति मुक्तैः प्राप्यान्तर-शून्यत्वे सति प्राप्यत्वव्यपदेशादात्मशब्दो नामुख्यार्थ इत्यर्थः । मुक्तानां बहुत्वादाह ॥

(वाक्यार्थमञ्जरी)

जाताविति ॥ भाष्ये विश्वात्मानं विश्वस्वामिनं द्वितीयान्तानां तद्विश्वमुपजीवन्तीति पूर्वेणान्वयः । प्रकृतोपयोगादाह ॥ पराणमिति ॥ अन्यस्यापीति ॥ उदाहृतवाक्येष्वन्यानिषेधादिति भावः ॥ बहुनेति ॥ तत्र श्वेतद्वीपस्थभगवत्प्राप्तिं विना प्रकारान्तरनिषेधात्तस्यैव मुक्तप्राप्यत्व सिद्धिरिति भावः । ननु सर्वेषां श्वेतद्वीपगमनमयुक्तम् ।

केचिदत्रैवमुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन ।
केचित्स्वर्गे महर्लोकेजनेतपसि चापरे ॥
केचित्सत्येमहाज्ञाना गच्छन्तिक्षीरसागरम्

इत्यत्र महाज्ञानिनामेव क्षीरसागरगतश्वेतद्वीपगमनोक्तेः योग्यत्वं चापेक्षितमिति गीताभाष्ये श्वेतद्वीपगमनेपि योग्यत्वोक्त्यासर्वेषां तदभावादिति चेन्न । उदाहृतप्रमाणभाष्ययोः श्वेत-द्वीपनिवासे महाज्ञानयोग्यतायाः प्रयोजकत्वोक्त्या सर्वेषां तद्गमनमात्राङ्गीकारेपि विरोधा-भावात्। स्फुटं चैतत्प्रमेयदीपिकायां वक्ष्यतिचात्र चतुर्थाध्याये सकृच्छ्वेतद्वीपगमनाङ्गी-कारायोग्यत्वं चात्रापेक्षितमिति । एतत्तत्र निवासायेतिगमयितव्यमिति ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३ ॥

नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्र वाच्यः । भस्मधरोग्रत्वादितच्छब्दाभावात् । 'सोऽन्तकः स रुद्रः स प्राणभृत्स प्राणनायकः स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णुर्यः परः परोवरीयानि'त्यादिना प्राणग्रन्थिरुद्रत्वादेर्विष्णोरेवोक्तत्वात् । ब्रह्माण्डे च–

'रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः ।
ईशनादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ॥
पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्तास्संसारसागरात् ।
तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः ॥
शिवः सुखात्मकत्वेन शर्वः शंरोधनाद्धरिः ।
कृत्यात्मकमिदं देहं यतो वस्ते प्रवर्तयन् ॥

(सूत्रभाष्यम्)

कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चश्च विरेचनात् ।
बृंहणाद्ब्रह्मनामाऽसावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ॥
एवं नानाविधैश्शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः ।
वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरुषोत्तम' ॥ इति । वामने च–
'न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः ।
अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तित' ॥ इति । स्कान्दे च–
'ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः ।
प्रादादन्यत्र भगवान् राजेवर्ते स्वकं पुरम्' ॥ इति ।
'चतुर्मुखश्शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति ।
उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च ।
विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशव' ॥ इति (च) ब्राह्मे ॥ ३ ॥

सत्तर्कदीपावली

यदुक्तं रुद्रो द्युभ्वाद्याश्रय इति तन्निराकुर्वत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे । नानुमानमित्यादिना । आनुमानमनुमानसम्बन्धीत्यर्थः । यद्वचनं रुद्रप्रापकमुदाहृतं प्राणानां ग्रन्थिरसीति तद्विष्णौ श्रुत्या 'रुजं द्रावयत' इत्यादि पुराणवाक्यैश्च घटयति । सोन्तक इति । आसुरं शं निरुद्धयतीति शर्व इत्यर्थः । न च नारायणं महाज्ञेयमित्यादि श्रुतयो रुद्रादिषु घटन्तामिति वाच्यम् । तेषु नारायणादिशब्दासम्भवात् । तदाह । नत्विति । एतदेव विवृणोति । ऋत इति ।

तत्त्वप्रदीपिका

नाऽनुमानमतच्छब्दात् ॥ 'आनुमानम्' अनुमानात्मकागमपरिकल्पितं रुद्राख्यं ब्रह्मात्र न वाच्यम् । शैवागमे कचिदुक्तसाधनानुष्ठानेन यथोक्तदृष्टफलोदयोपलम्भात्तद्दृष्टान्तेनेशवाक्यत्वहेतुनाऽन्यत्रापि प्रामाण्यमनुमीयते । एवमनुमानादाप्तप्रामाण्यस्तदागमः 'अनुमानात्मक' उच्यते । न च तेन प्रामाण्यं साधयितुं शक्यते । तेनैव यथोक्तदृष्टफलव्यभिचारिणा वाक्यान्तरेण कृत्स्नस्याप्यप्रामाण्यसाधनसौकर्यात् । अत एव परिकल्पितरुद्र इति समगिरत भगवान् । विस्पष्टमाचष्ट चानुव्याख्याने ''तद्व्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमा च स्यात्'' इति । स्वयं च भगवत्तमः पशुपतेरसामञ्जस्यमसर्वज्ञत्वादिकं च सूत्रयिष्यति । 'परः परो वरीयान्' परा

(तत्त्वप्रदीपिका)

वाग्देवी, परतः परो विरिञ्चः, ततोऽपि वरा प्रकृतिः, वरीयान् विष्णुः ।। अत्र तरबीयसुनौ तमबिष्ठनर्थौ । ''यत्रोभयोः प्रयोगो न तत्रैकार्थौ तरप्तमावि''ति च शब्दनिर्णये । 'शर्वश्शंरो-धनाद्धरिः' मुक्तिपर्यन्तं स्वरूपभूतमपि शं रुद्ध्वा वर्तते हि ।

तत्त्वप्रकाशिका

ननु प्रागुक्तरीत्या रुद्रप्रकृत्योः किं न स्याद् द्युभ्वाद्यायतनत्वमित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ।। नानुमानमिति ।। प्रागुक्तानुमानसिद्धप्रामाण्ये पाशुपताद्यागमे सर्वाश्रयत्वेन (परिकल्पिते) कल्पिते रुद्रप्रधाने अत्र प्रकरणे सर्वाधारतया प्रतिपाद्ये न भवतः । तत् श्रुति-लिङ्गाद्यभावादिति भावः । आगमप्रामाण्यसाधकानुमानं तु फल विसंवादिरुद्रादिवाक्यदृष्टान्तेन विप्रतिपन्नवाक्यप्रामाण्यसाधनसम्भवात् प्रतिपक्षग्रस्तमतिप्रसङ्गदुष्टं चेत्युपेक्ष्यम् । अभाषितं प्रधानं किं संयोज्यत इति चेन्न । न प्रकृतिजीवावभिधीयेते इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । न च प्रकृतिपदेनापि रुद्रः । पृथगुभयग्रहणे बाधकाभावात् । नन्वत्र रुद्रादिज्ञापकाभावेऽपि श्रुत्यन्तरे 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रः' इत्याद्युक्तेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वं रुद्रादेः किं न स्यादित्यत आह ।। स इति ।। श्रुत्यन्तरोक्तमपि द्युभ्वाद्यायतनत्वं विष्णोरेव । न च रुद्रादिश्रुतिलिङ्गविरोधः । श्रुतिबलेन रुद्रादिश्रुतेरन्तकत्वादिलिङ्गस्य च विष्ण्वेकनिष्ठत्वादिति भावः । ननु रुद्रादिशब्दानां विष्णुपरत्वं किं योगेन रूढ्या वा । नाद्यः । योगस्य दौर्बल्यात् । न द्वितीयः । तदभावात् । उभयत्र रूढिसद्भावे पुनर्निश्चयायोगात् । न हि श्रुत्यन्तरे विष्णुलिङ्गाद्यस्तीत्यत आह ।। ब्रह्माण्डे चेति ।। रुद्रादिशब्दानां विष्णौ योगमुक्त्वा 'वेदेषु सपुराणेषु गीयते' इति विद्वद्रूढिकथनाद्रूढि-मात्रान्महायोगविद्वद्रूढ्योः प्राबल्याद्युक्तः श्रुत्यन्तरेऽपि विष्णोः प्रतिपाद्यत्वनिश्चय इति भावः । ननु यदि रुद्रादिशब्दानां विष्णुपरत्वमुक्त्वा श्रुतीनामनिर्णायकत्वमुच्यते तर्हि नारायणादिनाम्नां रुद्रादिपरत्वे 'नारायणं महाज्ञेयम्' इत्यादिश्रुतीनामनिर्णायकत्वं स्यादित्यत आह ।। वामने चेति ।। भगवन्नामत्वाविशेषाद्रुद्रादिनामवन्नारायणादिनाम्नामपि रुद्रादौ वृत्तिः किं न स्यादित्यत आह ।। स्कान्दे चेति ।। यद्येवं रुद्रादिशब्दा विष्ण्वेकपरास्तर्हि किमुच्यते भस्मधरोग्रत्वादीनां तच्छब्दत्वम् । विष्णुदत्तत्वाभिप्रायेणेति चेत्तर्हि रुद्रादिशब्दा अपि तादृशा इति न कथं तैर्न निर्णय इत्यत आह ।। चतुर्मुख इति ।। ३ ।।

गुर्वर्थदीपिका

''कृत्त्यात्मकमिदं देहम्'' इत्यत्र कृत्तिश्चर्म कृत्त्यात्मकं चर्ममयमित्यर्थः ।

भावबोधः

आगमस्वानुमानात्मकत्वं कीदृशमित्यतस्तद्दर्शयन् रुद्रपदमुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्य नानुमानात्मकेति भाष्यं व्याचष्टे प्रागुक्तानुमानसिद्धप्रामाण्य इति ॥

ननु रुद्रप्रधानयोः स्वरूपतः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् न तदागमपरिकल्पितत्वमित्यतः सर्वाश्रयत्वेनेति पूरितम् । सूत्रेऽनुमानमिति पदच्छेदे प्रमाणत्वेनानुमीयत इति व्युत्पत्त्या आगमस्यानुमानशब्दवाच्यत्वम् । रुद्रप्रधानयोः सर्वाश्रयत्वे नानुमानशब्दवाच्यागमप्रतिपाद्यत्वेन तद्वत्त्वविवक्षायाम् अर्शाद्य (अर्श आद्य) जन्तानुमानशब्दवाच्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । अनुमानमिति पदच्छेदे उक्तव्युत्पत्त्या आगमपदमनुमानपदाच्छैषिकेऽणि कृते आगमप्रतिपाद्यं रुद्राद्यनुमानमिति ज्ञातव्यम् । तत् श्रुतिलिङ्गाद्यभावादिति । अनेन भस्मधरोग्रत्वादीति भाष्ये भस्मधरपदेन आत्मशब्दप्रतियोगिश्रुतिग्रहणम् । उग्रत्वपदेन मुक्तप्राप्यत्वप्रतियोगिभूतलिङ्गग्रहणमित्युक्तं भवति । तथा च भस्मधरोग्रत्वादिरूपनाम लिङ्गात्मकरुद्रसम्बंन्धिशब्दाभावादित्यर्थः । आदिपदेन नामलिङ्गात्मकशब्दान्तरस्य ग्रहणमिति भावः । अत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थस्य नञः क्रियासापेक्षत्वेनासामर्थ्येऽपि उग्रलिङ्गप्रतिपादकशब्दान्तरस्य 'असूर्यं पश्या राजदाराः', 'अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः' इत्यादौ समासोऽस्तीति 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यत्र ज्ञापितत्वाद्वा निर्मक्षिकमित्यादाविव अर्थाभावे यदव्ययीभावसमासाश्रयणाद्वा अतच्छब्दादिति पदं भाष्ये तच्छब्दाभावादिति व्याख्यातम् । अव्ययीभावत्वेऽपि अं न भवति । 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्युक्तेरुपपादनं सुधोक्तरीत्या कर्तव्यमिति भावः । एवम् 'अतद्धर्माभिलापात्' इत्यादि सूत्रांशव्याख्यानभाष्येऽपि समाधानमवधातव्यम् । अन्यत्रेति । विष्णुतत्त्वनिर्णय इत्यर्थः ॥

ननूभयत्र रुद्रादिशब्दस्य रूढिसाम्येऽपि निरवकाशविष्णुलिङ्गादिबलान्निश्चयोपपत्तिरित्यत आह– न हि श्रुत्यन्तर इति । प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादिसमाख्यारूपश्रुत्यन्तर इत्यर्थः । महायोगविद्धरूढ्योः प्राबल्यादिति ॥ अनेन तेषामेव लिङ्गशब्दानां प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वम् । तस्य रूग्द्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यमिति न्यायविवरणमपि उक्ततात्पर्यकं भवति । महायोगविद्धरूढिपदाभ्यां वृत्तेर्मुख्यत्वस्य योगे महत्त्वविशेषणेन रुग्द्रावणादिकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमुख्यत्वस्य च प्रतिपादनात् ।

भावदीपः

ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३ ॥ भाष्ये रुद्रपदमुपलक्षणं मत्वा रुद्रप्रकृत्यानुगुण्येन भाष्यं व्याचष्टे ॥ प्रागुक्तेति ॥ अत्रेत्यनुवादः । भस्मधरेत्यत्रापि त्रिगुणत्वादेर्ग्रहणं मत्वाऽऽह ॥ तत् श्रुतीति ॥ आदिपदेन समाख्याग्रहः । अतद्धर्माभिलापादितिवदयं निर्देशः । तद्गव्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमाचस्यादिति । अतिप्रसङ्गोऽनुमेयदृशेति च शास्त्रयोनिसूत्रानुभाष्यमनुरुध्याऽऽह ॥ फलविसंवादीति ॥ अतिप्रसङ्गेति ॥ बौद्धागमेऽपि किञ्चित्फलोपलम्भदर्शनेन तत्रापि विप्रतिपन्नभागप्रामाण्यानुमानसम्भवादिति भावः । तत्वप्रदीपादिप्राचीनटीकारीत्या शङ्कते ॥ अभाषितमिति ॥ भाष्यकृदनुक्तमित्यर्थः । अन्यत्र विष्णुतत्वनिर्णये ॥ पृथगिति ॥ तत्र प्रकृतिपदेन प्रकृतेः अत्र रुद्रपदेन रुद्रस्येति पृथगुभयग्रहण इत्यर्थः ॥ श्रुतिबलेनेति ॥ सोंऽतक इत्यादि श्रुतिबलेनेत्यर्थः । नन्वन्तर्नयन्यायेन निर्णयः स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ श्रुत्यन्तर इति ॥ रुद्रसमाख्यारूपश्रुत्यन्तर इत्यर्थः । येन निर्णयः स्यादिति भावः। तेषामेव लिङ्गशब्दानां प्राणानां ग्रन्थिरसि इत्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वं तस्य हि रुग्द्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यमिति न्यायविवरणविवरणपरतयोक्तस्मृतेस्तात्पर्यमाह ॥ रुद्रादीति ॥ समाख्या सावकाशेति सूचितम् । वामने चेत्यादिभाष्यं विष्णुसमाख्याया निरवकाशत्वोक्तिपरमिति व्यञ्जयन्नाह ॥ यदि रुद्रादीति ॥ ३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ आगमस्यानुमानात्मकत्वं कीदृशमित्यतस्तद्दर्शयन् व्याचष्टे ॥ प्रागुक्तेति ॥ रुद्रप्रधानयोः स्वरूपतः श्रुत्यादि सिद्धत्वात् न तदागमपरिकल्पितत्वमित्यतः सर्वाश्रयत्वेनेति पूरितम् ॥ सूत्रे द्युभ्वाद्यायतनमित्यस्ति ॥ अनुमानमिति पदच्छेदः ॥ अनुमानमिति प्रमाणत्वेनानुमीयत इति व्युत्पत्या, आगम उच्यते ॥ अनुमानशब्दाच्छैषिकेऽणिकृते आगमप्रतिपाद्यं रुद्राद्यनुमानम् ॥ अनुमानमिति पदच्छेदे उक्तव्युत्पत्यागमपरादनुमानशब्दादनुमानशब्दवाच्यागमप्रतिपाद्यत्वेन तद्वित्वविवक्षायाम् अर्शाद्यच्प्रत्ययादनुमानशब्दवाच्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ततृश्रुतिलिङ्गाद्यभावादिति ॥ सूत्रे शब्दपदेन लिङ्गनामात्मकोभयग्रहणमिति भावेन ततृश्रुतिलिङ्गादीत्युक्तम् । आदिपदेन समाख्याप्रकरणादिग्रहः ॥ तेषामपि शब्दरूपत्वात्सौत्रशब्दपदेन ग्रहणं युज्यते ॥ अनेन भाष्ये भस्मधरपदेन आत्मशब्दप्रतियोगिश्रुतिग्रहणम् ॥ उग्रत्वपदेन मुक्तप्राप्यत्वप्रतियोगिलिङ्गग्रहणम् ॥ उग्रोभस्मधर

(वाक्यार्थमुक्तावली)

इत्युग्रपदस्यनामत्वेपि भावप्रत्ययांतोग्रशब्दस्य धर्मवाचकत्वेन लिङ्गत्वमविरुद्धम् ।। अथवा भाष्ये द्वंद्वांतेश्रूयमाणस्त्वप्रत्ययः प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते ।। तथा च भाष्ये भस्मधरत्वोग्रत्वप्रवृत्ति-निमित्तकनामात्मकभस्मधरोग्रशब्दाभावादिपदेन तल्लिङ्गाद्यभवादिति विवक्षितम् ।। तथाच टीकायां श्रुतिपदेन भस्मधरोग्रशब्दग्रहः ।। लिङ्गादिपदेनादिशब्दोत्कग्रहणमित्यवधेयम् ।। अत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञः क्रियासापेक्षत्वेनासामर्थ्येपि 'असूर्यं पश्याराजदारा' अश्राद्धभोजी-ब्राह्मण इत्यादौ समासोस्तीत्यकर्तरिचकारके संज्ञायामित्यत्र ज्ञापितत्वाद्वा निर्मक्षिकमित्यादाविव अर्थाभावे यदव्ययमित्यव्ययीभावसमासाश्रयणाद्वा अतच्छब्दादिति पदं तच्छब्दाभावादिति व्याख्यातम् ।। अव्ययीभावत्वेपि अम् न भवति नाव्ययीभावादतोम्त्व पञ्चम्या इत्युक्तेरित्युपपादनं सुधोक्तरीत्या कर्तव्यम् ।। एवमतद्धर्माभावादित्यादिकमपि समाधेयम् ।। पाशुपताद्या-गमप्रामाण्यात् द्युभ्वाद्यायतनत्वं रुद्रादेरङ्गीकार्यमिति भावेनानुमानमिति हेतुगर्भविशेषणमुपक्षिप्तम् ।। अतच्छब्दादित्यनेन तन्न दूषितम् ।। न्यूनतेत्यतः भाष्यस्थ पदतात्पर्यमाह ।। आगमप्रामाण्येति ।। अतिप्रसङ्गेति ।। बौद्धागमेपि क्वचित्फलसंवाददर्शनात् विप्रतिपन्नभागप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः ।। अन्यत्र विष्णुतत्वनिर्णये न च प्रकृतिपदेनेति स्पष्टभाष्यबलादाह तत्वनिर्णयगत-प्रकृतिपदेन ''भूमिरापोनलोवायुः खं मनोबुद्धिरेवच ।। अहंकार इतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधेति'' गीतोक्तेः ।। पृथिव्यादिभूतपञ्चकस्य प्रकृतिशब्दवाच्यत्वात् रुद्रस्याष्टमूर्तित्वेन तदधिष्ठातृ-त्वात्तदधीनत्वन्यायेन ग्रहणमिति भावः ।। पृथगिति ।। तत्वनिर्णये प्रकृतिपदेन प्रधानस्यात्र रुद्रपदेन रुद्रस्येति पृथगुभयग्रहण इत्यर्थः ।। यद्वा अस्मिन्नधिकरणे पूर्वपक्षत्वेन पृथग्रुद्रप्रधानग्रहे बाधकाभावेन तथा कल्पनायोगादित्यर्थः ।। न चवाच्यं प्रकृतिपदेन रुद्रस्याग्रहणे तदनुक्तिः स्यादतोरुद्रपदमेवेति ।। वायोः पृथग्ग्रहणवदुपलक्षणत्वेनोभयोरपि वायुरुद्रयोर्ग्रहणे बाधका-भावात् ।। उक्तं च तत्वनिर्णयटीकायां प्रकृतिजीवावित्युपलक्षणं वायुरुद्रावित्यपि ग्राह्यमिति पद्मनाभतीर्थभट्टारकैश्च प्रकृतिः प्रधानमिति व्याख्यातम् ।। प्रकृतिपदेनोभयो रुद्रप्रधानयोर्ग्रहण इति व्याख्याने तट्टीकाविरोधो व्याख्यानान्तरत्वाभिप्रायेण परिहर्तव्यः ।। सूत्रार्थस्तु स्पष्टः ।। प्राणानां ग्रन्थिरसिरुद्र इत्यादि समाख्याबलात् द्युभ्वाद्यायतनं रुद्रादिरिति यत्पूर्वपक्षितं तदाशङ्क्य तत्परिहारत्वेन पुनस्तदेवसूत्रे प्रकारांतरेण व्याकुर्वत्सोंतक इत्यादिभाष्यभवतार्य व्याचष्टे ।। नन्वत्र रुद्रादिज्ञापकाभावेपीत्यादिना ।। अत्र यस्मिन् द्यौरिति विषयवाक्यभाष्ये इत्यादिनेत्यस्यार्थः श्रुतिबलेनेति ।। सोंतक इत्यादि श्रुतिबलेनेत्यर्थः ।। ततश्चायं सूत्रार्थः ।। प्राणानांग्रन्थिः आकाश एव तदोतं चप्रोतं चेत्यादि श्रुत्यन्तरोक्तं द्युभ्वाद्यायतनं नानुमानं

(वाक्यार्थमुक्तावली)

रुद्रादिः किं तु तदेव विष्णुरेव ॥ न च रुद्रादिश्रुतिलिङ्गविरोधः । अतच्छब्दात् । ताभ्यां शिवप्रधानाभ्यामन्यद् तत् ब्रह्म तस्यशब्दोऽतच्छब्दः सोंतकः सरुद्र इत्यादि रूपो विष्णोरेवरुद्रत्वादिप्रतिपादकः शब्दः । तस्मात् तद्बलात् ॥ समाख्यागतरुद्रादि श्रुतेरन्तकत्वादिलिङ्गस्य चातच्छब्दत्वात् ॥ प्रसिद्धरुद्रादिशब्दत्वाभावात् ॥ प्रत्युत तद्भिन्नविष्णुशब्दत्वावगमादिति । नन्वेवं वृत्यन्तरं टीकाज्ञापकशून्यमिति चेन्न ॥ प्राणभृच्चेतिसूत्रटीकायां च शब्दात्प्रागुक्तहेतूनां नयश्चसमाकर्षः ॥ आत्मशब्दोमुक्तोपसृप्यत्वम् अतच्छब्दः तत्प्रापकश्रुतीनां विष्णुपरत्वमित्युक्तहेतव इत्युक्तत्वेनान्यप्रापकश्रुतीनां विष्णुपरं त्वस्य प्राक् सूत्रोक्तत्वलाभायैवसूत्रवृत्यंतरस्य वत्कव्यत्वात् । तच्छिवादि न भवतीत्यतद्ब्रह्म तस्य शब्दो तच्छब्द इति विग्रहस्य सुधायामुक्तत्वान्न तदप्यलौकिकम् ॥ श्रुत्यन्तरेपीति ॥ प्राणानां ग्रन्थिरसि इत्यादिसमाख्याश्रुतौ कं सुखं द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति नाकं विशिष्टसुखं तत्पिबन्तीति नाकाः । शर्व इति मुक्तिपर्यन्तं स्वरूपमपि शं रुध्वा वर्तते इति तत्वप्रदीपे । आसुरं शं रुध्वेति सत्तर्कदीपावल्यां, रुधिर् आवरणे कृत्यात्मकं देहं प्रवर्तयन् वस्ते ॥ विरेचनात् सर्जनात् ॥ वामने चेत्यादिभाष्यं विष्णोरेवमुक्तोपसृप्यत्वे समाख्यात्वेनोदाहृतस्य नारायणं महाज्ञेयमित्यादेर्निरवकाशत्वपरमिति व्यञ्जयन्नाह । यदिरुद्रादीति ॥ अतच्छब्दादिति सूत्रांशमाक्षिपति । यद्येवमिति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

आगमस्यानुमानात्मकत्वं कीदृशमित्यतः तद्दर्शयन् रुद्रपदोपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्य नानुमानात्मकेति भाष्यं व्याचष्टे । प्रागुक्तानुमानेति ॥ ननु रुद्र प्रधानयोः स्वरूपतः श्रुत्यादि सिद्धत्वात् न तदागमपरिकल्पितत्वमित्यतः सर्वाश्रयत्वेति पूरितं सूत्रे अनुमानमिति पदच्छेदे प्रमाणत्वेनुमीयते इति व्युत्पत्त्या आगमस्यानुमानशब्दवाच्यत्वे रुद्रप्रधानयोः सर्वाश्रयत्वं नानुमान शब्दवाच्यागमप्रतिपाद्यत्वेन । अनुमानस्यास्ति प्रतिपादकत्वेनेति विवक्षायाम् अर्शाद्यजन्तानुमान शब्दवाच्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । अनुमानपदच्छेदे उक्तव्युत्पत्या आगमपरादनुशब्दाच्छैषिके अणिकृते आगमप्रतिपाद्यं रुद्राद्यनुमानमिति ज्ञातव्यम् । तत् श्रुतिलिङ्गाद्यभावादिति । अनेन भस्मधरेति भाष्ये भस्मधरपदेनात्मशब्दप्रतियोगिश्रुतिग्रहणम् । उग्रत्वपदेन मुक्तप्राप्यत्व प्रतियोगिग्रहणम् । तथाच भस्मधरोग्रत्वादिरूपनामलिङ्गात्मकरुद्रसम्बन्धिशब्दाभावादित्यर्थः। आदिपदेन नामलिङ्गादिप्रतिपादकशब्दान्तरस्य ग्रहणमिति भावः । अत्र प्रत्ययप्रतिषेधार्थस्य

(तत्त्वसुबोधिनी)

नञः क्रियासापेक्षत्वेनासामर्थ्येपि असूर्यं पश्याराजदारा इत्यादौ समासोस्तीति ''अकर्तरिच'' इत्यत्र ज्ञापितत्वाद्वा निर्माक्षिकमित्यादाविवार्थाभावे यदव्ययमित्यव्ययीभावसमासाश्रयणद्वा तच्छब्दादिति पदं भाष्येतच्छब्दाभावादिति व्याख्यातम् । अव्ययीभावत्वेत्वम् न भवति । अपश्चम्या इत्युक्तेरिति भावः । एवम् अतद्धर्मेत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । ननु तर्हि पाशुपताद्यागमेन तस्य सर्वाश्रयत्वादिसिद्धिरिति चेन्न । तस्याप्रामाण्यात् । न च दृष्टविधायकवाक्यदृष्टांतेन तस्य प्रामाण्यं साध्यते इति वाच्यम् । तदप्रामाण्यस्य फलविसंवादादिना रूद्रादिवाक्यदृष्टान्तेन साधयितुं शक्यत्वात् एवं सर्वेषामपिं स्ववाक्येन सर्वाश्रयत्वादेः सम्भवेनातिप्रसङ्गदुष्टत्वात् उपेक्षणीयमित्याह । आगमेति । ननु भाष्ये प्रधानस्यानिराकृतत्वात् भवद्भिः किमिति तन्निरासः क्रियते इति शङ्कते । अभाषितमिति । अन्यत्रेति । विष्णुतत्वविनिर्णये इत्यर्थः । ननु विष्णुतत्वनिर्णये प्रकृतिपदेन रुद्र एव किं न गृह्यत इत्यत आह ॥ न चेति ॥ पृथगुभयग्रहण इति । तत्र प्रकृतिपदेन प्रकृतेः । भाष्ये रुद्रशब्देन रुद्रस्यैव ग्रहण इत्यर्थः । योगस्येति । तथाचावयवयोगापेक्षया रूढेः बलवत्वात् रूढ्या रुद्रादिरेवग्राह्य इत्यर्थः । तदभावादिति । विष्णौ रूढ्यभावादित्यर्थः । अस्तु उभयत्र रूढिः तथापि विष्णोः द्युभ्याद्ययतनत्वनिश्चयेनोपपद्यते इत्याह । उभयत्रेति । नन्वुभयत्र रुद्रादिशब्दस्य रूढिसाम्येपि निरवकाशविष्णुलिङ्गादिबलात् निश्चयोपपत्तिरित्यत आह ॥ न हि श्रुत्यन्तर इति । प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादि समाख्याश्रुत्यन्तर इत्यर्थः । तादृशा इति विष्णुदत्ता इत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

अनुमानात्मकत्वमागमस्य बाधितमतो व्याचष्टे प्रागुक्तानुमानसिद्धेति । अतिप्रसङ्गेति । स्वस्ववाक्यादेव प्रमेयसिद्ध्यङ्गीकारेऽस्मद्वाक्यादस्माकमपि तत्सिध्येदित्येवंरूप इत्यर्थः ॥ ननु कुतो निश्चयायोगो विष्णुलिङ्गैस्तदुपपत्तेरित्यत आह । श्रुत्यन्तर इति । प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यत्र विद्यमानैरित्यर्थः । भाष्ये संसारसागरादित्यनन्तरं ते पिनाका इत्युच्यन्त इति शेषः । तदाधार इति । तथा च पिनाका अस्य सन्तीति पिनाकीति विग्रहः । कृत्यात्मकं चर्ममयं देहं प्रवर्तयन् सन् । वस्ते वस निवासगत्योरिति धातोर्वसतीत्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ अनुमानसिद्धप्रामाण्यकागमकल्पितरुद्रप्रधानाख्यं नात्र सर्वाधारतयोच्यते भस्मधरत्वत्रिगुणत्वादितदुभयसम्बन्धिशब्दाभावादित्यर्थः । विप्रतिपन्नेति ॥

(वाक्यार्थमञ्जरी)

रुद्रादेः सर्वाश्रयत्वाद्यभिधायीत्यर्थः ॥ प्रतिपक्षेति ॥ नन्वत्र फलविसंवादि वाक्यत्वं हेतुरुत-रुद्रादिवाक्यत्वम् । नाद्यः अन्यतरासिद्धेः । द्वितीये प्रकरणसमत्वेन प्रतिपक्षायोगः । साध्य-विपरीतसाधकहेत्वन्तरस्यैव प्रतिपक्षत्वादिति चेन्न । प्रतिपक्षशब्देन प्रतिरोधिमात्रग्रहणेन प्रकरण-समस्यैवात्रोक्तेः ॥ अतिप्रसङ्गेति ॥ दृष्टफलाभिधायिप्रतारकवाक्यदृष्टान्तेन प्रतारकवाक्यत्वेन हेतुना विप्रतिपन्नप्रतारकवाक्यप्रामाण्यसाधनप्रसङ्गरूपेत्यर्थः । अभाषितं भाष्ये अनुक्तम् । अन्यत्र विष्णुतत्वनिर्णये । प्रकृतिपदेन अन्यत्रोक्तेन । ननु रुद्रादि शब्दस्योभयत्र रूढिसाम्येपि निरवकाशविष्णुलिङ्गबलान्निश्चयोपपत्तिरित्यत आह ॥ न हि श्रुत्यन्तरेति ॥ भाष्ये ईशनान्नियमनात् महत्त्वतः उत्तमत्वात् सागरादित्यनन्तरं पिनाक इत्युच्यत इति शेषः । शंरोधनाद्दैत्यानां सुखनिरोधात् । वस्ते वसति विरेचनात् । प्रलये स्वोदरप्रविष्टजगतः सृष्टौबहिर्निस्सरणात् बृंहणात् पूर्णत्वात् गतिः वाच्यतयाश्रय इत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ ४ ॥

एतैरेव हेतुभिर्न जीवो वायुश्च । 'अजायमानो बहुधा विजायत' (तै.आ.३-१३-१) इति तस्यैव बहुधा जन्मोक्तेः ॥ ४ ॥

सत्तर्कदीपावली

यदुक्तं जीवो द्युभ्वाद्याश्रय इति तं निराकुर्वत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे प्राणेत्यादिना । उक्तहेतुभिर्यथा द्युभ्वाश्रयो वायुर्न भवति । तथा सुतरां जीवोऽपि । यत्तत्प्रापकं वचनमुक्तं 'स एषोन्तरश्चत' इति तद्विष्णोः श्रुत्या घटयति । अजायमान इति ।

तत्त्वप्रदीपिका

प्राणभृच्च ॥ अनन्यसाधरणतया ब्रह्मणस्स्वस्यैव वाचकादात्मशब्दान्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा-ज्जीववाचकशब्दाभावाच्च न जीवो द्युभ्वाद्यायतनमित्यभिहितम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

उक्तप्राप्त्या जीववायू किमत्र वाच्यौ न स्यातामित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ प्राणभृच्चेति ॥ चशब्दात् प्रागुक्तहेतूनां नञश्च समाकर्षः । आत्मशब्दो मुक्तोपसृप्यत्व-

(तत्त्वप्रकाशिका)

मतच्छब्दस्तत्प्रापकश्रुतीनां विष्णुपरत्वमित्युक्तहेतवः । ननु 'वायुना वै गोतमः' इत्यादि श्रुतेर्विष्णुपरत्वेन वायुसाधकत्वाभावेऽपि बहुधा जन्मलिङ्गेन जीवोऽत्र वाच्यः किं न स्यादित्यत आह ॥ अजायमान इति ॥ ४ ॥

भावबोधः

शारीरश्चेत्यादाविव ''च''शब्देन नञ्मात्रसमाकर्षे एतैरेव हेतुभिरिति भाष्यमुत्सूत्रितं स्यादित्यत आह– चशब्दादिति ।

भावदीपः

ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ ४ ॥ उक्तप्राप्त्येति ॥ लिङ्गसमाख्याभ्यामुक्तप्राप्त्येत्यर्थः । भाष्ये चशब्दस्य वायुसमुच्चायकत्वमात्रभ्रमं वारयति ॥ चशब्दादिति ॥ न केवलं वायोः समुच्चयः । किन्तु प्रागुक्त हेतूनां नञश्च समाकर्ष इत्यर्थः । तथैव चन्द्रिकोक्तेः । हेतुभिरिति बहुवचनार्थं व्यनक्ति ॥ आत्मशब्द इति ॥ विष्णावेवाऽऽत्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् । श्रुतिर्वक्ति इति एतदधिकरणानुव्याख्याने । तथा आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् । स्वशब्दात् प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् । इति फलाध्यायाद्यपादीयानुव्याख्याने । तथा स्वशब्दपर्यायात्मशब्दादिति तत्वनिर्णये । आत्मशब्दादिति हेतोश्चानुकर्षणार्थ इति सुधायां चाऽऽत्मशब्दमात्रानुकर्षोक्तिस्तु तत्र तन्मात्रोपयोगाद्वा वर्णकान्तराभिप्रायेण वेति ध्येयम् ॥ तत्प्रापकेति ॥ अतच्छब्दादित्यस्य रुद्रप्रधानवाचिशब्दाभावादित्यर्थोक्त्या तत्प्रापक रुद्रादिशब्दानां विष्णुपरत्वस्यार्थसिद्धत्वात् सोऽपि सौत्रो हेतुः । अत एवातच्छब्दात् प्राणभृच्चेत्येतद्भाष्य एव रुद्रादिशब्दानां विष्णुपरत्वमुक्तमिति भावः । इत्यादिश्रुतेरिति ॥ वायुसमाख्यायाः एवं नानाविधैः शब्दैरिति अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरिति चोक्तदिशा महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णुपरत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि बृहदारण्यके प्रश्नमे तच्चेत्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वान् तं चान्तर्यामिणं ब्रह्म गवीरुद्रजसे इति । वेद वा अहं गोतम सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति च सूत्रान्तर्यामिणोर्द्वयोरप्युक्त्या स्यूतं जगदिदं यस्मिन् सूत्रं वायुरसौ स्मृत इति तद्भाष्योक्त्या च वायुशब्दो वायुपर इति प्रतीयते । तथापि तं चापि यमयेद्यस्मादन्तर्यामी हरिः स्मृत इति तद्भाष्योक्त्यैव पादांत्यप्राणनयन्यायेन वाय्वंतर्यामिविवक्षया विष्णुपरत्वेनेत्युक्तम् । यथोत्तरनये प्राणपदस्य विष्णुपरत्वं वक्ष्यति । न चैतदर्थद्वयं विरुद्धम् अन्तर्यामिविवक्षयेत्यादि ।

(भावदीपः)

वक्ष्यते च जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद् व्याख्यातमिति सूत्रेऽपि । आकाश एव तदोतं चेति श्रुतेस्तु आकाशस्य प्रकृतित्वेपि अम्बरान्तधृतेरिति अक्षरनये पृथिव्यादिप्रकृत्यन्तमिति स्मृत्या प्रकृतिद्वारा सर्वस्याक्षराख्यविष्ण्वाश्रितत्वस्यैवाग्रेऽभिदानाद्विष्णोर्द्युभ्वाद्यायतनत्वपरत्वेन सावकाशत्वं स्पष्टमिति भावः ॥ इत्यत आहेति ॥ अजायमान इति वाक्यं च विष्णुपरं पुरुषसूक्तस्थत्वात्तस्य च वैष्णवत्वं प्रागेव साधितमिति भावः ॥ ४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ उत्क्रप्राप्त्येति जीवस्थलिङ्गेन वायोः समाख्ययोक्तप्राप्त्येत्यर्थः । भाष्ये एतैरेवेत्यस्य नञश्चोत्सूत्रितत्वभ्रमं निवारयति चशब्दादिति ॥ वायुश्चप्राणभृच्छब्देनैवोक्त इति भावः ॥ अत एव प्राक् टीकायां तस्यप्राणाधारत्वप्रसिद्धेश्चेति वायोर्द्युभ्वाद्यायतनत्वे प्राणभृत्पदसूचितायुक्तिर्दर्शिता ॥ चन्द्रिकायांतु नकेवलं चशब्दाद्वायोः समुच्चयः किन्तु हेतूनां नञश्चसमाकर्ष इति टीकार्थ उक्तः ॥ अजायमान इति ॥ एतच्चवाक्यं विष्णुपरं पुरुषसूक्तगतत्वादिति भावः ॥ सूत्रे द्युभ्वाद्यायतनमित्यनुवर्तते ॥ चशद्वान्नञ् उक्तहेतवश्चानुकृष्यन्ते ॥ तत्र प्राणभृज्जीवो वायुश्च न द्युभ्वाद्यायतनं उक्तहेतुसमुदायादिति सूत्रार्थः ॥ ननु द्युभ्वाद्यायतनमित्यस्येवान्यस्याप्यनुवृत्तिसम्भवाच्चशब्दवैयर्थ्यमिति चेन्न ॥ ॐ प्राणभृच्च, प्राणभृदपीति समुच्चायकशब्देन समुच्चयो हेतुसमुच्चयश्च क्रियत इति टीकाशयाङ्गीकारात् ॥ ननु एतैरेवहेतुभिरिति आत्मशब्दमुक्तोपसृप्यत्वबलेनप्राणभृद्व्यवच्छेदोत्रक्रियत इत्युक्तम् ॥ द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेव नान्यः आत्मशब्दात् मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादित्युक्तैवतद्व्यवच्छेदेनैतत्सूत्रवैयर्थ्यात् ॥ अन्यथा प्रत्यधिकरणमपि एवं पृथक् सूत्रप्रणयनापत्तेरिति चेन्न ॥ स्वपक्षसाधकमेव परपक्षबाधकमिति सर्वत्र द्रष्टव्यमिति दर्शयितुमेतत्सूत्रप्रवृत्यङ्गीरात् ॥ तदुक्तं सुधायाम् ॥ अन्यत्रापि सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपूर्वपक्षनिरासे हेतुत्वं द्रष्टव्यम् ॥ तेन न न्यूनतादोष इत्येत्प्रदर्शयितुं सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासे व्यापारं प्रदर्शयितुमिदं सूत्रद्वयं इति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

सर्वं श्रुणोति हिनस्तीति वा शंरुणद्धि प्रतिबध्नातीति वा शर्वः शारीरश्चहीत्यादाविव चशब्देन नञ् मात्रसमाकर्षे एतैरेवेति भाष्यमुत्सूत्रितं स्यादत आह । चशब्दादिति ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ आत्मशब्दमुक्तप्राप्यत्वादितच्छब्देभ्यः जीवमुख्यप्राणौ च न सर्वाश्रयावित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ ५ ॥

न चैक्यं वाच्यम् । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमि'(मुं.उ. ३-१-२) ति भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

सत्तर्कदीपावली

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति । जीवात् द्युभ्वाद्याश्रयस्यात्मनो भेदव्यपदेशादपि नासौ जीव इत्याह । भेदेति । अनेन यत्पराभिमतं जीवेशैक्यं तदपि निरस्तं भवति ।

तत्त्वप्रदीपिका

तथाऽप्यनाद्यविद्यानिबन्धनभ्रमाभिनिवेशपरवशहृदयतया परमपुरुषशारीरयोरभेदमेव तत्वं मन्वानास्तदभेदेन शरीरस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वमिति शङ्कते । तदपाकरोति । 'भेदव्यपदेशात्' । 'नचैक्यं वाच्यम्' । अयमर्थः । यदिदं जीवपरयोरैक्यमभिधीयते तत्सत्यं मिथ्या वा? सत्यं चेन्न वाच्यम् । सत्यस्यावाच्यत्वात् । न च लक्ष्यमिति वाच्यम् । वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ न तथा, तथाऽपि न वाच्यम् । नह्यविद्यमानमस्तीति वाच्यमभ्रान्तानाम् । अथ मिथ्याशब्दोऽनिर्वाच्यवाचीति मन्वीथाः, तथाऽपि नैक्यं श्रौतमिति वाच्यम् । अनिर्वाच्यत्वादेव । नह्यनिर्वाच्यं श्रुतिप्रतिपाद्यं तत्पक्षेऽपि । ऐक्यस्य मिथ्यात्वे भेदस्यैव सत्यत्वात्तस्य च श्रुतौ व्यपदेशाच्च ''समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः'' इति । समाने शरीरे निकृष्टत्वेन स्थितो जीवोऽनीशतया भेदे मुह्यमानः शोचति । जुष्टं देवैः अस्य जीवस्येशमन्यं यदा पश्यति महिमानं महिमगुणात्मकं तदा तथैव वीतशोको भवति । न दुःखलेशमपि स्पृशति । न तु महिमगुणविहीनमनन्यमनीशसेवितं पश्यन्वीतशोको भवतीति सतात्पर्यं भेदव्यपदेशाद्भिन्न एव प्राणभृत्परमात्मनः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु किं जीवलिङ्गस्य विष्णुपरत्वप्रतिपादनायासेन जीवस्यैव द्युभ्वाद्यायतनत्वं किं न स्यात्। न चोक्तहेतुविरोधः । जीवेशाभेदाभिप्रायेण जीवेऽप्यात्मशब्दाद्युक्तिसम्भवादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ भेदेति ॥ नैक्याभिप्रायेण जीव एवाऽऽत्मशब्दादिप्रयोगोऽत्रेति वाच्यम्। अत्रैवान्यमीशमिति जीवेशभेदव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ५ ॥

भावबोधः

'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रस्य चशब्दरहितत्वेन स्वपक्षसाधने परपक्षदूषणे वा न हेत्वन्तराभिधायकत्वमित्यतस्तन्निवर्तनीयपूर्वपक्षमाह– ननु किमिति । एवं ''प्रकरणादि''ति सूत्रनिरसनीयपूर्वपक्षप्रतिपादको नन्वत्र जीवस्येति ग्रन्थोऽपि नेयः । अत्रैवान्यमीशमिति, जीवेशभेदव्यपदेशादित्यर्थः इति । अत्रान्यमीशमित्यत्र प्रतियोग्याकांक्षायां ''द्वा सुपर्णे''त्यादिवाक्यबलात् जीवस्यैव तत्त्वेन ग्राह्यत्वात् जीवेशभेदप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति भावः । 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ' इत्यत्रान्यो मार्ग इत्युक्ते प्रसिद्धमार्गादन्यत्ववदन्यमीशमित्युक्ते प्रसिद्धेशाद्रुद्रादन्यत्वप्रतीतेरियं श्रुतिर्व्याख्यानान्तरमभिप्रेत्य रुद्रादन्यत्वे प्रमाणीकृतेत्यविरोध इति भावः । यद्यप्येतत्सूत्रतद्भाष्ययोः सम्मुग्धत्वेन भेदव्यपदेशाच्चान्य इतिवत् पूर्वपक्ष्यभिप्रेतरुद्रादिचतुर्णामपि परमात्मभेदप्रतिपादकत्वेन व्याख्यानं कर्तुं शक्यम्, तथाप्येतत्साधितैक्याभाव एव हेत्वन्तराभिधायक'स्थित्यदनाभ्यां च' इति सूत्रे प्रधानस्य सर्वथा ग्रहणासम्भवाद् वायुरुद्रयोरपि वायुत्वादिना ग्रहणायोगात् जीवत्वावच्छिन्नादीश्वरस्य भेदः प्रतिपाद्यत इत्यङ्गीकर्तव्यम्। अत एव च तत्र भाष्ये जीवशब्दः प्रयुक्तः । तथा च तदनुसारेण इदमपि सूत्रभाष्यं तथैव व्याख्यातमित्यवधेयम्।

भावदीपः

ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ ५ ॥ उक्तहेतूनां सत्त्वात् तद्विरोधेन शङ्कानर्हमेकत्वं कथमाशङ्क्य निरस्यत इत्यतो न चैकत्वमिति भाष्यं व्याचष्टे ॥ नैक्येति ॥ अत्रैवेति ॥ एतत्प्रकरण एवेत्यर्थः ॥ अन्यमीशमिति जीवेशभेदेति ॥ पश्यतीति सन्निहितो जीव एव यदिन्यायेनान्यत्वप्रतियोगितयाऽन्वेति। जीवादन्यः स्वतन्त्रो य इत्याथर्वणभाष्योक्तेरिति भावः । श्रुत्यर्थस्तु सर्वसेव्यं जीवादन्यं तदेतत्सत्यमित्यादिप्रागुक्तप्रकारेणास्य महिमानं च यदा पश्यति तदा मुक्तो

(भावदीपः)

भवतीत्यानन्दमयनय एवोक्त इति भावः । विशेषणभेदेति सूत्रे तु अर्थान्तरमुपेत्य रुद्रादन्यत्वपरत्वेन व्याख्यानं कृतम् ॥ ५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ अत्र तदित्यनुवर्तते ॥ नेति च प्राणभृदिति च अत्र अन्यमीशमिति ईशस्य पश्यतीत्युक्तजीवभेदव्यपदेशात् तद्ब्रह्म न प्राणभृज्जीवः ॥ अतो नैक्याभिप्रायेण जीवे वात्मादिशब्द इति सूत्रार्थमभिप्रेत्य भाष्यं व्याचष्टे नैक्येति ॥ अन्यमीशमित्यत्र प्रतियोग्याकांक्षायां पश्यतीति कर्तृत्वेन सन्निहितजीवस्यैव ग्राह्यत्वादिति भावः ॥

उक्तं चाथर्वणभाष्ये ॥ जीवादन्यः स्वतन्त्रो य इति ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यामित्यत्र तु अन्योमार्ग इत्युक्ते प्रसिद्धमार्गादन्यत्ववत् अन्यमीशमित्युक्ते प्रसिद्धेशाद्रुद्रादन्यत्वप्रतीतेः इयं श्रुतिः रुद्रादन्यत्वे प्रमाणत्वेन प्राकारान्तरेण व्याख्यातेत्यविरोधः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

भेदव्यपदेशादिति सूत्रस्य चशब्दरहितत्वेन स्वपक्षसाधने परपक्षदूषणे वा न हेत्वन्तराभिधायकत्वमित्यतः तन्निवर्तनीयपूर्वपक्षमाह । ननु किमिति । एतत्प्रकरणादित्यत्रापि नेयम् अत्रैवान्यमीशमितीति । अन्यमीशमित्यत्र प्रतियोग्याकांक्षायाः द्वासुपर्णेत्यादिवाक्यबलात् जीवस्यैव तत्वेन ग्राह्यत्वात् जीवभेदप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति भावः । विशेषेणे-यत्रानुव्याख्यानान्तरमभिप्रेत्य प्रमाणीकृतेत्यविरोध इति भावः । यद्यप्यस्य सूत्रस्य पूर्वपक्ष्य-भिप्रेतरुद्रादिचतुर्णामपि परमात्मभेदपरत्वेन व्याख्यानं कर्तुं शक्यं तथापि एतत्साधितैक्याभाव एव हेत्वंतराभिधानं ''स्थित्यदनाभ्यां च'' इति सूत्रे प्रधानस्य सर्वथाग्रहणासम्भवात् वायुरुद्रयोरपि वायुत्वादिना ग्रहणायोगात् जीवत्वावच्छिन्नात् ईश्वरस्य भेदः प्रतिपाद्य इत्यङ्गीकर्तव्यम् । अत एव तत्र भाष्ये जीवप्रयुक्त इति भावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ अन्यमीशमितीहैव जीवब्रह्मभेदव्यपदेशान्नतयोरैक्यमित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ प्रकरणात् ॥ ६ ॥

'द्वे विद्ये वेदितव्ये' (मुं.उ. १-१-४) इति तस्य ह्येतत्प्रकरणम् ॥ ६ ॥

सत्तर्कदीपावली

'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च' । 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति परविद्याविषयस्य विष्णोः प्रक्रान्तत्वात् । तद्बाधाभावात्स एवात्र द्युभ्वाद्याश्रयत्वेनोच्यते नान्य इत्याह । प्रकरणादिति ।

तत्त्वप्रदीपिका

प्रकरणात् ॥ 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यारभ्य ''यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः'' इति जीवेशभेदस्य ह्येतत्प्रकरणम् । अदृश्यत्वापाणिपादत्वसर्वगतत्वभूतकारणत्वादिधर्मैर्जीवाद्भिन्नो हीशोऽत्र प्रकृतः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वत्र जीवस्य कस्माच्चिदीशादन्यत्वमुच्यते न परमात्मनोऽतो न तयोर्भेद इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ प्रकरणादिति ॥ नात्र जीवपरमात्मभेदोक्त्यभावः । ईशशब्देनैव परमात्मोक्तेः । तदेव कुतः । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति परविद्याविषयवस्तुनोऽत्रारभ्याधीतत्वेनास्य विष्णुप्रकरणत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

भावबोधः

आरभ्याधीतत्वेनेति । एतत्प्रकरणारम्भे ''द्वे विद्ये'' इत्युक्तत्वात् परविद्याविषयत्वस्य च विष्णुलिङ्गत्वात् तद्युक्तस्यैवान्यमीशमिति द्वितीयान्तपदप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः ।

भावदीपः

ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ ईशादन्यत्वमिति ॥ जीवादन्यत्वस्योक्त्या तदन्यत्वं जीवेऽर्थात् सिद्धमित्येवमुक्तिः । एकप्रमेयतात्पर्यकानेकवाक्यात्मकप्रकरणस्य स्वान्तर्गतवाक्यं स्वतात्पर्य-

(भावदीपः)

विषयपरमित्यनुमितिद्वारा तदन्तर्गतविप्रतिपन्नशब्दार्थनिर्णायकत्वेन साक्षाज्जीवपरमात्मभेदा-साधकत्वात् योग्यसाध्योक्तिपूर्वं परंपरया प्रकरणादिति हेतुं योजयति ॥ नात्रेति ॥ तदेवेति ॥ परमात्मार्थकत्वमेवेत्यर्थः । श्रुतिलिङ्गादेरुपक्रमादौ श्रुतत्वे तन्निर्णायकत्वेन लिङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । इह च परविद्याविषयत्वलिङ्गस्योपक्रमे श्रवणेनोपक्रमस्य वैष्णवत्वात्तदादि-वाक्यसन्दर्भस्योपक्रान्तार्थविष्णुतात्पर्यकत्वरूपं तत्प्रकरणत्वमवधार्यत इति भावेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ द्वे विद्ये इति ॥ प्रतीकग्रहणमेतत् । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यनेनेत्यर्थः । आरभ्य उपक्रम्य । परविद्याविषयवस्तूपक्रम्य तस्यैतद्वाक्यसन्दर्भे पठितत्वादस्य वाक्यसन्दर्भस्य तत्प्रकरणत्वमित्यर्थः । प्राणो ब्रह्मेत्यादौ प्राणस्योपक्रमेऽपि तदुत्तरत्र विष्णुश्रुतिलिङ्गादिना प्राणस्याधीतत्वाभावेन तत्प्रकरणत्वं नेति व्यभिचारादुपक्रमादित्यनुक्त्वा उपक्रम्याधीतत्वादि-त्युक्तम् । जायमानत्वादेर्बाधकस्य निरासेन साधकानामुक्त्या चोपक्रान्तविष्णोरेव सर्वत्राधी-तत्वस्योक्तत्वान्नासिद्धिरिति भावः ॥ ६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ईशादन्यत्वमिति ईशशब्दोत्रसमर्थपरः ॥ तथाचकश्चनेशः । जुष्टं वशं सेव्यं प्रियम् अन्यं स्वान्यम् ईशं समर्थं जीवम् अस्यमहिमानं सामर्थ्यं च पश्यतीति जीवस्य कस्माच्चिदीशादित्यर्थः ॥ न परमात्मन इति जीवादन्यत्वमिति शेषः ॥ द्वेविद्ये इति प्रतीकग्रहणमेतत् ॥ अथपरा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यनेनेत्यर्थः ॥ विष्णुप्रकरणत्वादिति ॥ श्रुतिलिङ्गादेरुपक्रमादौ श्रुतत्वे तन्निर्णायकस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ आरभ्याधीतत्वादिति उपक्रम्यतस्यैवोत्तरप्रबन्धेन अधीतत्वादित्यर्थः ॥ प्राणो ब्रह्मेत्यादौ प्राणस्योपक्रमेपि न तत्प्राणप्रकरणपरमुत्तरत्र वैष्णवश्रुतिसद्भावादतो व्यभिचार इत्यत उपक्रमादित्यनुक्त्वा आरभ्याधीतत्वादित्युक्तम् ॥ जायमानत्वादिबाधकस्य निरासेन साधकानामुक्त्या चोपक्रान्तविष्णोरेव सर्वत्राधीतत्वान्नासिद्धिः ॥ सूत्रे तत्विति षष्ठ्यंततया तस्यैवेत्यनुवर्तते ॥ भेदव्यपदेशइति चानुवर्तते ॥ परविद्याविषयवस्तुनः उपक्रम्य प्रतिपादितत्वेन तत्प्रकरणबलात्तस्य ब्रह्मण एव जीवभेद व्यपदेशो न कस्यचिदीशस्येति सूत्रार्थः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

आरभ्याधीनत्वेनेति । एतत्प्रकरणारम्भे द्वेविद्ये इत्युक्तत्वात् । परविद्याविषयत्वस्य विष्णुलिङ्गत्वात् तद्युक्तस्य वान्यमीशमिति द्वितीयान्तपदप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ परविद्याविषयवस्तु न एवात्रारभ्याधीतत्वेनास्य ब्रह्मप्रकरणत्वाद-त्रत्येशोब्रह्मैवेत्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ॥ ७ ॥

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीती' (मुं.उ. ३-१-१)ति ईशजीवयोः स्थित्यदनोक्तेः ॥ ७ ॥ इति द्युभ्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

सत्तर्कदीपावली

द्वा सुपर्णेत्यनेन पापकर्तुर्जीवात्कर्मफलमनश्नतो दीप्यमानस्य द्युभ्वाद्याश्रयस्य भेदव्यपदेशादपि नासौ जीव इत्याह । स्थितीति । अतो द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुरिति सिद्धम् ।

तत्त्वप्रदीपिका

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ईशस्यानश्नतः स्थित्युक्तेर्जीवस्य कर्मफलादनोक्तेश्च न तयोरैक्यं वाच्यम् ।

"सुपर्णावेतौ सयुजौ सखायौ यदृच्छया कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥
आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः ।
योऽविद्ययाऽन्धस्स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यस्स तु नित्यमुक्तः ॥"

इति च भागवते ।

"अनत्तृत्वं हरेर्दुःखानत्तृत्वादुच्यते सदा ।
विषयान्विनाऽपि पूर्णत्वात्स्वरूपानन्दभोगिनः ॥
शुभमत्त्येव हि सदा सर्वत्रावस्थितं विभुः ।

(तत्त्वप्रदीपिका)

स्वादोरदनवद्धयत्ति जीवोऽस्वाद्वपि यत्सदा ।
अनारतं पारवश्यात्स्वाद्वत्तीति ततः श्रुतः'' इति भोगनिर्णये ॥
''अस्वादु स्वादुवद्धयत्ति जीवो नैव जनार्दनः ।
अतो नास्तीति वचनमश्नतोऽपि शुभं सदा'' इति परमभोगे ॥
''साशनानशनत्वेन नरदेवौ यथोदितौ ।
अत्तिं विनाऽप्यदौर्बल्यात्तथाऽनत्तिर्हरेर्भुज'' इति स्वाभाव्ये ॥
''सुपर्णौ द्वौ शरीरस्थौ जीवश्च परमस्तथा ।
पारवश्यादनाज्जीवस्तत्रात्तीति श्रुतौ श्रुतः ॥
स्ववशेनादनाद्विष्णुर्नात्तीत्यत्ताऽपि संश्रुतः ।
स एव हि शुभस्यात्ता जीवोऽत्त्यस्यैव वेदनात् ॥'' इति कूर्मसंहितायाम् ।

भेदवाक्यमतत्त्वावेदकमिति चेत्तदयुक्तम् । अतत्त्वावेदकं चेन्न प्रमाणम् । प्रमाणं चेन्नातत्त्वावेदकम् । अतत्त्वावेदकत्वाद्धि रजतभ्रान्तिरमानमित्युच्यते । तदापाततो बाध्यते, अस्य तु देशकालादिभिस्सहैव बाधः, अत एतत्प्रमाणमिति चेन्न । गगनतलमलिनतादिज्ञाने व्यभिचारात् । देशकालादीनां बाधश्च नैव भावी, नित्यत्वात्तेषाम् । अन्यथा कुत्र कदा कस्येति पृष्टे किमुत्तरं स्यात् । चेतनस्य स्वात्मनि सर्वगते ज्ञानोत्तरकालमविद्या सविलासा निवर्तते, न च तदा क्वापि किञ्चिदनिवृत्तमस्तीति चेदेवं तर्हि देशकालादीनां न बाधोऽभ्युपगतः । बाधावधित्वाद्यभ्युपगमात् । न च निरवधिको बाधो युक्तः । तस्मादतत्त्वावेदकप्रमाणवचनवत्तल्लक्षणवाक्यमपि स्वव्याहतम् । अपि चैवंवादिना वादिना कृत्स्नोऽप्यतत्त्वावेदको वेदो ह्यवादि । न हि वेदैकदेशोऽप्यभेदवादं वदन्ति कोविदाः । तदहो महानेष संरम्भो वेदप्रामाण्ये प्रच्छन्नशून्यवादिनः । अस्ति तत्त्वमस्यादिवाक्यं तत्त्वावेदकमिति चेन्न । मुख्यार्थपरित्यागात् । मुख्यार्थो हि शब्दस्यार्थतत्वम् । तत्त्यागे कथं तत्त्वावेदकम् । सत्यमेतत् सति सम्भवे, असम्भवे तु स्यादेव तत्त्वं लक्ष्यमपि । तत्पदार्थः परोक्षं सर्वज्ञं सुखरूपं ब्रह्म, त्वंपदार्थोऽपरोक्षोऽल्पज्ञो दुःखी जीवः, तयोरैक्यविवक्षायां मुख्यार्थासम्भवात्, जहदजहल्लक्षणया चैतन्यमात्रं लक्ष्यते 'सोऽयं देवदत्तः' इतिवदिति चेन्न । तत्कालविशिष्टस्यैव देवदत्तस्य पर्यायेणैतत्कालविशिष्टत्वोपपत्तेर्न तत्र लक्षणा, मुख्यार्थसम्भवादित्यदृष्टान्तः । यत्र चासम्भवस्तत्र वाच्यपरित्यागेऽपि तद्विशिष्टमेव लक्ष्यते न स्वरूपमात्रम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते मञ्चसम्बद्धाः पुरुषा लक्ष्यन्ते न पुरुषमात्रम् । गङ्गायां कटकमास्त इत्यादौ गङ्गाविशिष्टतीरं लक्ष्यते न तीरमात्रम् । अन्यथा तीरान्तरव्यावृत्तेरलभ्यत्वात् । तस्माद्वाच्यविशिष्टमेव लक्ष्यं तत्त्वं नाविशिष्टम् ।

(तत्त्वप्रदीपिका)

अविशिष्टे लक्षणानुपपत्तेश्च । तत्र यद्वाक्यमविशिष्टं लक्षयति, तदतत्त्वावेदकं स्यात् । लक्ष्यतत्त्वस्य विशिष्टानियमात् । अविशिष्टमेव च त्वं लिलक्षयिषसि । अन्यथाऽखण्डार्थासिद्धेः । तस्माल्लक्षणयाऽप्यतत्त्वावेदकमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यम् । अपि च यदि सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्म वेदवाच्यम्, अज्ञानदुःखादिमांश्च जीवः प्रत्यक्षसिद्धः कोऽयमत्रासम्भवस्सम्भाव्यते । कुतश्च महता संरम्भेण तन्निरासे प्रयत्यते । ऐक्यविवक्षायां मुख्यासम्भव इति चेन्न । प्रमाणसिद्धवैलक्षण्ययोरैक्यविवक्षाया एवासम्भवात् । अत एव ह्यादित्यो यूप इत्यादौ स्वरूपैक्यं मुखतः प्रतीतमप्यपहाय गौणैक्यं विवक्षितं विचक्षणास्समाचक्षते । न च वाच्यमतत्त्वावेदकसिद्धत्वेन मानासिद्धत्वाज्जीवपरवैलक्षण्यस्य तत्वमस्यादिवाक्येन मुख्यमैक्यं विवक्ष्यत इति । तत्त्वमस्यादेरतत्त्वावेदकत्वोक्तेः । कथं च भेदप्रमाणस्यातत्त्वावेदकत्वमुच्यते ?

भेदस्यासत्यत्वादिति चेत्तदेव कथं प्रमाणसिद्धस्य' न तत्प्रमाणमतत्वावेदकत्वादिति चेत् सेयमितरेतराश्रयता । तस्मान्नैक्यसिद्धिः । न चैतदभेदपरम्, अतत्त्वमसीतिभेदपरत्वोपपत्तेः । ''ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्'' इति दुःखादेः सत्यत्वप्रतिज्ञानात् । एतत्सृष्टत्वादेतत्पालितत्वादेतदात्माधीनमिदं सर्वम् । तस्मात्सत्यम् । एतस्य सत्यस्य सृष्टिक्षमत्वात् । ''अथ हैनमाहुस्सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजत'' इति हि श्रुतिः ।

''मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं च विष्णुना ।
तस्मात्सत्यमिति प्रोक्तं परमो हरिरेवतु'' इति च ॥

अतो नैव तत्पक्षे तत्त्वमस्यादिवाक्यं तत्त्वावेदकं वेदितव्यम् । तदखिलेऽपि वेदे पादप्रसारणन्यायेनाप्रामाण्यप्रतिपादनाभिप्रायः प्रियमायस्य प्रविकसितोऽत्यन्तमन्ततः । अतः श्रेयोर्थिभिरत्यन्तहेयं तन्मतमिति मतिमन्तो मन्यन्ते ॥ इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

न जीवेशाभेदोऽत्र प्रकरणे विवक्षित इत्येतमर्थं हेत्वन्तरेण साधयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ स्थितीति ॥ संयुक्तौ सखायौ द्वौ सुपर्णरूपौ जीवेशौ देहाख्यं पिप्पलमालिलिङ्गतुः । तयोः सुपर्णयोर्मध्येऽन्यो जीवोऽश्वत्थफलरूपं देहजनितकर्मफलमस्वाद्वेव स्वादुत्वेनात्ति । अन्य ईश्वरस्तदनश्नन्नभितः प्रकाशते । न तु स्वस्थित्यै तदपेक्षत इति जीवेशयोः कर्मफलोपजीवनतद्रहितावस्थानाभ्यामुक्ताभ्यां च नैक्यं वाच्यमित्यर्थः । अत्र श्रुतिक्रमोल्लङ्घनमीश्वरस्य प्राधान्यज्ञापनार्थम् । स्थितिपदस्याल्पाक्षरत्वाच्च । व्यावहारिकभेदः श्रुत्योच्यत इति चेत् ।

(तत्त्वप्रकाशिका)

व्यावहारिक इति सत्यो मिथ्या वा । आद्ये किमनिष्टम् । न द्वितीयः । मिथ्याभिधायकत्वेऽतत्त्वावेदकत्वेन श्रुतेरप्रामाण्यापातात् । तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्याभावेऽपि व्यावहारिकं तदस्तीति चेन्न । तत्त्वाविषयत्वे प्रामाण्यवाचोयुक्तेरयुक्तत्वात् । मिथ्याभेदानुवादित्वान्न दोष इति चेन्न । वैयर्थ्यात् । निषेधायेति चेन्न । तदभावात् । तत्त्वमसीत्यादिनिषेधोऽस्तीति चेत् । तदनुवादेनायमेव निषेधः किं न स्यात् । अद्वैतस्य प्रमाणान्तरेणासिद्धेर्न तदनुवाद इति चेत् । तत्किं निषेधाय प्रमाणप्राप्त्या भाव्यं प्राप्तिमात्रेण वा । आद्ये निषेधायोगः । द्वितीयेऽस्त्यद्वैतेऽपि तादृशी प्राप्तिः । जीवेशयोः प्रमाणं विनाऽसिद्धेः कथं तदभेदस्य कथञ्चित् प्राप्तिरिति चेत् समं भेदेऽपि । कुतश्चैतत् श्रुतेर्मिथ्याभेदवादित्वं सिद्धम् । जीवेशभेदस्य मिथ्यात्वादेवेति चेत् । तदेव कुतः । न हि भेदमिथ्यात्वे प्रत्यक्षमस्ति । न चानुमानं श्रुतिसिद्धार्थबाधकम् । स्वस्यैव तद्विरोधेनाऽप्रामाण्यात् । श्रुतेर्भेदमात्रपरत्वादनुमानस्य च तद्भेदस्यैव मिथ्यात्वे प्रवृत्तत्वेन भिन्नविषयत्वान्न विरोध इति चेत्तर्हि प्रत्यक्षस्यौष्ण्यमात्रविषयत्वादनुमानस्य च तदौष्ण्यस्यैव मिथ्यात्वसाधकत्वेन भिन्नविषयत्वमिति बाधोच्छेदः स्यात् । न चागमेन भेदमिथ्यात्वसिद्धिः । तदभावादेव । न च तत्सत्यत्वे मानाभावः । स्वरूपाभिधायकस्यैव सत्यत्वे प्रामाण्यात् । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात् । अतो न मिथ्याभेदपरत्वं श्रुतेरित्यलम् । तस्माद्विष्णुरेव द्युभ्वाद्यायतनं परविद्याविषयश्चेति सिद्धम् ॥ ७ ॥

गुर्वर्थदीपिका

"तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे" इति श्रुतौ यो जीवः पितरं परमात्मानं न वेद स तत्स्वादु पिप्पलं नोऽनशत् नाश्नादित्युक्तत्वादस्वाद्वेव स्वादुत्वेनात्तीत्युक्तम् । प्रमाणप्रसिद्धौ जीवेशौ तत्त्वम्पदाभ्यामनूद्य श्रुत्यैक्यप्रसक्तेर्मायिभिरेव कथ्यमानत्वान्मन्दाशङ्क्येयमिति दूषणे सत्येव दोषान्तरमाह समं भेदेऽपीति । विधिनिषेधाववधूय प्रतीतेरेवाभावात् "न सुरां पिबेत्" इत्यादाविव साक्षान्नञ्योगे निषेद्धुं तदभावे विधातुमेव स्वरूपकथनं विधायकपदाभावे "अस्तिभवत्योः सर्वत्रान्वयः" इति वचनाद्विधायकपदमन्वेतव्यमिति भावेनाऽऽह स्वरूपाभिधायकस्यैवेति । द्वौ द्वित्वाख्यभेदकधर्मवन्तौ अन्यः अन्य इति जीवे परमे च अन्यत्वाख्यान्योन्याभाववान् अत एव श्रुत्या पदार्थमर्यादयैव भेदस्य स्थापितत्वाद्वा नार्थिकत्वम् । प्रमाणभूतश्रुत्या स्वरूपमात्रस्य निरूपणेऽपि यदा सत्यत्वसिद्धिः प्रमाणानिषेध्यस्यैव सत्यत्वात्तदा द्वित्वाख्योपपत्त्या अत्तृत्वानत्तृत्वाख्यविरुद्धधर्मोपपत्त्याऽन्यपदद्वयेन भेदस्याभ्यासाच्च श्रुतितात्पर्यविषयत्वेन भेदसत्यत्वे श्रुतेस्तात्पर्यात् सुतरां सत्यत्वसिद्धिः । एवं च

(गुर्वर्थदीपिका)

अन्यत्ववानन्य इति व्युत्पत्तेः सर्वसम्मतत्वान्मतुबर्थभूतास्तित्वस्यापि भेदे शब्दमर्यादयैव लाभात् प्रागुक्ताध्याहारः घटपटादिधर्मिभूतजगतोऽपि सत्यत्वसिध्यै प्रोक्तः धर्मभूतभेदादिप्रपञ्चे तु सूक्ष्मबुद्धिभिरेवमपि सत्यत्वमूह्यम् । अत एव श्रुत्यनुमानयोर्भिन्नविषयत्वमिति प्रागुक्तशङ्का मन्दाशङ्केति ज्ञेयम् ॥

भावबोधः

जीवेशयोः कर्मफलोपजीवनतद्रहितावस्थानाभ्यामिति । न च ''द्वा सुपर्णे''त्यादिमन्त्रोक्ते स्थित्यदने बुद्धिजीवगते, न तु जीवेशगते । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनास्य मन्त्रस्य सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धबुद्धिजीवविषयत्वेन व्याख्यातत्वादिति वाच्यम्; पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे सत्त्वशब्दस्य 'ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे' इति प्रयोगात्, सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्विति नामानुशासनात् । 'सत्त्वं जीव इति प्रोक्तम्' इति स्मृतेश्च जीवपरत्वात् । क्षेत्रशब्दस्य च–

'प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।
क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवन्तु कर्तारं गुणसंहितम् ॥'

इति मोक्षधर्मादिवचनैर्ब्रह्मपरत्वात् । अन्यथा ''द्वा सुपर्णे''ति अस्मादुत्तरत्र 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो ह्यनीशया शोचति मुह्यमानम्' इत्यादिकमयुक्तं स्यात् । न हि बुद्धौ पुरुषशब्दो मुह्यमानत्वं वीतशोकत्वादिकं च युक्तमिति भावः । व्यावहारिकं तदिति । व्यावहारिकावेदनलक्षणप्रामाण्यमित्यर्थः ; न तु प्रामाण्ये व्यावहारिकत्वं तथात्वे तत्त्वावेदन-लक्षणप्रामाण्यस्यापि व्यावहारिकत्वेनाविशेषापातादिति द्रष्टव्यम् । अत एव तत्त्वाविषयत्व इत्यनूदितम् । तस्य वैयर्थ्यादिति । विषयसत्त्वसिद्धेः प्रमाणफलत्वादिति भावः ।

अत्राद्ये– विषयवाक्येनातिसन्निहितवाक्यगतश्रुतिरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये– आत्म-शब्दस्यामुख्यार्थत्वशङ्कानिरासाय तदनन्तरवाक्यगतलिङ्गरूपसाधकोक्तिः । तृतीये– रुद्रविषय-समाख्याश्रुतीनां समन्वीयमानबहुलिङ्गविषयत्वेन तत्साधकश्रुतिलिङ्गबाहुल्योपेतत्वेनानेकत्वेन च प्राबल्यात् तत्पक्षस्यात्युल्बणत्वेन प्रथमनिरस्यत्वे रुद्रपरानुमानपदेन प्रकृतेरपि ग्रहणसम्भवाद्यु-गपत्तदुभयपक्षे साधकाभावोक्तिः । जायमानत्वलिङ्गमात्रस्य जीवपक्षसाधकत्वेन तन्निरासस्य प्रधानादिनिरासानन्तर्याज्जीवब्रह्माभेदस्येव प्रधानब्रह्माभेदस्य शङ्काविषयत्वाभावेन भेदप्रतिपाद-

(भावबोधः)

कपञ्चमसूत्रस्य जीवाभेदनिरासकत्वेनैवान्वयाच्च योगविभागस्यावश्यकत्वे जीवपरप्राणभृच्छब्देन वायोरपि ग्रहणसम्भवात् चतुर्थे– तदुभयपक्षे साधकाभावोक्तिः । पञ्चमे– जीवब्रह्माभेदेन जीवब्रह्मत्वाभावसाधकोभयविरोधेनान्यतरेणान्यतरबाधो न युक्त इति शङ्कानिरासाय जीवब्रह्मभेदे अन्यमीशमिति भेदव्यपदेशरूपसाधकोक्तिः । षष्ठे– भेदव्यपदेशस्यान्यविषयत्वशङ्कानिरासाय तत्प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वोक्तिः । सप्तमे– जीवेश्वरभेदे लिङ्गरूपसाधकान्तरोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥१॥

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भावदीपः

॥ ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ॥ ७ ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ हेत्वन्तरेणेति ॥ कर्मफलोपजीवनतद्रहितावस्थानलक्षणभेदकोक्तिरूपहेत्वन्तरेणेत्यर्थः ॥ पिप्पलमिति ॥ अश्वत्थमित्यर्थः । तस्येदाहुरिति वाक्यशेषविरोधनिरासायाह ॥ अस्वाद्वेवेति ॥ एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयानित्येकादशस्कन्धवाक्ये अत्तिं विनाप्यदौर्बल्यादिति तात्पर्योक्तिमनुरुध्यार्थमाह ॥ अन्य ईश्वर इत्यादिना ॥ गुहानये शुभं पिबतीति वाक्यानुरोधादर्थान्तरमुक्तम् । भाष्योक्तं सूत्रारूढं दर्शयति कर्मेत्यादिना । अत्र श्रुतेर्बुद्धिजीवपरत्वं चन्द्रिकायां निरस्तम् । विस्तृतं च गुरुपादैःश्रुतितात्पर्यकौमुद्याम् । अत्र श्रुतावदनस्यादित्वेन सूत्रेऽप्यदनस्थितिभ्यामित्युक्त्या भाव्यं अत आह ॥ श्रुतीति ॥ सूत्रे श्रुत्युक्तक्रमोल्लङ्घनमित्यर्थः । अभ्यर्हितं पूर्वम् अल्पाच्तरं पूर्वमिति व्याकरणस्मृतेरिति भावः । श्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वेन वा व्यावहारिकप्रामाण्येन मिथ्याभेदपरत्वेन वा मिथ्याभेदानुवादित्वेन वाऽन्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति ॥ व्यावहारिक इत्यादिना ॥ व्यावहारिकम् अतत्वावेदकत्वरूपम् । वाचोयुक्तेरित्येकं पदम् । वाक्यप्रयोगस्येत्यर्थः । वाग्दिक्पश्यद्भ्यो-युक्तिदण्डहरेष्वित्यलुक्समासः ॥ वैयर्थ्यादिति ॥ अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायादिति भावः । यद्वा अनुवादो ह्यर्थवादवत् स्तुत्यर्थं वा दध्ना जुहोति इतिवत् कचिद्विधानार्थं वा नेह नानास्ति किञ्चन इत्यत्र किञ्चनेतिवन्निषेधार्थं वा । न पक्षत्रयमपि । अदर्शनादित्यर्थः । शङ्ककः स्वाशयं व्यनक्ति ॥ निषेधायेति ॥ तादृशी प्राप्तिरिति ॥ आनन्दमयनये उक्तदिशेति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतो भेदमिथ्यात्वमेव न सिद्धं येन तदनुवाद इत्याह ॥ कृतश्चेति ॥ नानुमानमतच्छब्दादिति सूत्रमत्रानुवर्त्य तस्यानुमानं भेदमिथ्यात्वे मानं न । कुतः अतच्छब्दात् । मिथ्यात्वविरुद्धभेदसत्यत्वबोधकशब्दादिति वृत्त्यन्तरं मनसि निधायाह ॥ न चेति ॥ अनुमानं

(भावदीपः)

भेदो मिथ्या भेदत्वादित्यनुमानमित्यर्थः । एतेन सर्वत्र प्रसिद्धेति नयोक्तं द्वा सुपर्णेत्यादि श्रुतिविरोधाच्चेत्युक्तं विवृतं ध्येयम् । अतच्छब्दादित्यस्य अनुमानमूलभूतभेदमिथ्यात्वबोधक-शब्दस्याभावादित्यप्यर्थान्तरमुपेत्याह ।। तदभावादेवेति ।। अत इति ।। श्रुतेरप्रामाण्या-पत्तेर्मिथ्यात्वसाधकाभावात् स्वतः प्रामाण्येन स्वबोध्यस्य सत्यत्वप्राप्तेश्चेत्यर्थः । ।। तस्मादिति ।। आत्मश्रुत्यमृतसेतुत्वलिङ्गरूपसाधकभावात् तच्छब्दरूपबाधकाभावात् परपक्षे साधकाभावात् भेदभेदकयोरुक्त्याऽभेदायोगाच्चेति सर्वसूत्रहेत्वंशार्थः । विष्णुरेवेत्यादि प्रतिज्ञार्थः । परविद्येति भाष्योपसंहारः । अत्र सूत्राक्षरस्वारस्यादिकं चन्द्रिकायां व्यक्तमुक्तम् । तेन कस्यचिन्नूतनस्य दूषणावकाशो नेति ज्ञेयम् ।। ७ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ।। हेत्वन्तरेणेति ।। न केवलमन्यत्वश्रुतिबलाद्भेदः किं तु लिङ्गादपीत्यर्थः ।। संयुक्ताविति ।। बिंबप्रतिबिंबरूपेणेति भावः ।। सखायौ परस्परोपकार्योपकारकभाववन्तौ सुपर्णरूपौ सुष्टुपरमानन्दरूपौ ।। तस्येदाहुः पिप्पलंस्वाद्वग्र इति वाक्यशेषविरोधपरिहारायाह ।। अस्वाद्वेवेति ।। ननु द्वासुपर्णेति श्रुतिः बुद्धिजीवविषयिणी ।। तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञाविति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे सत्वक्षेत्रशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धबुद्धिजीवविषयत्वेन व्याख्यातत्वादिति चेत् न ।। सत्वक्षेत्रशब्दयोर्जीवेश्वरविषयत्वात् ।। अन्यथा सुपर्णावेतावित्यादि भागवतविरोधात् ।। आत्मानमन्यं च सवेदविद्वानित्युक्तं तत्र ऊनं न सत्वेष्वधिकोबबाधे इति जीवे सत्वशब्दप्रयोगात् ।। सत्वमस्तिहि जन्तुषु इति नामानुशासनात् ।। सत्वं जीव इति प्रोक्त इति स्मृतेश्च ।। क्षेत्रज्ञस्तु–

प्रकृतेस्तुविकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।।

क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवन्तु कर्तारङ्गुणसंयुतम् ।। इति मोक्षधर्मोक्तेर्विष्णुः ।। अन्यथा समाने वृक्षे पुरुषोनिमग्नोनीशयाशोचति मुह्यमान इत्यादिकमयुक्तं स्यात् ।। न हि बुद्धौ पुरुषशब्दो मुह्यमानत्व, शोकवत्वादिकं च युक्तमिति भावः ।। न चैक्यमित्यर्थ इति ।। स्थित्यदनोक्तेरिति भाष्यस्य न चैक्यं वाच्यमिति पूर्वसूत्रभाष्यानुवृत्तेनान्वय इति भावः ।। ततश्च स्थित्यदनाभ्यां प्राणभृतोजीवस्य तस्यविष्णोश्चकर्मफलोपजीवनतद्रहितावस्थानाभ्यामुक्ताभ्यां न च तद् ब्रह्मप्राणभृदिति सूत्रार्थ इति भावः ।। ननु श्रुतावत्तीत्यदनस्य पूर्वमुक्तत्वेन सूत्रे कुतो व्यत्यासः

(वाक्यार्थमुक्तावली)

कृत इत्यत आह अत्रेति ॥ स्थिति पदस्येति ॥ अल्पाचूतरमिति स्मृतेरिति भावः ॥ सत्योमिथ्यावेति ॥ व्यावहारिकत्वं व्यवहारविषयत्वमात्रं न तु सत्यत्वमिति वा ॥ सत्यत्वं वेति वेत्यर्थः ॥ व्यावहारिकमिति व्यावहारिकावेदकत्वलक्षणप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ अतत्वेति तत्वावेदकत्वाभावे प्रातिभासिकावेदकत्ववत् व्यावहारिकावेदकस्यापि तत्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्यवाचोघटनाय ॥ युक्तेरित्यर्थः ॥ भेदमात्रेति । भेदमात्रविषयत्वेन तत्सत्यत्वविषयकत्वाभावादित्यर्थः ॥ मिथ्यात्वेति ॥ ब्रह्मज्ञानातिरिक्तज्ञानबाध्यत्वसाधकत्वेनेत्यर्थः ॥ एतेनेष्टापत्तिरिति निरस्तं तस्यवैयर्थ्यादिति ॥ विषयसत्वविधेः प्रमाणपूतत्वादिति भावः ॥ अत्राद्ये स्वपक्षेश्रुत्युक्तिःद्वितीये लिङ्गोक्तिः तृतीयचतुर्थाभ्यां परपक्षे साधकाभावोक्तिः ॥ आत्म शब्दादि बाधकोक्तिश्च ॥ तत्रापि रुद्रप्रधानविषये श्रुतिसमाख्यायाः पाशुपताद्यागमसमाख्यायाश्च सत्वात् प्रधानविषये मुक्तेश्च सत्वात् पूर्वपक्षस्यात्युल्बणत्वात्प्रथमं तन्निरासः ॥ वायुविषये, वायुनावैगौतमेति श्रुतिसमाख्यामात्रस्य जीवविषये जायमानत्वलिङ्गमात्रस्य श्रवणात्तदानन्तर्यं जीवब्रह्माभेदस्य शङ्काविषयत्वाभावेन भेदप्रतिपादकपञ्चमसूत्रस्य जीवाभेदनिरासकत्वैनैवान्वयाच्च योगविभागस्यावश्यकत्वेन पञ्चमसूत्रोपक्षेपाय च तदानन्तर्यम् ॥ पञ्चमे चतुर्थोक्तात्मशब्दादि बाधकनिरासायैक्यमाशङ्क्य भेदश्रुत्युपन्यासः ॥ षष्ठे भेदश्रुतेरन्यविषयत्वशङ्कानिरासायैक्यमाशङ्क्य भेदश्रुत्युपन्यासः ॥ षष्ठे भेदश्रुतेरन्यविषयत्वशङ्कानिरासाय तत्प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वोक्तिः ॥ सप्तमे जीवेश्वरभेदे, लिङ्गरूपसाधकान्तरोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ इति द्युभ्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ननु श्रुतावदनस्य प्रथममुक्तत्वात् सूत्रस्य श्रुत्यनुसारित्वात् सूत्रे अदनमेव प्रथमं वक्तव्यं इत्यत आह ॥ अत्र श्रुतीति । व्यावहारिकमिति । व्यावहारिकवेदनलक्षणं प्रामाण्यमित्यर्थः । न तु प्रामाण्ये व्यावहारिकवेदनलक्षणं प्रामाण्यमित्यर्थः । न तु प्रामाण्ये व्यावहारिकत्वं तथात्वे तत्वा वेद न लक्षणप्रामाण्यस्यापि व्यावहारिकत्वेनाविशेषादिति द्रष्टव्यम् । नन्वनुमानमेवमिथ्यात्वे मानमत आह । नानुमानमिति । कुतोनेत्यत आह । स्वस्यैवेति । स्वरूपाभिधायकस्येति । द्वासुपर्णेत्यादेरित्यर्थः । अन्यथेति । स्वरूपाभिधायकस्य सत्यत्वानभिधायकत्वे इत्यर्थः । अत्रचाद्ये सूत्रे सन्निहितश्रुतिरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये मुक्तप्राप्यत्वरूपहेतूक्तिः । तृतीये रुद्रप्रकृतिपक्षे साधकाभावस्य तत्साधकश्रुत्यादीनाम् अन्यपरत्वस्यचोक्तिः । चतुर्थे जीववायुपक्षे

(तत्त्वसुबोधिनी)

साधकाभावोक्तिः । पञ्चमे जीवब्रह्मभेदे अन्यमीशमिति भेदव्यपदेशरूपसाधकोक्तिः । षष्ठे प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वोक्तिः । सप्तमे तत्रैव लिङ्गरूपसाधकोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥

वाक्यार्थविवरणम्

अत्र सूत्रे युक्त्यन्तरमाह ॥ स्थितीति ॥ श्रुत्युक्तक्रमानुसारेण हि ''अदनस्थितिभ्याम्'' इति वक्तव्यम् । तथा च 'अल्पाचतरं पूर्वम्' इति नन्यायातिक्रमः स्यादिति भावः ॥ व्यावहारिकं तदिति ॥ अतत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यम् । वाचोयुक्तेर्घटनायाः ॥ तादृशी प्राप्तिरिति कुवादिप्राप्तिः श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानादिना प्राप्तिरूपा कथञ्चित् प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १,३,१ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ स्थित्यदनाभ्यांच ॐ ॥ स्थितिः कर्मफलोपजीवनं विनावस्थानम् अदनन्तदुपजीवनन्ताभ्यां जीवब्रह्मणोर्नैक्यमित्यर्थः । कर्मफलभोगानङ्गीकारे गुहाधिकरणविरोध इत्यत आह ॥ नत्विति ॥ क्रमोल्लङ्घनमिति ॥ तत्रादनस्यैव प्रथममुक्तेरिति भावः ॥ सत्यो मिथ्यावेति ॥ व्यावहारिकत्वस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वव्यवहारकाले प्रतीयमानत्वसाधारण्यादिति भावः ॥ व्यावहारिकत्वं तदिति ॥ व्यावहारिकावेदनलक्षणप्रामाण्यमित्यर्थः । न तु प्रामाण्ये व्यावहारिकत्वं विवक्षितं तथात्वे तत्त्वावेदनलक्षणप्रामाण्यस्यापि व्यावहारिकत्वेनाविशेषप्रसङ्गादिति ध्येयम् । वाचोयुक्तेः वाक्प्रयोगस्य ॥ न दोष इति ॥ मिथ्याप्रतिपादकत्वमेवाप्रामाण्ये प्रयोजकमिति भावः । वैय्यर्थादनुवादस्य ॥ निषेधोस्तीति ॥ भेदाभेदयोरन्यनिषेधरूपत्वादिति भावः । अयं द्वासुपर्णेत्यनेन क्रियमाणः ॥ अस्तीति ॥ आनन्दमयनयरीत्येति भावः । अनुमानं भेदो मिथ्या भेदत्वादित्यादि भेदस्यमिथ्यात्वं किं प्रमाणबलादङ्गीक्रियते उत तत्सत्यत्वे प्रमाणाभावात् ॥ आद्यं निराकरोति न हीत्यादिना द्वितीयं निराकरोति ॥ न च तत्सत्यत्वमिति ॥ स्वरूपेति ॥ भेदस्वरूपेत्यर्थः ॥ तस्यवैयर्थ्यादिति ॥ विषयसत्यत्वसिद्धेः प्रमाणफलत्वादिति भावः । ननु मायामात्रमिदं द्वैतमित्यादि श्रुतेर्भेदमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वात्कथं तदभाव इति चेन्न । मायेति भगवत्प्रज्ञासैव मानत्राणकर्त्री यस्य मायामात्रमित्यन्यत्राचार्यैस्तस्याः सम्यग्व्याख्यातत्वात् । तदेतदाह ॥ अलमिति ॥ १ ॥

सूत्रभाष्यम्

२. भूमाधिकरणम् ।

'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्युक्त्वा 'यो वै भूमा तत्सुखमि' (छां.उ. ७-२३) त्युक्तेस्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिः । 'उत्क्रान्तप्राणानि' (छां.उ. ७-१५-३) त्यादितल्लिङ्गा-त्प्राणशब्दश्च वायुवाचीत्यतो वक्ति–

॥ ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥ ८ ॥

'सम्प्रसादात्' पूर्णसुखरूपत्वात् 'अध्युपदेशात्' सर्वेषामुपर्युपदेशाच्च विष्णुरेव भूमा ।

'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् ।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥

विश्वतः परमां नित्यमि' (म.ना.उ. ११) ति हि श्रुतिः । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती' (बृ.उ. ६-४-२) त्यादिना नोत्क्रमणादिलिङ्गविरोधोऽपि ॥ ८ ॥

सत्तर्कदीपावली

यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रूयमाणोऽपि भूमा (पुनर्भूत्वा) विष्णुरित्येतदाक्षिप्य समाधीयते । प्राणो वेत्यादिना । प्राणो वा आशाया भूयानिति सन्निहितवाक्यबलात् प्राणशब्देनोक्तो वायुरेव भूमा इति चेन्नैवम् । प्राणशब्दस्य विष्णावप्युपपन्नत्वेन अत्र वायुप्रापकशब्दाभावात् । नन्वस्य प्राणस्योत्क्रमणं श्रूयते 'अथ यद्यप्येनमुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषं दहेत् । न चैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासि' इति । उत्क्रमणं मुख्यप्राणस्यैव लिङ्गमिति चेत् । मैवम् । विष्णो-रप्युत्क्रमणसंश्रवणात् 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति' इति श्रुत्यन्तरे । अतो 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी मनो वाव वाचो भूय' इत्यारभ्य सर्वेषामुपर्युपदेशात् 'तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति' इति पूर्णसुखत्वोपदेशाच्च विष्णुरेव भूमा । पूर्णसुखाश्रयत्वं सर्वोतमत्वं चान्यत्र विष्णोरेव श्रूयते । 'सहस्रशीर्षं देव'मिति । विश्वशंभुवम् । पूर्णसुखास्पदं परमश्चासावश्चेति परमाम् इत्यर्थः । यो वै भूमा तदमृतं स एवाधस्तात्सोपरिष्टात्' इत्यादिना सर्वगतत्वादिधर्मत्वेन व्यपदेशाच्च भूमा विष्णुः न मुख्यप्राणः । अत्र प्राणशब्दस्य मुख्यतया मुख्यप्राणपरत्वमङ्गीक्रियते । इयदामन-नादित्यादौ उत्तरत्र प्रतिपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः इत्यनवद्यम् ॥ ८ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

"यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति, भूमेव सुखम्" इति श्रूयते। तत्र संशयः। किमयं भूमा प्राण उत परमात्मेति। "प्राणो वा आशाया भूयान्" इत्युक्त्वा "यो वै भूमा तत्सुखम्" इत्युक्तेः प्राणस्य भूमत्वप्राप्तिः। "अथ यद्यप्येतानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषं दहेत्, नैवैनं ब्रूयुः, पितृहाऽसि मातृहाऽसि" इत्युत्क्रमणादिलिङ्गादत्र प्राणशब्दो वायुवाची। नहि विष्णोर्व्याप्तस्य देहोत्क्रमणं समस्ति। अत आह—'भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्'। 'सम्प्रसादः' पूर्णसुखं, सम्यक्प्रसीदत्यनेन पुरुष इति। पूर्णमेवात्र सुखं विवक्षितम्। "नाल्पे सुखमस्ती"त्युक्तत्वात्। गुणगुण्यैक्याद्भूमा विष्णुरिति च युक्तमेव। विश्वतो दर्शनादिकमस्येति विश्वाक्षम्। विश्वशम्भुवं पूर्णसुखस्थानम्। विश्वं प्रविष्टत्वेन वर्तमानम्। नारायणं मुक्तसङ्घव्यक्तं देवं प्रकाशरूपं, 'द्यु प्रकाश' इति धातोः। विश्वतः परमं च तदश्चेति विश्वतःपरमाम्। 'विश्वं' पूर्णं गुणैः॥

तत्त्वप्रकाशिका

'अत्र प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्युपक्रमेण 'विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयांस्तस्माद्भूयान्नाम' इति श्रुत्या च वायुविष्णुसाधारणभूमनाम्नो विष्णौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः। श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयादिकं च सूचयन् सयुक्तिकं पूर्वपक्षं दर्शयति॥ प्राण इति॥ आनन्दमयाधिकरणे पूर्णानन्दत्वं विष्णोरुक्तं तच्छन्दोगश्रुतौ भूम्नः प्रतीयते। 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम्' इति। तस्य च भूम्नो विष्णोरितरत्वे प्रागुक्तानन्दमयत्वं चेतरस्यैव प्रसज्येतेत्यवश्यं निर्णेयत्वम्। स भूमाऽत्र विषयः। किं विष्णुरुत वायुरिति सन्देहः। पूर्वोक्तसाधारण्यं सन्देहबीजम्। मुख्यप्राणोऽयं भूमेति पूर्वः पक्षः। अत्र नामवागादितारतम्यमाशावसानमुक्त्वा 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इति प्राणस्याशोत्तमत्वं चाभिधाय तदुत्तममनुक्त्वा भूम्न आम्नातत्वात्। न च विष्णोरपि भूमत्वस्य श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धत्वादत्र वाच्यत्वमिति वाच्यम्। उपक्रमात्समाख्याया दुर्बलत्वात्। अतो वायोरेव भूमत्वात्तस्यैवानन्दमयत्वमिति भावः। ननु प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्तप्राणशब्दस्य 'अत एव प्राण' इत्युक्तरीत्या विष्णुपरत्वाद् विष्णोरेव भूमत्वमित्यत आह॥ उत्क्रान्तेति॥ नायं प्राणशब्दो विष्णुवाची किन्तु वायुवाच्येव। तत्र 'उत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषन्दहेत्' इत्यादौ प्राणस्योत्क्रमणादिश्रवणात्। तस्य वायावेव सम्भवात्। सर्वगते हरावसम्भवादित्यर्थः। सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे॥ अत इति॥ विष्णुरेवायं भूमा। 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति

(तत्त्वप्रकाशिका)

भूम्नः पूर्णसुखरूपत्वाभिधानात् । नामादीनां सर्वेषामुपरि तदुत्तमत्वेन व्यपदेशाच्चेत्यर्थः । न च वाच्यमत्र भूम्नः सुखरूपत्वमेवोच्यते न तु पूर्णसुखत्वमिति । निरुपपदसुखशब्दमात्रस्यापि पूर्णसुखार्थत्वात् । पूर्णसुखत्वादिकं च कुतो विष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आह ॥ सहस्रेति ॥ विश्वशम्भुवं पूर्णसुखाश्रयम् । विश्वतः परमां सर्वतः परममकारवाच्यमित्यर्थः । न च सर्वोत्तमत्वं वायोरपि । विरोधादेव । नापि पूर्णानन्दत्वम् । 'अव्यक्तादितृणान्तास्तु वि(प्रु)प्रुडानन्दभागिनः' इत्युक्तत्वात् । उपक्रमे प्राणशब्दश्रवणात् कथं भूमा विष्णुरिति चेन्न । प्राणशब्देनापि विष्णोरेवोक्तत्वात् । अनन्तरमन्यमनुक्त्वोक्तभूम्नोऽपि विष्णुत्वसम्भवात् । अत्र प्राणशब्देन विष्ण्वङ्गीकारे प्रागुक्तोत्क्रमणादिविरोध इति तत्राह ॥ तमिति ॥ सर्वगतस्यापि विष्णो रूपान्तरविवक्षयोत्क्रमणस्य श्रुतिसिद्धत्वात् प्राणपदेन विष्ण्वङ्गीकारेऽपि न लिङ्गविरोध इति भावः । अस्तु वाऽयं प्राणो वायुरेव तथापि न तस्य भूमत्वप्राप्तिः । 'एष तु वा अतिवदति' इत्यादिना प्रश्नाद्यध्याहारेण प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वमुक्त्वा भूम्न आम्नानात् । न चैतदर्थद्वयं विरुद्धम् । अन्तर्यामिविवक्षया प्राणपदेन विष्णोरुक्तेः 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यादिवत् ॥ ८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उत्क्रान्तप्राणानित्यादिलिङ्गादिति भाष्ये आदिपदेन अस्मिन्नेव प्रकरणे प्राणस्योक्तं स्वसन्निधानासन्निधानाभ्यामाविपालगोपालं स्वपितृदेहादौ स्नेहजनकत्वाख्यलिङ्गं गृह्यते । विश्वतः परमश्चासावश्चेति समासे सवर्णदीर्घे कृते द्वितीयान्तपदमध्ये पठितत्वादम्प्रत्यये च कृते सोमपामितिवत्परमामिति पदनिष्पत्तिर्ज्ञेया । पुल्लिङ्गविशेष्यस्य विशेषणत्वान्न स्त्रीलिङ्गतया समाधानम् । यद्यप्यत्र ''विश्वशम्भुवम्'' इत्यन्तश्रुत्यैव पूर्णसुखत्वं सिद्धम् । अथाप्यत्रोच्यमानं सर्वोत्तमत्वमपि नारायणस्यैवेति सूचनाय शेषोदाहरणम् । एष तु वा अतिवदतीत्यादि-त्यत्राऽऽदिपदेन यः सत्येनातिवदतीति वाक्यशेषः सङ्गृह्यते । प्रश्नादीत्यादिपदेन प्रतिवचनं सङ्गृह्यते । अयमभिसन्धिः । ''स वा एष एवं पश्यन्नेव मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति'' इति पूर्ववाक्ये प्राणोपासकस्यातिवादित्वमात्रमुक्त्वा ''एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति'' इत्युत्तरवाक्ये सत्योपासकस्य विशेषार्थकतुशब्देन ततोऽप्यतिशयितातिवादित्वमुच्यते । अतोऽर्थात्प्राणादपि सत्यनामकविष्णोर्विशेषेणाधिक्यं लभ्यते । एवं चात्रापि पूर्ववत्प्रश्नप्रति-वचनयोर्न्यायप्राप्तत्वात् । ''अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवन्ब्रवीत्विति वाग्वाव नाम्नो भूयसी''त्यादाविव ''अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्राणाद्वाव

(गुर्वर्थदीपिका)
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति सत्यं वाव प्राणाद्भूयः'' इति प्रश्नप्रतिवचनयोरध्याहारे कृते स्पष्टं प्राणाद्विष्णोरेवाधिक्यं सिद्ध्यतीति। नन्वेवमपि सत्यनाम्नो विष्णोरेवाधिक्यं सिद्धम्। न तु भूम्न इति चेन्न। अस्मिन्प्रकरणे सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाऽहमात्मान्तानां दशानां सह पठितत्वात्तेषां च ''सैव हि सत्यादय'' इति सूत्रे परस्परमभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात्सत्ये उक्तविशेषातिशयस्य भूम्न्यपि न्यायप्राप्तत्वात् ॥

भावबोधः

ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥ प्राणो वा आशाया भूयान्, विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयान्, तस्माद्भूयान्नामेत्यादेर्भूमशब्दो अज्ञानां साधारण इति न्यायविवरणस्याभिप्रायम् उपक्रमश्रुति-पदप्रयोगेण दर्शयन्नेव भूमशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह– अत्र प्राणो वा आशाया इति। श्रुत्या चेत्यस्य समाख्याश्रुत्येत्यर्थः। अत्र यद्यपि भूमशब्दो बहुशब्दात् 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति भावेन निष्पन्नः। बहुत्वसंख्या च लोकतो अन्यत्र प्रसिद्धा। तथापि बह्वन्नमित्यादौ बहुशब्दस्य वैपुल्येऽपि लोकप्रयोगात् ततो निष्पन्नस्य भूमशब्दस्यात्र श्रुतौ 'यो वै भूमा तदमृतम्' 'यो वै भूमा तत्सुखम्' 'स एवाधस्तत्' इत्यादौ धर्मिणि प्रयोगाद् वैपुल्यविशिष्टधर्मिवाचकत्वं तस्योपपद्यत इत्युभयत्र प्रसिद्धत्वाविरोध इत्यभिप्रेत्य वायुविष्णुसाधारणभूमनाम्न इत्युक्त-मित्यवधेयम् ॥

ननु प्राणो वा इत्युपक्रमाद् विष्णुर्वा इति समाख्याया दुर्बलत्वात् कथं ततः साधारण्यम्? न च विष्णौ प्राणशब्दसमन्वयस्योक्तत्वेन उपक्रमस्य सम्भावितावकाशत्वात् समाख्यास्थविष्णु-शब्दस्य प्राणे तदनुक्तेर्न समाख्यादौर्बल्यमिति वाच्यम्; तथात्वे समाख्याया निरवकाशत्वेन उपक्रमात्प्राबल्यात् पुनः साधारण्यानुपपत्तिरिति चेत्, न; अन्तरधिकरणेऽदृश्यत्वलिङ्गेन्द्रादि-श्रुत्योः सन्देहबीजत्ववदिहापि उपक्रमसमाख्ययोः प्राबल्याविवेकेनोभयत्र प्रसिद्धिहेतुत्व-सम्भवात्। अत एव न्यायविवरणे अज्ञानामित्यस्य न केवलं पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायानानु-सन्धातॄणामित्यर्थः, किन्तूपक्रमसमाख्ययोः प्राबल्याद्यविवेकिनामित्यप्यर्थ इति भावः। श्रुत्यादिसङ्गतिमिति। अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चात् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण' आत्मक्रीड आत्मरतिः' इत्यादिना द्युभ्वाद्यायतने उक्तस्य सर्वगतत्वादेः 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीडः यो वै भूमा तदमृतम्' इत्यादिना भूम्निश्रवणात् भूम्नो विष्णोरन्यत्वे द्युभ्वाद्यायतनमप्यन्यदेव स्यादित्यपि पूर्वाक्षेपेण

(भावबोधः)

पूर्वपक्षोत्थानसम्भवादिति ज्ञातव्यम् । किं विष्णुरिति । अत्र 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इत्युक्तो भूमा किं मुख्यवायुरुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं मुख्यशब्दोपर्युपदेशौ किं सुखमात्राशोत्तमत्वमात्रपरौ किं वा पूर्णसुखसर्वोत्तमत्वपराविति । तदर्थं भूम्नो विष्णुत्वे प्राणादुपरि अन्यस्य भूयस्त्वानुक्तिः प्रश्नाद्यध्याहाराभावपक्षो किं न युज्यत उत युज्यते । तदर्थं प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्तः प्राणः किं मुख्यवायुरुत विष्णुरिति । तदर्थम् उत्क्रान्तप्राणानित्युक्तोत्क्रमणं किं विष्णावनवकाशं पूर्णानन्दत्वं नामवागादिसर्वोत्तमत्वं च वायौ सावकाशमुत विपरीतमिति । तदर्थं पूर्णानन्दत्वादेर्विष्णुमात्रनिष्ठत्वे उत्क्रमणस्य विष्णौ सावकाशत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तथा प्राणो वा इत्युक्तप्राणस्य मुख्यवायुत्वपक्षेऽपि किं प्राणादन्यस्य भूयस्त्वानुक्तिरुत तदुक्तिरिति । तदर्थं प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति प्रश्नप्रतिवचनाद्यध्याहारो न कर्तव्य उत कर्तव्य इति । तदर्थमध्याहारज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । आशावसानमुक्त्वेति । अनेन प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वेति भाष्यन्यायविवरणाभ्यां साक्षादाशाशब्दवाच्यसरस्वत्युत्तमत्वरूपा युक्तिरुक्तेत्युक्तं भवति । अन्यथा, अस्य प्राणस्य अनुक्तियुक्त्या भूमत्वप्राप्तावपि वायुत्वापत्तेरिति भावः । अत एव प्रागुक्तं सयुक्तिकमिति । तदुत्तममनुक्त्वेति । अनेन प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिरिति न्यायविवरणांशो व्याख्यातो भवति । पूर्णसुखरूपत्वाभिधानादिति । सम्यक् प्रसीदतीत्यनेन व्युत्पत्त्या सम्प्रसादशब्दः पूर्णसुखरूपत्वाभिधायक इति भावः । उपरीत्यस्यैवार्थ उत्तमत्वेनैवेति । तथा च सौत्र'धि'शब्दव्याख्यानरूपत्वमुपपद्यत इति भावः । सर्वपरममकारवाच्यमित्यर्थ इति । अनेन परमामित्यत्र परमश्चासावश्चेति विग्रहः । सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धिरित्युक्तं भवति । विरोधादेवेति । विष्णुवायोरुभयोः सर्वोत्तमत्वस्यायोगादिति भावः । अत एव पूर्वं प्रतिज्ञावाक्ये वायोरपीत्यपिशब्दः । यद्वा यथा, विष्णोः स्वेतरसर्वोत्तमत्वं तथा वायोरपि न स्वेतरसर्वोत्तमत्वमिति । न च सर्वोत्तमत्वं वायोरपि स्यादित्यर्थः । अत्र अपिशब्दः सम्भावनाज्ञापनार्थः । कुत इत्यतो विरोधादेवेत्युक्तम् । कुत्रापि श्रुत्यादौ वायोः स्वेतरविष्ण्वादिचेतनादिसर्वोत्तमत्वस्यानुक्तिलक्षणविरोधादेवेति तस्यार्थः । अनेन प्राणस्य विष्णोः सकाशाद् भूयस्त्वानुक्तिरिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवतीति ज्ञातव्यम् ॥

''अव्यक्तादितृणान्तास्तु विप्रुडानन्दभागिनः'' इत्युक्तत्वादिति । अनेन प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्चेति न्यायविवरणांशो व्याख्यातो भवति ॥

''लक्षणं परमानन्दो विष्णोरेव विशेषणम्''

(भावबोधः)

इति पूर्वार्धसहितेनानेन प्राणाद्विष्णोः परमानन्दत्वलक्षणं भूयस्त्वस्य उक्तत्वात् । अत एव स्वकृतमुपपादनं न्यायविवरणमूलकमिति ज्ञापयितुं सूत्रभाष्ययोरुक्तक्रमं विहाय पूर्णानन्दत्वसर्वोत्तमत्वयोः न्यायविवरणानुसारेण व्युत्क्रमेणोपपादनम् । परमानन्दत्वरूपभूयस्त्वे प्रमाणोदाहरणञ्च कृतम् ॥

ननूपक्रमगतप्राणशब्दस्य विष्णुपरत्वे सिद्धे भवेद्विष्णोर्भूमत्वं तदेव कुत इत्यत आह– अनन्तरमन्यमनुक्त्वेति । अनेनापि प्राणस्य विष्णोः सकाशाद् भूयस्त्वानुक्तिरिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति । अस्मिन् व्याख्याने तदक्षरार्थस्तुप्राणस्य विष्णोरिति सामानाधिकरण्यम् । भूयस्त्वेत्यतः पूर्वमुपन्यस्येति शेषः । तथा च पूर्वपक्षे प्राणस्य वायुत्वमङ्गीकृत्य तस्मादन्यस्य भूयस्त्वानुक्तिर्यावायोर्भूमत्वे युक्तिरिति । तथा च ''ता एव बलवत्यस्तु'' इत्यनुव्याख्यानमपि समञ्जसं भवति । ''च''शब्देन एष तु वा अतिवदति । यः सत्येनातिवदतीति प्राणाद् विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्चेति । समग्रन्यायविवरणाभिप्रेतं पक्षान्तरमाह– अस्तु वेति ! न्यायविवरणे ''च'' शब्देनेत्यस्या''नुक्तिश्चे''त्यनुव्याख्यानगत ''च'' शब्देनेत्यर्थः । न्यायविवरणे पक्षान्तरेऽपि उक्तयुक्तिः ''व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्'' इति सूत्रानुरोधेनेति द्रष्टव्यम् । न्यायविवरणोक्तहेतुं विवृणोति– एष तु वा अतिवदतीत्यादिनेति । ज्ञापकेनेति शेषः। आदिपदेनैवं विजानन्नतिवादी भवतीति प्राणवादिनोऽतिवादित्वमात्रप्रतिपादकवाक्यग्रहणम् । प्रश्नाद्यध्याहारप्रकारस्तु ''व्यतिहार'' इति सूत्रव्याख्यानावसरे स्पष्टं वक्ष्यमाणत्वान्नात्र प्रपञ्चित इत्यवधेयम् । भूयस्त्वमुक्त्वेति । अनेन ''अध्युपदेशात्'' इति सूत्रांशो न्यायविवरणे व्याख्यात इत्युक्तं भवति । एतदर्थद्वयं न विरुद्धमिति । प्राणशब्दस्य विष्णुवाचकत्वं वायुवाचकत्वमित्युक्तार्थं द्वयमित्यर्थः । अन्तर्यामिविवक्षयापि 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यादिवन्नेत्याह– आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिवदिति । तथा च प्राणो वा आशाया भूयानित्यत्र विष्णुवाय्वोरुभयोरपि प्रतिपाद्यत्वेनान्तर्यामिविवक्षया प्राणशब्दवाच्यस्य भूमत्ववचनमिति ''च'' शब्देनेत्यादिन्यायविवरणस्य प्राणस्येति न्यायविवरणेन तमुत्क्रान्तमिति भाष्येण च न विरोध इत्यर्थः । अनेन ''इयदामननात्'' इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रादिना छान्दोग्यभाष्येण च तमुत्क्रान्तमिति भाष्यस्य प्राणस्य विष्णोः सकाशादिति न्यायविवरणस्य विरोधः परिहृतो भवति । भाष्ये सर्वगतत्वादीत्यादिपदविवरणार्थं ''यत्र नान्यत्पश्यती''त्यादिकमुदाहृतमिति ज्ञातव्यम् ॥

भावदीपः

ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥ ८ ॥ न्यायविवरणोक्तरीत्या साधारण्यं व्यनक्ति ॥ प्राणो वा इति ॥ तस्मात् देवेभ्यो भूयस्त्वादित्यर्थः । समाख्यायाः प्रक्रमाद्दौर्बल्येऽपि साभ्यासत्वेन सोपपत्तिकत्वेन च प्राबल्यात्साधारण्यमविरुद्धम् । अत एव तस्माद्-भूयान्नामेत्यन्तोक्तिः । भूमभूयश्शब्दयोरैकार्थ्यादिति भावः । न्यायविवरणे भूमशब्दोऽज्ञानां साधारण इत्यज्ञपदप्रयोगेऽपि तस्य पूर्वोत्तरपक्षन्यायानुसन्धानहीनानाम् इत्यर्थत्वात् तस्य सर्व-नयसाधारण्यादिहाज्ञानामिति नोक्तम् । भूमशब्दस्य अध्यात्मसंबंधभूमा भूम्नः क्रतु-वज्ज्यायस्त्वमित्यादौ बाहुल्यरूपधर्मवाचित्वेन प्रयोगेऽपीह धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया पूर्णरूप-धर्मिपरत्वमिति मत्वोक्तम् ॥ भूमनाम्नो विष्णाविति ॥ अधिकं चन्द्रिकायाम् । इत्यन्तभाष्यं सङ्गतिपरत्वेन तावद्व्याकुर्वन् यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्तेरित्येतस्य भावार्थमाह ॥ आनन्दमयेति ॥ छन्दोगेति ॥ सप्तमेऽध्याये यो वै भूमा तत्सुखमिति सुखपदेनोक्तं पूर्णं सुखमिति । जडे अप्रसक्त्या निषेधायोगात् । अल्पेऽपूर्णे चेतने सुखं नेति वक्तव्ये तत्र स्वरूपसुखनिषेधे बाधाद्धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति न्यायेनासङ्कुचितपूर्णसुखनिषेध एव वाच्य इति तदन्यथानुपपत्या तत्सुखमित्युक्तस्य पूर्णसुखत्वलाभ इत्युपेत्य टीकायां शेषोक्तिः । अवशिष्यकृत्स्नभाष्यभावमाह ॥ तस्य चेति ॥ वक्ष्यमाणदिशोत्क्रमणलिङ्गेन निरवकाशप्राणश्रुतिसामानाधिकरण्यात् विष्णोरितरत्वे प्राणत्वे सतीत्यर्थः । यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्तेरित्यस्य तात्पर्यम् ॥ प्रागुक्ते-त्यादि ॥ इतिसङ्गतिसम्भवादित्यर्थः । तदेव भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेन व्याकुर्वन् तस्यैव भूमत्वप्राप्तिरिति प्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ मुख्येति ॥ प्राणपदस्य हरावपि भावात् मुख्येत्युक्तिः । कुत इत्यतः तत्र हेतुत्वेनाध्युपदेशादित्येतद्व्यावर्त्योक्तिपरमुक्त्वेत्यन्तभाष्यं व्याचष्टे ॥ नामेति ॥ नामवाङ्मनस्संकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नाप्तेज आकाशस्मराशाशब्दितान् उषःस्वाहापर्जन्यमित्राग्निवरुणविधुप्रवहानिरुद्धप्राणेन्द्रोमारुद्रवाणीरूपदेवान् नारदसनत्कुमार-प्रश्नोत्तराभ्याम् उत्तरोत्तरातिशयितत्वेनोक्त्वेत्यर्थः । एतच्च तदुत्तममनुक्त्वेति वक्ष्यमाणानु-क्तिरूपयुक्तेर्निरवकाशत्वायोक्तम् । तथा च विवरिष्यामः । इत्युक्त्वेत्यस्य कर्मकारणं निष्कृ-ष्याह ॥ प्राणस्येति ॥ एतच्च प्राणस्य मुख्यप्राणत्वेनानुक्तिर्बाधिकेति वक्तुम् । ननु मध्येऽन्योक्त्यापि भूम्न उक्तिसम्भवान्नेदं भूम्नः प्राणत्वसाधकमित्यतः प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिरिति न्यायविवरणोक्तं संयोजयति ॥ तदुत्तममिति ॥ यदीह नामादिभ्यो वागादिवत् प्राणाद्भूमाऽन्यः स्यात्तदाऽस्ति भगवो नाम्नो भूयः इत्यादिप्रश्नवत्

(भावदीपः)

वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्यादिप्रतिवचनवच्च अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नः भूमा वाव प्राणाद्भूयानिति प्रतिवचनं च स्यात् । भूम्नः सर्वोत्तमत्वार्थमेव नामवागादितारतम्यस्य प्रक्रान्तत्वात् । न च यदर्थमन्यत्प्रक्रान्तं तदनुक्तिर्युक्तेति भावः । निरवकाशानुक्तिबलात् भूमा प्राण एव । भूम्नः प्राणत्वे तु नानुक्तिर्बाधिका । प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्तत्वादिति भावः । भूमप्राणयोर्मध्ये सत्यंत्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादिना सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानां वस्तूनामुक्तत्वेऽपि तेषां सैव हि सत्यादय इत्यग्रे वक्ष्यमाणादिशा भूमाऽभिन्नत्वात्तदुत्तममनुक्त्वे (त्युक्तं) ति युक्तम् । श्रुत्यन्तरे विष्णुर्वै देवेभ्य इत्यत्र ॥ उपक्रमादिति ॥ न च समाख्यापि साभ्यासत्वेन सोपपत्तिकत्वेन च प्रबलेति शङ्क्यम् । निरवकाशानुक्तिसचिवस्य बलवत्त्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ अत इति ॥ निरवकाशानुक्तिसहितोपक्रमादित्यर्थः । यो वै भूमेति वाक्यतात्पर्यम् । तस्यैवेति ॥ एवं प्राणाद्भूम्नोऽन्यत्वे तदुत्तमानुक्तिरूपं बाधकमुक्त्वा भूम्नः प्राणत्वमुक्तम् । इदानीमस्तु प्राणभूम्नोरेकप्रकरणत्वं अथापि भूमा विष्णुः स्यादित्याशङ्कापूर्वम् उत्क्रान्तेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ नन्विति ॥ इत्युक्तरीत्येति ॥ यद्यपि तत्र निरवकाशलिङ्गबलेन प्राणश्रुतेर्वैष्णवत्वं निर्णीतम् इह च तन्नास्ति । तथापि जीवनहेतुत्वादिप्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य हरौ पुष्कलत्वेन अन्यगतस्य तदधीनत्वाल्पत्वाभ्यां विष्णौ महायोगविद्रूढ्युक्त्या विष्णौ मुख्यत्वस्योक्तत्वात् तत्त्याजकस्येहाभावादत्रापि प्राणपदस्य वैष्णवत्वमिति शङ्काशयः । भाष्ये चोऽवधारणे भिन्नक्रम इति मत्त्वा तदर्थं व्यनक्ति ॥ नायमिति ॥ उत्क्रान्तेति ॥ उत्क्रान्तः प्राणो येषां तान् उत्क्रान्तप्राणान् मातापित्रादीन् साकल्येनैकदेशेन (समासं समासेन सङ्कोचेन व्यतिषं विलुण्ठ्य सामस्त्येनेति यावत्) शूलेन दहेत् । नैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीत्यादौ वाक्ये इत्यर्थः ॥ सर्वगत इति ॥ आदृश्यत्वादिनये सर्वगतं सुसूक्ष्ममिति सर्वगतत्वगुणस्य समन्वितत्वादिति भावः ॥ आकाङ्क्षाक्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ विष्णुरेवेति ॥ तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थोऽयम् । सम्यक्प्रसीदत्यनेन पुरुष इति तत्वप्रदीपदर्शितव्युत्पत्तिं हृदि कृत्वा भाष्ये सम्प्रसादादित्येतत् पूर्णसुखरूपत्वादिति व्याख्यातम् । तत् श्रुतौ केन लब्धमित्यत आह ॥ तत्सुखमितीति ॥ तस्य भूमनिष्ठत्वद्योतनाय यो वै भूमेत्यंशोक्तिः । अर्थोक्तिपूर्वं भाष्यपदमनुवदति ॥ नामादीनां सर्वेषामिति ॥ उपरीत्यनूद्यार्थमाह ॥ तदुत्तमत्वेनेति ॥ प्राणभूम्नोर्द्वयोरपि विष्णुत्वमिति भाष्यपक्षे प्राणान्तर्यामित्वेनैव प्राणपदेन विष्णोर्गृहीतेर्नामादिप्राणांतात् सर्वस्मादुत्तमत्वम् । यदा तु प्राणस्य वायुत्वं भूम्न एव तु विष्णुत्वमिति न्यायविवरणादिपक्षस्तदापि प्रश्नाद्यध्याहारेण सर्वस्मादुत्तमत्वं प्राप्तमिति नासिद्धो हेतुरिति भावः । उत्तरसूत्रस्थचकारोऽत्राप्याकर्षणीय इति

(भावदीपः)

भावेनाह ।। व्यपदेशाच्चेति ।। तथा च सम्प्रसादात् प्राणादधि उपरि उपदेशादिति पररीत्या एक एवायं सौत्रो हेतुरिति न भ्रमितव्यमिति भावः ।। पूर्णसुखार्थत्वादिति ।। मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायात् । मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्द इति स्मृतेर्नाल्पे सुखमस्तीति वाक्य-शेषबलाच्च सङ्कोचकापवादकस्याभावे पूर्णसुखलाभादिति भावः । पूर्वपक्षिणाऽऽक्षिप्तोऽप्ययं हेतुस्तत्प्रापकखण्डनेन स्थिरीभविष्यतीति भावः । यद्वा नामादिप्राणांतेभ्यः सर्वेभ्योऽप्यु-त्तमत्वेनोपदेशादिति निरवकाशहेतुसाहित्यान्नैतदन्यशङ्कार्हमिति भावेन सम्प्रसादादित्युक्तिः । अत एव भाष्ये चशब्दः ।। सर्वतः परममकारवाच्यमिति ।। परमश्चासावश्चेति विग्रह इति भावः । अनेन सर्वोत्तमत्वमुक्तम् । परममिति द्राविडपाठेऽपि आन्ध्रपाठानुरोधात् परमामित्युक्तिः । शिष्टश्रौतवदार्थस्तु विश्वतो दर्शनादिकमस्येति विश्वाक्षम् । विश्वं प्रविष्टत्वेन वर्तमानम् । नारायणं मुक्तसन्धाश्रयम् । देवं प्रकाशरूपम् । विश्वं गुणैः पूर्णमिति तत्वप्रदीपे व्यक्तः । द्वितीयांतस्य तद्विश्वमुपजीवतीति कर्तृक्रियाभ्यामग्रे श्रुताभ्यामन्वयः । ननु श्रुत्यन्तरा-द्विष्णोरिव निरवकाशलिङ्गोपेतप्राणोपक्रमात् प्राणस्याप्यस्तु सर्वोत्तमत्वं पूर्णानन्दत्वं चेत्या-शङ्क्याऽऽह ।। न चेति ।। विरोधादिति ।। अन्योन्यापेक्षयाऽन्योन्यस्य परावरत्वप्राप्तेरिति भावः ।। इत्युक्तत्वादिति ।। अन्तरनये सुखविशिष्टेति सूत्रभाष्य इत्यर्थः । अनुक्तिसहितस्यैवोपक्रमस्य भूम्नः प्राणसाधकत्वादाह ।। अनन्तरमिति रूपांतरेति ।। सर्वरूपाणां सर्वगतत्वेऽप्युत्तरनये वक्ष्यमाणरीत्याऽणुत्वस्यापि सर्वरूपेषु सत्वेऽपि यस्मिन् देहस्थादिरूपे महत्त्वं शक्त्यात्मनाऽस्ति तादृशरूपे क्रियावत्त्वस्यापि सम्भवात् श्रुतिसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः । स्पष्टमुपपादितमेतच्चन्द्रिकायाम् । नन्वेवमत्र भाष्ये प्राणभूम्नोरेकत्वमुपेत्य उत्क्रमणं कथञ्चित्समाधाय द्वयोर्विष्णुतोक्तौ एष तु वा अतिवदतीति तु शब्दयोगः आशाशब्दोक्तसरस्वतीतो मुख्यवायोरुत्तमत्वमनुक्त्वा विष्णोरेव तदुक्त्ययोगश्च । इयदामननादित्यादिनयैः "आशा सरस्वती प्रोक्ता तत्प्रकृष्टसुखत्वतः । प्राण इत्युच्यते वायुः सर्वे त्वेते दशोत्तरा" इत्यादिछान्दोग्यभाष्येण च विरोध इत्यतः एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्चेति न्यायविवरणानुरोधेन प्राणभूम्नोर्भेदमुपेत्याह ।। अस्तु वेति ।। अन्यथा प्राणपक्ष एव प्राणस्य विष्णोः सकाशाद् भूयस्त्वोक्तिर्न्यायविवरणोक्ता बाधिका । अध्याहारस्यापि कल्पकाभावेनानवकाशाच्चेति भावः ।। इत्यादिनेति ।। ज्ञापकेनेति शेषः । पूर्वत्र प्राणवादिनोऽतिशयितवस्तुवादित्वमुक्त्वा एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदतीति सत्याख्यवस्तुवादिनः प्राणवादिनोऽप्यतिशयितवस्तुवादि-त्वोक्त्या तु शब्देनाध्याहारो ज्ञाप्यते । सत्यभूम्नोरभेदश्च सैव हीत्यादावग्रे व्यक्त इति भावः ।।

(भावदीपः)

प्रश्नादीति ॥ व्यक्तमेतत्तृतीये व्यतिहारो विशिंषंति हीतरवदित्यत्र । तेनास्यापौनरुक्त्यमपि चन्द्रिकायां व्यक्तम् । भाष्योक्तेरभिप्रायं वक्तुमाह ॥ न चैतदिति ॥ अन्तर्यामीति ॥ प्राणशब्दस्य वायुपरत्वेऽपि आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादावाकाशादिशब्दैरिवान्तर्यामिविवक्षया भाष्ये प्राणपदेन विष्णोरुक्तेरित्यर्थः । वक्ष्यते च कारणत्वेनेत्यत्राकाशादि शब्दानामन्यपरत्वेऽपि विष्णुपरत्वम् ॥ ८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ भूमासंप्रसादध्युपदेशात् ॐ ॥ श्रुत्याचेति समाख्याश्रुत्याचेत्यर्थः । भूमशब्दोभाववाची तत्कथं धर्मिणोः शक्यता कथं च भूयानित्यनेन समानार्थः तस्य धर्मिवाचित्वात् कथं च नामात्मकः ॥ मैवम् ॥ योवैभूमातत्सुखमित्याद्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया भावभवित्रोरभेदाभिप्रायेण भवितृविषयतावगमादिति न्यायविवरणटीकायामाशङ्क्य समाहितम् ॥ ननु उपक्रमात्समाख्याया दौर्बल्यात् कथं ततः साधारण्यम् ॥ न च प्राणशब्दसमन्वयस्योक्तत्वादुपक्रमस्य सावकाशत्वात् समाख्यास्थविष्णुशब्दस्य अन्यत्र निरवकाशत्वान्नसमाख्यायादौर्बल्यमिति वाच्यम् ॥

तथात्वे पुनः साधारण्यानुपपत्तिः ॥ निरवकाशसमाख्यायाः सावकाशोपक्रमात्प्राबल्यायोगादिति चेन्न ॥ अन्तराधिकरणस्योपक्रमसमाख्ययोः प्राबल्याद्यविवेकेनोभयत्र प्रसिद्धहेतुतोपपत्तेः ॥ अत एव न्यायविवरणे अज्ञानांसाधारणमित्युक्तम् ॥ उपक्रमात्समाख्यायादौर्बल्येपि साभ्यासत्वेन, सोपपत्तिकत्वेन च प्राबल्यात्साधारण्यमविरुद्धम् ॥ अत एव तस्माद्भूयान्नामेत्यंशोक्तिरित्येके ॥ श्रुत्यादिसंगतिमिति ॥ योवैभूमातत्सुखमित्युक्तेरिति भूम्नः पूर्णसुखाभिधानेन आनन्दमयाधिकरणतदुपात्तश्रुतिसङ्गतेः भूमत्वप्राप्तिरित्यनेन भूमाविषय इत्यस्य, प्राणोवा आशाया इत्युक्त्या संशयकोटेः सबीजस्य सूचनात् ॥ विष्णुकोटेस्तुसिद्धत्वादिति भावः ॥ अव्यवहितसङ्गतिस्तु, यस्मिन् द्यौरित्युक्तद्युभ्वाद्यायतनत्वोपपादनाय ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्मपश्चात्, दक्षिणतश्चोत्तरेणेत्यादिनायत्सर्वगतत्वम्– ब्रह्मैवेदं सर्वमिति सर्वस्य तदायतनत्वं चोक्तम् ॥ तदेवसेवाधस्तादित्यादिना स एवेदं सर्वं, यत्रनान्यत्पश्यतीत्यादि च भूम्न आम्नायते ॥ यद्ययं भूमान्यः स्यात्तर्हि द्युभ्वाद्याश्रयोप्यन्यः स्यादिति बोध्यम् ॥ पूर्णानन्दत्वं कथं भूम्नः प्रतीयत इत्यतः समग्रवाक्यमुदाहरति ॥ योवा इति ॥ तत्सुखमित्युक्तं

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सुखं पूर्णमेवविवक्षितम् ॥ निरपवादसुखशब्दस्य पूर्णसुखार्थत्वात् ॥ नाल्पेसुखमस्तीत्युपपाद्य भूमैव सुखमिति निगमनेन अपूर्णसुखवत्यपिरमादौ सुखनिषेधान्यथानुपपत्या पूर्णसुखनिषेधलाभेन भूम्नः तत्सुखमित्युक्तसुखस्य पूर्णत्वलाभाच्चेति भावः ॥ किं विष्णुरिति ॥ अत्र योवैभूमातत्सुखमित्युक्तोभूमाप्राणादुत्तमानुक्तिउत्क्रमणलिङ्गाभ्यां किं वायुः उत पूर्णसुखरूपत्व, सर्वोपर्युपदेश, सर्वगतत्वादिलिङ्गैः विष्णुरिति चिन्ता ॥ तदर्थं विष्णुप्रापकाणां वायौ सावकाशत्वं, वायुप्रापकानामन्यत्र निरवकाशत्वं वा, उत वायुप्रापकानां विष्णौ सावकाशत्वं, विष्णुप्रापकानामन्यत्रनिरवकाशत्वमिति ॥ तस्यैव भूमत्वप्राप्तिरित्यंशं व्याचष्टे ॥ मुख्यप्राण इति ॥ कुत इत्यतः अध्युपदेशादित्येतद्व्यावृत्तिपरं मुक्तेत्यंतभाष्यं व्याचष्टे ॥ नामेत्यादिना ॥ एतेन उक्तेति भाष्ये आवर्तते । तच्च कर्मसापेक्षमध्याहृतेन नामवागादितारतम्यमाशावसानमित्यनेनान्वेति ॥ आशायाभूयानिति प्राणस्याशोत्तमत्वं चोक्त्वा, योवैभूमातत्सुखमिति भूम्न एवोक्तेरित्युक्त्या अन्यमनुक्त्वेति लभ्यते इति भावेन प्राणाद्भूयसोनुक्तिरिति स्पष्टन्यायविवरणानुसारेणतदुत्तममनुक्त्वेत्युक्तम् ॥ इदमुक्तं भवति ॥ प्राण एवायं भूमा न तु विष्णुः तथात्वेप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्राणादुत्तममुक्त्वातस्य भूमत्वस्य वक्तव्यत्वात् ॥ भूम्नः सर्वोत्तमत्वार्थमेव, नाम, वाङ्, मनः, सङ्कल्प, ध्यानविज्ञानबलान्नाप्तेज आकाशस्मराशाशब्दितानामुषआदिसरस्वत्यन्तानां तारतम्यस्य प्रक्रान्तत्वात् ॥ न च प्राणादुत्तम उक्तः तद्विषयप्रश्नाद्यभावात् ॥ भूम्नः प्राणत्वे तु नानुक्तिर्बाधिका तस्याशातोत्तमत्वेन प्रक्रान्तसर्वोत्तमत्वाविरोधात् ॥ न च भूमप्राणयोर्मध्ये सत्यंत्वेवविजिज्ञासितव्यमित्यादिना सत्यादीनामुक्तत्वात् कथमनुक्तिरिति वाच्यम् ॥ सिद्धान्तिनोपि सैवहि सत्यादय इति सत्यादीनां भूमाभेदप्रतिपादनादिति ॥ उपक्रमात्समाख्याया इति ॥ एतेन प्राणोवेत्यादिभाष्यं प्राणोवा आशाया भूयानिति प्राणमुपक्रम्यानन्तरं, यौवैभूमेति भूमपाठात्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिर्नसमाख्यावशाद्विष्णोरिति व्याख्यातं भवति । न च समाख्यापि साभ्यासत्वेन सोपपत्तिकत्वेन प्रबलेति शङ्क्यं निरवकाशानुक्तिसचिवोपक्रमस्य ततोपि बलवत्वादिति भावः ॥ विष्णुपरत्वादिति ॥

यद्यपि श्रीलक्ष्मीपतित्वादिकमिवात्र न निरवकाशालिङ्गमस्ति ॥ तथापि महायोग विद्वद्रूढिभ्यां, तदधीनत्वन्यायेन विष्णुपरत्वादिति भावः ॥ असम्भवादिति आकाशादिवदिति भावः ॥ पूर्णसुखेति ॥ सम्यक् प्रसीदत्युच्चतामनुभवति अनेनेति व्युत्पत्या सम्प्रसादशब्दः पूर्णसुखाभिधायकः तेन तदभिधानं लक्ष्यते इति भावः ॥ सौत्राधिशब्दस्योपरीतिभाष्यं तस्यार्थः उत्तमत्वेनेति । निरुपपदेति ॥ उपलक्षणं चैतत् । अल्पेरमादौ सुखवत्यपिसुखनिषेधानुपपत्तेः,

(वाक्यार्थमुक्तावली)

मुख्येनिषेधासम्प्रत्यय इतिन्यायान्मुख्यस्य निर्विशेषेणेति स्मृतेश्चेति ग्राह्यम् ।। सूत्रार्थस्तुस्पष्टः ।। कुतोविष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आहेति ।। सूत्रस्यार्थान्तरमाहेत्यर्थः ।। परमामित्यत्र परमश्चासावश्चेति विग्रहः । सवर्णदीर्घश्चेति भावः । एतेन सूत्रे तत्वित्यनुवर्तते ।। तस्यैवेत्यर्थः । ततश्च सहस्रशीर्षमिति समाख्याश्रुतौ विष्णोरेव पूर्णसुखाभिधानात्सर्वाधिक्योपदेशाच्च तस्यैव पूर्णसुखत्वादिकमिति प्रकारांतरेण व्याख्यातं भवति ।। विष्णोरेवेत्यवधारणव्यवच्छेद्यं व्यक्तीकर्तुमाशङ्क्य परिहरति ।। न चेति ।। विश्वतः परमां नित्यं, मुक्तेषु श्रीस्तथावायोरित्यादिना-विष्णोरेव सर्वोत्तमत्वोक्तिविरोधात् उभयोरपि स्वेतरसर्वोत्तमत्वविरोधात् । वायोः सर्वोत्तमत्वानुक्तिलक्षणविरोधाच्चेत्यर्थः ।। तदुक्तं न्यायविवरणे । प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिः प्राणस्यविष्णोर्भूयस्त्वानुक्तिरिति ।। प्राणोपक्रमात्ततउत्तमानुक्तेश्च भूमा प्राण इति यत्पूर्वपक्षितं तद्विघटनायाशङ्क्य निराकुर्वन् तत्सङ्गतत्वेन तमुत्क्रामन्तमिति भाष्यमवतारयति उपक्रम इत्यादिना ।। उपक्रमे प्राणशब्दश्रवणात्तत उत्तममनुक्त्वा भूम्नआम्नानात्सर्वोत्तमतया-प्रतिपादयिषितो भूमाप्राण एवभवेत् कथं भूमाविष्णुरिति चेदित्यर्थः ।। प्राणशब्देनेति ।। यदायमुपक्रमस्थः प्राणशब्दोविष्णुपरो भवेत्तदा त्वदीयानुक्तियुक्तिः विष्णोरेव भूमत्वसाधिका भवेत् इति भावः । इदमप्युक्तं न्यायविवरणे प्राणस्यविष्णोर्भूयस्त्वानुक्तिरिति । प्राणनाम्नो विष्णोः सकाशादन्यस्य भूयस्त्वानुक्तिर्विष्णोर्भूमत्वेलिङ्गमिति तदर्थः ।। एवं प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिमङ्गीकृत्य प्राणशब्दस्य विष्णुपरत्वं स्वीकृत्यानुक्तेः सिद्धान्तानुगुण्यं सम्पाद्य अत एवाध्युपदेशान्नामादीनां सर्वेषामुपर्युपदेशात्तत उत्तमानुक्तेर्भूमा-विष्णुरिति सभाष्यं सूत्रं व्याख्यातम् ।। अधुना प्राणाद्भूयसोनुक्तिहेतोरसिद्धिपरतया सूत्रभाष्ययोस्तात्पर्यमाह ।। अस्तुवेति ।। इत्यादिनेति ज्ञापकेनेति शेषः ।। अयंभावः ।। सवा एष एवं पश्यन्नेवंमन्वान एवं वदन्नतिवादीभवतीति पूर्ववाक्ये प्राणोपासकस्यातिवादित्वमुक्त्वा एष तु वा अति वदति यःसत्येनाति वदतीत्युत्तरवाक्ये सत्योपासकस्य तु शब्देन विशेषेणातिवादित्वमुच्यते ।। तच्चसत्याख्यस्य प्राणाद्भेदातिशययोरभावेन सम्भवति ।। एवं च अस्तिभगवोनाम्नो भूय इत्यादिवदत्रापि अस्तिभगवः प्राणाद्भूय इति प्राणाद्वावभूयोस्तीति प्रश्नप्रतिवचनयोरध्याहारस्यावश्यकत्वेन भूम्नः प्राणाधिक्यसिद्धिः ।। सत्यभूमादीनामभेदश्च सैवहीत्यत्र वक्ष्यत इति ।। ततश्चायं सूत्रार्थः ।। सम्प्रसादात्पूर्णसुखरूपत्वादध्युपदेशात्प्राणादप्यधिकत्वेन, व्यतिहारोविशिंषंतिहीति वक्ष्यमाणन्यायेनोपदेशादनुक्तिलक्षणहेत्वसिद्धेश्च भूमाविष्णुरिति अर्थद्वयमिति ।। विष्णुपरत्वं, वायुपरत्वं चेत्यर्थद्वयम् ।। अन्तर्यामीति प्राणान्तर्यामिण

(वाक्यार्थमुक्तावली)

आशोत्तमत्वमुक्त्वा सत्यादेरधिष्ठानात्प्राणादुत्तमत्वकथनं युज्यत इति भावः ॥ अन्तर्यामिविवक्षप्यहं मनुरभवमित्यादिवन्नेति भावेनाह आत्मन इति ॥ अत्रान्तर्यामिणोभिव्यक्तिरधिष्ठानस्योत्पत्तिश्चोच्यत इति भावः ॥ ननु प्राणशब्दस्य वायुपरत्वेऽस्तिज्ञापकं तथाच न्यायविवरणे च शब्देन एष तु वा अतिवदति यः सत्येनानुवदतीति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्चेति व्यतिहारसूत्रं च ॥ विष्णुपरत्वे किं ज्ञापकमिति चेत् उत्क्रान्तप्राणानितिवाक्यस्य भाष्ये विष्णौ सावकाशत्वोक्तेरेव ज्ञापकत्वादिति ॥ सूत्रेपूर्णसुखत्वादिति वाच्ये यौगिकसम्प्रसादपक्षोपादानं कुत इति चेन्न ॥

पूर्णसुखत्वादित्युक्ते विशेषणासिद्धिः स्यात् । तत्सुखमित्येवश्रवणात् ॥ अतश्च तत्सुखं पूर्णमेव विवक्षितं तस्यैव सम्प्रसादशब्दितात्युच्चताहेतुत्वात् ॥ भूम्नउच्चतानिरूपणार्थमेव नामवागादितारतम्यस्योपक्रान्तत्वात् ॥ न हि तत्सुखमात्राक्तौ सिध्यतीति युक्तिसूचनाय यौगिकग्रहणमिति ॥ केचित्तु, सुखित्वे दुःखित्वं स्यादिति शङ्कानिरासाय पूर्णसुखोत्कर्षजन्यप्रसादेन दुःखाभावं सूचयितुमेवमुक्तमित्याहुः ॥ अध्युपदेशादित्यत्र धर्मोपपत्तेश्चेत्यागामिसूत्राच्चशब्दस्याकर्ष इति बोध्यम् ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥ श्रुत्यादिसाधारण्येन उभयत्र प्रसिद्धत्वमाह । अत्र प्राणो वेति । श्रुत्याचेति । समाख्यारूपश्रुत्येत्यर्थः । अत्र यद्यपि भूमशब्दः बहोर्भावो भूमेति भावे निष्पन्नः । बहुत्वसंख्याचलोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धा । तथापि बह्वन्नमित्यादौ बहुशब्दस्य वैपुल्येपि प्रयोगात् भूमशब्दस्य यो भूमेत्यादौ धर्मिणिप्रयोगात् वैपुल्यविशिष्टधर्मिवाचकत्वं तस्य उपपद्यते इति उभयत्र प्रसिद्धत्वाविरोध इति भावेन वायुविष्णुसाधारण इत्युक्तम् । न च प्राणोवा इत्युपक्रमात् विष्णुर्वा इति समाख्यायाः दुर्बलत्वात् कथं ततः साधारण्यमिति वाच्यम् । अन्तराधिकरणे अदृश्यत्वलिङ्गेन इन्द्रादित्यश्रुत्योः सन्देहबीजत्ववत् इहापि उपक्रमसमाख्ययोः प्राबल्याद्यविवेकेन उभयत्र प्रसिद्धिहेतुत्वसम्भवादिति भावः । स एवाधस्तात् यो वै भूमेत्यादिना भूम्नि सर्वगतत्वादेः ब्रह्मैवेदम् अमृतमित्यादिना द्युभ्वाद्याश्रयत्वेन श्रवणात् । भूम्नः विष्णवन्यत्वे द्युभ्वाद्यायतनत्वमन्यस्य स्यादिति पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिः । यो वै भूमा पूर्णः तत्सुखम् । अल्पसुखे सुखशब्दो नास्तीति भूमैव पूर्ण एव सुखं पूर्णसुखमेव मुख्यं सुखमित्यर्थः । आशावसानमुक्त्वेति । अनेन साक्षात् आशाशब्दवाच्या सरस्वती उत्तमत्व-

(तत्त्वसुबोधिनी)

रूपायुक्तिरुक्तेति भावः । उपक्रमादिति । तस्याः षष्टप्रमाणत्वादिति भावः । पूर्णसुखत्वाभिधानादिति । सम्यक् प्रसीदत्यनेनेति व्युत्पत्त्यासम्प्रसादशब्दः पूर्णसुखत्वाभिधायकं इति भावः । उपरीत्यस्यैवार्थः उत्तमत्वेनैवेति । तथा च सौत्राधिशब्दव्याख्यानरूपत्वस्यैवार्थः । विश्वशंभुवमिति । विश्वं च तत् शंच विश्वशं तद्भवत्यस्मिन्निति वा विश्वशम्भूः आश्रयः विश्वशम्भूरिति वा विग्रहः । सर्वपदमकारवाच्यमिति । अनेन परमामित्यत्र परमश्चावश्चेति विग्रहः सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धिरिति भावः । विरोधादेवेति । विष्णुवाय्वोः उभयोः सर्वोत्तमत्वायोगादिति भावः । अत एव पूर्वं वायोरपीत्यपिशब्दः । यद्वा अन्यथा विष्णोः स्वेतरसर्वोत्तमत्वं तथा न वायोः स्वेतरसर्वोत्तमत्वमिति । न च सर्वोत्तमत्वं वायोरपीत्यस्यार्थः । अत्रापिः शब्दसम्भवनाज्ञापनार्थः । कुत इत्युक्ते विरोधादेवेत्युक्तं कुत्रापि श्रुत्यादौ वायोः स्वेतरविष्ण्वादिचेतनादि सर्वोत्तमत्वस्यानुक्तिलक्षणविरोधादेवेति तस्यार्थः । ननूपक्रमगत प्राणशब्दस्य विष्णुपरत्वे सिद्धे भवेत् विष्णोः भूमत्वं तदेव कुत इत्यत आह । अनन्तरमन्यमनुक्त्वेति । प्राणानन्तरम् अन्यमुत्तममनुक्त्वा इत्यर्थः । एतावत्पर्यन्तं प्राणोवेत्यत्र प्राणशब्दस्य विष्णुपरत्वमङ्गीकृत्यानुक्तिरूपपादिता अधुनास्त्वयं प्राणशब्दो वायुपरः तथापि न तस्य भूमत्वम् एवं विजानन्नतीवादीभवतीत्यादिना प्राणज्ञानेनातिवादित्वमुक्त्वा एषतु वेत्यादिना सत्याख्यभूमज्ञानिनस्तुशब्देन विशेषस्योक्तत्वेन ज्ञापककारः अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति प्रश्नाद्यध्याहारेण विष्णोरेव भूयस्त्वं सिध्यतीत्यनुक्तिरन्यथोपपन्नेत्याह । अस्तुवेति । एतदर्थद्वयं विरुद्धमिति । प्रमाणशब्दस्य विष्णुवाचकत्वं वायुवाचकत्वमित्यर्थद्वयं विरुद्धमित्यर्थः । अन्तर्यामिविवक्षापि अहं मनुरभवमित्यादौ यथा अन्तर्यामिमात्रविवक्षा न तथा प्रकृते किन्तु आत्मनः आकाशः सम्भूत इत्यादौ अन्तर्यामिणो हरेः भूताकाशादेश्च यथा विवक्षातथेत्याह । आत्मनः आकाशः सम्भूत इत्यादिवदिति । तथाच प्राणोवा आशायाभूयान् इत्यत्र वाय्वोरुभयोरपि प्रतिपाद्यत्वेनांतर्यामिविवक्षयाप्राणशब्द वाच्यात् उत्तमत्वेनोक्तस्य विष्णोः भूमत्ववचनमिति न विरोध इत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

एकस्यार्थद्वयवाचित्वे दृष्टान्तमाह ॥ आत्मन इति ॥ ''भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामकः । हरिश्चाकाशशब्दोक्त'' इत्युक्तत्वेनाकाशशब्दस्य भूततदन्तर्यामिभगवद्वाचित्वस्य दृष्टत्वादित्याशयः ॥ १,३,२ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

श्रुत्येति ।। समाख्यारूपश्रुत्येत्यर्थः । भूमन्भूयःशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः । स्थानान्तर-श्रुतसमाख्यायाः अत्रैव श्रुतोपक्रमतो दुर्बलत्वेपि प्राबल्याद्यविवेकेन साधारणप्रयोजकत्वमुपपन्नम् ।। योवैभूमेति ।। अनेन भूमाख्यनारायणस्य लक्षणमुच्यते योवैभूमा पूर्णोनारायणाख्यस्तत्सुखम् अनन्याधीनसुखरूपम् । अस्यातिव्याप्तिंपरिहरति ।। नाल्प इति ।। भूमप्रसादं विना नाल्पे मुक्तजाते सुखमस्ति । ततः किमित्यत आह ।। भूमैवेति ।। तस्माद्भूमैवानन्याधीनसुखरूप-मित्यर्थः ।। नामवागादीति ।। वाग्वावनाम्नोभूयसी मनोवाववाचोभूयः सङ्कल्पोवामनसोभूयान् चित्तं वावसङ्कल्पाद्भूयः ध्यानंवावचित्ताद्भूयः विज्ञानं वावध्यानाद्भूयः बलं वावविज्ञानाद्भूयः अन्नं वावबलाद्भूयः आपोवावान्नद्भूयस्यः तेजोवावाद्भ्योभूयः आकाशो वावतेजसोभूयान् स्मरोवावाकाशाद्भूयान् आशावावस्मराद्भूयसीत्येवं नामादिशब्दितोषास्वाहापर्जन्यमित्राग्नि-वरुणसोमप्रवाहानिरुद्धतैजसप्राणेन्द्रोमारुद्रसरस्वतीनां तारतम्यमुक्त्वेत्यर्थः । अत्राशावसान-मुक्त्वा प्राणस्योत्तमत्वं चाभिधायेत्यनेन प्राणस्य भूमत्वे आशाशब्दितसरस्वत्युत्तमत्वरूपा मुक्तिरुक्तेति द्रष्टव्यम् ।। तदुत्तमानुक्त्वेति ।। अस्तिभगव आशायाभूय इत्याशावाव भूयोस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति प्रश्नवत्प्राणोवाव आशायाभूयानिति प्रत्युक्तिवच्चात्रप्राणा-दूर्ध्वमस्तिप्राणद्भूय इति तन्मेभगवान् ब्रवीत्विति प्रश्नस्य भूमावावप्राणाद्भूयानिति प्रत्युत्तर-स्याप्यभावेन भूम्नः प्राणादनन्यत्वनिश्चय इति भावः । आम्नातत्वात् पठितत्वात् ।। उत्क्रान्त-प्राणानिति ।। प्राणवत्पित्रादीन्प्रतियदिकश्चित्त्वंकारादिनाभृशं वदेत्तस्यपितृहंतृतवादिना-निंद्यवचनयोग्यत्वमुक्त्वा प्राणोत्क्रमणानन्तरं तन्नेत्यनेनोच्यते । उत्कान्तः प्राणोयेभ्यस्ते उत्क्रान्तप्राणाः पित्रादयः तान् प्रति यदि समासं सङ्कोचेन व्यतिषं विस्तरेण वाशूलेन दहेत् हत्वाभस्मीकुर्यात्तदा एनं पितृहासीत्यादि नैव ब्रूयुरित्यर्थः । ॐ भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ । योवैभूमेत्युक्तभूमाविष्णुरेव सम्प्रसादात् सम्यक् प्रसीदत्यनेनेति सम्प्रसादः पूर्णसुखं तदभिधानात् । अध्युपदेशात् अधि नामादिसर्वोत्तमत्वेन व्यपदेशाच्चेत्यर्थः ।। विश्वशंभुव-मित्यादि ।। ततश्चायं श्रुत्यर्थः । अनन्तमूर्धानन्देवं प्रकाशरूपं विश्वाक्षमनन्ताक्षम् । विश्वशम्भुवम् । विश्वं च तत् शंच विश्वशं तद्भवत्यस्मिन्निति विश्वशंभुवं पूर्णसुखाश्रयम् । विश्वं ज्ञानादि पूर्णम् । नारायणं मुक्तसंघाश्रयं देवं स्वेच्छयाविहरन्तम् अक्षरं चतुर्विधनाशरहितम् । परमं पदम् अत्यन्तप्राप्यम् । विश्वतः सर्वतः परमां परमश्चासौ अश्च परमाः तम् उत्तमम् अकारशब्दवाच्यं नित्यं तद्विश्वमुपजीवतीत्यन्वय इति । यद्यपि परममित्येव द्राविडपाठः । तथापि

(वाक्यार्थमञ्जरी)

परमामित्यांध्रपाठो भाष्ये उदाहृतः ॥ विरोधादेवेति ॥ उभयोरपि स्वेतरसर्वोत्तमत्वे अन्योन्यापेक्षयोत्तमत्वप्राप्त्या व्याघातादित्यर्थः । तर्हि भूमा किं विष्णोरन्य इति तत्राह ॥ अनन्तरमिति ॥ प्राणानन्तरमित्यर्थः । न्यायविवरणानुसारेण पक्षान्तरमाह ॥ अस्तुवेति ॥ न च तदुक्तमननुक्त्वा भूम्नः आम्नानात्तस्यैव भूमत्वमिति वाच्यम् । अनुक्तेरेवाभावादित्यत आह ॥ एष तु वा अतिवदतीति ॥ यः सत्येनातिवदतीत्यादि पदोक्तम् । योधिकारीसनिर्दोषश्चासौ नियामकश्चेति सत्यो विष्णुस्तेन अतिवदति तमतिशयेनाति वदतीति यावत् । स एषः तु प्राणादिवाद्यपेक्षया विशेषेणातिवदति अत्युत्तमवस्तुवादीत्यर्थः । इत्यादिना ज्ञापकेन प्रश्नादीत्यादिपदेन सत्यं वावप्राणाद्भूय इति प्रतिवचनग्रहः । प्रश्नाद्यध्याहाराभावे एवं विजानन्नातिवादीभवतीत्याद्युक्तप्राणज्ञानिनः सकाशादेष तु वा अतिवदतीत्यादिना सत्याख्यभूमज्ञानिनस्तुशब्देन विशेषोक्त्ययोगादिति भावः ॥ इत्यादिवदिति ॥ तत्रैकस्याकाशशब्दस्य भूततदन्तर्यामिपरत्ववदत्राप्युभयपरत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ९ ॥

सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

धर्मोपपत्तेश्च ॥ "स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वं यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत् श्रुणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इत्यादिसर्वगतत्वस्वातन्त्र्यादिधर्माणां तत्रैवोपपत्तेश्च ॥ इति भूमाधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

युक्त्यन्तरेण विष्णोर्भूमत्वप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ धर्मेति ॥ 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः । स एवेदं सर्वम् । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इत्यादिना भूम्नि सर्वगतत्वादिधर्मश्रवणाच्चासौ विष्णुरेव । तेषां विष्णावेवोपपत्तेरित्यर्थः । अतो विष्णुरेव भूमेति तस्यैवानन्दमयत्वमिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

भावबोधः

अत्राद्ये– भूम्नो विष्णुत्वे विषयवाक्यगतपूर्णसुखरूपत्वोपक्रमस्थाध्युपपदेशरूपहेत्वोः, द्वितीये– तदुत्तरवाक्यस्थसर्वगतत्वादिरूपहेतोश्चोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ २ ॥

भावदीपः

॥ ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ९ ॥ भाष्यस्थादिपदोक्तलिङ्गद्योतनाय यत्र नान्यदित्यादिशेषोक्तिः । यत्र यस्मिन् दृष्टे श्रुते विज्ञाते सतीत्यर्थः । उपपत्तिशब्दः सूत्रे लिङ्गानां निरवकाशत्वोक्तिपर इति भावेन धर्मश्रवणाच्च विष्णावेवोपपत्तेरिति विच्छिद्य व्याख्यातम् ॥ अत इति ॥ पूर्णसुखत्वादिहेतूनां भावात् । उत्क्रमणानुक्त्योश्च रूपविशेषविवक्षाध्याहाराभ्यामुपपत्त्या बाधकाभावाच्च भाष्यदिशा प्राणपदेनांतर्याम्युक्त्या प्राणभूम्नोरेकत्वेन वा न्यायविवरणरीत्या प्राणभूम्नोर्भेदेन प्राणस्य वायुमात्रत्वेन वा भूमा विष्णुरेवेति सर्वसूत्रार्थः । तमेव हेतूकृत्य यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्तेरिति पूर्वाक्षेपकभाष्यार्थमुपसंहरति ॥ इति तस्यैवाऽऽनन्दमयत्वमिति ॥ तत् सुखमित्युक्तपूर्णसुखत्वद्वारेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अ० २ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ भाष्यस्थसर्वगतत्वादीत्यादिपदविवरणाय यत्रनान्यत्पश्यतीत्यादिकमुदाहृतम् ॥ स्वातन्त्र्यं, स्वाश्रयत्वं चादिपदार्थ इति भावः । सर्वगतत्व, सर्वस्वातन्त्र्यादिधर्माणां तत्रैवोपपत्तेश्चेति, 'तत्वप्रदीपोक्तेः' ॥ निरवकाशत्वप्रदर्शनायोपपत्तिपदमित्यभिप्रेत्याह ॥ तेषामिति ॥ सूत्रार्थस्तुस्पष्टः ॥ अत्राद्ये भूम्नोविष्णुविषयविशेषण पूर्णसुखरूपत्वस्योपक्रमस्थोपदेशस्य च हेतुत्वोक्तेः द्वितीये तदुत्तरवाक्यगतसर्वगतत्वादेरिति सूत्रक्रमः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

भाष्यगतसर्वगतत्वादीत्यादिशब्दार्थमाह । स एवाधस्तादित्यादि । अत्राद्येसूत्रे विष्णोः भूमत्वे पूर्णसुखत्वसर्वोत्तमत्वरूपहेत्वोः द्वितीये सर्वगतत्वादिरूपहेतोश्चोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ स एवाधस्तादित्याद्युक्त सर्वगतत्वादिधर्माणां विष्णावेवोपपत्तेश्च स एव भूमेत्यर्थः ॥ स एवेति ॥ स भूमैवाधोभागादिस्थितिः सर्वगतत्वं सर्वसत्ताप्रदानायेत्युक्तम् ॥ स एवेदं सर्वमिति ॥ स एव स्वतन्त्रः इदं सर्वन्तदधीनमित्यर्थः । यद्वा इदं सर्वमित्यत्र लिङ्गव्यत्यासेनायं सर्व इत्यङ्गीकृत्य सभूमा सर्वत्र सन्निहितत्वादयं पूर्णत्वात्सर्व इत्युच्यत इत्यर्थः। यत्रेत्यनेन भूम्नोऽसदृशत्वमुच्यते यत्र यस्याधीनं विनान्यं न पश्यति अधिकारीसर्वमेवतदधीनं पश्यति शृणोति विजानाति वा सभूमेत्यर्थः । जानन्नपि नारदो विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय च भूमाश्रयं पृच्छति ॥ स इति ॥ हे भगवः भगवन् स भूमा कस्मिन्प्रतिष्ठितः आश्रितः ॥ सनत्कुमार उत्तरमाह ॥ स्वे महिम्नीति ॥ स्वेस्वकीये महिम्नि सामर्थ्ये प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

३. अक्षराधिकरणम्

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः । अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रि- (बृ.उ. ५-८-११) त्यादिना । 'अहं सोममाहनसं बिभर्मी' (ऋ.सं. १०-१२५-२) त्यादेस्तस्यापि सम्भवान्मध्यमाक्षरस्योक्ता इत्यतो ब्रूते–

॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥ १० ॥

'एतस्मिन् (नु) खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे' (बृ.उ. ५-८-११) त्यम्बरान्तस्य सर्वस्य धृतेर्ब्रह्मैवाक्षरम् । 'य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा' (ऋ.सं. १-१५४-४) 'भर्ता सन्भ्रियमाणो बिभर्ति । एको देवो बहुधा निविष्टः । (सन्निविष्टः पा.) यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुम् । परास्य (निधाय, पा.) भारं पुनरस्तमेति' (तै.आ. ३-१४) । 'यस्मिन्निदं सञ्च विचैधि सर्वं यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुरि' (म.ना.उ. १-२) त्यादिश्रुतेः ।

'पृथिव्यादिप्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवच्च यत् ।
विष्णुरेको विभर्तीदं नान्यस्तस्मात्क्षमो धृतावि'ति (च) स्कान्दे ॥ १० ॥

सत्तर्कदीपावली

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ इत्यादि श्रूयते । अत्र परमेश्वरधर्मादृष्टत्वाद्युक्तेनोच्यमानमक्षरं लक्ष्मीतत्वं भवेत् । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यादिना चन्द्राद्याधारत्वेन विष्णोरुक्तत्वाचन्द्राद्याधारत्वस्य गुणत्वेन लक्ष्म्या उक्तत्वादहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगमिति । अत्राहनसशब्देन आसमन्ताद्धन्तृत्वाद्रुद्र उच्यते । सोमशब्दस्तूमयासहितः सोम इति रुद्रविशेषणमपि भवति । अक्षरमदृष्टं द्रष्ट्रित्यादिना यदक्षरं तदन्यैरदृष्टत्वादिकं चोच्यते । तल्लक्ष्मीतत्वस्यापि सम्भवतीत्येवं पूर्वपक्षयति अदृश्यत्वेत्यादिना । सिद्धान्तयति अक्षरमित्यादिना । अत्राक्षरशब्देन विष्णुरुच्यते न लक्ष्मीः । 'यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते । आकाश एव तदोतं च प्रोतं च । एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति सर्वाधारतयोक्ताकाशशब्दगृहीतलक्ष्म्याधाराक्षराज्ञानिमित्तजगद्धारणनिमित्तश्रवणादप्यत्राक्षरशब्देन विष्णुरुच्यते । विष्ण्वाज्ञया जगद्धारणस्य सप्तेत्यादिवचनसिद्धत्वात् । सप्तमहदहङ्कारपञ्चभूताख्याः पदार्थाः आसमन्ताद् ऋद्धो गर्भो ब्रह्माण्डाख्यो येषां ते ऋद्धगर्भाः । वननीयो भजनीयश्चेति भुवनस्य विष्णोः रेतस्थानीयाः ते तस्य प्रदिशा आदेशेन आज्ञया विधर्मणि विधारणे तिष्ठन्ति आज्ञयैव धृता इत्यर्थः ॥ १०, ११ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अदृश्यत्वादिगुणाः "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्ट्रश्रुतं श्रोतृ" इत्यादिनाऽक्षरस्यैवोच्यन्ते । तच्च "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिना सूर्यादिविधारणान्मध्यमाक्षरं भवितुमर्हति । "अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम्" इति मध्यमाक्षरस्य सूर्यादिविधारकत्वश्रुतेः । आहनसम् आ समन्तात् हन्तारं संहर्तारमित्यर्थः । यद्यप्यदृश्यत्वादयो विष्णोस्सम्भवन्ति तथाऽप्यक्षरशब्दस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेरुक्तयुक्तेश्च मध्यमाक्षरस्यापि सम्भवादत्र तस्योक्ता इत्यत आह– 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' ॥ "यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाश एव तदोत च प्रोतं च" इत्युक्त्वा 'एतस्मिन्नुखल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति वचनेन अम्बरान्तस्य सर्वस्य धृतेरुक्तत्वाद् ब्रह्मैवाक्षरम् । भर्ता सन् विष्णुर्जीवैर्हृदि भ्रियमाणश्च विबर्ति च । एतदुक्तं भवति । यद्यपि हरिर्जगता भ्रियत इत्युच्यते जगति व्याप्तत्वात् । जगद्बिभर्ति च । नैतावता तयोराधाराधेयभावस्तुल्य इति मन्तव्यम् । किन्तु मूलभर्ता सन् भ्रियमाणश्च बिभर्ति च । युज्यते च तस्यैकस्यैव बहुरूपतया निविष्टत्वादिति । यस्मिन्निदं सम्यक्च विविधं चैधि ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्राविनाशित्वसाम्यात् चित्प्रकृतौ हरौ च साधारणस्याक्षरनाम्नो ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयवाक्यमुदाहृत्य विषयादिकं च सूचयन् सयुक्तिकं पूर्वपक्षं च दर्शयति ॥ अदृश्यत्वादीति ॥ अदृश्यत्वादिगुणाः पूर्वं विष्णोरुक्तास्ते च वाजसनेयके अक्षरस्योक्ताः । 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति । तस्याक्षरस्य विष्णोरन्यत्वेऽदृश्यत्वादिकं चान्यस्यैव प्रसज्येत इत्यवश्यं निर्णेयत्वम् । तदक्षरं विषयः । किं विष्णुरुत चेतनप्रकृतिरिति सन्देहः । उक्तसाधारण्यं च सन्देहबीजम् । द्रष्टृत्वादिश्रवणात् जडप्रकृतेरोङ्कारस्य (राकाशस्य) च न सन्देहनिविष्टत्वम् । उत्तराधिकरणे त्वीक्षणस्य प्रथमप्रतीतेरस्त्यवकाशः । एतदक्षरं मध्यमं श्रीतत्त्वमेवेति पूर्वःपक्षः । तत्राक्षरशब्दस्य प्रसिद्धेः । 'एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादिनाऽक्षरस्य चन्द्रसूर्याद्याधारत्वप्रतीतेश्च । चन्द्राद्याधारत्वस्य च 'अहं सोमम्' इत्यादेस्तद्धर्मत्वात् । न च वाच्यमदृश्यत्वादिविष्णुधर्मश्रवणात् तस्याक्षरत्वमिति । अदृश्यत्वादिगुणानां मध्यमाक्षरेऽपि सम्भवात् । तथा च स्मृतिः । 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्' । 'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः' इत्यादि । अथापि स्यात् । अक्षरश्रुतेरदृश्यत्वादिलिङ्गानां च मध्यमोत्तमाक्षरयोः साम्येऽत्र मध्यमैवोच्यत इति निर्बन्धे को हेतुरिति । मैवम् । 'न तदश्नाति किञ्चन' इत्यक्षरस्यानशनोक्तेः तच्च विष्णोर्विरुद्धम् । 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इत्युक्तत्वात् । न च मध्यमाक्षरस्यानशनाङ्गीकारे विरोधोऽस्ति । अतो मध्यमाक्षरमेवैतदक्षरमिति तस्यैवादृश्यत्वादिगुणकत्वमिति भावः । आहनसं यज्ञेष्वभिषूयमाणम् । लताभिमानित्वेनेयमुक्तिः । 'सोमं राजानं जुहुति । तं देवा भक्षयन्ति' इत्यादिवत् । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ इदमक्षरं ब्रह्मैव । 'यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते । आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इत्याकाशाख्यप्रकृतेः सर्वाधारत्वमुक्त्वा 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यक्षरस्य तदाधारत्वश्रवणादित्यर्थः । सर्वाधारत्वं कुतो विष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आह ॥ य इति ॥ एको देवो भर्तृत्वेन बहुधा निविष्टो जगता भ्रियमाणस्तद्बिभर्ति । स च यदा तं भारं भर्तुं नेच्छति तदासौ नश्यतीत्यर्थः । कतच्च तद्वै त्वं प्राण इत्युक्तप्राणस्योच्यते । यस्मिन्निदं सम्यग्विविधं चैधि तदेव ब्रह्मेत्यर्थः । विष्णुवदन्यस्यापि सर्वाधारत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ पृथिव्यादीति ॥ १० ॥

गुर्वर्थदीपिका

उत्तराधिकरणे त्वीक्षणस्य प्रथमाप्रतीतेरित्यत्र ''तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ'' इतिवत् ''सदेव सौम्येदमग्र आसीद्'' इति प्राथमिकवाक्य एवाप्रतीतेरित्यर्थः । न च वाच्यं प्राथमिकवाक्येऽप्रतीतत्वेऽपि ''एकमेवाद्वितीयम्'' इत्येकवाक्यमात्रव्यवहिततया प्रतीतस्येक्षणस्यातिदूरत्वाभावेन बुद्धिमतोन्नेतुं शक्यत्वात्कथमचेतनप्रकृतेः प्राप्तिरिति । विष्णौ श्रीतत्त्वे चासम्भावितस्य ''बहु स्यां प्रजायेय'' इत्युत्तरप्रकरणस्थश्रुत्युक्तजगदाकारविकारस्य प्रधान एव सम्भवेन ईक्षणस्याभिमानिव्यपेक्षयौपचारिकत्वकल्पनोपपत्त्या जडप्रकृतिप्राप्तिविघटकत्वाभावे तात्पर्यात् ॥

भावबोधः

॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥ विष्णोश्चित्प्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः सावधारण इति न्यायविवरणोक्तमक्षरशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह– अत्राविनाशित्वसाम्यादिति । अविनाशित्वस्याक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । उपलक्षणश्चैतत् । अक्षरशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । जीवानां शरीरक्षरणाख्यनाशस्य विद्यमानत्वान्न योगस्तत्साधारणः। अव्याकृताकाशादिसाधारण्येऽपि तस्य संशयकोटित्वाद्यसम्भवान्न तद्ग्रहणम् । उभयत्र प्रसिद्धिकथने यद्विष्णिवतरल्लिङ्गशब्दोपेतत्वेनाभिधीयते तस्यैव संशयकोटित्वादिकं वक्तव्यम् । अव्याकृताकाशादेस्तु संशयकोटित्वादिकं न सम्भवति । प्रकृताक्षरशब्दवाच्यस्य ''अदृष्टं'' ''दृष्टि''त्यादिना दृष्टत्वादेरुक्तत्वादिति भावः । अत एव वक्ष्यति ''द्रष्टत्वादिश्रवणाज्जडप्रकृतेराकाशस्य च न सन्देहनिविष्टत्वम्'' इति । अक्षरशब्दस्य योगेनोभयत्र प्रसिद्ध्यङ्गीकारेऽपि यौगिकानन्दमयादिशब्दवदस्यापि नामत्वं विरुध्यत इत्यभिप्रेत्योक्तमक्षरनाम्न इति । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु भूम्नि स एवाधस्तादित्युक्तव्यापकत्वोत्क्रान्तप्राणानित्युक्तोत्क्रमणसिद्धाऽव्यापकत्वादिधर्माणामविरोधाय 'अन्यभावव्यावृत्तेः' इति सूत्रेण लोकवैलक्षण्योक्तेरिति ज्ञातव्यम् ॥

नन्वत्र 'तद्वा एतक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति' 'अस्थूलमनणु' इत्यस्यादिवाक्यत्वेन तस्यैव भाष्यादौ विषयवाक्यत्वेनोदाहरणं युक्तम्; समन्वेतव्यशब्दस्य तत्रापि सत्त्वात् । 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं दृष्टि'त्युत्तरवाक्योदाहरणं किमर्थमिति चेत्, न; पूर्ववाक्ये द्रष्टत्वा'

(भावबोधः)

अदृष्टत्वादिगुणोक्त्यभावेन सङ्गत्यभावापत्तेः। अम्बरान्तधृतेरित्युक्तहेतोस्तत्रानुक्तत्वाच्च। दृष्टत्वादिकथनाभावेनैव जडप्रकृतेर्वर्णानां च सन्देहपूर्वपक्षविषयनिराकरणासम्भवेन न्यायविवरणेऽक्षरशब्दस्य प्रकृतिविष्णुमात्रसाधारण्योक्त्ययोगाच्च। अत एव न्यायविवरणटीकायां नन्वचेतनप्रकृतौ वर्णेषु च कुतो न शङ्कापरिहृतमेतद् भाष्यकृता अदृष्टं दृष्टिरित्यादिविषयवाक्यमुदाहरतैवेत्युक्तम्। न च प्रथमवाक्योदाहरणेऽपि तत्प्रकरणस्थोत्तरवाक्यगतदृष्टत्वादिकं जडप्रकृतिवर्णयोः संशयकोटित्वनिरासकत्वेन वक्तुं शक्यमिति वाच्यम्; तथात्वे उत्तराधिकरणेऽपि तदैक्षतेत्युत्तरवाक्ये ईक्षणश्रवणात् जडप्रकृतेः सन्देहादिविषयत्वाभावापातात्। अत एवोक्तं टीकायामुत्तराधिकरणे ईक्षणस्य प्रथमाप्रतीतेरस्त्यवकाश इति। किं विष्णुरिति। तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टमित्युक्तमक्षरं श्रीतत्त्वमुत विष्णुरिति चिन्ता। तदर्थं श्रीतत्त्वप्रापकाक्षरशब्दप्रसिद्ध्यादिबलाद् विष्णुत्वप्रापकसर्वाश्रयत्वादिलिङ्गबाध उत विष्णुप्रापकलिङ्गेन तत्प्रसिद्ध्यादिबाध इति। तदर्थं प्रसिद्ध्यादिकं निरवकाशमुत सावकाशमिति। अम्बरान्तधृत्यादिकं तु आकाशशब्दस्य लक्ष्मीतत्त्वपरत्वादिना सावकाशमुताकाशशब्दस्य चित्प्रकृतिपरत्वादिनाम्बरान्तधृत्यादिकं निरवकाशमक्षरश्रुत्यादिकं च विष्णौ सावकाशमिति। तदर्थं "न तदश्नाति किञ्चने"त्युक्तमनशनं विष्णोर्न युक्तमुत युक्तमिति। तदर्थं न तदश्नाति किञ्चनेति श्रुतिः किं विष्णोः सर्वथाशनाभावपरोत जीवनहेतुत्वेनाशनाभावपरेति। प्रथमाप्रतीतेरिति। न प्रतीतिः समन्वेतव्यसच्छब्दरूपधर्मिणः। अग्र आसीदित्युक्तनियतपूर्ववर्तित्वलक्षणकारणत्वरूपसाधारणधर्मप्रतीतिकाल एवेत्यर्थः। अत्तेत्युक्त्वा न तदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धेति न्यायविवरणम् तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे– अथापि स्यादित्यादिना। न च मध्यमाक्षरस्येति। "आत्मा वा इदमेक एव अग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषदि"ति श्रुतौ स्वतन्त्रोन्मेषाभावेनानुन्मेषोक्तिवत् स्वतन्त्राशनाभावेन वा ब्रह्मवत्संहर्तृत्वाभावेन वा अत्तेत्यत्र संहाररूपतयोक्तस्याशनस्याभावस्य तत्र युक्तत्वादिति भावः॥

ननु 'अहं सोमम्' इति वाक्यस्य सूर्याचन्द्रमसौ विधृतावित्यनेन समानार्थत्वलाभाय सोमशब्देन चन्द्रो यदि ग्राह्यस्तर्हि कथं तस्याऽऽहनसमिति यज्ञेष्वभिषूयमाणत्वोक्तिरित्यत आह– लताभिमानित्वेनेति। यथा "सोमं राजानमि"त्यादौ हूयमानतयावक्ष्यमाणसोमलताभिमानित्वाच्चन्द्रे हूयमानत्वादिव्यपदेशस्तथात्रापि सोमममभिषुणोतीति वाक्यविहिताभिषवणयुक्तसोमलताभिमानित्वाच्चन्द्रे अभिषूयमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः। भाष्योदाहृतश्रुतिभागे

(भावबोधः)

अम्बरधृतिरेव प्रतीयते, न त्वम्बरान्तधृतिरित्यतो सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वमिति न्यायविवरणानुसारेण यदूर्ध्वमित्यादितत्पूर्ववाक्योदाहरणपूर्वकं दिव उपरितनादीनामाकाशान्तानां साक्षात् परमात्मधृतत्वाभावेऽपि सर्वाधाराकाशाधारत्वे सर्वाधारत्वमपि सिध्यत्येवेत्यभिप्रेत्य सूत्रभाष्ययोरम्बरान्तसर्वधृतिरुक्तेति मनसि निधाय एतस्मिन् खल्विति भाष्यं व्याचष्टे– इदमक्षरं ब्रह्मैवेत्यादिना । आकाशाख्यप्रकृतेरिति । न चात्राकाशपदेन जडप्रकृत्यादिकमेव विवक्षितमिति, अम्बरान्तधृतिः श्रीतत्त्वे आकाशे इति वाच्यम्; अत्र चाकाशो ''यद्भूतमि''त्यादिना ''आकाश एव तदोतश्च प्रोतश्चेत्य''नेन सर्वचेतनपोषकतया ''एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनन्याश्रित''त्वेन चोच्यते । न च तत् चित्प्रकृतितोऽन्यत्र युक्तम्; न चात्रोक्तत्वादिकमुपादेयत्वमाधेयत्वं वा न तु पोष्यत्वम् । तच्च सर्वस्य जडप्रकृतिं प्रति सम्भवतीति शङ्क्यम्; एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्चेत्याकाशाश्रयत्वेनोच्यमानाक्षरस्य द्रष्टत्वादिना चेतनत्वेनोपादानत्वायोगात् । कस्मिन् खलु इन्द्रलोका ओतश्च प्रोतश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीत्यादावाधेयत्वस्याभावाच्च । न ह्यधस्तन इन्द्रलोकः उपरितने प्रजापतिलोके आहितः; एकप्रकरणस्थस्यौतादिशब्दस्य नानार्थत्वं चायुक्तम्; तस्मा''द्रुद्रं समाश्रितादेवाराज्ञिराज्यं समाहितमि''त्यादाविव पोष्यत्वादिकमेव ओतत्वम् । न चाचेतनस्य पोष्यत्वं युक्तमिति । भूतादिपादमपि देहद्वारा भूतत्वादियुक्तचेतनपरमेवेत्याकाशः चित्प्रकृतिरेव; ततश्च तदाश्रयोऽक्षरं ब्रह्मैव, न चित्प्रकृतिः । स्वाश्रयत्वस्य विरुद्धत्वादिति भावः । तदुक्तं बृहदारण्यकभाष्ये–

'दीप्तेराकाशशब्दोक्ता स्त्रीर्हि सर्वाश्रया मता ।
तदाश्रयः परो विष्णुः सोस्थूलादिगुणो मतः ॥' इति ।

अत एव भाष्योदाहृतश्रुतौ 'भर्ता' 'बिभर्ति' इत्यनयोः पोषकत्वमप्यर्थो ग्राह्यः । न्यायविवरणोदाहृतश्रुतौ पतिशब्देनात्मानमित्यात्मशब्देन परायणमित्यनेन चायमेवार्थोऽभिप्रेतः। 'एको देवो बहुधा निविष्टः' इत्यस्य शेषभूतं वाक्यं 'यदा भारं तंद्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेति' इति । तस्यार्थमाह– स च यदेत्यादिना । ननु 'भर्ता सन्' इति श्रुतौ विष्णुवाचकपदाभावात् कथं तस्या विष्णोः सर्वाधारत्वप्रतिपादकत्वमित्यत आह– एतच्च तद्वै त्वं प्राण इत्युक्तप्राणस्येति । तस्य प्राणस्य विष्णुत्वं प्रागेव साधितमिति भावः । 'यस्मिन्निदं संचविचैधि सर्वम्' इति श्रुतौ यच्छब्दस्य यतः प्रसूतेत्यादियच्छब्दवत् 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' इत्युत्तरवाक्यस्थेन तच्छब्देनान्वय इत्याह– तदेव ब्रह्मेत्यर्थ इति ।

(भावबोधः)

श्रुतावेधीत्यस्यावर्धतेत्यर्थः । तथा चास्या अपि श्रुतेर्विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वादत्रोदाहरणं युक्तमिति भावः । विष्णुवदन्यस्यापि सर्वाधारत्वं किं न स्यादिति । अनेन सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धमिति न्यायविवरणमप्यवतारितं सत् उक्ततात्पर्यकं भवतीति द्रष्टव्यम् ।

भावदीपः

ॐ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॐ ॥ १० ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः साधारण इति न्यायविवरणोक्तं साधारण्यमाह ॥ अविनाशित्वेति ॥ अक्षर शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति योज्यम् । उपलक्षणमेतत् । अक्षरशब्दस्य रूढ्या चेत्यपि ध्येयम् । अविनाशित्वयोगमात्रस्यातिप्रसङ्गात् । देहतोऽविनाशित्वसाम्यादिति वाऽर्थः । विशेषस्तु चन्द्रिकायाम् । इत्यन्तभाष्यं सङ्गतिपरत्वेन तावद्व्याकुर्वन् अदृश्यत्वादिगुणा अक्षरस्योक्ता इत्येतावदंशं व्याचष्टे ॥ अदृश्यत्वादिगुणा इति ॥ अदृश्यत्वनये उक्ता इत्यर्थः । वाजसनेयके पञ्चमाध्याये अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रित्यादिनेत्यर्थः ॥ तद्वा एतदिति ॥ अम्बराधारत्वद्योतनायादिपदोपात्तपरशेषोक्तिः । अदृश्यत्वादेरक्षरस्थताद्योतनाय पूर्वशेषोक्तिः ॥ इतीति ॥ इत्युक्ता इत्यन्वयः । अहं सोममित्यादेर्भावमाह ॥ तस्येति ॥ वक्ष्यमाणदिशा चन्द्राद्याधारत्वलिङ्गाच्चित्प्रकृतित्व इत्यर्थः । गुणा इत्येतस्य तात्पर्यमदृश्यत्वादिकं चेति ॥ इतीति ॥ इति सङ्गतिसम्भवादवश्यनिर्णेयत्वमक्षरस्येत्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ देहाक्षरणरूपाविनाशित्वाख्यप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यमित्यर्थः । नन्वक्षरत्रयमीरितमित्यदृश्यत्वनयोक्तस्मृत्या जडप्रकृतौ तथा यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेत्योंकारेऽप्यक्षरपदप्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि तत्साम्येनैव वाच्यत्वात्तयोः कुतो न संशयकोटित्वमित्यत आह ॥ द्रष्टृत्वादिश्रवणाज्जडप्रकृतेरोंकारस्य चेति ॥ एतेन ॐकारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णेत्यादि श्रुत्या सर्ववर्णात्मकोंकारस्य सन्देहकोटित्वं वदन्तो निरस्ताः । क्वचित्तु जडप्रकृतेराकाशस्य चेति पाठः । स च न साधुरेव तत्राक्षरशब्दाप्रवृत्तेः । अविनाशित्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य भूताकाशेऽभावात् । अव्याकृते भावेऽपि कालात्मादावपि भावेनाऽऽकाशस्य चेति विशिष्योक्त्ययोगादित्याहुः । तर्हि उत्तरनयेऽपि तदैक्षतेति श्रवणाज्जडप्रकृतिसंशयो न स्यादित्यत आह ॥ उत्तरेति ॥ सदेवेत्यत्राप्रतीतेरित्यर्थः । एतेनान्तर्यामिनयेऽपि प्रकृतेः संशयकोटित्वं समाहितं ध्येयम् । तदेव भाष्यं पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याकुर्वन् मध्यमाक्षरस्योक्ता इत्येतावदंशं

(भावदीपः)

प्रतिज्ञापरत्वेन व्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ अदृष्टत्वादिगुणकमित्यर्थः । श्रीतत्वस्येत्यनुक्त्वा मध्यमाक्षरस्येत्युक्तिलब्धां युक्तिमाह ॥ तत्रेति ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमिति गीतादौ श्रीतत्वे प्रसिद्धेरित्यर्थः । अक्षरत्रयमीरितमिति स्मृत्या विष्णावपि प्रसिद्धिरस्ति । अत एव भाष्ये मध्यमपदम् । अन्यथाऽक्षरस्येत्येव ब्रूयादित्यतो भाष्ये इत्यादिनेत्यनेन न केवलं प्राक्टीकोक्त-वाक्यशेषो ग्राह्यः । किन्तु एतस्य वा इत्यादिलिङ्गोक्तिपरवाक्यं च । गुणा इत्यनेन चन्द्राद्याधारत्वगुणोऽपि ग्राह्य इति भावेन तद्वाक्योक्तिपूर्वं लिङ्गमाह ॥ एतस्येति ॥ लिङ्गस्य श्रीतत्वधर्मतोक्तिपरत्वेनाहमित्यादिभाष्यं योजयति ॥ चन्द्रेति ॥ अम्भ्रिणीपर्याय-श्रीवाक्यत्वादहमित्यादेरिति भावः । द्युभ्वादिनयन्यायेन विष्णावपि सम्भवाद्भाष्यस्थादि-पदानुरोधेन तद्धर्मत्वादित्येवोक्तम् । न तु तस्यैव धर्मत्वादिति । भाष्ये इत्यादेरित्यादिपदेनाहं त्वष्टारमुतपूषणं भगमिति वाक्यशेष इव ये त्वक्षरमितिगीतास्मृतिरपि गृह्यत इति भावेन तद्व्यावर्त्यशङ्कामाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ आकाङ्क्षितपूर्त्या तस्यापि सम्भवादिति वाक्यार्थमाह ॥ अदृश्यत्वादीति ॥ न केवलं अदृश्यत्वनयरीत्या विष्णावित्यपेरर्थः । इत्यादेरित्यादिपदोक्तां स्मृतिमाह ॥ तथा चेति ॥ अक्षरमविनाशि सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यम् । अप्रसिद्धत्वादव्यक्तम् । सर्वगं देशतो व्याप्तम् । गुणबाहुल्यादचिन्त्यम् । कूटे आकाशे अभिमानितया स्थितं कूटस्थम् । अचलं कदापि स्वपदादभ्रष्टम् । ध्रुवं निर्विकारमित्यर्थः । इयं चित्प्रकृतिपरेति तात्पर्ये व्यक्तम् । आसीदिति द्वादशगीताभाष्योक्तस्मृतिः । इदं प्रसिद्धं तमः मायाख्यं प्रलये प्रसुप्तमिति निर्व्यापारमासीत् । अभूतमजातम् । अप्रज्ञातमित्यादिना प्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वमुच्यते । अत्तेत्युक्त्वा न तदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धतेति न्यायविवरणमत्र योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्कामाह ॥ अथापीति ॥ आदिपदेन सूर्याद्याधारत्वलिङ्गग्रहः । न्यायविवरणवाक्यस्य खण्डशोऽर्थमाह ॥ न तदिति ॥ अयमक्षरवाक्यशेष इत्यग्रे स्पष्टम् । अत्र न तदश्नातीत्येव पूर्तौ किञ्चनेत्युक्तिः सामान्या-भावसूचनाय । तेन गुहानयोक्तरीत्याऽशुभानशनपरं तदिति प्रत्युक्तं ध्येयम् ॥ न चेति ॥ तस्य प्रागत्तृत्वस्य काप्यनुक्तेः अत्तृत्वेऽपि वा धर्मान्तरेण वाक्यशेषादिति न्यायेन नान्यत्किञ्चन मिषदिति श्रुताविव स्वतन्त्राशनाभावपरतोपपत्तेरिति भावः ॥ अत इति ॥ श्रुतिलिङ्ग-रूपप्रापकभावात् विष्णुत्वेऽनशनोक्तिविरोधाच्चेत्यर्थः । अक्षरमित्यनन्तरम् अत इत्यनुषङ्गः । इतीति पाठे तु नानुषङ्गः । अत्रोक्तं प्रागुक्तं चादृश्यत्वादिगुणकत्वमित्यर्थः । आङ्पूर्वस्य हन्तेः कर्मणि रूपं मत्वाऽऽह ॥ अभिषूयमाणमिति ॥ कथं चन्द्रस्यभिषूयमाणत्वमत आह ॥ लतेति ॥ सोममिति सोमं राजानमित्यादौ हूयमानभक्ष्यमाणसोमलताभिमानत्वाच्चन्द्रेऽभिषूयमाण-

(भावदीपः)

त्वोक्तिरित्यर्थः ॥ यत्र क्व चाक्षरस्य ब्रह्मत्वमुच्यते इति भ्रमनिरासाय भाष्यस्थप्रतिज्ञार्थमाह ॥ इदमिति ॥ भाष्योक्तवाक्यादम्बरधृतेरेव प्रतीत्यातदन्तसर्वधृतेरप्रतीतेः सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धमिति न्यायविवरणोक्तिमनुरुध्य वाक्यशेषं वदन् हेतूक्तिपरं भाष्यं व्यनक्ति ॥ यदूर्ध्वमिति ॥ आकाशाख्यप्रकृतेरिति ॥ चित्प्रकृतेरित्यर्थः । अत्र श्रुतावाकाशस्य सर्वाधारत्वमुक्त्वाऽस्यैकाक्षराश्रितत्वमुच्यते । तच्च अव्यक्तात् पुरुषः परः । अक्षरात्परतः परः । मम योनिरप्स्वां१तःसमुद्र इत्यादिना श्रीतत्वलिङ्गमिति आकाशस्तल्लिङ्गादिति न्यायसाम्येन दीप्तेराकाशशब्दोक्ता श्रीर्हि सर्वाश्रया मता । तदाश्रयः परो विष्णुः सोऽस्थूलादिगुणो मत इति बृहद्भाष्योक्तस्मृत्या चाकाशश्चित्प्रकृतिरिति भावः । अधिकं चन्द्रिकायाम् । य एव एकप्रकृतिपुरुषकालाधारः पृथिवीं द्यां सर्वभुवनानि च दधारेति जन्मादिनये य इति श्रुतेर्व्याख्यानात् भर्तेत्यादेरर्थमाह ॥ एक इति ॥ भर्ता सन्नित्यस्यार्थो भर्तृत्वेनेति ॥ भ्रियमाणो बिभर्तीत्युक्त्या प्राप्तं जगदीश्वरयोराधाराधेयभावसाम्यं निरसितुं यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं (निधाय) परास्य भारं पुनरस्तमेतीति शेषार्थमाह ॥ स चेति ॥ अत्र विष्णुश्रुत्यादेरभावात् कथं विष्णौ समाख्येयं श्रुतिरित्यतस्तत् शब्दपरामृष्टमाह ॥ एतच्चेति ॥ स च प्राणोऽत एव प्राण इत्यत्र लक्ष्मीपतित्वादिलिङ्गेन विष्णुरिति निर्णीत इति भावः । एधि अस्तीत्यर्थः । अवसोरेधावभ्यासलोपश्चेति अस्तेर्मध्यमपुरुषप्रयोगः छान्दस इत्येके । एधीत्यस्यावर्धतेति चन्द्रिकोक्तिः । यस्मिन्निति श्रौतयच्छब्दस्य विष्ण्वर्थत्वद्योतनाय तदेव ब्रह्म परमं कवीना-मित्युत्तरवाक्यस्थतत्पदेनान्वयमाह ॥ तदेव ब्रह्मेत्यर्थ इति ॥ विष्णुवदन्यस्यापीति ॥ य उ त्विति श्रुतेर्जन्मादिनयोक्तरीत्या भर्तेति श्रुतेश्च यदा भारमिति वाक्यशेषार्थोक्तिरीत्याऽन्व-यव्यतिरेकाभ्यां विष्ण्वेकपरत्वप्रतीतेस्तथैव श्रुतीनां व्याख्यातुं शक्यत्वेऽपि स्मृत्यवैयर्थ्याय श्रुतीः सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरिति न्यायविवरणैकदेशविवरणपरतया व्याख्यायान्यस्य विरुद्ध-मित्येतदंशविवरणपरतया स्मृतिर्व्याख्यातेति ध्येयम् ॥ १० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अक्षरमंबरांतधृतेः ॐ ॥ अविनाशित्वेति ॥ अविनाशित्वस्याक्षरशब्द-प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः ॥ उपलक्षणं चैतत् ॥ अक्षरशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन यौगिकस्य लिङ्गत्वात्कथं नामत्वमित्यपास्तम् ॥ उभयत्ररूढेरप्याश्रयणात् ॥ श्रुत्यादि-सङ्गतिमिति ॥ अव्यवहितसङ्गतिस्तु, धर्मोपपत्तेश्चेत्यत्र स एवाधस्तादित्यादिनोक्तं यत्सर्वगतत्वं

(वाक्यार्थमुक्तावली)

वाजसनेये अस्थूलमनण्वित्यादिपदेनोक्तं यच्चसर्वस्वातन्त्र्यं यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिनोक्तं तदेव, वाजसनेयेनान्यदतोस्ति द्रष्टिृति अन्यस्य स्वातन्त्र्येणद्रष्टृत्वनिषेधेनाम्नायते यदीदमक्षरमन्यत्स्यात्तदाभूमाप्यन्य इत्याक्षेपादिति बोध्यम् ॥ अत एव भाष्येऽदृष्यत्वादिगुणा इति सामान्येनोक्तं तत्रादिपदेन नित्यं विभुं सर्वगतमित्युक्तसर्वगतत्ववदव्यवहिताधिकरणोक्तसर्वगतत्वस्यापि ग्रहणसम्भवात् ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्यस्य प्रथमवाक्यत्वेपि तत्रादृष्टत्वाद्यश्रवणेन सङ्गत्यप्रतीतेः अत एव तत्र द्रष्टृत्वादिचेतनधर्माश्रयणेन जडप्रकृतेर्वर्णानांच सन्देहपूर्वपक्षविषयत्वनिराकरणासम्भवात् अम्बरान्तधृतेरित्युक्तहेतोस्तत्राभावाच्च तद्वा एतदक्षरङ्गार्ग्यदृष्टमित्युत्तरवाक्योदाहरणमिति ज्ञेयम् ॥ किं विष्णुरिति ॥ किमिदमक्षरं येत्वक्षरमनिर्देश्यमिति प्रसिध्यांभृणीसूक्तसमाख्यातं चन्द्राद्यधारत्वानशनलिङ्गैः श्रीतत्वम् उत अम्बरान्तधृति, प्रशासन, अन्यभावव्यावृत्तिलिङ्गैः विष्णुरिति तदर्थं श्रीतत्वप्रापकाणां श्रीतत्वे सावकाशत्वमन्यत्र निरवकाशत्वमुत वैष्णवलिङ्गानामन्यत्र निरवकाशत्वं श्रीतत्वप्रापकाणां विष्णौसावकाशत्वमिति ॥ ननु योगरूढिभ्याम् उभयत्र प्रसिद्धेर्विवक्षितत्वेन जीवे अविनाशित्वयोगमात्रसद्भावेपि रूढ्यभावात्पूर्वपक्षसंशयविषयत्वाभावेपि अक्षरत्रयमीरिमिति जडप्रकृतौ यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेणेत्योंकारेऽक्षराणामकारोस्मिति सर्ववर्णेषु चाक्षरपदप्रयोगादविनाशित्वप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्च कुतो न तेषां सन्देहनिविष्टत्वमित्यत आह ॥ द्रष्टृत्वादीति ॥ जडप्रकृतेरोंकारस्येति पाठः ॥ आकाशस्येति त्वपपाठः ॥ आकाशे अक्षरपदाप्रयोगात् प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य चेतनमात्रसाधरण्याच्चकेवलं योगेन साधारण्ये नामत्वाभावापाताच्च अक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्युक्ताक्षरस्याकाशत्वाप्रसक्तेश्च ॥ ननु अचेतनप्रकृतौ वर्णेषु च कुतो न शङ्का परिहृतमेतद्भाष्यकृता अदृष्टं द्रष्टृित्यादिवाक्यं विषयवाक्यमुदाहृतैवेत्यादिन्यायविवरणटीकानानुगुण्याच्च ॥ ननु तर्हि उत्तराधिरणे सदेवसौम्येदमग्र आसीदित्युक्तम् ॥ तत्किं ब्रह्म प्रधानं वेति न सन्देहावकाशः तत्रापि तदैक्षतेति ईक्षणश्रवणादित्यत आह ॥ उत्तराधिकरणेत्विति ॥ अस्मिन् स्थाने सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत, तत्तेजोसृजतेति वाक्यान्तरेप्रतीतावपि, तद्वा एतक्षरं गार्ग्यादृष्टं द्रष्टृित्यत्राक्षरस्य विधेयधर्मतया प्रथमतोदृष्टृत्वभाववत्सदेवसौम्येदमग्र आसीदित्यत्र सतो विधेयधर्मतया प्रथमतः प्रलयवृत्तित्वधर्मवदीक्षणस्य प्रथमाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ एवमदृश्यत्वादि गुणा विष्णोरुक्ताः अदृष्टं द्रष्टृ, श्रुतं श्रोतृित्यादिना अक्षरस्योक्ता इत्यसङ्गतिप्रदर्शनपरतया व्याख्याय मध्यमाक्षरेत्युक्तम् अक्षरशब्दस्य श्रीतत्वपरपूर्वपक्षं व्यनक्ति ॥ एतदक्षरमिति ॥ कुत

(वाक्यार्थमुक्तावली)

इत्यतस्तस्यापि सम्भवादिति वाक्यस्य मध्यमस्याप्यक्षरशब्दवाच्यत्वसम्भवादित्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ अत्रेति ॥ भाष्ये अत्रेत्यादिपदेन एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसांवित्यादि गृह्यते ॥ ततश्च सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्टत इत्यादिना सूर्यचन्द्राधारत्वादयः अक्षरस्योक्ताः तेज अहं सोममाहनसंविभर्म्यहं त्वष्टारभुतपूषणं भगमित्यादेः अंभृणीसूक्तसमाख्यानात्तस्य श्रीतत्वस्यैव सम्भवादक्षरं मध्यमं श्रीतत्वमेवेति भाष्यार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ एतस्य वाक्षरस्येत्यादिना ॥ अदृष्टं द्रष्टृ श्रुतं श्रोत्रित्यादिना ये अदृश्यत्वादिविष्णुगुणा उक्ताः तेषां तस्यापि तत्रापि मध्यमाक्षरेऽपि सम्भवान्मध्यमाक्षरस्यैवोक्ता इति भाष्ययोजनामभिप्रेत्य तद्व्यावृत्या शङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे । न च वाच्यमित्यादिना । कथं तेषां गुणानां मध्यमाक्षरे सम्भव इत्यतः अदृश्यत्वादिगुणाः स्मृतिषुमध्यमाक्षरस्योक्ता इति योजनामभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ तथाच स्मृतिरिति ॥ अनिर्देश्यं सूक्ष्मत्वात् ॥ अचिन्त्यं गुणबाहुल्यात् ॥ कूटस्थं कूटे आकाशे अभिमानित्वेन स्थितम् ॥ अचलं स्वपदात् कदाप्यभ्रष्टम् । ध्रुवं निर्विकारम् । अभूतमजन्यम् । अप्रज्ञातं प्रत्यक्षेण । किं चातर्क्यं तदपि कुतः अलक्षणं प्रात्यक्षिकानुमापकलिङ्गरहितम् । किं चानिर्देश्यम् इदमित्थमित्यागमनिर्देशाविषयम्, इदं प्रसिद्धं तमो दुर्गाख्यं प्रलये सर्वतः प्रसुप्तमिव निर्व्यापारमिव सर्वतः सर्वत्र व्यापकतयासीदित्यर्थः ॥ अन्यभावव्यावृत्तेरिति सूत्रनिर्वचनीयानशनत्वयुक्तिं शंकितुमाह ॥ अथापि स्यादिति ॥ अक्षरत्रयमीरितिमित्यक्षरश्रुतेः अदृश्यत्वादिगुणकः येत्वक्षरमनिर्देश्यमित्यदृश्यत्वादिगुणानां यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चन्द्रमामनसोजातः, चक्षोः सूर्यो, अहं सोममाहनसमिति चन्द्राद्याधारत्वस्योभयोः साम्येपीत्यर्थः ॥ अत्तेत्युक्तत्वान्नतदश्नाति किंचनेति विरुद्धतेति न्यायविवरणं मनसि निधाय इत्यादिनेत्यादिपदेन नतदश्नाति किंचनेति वाक्यं च गृह्यते ॥ तथाच नतदश्नाति, इत्यनेनाक्षरस्यानशनगुण उक्तः मध्यमाक्षस्यैवानशनसम्भवादक्षरं मध्यमतत्वमेवेति भाष्यार्थं मत्वा समाधत्ते ॥ मैवमिति ॥ नतदश्नातीत्येतावतापूर्तौ किंचनेत्युक्तिः सामान्याभावसूचनाय ॥ तेन गुहानयोक्तरीत्या, अशुभानशनपरं तदिति प्रत्युक्तं ध्येयम् ॥ न च मध्यमाक्षरस्येति ॥ तस्यात्तृत्वस्य प्रागनुक्तेः ॥ अत्तृत्वेपि वा धर्मान्तरेणेति न्यायेन, नान्यत्किश्चनमिषदित्यत्र स्वतन्त्रोन्मेषाभावादनिमिषोक्तिवदत्रापि स्वतन्त्राशनाभावपरतोपपत्तेरिति भावः ॥ आङ्पूर्वस्य हन्तेः कर्मणि रूपं मत्वोक्तम् ॥ अभिषूयमाणमिति ॥ लताभिमानित्वेनेति ॥ यथा सोमं राजानमित्यादौ, हूयमानभक्ष्यमाणसोमलताभिमानित्वेन चन्द्रेहूयमानत्वादिव्यपदेशः, तथाऽभिषवयुक्तलताभिमानित्वेनाभिषूयमाणव्यपदेश इत्यर्थः ॥ एतस्मिन् खल्वक्षरे इत्यत्र

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अम्बरमात्रधृतिश्रवणाद्भाष्ये कथम् अम्बरान्तस्य सर्वस्येत्युक्तमित्यतः पूर्ववाक्योदाहरणपूर्वं व्याचष्टे, इदमित्यादिना ॥

आकाशाख्यप्रकृतेरिति ॥ दीप्तेराकाशशब्दोक्ता, श्रीर्हिसर्वाश्रया मता ॥

तदाश्रयः परोविष्णुः अस्थूलादिगुणोमतः इति तद्भाष्योक्तेरिति भावः ॥ एको देवो भर्ता सन् बहुधानिबिष्ट इत्यन्वयमभिप्रेत्याह ॥ एक इति ॥ एको देवो बहुधानिविष्ट इत्यस्य शेषभूतं वाक्यं, यदाभारं तन्द्रयतेसभर्तुं निधायभारं पुनरस्तमेतीति, तस्यार्थमाह, सचयदा तं भारमिति ॥ तं भारमधो निधाय, भर्तुं नेच्छतीत्यर्थः ॥ नन्वेको देवो विष्णुः कुतः तत् श्रुति-लिङ्गाभावादित्यत आह ॥ एतच्चेति ॥ स च प्राणः श्रीलक्ष्मीपतित्वलिङ्गेन विष्णुरिति समाधितमिति भावः ॥ एधीति ॥ वर्धत इत्यर्थः ॥ मध्यमपुरुषः छान्दसः ॥ यद्वा अस्तीत्यर्थः ॥ असोरेधावलोपश्चेति स्मरणात् ॥ अत्रापि असोर्मध्यमपुरुषत्वं छान्दसम् ॥ यस्मिन्निदमिति यच्छब्दस्य तदेव ब्रह्मपरमं कवीनाम् इत्यनेनान्वय इत्याह ॥ तदेवेति ॥ एतेन सूत्रे तत्वित्यन्वेति ॥ तत्प्रथमान्तं षष्ठ्यन्तं चानुसन्धेयम् ॥ तथा च तस्य ब्रह्मण एव श्रुत्यन्तरेंऽबरांतधृत्युक्ते-र्विषयवाक्येऽक्षरस्यांबरांतधृतेर्ब्रह्मैवाक्षरमिति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥ अत्राद्येऽधिकरणे प्रकृतेः जीवमात्रादेश्च निरासः । द्वितीये सर्वश्रेष्ठस्य मुख्यप्राणस्य भूमत्वम् अत्रतु ततोपि श्रेष्ठस्य श्रीतत्वस्याक्षरत्वनिरास इत्यवान्तर सङ्गतिः । अविनाशित्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्ये नोभयत्रप्रसिद्धत्वमाह । अविनाशित्वेति । उपलक्षणं चैतत् । अक्षरशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । अक्षरशब्दस्य योगेन उभयत्र प्रसिद्ध्यङ्गीकारेपि यौगिकानन्दमयादिशब्दवत् अस्यापि नामत्वं न विरुद्धम् इत्यभिप्रेत्यैवोक्तम् अक्षरनाम्न इति । न च तद्वा एतदक्षरमिति वाक्यमेव कुतो नोदाहृतं समन्वेतव्यशब्दस्य तत्र सत्वादिति वाच्यम् । तत्रादृष्टत्वादिगुणोक्त्यभावेनासङ्गतत्वापत्तेः । अम्बरान्तधृतौ इत्युक्तहेतोः तत्रानुक्तवत्त्वाच्चेति भावः । उक्तसाधारण्यमिति । प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यमित्यर्थः । नन्वक्षरशब्दस्य जडप्रकृतौ प्रसिद्धेः तस्या आकाशवत्कुतो न सन्देहनिवेश इत्यत आह । द्रष्टृत्वादिति । ननु तर्हि अन्तराधिकरणेऽपीक्षणीयस्योक्तत्वात् तस्य च जडप्रकृतावसम्भवात् तत्र कथं तस्याः सन्देहनिवेश इत्यत आह । उत्तराधिकरणेत्विति । प्रथमाप्रतीतेरिति । समन्वेतव्य

(तत्त्वसुबोधिनी)

सच्छब्द धर्मिण अग्रआसीत् इत्युक्तनियतपूर्ववृत्तित्वलक्षणकारणत्वरूपसाधारणधर्मप्रतीति काल एवेत्यर्थः । लिङ्गमप्याह । एतस्येति । प्रशासने आज्ञायाम् आज्ञामात्रेण चन्द्रादित्याद्याधारत्वरूपलिङ्गादित्यर्थः । अस्तु चन्द्रादित्याद्याधारत्वमक्षरस्य तथापि चित्प्रकृतेरक्षरत्वं कुत इत्यत आह । चन्द्रादीति । तस्य लक्ष्मीसूक्तत्वादितिभावः । तत्र प्रमाणमाह । तथा च इति । ततः किमित्यत आह । तत्रेति । कुत इत्यत आह ॥ अत्रेति । न च मध्यमेति । स्वतन्त्राशनाभावेन ब्रह्मवत्संहर्तृत्वाभावेन वा अत्तेत्यत्र संहाररूपतयोक्तस्याशनाभावस्य तत्र युक्तत्वादिति भावः । श्रुतिस्थाहनसपदार्थमाह । यज्ञेष्विति । ''ननु अहं सोममित्यस्य सूर्या चन्द्रमसौविधृतावित्यनेन समानार्थत्वलाभाय सोमशब्दे चन्द्रो यदिग्राह्यः तर्हि कथं तस्याहनसमिति यज्ञेषु अभिषूयमाणत्वोक्तिरित्यत आह । लताभिमानित्वेनेति । तत्र दृष्टान्तमाह । सोमं राजानमिति ॥ यथा सोमं राजानमित्यादौ स्तूयमानभक्ष्यमाणसोमलताभिमानित्वात् चन्द्रेस्तूयमानत्वव्यपदेशः तथा तत्रापि सोमममभिषुणोति इति वाक्यविहिताभिषवयुक्त सोमलताभिमानित्वात् चन्द्रेऽभिषूयमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः । भाष्योदाहृतश्रुतिभागे अम्बरधृतिरेव प्रतीयते न तु अम्बरान्तधृतिरित्यतो दिव आदीनां साक्षात् परमात्मधृतत्वाभावेपि सर्वाधाराकाशाधारत्वेन सर्वाधारत्वमपि सिध्यतीत्यभिप्रायेणैतस्मिन्निति भाष्यं व्याचष्टे । इदमक्षरमिति । एकोदेवो बहुधानिविष्टः इत्यस्य शेषभूतं 'यदा भारं तन्द्रयते सभर्तुं निधायभारं पुनरस्तमेतीत्यस्य स परमात्मा भारं जगद्भारं निधायकृत्वा तं भारं भर्तुं यदा तन्द्रयते तदाऽसौपुनरस्तम् एतीत्यन्वयम् अभिप्रेत्य तदर्थमाह । सच यदेति । ननु भर्ता सन्निति श्रुतौ विष्णुवाचकपदाभावात् कथं तस्या विष्णोः सर्वाधारत्वप्रतिपादकमित्यत आह । एतच्चेति । तस्य प्राणस्य विष्णुत्वं प्रागेव समर्थितमिति भावः । यस्मिन्निदं सञ्च विचैधि सर्वमिति श्रुतौ यच्छब्दस्य यतः प्रसूता इत्यादि यच्छब्दवत् तदेव ब्रह्मपरमं कवीनाम् इत्युत्तरवाक्यस्थेन तच्छब्देनान्वय इत्याह । तदेव ब्रह्मेत्यर्थ इति । श्रुतावेधीत्यस्यावर्धतेत्यर्थः । तथा चास्यापि श्रुतेः विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वात् अत्रोदाहरणं युक्तमिति भावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

वाजसनेयके बृहदारण्यके ॥ तद्वा एतदिति ॥ हेगार्गीति याज्ञवल्क्यस्य स्वभार्यां प्रतिसम्बोधनम् । तदेतदक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्म अदृष्टमन्यैः साकल्येन द्रष्टं न भवति स्वयं तु दृष्टृ एवमग्रेपि योज्यम् । अन्येषामपि द्रष्टृत्वादिसद्भावात्किमनेनेत्यत आह ॥ नान्यदिति ॥

(वाक्यार्थमञ्जरी)

अतोक्षरादन्यत्स्वातन्त्र्येण दृष्टं नास्ति । एवमग्रेपि आकाशः प्रकृतिः । नन्वक्षरशब्दस्य जडप्रकृतावपि सिद्धेः कुतोन तस्याः सन्देहविषयत्वमित्यत आह ॥ द्रष्टृत्वादीति ॥ प्रथमा प्रतीतेरिति ॥ सदेवसौम्येति विषयवाक्ये तदैक्षतेत्यश्रवणादिति भावः ॥ मध्यममित्यक्षरत्रयापेक्षयोक्तिः । प्रशासने आज्ञायां विधृतौ विशेषेणधृतौ इत्यादेरित्यादिपदोक्तां स्मृतिमाह ॥ तथाचेति ॥ अक्षरमविनाशि । सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यमदृश्यम् अप्रसिद्धत्वादव्यक्तं सर्वत्रगं देशतोव्याप्तं गुणबाहुल्यादचिन्त्यं कूटे अव्याकृताकाशे अभिमानित्वेन स्थितं कूटस्थम् अचलं कदापि स्वपदादभ्रष्टं ध्रुवं निर्विकारमित्यर्थः । इदं च चित्प्रकृतिपरमिति तात्पर्ये व्यक्तम् । आसीदिति गीताभाष्योक्तस्मृतिः तमोभूतं तमोरूपं तम आसीत्तमसागूळ्हमग्र इति श्रुतेः अप्रज्ञातं शब्देन अलक्षणं लौकिकचिह्नरहितम् अतर्क्यम् अनुमानागम्यम् अनिर्देश्यं प्रत्यक्षेण प्रसुप्तमिव तदानीं जगद्व्यापाराभावात् । अभिषूयमाणम् अभिषवयुक्तम् । ननु सोमपदोक्त चन्द्रस्य कथं यज्ञेषु अभिषवणमित्यत आह ॥ लताभिमानित्वेनेति ॥ यथासोमोवैराजेत्यादौ हूयमानभक्ष्यमाणसोमलताभिमानित्वेन चन्द्रमसि हूयमानत्वभक्ष्यमाणत्वव्यपदेशस्तथात्रापि सोममभिषुणोतीतिवाक्यविहिताभिषवणयुक्तसोमलताभिमानित्वेन चन्द्रेऽभिषूयमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः । ॐ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॐ ॥ अक्षरङ्गार्गीत्युक्तमक्षरं ब्रह्मैव अम्बरान्तधृतेः अम्बरमाकाशशब्दितं श्रीतत्त्वम् अन्तं यस्यसर्वस्य जगतस्तदम्बरान्तं तस्य धृतेर्धारणादित्यर्थः । दिवः स्वर्गाद्वैकुण्ठाद्वा ऊर्ध्वम् उपरि यदस्तिमहर्लोकादिकं ब्रह्माण्डखर्परबहिरावरणादिकं वा पृथिव्याः भूलोकात् पृथिवीसम्बन्धिसप्तलोकाद्वा अर्वाक् अधोयदस्तितलादिकमण्डोदकादिकं वा 'अन्तरा ऊर्ध्वार्वाक् शब्दवाच्ययोः पूर्वोक्तयोर्मध्येवर्तमानं यदिमेप्रसिद्धे द्यावापृथिवी स्वर्गादिभूरादिके भर्तासन् भ्रियमाणोबिभर्ति एको देवो बहुधा निविष्टः यदा भारन्तन्द्रयते सभर्तु परास्यभारं पुनरस्तमेतीति श्रुतिं व्याचष्टे ॥ एकोदेव इति ॥ भर्त्तेत्यस्यार्थोभर्तृत्वेनेति । श्रुतौपरास्य निरस्य ॥ प्राणस्येति ॥ तस्य च विष्णुत्वं प्रागेव समर्थितमिति भावः । अभिअवर्धत अधिनिषेदुः । अवस्थिताबभूवुः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ सा च प्राशासनात् ॐ ॥ ११ ॥

सा च धृतिः प्रशासनादुच्यत 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' (बृ.वि. ५-८-९) इत्यादिना । तच्च प्रशासनं विष्णोरेव ।

(सूत्रभाष्यम्)

'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि' (ऋ.सं. १-१६४-३६)।

'चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतींरवीविपदि' (ऋ.सं. १-१५५-६) त्यादिश्रुतेः।

'एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता' (भारते)।

'यो हृच्छयस्तमहमिह ब्रवीमि' (ग्रन्थोऽयं कचिन्न पठितः)।

'न केवलं मे भवतश्च राजन्स वै बलं बलिनां चापरेषामि' (भागवते)त्यादेश्च

॥ ११ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सा च प्रशासनात् ॥ सप्तमहदादिदेवता ब्रह्मादयः 'आर्द्धा' आ समन्ताद्द्धा गर्भा गरणेन भ्रियन्त इति। भूमा वननीयश्चेति भुवनः, भुवनस्य विष्णोः, रेतोरूपाश्च ते तस्यैव प्रदिशा प्रदेशेनाऽदेशेनाऽऽज्ञया, विविधधर्मणि तिष्ठन्ति।

एकश्शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता'' इति भारते ॥

तत्त्वप्रकाशिका

युक्त्यन्तरेण विष्णोरेवाक्षरत्वं प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ सा चेति ॥ यदा सर्वधारत्वमेवाक्षरस्य विष्णुत्वं निश्चाययति तदा सुतरामाज्ञामात्रेण सर्वाधारत्वं विष्णुत्वनिश्चायकमित्याशयः। कुतोऽनेन विष्णुत्वनिश्चय इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ सर्वधृतिकारणं प्रशासनं विष्णोरेव तत्कुत इति तत्राह ॥ सप्तेति ॥ महदहङ्कारपञ्चमहाभूताख्यसप्तदेवता ब्रह्माण्डाख्यातिसमृद्धगर्भास्तदावरणभूता भुवनस्य रतिप्रदाः सारभूता वा भुवनरतिप्रदस्य विष्णोराज्ञया विविधविश्वधारणे तिष्ठन्तीत्यर्थः। सर्वधृतिहेतुप्रशासनं विष्णोरिवान्यस्यापि किं न स्यादित्यत आह ॥ एक इति ॥ बलं बलप्रदो धृतिहेतुः ॥ ११ ॥

गुर्वर्थदीपिका

रेतः इति पदस्य सप्तपदोक्तबहूनां विशेषणत्वघटनाय ''व्यत्ययो बहुलम्'' इति वचनाद्रेतस इति तावद्योजनीयम्। तच्च षष्ठ्येकवचनेऽपि सममित्यतो भुवनरतिप्रदस्येति टीका।

(गुर्वर्थदीपिका)
पर्यावर्तनमात्रे चक्रदृष्टान्तः । विष्णोः सकाशाज्जगत्पर्यावर्तनं तु ''प्रदिशा विधर्मणी''ति समाख्याश्रुतिबलादाज्ञयैवेति सिद्धयतीत्याशयवान्भाष्यकारः ''चतुर्भिः साकम्'' इत्यृचमपि प्रमाणयामास। यद्वा अन्तरङ्गत्वाद्विष्णोः स्वचक्रमेव निदर्शनम् ''सर्वस्यान्तर्बहिः सोऽथ कृत्यां माहेश्वरीं विभुः । विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत्'' इति भागवतवचनादक्षक्रीडां कुर्वतो भगवत आज्ञामात्रेण परिवर्तमानं पार्श्वस्थमिति हि स्मृतिः। अन्यथा करस्थमित्यवक्ष्यत् । एवं च दार्ष्टान्तिकं जगदपि भगवदाज्ञामात्रेण परिवर्तमानमिति सिद्धयतीत्येतत् श्रुतिमपि सञ्जग्राहेति ज्ञेयम् । नृसिंहावतारात्प्राक् दैत्यकृतशस्त्रघाताद्युपद्रवस्य स्वाङ्गास्पर्शनं भगवदाज्ञामात्रेणेत्यतो ''न केवलं मे भवतश्च राजन्'' इति प्रह्लादवाक्योद्धारणम् ।

भावबोधः

'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं विश्वात्मानं परायणम्' इति न्यायविवरणे उदाहृतप्रमाणाभ्यां विष्णोः सर्वाश्रयत्वसमर्थनम् । आदिपदोपात्तेन भाष्योदाहृतश्रुत्यादिना विष्णोरन्यस्य सर्वाधारत्वं विरुद्धमित्यस्य समर्थनमिति बोद्धव्यम् । विश्वस्य पतिं सकललोकपालकत्वेन तदाधारम् आत्मेश्वरं लक्ष्म्यादिसकलचेतननियामकत्वेन तदाधारं 'विश्वात्मानं परायणम्' इति पदयोरपि क्रमेण पूर्वोक्त एवार्थः। सूत्रभाष्यगत'त'च्छब्द'च'शब्दयोर्विधृतौ तिष्ठत इत्यादिनेति 'आदि'-पदस्य च तात्पर्यमाह– यदा सर्वाधारत्वमेवेत्यादिना । अतिसमृद्धेति । सप्तार्धगर्भा इति संहितागतस्याकारस्यार्थोऽतीति । फलितमाह– तदावरणभूता इति । बलप्रदो धृतिहेतुरिति । तथा च प्रकृते तदुदाहरणं युक्तमिति भावः ।

भावदीपः

ॐ सा च प्रशासनात् ॐ ॥ ११ ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ युक्त्यन्तरेणेत्यादि ॥ धृतेरक्षराज्ञाधीनत्वोक्तावप्यक्षरस्य कथं विष्णुत्वसिद्धिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ यदेति ॥ आज्ञामात्रेण सर्वाधारत्वाच्चेत्यर्थ उक्तो भवति । तच्छब्दार्थं व्यनक्ति ॥ सर्वधृतीति ॥ अर्धपदार्थोऽतिसमृद्धेति ॥ तदावरणेति फलितोक्तिः । रेतो रेतस इति व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनं मत्त्वाऽर्थद्वयमाह ॥ रतीति ॥ षाष्ठ्यर्थं मत्त्वाऽर्थमाह ॥ भुवनेति ॥ चतुर्भिरिति श्रुतिर्जन्मादिनय एव व्याख्याता । स वै बलमित्यस्य प्रकृतोपयोगायाऽर्थमाह ॥ बलमिति ॥ ११ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ साचप्रशासनात् ॐ ॥ अत्रत्वक्षरमित्यनुवर्तते ॥ यत उच्यते अत इति शेषः ॥ चशब्दः युक्त्यन्तरसमुच्चायकः कैमुत्यद्योतकश्च ॥ ततश्च न केवलमम्बरांतधृतिः तत्रोच्यते ॥ किं तु सा धृतिः प्रशासनादाज्ञामात्रेणाप्युच्यते ॥ यतोतो ब्रह्मैवाक्षरमित्यभिप्रेत्य भावमाह ॥ यदेति ॥ भाष्ये इत्यादीत्यादिपदप्रयोगात्सर्वाधारत्वमित्युक्तम् ॥ तच्च प्रशासनमिति भाष्ये न केवलं धृतिरिति चार्थः ॥ सप्तार्धगर्भा इत्यत्र सप्त अर्धगर्भा इति पदच्छेदः तत्र आ समन्तादृद्ध अर्ध इति विग्रहमभिप्रेत्योक्तमतीति ॥ भावबोधेतु सत्पार्धगर्भा इति संहितागुणाकारस्यार्थ अतीत्युक्तम् ॥ केचित्तु अर्धेत्यत्रार्थो अतीत्याहुः ॥ फलितमाह तदावरणेति ॥ व्यत्ययेन रेतो रेतस इति मत्वा द्वेधाव्याचष्टे रतिप्रदाः सारभूतावेति ॥ प्रकारान्तरेणार्थमाह रतिप्रदस्येति ॥ तथाचरेतस इत्यत्र षष्ठ्या अलुगिति भावः ॥ बलप्रदो धृतिहेतुरिति ॥ तथाच प्रकृते तदुदाहरणं युक्तमिति भावः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

सूत्रभाष्यगततच्छब्दयच्छब्दयोः विधृतौतिष्ठत इत्यादिना इत्यादिपदस्य च तात्पर्यमाह । यदासर्वाधारत्वमेवेत्यादिना । अतिसमृद्धेति । सप्तार्धगर्भ इति संहितागतस्याकारार्थम् अतीति फलितमाह । तदावरणभूता इति । बलप्रदो धृतिहेतुरिति । तथाच प्रकृते तदुदाहरणं युक्तमिति भावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ साचप्रशासनात् ॐ ॥ साच धृतिः प्रशासनादक्षरस्याज्ञामात्रादुच्यते । अतश्चाक्षरं ब्रह्मैवेत्यर्थः । आशब्दार्थो अतिसमृद्धेति । तदावरणेति फलितोक्तिः । भुवनस्य रेत इत्येतदावृत्त्याह ॥ भुवनस्य रतिप्रदस्येति ॥ चतुर्भिरिति श्रुतिर्जन्मनयेव्याख्याता भाष्ये हृदयं श्रयत इति हृच्छ्रयः प्रकृतोपयोगायाह ॥ धृतिहेतुरिति ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥

अस्थूलमनण्वि' (बृ.उ. ५-८-८) त्यादिना स्थूलाण्वादीनामन्यवस्तुस्वभावानां व्यावृत्तेश्च । 'अस्थूलोऽनणुरमध्यमो मध्यमोऽव्यापको व्यापको योऽसौ हरिरादि-नादिरविश्वो विश्वः सगुणो निर्गुण' इत्यादेर्विष्णोरेव (हि) ते धर्माः ।

'अस्थूलोऽनणुरूपाऽसावविश्वो (स विश्वोऽविश्व. पा.) विश्व एव च ।
विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्यात्पुरुषोत्तम' ।
इति च (आदि पा.) ब्राह्मे ॥ १२ ॥ इति अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सत्तर्कदीपावली

'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशम्' इत्यादिना प्रकृतेर्वि-लक्षणत्वेनोच्यमानत्वात् अत्राक्षरं विष्णुर्न प्रकृतिः । 'अस्थूलोनणुरूपः' इत्यादिवचनान्तरेण विष्णोरेवास्थूलत्वादिलक्षणत्वेनोक्तत्वादित्याह । अन्यभावेत्यादिना । न विद्यते अन्यो व्यापको यस्यासावव्यापक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्व-ह्रस्वमदीर्घमलोहितम्" इत्यादिना स्थौल्याणुत्वादीनां व्यावृत्तिवचनाच्च । अस्थूलोऽनणुः 'अणो-रणीयान्महतो महीयान्' इति श्रुतेः । अमध्यमः मध्यमपरिमाणनियतिवर्जितः । मध्ये मीयमान-त्वान्मध्यमः । अस्य व्यापकोऽन्यो नास्तीत्ययमव्यापकः । प्रवेशनाद्विश्वः । यद्यपि लोकेऽति-स्थूलत्वात्यणुत्वादयो धर्मा एकत्र विरुद्धाः, तथाऽपि विष्णोरैश्वर्यादुपपद्यन्ते । तदाह– विरुद्धधर्म-रूपोऽसावैश्वर्यादिति ॥ ननु कथमतिमहत ईश्वरस्यात्यणुत्वमिष्यते । परमाणोर्वा परममहत्तोच्यते? प्रविशेषात्प्रदेशविशेषवत् । यथाहि परमाणुसम्बद्ध ईश्वरप्रदेशः परमाणुपरिमाणतामणति । मेरु-मन्दरादिगस्तत्तत्परिमाणतामुपैति । एवं गगनसम्बन्धी तादृशो भवति । न च तेषां प्रदेशाना-मीश्वरान्मिथो वा भेदं वादिनो वदन्ति । एकस्यैव तत्तत्प्रदेशात्मकत्वात् । एवमत्राप्यविरोधः ॥ अक्षराधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

हेत्वन्तरेण विष्णोरेवाक्षरत्वं प्रतिपादयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ।। अन्येति ।। 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरबाह्यम्' । 'न तदश्नाति किञ्चन' इति सकलवस्तुस्वभावानां स्थूलत्वादीनामक्षरे व्यावृत्तिकथनाच्च ब्रह्मैवाक्षरमित्यर्थः । लौकिकस्थौल्यादिराहित्यं कथं विष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आह ।।अस्थूल इति।। लौकिकस्थौल्यादिराहित्येऽपि अलौकिकपरिमाणादिसद्भावात् न विष्णोरस्वभावत्वमिति भाननोपलक्षणतया मध्यम इत्याद्युक्तम् । तमो वाय्वादीनां सर्वात्मना निवृत्तिरदुःखमसुखमित्यादिवत् । लौकिकपरिमाणादिराहित्यं कथं विष्णोर्युक्तम् । सर्वपदार्थानां प्राकृतपरिमाणस्यैव दर्शनादित्यत आह ।। अस्थूलेति ।। मध्यमाक्षरस्याप्राकृतविग्रहत्वेऽपि भगवदपेक्षयैव । अनेनैव 'न तदश्नाति किञ्चन' इत्येतदपि जीवस्वभावभूतोपजीवनार्थाशनव्यावृत्त्यर्थमिति सूचितं भवति । अस्थूलत्वादिसमभिव्याहारात् । अक्षरश्रुत्यादीनां तु विष्णावेव मुख्यता तस्मादक्षरं विष्णुरेवेति तस्यैवादृश्यत्वादि इति स्थितम् ।। १२ ।।

गुर्वर्थदीपिका

लौकिकस्थौल्यादिराहित्यमित्यत्र लोकपदेन परतन्त्रमित्युच्यते । अस्थूलमित्यादौ परतन्त्रजडस्थौल्यादिराहित्यं स्वतन्त्राजडस्थौल्यादिसाहित्यं चाभिप्रेत्य । अन्यथा ''अणोरणीयान्महतो महीयान्'' इत्यादिश्रुतेर्नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । एवं च तत्प्रायपठितानां छायातमोवाय्वाकाशानामपि द्वैविध्यं स्यादित्यत आह तमोवाय्वादीनामिति । छायाया आदित्वेऽपि तमोरूपत्वान्न पृथग्ग्रहणम् । यथा एकवाक्यपठितत्वेऽपि अदुःखमसुखमिति श्रुतौ दुःखस्य सर्वथाऽभावः सुखस्य द्वैविध्यं तद्वदिहापीति भावः । ''अस्थूलानणुरूपोऽसौ'' इत्यत्रास्थूलश्चासावनणुरूपश्चेति विग्रहः । अनणुत्वं च स्थूलत्वम् । अन्यथा विरुद्धधर्मरूपोऽसाविति वक्ष्यमाणविरोधाभासस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । अक्षरश्रुत्यादीनामित्यत्र अक्षरमक्षरपदं, श्रुतिः ''अदृष्टं द्रष्टृ'' इत्यादिका । आदिपदेनानशनं गृह्यते । एतेषामित्यर्थः । मुख्यतेति वदता चतुर्विधनाशाख्यक्षरणाभावादक्षरपदं विष्णावेव मुख्यं न त्वपूर्णत्वाख्यक्षरणवति श्रीतत्त्वे । श्रुतिरपि सर्वैरप्यान्तमदृष्टे निरवधिकसर्वज्ञत्वादिगुणे भगवत्येव मुख्या । अनशनमपि स्वातन्त्र्येण भगवत्येव मुख्यमिति भावः ।।

भावबोधः

मध्यम इत्याद्युक्तमिति । प्रमाणत्वेनोदाहृतश्रुतौ मध्यमव्यापकादिशब्दः स्थूलोऽणुरि-त्यादेरप्युपलक्षक इत्यर्थः । तथा च विषयवाक्यगतास्थूलमनण्विति श्रुतावपि प्राकृतस्थौल्यादि-मात्रस्य राहित्यं विवक्षितम्, तेन न ब्रह्मणो निस्स्वभावत्वापत्तिरिति भावः । तमोवाय्वादीनां सर्वात्मनेति । यथा 'अदुःखमसुखम्' इत्यादौ असुखमित्यनेन बाह्यसुखनिषेधेऽपि अदुःखमि-त्यनेन दुःखमात्रनिषेधस्तथात्राप्यस्थूलमित्यादौ प्राकृतस्थौल्यादिनिषेधेऽपि अतमोऽवाय्वित्यादौ सर्वात्मना तमआदेर्निषेध इत्यर्थः । भगवदपेक्षयैवेति । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्यैव ग्राह्यत्वात् । श्रुतेः निरपेक्षस्थौल्यादिराहित्यपरत्वे हेतोर्न व्यभिचार इति भावः । अनेनैव न तदश्नाति किञ्चनेति । एतेनानशनोक्तिस्तु अनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशेति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । विष्णावेव मुख्यतेति । चतुर्विधनाशशून्यत्वादिना अक्षरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सूर्यचन्द्राद्याधारत्वस्य च तत्रैव पौष्कल्यादिति भावः । अत्राद्ये– विषयवाक्यस्थलिङ्गोक्तिः । द्वितीये– कैमुत्येन साधकोपेतलिङ्गोक्तिः । तृतीये– स्वपरपक्षसाधकबाधकस्य प्राकृतस्थौ-ल्यादिराहित्यस्योक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ इत्यक्षराधिकरणम् ॥३॥

भावदीपः

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥ सौत्रचशब्दांशं प्रागुक्तहेतुसमुच्चायकं मत्वाऽऽह ॥ हेत्वन्तरेणेति ॥ सूत्रे अन्यभावेत्युक्तिलब्धोक्तिरन्यवस्तुस्वभावानामिति । तदर्थः ॥ सकलेति ॥ प्राकृतानामित्यर्थः । भाष्ये भावप्रधानं मत्वोक्तम् ॥ स्थूलत्वेति ॥ भाष्योक्तश्रुतौ मध्यमव्यापकपदयोरुक्तेरुपयोगमाह ॥ अलौकिकेति ॥ उपलक्षणतया स्थौल्यादेरुपलक्षण-तयेत्यर्थः । विस्तृतमेतन्महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत् प्राह वेदराडित्यादिना वैशेषिकाधिकरणा-नुव्याख्याने भगवतोऽणुत्वमहत्त्वादिव्युत्पादनेन । नन्वस्थूलमित्यादिना प्राकृतस्थौल्यादिनिरासे तत्प्रायपठितानामपि तथा स्यादित्यत आह ॥ तम इति ॥ अदुःखमसुखमिति श्रुताव-सुखमित्यनेन बाह्यसुखनिषेधेऽपि अदुःखमित्यनेन दुःखमात्रनिषेधो यथा तथाऽत्राप्य-स्थूलमित्यादौ लौकिकस्थौल्यादिनिषेधेऽपि अतमोऽवाय्वित्यादौ सर्वात्मना तमःप्रभृतेरेव निरासः । आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादिवाक्यबलादित्यर्थः । प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यरूप हेतोर्व्यभिचारमाशङ्क्य दहरनयभाष्ये वक्ष्यमाणपरिहारं स्वयमाह ॥ मध्यमेति ॥ तथा च सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं स्वीकर्तव्यमित्यग्रे भाष्योक्तेरस्थूलमित्यादि श्रुतौ निरपेक्षस्थौल्यादि-

6

(भावदीपः)

राहित्यस्यैव ग्राह्यत्वात्तस्यैव च सूत्रकृता विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । प्रागुक्तानशनोक्तिविरोधं परिहर्तुम् अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशेति न्यायविवरणं सूत्रारूढं दर्शयितुं सयुक्तिकं व्याख्याति ॥ अनेनैवेति ॥ सूत्रे लौकिकस्थौल्यादिराहित्यस्य श्रुत्यर्थतया कथनेनैवेत्यर्थः । ''साशनानशनत्वेन नरदेवौ यथौदितौ । अत्तिं विनाऽप्यदौर्बल्यात्तदानत्ति हरेर्भुज'' इत्येकादशस्कन्धतात्पर्योक्तेरिति भावः । कुत एवं सामान्योक्तेर्विशेषपरत्वमित्यतो धर्मान्तरेण वाक्यशेषादिति न्यायादिति भावेन न्यायविवरणोक्तसमाधौ युक्तिमाह ॥ अस्थूलत्वादीति ॥ लौकिकस्थौल्यादिराहित्यादिसमभि व्याहारादित्यर्थः ॥ अक्षरेति ॥ अक्षरश्रुतितत्प्रवृत्तिनिमित्तसूर्यचन्द्राद्याधारत्वलिङ्गरूपपूर्वपक्षप्रापकाणामित्यर्थः ॥ मुख्यतेति ॥ अनित्यत्वं देहहानिः दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदेति स्मृतेः। तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तमित्यादि श्रुतेः । अक्षरं ब्रह्म परममित्यादि स्मृतेः । द्युभ्वादिनयोक्तदिशा अत्र भाष्योक्तश्रुत्यादिना च सूर्याद्याधारत्वादेर्हरावेव युक्तत्वादिति भावः ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् प्रकृतिद्वारा सर्वाधारत्वाज्ञामात्रेण सर्वाधारत्वनिरपेक्षलौकिकस्थौल्यादिराहित्यरूपनिरवकाशप्रापकभावात् । अनशनोक्तिरूपबाधकाभावाच्चेति सर्वहेत्वंशार्थः । अक्षरं तत्त्विति प्रतिज्ञार्थोऽक्षरं विष्णुरेवेति ॥ इतीति ॥ हेतोरित्यर्थः । शेषेण फलोक्त्या भाष्योपसंहारः । यत्तु कश्चिदाह । सूत्रे श्रुत्यनुसारायाकाशधृतेरित्येव वाच्यम् अन्तपदं व्यर्थमिति तन्न । तवाप्यम्बरपदास्वारस्यात् । मम तु अं विष्णुं बिभर्तीत्यादिव्युत्पत्त्या श्रीतत्त्वमेव आकाशशब्दार्थ इति सूचनेन स्वारस्योपपत्तेश्च चन्द्रिकोक्तदिशा पृथिव्यादिप्रकृत्यन्तसर्वाधारत्वोक्त्यर्थतयांऽतपदस्यापिसार्थक्यात् ॥ १२ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ सूत्रार्थमाह सकलवस्तुस्वभावानामिति ॥ इत्यत आहेति ॥ इत्यतः सूत्रस्यार्थान्तरमाहेत्यर्थः ॥ ततश्च तस्यविष्णोरेव श्रुत्यंतरेऽन्यभावव्यावृत्तिकथनादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ अस्वभावत्वमसत्वम् ॥ उपलक्षणतयेति ॥ स्थौल्यादेरुपलक्षकतयेत्यर्थः ॥ नन्वस्थूलमित्यादिना प्रकृतस्थौल्यादिनिरासे तत्प्रायपठितानामपि तथास्यादित्यत आह ॥ तम इति ॥ यथा दुःखमसुखमित्यत्रासुखमिति प्राकृतसुखनिषेधेऽपि अदुःखमिति दुखमात्रनिषेधः एवं स्थूलादिपदैः प्राकृतस्थौल्यादिनिषेधेऽपि अतमोऽवाय्वादिपदैः सर्वात्मनातम आदेर्निषेधः क्रियत इत्यर्थः । तमोहि विषयावरकतया वाय्वादयः शरीरोपादानतया लोके प्रसक्ताः ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

लोकेतथाप्रसक्तानां विषयावरणशून्ये अप्राकृतविग्रहे सर्वात्मनानिरास इति भावः ॥ उक्तं च बृहद्भाष्ये ॥ अनावृते तमोनास्ति इति ॥ व्यासतीर्थीये च अच्छायम् आवरणरहितम् ॥ अवाय्वनाकाशमतेजस्कमिति तदारब्धदेहरहितमिति ॥ विस्तरस्तु प्रमेयमुक्तावल्यामस्माभिः कृतोऽनुसन्धेयः ॥

विरुद्धधर्मरूपोसावैश्वर्यात्पुरुषोत्तम इति भाष्यम् । अत्रविरुद्धधर्मरूपः प्राकृतपरिमाणादि रूपलोकविरुद्धधर्मरूपः ऐश्वर्यादीश्वरत्वादित्यर्थो बोध्यः ॥ विष्णोरेव ते धर्मा इत्येतदाक्षिप्य समाधत्ते ॥ मध्यमाक्षरस्येति ॥ प्रागुक्तानशनोक्तिविरोधं परिहर्तुम्, अनशनोक्तिस्तु - अनुपजीवनार्थत्वेन सावकाशेति न्यायविवरणं सूत्रारूढं कर्तुमाह ॥ अनेनैवेति ॥ अक्षर-स्यविष्णुत्वे, युक्त्यन्तरपरेणाप्यनेनैव सूत्रेण परेणाक्षरस्यविष्णुत्वे बाधकतया शंकितं न तदश्नाति किंचनेत्येतदपि जीवस्वभावभूतोपजीवनार्थाशनव्यावृत्यर्थमितिहेतोः सावकाशमिति सूचित-मित्यर्थः ॥ सर्वथाशनाभाव एव श्रुत्यर्थः किं नस्यादित्यत आह अस्थूलत्वादीति ॥ मुख्यतेति ॥ चतुर्विधनाशाभावस्याक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्रैव सत्वादिति भावः ॥ सूत्रक्रमस्तु यद्यप्येतत्पक्षत्रयं स्वपक्षसाधकम् ॥ तथाप्याद्ये विषयवाक्यस्थतया प्रबलस्याक्षरस्य श्रीत्वे अम्बरशब्दितश्रीतत्वाश्रयत्वान्यथानुपपत्या परस्यातिविरोधिनः अम्बरान्तसर्वाधारके सूर्यचन्द्रा-द्याधारत्वं कैमुत्यसिद्धमिति परकीयहेतोः सावकाशत्वप्रतिपादनपरस्याम्बरान्तधृतिहेतोरुपन्यासः ॥ द्वितीये यदासर्वाधारत्वमेवाक्षरस्यविष्णुत्वं निश्चाययति तदा सुतरामाज्ञामात्रेण सर्वाधारत्वमिति कैमुत्यन्यायेन साधकतोपेतस्य प्रशासनलिङ्गस्य मध्यमाक्षरसाधकतयोक्तचन्द्राद्याधारत्वं परस्यैव बाधकमिति प्रदर्शनायोक्तिः ॥ तृतीये, स्वपक्षबाधकानशनत्वयुक्तिबाधोद्धारस्योक्तिरिति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ननु श्रुतौ मध्यम इत्यादिकमर्थमुक्तमित्याशङ्क्य यथा स्थौल्यादिनिषेधे निःस्वभावत्वं स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं उक्तमित्याह । लौकिकेति । मध्यम इत्याद्युक्तमिति । श्रुतौ मध्यमादि शब्द उपलक्षक इत्यर्थः । तथाचाविषयवाक्यगतास्थूलमनणु इति श्रुतावपि प्राकृतस्थौल्यादि निषेध्येन स्थौल्यादिमात्रनिषेध इति ब्रह्मणो निःस्वभावत्वापत्तिरिति भावः । ननु प्राकृत स्थौल्यादिनिषेधेपि अप्राकृतस्थौल्यादिसद्भाववदतमोवाय्वित्यादावपि प्राकृततमो वाय्वादि निषेधेपि अप्राकृततमो वाय्वादिसद्भावः किं नस्यादित्याशङ्क्याह । तमो वाय्वादीनामिति ।

(तत्त्वसुबोधिनी)
यथादुःखमसुखमसममित्यादौ असुखमित्यनेन बाह्यसुखनिषेधेपि अदुःखमित्यनेन दुःखमात्रनिषेधः तथा तत्रापीत्यर्थः । अन्यथा श्रुत्यन्तरविरोधः स्यादिति भावः । ननु मध्यमाक्षरस्य अप्राकृतविग्रहत्वात् विष्णोरेवेत्युच्यते इत्यत आह ॥ मध्यमेति । भगवदपेक्षयैवेति । सापेक्षनिरपेक्षयोः निरपेक्षस्यैव ग्राह्यत्वात् श्रुतेः निरपेक्षस्थौल्यादिराहित्यपरत्वेहेतोः न व्यभिचार इति भावः । तर्हि अनशनाभावप्रतिपादकश्रुतेः का गतिरत आह । अनेनैवेति । अप्राकृतविग्रहत्वादिप्रतिपादनेनेत्यर्थः । जीवस्य स्वभावभूतं यदुपजीवनं तदर्थं यदशनमित्यर्थः । अशनव्यतिरेकेण तस्यावस्थानासम्भववन्नास्याशनमिति भावः । कुत इत्यत आह । अस्थूलत्वादिति । विष्णावेव मुख्यतेति । चतुर्विधनाशशून्यत्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्रैवपौष्कल्याद्रिति भावः । अत्राद्ये विषयवाक्यस्य लिङ्गोक्तिः । द्वितीये कैमुत्येन साधकतोपेतलिङ्गोक्तिः । तृतीये स्वपरसाधकबाधकरूपस्य प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यस्योक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥

वाक्यार्थविवरणम्

'भारं निधाय तं भारं भर्तुं यदा स तन्द्रियते' इत्यस्य तात्पर्यं यदा तं भारं भर्तुं नेच्छतीति । पुनरस्तमेतीत्यस्य तात्पर्यं तदासौ नश्यतीति ॥ कुत इत्यत आह ॥ अस्थूलत्वादिसमभिव्याहारादिति ॥ अस्थूलमित्यादावन्यवस्तुस्वभावव्यावृत्तेरेवार्थतयोक्तत्वेन तत्समभिव्याहारात् न तदश्नातीत्यत्रापि तथैव व्याख्येयमित्याशयः ॥ १,३,३ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ अन्येषां वस्तूनां भावानां स्थौल्यादीनां व्यावृत्तेश्चाक्षरं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ एतद्वैतदिति ॥ एतदाकाशाश्रयत्वेन वक्ष्यमाणमक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्मेति तदेतल्लक्षणकं ब्राह्मणाः ब्रह्मज्ञानिनः अभिवदंतिवै किं तल्लक्षणमित्यत आह ॥ अस्थूलमित्यादि ॥ प्राकृतस्थौल्यादिरहितमित्यर्थः । अलोहितं लोहितोपलक्षितरूपमात्रशून्यम् अच्छायन्तेजोरूपत्वात् । अज्ञानरहितम् असङ्गं निर्लेपम् । अतेजस्कं वर्चोरहितम् अप्राणं चक्षुःश्रोतृवाङ्मनोतिरिक्तज्ञानकर्मेन्द्रियशून्यम् । अमुखं तदुपलक्षितशरीररहितम् । अमात्रं परिमितिशून्यम् । न विद्यते अन्तरं यस्यतदनन्तरं न विद्यते बाह्यं यस्य तदबाह्यम् इदमेव सर्वान्तरम् । बाह्यं चेति यावत् । तर्ह्यप्राकृततमो वाय्यादिरस्ति किं नेत्याह ॥ तमोवाय्वादीनामिति ॥

(वाक्यार्थमञ्जरी)

सङ्गतानामित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् सुधानुसारेण छायाया अपि सर्वात्मना निवृत्तिर्द्रष्टव्या । एकवाक्यपठितशब्देष्वित्थं वैषम्याश्रयणमदृष्टचरमित्यतोत्र बृहद्भाष्योदाहृतस्मृतिमुदाहरति ॥ अदुःखमसुखमिति ॥ यथात्रासुखमित्यनेन बाह्यसुखनिषेधेपि अदुःखमित्यनेनदुःखमात्रनिषेधः तथात्रापीत्यर्थः । ननु परमात्मनः सर्वथा वायुरहितत्वे प्राणाद्वायुरजायतेति ऋचिप्राणः पृथग्वर्त्मेति छन्दोगेश्वसितं मातरिश्वेति भागवते च मुख्यप्राणस्य भगवच्छ्वासजन्यत्वाभिधानं श्वासैजदलकव्रातमित्यादि भागवतद्वादशस्कंधवाक्यं च कथं सङ्गच्छत इति चेदुच्यते । नात्रश्वासरूपवायुनिषेधः क्रियते किं तु देहारम्भकस्यैव । आकाशसहपाठात् । न ह्याकाशस्य देहारम्भकत्वेन निषेध्यत्वं विना प्रकारान्तरमस्ति श्वासश्चतत्स्वरूपभूतोस्त्येव । अत एव छान्दोग्यभाष्ये । 'वाय्वादिप्राणशक्यं न यत्तत्कर्ताहरिर्यतः ॥ प्राणस्तेन पृथग्वर्त्म' इति भगवत्प्राणस्य वाय्वादिप्राणाशक्यकार्यकर्तृत्वोनपृथग्वर्त्मत्वमुक्तम् । यद्वा त्यागनिरोधाभ्यां सुखदुःखापादकास्मदादिश्वासतुल्योभयविधश्वासनिरोधोऽत्र क्रियते । एतदभिप्रायेणैव बृहद्भाष्य भावबोधे प्राकृताप्रकृतोभयश्वासनिषेधेनैतत् श्रुतिव्याख्यानं कृतम् । ननु मध्यमाक्षरस्यापि अप्राकृतविग्रहवत्त्वेन प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यसम्भवात्कथमनेन विष्णुत्वनिश्चय इत्यत आह ॥ मध्यमाक्षरस्येति ॥ सापेक्षनिरपेक्षयोर्मध्ये निरपेक्षस्यैव ग्राह्यत्वादिति भावः । अनेन प्राकृतस्थौल्यादिनिषेधेन ॥ विष्णावेव मुख्यतेति ॥ चतुर्विधनाशशून्यत्वेनाक्षरस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्रैव पौष्कल्यादिति भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

४. सदधिकरणम्

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि' (छां.उ. ६-२-१) त्यादिना सतः स्रष्टृत्वमुच्यते । तच्च सत् 'बहु स्यां प्रजायेये' (छां.उ. ६-२-३)ति परिणामप्रतीतेर्न विष्णुः । स 'ह्यविकारस्सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरि'त्यादिनाऽविकारः प्रसिद्ध इत्यतो ब्रवीति ॥

॥ ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥ १३ ॥

'तदैक्षते' तीक्षतिकर्मव्यपदेशात्स एव विष्णुरत्रोच्यते । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ.उ. ५-७-२३) 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' (बृ.उ. ५-८-११) त्यादिना तस्यैव हि

(सूत्रभाष्यम्)

तल्लक्षणम् । बहुत्वं चाविकारेणैवोक्तं 'अजायमानो बहुधा विजायत' (तै.आ. ३-१३-१) इति ॥ १३ ॥ इति सदधिकरणम् ॥ ४ ॥

सत्तर्कदीपावली

सदेवसोम्येत्यादेरयमर्थः । 'सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिश्रुत्या यत् जगत्स्रष्टृ श्रूयते तत्प्रधानं भवेत् । बहुधा जायमानत्वेनोच्यमानत्वात् । बहुधा परिणामस्तु जडरूपप्रधानधर्मो न विष्णुधर्मः । 'अविकारः शुद्ध' इत्यादिवचनैः विष्णोरविकारत्वेनोक्तत्वादिति चेन्मैवम् । विष्णुरेवात्र सच्छब्देनोच्यते न प्रधानम् ईक्षितृत्वेनोच्यमानत्वात् । ईक्षितृत्वं मुख्यं न विष्णवन्यस्य सम्भवति 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्ट' इत्यादि श्रुतिविरोधात् । 'अजायमानो बहुधा विजायत' इति अपरिणामस्यैव बह्ववतारश्रवणात् विष्णोर्न बहुभावनश्रुतिर्विरुध्यते ॥ १३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य ''तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत'' इति सतः स्रष्टृत्वमुच्यते । तच्च सत्परिणामप्रतीतेः प्रकृतिरिति प्राप्ते प्रत्याह– 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः' । तत्सदैक्षत बहुभवेयं प्रजनयेयमितीक्षतिकर्मव्यपदेशात् । ''तत्तेजोऽसृजत'' इति तत्पूर्वकर्म व्यपदेशान्नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिना चेक्षतिपूर्वकव्याकरणादिकर्मव्यपदेशात् । स एवेश्वरस्सन् सर्वशब्दोक्तः । न तत्प्रधानमीक्षतिशक्त्या कर्तृकर्मशक्त्या च विहीनत्वात् ॥ इति सदधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र 'सदेव सोम्य' इत्यादिसृष्टिप्रतिपादकस्थानगतसन्नाम्नो ब्रह्मप्रधानयोः कारणत्वसाम्येन साधारणस्य भगवति समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयवाक्यमुदाहृत्य विषयादिकं च सूचयति ॥ सदिति ॥ 'जन्माद्यस्य यतः' इति जगत्स्रष्टृत्वं विष्णोरुक्तं तच्छन्दोगश्रुतौ सतः प्रतीयते 'तत्तेजो असृजत' इत्यादिना । तस्य च विष्णोरन्यत्वे अन्यस्यैव स्रष्टृत्वप्रसङ्गादवश्यं निर्णेयत्वम् । तत्सदत्र विषयः । किं ब्रह्म उत प्रधानमिति सन्देहः । कारणत्वसाम्यं सन्देहबीजमिति भावः । सयुक्तिकं पूर्वपक्षयति ॥ तच्चेति ॥ एतत्सत् प्रधानमेव भवेन्न तु विष्णुः । 'बहुस्यां प्रजायेय' इति सतो बहुभावाख्यविकारित्वश्रवणादित्यर्थः । विकारित्वप्रतीतावपि कुतोऽयं न विष्णुरित्यत आह ॥ स हीति ॥ विष्णोः प्रमाणैरविकारित्व-

(तत्त्वप्रकाशिका)

प्रसिद्धेस्तस्मिंस्तदसम्भवात् प्रधाने च तत्सम्भवात् तदेव सदिति तस्यैव जगत्कारणत्वमिति भावः । न वेतत्स्थाने प्रधानस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपादानकारणताऽभ्युपगमेनानिष्टा-भावाद्व्यर्थमेवेदमधिकरणं प्रतीयत इति । मैवम् । भवेदेतद्यद्येतत्प्रकरणे विकारिकारणमेवोच्येत । नैतदस्ति । 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्तेजोऽसृजत' 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इत्यादिब्रह्मलक्षणानां श्रवणात् । सिद्धान्तयत् सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ सदेवेत्यादिस्थाने सच्छब्देन विष्णुरेवोच्यते । सतस्तदैक्षते-तीक्षत्याख्यव्यापारश्रवणात् । जडप्रधानस्येक्षणासम्भवादित्यर्थः । अपि च विष्णवन्यस्य कस्या-पीक्षतिर्मुख्यतो न विद्यते किमु जडस्येत्याशयेनाऽऽह ॥ नेति ॥ एतेन 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्' इत्यादिवत् अभिमानिविवक्षयेक्षत्युक्तिरिति परास्तम् । ननु निरवकाश-विकारित्वलिङ्गेनेक्षतिव्यपदेशो गौणः किं न स्यात् । 'सत्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' इत्यादेः प्रधानस्य ज्ञानोपादानत्वादित्यत आह ॥ बहुत्वं चेति ॥ बहुभावस्य विकारित्वं विनैव स्वरूपबहुत्वेन सावकाशत्वान्न तद्बलेनेक्षतेर्गौणत्वं कल्प्यमिति भावः ॥ अजायमानोऽविकुर्वाणः । अतः परं ब्रह्मैवैतत्स्थानप्रतिपाद्यं सदिति तस्यैवैतत्स्रष्टृत्वम् इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीदित्यत्र प्रस्तुतसोमलतां ''सोमो वै'' इत्यनूद्य तस्य राजत्वं गन्धर्वेषु भवनं चोच्यते । तदुभयं सोमलतायामसम्भावितम् । लताऽभिमानिचन्द्रविवक्षया यथा तथेत्यर्थः । यद्यपि ''बहु स्याम्'' इति श्रुतौ बहुभावः प्रागुक्तविधया बहुरूपत्वेनापि सावकाशः। तथाऽपि प्रकर्षेण जायेयेत्युत्तरपदे विकाररूपजननश्रवणात्परिणाममादायैवेति शङ्कितु-रभिप्रायमाशङ्क्य प्रजायेयेत्येतदन्तं वाक्यमुदाहृत्य ''परिणामप्रतीतेः'' इत्याह भगवान्भाष्य-कारः । स्वरूपबहुत्वेनेति वदता टीकाकृताऽपि प्राशस्त्यमेव प्रशब्दार्थः । न तु प्रकर्षेण जन्मेति सिद्धान्ते परिहारोऽपि सूचितः । भगवत्स्वरूपाणां मत्स्यकूर्मादीनामवताररूपं बहुधा जन्म प्रशस्तमेव पुण्यकरत्वात् । न प्रकर्षेण जन्म । शुक्लशोणितविकाररूपदेहाभावादिति विवेकस्य स्वरूपपदेनैव सूचनादित्यनुसन्धेयम् । नन्वेवमुभयोरपि प्रशब्दार्थत्वसम्भवात्कथं निर्णय इति चेन्न । ''नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'' इत्यादि श्रुतेः भगवतोऽन्यत्र चित्प्रकृतावपि मुख्यत ईक्षितृत्वासम्भवेन पराभिमतोपचारस्याऽप्यसम्भवान्निरवकाशसौत्रहेतुना निर्णयोपपत्तेः । अत एव गङ्गशब्दवदीक्षितृशब्दमात्रस्य कथञ्चिदन्यथीकरणसम्भवेऽपि गङ्गायाः प्रवहनव्या-पारवदीक्षणव्यापारस्याशब्दतया कथञ्चिदप्यन्यथीकरणासम्भवेन स्वहेतोरतिदृढत्वसम्पादनाय

(गुर्वर्थदीपिका)

''ईक्षति कर्मे''त्याह भगवान्सूत्रकारः । तदपि ''तदपोऽसृजत'' इति ईक्षणव्यापारकार्यसृष्टि-कर्तृत्वाख्यपुंप्रयत्नकथनात् श्रुत्यैवोक्तप्रायमेवेति न श्रुतिसूत्रयोर्वैरूप्यमिति विवेकिभिरूह्यम् ॥

भावबोधः

ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥ १३ ॥ कारणत्वसाम्याद् विष्णोरचेतनप्रकृतेश्च 'सदेव सोम्य' इत्यादिसृष्टिस्थानसाधारणमिति न्यायविवरणं मूलीकृत्य सच्छब्दस्योभयत्र प्रसिद्ध-त्वमाह– अत्र सदेव सोम्येत्यादीति । स्थानगतसन्नाम्न इति । तथा च ''स्थानं लिङ्गमनुग्रहः'' इत्यनुव्याख्यानोदाहृतन्यायविवरणविसंवादो न भाष्यस्येति भावः । अनुव्याख्यानन्याय-विवरणयोः स्थानशब्दग्रहणं तु 'सदेव सोम्येदं सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इत्यादिसृष्टिस्था-नगतबहुवाक्येषु सच्छब्दस्य श्रुतत्वात्तत्समन्वयोक्त्या तद्युक्तवाक्यानां विष्णुपरत्वसाधने स्थानसमन्वयोऽप्युक्तो भवतीति ज्ञापयितुं कृतमिति भावः । कारणत्वसाम्येनेति । अत्र ''अग्र आसीत्'' इति प्रतीतं महदादिसकलकार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वरूपं कारणत्वमुभयत्र प्रसिद्धिद्योतकत्वेन तत एव सन्देहबीजत्वेन च विवक्षितम्; न तु 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिनोक्तं तस्येक्षणादिना सहप्रतीतस्य साधारण्यहेतुत्वाद्यनुपपत्तेः । टीकायाम्, तत्तेजोऽसृजतेत्यादिनेति तु भाष्योक्तस्रष्टृत्वाक्षेपसमर्थनार्थमुक्तम् । अत एव, सदेव सोम्येति वाक्यमुदाहृतम् । कारणत्वमात्रं सन्देहबीजमिति । वक्ष्यति च – श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु सदेवेत्युक्तसतो विष्णुत्वं न सम्भवति । अस्य सतो बहु स्यामिति परिणामरूपजडधर्मोक्तेः । तस्य च ''अन्यभावव्यावृत्तेश्च'' इति विष्णोरन्यवस्तुस्वभावव्यावृत्तेरुक्तत्वेन विष्णावपीति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायमुपजीव्य पूर्वपक्षोत्थानादिति ज्ञातव्यम् । किं ब्रह्मेति । अत्र सदेव सोम्येत्युक्तं सत् किं जडप्रकृतिः किं वा ब्रह्मेति चिन्ता । तदर्थं बहु स्यामित्युक्तबहुभावस्य विकारात्मकत्वेन विष्णावनवकाशतया तदैक्षतेत्युक्तमीक्षणं परिणामिजडप्रकृतौ गौणमङ्गी-कार्यम् । किं वा ईक्षणस्य मुख्यत्वमङ्गीकृत्य मुख्येक्षणकर्तृत्वस्य जडप्रकृतावनवकाशेन बहु स्यामिति श्रुतेः स्वरूपबहुत्वार्थकत्वेन सावकाशत्वमङ्गीकार्यमिति । तदर्थमस्मिन् प्रकरणे तत्कल्पकानि सतो विष्णुत्वज्ञापकानि न सन्त्युत सर्वाधारत्वसुप्तप्राप्यत्वादीनि सन्तीति । भाष्ये पूर्वपक्षे प्रधानग्रहणज्ञापकाभावेऽपि उदाहृतन्यायविवरणगताचेतनप्रकृतेश्चैतन्मूलीकृत्य पूर्व-पक्षमाहतत्सत्प्रधानमेवेति । ''अविकारः सदे''त्युदाहरिष्यमाणप्रमाणानुरोधेन भाष्यगतपरि-णामपदं व्याचष्टे– बहुभावाख्यविकारित्वेति । तस्मिंस्तदसम्भवादिति । अनेन बहु स्यां

(भावबोधः)
प्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावादृष्टिरिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति । तदक्षरार्थस्तु– बहु स्यां प्रजायेयेत्युक्ततेज आदिभवनं चेतनत्वेन ततो भिन्नब्रह्मणो न सम्भवति । चेतनस्य जडादत्यन्तभिन्नस्य जडात्मना भवनस्य यतो देवदत्तघटादावन्यत्रादृष्टिरिति विकारिकारणमेवेति ''तदपोऽसृजतेत्या''दौ तेजः प्रभृतिभूतानामबादिकं प्रत्युपादानस्यापि विवक्षितत्वादिति भावः। ब्रह्मणो लक्षणश्रवणादिति । समाधिकराहित्यस्रष्टृत्वादीनामप्येतद्वाक्योक्तत्वात्तस्य प्रधानपरत्वे उक्तब्रह्मलक्षणानामतिव्याप्तिप्रसङ्गेन सिद्धान्तिनोऽनिष्टं स्यादिति तत्समन्वयो वक्तव्य इति भावः। अनेन स्रष्टृत्वग्रहणमुपलक्षणत्वेनेत्युक्तं भवति ईक्षत्याख्यव्यापारश्रवणादिति । अनेन सूत्रे कर्मपदं क्रियापदमित्युक्तं भवति । जडप्रधानस्य ईक्षणासम्भवादित्यर्थ इति । अनेनाचेतनस्येक्षणादृष्टिरिति न्यायविवरणमुक्ताभिप्रायं भवति । एतेनेति । विष्णुव्यतिरिक्तचेतनस्य मुख्यतो द्रष्टृत्वाभावप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः । सोमो वै राजेति । 'यथा सोमो वै राजा गन्धर्वेष्यासीत्तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन्' इत्यादौ सोमलताभिमानिचेतनविवक्षया गन्धर्वेष्वासीदिति व्यपदेशः तथात्रापि प्रधानाभिमानिचेतनविवक्षया ईक्षितृत्वव्यपदेश इत्यर्थः । बहुभावस्य विकारित्वं विनैवेति । अनेन बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विनातन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यत इति न्यायविवरणमप्युक्तभावं भवति । तत्तन्नियामकतयैव स्वरूपबहुत्वस्य विवक्षितत्वात् । अविकुर्वाण इति । तेन न तदुहादरणस्य प्रकृतासङ्गतिरिति भावः ॥ ४ ॥ इति सदधिकरणम् ॥

भावदीपः

ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॐ ॥ १३ ॥ अत्र न्यायविवरणे कारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्च 'सदेव सोम्य' इत्यादिसृष्टिस्थानं साधारणमिति अनेकप्रकरणजातरूपस्थानं समन्वेतव्यमुक्तम् । तच्च न साक्षात् । किन्तु तत्स्थसन्नामसमन्वये तद्युक्तानेकप्रकरणसम (न्वयद्वा) न्वयो भवतीति सच्छब्दसमन्वयद्वारेत्यभिप्रेत्य भाष्ये तच्च सदिति सन्नाम समन्वेतव्यं प्रदर्शितमिति भावेनान्यत्रोक्तमेव साधारण्यं व्यनक्ति ॥ अत्र सदेवेति ॥ सृष्टीत्युपलक्षणम् । सदेव सोम्य । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति सति सम्पद्य न विदुः । सत आगत्य न विदुरित्यादि सृष्टिसुप्तिसर्वाश्रयत्वादिप्रतिपादकानेकप्रकरणजातरूपस्थानगतस्येत्यर्थः ॥ कारणत्वेति ॥ सदेवेति वाक्ये विश्वस्मात् पूर्वं सत्वोक्त्या प्रतीतकारणत्वसाम्येनेति वा तत्तेजोऽसृजतेति वाक्यप्रतीतकारणत्व-

(भावदीपः)

साम्येनेति वाऽर्थः । अधिकं चन्द्रिकायाम् । सङ्गतिपरत्वेन तावद्भाष्यं व्याकुर्वन् सतः स्रष्टृत्वमुच्यत इति स्रष्टृपदसूचितमाक्षेप्यं दर्शयति ॥ जन्मादीति ॥ अत्र भाष्यटीकयोः स्रष्टृत्वशब्दः कारणत्वमात्रपरः स च गुणान्तरोपलक्षक इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । उच्यत इत्यस्यार्थः ॥ प्रतीयत इति ॥ सदेवेत्यादि तु वाक्यप्रतीकं सन्नामप्रदर्शनार्थमिति दर्शयन् व्याचष्टे ॥ छान्दोगश्रुतौ सत इति ॥ षष्ठेऽध्याय इत्यर्थः । 'इत्यादिनेत्यनेनोपात्तं वाक्यमाह ॥ तत्तेज इति ॥ एतेन जन्मादिनयोक्तं स्रष्टृत्वमित्यादिना सत उच्यत इति भाष्ययोजना दर्शिता । तच्च सदित्यादिभाष्यतात्पर्यमाह ॥ तस्य चेति ॥ विष्णावयुक्तविकाररूपपरिणामोक्तेर्विष्णोरन्यत्व इत्यर्थः । स्रष्टृत्वमित्युक्तितात्पर्यमाह ॥ अन्यस्यैवेति ॥ इति सङ्गतिसम्भवान्निर्णेयत्वम् । सत इत्यनुषङ्गः । भाष्ये न विष्णुरित्युक्तावपि न्यायविवरणोक्तिमनुरुध्य उत प्रधानमित्युक्तम् । तदैक्षतेतीक्षणश्रवणेऽप्यदृष्टं द्रष्टृत्यक्षरवाक्य इव प्रथमत एवाप्रतीतेरस्ति सन्देहनिविष्टत्वं प्रधानस्येति पूर्वमेवोक्तमिति भावः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याख्यातुमवतारयति ॥ सयुक्तिकमिति ॥ तच्च सन्न विष्णुरिति प्रतिज्ञाभाष्यं फलितार्थपरं मत्वा व्याख्याति ॥ प्रधानमेवेति ॥ हेत्वंशार्थमाह ॥ बहु स्यामिति ॥ बहुभावेति ॥ तेजःप्रभृत्यात्मना । न तु स्वरूपबहुभावेनेत्यर्थः । इत्यादिनेत्यस्यार्थः ॥ प्रमाणैरिति ॥ भाष्ये हिर्हेताविति भावः । अस्त्वविकारित्वं विष्णोः परिणामोऽप्यस्त्वित्यतः बहु स्यां प्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावाद्दृष्टिरिति न्यायविवरणोक्तं हृदिकृत्वाऽऽह ॥ तस्मिन्निति ॥ निर्विकारे हरौ । तस्य तेजःप्रभृत्यात्मना बहुभवनरूपविकारस्य क्वाप्येवमदृष्ट्याऽसम्भवादित्यर्थः ॥ प्रधाने चेति ॥ तस्य विकारित्वादिति भावः ॥ जगत्कारणत्वमिति ॥ एतेन भाष्ये स्रष्टृत्वपदम् अनन्याधीन-कारणत्वमात्रपरमिति दर्शितम् । ईक्षणं त्वभिमानिद्वारा वा ज्ञानहेतुत्वाद्वा युक्तमिति भावः ॥ नन्विति ॥ उक्तदिशाऽनन्याधीनकारणत्वरूपब्रह्मलक्षणाक्षेपासम्भवेऽपि गुणान्तराक्षेप-प्रदर्शनायेयमाशङ्केति ज्ञेयम् । प्रधानस्य सत्पदवाच्यत्वेऽपीत्येतावति वाच्ये स्थान इत्युक्तिर्वक्ष्य-माणनेकप्रकरणगतबहुगुणाक्षेपोक्तिसौकर्याय ॥ उच्येत ॥ प्रतीयेत । यद्वा तेजःप्रभृतेरग्रे त्रिवृत्करणोक्त्योपादानभूतत्वमप्यस्तीत्येवमुक्तिः ॥ एकमेवेति ॥ तेन समाभ्यधिकराहित्योक्त्या सदेवेत्युक्तकारणत्वस्यानन्याधीनतोक्तेः कारणत्वं ब्रह्मलक्षणमिति वा समाभ्याधिक-राहित्यादिकं पृथगेकं लक्षणमिति वा एतदुक्तिः । एतच्च जन्मादिसूत्रेऽर्थात्सिद्धम् । ''सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च कथ्यन्ते तस्योत्कर्षप्रसिद्धय'' इत्युक्तेः ॥ सन्मूला इति ॥ प्रजाः प्रतिनिमित्तत्वस्थितिहेतुत्वसुप्तगम्यत्वादीनां श्रवणात्तेषामतिव्याप्तिः

(भावदीपः)

स्यादिति भावः । प्रतिष्ठापकत्वं च मुक्तिदत्वम् । तत्प्रतिष्ठाश्च मोक्षगा इति तद्भाष्योक्तेः ॥ सता सोम्येति ॥ लयकर्तृत्वं च लब्धम् । प्रजास्तद्वत् प्रजालय इति तद्भाष्योक्तेरेवेति ध्येयम् ॥ किञ्चित् शेषोक्त्या प्रतिज्ञाहेतूक्तिपरं भाष्यं व्याचष्टे ॥ सदेवेति ॥ अत्रेत्यस्यार्थः स्थान इति । कर्मशब्दार्थो व्यापारेति । तत्कृत्यं चन्द्रिकायां व्यक्तम् । तत्वप्रदीपे तु न कर्तृत्वं न कर्माणीति गीतावाक्य इव कर्मेति सृष्टिरुच्यते । ईक्षतिसृष्ट्योरुपदेशादित्यर्थ इत्युक्तम् । विष्णुरेवेत्युक्त्या न प्रधानमिति दर्शितम् । तत्र हेत्वाकांक्षायामचेतनस्येक्षणादृष्टिरित्यन्यत्रोक्तमीक्षणस्य निरवकाशत्वमाह ॥ जडेति ॥ तत्तेज ऐक्षतेत्युक्तं तेजःप्रभृत्यपि चेतनमेवेत्यभिमानिनये वक्ष्यत इति भावः । श्रुत्यर्थं वदन्नेवावतारयति ॥ अपि च विष्ण्विति ॥ एतेनेति ॥ श्रुतौ विष्णवन्यस्य मुख्येक्षणनिषेधेनेत्यर्थः । यथा सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्तं देवा ऋषयश्चाभ्यध्यायन्नित्यादौ सोमलताभिमानिचेतनविवक्षया गन्धर्वेष्वासीदित्युक्तिस्तथेत्यर्थः । भाष्ये बहुत्वं चाविकारेणोक्तं श्रुतावित्युक्तम् । तावता कथमुक्तशङ्काव्युदास इत्यतो बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वार्थतयैव युज्यत इत्यन्यत्रोक्तमत्रसंयोज्य भाष्यभावमाह ॥ बहुभावस्येति ॥ स्वरूपेति ॥ अत्र श्रुतौ स्वरूपबहुभवनमेवोच्यते न तु तेजः प्रभृत्यात्मना बहुभवनम् । बहु स्यामित्युक्त्वा 'तत्तेजोऽसृजतेत्युक्तिस्तु सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं नियामकतयाऽस्य तु । बहुरूपो भवानीति स्याज्जगच्चेत्यचिन्तयदिति तैत्तिरीयभाष्योक्तदिशा तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुभावसङ्कल्पानन्तरं नियम्यं तेजःप्रभृतिसृष्टवानित्युपपन्नेति । तदुक्तं चतुर्थपादीयानुव्याख्याने । "बहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते । तत्तद्गतेन रूपेण तदर्थं ह्यसृजज्जगदिति" । न्यायविवरणे चोक्तं बहुभावश्रुतिस्त्वित्यादि । विवृतमेतच्चन्द्रिकायाम् । 'बहु स्यामिति सङ्कल्प्य तेजः प्रभृतिसर्जनम् । गुरुः स्यामिति सङ्कल्प्य शिष्यसम्पादनादिवत्' इति । सूत्रार्थं विवृण्वन्नेव फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरवकाशनिर्बाधमुख्येक्षणरूपसाधकभावादित्यर्थः । सदिति सूत्रे शेषोक्तिः । सदिति नपुंसकानुरोधात् ब्रह्मेत्युक्तिः । मम योनिर्महद्ब्रह्मेति प्रधानेऽपि ब्रह्मशब्दोऽस्तीति परं ब्रह्मेवेत्युक्तम् । अयं च तत्त्वित्यनुवृत्ततुशब्दस्य स इत्यनेनान्वयेन लब्धोऽर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । तस्यैवेति पूर्वाक्षेपकभाष्यस्य विपर्ययेणोपसंहारः ॥ स्रष्टृत्वमिति ॥ अनन्याधीनकारणत्वादिकम् अत्र श्रुतं प्रागुक्तं चेत्यर्थः । यद्वा ईक्षणेन सच्छब्दितस्य चेतनत्वे निश्चिते तत्तेजोऽसृजतेत्यादेः सृष्टिपरत्वस्यैव सम्भवेन कारणत्वमात्रपरत्वस्याकल्प्यत्वात् स्रष्टृत्वमित्युक्तम् । यत्तु कश्चिदाह । व्यापारपरस्य कर्मपदस्य धातुनिर्देशरूपेक्षतिपदेन सामानाधिकरण्यायोगः कर्मपदवैयर्थ्यम् । स इत्यस्य साध्यनिर्देशरूपत्वे

(भावदीपः)

पक्षनिर्देशाभावेन पूर्वोत्तराधिकरणवैरूप्यं चेत्यादि । तन्न । धातु निर्देशेन तदर्थस्येक्षणस्यात्र-लक्ष्यत्वात् । अत एव टीकायां प्रधानस्येक्षणासम्भवादित्युक्तम् । न्यायविवरणे चाचेतनस्ये-क्षणादृष्टिरिति । तथा चेक्षणाख्यव्यापारेत्यर्थोपपत्तेः । कर्मपदसार्थक्यस्य पक्षविशेषानु-क्तिकृत्यस्य च चन्द्रिकायां व्यक्तत्वात् ॥ १३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ ईक्षति कर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥ स्थानगतसन्नाम्न इति ॥ तथा च स्थानं लिङ्गमनुग्रहः सृष्टिस्थानं साधरणमित्यनुव्याख्यानन्यायविवरण विरोधोभाष्यस्येति निरस्तम् । तत्र स्थानपदेन तद्गतसन्नाम्नोविवक्षितत्वात् ॥ अत एव सङ्ग्रहभाष्ये सोऽक्षरः सन् हृदब्जगः इति सन्नामगृहीतम् ॥ अनुव्याख्याने स्थानग्रहणं तु सदेव सौम्येदं सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः इत्यादि सृष्टिस्थान-स्थबहुवाक्येषु श्रुतत्वात्समन्वयोक्त्या तद्युक्तवाक्यानां विष्णुपरत्वसाधने स्थानसमन्वयो-प्युक्तोभवतीति फलितविवक्षयाकृतम् ॥ इदमग्र आसीदिति सकलकार्यं प्रति, प्रतीतपूर्व-वृत्तित्वसाम्यं नेत्यर्थः ॥ तदैक्षतेति प्रकृतौ विरुद्धमिति चेत् बहुस्यामिति विष्णोरपिविरुद्धमिति साम्यमेवेति ॥ स्पष्टमेतन्न्यायविवरणटीकायाम् ॥ श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ॥ अव्यवहितसङ्गतिस्तु सदेवेत्युक्तसतोविष्णुत्वे बहुस्यामित्युक्त बहुभावोयुक्तः ॥ अन्यभावव्यावृत्तेरुक्तत्वेन परिणाम-रूपजडधर्मायोगादिति पूर्वाधिकरणसिद्धांतन्यायमुपजीव्य पूर्वपक्षोत्थानादिति ज्ञेयम् ॥ यद्वा तदैक्षतेत्युक्तस्वातन्त्रेणेक्षिताऽन्यः स्यात्तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ, नान्यदतोऽस्तिद्र-ष्ट्रित्युक्तस्वातन्त्र्येण द्रष्ट्रक्षरं चान्यत्प्रसज्येतेत्याक्षेपेणोत्थानादाक्षेपिकीसंगतिरिति ज्ञेयम् ॥ अत एव भाष्ये नान्योतोस्ति द्रष्टा, नान्यदतोस्तिद्रष्ट्रित्यादेः तस्यैव तल्लक्षणमिति वक्ष्यतीत्यति-चतुरस्रम् ॥ तत्तेजोऽसृजदित्यादिनेति ॥ यद्यपि भाष्ये सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिनेत्युक्तं तथापि तत्र कारणत्वमात्रप्रतीतेः स्रष्टृत्वाक्षेपायोगादादिपदगृहीतस्य तदैक्षत तत्तेजोऽसृजते-त्यस्यैव ग्रहणं कृतम् । भाष्ये मुखतस्तदुदाहरणं तु विषयप्रदर्शनार्थम् ॥ किं ब्रह्मेति ॥ किमत्रोक्तं, सद्बहुभावश्रवणात्प्रधानम् उत ईक्षणश्रवणाद्ब्रह्मेति चिन्ता, तदर्थं निरवका-शबहुभावबलादीक्षतिव्यपदेशस्योपादाने कर्तृत्वोपचारेणाभिमानिविवक्षयावा, सावकाशत्वम्, उत मुख्यार्थेक्षणकर्तृत्वोक्तिबलाद्बहुभावस्वरूपबहुत्वमादाय सावकाशत्वमिति ॥ कारण-त्वमात्रमिति ॥ अग्रआसीदिति प्रतीतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वमात्रम् ॥ न तु तत्तेजोऽसृज-तेत्युक्तानन्याधीनकारणत्वम् ॥ तस्येक्षणादिना सह प्रतीतस्य साधारण्यहेतुत्वानुपपत्तेः ॥ तस्यैव

(वाक्यार्थमुक्तावली)

ब्रह्मलक्षणस्याक्षेप्यत्वाच्च । प्रधानमेवेति ॥ उभयत्र प्रसिद्धशब्दस्य पूर्वपक्षिणा भगवति प्रसिद्धिमात्रं त्याजनीयम्, न तु प्रधाने सिद्धिः सम्पादनीया सिद्धत्वात् ॥ सिद्धान्तिनापि अन्यत्र प्रसिद्धिमात्रं त्याजनीयं, न तु भगवति प्रसिद्धिः सम्पादनीया, सिद्धत्वादित्याशयेन भाष्ये तच्च सन्न विष्णुरित्येवोक्तावपि वस्तुतः प्रधानस्य पूर्वपक्षकोटित्वादचेतन प्रकृतेश्चेति न्यायविवरणानुरोधेन प्रधानमेवेति संयोज्यैवकारव्यवच्छेद्यप्रदर्शनपरतया भाष्यं योजितं द्रष्टव्यम् । तस्यैव जगत्कारणत्वमिति ॥ एतेन भाष्ये स्रष्टृत्वपदमनन्याधीनकारणत्वमात्रपरमित्युक्तं भवति ॥ सतः स्रष्टृत्वमुच्यत इति स्रष्टृपदस्वारस्यं वक्तुं तदुपलक्षणं मत्वा स्थानसमन्वयप्रदर्शनेन जन्मादिसूत्रोक्तानां सर्वेषामपि लक्षणानामतिव्याप्तिपरिहारः क्रियतेऽतः स्थान-समन्वयोऽर्थवानेवेति च वक्तुमाशङ्कते, नन्वेतत्स्थान इति ॥ विकारिकारणमेवेति तदपो-सृजतेत्यादौ तेजःप्रभृतिभूतानाम् अबादिकं प्रत्युपादनस्यापि विवक्षितत्वादिति भावः ॥ श्रवणादिति ॥ तथाचातिव्याप्तिप्रसङ्गात्तन्निरासाय स्थानसमन्वयोऽर्थवानेवेति भावः ॥ सूत्रे स्थान समन्वयद्योतनाय समन्वेतव्यशब्दानुपादानम् ॥ अतेव भाष्येऽत्रेत्युक्तम् ॥ समन्वयसूत्रात्तुरन्वेति ॥ तदित्यनुवृत्तेः सर्वत्रानुषङ्गस्मरणाय एको नारायण आसीत्समुनिर्भूत्वा समचिन्तयतयदित्यादौ यः कारणतया समाख्यातः स एवेति समाख्याप्रदर्शनाय वा पुनः स इति निर्देशः ॥ अत भाष्ये स एव विष्णुरित्युक्तम् ॥ ईक्षतिरित्यस्य धातुनिर्देशत्वेऽपि तदर्थभूतमीक्षणमिहलक्ष्यते ॥ ईक्षतिव्यपदेशादित्युक्तेन प्रधानव्यावृत्तिः उपादानकारणे कर्तृत्वोपचारेण तदैक्षतेति व्यपदे-शसम्भवादित्यतः कर्मपदम् ॥ तच्चावान्तरव्यापारं (परं) तथा च नेक्षणं तेज आदिकमिव-प्रधानकार्यतयोच्यते ॥ किं नाम तेजआदिकार्यजनकत्वे पूर्वभाव्यवान्तरव्यापारतयोच्यते ॥ न च ज्ञानमवान्तरव्यापारीकृत्य स्रष्टृत्वमचेतनस्योपपद्यत इति सूत्रार्थं मनसि निधाय सतः प्रतीयत इत्यादिभाष्यं चानुसृत्य भाष्यार्थमाह ॥ सदेवेत्यादिस्थान इति ॥ सूत्रार्थस्तुस्पष्टः ॥ अपिचेति युक्त्यन्तरपरतया सूत्रस्यार्थान्तरमित्यर्थः ॥ तथाचायं सूत्रार्थः ॥ नान्योतोस्तिद्रष्टा, नान्यदतो-स्तिद्रष्टृित्यादौ तस्य विष्णोरेव स्वातन्त्र्येण सर्वविषयतया सम्पूर्णमीक्षणाख्यं कर्म नान्यस्येति व्यपदेशादत्रच तदैक्षतेति सतः मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायेन, मुख्यस्य निर्विशेषेणेति न्यायेनवा, स्वातन्त्र्येण सर्वविषये ईक्षणरूपक्रियारूपभगवल्लक्षणव्यपदेशाद्विष्णुरेव सत् नान्यचेतनाः । किमुजडमिति ॥ अत्रकर्मपदं तु विशेषबलादेव तदैक्षतेति क्रियाकर्तृभावः ॥ अतस्तल्लक्षणं भवत्येवेति द्योतयितुम् ॥ अत एव भाष्ये तस्यैव तल्लक्षणमित्युक्तम् ॥ एतेनेति ॥ एवं भाष्यकृतासूत्रस्य वृत्यन्तरवर्णनेनेत्यर्थः ॥ सोमोवैराजेति ॥ सोमोवैराजागन्धर्वेष्वासीत्तन्देवाश्च

(वाक्यार्थमुक्तावली)

ऋषयश्चाभ्यध्यायन्नित्यादौ लता विवक्षिता ॥ गन्धर्वदेशोत्पन्नस्य सोमस्य स्त्रीकामावैगन्धर्वामयैव स्त्रियापणध्वमिति तया सोमं राजानमक्रीणन्निति विक्रियादिलिङ्गश्रवणात् ॥ तत्र राजत्वम् ऋषिदेवताध्येयत्वं च यथाऽभिमानिविवक्षया एवं प्रकृते प्रधाने विरुद्धमीक्षणमभिमानिविवक्षयेति भावः ॥ ननु तदैक्षतेत्यत्र तेजआदिसृष्ट्यर्थं तत्सदैक्षतेति, ईक्षणाख्यव्यापारवदभवदिति न तेजआदिकार्यजनने ईक्षणमवान्तरव्यापारतयोच्यते, किन्तु तदीक्षणमात्मनिपरिणतमभवदित्येव । बहुस्यामिति निरवकाशविकारित्वलिङ्गश्रवणेनैक्षतेति कर्तृनिर्देशस्यापि गौणतया व्याख्येयत्वादिति भावेन शङ्कते ॥ ननुनिरवकाशेति ॥ व्याहतिपरिहाराय प्रकृतसङ्गत्यर्थं चाह ॥ अजायमानोऽविकुर्वाण इति ॥ अ.४ ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स ॐ ॥ सदेवेत्युक्त सतो विष्णुत्वं न सम्भवतीति । अस्यसत बहुस्यामिति परिणामरूपजडधर्मोक्तेः तस्य चान्यभावव्यावृत्तेश्चेति विष्णोरन्यवस्तु स्वभावव्यावृत्तेः उक्तत्वेन विष्णवसम्भवादिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायमुपजीव्य पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिः । कारणत्वधर्मसाधारण्येन उभयत्र प्रसिद्धत्वमाह ॥ कारणत्वसाम्येनेति । अत्राग्र आसीदिति प्रतीतं महदास फलकार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वरूपं कारणत्वमुभयत्र प्रसिद्धिद्योतकत्वेन तदेवं सन्देहबीजत्वेन विवक्षितम् । न तु तत्तेजोऽसृजत इत्यादिनोक्तं तस्येक्षणादिना सहप्रतीतस्य साधारण्यहेतुत्वाद्यनुपपत्तेः । टीकायां तत्तेजोऽसृजतेत्यादिनेति भाष्योक्तस्रष्टृत्वाक्षेपसमर्थनार्थमुक्तमिति भावः । न चात्र सृष्टिस्थानसमन्वयस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् भाष्ये सच्छब्दग्रहणमयुक्तमिति वाच्यम् । सदेवसोम्येदं सदायतनाः सत्प्रतिष्टाः इत्यादिसृष्टिस्थानगतबहुवाक्येषु श्रुतत्वात् तत्समन्वयोक्त्या तद्युक्तवाक्यानां विष्णुपरत्वसाधने स्थानसमन्वयोप्युक्तोभवतीति ज्ञापयितुं कृतमिति भावः । अविकारः सदेत्युदाहरिष्यमाणप्रमाणानुरोधेन भाष्यगतपरिणामपदं व्याचष्टे ॥ बहुभावाख्येति । विकारिकारणमेवेति । तदपोसृजतेत्यादौ तेजःप्रभृतिभूतानामबादिकं प्रति उपादानत्वस्यापि विवक्षितत्वादिति भावः । ब्रह्मलक्षणानां श्रवणादिति । समधिकराहित्यस्रष्टृत्वादीनामप्येतद्वाक्योक्तत्वात्तस्य प्रधानपरत्वे उक्तब्रह्मलक्षणानामतिव्याप्तिप्रसङ्गेन । सिद्धान्तानिष्टता स्यादिति तत्समन्वयो वक्तव्य इति भावः । अनेनभाष्ये स्रष्टृत्वग्रहणमुपलक्षणत्वेनेत्युक्तं भवति । ईक्षत्याख्यव्यापरेति । अनेन सूत्रे कर्मपदं क्रियापरमित्युक्तं भवति । एतेनेति ।

(तत्त्वसुबोधिनी)
विष्णुव्यतिरिक्तचेतनस्य मुख्यतो द्रष्टृत्वाभाव प्रतिपादकश्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः । सोमोवैराजेति । यथा सोमोवैराजा गन्धर्वेषु आसीत्तं देवाश्च ऋषयश्चभ्यधायन्नित्यादौ सोमलताभिमानिचेतन-विवक्षया गन्धर्वेषु आसीदिति व्यपदेशः तथा तत्रापि प्रधानाभिमानिचेतनविवक्षया ईक्षितृत्व-व्यपदेश इत्यर्थः । ननु गौणव्यपदेशे गुणयोगोनिमित्तं तत्र प्रकृतगुणयोगः कथमत्राह । सत्त्वादिति । तथा च ज्ञानोपादानत्वरूपगुणयोगात् गौणीवृत्तिरुपपन्नेति भावः । ननु अजायमानः इत्यत्राविकारेण बहुत्वानुक्तेः कथं प्रकृते तदुदाहरणम् । अत्राह । अविकुर्वाण इति । तथा च तदुदाहरणं न प्रकृतासङ्गतमिति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

स्वरूपबहुत्वेनेति ॥ स्वस्य यानि रूपाणि तेषां बहुत्वेनेत्याशयः । यथोक्तम् । बहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते । तत्तद्गतेन रूपेणेति ॥ १,३,४ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

स्थानेति ॥ अनेकप्रमेयप्रतिपादकमेकार्थे तात्पर्ययुक्तं स्थानम् ॥ कारणत्वसाम्येनेति ॥ अत्र सदेवसौम्येदमग्र आसीदित्यत्र अग्र आसीदित्यनेन प्रतीतं महदादि सकलकार्यं प्रतिपूर्व-वृत्तित्वरूपं कारणत्वमुभयत्र प्रसिद्धिद्योतकत्वेन तत एव च सन्देहबीजत्वेन विवक्षितम् । न तु तत्तेजोसृजतेत्यादिनोक्तम् । तस्य प्रधानासम्भावितेक्षणादिना सह प्रतीतस्य साधारण्य-हेतुत्वाद्यनुपपत्तेः । पूर्वाधिकरणे उत्तराधिकरणेत्वीक्षणस्य प्रथमाप्रतीतेरस्त्यवकाश इत्युक्तेश्च टीकायां तत्तेजोसृजतेति उक्तिस्तुभाष्योक्तस्रष्टृत्वापेक्षत्वसमर्थनार्थम् अत एव पूर्वं सदेव सौम्येति वाक्यमुदाहृतम् । तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोसृजतेति अस्यायमर्थः । तत्सदाख्यं ब्रह्म ऐक्षत विचारमकरोत् किमिति अहं बहुस्यां जगन्नियामकतया बहुरूपं स्यामिति तदर्थं प्रजायेय सृज्यंप्रजनयामीति तदित्थं विचिंत्य ॥ तेजःतेजोनामकरमासहितं तदभिमन्यमानं तेजोभूतम् असृजतेति तेजःप्रभृतीनामग्रे त्रिवृत्करणोक्त्या तेजःशब्दादेरभिमन्यमानभूतपरत्वस्यापि त्वेनोपादानस्यापि प्रतिपाद्यत्वाद्विकारिकारणमेवोक्तम् । एकं स्वावयवगुणकर्मादिभेदरहितम् अद्वितीयं समाभ्यधिकरहितम् ॥ सन्मूला इति ॥ हेसौम्य इमाः सर्वाः प्रजाः सत्परंब्रह्म मूलकर्तृयासां ताः सन्मूलाः । न केवलमेतावत् । किं तु सत् आयतनम् आश्रयो यासां ताः सदायतनाश्च न केवलं सांसारिकाः किं तु सत्प्रतिष्ठाः सत् प्रतिष्ठा प्रतिष्ठापकं यासां मुक्तप्रजानां

(वाक्यार्थमञ्जरी)

ताः सत्प्रतिष्ठा इत्यर्थः ॥ सतेति ॥ हेसौम्य यदाजीवः स्वपिति सुप्तोभवति तदा सता परमात्मना सम्पन्नः सङ्गतोभवतीत्यर्थः । ब्रह्मलक्षणश्रवणादिति ॥ एतद्वाक्यस्य प्रधानपरत्वे ब्रह्मलक्षणा-नामति व्याप्तिप्रसङ्गेन सिद्धान्तिनोनिष्टं स्यादिति तत्समन्वयो वक्तव्य एवेति भावः ॥ ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥ सदेवेत्यादौ श्रुतसच्छब्दवाच्यं सः विष्णुरेवेक्षतिरूपं चतत्कर्म चतस्य व्यपदेशात्तदैक्षतेतीक्षणाख्यव्यापारोक्तेरित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ विष्णुव्यतिरिक्तचेतनस्य मुख्यतोद्रष्टत्वाभावप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः ॥ सोमोवैराजेति ॥ यथासोमोवैराजा-गन्धर्वेष्वासीत्तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन्नित्यादौ सोमलताभिमानिचेतनविवक्षया गन्धर्वेष्वा-सीदिति व्यपदेशस्तथात्रापि प्रधानाभिमानीचेतनविवक्षयेक्षत्यादिव्यपदेश इत्यर्थः । गौणत्वव्यप-देशप्रयोजकमीक्षितृगतकारणत्वरूपगुणयोगंप्रधानेदर्शयति ॥ सत्वादिति ॥ सत्वगुणात्मकप्रधा-नादित्यर्थः ॥ स्वरूपबहुत्वेनेति ॥ स्वस्य यानि रूपाणि तेषां बहुत्वेनेत्यर्थः । प्रकृतोपयोगायाह ॥ अविकुर्वाण इति ॥

सूत्रभाष्यम्

५. दहराधिकरणम् ।

चन्द्रादित्याद्याधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्च ‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः .... किं तदत्र विद्यते ....’ (छां.उ. ८-१-२) ‘उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ । विद्युन्नक्षत्राणी’ (छां.उ. ८-१-३) त्यादिनाऽऽकाशस्य प्रतीयते। स चाऽऽकाशो न विष्णुः । ‘तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमि’ (म.ना.उ. ११)ति श्रुतेरित्यत आह ॥

॥ ॐ दहर उत्तरेभ्य ॐ ॥ १४ ॥

‘य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकाम-स्सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य’ (छां.उ. ८-७-३) इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो दहरे विष्णुरेव । ‘योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति’ (बृ.उ. ५-५) ‘स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित’ (छां.उ. १-६-७) इत्यादिना विष्णोरेव हि ते गुणाः ।

(सूत्रभाष्यम्)

'नित्यतीर्णाशनायादिरेक एव हरिः स्वतः ।
अशनायादिकानन्ये तत्प्रसादात्तरन्ति ही'ति पाद्मे ।
सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं स्वीकर्तव्यम् ॥
'सत्यकामः परो (कामोऽपरो पा.) नास्ति तमृते विष्णुमव्ययम् ।
सत्यकामत्वमन्येषां भवेत्तत्काम्यकामिते'ति स्कान्दे ॥ १४ ॥

सत्तर्कदीपावली

चन्द्रेत्यादेरयमर्थः । अथ 'यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्याम्नायते । तत्राकाशस्य चन्द्राद्याधारत्वमुच्यते । स चाकाशशब्दाभिधेयो भूताकाशो न विष्णुः । 'हृदयं तद्विजानीयात्' । 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति श्रुत्यन्तरसंवादात् । अतश्च यदुक्तं चन्द्राद्याधारत्वम् 'एतस्य वा अक्षरस्य' इत्यादिना विष्णोरेवेति तन्न सिध्यतीत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । चन्द्राद्याधारो विष्णुरेवात्र निर्दिश्यते नाकाशम् । 'य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्युत्तरवाक्यविरोधात् । 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्यन्वेष्टव्यतया यो निर्दिष्टो विष्णुः दहराकाशस्थः तद्धृदयाकाशसन्निहितं सर्वमुच्यते । 'यावान्वाऽयमाकाशस्ताव नेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी' इत्यादिना । अथवा विष्णुमेव न बाह्यमाकाशं व्यापकं हृत्कुहरस्थाकाशशब्देन निर्दिश्य तत्स्थं सर्वमुच्यते । उभे इत्यादिना अपहतपाप्मत्वादिगुणकश्च विष्णुरेवेतच्छ्रुत्यन्तरसंवादेन दृढीकरोति । योशनायेत्यादिना । अशनाया विजिघित्साक्षुदित्यर्थः । नन्वशनायादिपिपासाद्यतिक्रमणं न विष्णोरेव मुक्तानामपि सम्भवादित्याशङ्कित आह । नित्येति । न च दहराकाशस्याप्यपहतपाप्मत्वादिकं केश्चिदाशङ्कनीयम् अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । भगवदनुकूलेच्छावत्त्वमेव मुक्तानां सत्यकामत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

चन्द्रादित्याद्याधारत्वं विष्णोरुक्तं ''सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ'' इत्यादिना । तच्च 'एतस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति, स ब्रूयाद्यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ'' इत्यादावा-

(तत्त्वप्रदीपिका)

काशस्य प्रतीयते । स चाऽदित्याद्याधारः किं दहराकाशस्स्यादाहोस्वित्तत्स्थः कश्चिदितीदानीं चिन्त्यते । किं तावत्प्राप्तम् ? दहराकाश इति "तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्" इत्यादिश्रुत्यन्तरे दहरसुषिरस्य सर्वाधारत्वप्रतीतेः । तत्स्थः कश्चिदित्यपरः पक्षः । सोऽपि जीव इति प्राप्तम् । हृदयगतदहराकाशान्तस्थत्वात् । उपरि च तत्परामर्शदर्शनादिति । अत्रोत्तरं — 'दहर उत्तरेभ्यः' ॥ न तावद्दहराकाशोऽत्र प्रतिपाद्यते । "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इति तदन्तस्थस्यैवान्वेष्टव्यत्वप्रतिज्ञानात् । किन्तु तत्स्थः कश्चिदेव । स च दहराकाशे स्थितो विष्णुरेव । "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" इत्यादिभ्यः । न चाऽकाशजीवयोरेते गुणास्सम्भवन्तीत्याह— योऽशनायापिपासे इत्यादिना बृहदारण्यकवाक्येन स एष इत्यादिना छन्दोगवाक्येन च । अत्र ब्रह्मपुरं शरीरं दहरो भूताकाश इत्यादि च्छन्दोगोपनिषद्भाष्ये त्वभाणि निपुणतमं श्रीमच्चरणैः । तस्मादस्माकं न प्रयत्नोऽत्र । "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते" इत्यत्राऽकाशशब्देन भूताकाशो विवक्षितः । किं तदत्र विद्यते इत्यस्यायं परिहारः अस्मिन्भूताकाशे परब्रह्माख्य आकाशो विद्यते । आ समन्तात्काशनादाकाशः, आ समन्तात्कमश्नातीति वा । "अस्मिन्कामास्समाहिताः" इति वाक्यशेषादासमन्तात्कामानश्नातीति वा । स च यावान्परमात्मा व्याप्तोऽस्ति तावानेव विद्यते गुणतः । पूर्णगुणात्मकत्वात् । अल्पपरिमाणस्य महत्परिमाणत्वं च युज्यते । अचिन्त्यशक्तित्वात् । "यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्या" इति वचनात् । आनुपूर्व्येति श्रुतिप्रमाणादित्यर्थः । "आनुपूर्वी श्रुतिर्वेद आम्नायश्चेति कथ्यत" इत्यभिधानात् । अन्यथाऽनिशमित्युक्तिविरोधात् । 'एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्याः" इति हृदयस्थस्यैवाणुत्वमहत्त्वोक्तेश्चेत्यादि, 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इति च पूर्वोक्ताकाशस्य दहरत्वमुक्तम् । उत्तरस्य 'यावान्वाऽयमाकाशः' इत्यनन्तपरिमाणत्वम् । अतो ब्रह्माकाश एवोत्तरः । पूर्वोक्तस्याभूताकाशत्वे "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" "तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्" "सहस्रशीर्षं देवम्" इत्यादि कथं युज्येत । नहि भगवदन्तःस्थितमेवान्यत्किञ्चिद्विजिज्ञास्यम् । तद्वावेत्यवधारणाच्चेत्यादि च सुविस्तृतम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र 'यो वेद निहितं गुहायाम्' । 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' । 'हृदि ह्येष आत्मा' इत्यादिश्रुतिभिःब्रह्माकाशजीवेषु साधारणस्य हृत्पद्मस्थत्वलिङ्गस्य भगवति समन्वयप्रतिपादनादस्ति

(तत्त्वप्रकाशिका)

शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयवाक्यमुदाहृत्य विषयादिकं च सूचयन् सयुक्तिकं पूर्वपक्षं सूचयति ॥ चन्द्रेति ॥ एतस्य वाऽक्षरस्येत्यादिना विष्णोश्चन्द्रादित्याधारत्वमुक्तं तच्छन्दोगश्रुतौ हृत्पद्मस्थस्योच्यते । 'एतस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति तं चेद् ब्रूयुः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति । स ब्रूयाद्यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी' इत्यादिना । तस्य च विष्णोरन्यत्वेऽक्षरस्य विष्णुत्वसाधकसर्वाधारत्वं चान्यस्य प्रसज्ज्येतेत्यवश्यं निर्णेयता । तद्धृदयपद्मस्थत्वं विषयः । किं विष्णोरथाकाशस्योत जीवस्येति संशयः । उक्तसाधारण्यं सन्देहबीजम् । सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वमाकाशस्येति तावत्पूर्वः पक्षः। दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इति हृत्पद्मे दहराकाशस्थितिश्रवणात् तस्यैवोभे अस्मिन्निति सर्वाधारत्वोक्तेरित्यर्थः । नन्वस्त्वाकाशस्य सर्वाधारतया हृदयपद्मस्थत्वम् । तस्य चाऽऽकाशस्तल्लिङ्गादिति न्यायेन विष्णुत्वे तस्यैव हृत्पद्मस्थत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ स चेति ॥ नात्रोक्ताऽऽकाशो विष्णुः । तस्यान्ते सुषिरमिति प्रसिद्धाकाशस्यैव सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वोक्तेः तत्समाख्यानादित्यर्थः । न च वाच्यम् अस्तु आकाशशब्देन सुषिरमेव । तस्मिन् यदन्तरिति हृत्पद्मस्थाकाशगतो विष्णुः सर्वाधारतयोच्यत इति । तथा सति वाक्यान्वयानुपपत्तेः । तथा हि । तस्मिन्नित्यत्र विष्णुत्वाभिप्राये किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नस्य ब्रह्म विद्यत इति परिहारं विना यावान्वा इत्यादेरभिप्रायासङ्गतिः । आकाशपक्षे त्वस्त्यन्वयः । हृदयाकाशस्थमुपास्यमित्युक्ते किं तत्र स्थितमिति प्रश्ने यावान्वा अयमाकाश इति प्रागुक्ताकाशमेव विशिष्योभे अस्मिन्नित्यादिपरिहारसंश्लेषात् । न च यावानित्यादिनाऽऽकाशाख्यो विष्णुः सर्वाधारतया परिहारे कथ्यत इत्यन्वयोपपत्तिः । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति साक्षात्सुषिरस्यैव सर्वाधारत्वोक्तिविरोधात् । तस्मादाकाशस्यैव सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वम् ॥ जीवस्य वैतद्भवेत् । उत्तरत्र 'परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच' इति जीवस्य य आत्माऽपहतपाप्मा इत्युक्तहृत्पद्मस्थात्मतया परामर्शात् दहरस्थत्वलिङ्गाच्च । तद्धि अणोर्जीवस्यैव युक्तं न सर्वगतस्य हरेः । न चान्वयाभावदोषः । विष्णुपक्षेऽपि साम्यात् । अतो भगवदितरदेवं चन्द्रादित्याद्याधाराक्षरमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ दहरपद्मस्थो विष्णुरेव भवेत् । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिनोत्तरवाक्ये हृत्पद्मस्थस्यापहतपाप्मत्वादिगुणश्रवणादिति भावः । अपहतपाप्मत्वादिकं कथं विष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आह ॥ य इति ॥ अत्येति अतिक्रम्य वर्तते । न चाकाशस्यापि पापाद्यभावेनैते गुणा युक्ता इति वाच्यम् । तस्याचेतनस्य तत्प्राप्त्यभावेन निषेधायोगात् । विष्णोश्चेतनत्वादस्ति प्राप्तिः । सत्यकामत्वाद्ययोगाच्च । तथापि नैते गुणा

(तत्त्वप्रकाशिका)

विष्णोरेव रमादिष्वपि सम्भवादित्यत आह ॥ नित्येति ॥ ननु यथाकथञ्चिदपि तेऽन्यत्र गुणाः सन्त्येव अतः कथं तैर्विष्णुत्वनिश्चय इत्यत आह ॥ सापेक्षेति ॥ अपहृतपाप्मत्वादीनां कथञ्चिदन्यत्र वृत्तावपि न कथञ्चिदन्यत्र सत्यकामत्वादि इत्याशयेनाऽऽह ॥ सत्यकाम इति ॥ अनेनाकाशाभिमानिविषयतयाऽपहतपाप्मत्वाद्युपपत्तिरिति परास्तम् ॥ १४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तस्मिन्नित्यत्रेत्यत्र ''अस्मिन्यदन्तः'' इति वाक्य इत्यर्थः । ''तस्यान्ते सुषिरँ सूक्ष्मम्'' इति समाख्याश्रुतावपि आकाशाधिकरणन्यायेन सुषिरशब्दोऽपि विष्णुपरः किं न स्यादिति चेन्न । ''तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः'' इत्युत्तरवाक्ये परमात्मनो वक्ष्यमाणत्वेन समाख्याश्रुतौ सुषिरपदस्याऽऽकाशपरत्वे सर्वेषामविवादात् । अविजिघित्स इत्यत्र विशेषेण जग्धुं भक्षितुमिच्छा विजिघत्सा तद्रहित अविजिघत्स इत्यर्थः ।

भावबोधः

ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ १४ ॥ न्यायविवरणे हृत्पद्मस्थितत्वसाधारणमित्युक्तम् । कुत्र कथञ्च साधारणमित्याकांक्षायां तत्सूचितश्रुत्युदाहरणपूर्वकं हृत्पद्मस्थत्वस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह– अत्र यो वेदेत्यादिना । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु 'सदायतनाः तत्प्रतिष्ठाः' इत्यादिना सद्धर्मतयोक्तसर्वाधारत्वादेः 'उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी' इत्यादिना हृत्पद्मस्थे श्रवणात्तस्य विष्णोरन्यत्वे प्रागुक्तं सदप्यन्यदेव स्यादिति पूर्वाक्षेपस्यापि सम्भवादिति ज्ञातव्यम् । तद्धृत्पद्मस्थत्वं विषय इति । अत्र तच्छब्देन यद्यपि 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इति वाक्योक्तस्य हृत्पद्मस्थत्वस्य न परामर्शः । तस्य सिद्धान्तेऽप्यब्रह्मनिष्ठत्वात् । नापि 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति वाक्योक्तस्य । तत्र भाष्योक्तस्य आकाशशब्दस्य पूर्वपक्षबीजस्याभावात् । पूर्वपक्षे दहराकाशस्यैव सर्वाधारत्वाभ्युपगमेन तत्स्थस्य तदभावात् । अम्बरान्तधृत्याक्षेपायोगाच्च । तथापि दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति वाक्यद्वयोक्तस्य साक्षात् परम्परासम्बन्धसाधारणस्य हृत्पद्मस्थत्वस्य परामर्शः । एवं च नोक्तानुपपत्तिः । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इति हृत्पद्मे दहराकाशस्थितिश्रवणात् । तस्यैवोभे अस्मिन्निति सर्वाधारत्वोक्तेरिति टीकायामेव द्वितीयपक्षोक्तदोषस्य परिहृतत्वात् । 'तस्मिन् यदन्तः' इति वाक्योक्तस्य हृत्पद्मस्थत्वस्य सिद्धान्ते ब्रह्मनिष्ठत्वाच्च । इयांस्तु विशेषः–

(भावबोधः)

'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इति समाख्याबलात् साक्षादेव हृत्पद्मस्थत्वमाकाशस्येति पूर्वपक्षिणो अभिप्रेतम्। तत्रापि 'दह्रं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तः' इति समाख्याबलात् पद्मगतदहराकाशगततया विष्णोः हृत्पद्मस्थत्वमिति सिद्धान्तिनामाशय इति । यद्वा तत्सर्वाधारत्वेनोक्तं हृत्पद्मस्थत्वं विषय इत्यर्थः । तेन सिद्धान्ते आकाशस्य हृत्पद्मस्थत्वनिषेधो न व्याहत इति ध्येयम् । अत एव वक्ष्यति– 'सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थितत्वम्' इति । किं विष्णोरिति । अत्र 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्त' इति वाक्योक्तं हृत्पद्मस्थत्वं किमाकाशस्योत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थमाकाशस्य सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वसाधकतया 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इति समाख्यया हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वसाधकापहतपाप्मत्वादिलिङ्गबाध उत अपहतपाप्मत्वादिना समाख्याबाध इति । तदर्थं समाख्यानिरवकाशापहतपाप्मत्वादिकं चाकाशस्याचेतनतया पापाद्यभावेन सावकाशमुताचेतनस्य पापादिप्राप्त्यभावेनाप्राप्तनिषेधापातेनापहतपाप्मत्वादिकमाकाशेऽनवकाशं समाख्या तु विष्णौ लक्षणया सावकाशेति । तदर्थं किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नस्य यावान् वायमाकाश इति प्रतिवचनेनान्वयस्य किमाकाशविष्णुपक्षयोः सम्भवासम्भवावुत विष्णावाकाशपक्षयोस्ताविति । तदर्थं 'यावान् वायमाकाशस्तावानेषः' इति विशेषणस्य उभे अस्मिन्नित्याद्युक्तपृथिव्याद्याश्रयत्वादेश्च किमाकाशविष्णुपक्षयोर्घटनाघटने उत विष्णावाकाशपक्षयोस्ते इति । तथा हृत्पद्मस्थत्वं किं जीवस्योत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थं परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति हृत्पद्मस्थात्मतया परमार्शः किं जीवस्य हृत्पद्मस्थत्वसाधको भवत्युत न भवतीति । तदर्थमपहतपाप्मत्वादिकं किं मुक्तिमादाय भाविभावेनामुख्यं सज्जीवे सावकाशमुत मुख्यं निरवकाशमिति । तदर्थम् एष आत्मेतीत्येतच्छब्द उपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युक्तजीवपरः उत परंज्योतिःशब्दोक्तपरमात्मपर इति तदर्थमेतच्छब्दस्य परमात्मपरत्वनियामकमात्मब्रह्मशब्दसत्यसङ्कल्पत्वादिलिङ्गसमाख्यादिकं हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वसाधकं न भवत्युत भवतीति । तदर्थमल्पस्थानस्थितत्वरूपजीवलिङ्गं किं विष्णावनवकाशमुत रूपविशेषेण विष्णौ सावकाशमिति । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वमिति । अत्राधिकरणोदाहृतश्रुतिस्मृतिबलात् सर्वाधारत्वस्य विष्ण्वेकनिष्ठत्वात् तस्य चात्र श्रवणात् हृत्पद्मस्थत्वं विष्णोरेव किं न स्यादित्याशङ्कायाम् 'तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति समाख्याबलात् तदाक्षिप्यत इति दर्शनार्थं सर्वाधारतयेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत एवाक्षेप्यलिङ्गात् समन्वीयमानलिङ्गादेर्विष्णुपरत्वमाशङ्क्य तत्र तत्र न चादृश्यत्वलिङ्गेनान्तःस्थो विष्णुरिति निराकृतम् । यद्वा आकाशस्य हृत्पद्मस्थत्वं सिद्धान्तेऽप्यङ्गीक्रियते इति

(भावबोधः)

सिद्धान्तिनामनिष्टप्रदर्शनार्थं विषयान्तर्गतया सर्वाधारतयेत्युक्तम् । हृत्पद्मे दहराकाशस्थितिश्रवणादिति । अनेन भाष्ये दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इत्यंशोदाहरणस्य युक्तिसूचनमपि प्रयोजनम् इत्युक्तं भवति । सर्वं चैतदाकाशस्य प्रतीयत इति भाष्ये आकाशशब्दप्रयोगमूलकमित्यवगन्तव्यम् । अन्यथा हृत्पद्मस्थस्येत्यवक्ष्यत् । तस्यान्ते सुषिरमिति । प्रसिद्धाकाशस्यैवेति । श्रुतौ तच्छब्देन 'पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयम्' इत्युक्तहृत्पद्मपरामर्शादिति भावः । न्यायविवरणोक्तान्वयाभावलक्षणयुक्तिं सङ्गमयितुमाह– न चवाच्यमस्त्विति । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः तंस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यनेन 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यनेन 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषो अन्तर्हृदय आकाश' इत्यस्यान्वयाभाव इति न्यायविवरणार्थमाह– तथा सति वाक्यान्वयानुपपत्तेरित्यादिना। अभिप्रायासङ्गतिरिति । पूर्वोत्तरवाक्ययोरसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वेनैवानन्वयः । न त्वन्वयाऽननुकूलविभक्तिकपदत्वादिनेति भावः । प्रागुक्ताकाशमेव विशिष्येति । द्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वयोग्यत्वाय बाह्याकाशतुल्यतया विशिष्येत्यर्थः । आकाशाख्यो विष्णुः सर्वाधारतयेति । तथा चान्वेष्टव्ये इत्थम्भावप्रदर्शनार्थमुभे अस्मिन्नित्यादिकं प्रवृत्तमिति तदपि नासङ्गतमिति भावः। सर्वाधारत्वोक्तिविरोधादिति । अनेन 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इति श्रुतेरिति भाष्यं तदन्तःस्थत्वापेक्षत्वान्न सुषिरश्रुतिविरोध इत्युत्तरभाष्यानुरोधेन न्यायविवरणशेषत्वेनापि योजनमिति ज्ञातव्यम् । 'इतरपरामर्शात् स इति चेत्' इत्यादि सूत्राभिप्रेतपूर्वपक्षमाह– जीवस्यैतदिति । दहरं पुण्डरीकश्रुत्यनुसारेण सूत्रे तदनुसारेण भाष्ये च दहरपदप्रयोगाल्लिङ्गं हृत्पद्मस्थत्वमिति न्यायविवरणे 'हृदब्जग' इति संक्षेपे चाभिधानात्तदुभयानुकल्यायाह– दहरपद्मस्थ इति । अन्यथा हृत्पद्मस्थ इति वक्तव्यम् । अनेन सूत्रभाष्ययोः सप्तम्यन्तं दहरपदं दहरं पुण्डरीकमित्युक्तहृत्पद्मपरमित्युक्तं भवति । चेतनत्वादस्ति प्राप्तिरिति । चेतनजातीये जीवे पापादेर्दर्शनादिति । अनेनेति । 'नित्यतीर्णाशिनायादिः' इत्यनेनेत्यर्थः ।

भावदीपः

ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ १४ ॥ अत्र न्यायविवरणे स्पष्टत्वात् श्रुतीरनुदाहृत्य हृत्पद्मस्थित्वं साधारणमित्युक्तम् । तदुदाहरणपूर्वकं साधारण्यं व्यंजयन्नस्य पादान्तर्भावमाह ॥ अत्र यो वेदेति ॥ एतच्चानन्दमयनये ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतम् । यद्यपि परमे व्योमन्निति हृदयगुहास्थाकाशस्थत्वमेव तत्रोक्तं मन्दिरे मणिमालेतिवत् सामान्येन गुहास्थत्वमविरुद्धम् । अत एव

(भावदीपः)

गुहायामित्याधारसप्तमीति भावः ॥ तस्येति ॥ "तैत्तिरीये पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम् । अधोनिष्ठ्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति । ज्वालमालाकुलं भाति विश्वस्यायतनं महत् । सन्ततꣳशिलाभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभम् । तस्यान्त" इति प्रकृतहृत्पद्मंतस्येति परामृश्य तदन्तस्थत्वमाकाशस्योच्यते ॥ हृदीति ॥ षट्प्रश्ने मध्ये तु समानः एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्तीति पूर्वत्र तस्मात्समानेनान्नस्य समीकरणादेताः सप्तार्चिषो भवन्तीत्युक्तौ आत्मैव विषयसंसर्गेणताननुभविष्यति किमिन्द्रियवृत्तिभिरिति शङ्कायाम् अणुत्वात्तस्य नैवं युक्तमिति भावेन हृदि ह्येष आत्मा जीवः स्वरूपेण वर्तत इत्युक्तेः । अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हीति सूत्रकृता जीवपरत्वेन वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भावः ॥ हृत्पद्मस्थत्वेति ॥ साक्षात्परम्परासाधारणहृत्पद्मगतत्वलिङ्गस्येत्यर्थः । आकाशस्येति भाष्यं तु पूर्वपक्षहेत्वाभिप्रायं न तु समन्वेतव्यनामाशयमिति भावः । इत्यन्तभाष्यं सङ्गतिसूचकत्वेन व्याकुर्वन्नुक्तमित्यन्तं व्याचष्टे ॥ एतस्य वा इति ॥ उक्तमक्षरनय इत्यर्थः । आकाशस्य प्रतीयत इत्यत्र हृत्पद्मस्थस्येत्याकाशविशेषणमुपेत्य तात्पर्यमाह ॥ तच्छन्दोगश्रुताविति ॥ उच्यते अष्टम इत्यर्थः । केनेत्यत एतस्मिन्नित्यादिभाष्यमिति भावेन भाष्ये पूर्वपक्षयुक्तिद्योतनाय समग्रानुक्तावपि वक्ष्यमाणानन्वययुक्तिसौकर्याय तद्वाक्यं समग्रं पठति ॥ एतस्मिन्निति ॥ ब्रह्मपुरे देहे । दहरं दभ्रमल्पमित्यर्थः । अस्मिन्पुण्डरीके । तस्मिन्नाकाशे । कथं तस्यान्वेषणमित्यत उक्तं विजिज्ञासितव्यमिति तमेवमुक्तवन्तं गुरुं शिष्याश्चेद्ब्रूयुः किं तदाह ॥ किं तदत्रेति ॥ यदन्वेष्टव्यत्वादिनोक्तं तदत्र किं विद्यते कुतश्च तदन्वेष्टव्यं कीदृशं च तद्विद्यत इति प्रश्नार्थः । स गुरुः शिष्यान् प्रति ब्रूयात् । किं तदाह ॥ यावानिति ॥ हृद्ययत इति हृदये हृत्स्थदहराकाशे । आकाशः आकाशनाम ब्रह्म विद्यते । अयं बाह्याकाशः आकाशनामा विष्णुर्यावान् व्याप्त्या तावानिति किमित्यस्य । अस्मिन् द्यावाभूम्यादि सर्वं समाहितं यतोऽतो द्यावापृथिव्याद्याधारत्वाज्जिज्ञास्यमिति कुतश्चेति प्रश्नस्योत्तरम् । कीदृशमित्यस्यापि यद्ब्रह्म कीदृशमस्तीति पृष्टं तस्य हृदये यावान्बाह्याकाशः तावान् द्यावाभूम्यादिकं च सर्वं विद्यते सर्वाधारभूतं तदिति इदमेवोत्तरमिति सिद्धान्तीयोऽर्थः । पूर्वपक्षीयस्तु हृदये आकाश इति प्रागुक्तदहराकाशमनूद्य यावानिति बाह्याकाशतुल्यतया तं विशेष्यान्वेष्टव्यतया तत्र द्यावाभूम्यादिकमुच्यत इत्यर्थः । आकाशस्येत्यादेर्भावस्तस्य चेति ॥ चन्द्राद्याधारहृत्पद्मस्थस्येत्यर्थः ॥ अन्यत्व इति ॥ सुषिरश्रुतिसमाख्यासहिताकाशश्रुत्या आकाशत्वे वक्ष्यमाणदिशा जीवत्वे वेत्यर्थः । उक्तमित्यन्तस्य तात्पर्यम् अक्षरस्येति ॥ इतीति ॥

(भावदीपः)

इति सङ्गतिसम्भवादित्यर्थः ॥ तदिति ॥ यस्मिन् हृत्पद्मस्थे सर्वाधरत्वं श्रुतं तद्गतः साक्षात्परम्परासाधारण्येन पूर्वोत्तरवाक्यस्थहृत्पद्मस्थत्वसामान्यरूपो धर्म इत्यर्थः । तेन साक्षाच्चेद्दहरे विष्णुरेवेति विष्णोर्दहराकाशस्थत्वोक्तिः सिद्धान्ते न युक्ता । परम्परा चेदाकाशस्थेति पूर्वपक्षायोग इति शङ्कानवकाशः । अस्मिन्पक्षे पूर्वोत्तरपक्षसामंजस्यमग्रे विवरिष्यते । जीवपरामर्शादित्युत्तरभाष्यानुरोधादाह ॥ उत जीवस्येति ॥ पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याकुर्वन् हृत्पद्मस्थत्वं साक्षाद्व्यवधानेन वा द्वेधा सम्भवति । तत्राद्ये तच्चाकाशस्य प्रतीयत इति प्रतिज्ञाभाष्यं विवृणोति ॥ सर्वेति ॥ दहरोऽस्मिन्नन्तरिति पूर्ववाक्ये य एषोंऽतर्हृदय इत्युत्तरस्मिन्सर्वाधारवाक्ये च श्रुतहृत्पद्मस्थत्वमित्यर्थः ॥ तावदिति ॥ जीवस्येति पश्चाद्वक्ष्याम इत्यर्थः । पूर्वाक्षेपरूपफलोक्तिसौकर्याय वा सुषिरश्रुत्यैकार्थ्याय वा तदुक्त्यै शङ्कोत्थानाय वा सिद्धान्तिन इष्टापत्तिनिरासाय वा सर्वाधारतयेति विशेषणम् । तेन तच्चेत्येतदर्थो विवृतः । कुत इत्यतो दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इत्यन्तवाक्योक्तेर्भावमाह ॥ दहर इति ॥ इदमुपलक्षणम् । य एषोंऽतर्हृदय आकाश इति चेत्यपि बोध्यम् ॥ स्थितीति ॥ हृत्पद्मस्थे आकाशशब्दश्रवणादित्यर्थः । किं तदत्रेत्याद्युक्तेर्भावमाह ॥ तस्यैवेति ॥ अन्यथा किं तदत्रेति प्रश्नानानुगुण्यमिति भावः ॥ तस्यान्त इति ॥ विवृतमेतत्पूर्वम् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति वाक्यशेषार्थमाह ॥ सर्वेति ॥ तत्रापि सुषिरस्य विष्णुत्वं तु न युक्तम् । ''तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थित'' इति सुषिरमध्येऽग्निशिखामुक्त्वा ''तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित'' इति विष्णोः शिखामध्यस्थत्वोक्तेरिति भावेनोक्तमाकाशस्यैवेति । एवं साक्षाद्धृत्पद्मस्थत्वपक्षे भाष्यं योजयित्वा व्यवधानेन हृत्पद्मस्थत्वपक्षं शङ्कते ॥ न च वाच्यमिति ॥ अस्मिन् पक्षे न्यायविवरणोक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्यनेन यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंऽतर्हृदय इत्यस्यान्वयाभाव इति दोषं व्यञ्जयन् द्यावाभूम्यादेरेवान्वेष्टव्यत्वं न विष्णोरित्याह ॥ तथा सतीति ॥ एतेन भाष्ये आकाशो न विष्णुः सुषिरश्रुतेरित्युपलक्षणम् । आकाशो न विष्णुः वाक्यान्वयानुपपत्तेरित्यपि बोध्यमिति दर्शितम् । यावान्वा अयमाकाश इति वाक्यस्थाकाशः किं प्रसिद्ध एवोत ब्रह्मेति विकल्पौ हृदि कृत्वा आद्ये अन्वयाभावदोषमाह ॥ तस्मिन्नित्यत्रेति ॥ अन्वेष्टव्यवाक्ये अन्वेष्टव्यतयोक्तस्य दहराकाशस्थस्येत्यर्थः । अयं च दोषो न पूर्वपक्ष इत्याह ॥ आकाशेति ॥ आकाशांतर्ब्रह्मास्तीत्यनुपेत्य साक्षाद् हृत्पद्मस्थमाकाशं व्यवहितं तु द्यावाभूम्यादिकमिति पक्षे त्वित्यर्थः । अस्त्यन्वय इत्युक्तं तदुपपादकत्वेनापि एतस्मिन् ब्रह्मपुर इत्यादिभाष्यं योजयति ॥ हृदयेति ॥

(भावदीपः)

इत्युक्त इति ।। तस्मिन्यदन्तरिति वाक्य इत्यर्थः । किं तदत्रेत्यादि प्रतीयत इत्यन्तभाष्यभावमाह ।। किमिति ।। आधेयप्रश्न इत्यर्थः । विशिष्य द्यावाभूम्याद्याधारत्वयोग्यत्वाय बाह्याकाशतुल्यतया विशिष्येत्यर्थः । यावान्वा इति वाक्यस्थाकाशो ब्रह्मेति द्वितीयपक्षशङ्कोत्तरत्वेन स चाकाश इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ।। न चेति ।। परिहारे परिहारवाक्ये । एतेन सः यावानिति वाक्योक्ताकाशो विष्णुरिति न च वाच्यमिति भाष्यार्थो दर्शितः । वाक्यशेषोक्तिपूर्वं तस्यान्त इत्युक्तसमाख्याविरोधं व्यनक्ति ।। तस्मिन्निति ।। तस्मादिति ।। सुषिरश्रुतिसमाख्यावाक्यान्वयसामञ्जस्याभ्यां सहितस्याऽऽकाशशब्दस्य साधकस्य भावात् । विष्णुत्वपक्षे वाक्यान्वयाभावसुषिरश्रुतिविरोधरूपबाधकभावाच्चेत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिकं तु जडे आकाशे पापास्पृष्ट्या वा अभिमानिद्वारा वा युक्तमिति भावः । बाधवारणाय सर्वाधारतयेत्युक्तम् । इतरपरामर्शात् स इति चेदिति सूत्रतद्भाष्याभ्यामुक्तं व्यनक्ति ।। जीवस्य वेति ।। परामर्शादिति ।। प्रकृतं जीवं एष इति परामृश्य आत्मेत्यात्मापदेन य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिनोक्तहृत्पद्मस्थात्मत्वस्य विधानादित्यर्थः । अल्पश्रुतेरिति चेदिति सूत्रतद्भाष्याभ्यामुक्तमाह ।। दहरस्थत्वेति ।। अर्भकौकस्त्वादिति सूत्रे व्योमवद्विष्णावपि युक्तमित्यतोऽस्य निरवकाशत्वमाह ।। तद्व्यणोरिति ।। उत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति वक्ष्यमाणन्यायेनाणोरित्यर्थः ।। सर्वगतस्येति ।। अंशतोऽपीति योज्यम् । व्योम्नोंऽशेनैकत्राल्पदेशेऽवस्थितिसम्भवेऽपि हरेरंशस्याप्यपरिच्छिन्नत्वेनाल्पौकस्त्वस्य निरवकाशत्वादिति भावः । विवरिष्यते चैतदग्रे । अपहतपाप्मत्वादिकं तु जीवे मुक्तौ भावात् भाव्यपेक्षया युक्तमिति भावः । ननु हृत्पद्मस्थाकाशस्थो जीवश्चेद्यावान्वा इति वाक्यानन्वय इत्यत आह ।। न चेति ।। हृत्पद्मस्थ आकाश एवेति वा जीव एवेति वा निर्णयाभावात् पूर्वपक्षस्य सन्देहादविशेषः स्यादित्यतो विष्णिवतरत्वेन निश्चयः स्यादिति भावेन द्विविधपूर्वपक्षफलत्वेनोक्तमित्यन्तभाष्यतात्पर्यमाह ।। अत इति ।। साक्षाद्व्यवधानाभ्यां क्रमादाकाशजीवयोरेव सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वात् विष्णोश्चैकेनापि रूपेण सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वाभावाच्चेत्यर्थः ।। विष्णोः साक्षाद्हृत्पद्मस्थत्वाभावेऽपि हृत्पद्मस्थदहराकाशस्थतया व्यवधानेन हृत्पद्मस्थत्वं स्यादेवेति भावेनाऽऽकांक्षाक्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ।। दहरेति ।। परंपरया दहरहृत्पद्मस्थ इत्यर्थः । अत्येति अतिशयेन प्राप्नोतीति भ्रान्तिं निराह ।। अतिक्रम्येति ।। सर्वदा शोकादिहीन एवास्त इत्यर्थः ।। विष्णोरिति ।। सजातीये जीवे दर्शनेनात्रापि तत्प्राप्तिभ्रान्तौ निषेधसम्भवादित्यर्थः । अभिमानिद्वाराऽऽकाशेऽप्यस्त्वपहतपाप्मत्वमित्यत आह ।। सत्यकामत्वेति ।। तत्तु निरवकाशमित्यग्रे व्यक्तमिति भावः । कथञ्चित् अभिमान्यादिद्वारेत्यर्थः ।।

(भावदीपः)

अनेनेति ॥ क्वापि निरपेक्षधर्माभावकथनेनेत्यर्थः । ननु तर्कताण्डवे पाकसापेक्षस्यापि पृथिवी-शौक्ल्यस्य तन्निरपेक्षाबादिशौक्ल्यस्येव शुक्लशब्दमुख्यार्थत्वेन तुल्यतया प्रतीतेः व्याप्तिसङ्गति-ज्ञानादि सापेक्षयोरप्यनुमानशब्दयोस्तन्निरपेक्षप्रत्यक्षवत् प्रमाणशब्दमुख्यार्थत्वेन तुल्यतया प्रतीतेश्चेत्यादिनोपक्रमप्राबल्यभङ्गे सापेक्षस्यापि शब्दमुख्यार्थत्वोक्तेः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति श्रुतौ सापेक्षधर्मस्यापि धीरस्तीति चेन्न । प्रतीतस्यापि तस्य त्यागोपपत्तेरिति भावः ॥१४॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ तस्यान्तेसुषिरं सूक्ष्ममिति ॥ पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखं तस्यान्त इति शेषोबोध्यः ॥ यद्यपि, योवेदनिहितं गुहायां परमेव्योमन्, हृदिह्येष इति श्रुत्योः नेशजीवयोः हृत्पद्मस्थत्वं प्रतीयते, तथापि मन्दिरेमणिमालेत्यत्र मंजूषानुक्तिवन्मध्ये पद्मानुक्तिमात्रं द्रष्टव्यम् ॥ श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ॥ अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु-अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति सुप्तप्रजाप्राप्यत्वेनोक्तं हृत्पद्मस्थं यथान्यत्स्यात्तदा सतासौम्येनेति वाक्यमुपादीयत इति बोध्यम् ॥ भावबोधेतु, उभे अस्मिन् द्यावापृथिवीत्युक्त द्युपृथिव्याद्याधारपद्मस्थं यद्यन्यत्स्यात् तदा सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः इति सर्वप्रजाश्रयत्वेनोक्तं सदप्यन्यत्स्यादित्याक्षेपिकी सङ्गतिरित्युक्तम् ॥

चन्द्राद्याधारत्वमिति भाष्यम् ॥ यद्यपि सूर्याचन्द्रमसौ विधृताविति पूर्वमुक्तत्वादत्रापि सूर्याचन्द्रमसावुभावित्युच्यमानत्वात् श्रुत्यनुसारेण सूर्याद्याधारत्वमिति वक्तव्यम् ॥ तथाप्यहंसोममाहनसं बिभर्म्यहंत्वष्टारमुतपूषणम्भगमित्यम्भृणीसूक्तसमाख्यावष्टंभेन चन्द्राद्या-धारत्वे श्रीतत्वस्य शङ्किते चन्द्राद्याधाराम्बरधारके, समाख्योक्तं चन्द्राद्याधारत्वमिति सावकाशमित्युक्तत्वात्तद्विवक्षया चन्द्रस्यादित्वग्रहणम् ॥ भाष्ये सर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थ-त्वमाकाशस्यैवाकाशश्रुतेरिति पूर्वपक्षस्य द्योतनमेतावत्पठनेनैव भवति । तदन्वेष्टव्यमित्यादि तु पूर्वपक्षानुपयुक्तम् ॥ यावान्वा इत्यादिकमपि पूर्वोक्ताकाशस्यैव विशेषकम्, नातोऽतिरिक्तम् ॥ आकाशस्य सर्वाधारत्वमेव श्रुतिपर्यवसन्नोर्थ इति द्योतयितुमितरांशानुदाहरणेऽपि वक्ष्यमाणा-न्वयाद्युक्तिसौकर्याय तद्वाक्यं समग्रं पठति । एतस्मिन्निति ॥ तद्धृत्पद्मस्थत्वमिति ॥ अत्र तच्छब्देन यद्यपि दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इति वाक्योक्तस्य साक्षात् हृत्पद्मस्थत्वस्य परामर्शः। तस्यसिद्धान्तेप्यब्रह्मनिष्ठत्वात् ॥ दहरेविष्णुरेवेति दहराकाशस्थत्वोक्तेः ॥ नापि तस्मिन्यदन्त-स्तदुपासितव्यं, तदन्वेष्टव्यमिति वाक्योक्तस्य परंपरया हृत्पद्मस्थत्वस्य ॥ तत्राकाशशब्दस्य

(वाक्यार्थमुक्तावली)

भाष्योक्तपूर्वपक्षबीजस्य भावात् ॥ पूर्वपक्षे दहराकाशस्यैव सर्वाधारत्वाभ्युपगमात् तस्थस्य तदभावात् ॥ अम्बरान्तधृत्याक्षेपायोगाच्च ॥ तथाप्येतद्वाक्यद्वयोक्तस्य साक्षात्परम्परसम्बन्ध-साधारणस्य हृत्पद्मस्थत्वसामान्यमुभाभ्यामुभयमुभयत्राङ्गीकृतमिति न्तस्यविषयत्वमिति वाच्यम् ॥ सामान्यतोहृत्पद्मस्थत्वस्य पूर्वपक्षिणा विष्णावङ्गीकारात् ॥ यत् द्यावापृथिव्याद्याश्रयतया साक्षाद्धृत्पद्मस्थत्वं तदाकाशस्यैव, भाष्योदाहृतसुषिरश्रुतेः ॥ तद्व्यवहितमन्वेष्टव्यतया हृत्पद्मस्थत्वं द्यावापृथिव्यादेरेव ॥ तथाच यद्विशेषबाधे सामान्याभाव इति पूर्वपक्षे सति, सत्यं साक्षाद्धृत्पद्मस्थत्वम् आकाशस्य, व्यवहितं तु ब्रह्मणः तस्यैवान्वेष्टव्यत्वम् । तथाच विशेषसद्भावात्सामान्यमप्यस्तीति सिद्धान्तः तथाचोभयसाधारणं हृत्पद्मस्थत्वं विषयो भवत्येव ॥ यद्वा सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वं विषयः अत एव टीकायां सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्व-माकाशस्येति तावत्पूर्वपक्ष इत्याद्युक्तम् ॥ नन्वेवं सति जीवस्य न संशयपूर्वपक्षत्वमिति वाच्यम् ॥ एष आत्मेति होवाचेत्यात्मश्रुत्या दहरस्थत्वलिङ्गेन हृदिह्येष आत्मेति समाख्यया च जीवप्रसक्तौ अदृष्टद्वारा सर्वाधारत्वोपपत्तेरित्याशयेन पूर्वपक्षाद्युपपत्तेरिति दिक् ॥ विस्तरस्तुप्रमेयमुक्तावल्याम् ॥ किं विष्णोरिति ॥ तत्रदहरोस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तरिति वाक्योक्तं, सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वमाकाशश्रुत्या, सुषिरश्रुतिसमाख्यया विष्णुपक्षेऽन्वयाभावबाधकेन किमाकाशस्य उत इतरत्र परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते एषात्मेति होवाचेतिजीवस्य यआत्मा-अपहत पाप्मेत्युक्तहृत्पद्मस्थात्मतया परामर्शात्, दहरस्थत्वलिङ्गाच्चजीवस्य ॥ अथवापहत-पाप्मत्व, सत्यकामत्वादिसुप्तप्राप्यत्व, ब्रह्मशब्द, अरण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकत्व, ससेतु-रित्युक्त सर्वाधारकत्व, य एषोन्तर्हृदय आकाश इति वाजसनेयसमाख्यानप्रसिद्धलिङ्गैः विष्णोरिति चिन्ता ॥ तदर्थमपहतपाप्मत्वादीनामभिमानिविवक्षयाऽकाशे मुक्त्यवस्थाविशिष्टजीवे च सावकाशत्वमुतनिरवकाशबहुलिङ्गश्रुतिबलाद्विष्णावाकाशश्रुतेः तल्लिङ्गादितिन्यायेन सुषिर-श्रुतेस्तदन्तस्थत्वविवक्षयान्वयाभावस्य परपक्ष एवोपपादनेन परामर्शस्यान्यार्थत्वेन दहरस्थत्व-लिङ्गस्य निचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेत्युक्तन्यायेन सावकाशत्वमिति ॥ एवं विष्णोरुक्तं चन्द्राद्या-धारत्वम् एतस्मिन्ब्रह्मपुर इत्यादिनाऽकाशस्य प्रतीयत इति भाष्यमाकाशपदस्थाने हृत्पद्मस्येति संयोज्य सङ्गतिप्रदर्शनपरत्वेन व्याख्यातम् ॥ अधुना हृत्पद्मस्थस्याकाशस्य प्रतीयत इति संयोज्य लब्धपूर्वपक्षमाह, सर्वाधारतयेति ॥ हृत्पद्मस्थत्वसामान्यं विषय इति पक्षे सर्वाधारतयेति किमर्थमिति चेन्न ॥ अक्षराधिकरणोदाहृतश्रुत्यादिबलात्सर्वाधारत्वस्य विष्णवैकनिष्ठत्वात्तस्य अत्रश्रवणाद्धृत्पद्मस्थं ब्रह्मैवेत्याशङ्कायां समाख्याबलात्तदप्याक्षिप्यत इति प्रदर्शनार्थत्वेनोपपत्तेः

(वाक्यार्थमुक्तावली)

॥ आकाशस्यैवेति ॥ ''पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम् ॥ तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमिति'' प्रसिद्धाकाशस्यैव सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वमुक्त्वा ''तस्यमध्ये वह्निशिखाऽणीयोर्ध्वाव्यवस्थितेति,'' सुषिरमध्ये वह्निशिखामुक्त्वा ''तस्याः शिखायामध्ये-परमात्माव्यवस्थित'' इति विष्णोस्तच्छिरवामध्यस्थत्वोक्तेरिति भावः ॥ भाष्ये दहरम्पुण्डरीकं वेश्म, ''दहरोस्मिन्नन्तर आकाशः किं तदत्रविद्यते उभेऽस्मिन्द्यावापृथिवी''(समाहिते)त्यादि वाक्यपठनेन किं तदत्रविद्यते इति प्रश्नस्य, ब्रह्मविद्यत इति परिहाराभावात् ॥ प्रत्युतोभेऽस्मिन्नित्यादिपरिहारसंश्लेषात् विष्णुपक्षे यावान्वा इत्यादेरनन्वय इति सूचितां, न्यायविवरणोक्तामनन्वययुक्तिं सङ्गमयितुमाह न च वाच्यमित्यादिना ॥ अभिप्रायासङ्गतिरिति ॥ पूर्वोत्तरवाक्ययोरसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वेनैवानन्वयः न तु अनन्वयानु-कूलविभक्तिकपदत्वादिनेति भावः ॥ विशिष्येति ॥ द्युपृथिव्याद्याश्रयत्वयोग्यत्वाय बाह्याकाश-तुल्यतया विशिष्येत्यर्थः ॥ पूर्वं ''स चाकाशो न विष्णुरिति'' भाष्यं दहरोस्मिन्नंतर इत्युक्ताकाशस्य विष्णुत्वाभावपरत्वेन व्याख्यातम् ॥ अधुना विष्णुपक्षेऽन्वयोपपत्तयेयावान्वाऽय-माकाश इत्युक्ताकाशोविष्णुरितिशङ्किते तन्निषेधकतया व्याचष्टे न च यावानित्यादिना ॥ अत एव तदन्तस्थत्वादि सिद्धान्ते परिहारोभविष्यतीति बोध्यम् ॥ इतरपरामर्शादिति सूत्र एव जीवपूर्वपक्षप्रदर्शनाद्भाष्ये त्यागेपि एकबुध्यारोहाय स्वयमाह ॥ जीवस्य वेति ॥ अपहतपाप्मेत्युक्तेपि मुक्तौ भाविविवक्षयाऽपहतपाप्मत्वं जीवेऽविरुद्धमिति भावः ॥ अल्प-श्रुतिसूत्रोक्तमाह- दहरस्थत्वेनेति ॥ अंशतोपीति योज्यम् ॥ तेनार्भकौकसूत्रे व्योमवत्सर्व-गतस्याप्यंशतोल्पस्थानगतत्वमुक्तमिति निरस्तम् ॥ तस्यांशतोपि सर्वगतत्वादिति भावः ॥ सूत्रभाष्ययोः सप्तम्यन्तं दहरपदं दहरं पुण्डरीकम् इत्युक्तदहरपद्मपरम् ॥ सूत्रे तदित्यनुवर्तते । उत्तरेभ्य इत्युत्तरवाक्योक्तेभ्यो गुणेभ्य इत्यर्थः ॥ उपसंहारस्थततया प्राबल्यं सूचयितुमु-त्तरग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे, हृत्पद्मस्थ इति ॥ य आत्मेति ॥ यद्यप्येष आत्मेति साक्षाद्धृ-त्पद्मस्थे श्रूयते तथाप्युत्तरत्र बहुवारं य आत्मेत्यभ्यासलिङ्गाभ्याससूचनाय य आत्मेति भाष्ये पठितमिति ज्ञेयम् ॥ विष्णोरेवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह नचाकाशस्येति ॥ अस्तिप्राप्तिरिति ॥ चेतनजातीये जीवे पापादिदर्शनादिति भावः ॥ सत्यकामत्वादीति ॥ सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति तदुत्तरवाक्ये सत्यकामत्वादिकथनादिति भावः ॥ कथंचिदिति ॥ जीवेषु मुक्त्यनन्तरं रमायां परतन्त्रेणेत्यर्थः ॥ केचिदभिमानिद्वारे(णे)त्यर्थमाहुः नकथश्चिदिति ॥ तत्काम्यका-मितेत्यविनाभूतत्वेन सत्यकामत्वोक्तेरितिभावः ॥ अनेनेति ॥ कापिनिरपेक्ष धर्माभावकथ-नेनेत्यर्थः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ अत्र सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यादिना सद्धर्मतयोक्त साधारणत्वादेः उभे अस्मिन् द्यावापृथिवीत्यादिनाहृत्पद्मस्थे श्रवणात् तस्य विष्णोः अन्यत्वे प्रागुक्तं सदपि अन्यदेव स्यादिति पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिः॥ श्रुतिसाधारण्येन उभयत्र प्रसिद्धत्वमाह। अत्रयोवेदेति। अथानन्तरं ब्रह्मपुरेशरीरे यदिदं दहरम् अल्पं पुण्डरीकं वेश्म हृत्पद्मं वर्तते अस्मिन् हृत्पद्मे दहरः अल्पः आकाशोऽस्ति तस्मिन् आकाशे यदन्तः तदन्वेष्टव्यम्। वावेति निपातौ। तज्जिज्ञासितव्यं विचारणीयमिति गुरुणोक्ते शिष्याः तं चेद्यदि ब्रूयुः किं तद्ब्रूयुरत आह अत्राकाशे किं विद्यते यदन्वेष्टव्यतया जिज्ञास्यतया च उच्यते इति शिष्यैरुक्ते तान्प्रतिसगुरुः ब्रूयात् यावान्वायम् आकाशः तावानेष आकाशः हृदये अन्तस्तिष्ठति अस्मिन्नाकाशे द्यावापृथिव्यंतरिक्षादिकं समाहितमित्यर्थः। तत् हृत्पद्मस्थत्वमिति। यद्यप्यत्र तच्छब्देन दहरोऽस्मिन् अन्तर आकाश इति वाक्योक्तस्य तस्मिन्यदन्तः तदन्वेष्टव्यमिति वाक्योक्तस्य वा परामर्शः। प्रथमे तस्य सिद्धान्तेप्यब्रह्मनिष्ठत्वात्। द्वितीये तत्र भाष्योक्तस्य आकाशशब्दस्य पूर्वपक्षबीजस्याभावात्। अम्बरान्तधृत्याक्षेपायोगात्। तथाहि दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तः तदन्वेष्टव्यमिति वाक्योक्तस्य साक्षात्परम्परासाधारणस्य हृत्पद्मस्थत्वस्य परामर्श इति नोक्तानुपपत्तेरिति भावः। सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वमिति। अत्राक्षराधिकरणोदाहृतश्रुतिस्मृतिबलात् सर्वाधारत्वस्य विष्ण्वेकनिष्टत्वात् तस्यचात्रश्रवणात् हृत्पद्मस्थत्वं विष्णोरत्र किं नस्यादित्याशङ्कायां तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमिति समाख्याबलात् तदप्याक्षिप्यत इति प्रदर्शनार्थं सर्वाधारतयेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। हृत्पद्मे दहराकाशोस्तीति श्रवणादिति। अनेनभाष्ये दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इत्यंशोदाहरणस्य युक्तिसूचनं प्रयोजनमिति भावः। सर्वमेतदाकाशशब्दस्य भाष्ये प्रयोगमूलकमिति भावः। प्रसिद्धाकाशस्यैवेति। श्रुतौ तच्छब्देन ''पद्मकोश प्रतीकाशं हृदयं'' इत्युक्त हृत्पद्मपरामर्शादिति भावः। वाक्यान्वयानुपपत्तिं एव दर्शयति। तथा हीत्यादिना। अभिप्रायसङ्गतिरिति। पूर्वोक्तवाक्ययोरसङ्गतार्थ प्रतिपादकत्वेनैवान्वयः। अन्यथाऽननुकूलविभक्तिकपदत्वादिनेति भावः। नन्वाकाशपक्षेप्यन्वयाभावात् कथमाकाशस्यैव हृत्पद्मस्थत्वमुच्यते इत्यत आह। आकाशपक्षेत्वस्त्यन्वय इति। प्रागुक्तशंकामेव विशिष्येति। द्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वयोग्यत्वाय बाह्याकाशतुल्यतया विशिष्येत्यर्थः। आकाशाख्योविष्णुः सर्वाधारतयेति। तथाचान्वेष्टव्ये इत्थं भावप्रदर्शनार्थमुभेऽस्मिन्नित्यादिकं प्रवृत्तमिति" तदपि नासङ्गतमिति भावः। न चाकाशपक्षेऽपहतपाप्मत्वादिक

(तत्त्वसुबोधिनी)

मनुपपन्नमिति वाच्यम् । तस्याचेतनत्वेन पापात्यन्ताभावस्यसत्वात् । सत्यकामत्वन्तु प्रतिहतकामादिराहित्यात् । यद्वा अभिमान्यभिप्रायेण एतदिति न कोपि दोष इति भावः । इतरपरामर्शादिति सूत्रनिरस्यपूर्वपक्षमाह । जीवस्य वैतदिति । तत्र युक्तिमाह । उत्तरत्रेति । इति वाक्यस्थैतच्छब्देन प्रकृतं जीवमनूद्येति शेषः । हृत्पद्मस्थात्मतया परामर्शात् । हृत्पद्मस्यात्मत्वविधानादित्यर्थः । जीवलिङ्गाच्च जीव एव हृत्पद्मस्थ इत्याह । दहरस्थत्वलिङ्गाच्चेति । चेतनत्वादस्ति प्राप्तिरिति । चेतनजातीये जीवे पापादेः दर्शनादिति भावः । अनेनेति । नित्यतीर्णाशनायादिरित्यनेनेत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

तस्मिन् यदन्तरित्यादि ॥ तस्मिन्यदन्तरमिति वाक्येन उक्तो यो हृत्पद्मस्थाकाशगतो विष्णुः स सर्वाधारतया ''उभेऽस्मिन्'' इत्यादि वाक्येनोच्यत इति योज्यम् । इत्युक्ते । तस्मिन् यदन्तरिति वाक्येन । प्रश्ने । किं तदत्र विद्यत इति वाक्येन । परिहारेति । द्यावापृथिव्यादिकं तत्र विद्यत इति परिहारः शिष्ट इत्यर्थः । तर्हि यावान्वा इत्यादेरसङ्गतिरित्यत उक्तं यावान्वेत्यादिविशिष्येत्यन्तम् । अल्पस्य हृत्पद्मस्थाकाशस्य कथं द्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वमिति शङ्कापरिहाराय हृत्पद्मस्थाकाशस्य द्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वयोग्यत्वाय दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति प्रागुक्ताकाशमेव यावन्वा इत्यादिवाक्येन बाह्याकाशतुल्यतया विशिष्यत इत्यर्थः । विष्णुपक्षे अन्वयमाशङ्कते । न च यावानित्यादिनेति ॥ तस्मिन् यदन्तरित्यादिना हृत्पद्मस्थाकाशस्थं ब्रह्मान्वेष्टव्यमित्युक्ते कीदृशं तदिति भावेन किं तदत्र विद्यत इति पृष्टे तत्स्वरूपनिरूपणाय यावान्वा इत्यादि वाक्यं प्रवृत्तम् । तथा च यावान्वा अयमासमन्तात् काशनादाकाशो भगवान् बहिर्व्याप्ततया तिष्ठति तावानेषोऽन्तर्हृदये आकाशो तिष्ठतीत्येकमहिमानं निरूप्य, उभेऽस्मिन्नित्यादिना सर्वाधारत्वरूपमहिमान्तरमुच्यते इत्यन्वयोपपत्तेरित्यर्थः ॥ विरोधादिति ॥ विष्णोः सर्वाधारत्वोक्ताविति शेषः ॥ अन्वयाभावदोष इति ॥ तस्मिन्यदन्तरित्यत्र जीवत्वाभिप्राये किं तत्र विद्यत इति प्रश्नस्य जीवो विद्यत इति परिहारं विना यावान्वा इत्यादेरन्वयाभाव इत्यर्थः । एवं सिद्धान्तिना शङ्किते कुतो न चेत्यतः पूर्वपक्षी सिद्धान्तिनं प्रत्याह ॥ विष्ण्विति ॥ साम्यादिति ॥ तस्मिन्नित्यत्र विष्णुत्वाभिप्राये इत्युक्तरीत्या विष्णुपक्षेप्यन्वयाभावः समान एवेत्यर्थः । चेतनत्वादिति ॥ तज्जातीये जीवे प्राप्तिरस्तीत्याशयः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

तस्यान्त इति ॥ तत्र तच्छब्देन पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयमिति प्रकृतं हृत्पद्मं परामृश्यते । तथाच तस्य हृत्पद्मस्यान्ते अन्तः सूक्ष्मम् अल्पं सुषिरम् आकाशं वर्तते तस्मिंश्चाकाशे भगवांस्तत्र च सर्वं जगत्प्रकर्षेण वर्तत इत्यर्थः ॥ अथयदिदमिति ॥ अथेत्यारम्भे अस्मिन्ब्रह्मपुरे पुरुषदेहव्यापिपरब्रह्मशरीरे इदं बुद्धिसन्निहितं दहरम् अल्पं पुण्डरीकं पद्मरूपं वेश्म गृहं यदस्ति अस्मिन्नन्तः पद्ममध्ये दहराकाशः भूताकाशोस्ति ततः किमित्यत आह ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नाकाशे यदन्तर्वर्तते तदन्वेष्टव्यं मार्गणीयम् । न घटादिवदस्यान्वेषणमप्रत्यक्षत्वादित्यतस्तदेव विवृणोति ॥ तद्वावेति ॥ वावेत्यवधारणे तदेवावजिज्ञासितव्यमिति गुरुणोक्ते सतीति शेषः । तङ्गुरुंप्रति शिष्याः पृच्छेयुः यदिदमित्याद्यनुवादः यद्विजिज्ञासितव्यं तदत्र हृत्पद्मगताकाशे किं विद्यते ब्रह्मच न सम्भवति तस्य व्याप्तत्वेन दहराकाशगतत्वायोगादिति भावः । इति ब्रूयुरिति सम्बन्धः तदा सगुरुःब्रूयात् । किमिति । अन्तः शरीरान्तर्हृदये हृद्ययत इति हृदयशब्दवाच्ये हृत्पद्मगते भूताकाशे आकाशः आकाशाख्यपरमात्मा वर्तते । एषोंतस्थः यावानयं बहिर्विद्यमानः आकाशाख्यपरमात्मा तावान्वै गुणतः परिमाणतश्च तावानेव अनेन हृत्पद्मगतं ब्रह्माण्वपि व्याप्तं लोकदृष्टचाविरुद्धयुगपदणुत्वमहत्त्वादीनां तस्मिन्समावेशस्य प्रमितत्वादित्युक्तं भवति । अन्यपरित्यागेन तस्यैव जिज्ञास्यत्वप्रयोजकं तत्सामर्थ्यमाह ॥ उभेत्यादिना ॥ अस्मिन्नंतरेवोभे मुक्ते द्यावापृथिव्यौ समाहिते समाश्रिते उभयविधाग्निवायुसूर्यचन्द्रविद्युन्नक्षत्राणि च समाहितानीत्यर्थः । किमाकाशे विद्यत इति प्रश्ने आकाशगतस्यैव वक्तव्यत्वेन यावानित्यादेरसङ्गताकाशपक्षेप्यन्वयानुपपत्तिरित्यत आह ॥ आकाशपक्षेत्विति ॥ हृत्पद्माकाशस्य द्यावापृथिव्याद्याश्रितत्वयोग्यत्वद्योतनाय दहरोस्मिन्नन्तर आकाश इति प्रागुक्ताकाशमेव यावान्वेत्यादिना बाह्याकाशतुल्यतया विशिष्येत्यर्थः । परिहारः कथ्यत इति एतच्चतद्वाक्यव्याख्यावसरे एव व्यक्तम् उत्तरत्र उत्तरखण्डपेरंज्योतिरिति योधिकारी सम्प्रसादः सम्यग्विष्णुप्रसादवान् एषः अस्माच्चरमशरीरात्समुत्थाय निर्गतः परं ज्योतिः अतिप्रकाशमान् परमात्मानम् उपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स्वस्वरूपाविर्भावं प्राप्नोति हृत्पद्मस्थात्मनिरूपणावसरे किं ज्योतिःप्रसङ्गेनेत्यत उक्तमेष इति । यं प्राप्यस्वस्वरूपमाप्नोति स एष प्रागुक्तपरमात्मेति होवाचेत्यर्थः । अत्र यः निष्पद्यते एष आत्मेत्यन्वयः पूर्वपक्षिणोभिमतः । न चेति किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नस्य जीवे विद्यत इति परिहारं विनायावान्वायमाकाश

(वाक्यार्थमञ्जरी)

इत्यादेरसङ्गतत्वादिति भावः ॥ ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ दहरे दहरं पुण्डरीकमित्याद्युक्त-दहरपद्मेस्थितं ब्रह्मैव उत्तरेभ्यः य आत्मापहतपाप्मेत्याद्युत्तरवाक्योक्तापहतपाप्मत्वादितद्धर्मेभ्य इत्यर्थः । अपहतपाप्मा दूरनिरस्तपापः अविजिघत्सः बुभुक्षापीडारहितः अतिशयेन प्राप्नोतीति भ्रान्तिं वारयति । अतिक्रम्येति । कथंचित् अभिमानिद्वारा । अनेन नित्यतीर्णेत्यादिना ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥ १५ ॥

'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती' (छां.उ.८-३-२) ति सुप्तस्य तद्गतिर्ब्रह्मशब्दश्चोच्यते । 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती' (छां.उ. ६-८-१)ति श्रुतेस्तं हि सुप्तो गच्छति । 'अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोक' (छां.उ. ८-५-३) इति लिङ्गं च तथा(हि) दृष्टम् । 'अरश्च वै ण्यश्च सुधासमुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ द्वा'वित्यादिना तस्यैव हि तल्लक्षणत्वेनोच्यते ॥ १५ ॥

सत्तर्कदीपावली

गतीत्यादेरयमर्थः । द्यावापृथिव्याधारं प्रकृत्य 'इमाः सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति श्रूयमाणत्वादप्यसौ विष्णुरेव नहि दहर आकाशः । विष्णुरेव हि सुप्तगम्यः प्रसिद्धो 'यत्र तत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इत्यादि श्रुतो ब्रह्मलोकशब्दोऽत्र दहराकाशविषयत्वे अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके इति लिङ्गदर्शनं विरुध्यते । अरण्यशब्दाभिधेयसुधासमुद्रयोर्विष्णुलोकस्थत्वेन प्रसिद्धत्वादागमेषु । तथाहि उक्तम् पुरुषोत्तमतन्त्रे 'अरश्च वैण्यश्च सुधासमुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ द्वौ' इति ।

तत्त्वप्रदीपिका

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ ''इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति'' न विजानन्तीत्यर्थः ।

अज्ञत्वादेव सुप्तौ तु नित्यं यान्तोऽपि माधवम् ।
नैव पश्यन्त्यसौ विष्णुर्हृदयं नाम हृद्गतेः इति पर्यङ्कोपासनायाम् ।

(तत्त्वप्रदीपिका)

तद्गतिर्दहरस्थं प्रति गतिः । सुप्तगम्यत्वलिङ्गाद् ब्रह्मशब्दाच्च दहरस्थो विष्णुरेव । अरण्यनामार्णवद्वयाधिकरणलोकवत्त्वं लिङ्गं च तथा दृष्टं हि, ब्रह्मशब्देन सहैव दृष्टमित्यर्थः ।

''परस्य ब्रह्मणो लोके श्वेतद्वीपाभिधे परे ।
अरो ण्यश्चार्णवौ दिव्यौ चिदानन्दरसात्मकौ'' इति च पर्यङ्कोपासनायाम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

युक्त्यन्तरेण हृत्पद्मस्थत्वं विष्णोः प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ गतीति ॥ अत्र हृत्पद्मस्याहरहर्गच्छन्त्य एतमिति सुप्तप्रजाप्राप्यत्वव्यदेशात् हृत्पद्मस्य ब्रह्मलोकत्वोक्त्या तदन्तर्गते ब्रह्मशब्दश्रवणाच्च विष्णुरेवायमित्यर्थः । ब्रह्मैव सर्वाश्रयत्वादिना लोकपदोक्तं वा । सुप्तप्राप्यत्वं कुतो विष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आह ॥ सतेति ॥ सम्पन्नः सङ्गतः । ब्रह्मशब्दस्तु विष्ण्वेकपर इति प्रागेवोक्तम् । किं च हृत्पद्मस्थस्यारण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वलिङ्गश्रवणाच्च तदन्तर्गतो विष्णुरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ अरश्चेति ॥ हृत्पद्मस्थस्यारण्याश्रयलोकवत्वलिङ्गश्रवणेऽपि कुतोऽयं विष्णुरिति चेत् । तस्य च विष्णुलोकैकलिङ्गत्वादिति हिशब्दाभिप्रायमाह ॥ अरश्चेति ॥ अनेनाण्याश्रयत्वं सत्यलोकलिङ्गमित्यप्यपास्तम् । क्षीराब्धिमध्ये इति तत्प्रसङ्गात् । अरण्याश्रयलोकवत्त्वं हृत्पद्मस्थस्य नोच्यत इति शङ्कापनोदाय तथेत्युक्तम् । यथाऽहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्येतत् हृत्पद्मस्थविषयं तथैतदपि लिङ्गं तन्निष्ठम् । ब्रह्मलोकशब्दश्रवणादेवेति भावः । अथवा ब्रह्मलोकमिति हृत्पद्मस्य विष्णुलोकत्वोक्तेस्तदन्तर्गतो विष्णुरित्युक्तम् । ब्रह्मलोकपदं कुतो विष्णुलोकवाचीत्यत आह ॥ अरश्चेति ॥ ब्रह्मलोकपदस्य विष्णुलोके अरश्चेति प्रयोगादत्रापि तत्परत्वमेव । तत्रापि तत्कुतः । अरण्याश्रयता (त्व)लिङ्गादित्यर्थः । तस्य भगवल्लोकलिङ्गत्वं कुत इत्यत आह ॥ अरश्चेति ॥ १५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

''अरश्च ह वै ण्यश्चे''ति श्रुतौ ह वै इति निपातद्वयम् । अरसंज्ञो ण्यसंज्ञश्च सुधासमुद्र इति भावेनोक्तं अरण्याख्येति ॥ अर इति ण्य इति च आख्या ययोरिति ''एष भूताधिपतिरेष भूतपालः'' इत्याद्यस्य महिमाऽस्मिन् हृत्पद्मस्थे उपलब्धेः बृहदारण्यकशाखायां श्रवणादस्यापि प्रकरणस्य हृत्पद्मस्थविषयकत्वेन तत्समाख्यानात् छन्दोगोपनिषदुक्तहृत्पद्मस्थोऽपि विष्णुरेवेत्यर्थोज्ञेयः ॥

भावबोधः

गच्छन्त्य इति स्त्रीलिङ्गाभिप्रायमाह– सुप्तप्रजेति । सर्वाश्रयत्वादिना लोकपदोक्तं वेति । अनेन न पूर्ववत् हृत्पद्मप्राप्तिद्वारा तन्निष्ठभगवतः सुप्तप्राप्यत्वं किन्तु साक्षादेवेत्युक्तं भवति । अत्राऽऽदिना प्रकाशरूपत्वादिकं ग्राह्यम् । हृत्पद्मस्थस्यारण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वलाभाय ब्रह्मलोकशब्दश्रवणादेवेत्यादिवक्ष्यमाणाभिप्रायेण हृत्पद्मस्य ब्रह्मलोकत्वोक्त्येति प्राचीनं व्याख्यानमित्यवधेयम् । लोकवत्त्वलिङ्गश्रवणादिति । सुप्तप्राप्यत्वस्यापि लिङ्गत्वे 'अपि शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात्' इत्यत्रेव गतिः पृथगुक्तेति भावः । हिशब्दाभिप्रायमाहेति । अत एव भाष्ये 'लिङ्गश्च तथा दृष्टम्' इत्यत्र 'हि' इत्यनुक्त्वा तस्यैव 'हि' तल्लक्षणत्वेनोच्यत इत्यत्र 'हि' शब्दो योजित इति भावः । एतद्हृत्पद्मस्थविषयमिति । 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इत्यस्यानन्तरम् स एव आत्मा हृदि' इति श्रवणादिति भावः । ब्रह्मलोकशब्दश्रवणादेवेति । हृत्पद्मस्थस्थावासत्वेन तल्लोके हृत्पद्मे एतं ब्रह्मलोकमिति प्रयुक्तस्य ब्रह्मलोकशब्दस्यारण्याश्रयलोकेऽपि श्रवणादित्यर्थः । अनेन सूत्रे गतिशब्दलिङ्गैरित्यनुक्त्वा लिङ्गश्चेति किमर्थं पृथगुक्तमिति परास्तम् । गतिशब्दयोः हृत्पद्मनिष्ठतया प्रसिद्धत्वेन लिङ्गस्योक्तरीत्या साध्यत्वेन पृथगुक्तेरिति भावः । पूर्वं हृत्पद्मस्थस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सौत्रं लिङ्गपदमित्येवं परतया अरश्चेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । अधुना ब्रह्मलोकशब्दस्य प्रसिद्ध्या सत्यलोकपरत्वशङ्कानिरासार्थं तदित्येवंपरतया अरश्चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– अथवा ब्रह्मलोकमिति । अनेन 'लिङ्गं च' इति सूत्रोक्तं लिङ्गं न केवलं गतिशब्दवत् हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वसाधकम्; किन्तु हृत्पद्मे प्रयुक्तब्रह्मलोकपदोक्तस्य विष्णुलोकत्वसाधकत्वेन हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वसाधकब्रह्मशब्दाख्यहेतुसाधकमपीत्यतः तत् पृथक्कृत्योक्तमिति तस्य पृथग्वचने प्रयोजनान्तरमपि सूचितं भवति । अरश्चेति । 'अरश्च हवैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोक' इति वाक्य इत्यर्थः । अत्रापीति । एवं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्यत्रापीत्यर्थः । तत्परत्वमिति । ब्रह्मलोकपदस्य विष्णुलोकपरत्वमित्यर्थः । तत्रापि तदिति । अरश्च हवैण्यश्चेति वाक्ये ब्रह्मलोकपदस्य विष्णुलोकपरत्वमित्यर्थः । तस्य भगवल्लोकलिङ्गत्वमिति । अरण्याख्यसमुद्राश्रयत्वस्येत्यर्थः ।

भावदीपः

ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥ १५ ॥ युक्त्यन्तरेणेति ॥ जातावेकवचनम् । भाष्यं व्याकुर्वन् सूत्रार्थमाह ॥ अत्रेति ॥ इमाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य इति पूर्वोक्तप्रजापेक्षया

(भावदीपः)

गच्छंत्य इति स्त्रीलिङ्गमित्युपेत्योक्तम् ।। सुप्तप्रजेति ।। परं ब्रह्मैव लोकनात् । ब्रह्मलोक इति प्रोक्तस्तस्य लोकोऽपि कथ्यत इति तद्भाष्योक्तेः षष्ठ्यर्थत्वमुपेत्यार्थमाह ।। हृत्पद्मस्येति ।। अयं सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थ इत्यर्थः । अर्थान्तरं चाऽऽह ।। ब्रह्म चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्येति भावः । अस्मिन्पक्षे साक्षादेव हृत्पद्मस्थस्य गतिशब्दौ । पूर्वव्याख्याने त्वार्थिकौ । तद्व्याख्यानं तूत्तरलिङ्गोक्तिसौकर्यायेति भावः । तादात्म्यं प्राप्त इति भ्रान्तिं निराह ।। सङ्गत इति ।। लिङ्गं चेति चार्थं वदन् भाष्यं भावार्थोक्तिपूर्वमवतारयति ।। किं चेति ।। लोकवत्त्वलिङ्गेति ।। ''अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवी''त्युत्तरवाक्ये अरण्याख्यसुधा-समुद्राश्रयलोके प्रयुक्तब्रह्मलोकपदस्य हृत्पद्मे प्रयोगात् हृत्पद्मस्थस्य तादृशलोकवत्वं लभ्यत इति भावः ।। हिशब्देति ।। पूर्वं भाष्ये लिङ्गं च तथाहि दृष्टमिति हि शब्दः केवलमनूदित एवेति भावः ।। अनेनेति ।। हि शब्दसूचितस्मृतिकथनेनेत्यर्थः ।। तत्प्रसङ्गादिति ।। विष्णुलोक-प्रसङ्गादित्यर्थः । अरश्च वै ण्यश्च इति भाष्योक्तवाक्ये पूर्वत्र क्षीराब्धिमध्य इत्युपक्रम्यो-क्तविष्णुलोकप्रस्तावे अरश्चेति पाठादित्यर्थः । यद्वा वराहादिपुराणान्तरे चतुर्दशाध्यायादौ पूर्वत्र क्षीराब्धिमुक्त्वा तन्मध्ये मम लोकस्तु परितो वलयाकृतिरित्युक्त्वा अरण्याख्यसुधाम्भो-धिरित्याद्युक्तेरिति भावः । भाष्ये हि शब्दार्थमात्रविवरणात् सौत्रतथाशब्दकृत्यं स्वयमाह ।। अरण्येति ।। ब्रह्मलोकेति ।। सुधासमुद्राश्रयलोके प्रयुक्तब्रह्मलोकपदस्य हृत्पद्मे श्रवणादित्यर्थः। एतेनास्य लिङ्गस्य विष्णुनिष्ठताया अस्पष्टत्वेनोपपादनसापेक्षत्वात् गतिशब्दलिङ्गेभ्य इत्यनुक्त्वा पृथगुक्तिरिति दर्शितम् । पूर्वं हृत्पद्मस्थस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सौत्रं लिङ्गपदमित्येवंपरतया अरश्चेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । अधुना ब्रह्मलोकशब्दस्य प्रसिद्धसत्यलोकपरत्वशङ्कानिरासार्थं तदित्येवंपरतया अरश्चेत्यादिभाष्यांशं व्याचष्टे ।। अथवेति ।। भाष्ये इतिशब्दानंतरं हेतुसाध्ये अध्याहृत्य वा सति (यथा) विष्णुलोके ब्रह्मलोकपदप्रयोगः तथा ब्रह्मलोकमित्यत्रापि विष्णुलोकत्वे लिङ्गमनुमापकं दृष्टमित्यर्थमुपेत्य वा अरश्चेत्यादिवाक्यं व्याचष्टे ।। ब्रह्मलोकेति ।। अरश्चेति ।। वाक्ये इत्यर्थः । अत्रापि ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्यत्रापि विष्णुलोकपरत्वमेवेत्यर्थः । तथा अरश्चेत्यादिवाक्येऽपि ब्रह्मलोकशब्दस्य विष्णुलोकवाचित्वेऽपि लिङ्गं सुधासमुद्रा-श्रयत्वादिरूपविष्णुलोकलिङ्गं दृष्टमित्यर्थमुपेत्य लिङ्गं चेत्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ।। तत्रापीति ।। अरश्चेत्यादि वाक्येऽपीत्यर्थः ।। तस्येति ।। समुद्राश्रयत्वस्येत्यर्थः । भाष्ये तस्यैव विष्णुलोकस्यैव तत् समुद्राश्रयत्वमित्यर्थः ।। १५ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥ युक्त्यन्तरेणेति समुदायवचनम् ॥ इमाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य इत्येतदनुसारेण सुप्तप्रजेत्युक्तम् ॥ सर्वाश्रयत्वादिनेत्यादिपदेन प्रकाशरूपत्वं परं ब्रह्मैव लोकनात् ब्रह्मलोक इति प्रोक्तमिति वचनादवलोककर्तृत्वं च गृह्यते ॥ अस्मिन्पक्षे हृत्पद्मस्थस्य गतिशब्दो साक्षादेव, पूर्वव्याख्याने त्वार्थिकौ ॥ तद्व्याख्यानन्तु अरण्याश्रय-लोकवत्वलक्षणं लिङ्गं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्येतद्वत् हृत्पद्मनिष्ठं ब्रह्मलोकशब्दश्रवणादेवेति वक्ष्यमाणोक्तिसौकर्यायेति ज्ञेयम् ॥ लोकत्वलिङ्गेति ॥ अरश्चहवैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्या-मितोदिवीत्युत्तरवाक्ये अण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोके ब्रह्मलोकं नविन्दन्तीत्यत्र हृत्पद्मे प्रत्युक्त-ब्रह्मलोकपदश्रवणात् हृत्पद्मस्थमेव ब्रह्मसंज्ञितं, सुधासमुद्राश्रयलोकवत्वं हृत्पद्मस्थस्य लिङ्गमिति भावः स्पष्टीभविष्यतीति बोध्यम् ॥ क्षीराब्धिमध्ये इति ॥ पुरुषोत्तमसंहितायाम् ॥ 'अरश्च हवैण्यश्च सुधासमुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ द्वौ ॥ अतोनवद्या हरिमेवनित्यं विद्याधराणामपि सन्घसन्धाः ॥ इत्याद्युक्त्वा,

तत्रैव विष्णोस्तुसभा मनोज्ञामहाचतुःस्तंभनिविष्टकोणाः ॥

स्तम्भैश्चमध्येपरिवर्जिताच चित्रा महायोजनकोटिमात्रेत्यादि चोक्त्वा–

क्षीराब्धिमध्ये तु शुभामनन्तां ध्यायेदिमां विश्वकृता कृतां ताम् ॥

स ब्रह्मलोकोद्भववृक्षषंढात् ब्रह्मादिदैवैः सततार्चितां चेत्युक्तत्वादिति भावः । अरश्चेत्यस्याव्यवहितपूर्ववाक्ये, अश्वत्थसन्घश्चपयोब्धिमध्ये, इति क्षीराब्धिप्रसङ्गादिति वा ॥ हृत्पद्मस्थविषयमिति ॥ एतद्वाक्यानन्तरं, स एष आत्माहृदीति प्रयोगात्, हृत्पद्मस्थ विषयमिति गम्यत इति भावः ॥ ब्रह्मलोकशब्देति ॥ प्रागुक्तब्रह्मलोकशब्दस्य, सुधासमुद्राश्रयलोके श्रवणादित्यर्थः ॥ अभिप्रायस्तुप्रागेवोक्तः ॥ पूर्वं सुप्तप्राप्यत्व, ब्रह्मशब्द, सुधासमुद्रा-श्रयलोकत्वलिङ्गैः हृत्पद्मस्थो विष्णुरिति व्याख्यातम् ॥ अधुना शब्दपदेन ब्रह्मशब्दोविवक्षितः, किं तु हृत्पद्मे ब्रह्मलोकशब्दश्रवणात्तस्य विष्णुलोके रूढत्वात्तदन्तर्गतो विष्णुरिति शब्देत्यंशं व्याख्याय, ब्रह्मलोकशब्दस्य विष्णुलोके रूढत्वे, प्रयोगाख्यलिङ्गप्रदर्शकतया तथाहीत्यंशः प्रवृत्त इत्याशयेन भाष्यमवतारयति अथवेति ॥ इत्युक्तमिति ॥ शब्देत्यंशेनेत्यर्थः ॥ अत्रापि, ब्रह्मलोकं नविन्दन्तीत्यत्रापि । प्रयोगाख्यलिङ्गं दृष्टमिति व्याख्यातं भवति ॥ तत्रापीति ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अरश्चेत्यत्रापीत्यर्थः ॥ तस्येति ॥ समुद्राश्रयस्येत्यर्थः ॥ अनेन लिङ्गमिति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं सूत्रे तत्वित्यस्ति ॥ शब्दपदेन ब्रह्मशब्दो विष्णुलोकवाचकब्रह्मलोकशब्दश्च गृह्यते ॥ तत्र ब्रह्मशब्दः साक्षात् श्रुतित्वेन विष्णुत्वसाधकः ब्रह्मलोकशब्दस्तु हृत्पद्मं, विष्ण्वाश्रयं, विष्णुलोकत्वात् ॥ न चासिद्धिः ॥ विष्णुलोकरूढब्रह्मलोकशब्दस्य तत्र श्रवणादिति लिङ्ग-विधया विष्णुत्वसाधकः ॥ ततश्च सुप्तस्य हृत्पद्मस्थगतिब्रह्मशब्दाभ्यां हृत्पद्मे ब्रह्मलोक-शब्दाच्च दहरे विष्णुरेव ॥ किं च यथा गतिशब्दौ हृत्पद्मनिष्ठौ तथासमुद्राश्रयलोकत्वलिङ्गं च हृत्पद्मस्थगतं दृष्टम् अतोपि दहरे ब्रह्म ॥ एतल्लोकवत्वं च विष्णोःप्रसिद्धमितिहीत्युक्तम् ॥ ब्रह्मलोकपदं कुतो विष्णुलोकवाचीत्यतश्चोक्तं तथेत्यादि ॥ तथा तथात्वे ॥ ब्रह्मलोकशब्दस्य विष्णुलोकवाचित्वे, अरश्चेति प्रयोगाख्यं लिङ्गं दृष्टम् ॥ तथा च तत्रापि, अरश्चेति श्रुतावपि ब्रह्मलोकपदस्य विष्णुलोकपरत्वे अरण्याश्रयत्वं लिङ्गं दृष्टं तस्य च भगवल्लोकलिङ्गत्वं च श्रुतिसिद्धमिति हेरर्थः ॥ गतेर्लिङ्गत्वेपि, अन्तःप्रतिष्ठानादित्यत्र पाचकत्वेनांतप्रतिष्ठानस्य कर्मत्वात्पृथगुक्तिवदत्रापि पृथुगक्तिः ॥ गतिशब्दयोरेकश्रुत्युक्तत्वाल्लिङ्गस्य हृत्पद्मनिष्ठताया उपपादनीयत्वेन गतिशब्दवदस्पष्टत्वात् ब्रह्मलोकशब्दस्य विष्णुलोके प्रयोगादिप्रदर्शकतया शब्देत्युक्तशेषत्वाच्च लिङ्गस्य पृथुगुक्तिरिति सर्वमनवद्यम् ॥

तत्त्वसुबोधिनी

गच्छन्त्य इति स्त्रीलिङ्गाभिप्रायमाह । सुप्तप्रजेति । हृत्पद्मस्य ब्रह्मलोकत्वोक्त्येति । एतं ब्रह्मलोकमिति । ब्रह्मलोकत्वोक्त्येर्थः । सर्वाश्रयत्वादिना लोकपदोक्तं वेति । अनेन पूर्ववत् पद्मप्राप्तिद्वारा तन्निष्ठभगवतः सुप्तप्राप्यत्वं किन्तु साक्षादेवेत्युक्तं भवति । अत्रादिपदेन प्रकाश रूपत्वादिकं ग्राह्यम् । हृत्पद्मस्थस्यारण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्वलाभाय ब्रह्मलोक शब्दश्रवणादेवेत्यादिवक्ष्यमाणाभिप्रायेण हृत्पद्मस्थत्वस्य ब्रह्मलोकत्वोक्त्येति प्राचीनं व्याख्यान-मित्यवधेयम् ॥ तस्येति । अरण्यालोकत्वस्येत्यर्थः । हि शब्दाभिप्रायमाहेति । अत एव भाष्ये लिङ्गं च तथादृष्टमित्यत्र हीत्यनुक्त्वातस्यैव तल्लक्षणत्वेनोच्यत इत्यत्र हिशब्दो योजित इति भावः । अनेनेति । अरण्याश्रयलोकत्वस्य विष्णुलोकलिङ्गत्वप्रतिपादकप्रमाणोदाहरणेनेत्यर्थः । अन्वरश्चेत्यत्रापि तत्रेत्येतत्सत्यलोकपरम् । तथाच कथं तेन प्रमाणेन ब्रह्मलोकशब्दस्य सत्यलोकपरत्वशङ्कानिरास इत्यत आह । क्षीराब्धिमध्य इति । तत्प्रसङ्गात् । विष्णुप्रकरणात् । एतत्पूर्ववाक्ये क्षीराब्धिमध्य इत्युक्तत्वेन विष्णुप्रकरणात् । एतत्पूर्ववाक्ये क्षीराब्धिमध्य

(तत्त्वसुबोधिनी)

इत्युक्तत्वेन विष्णुप्रकरणत्वात् न तत्रेत्यस्य सत्यलोकपरत्वमिति भावः । एतत् हृत्पद्मस्थ विषयमिति । 'अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्तीत्यस्यानन्तरं स एष आत्माहृदीति श्रवणादिति भावः । ब्रह्मलोकश्रवणादेवेति । हृत्पद्मस्थस्याब्रह्मत्वेन तल्लोके हृत्पद्म एव तं ब्रह्मलोकमिति प्रयुक्तस्य ब्रह्मलोकशब्दस्यारण्याश्रयलोकेपि श्रवणादित्यर्थः । अनेन एतत् सूत्रे गतिशब्दलिङ्गैरित्यनुक्त्वा लिङ्गं चेति लिङ्गं किमर्थं पृथगुक्तमित्यपास्तम् । जातिशब्दयोः हृत्पद्मनिष्ठतया प्रसिद्धत्वेन लिङ्गस्योक्तरीत्या साध्यत्वे पृथगुक्तेरिति भावः । पूर्वं हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वे हेत्वन्तरोत्त्यर्थं सौत्रलिङ्गं पदमित्येवंपरतया अरश्चेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । अधुना ब्रह्मलोकशब्दस्य प्रसिध्या सत्यलोकपरत्वशङ्कानिरासार्थं हृत्पद्मान्तर्गतो विष्णुः हृत्पद्मस्य विष्णुलोकत्वात् तस्यविष्णुलोकत्वम् कुत इति चेत् । तथा ब्रह्मलोकशब्दस्य प्रयुक्तत्वम् । ततः किमिति चेत् । ब्रह्मलोकपदस्य विष्णुलोकवाचकत्वात् तदपि कुतः विष्णुलोक-लिङ्गस्यारण्याश्रयत्वस्य ब्रह्मलोकप्रयुक्तत्वात् । इत्येवंपरतया अरश्चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । अथवा ब्रह्मलोकमिति । अनेन सूत्रे लिङ्गं चेत्युक्त लिङ्गं न केवलं गतिशब्दवत् हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वसाधकं किन्तु हृत्पद्मे प्रयुक्तब्रह्मलोकपदोक्तस्य विष्णुलोकसाधकत्वेन हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वसाधकब्रह्मशब्दाख्यहेतुसाधकमपीत्यतः तत्पृथकृत्योक्तमिति तस्य पृथग् वचने प्रयोजनान्तरमिति सूचितम् । अरश्चेति इति । अरश्चह वैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोक इति वाक्य इत्यर्थः । तत्परत्वमिति । ब्रह्मलोकपदस्य विष्णुलोकपरत्वमित्यर्थः । तत्रापीतीति । अरश्चहवैण्यश्चार्णवाविति वाक्ये ब्रह्मलोकपदस्य विष्णुलोकपरत्वमित्यर्थः । तस्येति । अरण्याख्यसमुद्राश्रयत्वस्येत्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥ गतिः सुप्तप्राप्तिः अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकमिति सुप्तगम्यत्वलिङ्गब्रह्मशब्दाभ्यां च हृत्पद्मस्थं ब्रह्मैव । किञ्च यथागतिशब्दौ हृत्पद्मस्थगौ तथा लिङ्गं अरण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वरूपलिङ्गं च अरश्चवैण्यश्च अर्णवौब्रह्मलोक इति तन्निष्ठतया दृष्टं यतोतोपि हृत्पद्मस्थं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ अहरह इति ॥ इमाः सर्वाः प्रजाः एतं ब्रह्मलोकं विष्णुलोकं हृत्पद्मं तत्रत्यं ब्रह्मैवेति यावत् अथवा लोकं सर्वाधारत्वेन प्रकाशवत्त्वेन लोकशब्दाभिधेयं ब्रह्मविष्णुम् अहरहः प्रतिदिनं प्राप्नुवन्त्यः सत्यः एतं जानन्तीत्यर्थः । हृत्पद्मस्थे ब्रह्मशब्दं प्रकारद्वयेन घटयति ॥ हृत्पद्मस्थेत्यादिना ॥

(वाक्यार्थमञ्जरी)
अरश्चवैण्यश्च अर्णवौब्रह्मलोके तृतीयस्यामितोदिवीत्यस्यायमर्थः । इतो मेर्वपेक्षया तृतीयायां दिविविद्यमाने ब्रह्मलोकेश्वेतद्वीपे अरश्चवैण्यश्चेत्येतन्नामानौ लक्ष्म्यात्मकौ ह्वै प्रसिद्धार्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे च सरसी तिष्ठत इति । प्रसङ्गात् प्रकरणात् इदं भाष्योदाहृतात्पूर्ववाक्येद्रष्टव्यं यद्वा वराहादिपुराणान्तरे चतुर्दशाध्यायादौ पूर्वत्र क्षीराब्धिमुक्त्वा तन्मध्येमम लोकस्तु परितोवलयाकृतिरित्युक्त्वा अरण्याख्यसुधांभोधिरित्याद्युक्तेरिति भावः ॥ नोच्यत इति ॥ हृत्पद्मस्थस्याद्यखण्डे तादृशलोकवत्त्वस्य पञ्चमखण्डे अभिहितत्वेन व्यवधानादिति भावः । एवं हृत्पद्मस्थस्य ब्रह्मत्वे हेत्वंतरोक्त्यर्थं सौत्रं लिङ्गपदमित्येवंपरतया अरश्चेति भाष्यं व्याख्यायाधुना ब्रह्मलोकशब्दस्य प्रसिद्ध्यनुसारेण सत्यलोकपरत्वशङ्कानिरासार्थं तदित्येवंपरतयाव्याचष्टे ॥ अथवेति ॥ अरश्चेतीति ॥ अरश्चेत्यादिना । अत्र एतं ब्रह्मलोकमित्यत्र ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥ १६ ॥

'एष सेतुर्विधृतिरि'(चां.उ. ८-४-१)ति धृतेः, '(एष सर्वेश्वर) एष भूताधिपतिरेष भूतपाल' (बृ.उ. ६-४-२१) इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः । 'एतस्मिन् (नु) खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' (बृ.उ. ५-८-११) 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' (बृ.उ. ५-८-९) 'स हि सर्वाधिपतिः स हि सर्वपालः स ईशः स विष्णुः' 'पतिं विश्वस्याऽत्मेश्वरमि' (म.ना.उ. ११) त्यादिश्रुतिभ्यस्तस्य ह्येष महिमा । 'सर्वे(भ्यो)शो विष्णुरेवैको नान्योऽस्ति जगतः पतिरि'ति (च) स्कान्दे ॥ १६ ॥

सत्तर्कदीपावली

धृतेरित्यादेरयमर्थः । द्यावापृथिव्याधारं प्रकृत्य 'स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानाम्' इति श्रूयमाणत्वादप्यसौ विष्णुरेव न दहर आकाशः । तत्स्थितपुरुष एव हि जगद्धारणादिमहिमा श्रुत्यन्तरोपलब्धः । 'स एषोऽन्तर्हृदयआकाशस्तस्मिंश्छेते । एष भूताधिपतिरेष भूतपालः एष सेतुर्विधरणा एष लोकानामसम्भेदाय' इति विष्णोरेवायं महिमेत्येतच्छ्रुत्यन्तरैः साधयति एतस्मिन्नित्यादिना ॥ १६ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ अस्मिन् विषयवाक्ये ''एष सेतुर्विधृतिः'' इति जगद्धृतेरुक्तत्वाच्च दहरस्थो विष्णुरेव। ''स सेतु''रिति वक्तव्ये च्छन्दोगवाक्ये ''एष सेतुरि''ति वदता भगवता समानरूपं श्रुत्यन्तरमपि विषयवाक्यमादीयत इत्यावेदितम्। सर्वत्र च सर्वेषां समानजातीयानां श्रुत्यन्तरणां सहोपलक्षणार्थमेतदुपक्रमे च ''अस्मिन् ब्रह्मपुरे'' इत्युदाहर्तव्येऽपि ''एतस्मिन् ब्रह्मपुरे'' इत्युदाहृतम्। ''गायति त्रायति च'' इति श्रुत्यन्तरमेव सदृशमधस्ताच्च सूचयाम्बभूवे। उपरिष्टाच्च क्वचित्क्वचिदेवम्भूतेषु वचनभेदेष्वयमेवाऽशयो बोद्धव्यः। ''एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानाम्'' इत्यादेरस्य विष्णोर्महिम्नोऽस्मिन् हृदयाकाशस्थे बृहदारण्यकवाक्यादुपलब्धेश्च दहरे विष्णुरेव। तत्र ''य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते'' ''सर्वस्य वशी'' इति हृदयाकाशस्थं प्रस्तुत्य हि महिमाऽयमभिहितः। ''एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि'' इत्यादि श्रुतिभ्यस्तस्यास्य विष्णोरेव ह्येष धृत्यादिको महिमा ॥

तत्त्वप्रकाशिका

हेत्वन्तरेण विष्णोः हृत्पद्मस्थत्वं प्रतिपादयत् सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ धृतेश्चेति ॥ 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय' इति हृत्पद्मस्थस्य सर्वाधारत्वश्रवणाच्च विष्णुरेवासावित्यर्थः। अत्र स सेतुरिति वक्तव्ये एष सेतुरित्युक्तिः शाखान्तराणामप्यत्रोपसङ्ग्रहार्थम्। एवमन्यत्रापीति सम्प्रदायविदः। विधृतिः सेतुरिति धारणसमर्थ आश्रयः। न च वाच्यमयं न हृत्पद्मस्थ इति। 'य आत्मा' इति प्रागुक्तात्मपरामर्शात् 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति तल्लक्षणत्वोक्तेश्च। समाख्ययाऽप्येतमर्थं साधयति ॥ एष इति ॥ वाजसनेयके 'य एषोंऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिंञ्शेते सर्वस्य वशी' इत्याद्युक्त्वा 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः' 'एषां लोकानामसम्भेदाय' इत्यादिना हृदये विष्णोरुक्तत्वेन तत्समाख्यानादत्राप्युक्तो विष्णुरेव। न च वाच्यं समाख्याश्रुत्युक्तोऽपि कुतो विष्णुरिति। अस्मिन्सर्वेश्वरत्वादिविष्णुमहिम्नः श्रवणादेवेति भावः। यदुक्तं हृत्पद्मस्थस्य सर्वाधारत्वश्रवणात् विष्णुरसाविति तत्र सर्वाधारत्वं कुतो विष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आह ॥ एतस्मिन्निति ॥ एतस्येति प्रतीकग्रहणेन बहुवाक्यानि सूचयति। ननु समाख्याश्रुत्युक्तः सर्वेश्वरत्वादिमहिमा कुतो विष्णोरित्यत आह ॥ स हीति ॥ विश्वमचेतनम्। विष्णोरिव अन्यस्याप्ययं महिमा किं न स्यादित्यत आह ॥ सर्वेश इति ॥ १६ ॥

गुर्वर्थदीपिका

''य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय'' इति वाक्यस्य ''अथ यदिदमस्मि-न्ब्रह्मपुर'' इति प्रकरणे एकवाक्यताया अभावात्कथमेकविषयत्वमित्याशङ्क्य परिहरति न च वाच्यमिति । प्रागुक्तेत्यस्य प्रथमसूत्रोक्तेत्यर्थः । श्रौतमर्यादया ''य आत्मा स सेतुः'' इति वाक्यस्यैव पूर्ववाक्यत्वेन ''य आत्मा अपहतपाप्मा'' इत्यस्य प्रागुक्तत्वायोगात् ''य आत्मा अपहतपाप्मा'' इत्युक्तात्मन एवात्रापि ''य आत्मा स सेतुः'' इति परामर्शाद्भिन्नयो-रप्युभयोर्वाक्ययोरेकविषयत्वमिति भावः । ''एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन'' इति भाष्ये सर्वाधारत्वप्रतिपादकभागस्यासङ्गृहीतत्वादादिपदस्याप्यभावादौत्तरतदर्थकसमग्रवाक्यसूचकं तदित्याह एतस्येति प्रतीकग्रहणेनेति । ''पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्'' इत्यत्र आत्मनां चेतनानामी-श्वरमिति सिद्धत्वाद्विश्वस्य पतिमित्यत्र विश्वपदं जडमात्रग्राहीत्याह विश्वमचेतनमिति ।

भावबोधः

पौनरुक्त्यपरिहारार्थमाह– धारणसमर्थाश्रय इति । साधारणसामर्थ्यस्याश्रयत्वासम्भवाद् वैपरी-त्येन पदान्वयः कृत इत्यवधेयम् । तल्लक्षणोक्तेश्चेति । हृत्पद्मस्थलक्षणस्यापहतपाप्मत्वस्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यनेन ससेतुरित्युक्त्य(क्तेः) भावे सेतुधर्मत्वोक्तेरित्यर्थः । स सेतुरिति सेतुतयोक्तेः परमात्मन्युक्तेरित्यर्थः । लक्षणत्वोक्तेरिति पाठे तु 'एष आत्मा अपहतापाप्मा' इत्यत्र हृत्पद्मस्थलक्षणत्वेनोक्तस्यापहतपाप्मत्वस्यसर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यनेन स सेतुरित्युक्तसेतुधर्मत्वोक्तेरित्यर्थः । अनेनास्य हृत्पद्मस्थस्य महिम्नोऽपहतपाप्मत्वस्यास्मिन् सेतु-तयोक्ते उपलब्धेरिति सूत्रांशः प्रकारान्तरेणात्रापि योजितो भवति । 'एष भूताधिपतिः इति भाष्योदाहृतवाक्ये हृत्पद्मस्थत्वाप्रतिपादनात् कथं समाख्ययापीत्युक्तमित्यतः समाख्यारूप-तत्पूर्ववाक्यमुदाहृत्य तद्योजयतिवाजसनेयके य एषोऽन्तर्हृदय इत्यादिना । तर्हि भाष्ये तदुदाहरणं किमर्थमित्यत एतत् श्रुत्युक्तस्य विष्णुत्वे निश्चिते स्यादस्याः समाख्यात्वं तदेव कुत इत्याशङ्का-निवृत्तये महिम्न इत्यादि सूत्रोक्तहेतुविवरणार्थं तदिति भावेनाह– न वाच्यं समाख्या-इत्युक्तोऽपीति । एष भूतपाल इत्याद्यस्येति भाष्ये इत्यादीत्यविभक्तिको निर्देशः । विभक्तिश्चेदित्यादेर्महिम्न इति वा इत्यादिवाक्येनेति वा । इत्याद्युपलब्धेरिति क्रियाविशेषणं वा । इत्यादिश्रुतिभ्यः ''तस्य ह्येष महिमा'' इत्येतत् 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इत्यतः परमप्यनुकृत्य योज्यमित्यभिप्रेत्य 'एतस्मिन् स्वल्बक्षरे' इत्यादिवाक्यद्वयम् अवतारयति– यदुक्तं

(भावबोधः)

हृत्पद्मस्थस्येति । 'आकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यन्तोदाहरणवत् ''एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन'' इत्येतच्छेषोऽपि कुतो नोदाहृत इत्यत आह– एतस्येति । प्रतीकग्रहणेनेति । प्रतीकग्रहणेन ''एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ'' इत्यादि बहुवाक्यानि सूचयतीत्यर्थः । शेषोदाहरणे उक्तशेषयुक्तमेव वाक्यं गृहीतमिति विज्ञायेतेति भावः । विश्वमचेतनमिति । आत्मेश्वरमिति चेतनेश्वरत्वस्य पृथगुक्तत्वादिति भावः ।

भावदीपः

ॐ धृतेश्च महिम्नोस्य० ॐ ॥ १६ ॥ हेत्वन्तरेणेति ॥ सूत्रे चशब्दादिति भावः । भाष्ये वाजसनेयवाक्यप्रतीकपूर्वम् अत्रत्यवाक्यस्योक्तेर्भावमग्रे विवृण्वानः स्वयमेतत्प्रकरणस्थछान्दोग्यवाक्यमुदाहृत्य धृतेरित्यन्तभाष्यं व्याकुर्वन् धृतेश्चेति सूत्रांशार्थमाह ॥ अथ य इति ॥ भाष्यभावमाह ॥ अत्रेति ॥ उपसंग्रहार्थमिति ॥ विवरिष्यते चैतदग्रे ॥ एवमन्यत्रापीति ॥ अत एव प्राण इत्यत्र ह्रीश्च त इति वक्तव्ये श्रीश्च त इत्युक्तिः । तथा पत्यादिशब्देभ्यः इत्यत्र सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्येव वक्तव्ये सर्वस्याधिपतिरित्युक्तिः । अत्रैव अस्मिन् ब्रह्मपुर इति वाच्येऽप्येतस्मिन्निति वाक्योक्तिः । समानजातीयानां श्रुत्यन्तरणां सङ्ग्रहोपलक्षणार्थमेतदित्यादितत्त्वप्रदीपोक्तेः सम्प्रदायविद इत्युक्तम् । अपौनरुक्त्यायाऽऽह ॥ धारणसमर्थ इति ॥ सूत्रखण्डमवतार्य व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ अस्य हृत्पद्मस्थस्य अस्मिन्स सेतुरिति वाक्येऽपहतपाप्मत्वरूपमहिम्न उपलब्धेरित्यर्थमुपेत्याऽऽह ॥ य आत्मेति ॥ भाष्ये एष भूतेत्यादिवाजसनेयवाक्यशेषोक्तिः सर्वे पाप्मान इति छान्दोग्यवाक्यशेषस्याप्युपलक्षणमिति भावः । इदानीं सूत्रस्यार्थान्तरोक्तिपरतया भाष्यमवतार्य धृतेरित्यन्तं तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ समाख्ययेति ॥ वाजसनेयक इति ॥ षष्ठेऽध्याये । भाष्ये एष सेतुरिति प्रतीकमात्रोक्तेः स्वयं समग्रं पठति ॥ य एष इति ॥ हृत्पद्मस्थत्वस्य तत्स्थाकाशस्थत्वेनैवेहाभिमतत्वाद्हृदये विष्णोरुक्तत्वेनेत्युक्तम् । एष भूतेत्यादिभाष्यशेषमवतार्य व्याचष्टे ॥ न च वाच्यमिति ॥ भाष्ये इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । सान्तमहत इत्यादाविवाविभक्तिकनिर्देशो वेति भावः ॥ यदुक्तमिति ॥ स सेतुर्विधृतिरिति वाक्यग्राहिणा धृतेश्चेति सूत्रखण्डेनेत्यर्थः ॥ एतस्मिन्नितीति ॥ भाष्ये आकाश इति सर्वाधारतयोक्तचित्प्रकृतिरित्यर्थः ॥ प्रतीकेति ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ इत्यादीनि बहुवाक्यानि

(भावदीपः)

सूचयतीत्यर्थः । आत्मेश्वरमित्यस्यावैयर्थ्यायाऽऽह ॥ विश्वमचेतनमिति ॥ आत्मा चेतन इति भावः । नारायणं महाज्ञेयमित्यग्रे नारायणपदसामानाधिकरण्याद्वैष्णवत्वमस्य सिद्धमिति भावः ॥ १६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ धृतेश्चमहिम्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥ एषसेतुरित्युक्तिरिति ॥ वाजसनेयवाक्योदाहरणमित्यर्थः ॥ अत एव प्राण, इत्यत्र ह्रीश्चत इति वाच्ये श्रीश्चत इति, पत्यादिशब्देभ्य, इत्यत्र सर्वस्य वशी, सर्वस्येशान इति वक्तव्ये सर्वस्याधिपतिरित्युक्तिः अत्र चास्मिन् ब्रह्मपुर इति वक्तव्ये एतस्मिन्नित्युक्तिरिति सम्प्रदायविदः तत्वप्रदीपिकाकृत इत्यर्थः ॥

धारणसमर्थस्यैवाश्रयत्वसम्भवाद्वैपरीत्येन पदान्वयमभिधाय समुदायार्थमाह विधृतिः सेतुरिति धारणसमर्थाश्रय इति ॥ अन्यथा पौनरुक्त्यादिति भावः ॥ असम्भेदायाविदारणाय ॥ तल्लक्षणोक्तिरिति ॥ तल्लक्षणस्य ससेतुरिति सेतुतयोक्तपरमात्मन्युक्तेरिति अर्थः ॥ तल्लक्षणत्वोक्तेरिति पांठे हृत्पद्मस्थलक्षणस्य अपहतपाप्मत्वस्य सर्वे पाप्मनोनिवर्तन्त इति सेतुलक्षणत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ अनेन य आत्मा ससेतुरिति सर्वाधारकत्वश्रवणाच्च दहरे ब्रह्मैव ॥ तल्लिङ्गं हृत्पद्मस्थविषयमिति कुतः अस्य हृत्पद्मस्थस्य महिम्नो अपहतपाप्मत्वादेरस्मिन्वाक्ये उपलब्धेरिति सूत्रार्थ उक्तोभवति ॥ समाख्ययाप्येतमर्थं साधयत्सूत्रं व्याचष्टे इत्यर्थः ॥ पूर्वयोजनायां महिम्न इत्यादिभाष्येण विवृतं ॥ अस्मिन्व्याख्याने धृतेरिति पूर्वांशः वाजसनेयवाक्यं गृह्णता एष सेतुरिति धृतेरिति भाष्येणैवविवृतः ॥ अतस्तत्समाख्याद्योतकमिति भावेन धृतिशब्दघटितं समाख्यावाक्यं पठति, वाजसनेय इत्यादिना ॥ महिम्न इत्यंशव्याख्यानपरं भाष्यं सङ्गमयति न चेत्यादिना ॥ भाष्ये इत्यादीत्यविभक्तिकोनिर्देशः इत्यादिनेत्यर्थः ॥ क्रियाविशेषणं वा ॥ ततश्च सूत्रे धृतिपदेन धृतिपदयुक्तं वाजसनेयवाक्यं गृह्यते ॥ धृतेरेष सेतुरिति विधृतिशब्दघटिताद्य एषोंतर्हृदय इत्यादिनावाजसनेयसमाख्यानाच्च दहरे ब्रह्मैव ॥ तत्रापि ब्रह्मेति कुतः अस्यविष्णोर्महिम्नः सर्वाधिपतित्वादेरस्मिन् समाख्यावाक्ये उपलब्धेरिति सूत्रार्थ उक्तोभवति ॥ भगवन्महिमोपलब्धिमेव व्यक्तीकर्तुं धृतिपदेन तद्ग्रहणम् ॥ कुतोविष्णुत्वनिश्चायकमित्यत आहेति । इत्यतो धृतेरित्यंशं प्रकारांतरेण व्याचष्टे इत्यर्थः ॥ तेन एतस्मिन्नक्षर इत्यादिश्रुतौ विष्णोरेव धारकत्वोक्तेरिति व्याख्यातं भवति ॥ बहूनि वाक्यानीति ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ एतस्यवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यावित्यादीनि बहुवाक्यानीत्यर्थः ॥ कुतो विष्णोरित्यत आहेति ॥ कुतः प्रमाणाद्विष्णोरित्यतः महिम्ना इत्याद्यंशस्य अर्थान्तरमाहेत्यर्थः । ततश्च महिम्नः अस्मिन् महीन्यादि श्रुतिसमुदाये अस्यविष्णोरुपलब्धेरित्यर्थ उक्तो भवति ॥ विश्वमचेतनमिति आत्मेश्वरमिति चेतनेश्वरत्वस्य पृथुगुक्तेरिति भावः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

पौनरुक्त्यपरिहारार्थमाह ॥ धारणसमर्थस्य आश्रयत्वं सम्भावकत्वात् वैपरीत्येन पदान्वयः कृतः इत्यवधेयम् । ननु हृत्पद्मात्मेति वाक्ये आत्मशब्दोक्तः न हृत्पद्मस्य इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ न च वाच्यमिति ॥ य आत्मेतीति । यः पूर्वोक्तः आत्मास सेतुरित्यर्थः । किं च एष आत्माऽपहतपाप्मा इत्यत्र हृत्पद्मस्थलक्षणत्वेनोक्तस्य अपहतपाप्मत्वस्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यनेन आत्मासेतुः विधृतिरिति उक्तसर्वाधारधर्मत्वोक्तेरयं हृत्पद्मस्थ इत्याह । सर्वे पाप्मनोऽतो निवर्तन्त इति तल्लक्षणत्वोक्तेश्चेति । तल्लक्षणत्वोक्तेरिति पाठे तत् हृत्पद्म लक्षणस्यापहतपाप्मत्वस्य ससेतुरिति सेतुतया उक्ते परमेत्युक्तेरित्यर्थः । अनेनास्य हृत्पद्मस्थस्य महिम्नोऽपहतपाप्मत्वस्यास्मिन् सेतुतयोक्ते उपलब्धेरिति सूत्रांशः प्रकारान्तरेण योजितः । एष भूताधिपतिरिति भाष्योदाहृतवाक्ये हृत्पद्मस्थत्वाप्रतिपादनात् कथं समाख्ययापीत्युक्तमित्यतः समाख्यारूपतत्पूर्ववाक्यमुदाहृत्य तद्योजयति । वाजसनेयक इत्यादिना । तर्हिभाष्ये तदुदाहरणं किमर्थम् इत्यत एतन्मृत्युक्तस्य विष्णुत्वेनिश्चितेस्यात् अस्याः समाख्यात्वं तदेव कुत इत्याशङ्कानिवृत्तये 'महिम्न' इत्यादिसूत्रोक्तहेतुविवरणार्थं तदिति भावेन आह । न च वाच्यमिति । अस्मिन्निति । वाजसनेयकोक्त इत्यर्थः । एषभूतपाल इत्याद्यस्येति भाष्ये इत्यादीन्यविभक्तिकोनिर्देशः । विभक्तिश्चेत्यादिर्महिम्न इति वा । इत्यादिना वाक्येनेति वा इत्याद्युपलब्धेरिति क्रियाविशेषणं वा । इत्यादि श्रुतिभ्यः तस्य हैषमहिमेत्येतदेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्यतः परमप्यनुकृष्य योज्यमित्यभिप्रेत्य एतस्मिन् खल्वक्षर इत्यादि वाक्यद्वय मवतारयति । यदुक्तं हृत्पद्मस्थस्येति । आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तोदाहारणवत् एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने इत्येतन्नुशेषोपि कुत उदाहृत इत्यत आह । एतस्येति । प्रतीकग्रहणेनेति । प्रतीकग्रहणेन एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यावित्यादि बहुवाक्यानि सूचयतीत्यर्थः । शेषोदाहरणेतु उदाहृत शेषयुक्तमेव

(तत्त्वसुबोधिनी)
वाक्यं गृहीतमिति विज्ञायेतेति भावः । विश्वमचेतनमिति । आत्मेश्वरमिति चेतनेश्वरत्वस्य पृथगुक्तेः इति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

पौनरुक्त्यपरिहारायाह । धारणेति । धारणासमर्थश्चासावाश्रयश्चेत्यर्थः । योग्यताफलोपधानविविक्षया न पौनरुक्त्यमित्याशयः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ धृतेश्चमहिम्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥ धृतेर्धारणाद्यात्मा ससेतुर्विधृतिरिति सर्वाधारत्वलिङ्गश्रवणाच्चहृत्पद्मस्थं ब्रह्मैव एतल्लिङ्गस्य हृत्पद्मस्थत्वं कुत इति चेन्न ॥ अस्य हृत्पद्मस्थस्यमहिम्नो अपहतपाप्मत्वादेः सर्वे पाप्मानोतिवर्तन्त इत्यस्मिन्वाक्ये उपलब्धेरित्यर्थः ॥ अथेति ॥ य आत्मा हृत्पद्मस्थत्वेनोक्तः स एषां लोकानामसम्भेदायासंमेलनायाविदारणाय वा धारणसमर्थाश्रय इत्यर्थः ॥ इति वक्तव्य इति ॥ तथैव छन्दोगपाठादिति भावः । शाखान्तराणाम् । बृहदारण्यकादीनां समानजातीयानां श्रुत्यन्तराणां सङ्ग्रहोपलक्षणार्थमेतदिति तत्त्वप्रदीपोक्तेः सम्प्रदायविद इत्युक्तम् ॥ धारणसमर्थाश्रय इति ॥ तेन नपुनरुक्तिरिति भावः । अयं सर्वाधारतयोक्तः । यश्चैषः प्रसिद्धः सर्वेश्वरः । सर्वेश्वरत्वं नामादि किं तु यश्चैष भूतएवाधिपतिर्नास्याधिपत्यमादिमदिति भूताधिपतिः यश्चैषभूत एव पालः पालकः ॥ बहुवाक्यानीति ॥ एतस्य वाक्षरस्य प्रशासनेगार्गिसूर्याचन्द्रमसौ एतस्य वाक्षरस्य प्रशासनेगार्गिद्यावापृथिव्यावित्यादिबहुवाक्यानीत्यर्थः । आत्मेश्वरमिति चेतनस्यपृथगभिधानादाह ॥ विश्वमचेतनमिति ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १७ ॥

'तत्रापि दह्रं(हरं)गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमि(म.ना.उ.१०-७)ति प्रसिद्धेश्च । तदन्तःस्थत्वापेक्षत्वान्न सुषिरश्रुतिविरोधः ॥ १७ ॥

सत्तर्कदीपावली

'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इति दहराकाशस्थितस्योपास्यत्वेन श्रवणादत्र विष्णुरेव प्रतिपाद्यते । तथाहि श्रुत्यन्तरम् । 'दहरं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दह्रं गगनं विशोकः तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम् । सहस्रशीर्षं देवम्' इति । तदाह प्रसिद्धेरित्यादिना । यदुक्तं तस्यान्ते सुषिरमिति तत्राह तदन्तरिति । यथा भाण्डान्तस्थमपिगृहस्थमित्युच्यते एवं सुषिरस्थितविष्णावेव सर्वं प्रतिहितमिति ज्ञातव्यम् । सुषिरस्य सर्वाधारत्वविरोधादित्यर्थः ।

तत्त्वप्रदीपिका

प्रसिद्धेश्च ॥ 'दह्रं विषाप्मं परवेश्ममभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दह्रं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यं'' ''सहस्रशीर्षं देवमि''ति श्रुत्यन्तरे दहरगगनान्तर्गतस्य नारायणत्वप्रसिद्धेश्च । तस्मिन् गगने यद्विशोकस्तदुपासितव्यमित्यन्वयः । लिङ्गव्यत्यासस्तस्य पुरुषत्वज्ञापनार्थः । ''एष म आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः'' इत्यादावुदितगुणानामधिकरणैक्यबलेन सन्निधीयमानानामनुकर्षणार्थश्चकारः । यत्तूक्तं हृत्पद्मसूक्ष्मसुषिरे सर्वप्रतिष्ठा श्रुतेस्तस्यैव सर्वाधारत्वमिति, तत्रोच्यतेतदन्तस्थापेक्षत्वादिति । सुषिरान्तस्थपरमात्मापेक्षत्वात्सुषिरे सर्वप्रतिष्ठाश्रुतेर्न विरोधः । यथा मन्दिरस्थमञ्जूषान्तर्गतमपि मन्दिरस्थमिति सङ्गीर्यते, एवमिहापि ॥

तत्त्वप्रकाशिका

युक्त्यन्तरेण विष्णोः हृत्पद्मस्थत्वसाधकं सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ प्रसिद्धेश्चेति ॥ 'दहरं विपापं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहरम्' इति विष्णोः हृत्पद्मस्थत्वप्रसिद्धेश्च स एव हृत्पद्मस्थ इत्यर्थः । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इति हृत्पद्मस्थाकाशो विष्णुरित्यभ्युपगमे सुषिरश्रुतिविरोध इत्येतदनेनैव निरस्तं भवति । पुण्डरीके दहरं गगनं तस्मिन् विशोकं ब्रह्मेत्यभ्युपगमात् । 'दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा सम्प्रतिष्ठितः' । 'य एषोंऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषः' इत्यादेश्च । अन्वयाभावस्तर्हि भवेदिति च न वाच्यम् । तथा हि । तस्मिन्यदन्तरित्यत्र हृत्पद्मस्थाकाशगतं ब्रह्मान्वेष्टव्यमित्युच्यते । ब्रह्मपुरपदेनैव ब्रह्मस्थितिसिद्धेः। तथा च कीदृशं तदिति भावेन किं तदत्र वियत इति प्रश्ने तत्स्वरूपनिरूपणपरतया यावान्वाऽयमाकाश इत्यादिवाक्यान्वयः । यद् ब्रह्मान्वेष्टव्यतयोक्तं तस्यान्तर्हृदये यावानेष

(तत्त्वप्रकाशिका)
आकाशस्तावान् सर्वोऽपि विद्यते । तदाधारतया पृथिव्यादिकं च समाहितम् । नष्टेऽपि देहे न नश्यति । अपहतपाप्मत्वादिगुणं चेति । अथवा हृत्पद्मगताकाशस्थमन्वेष्टव्यमिति सामान्येनोक्ते किं तदत्र विद्यत इति प्रश्ने यावान् बहिः परमात्माऽऽकाशाख्यस्तिष्ठति तावान् हृदयपद्माकाशे विद्यते । स च पृथिव्याद्याश्रयत्वात् शरीरनाशेनाऽप्यनाश्यत्वाद् अपहतपाप्मत्वादेश्च अन्वेष्टव्य इत्यन्वयोपपत्तेः । न च ब्रह्मपुरपदप्रयोगादात्मा न विष्णुः । ब्रह्मैव पूर्णत्वात् पुरमित्युपपत्तेः । एतच्छब्देन शरीरस्य प्रकृतत्वान्नेति चेन्न । शरीरनाशेनास्याविनाशोक्तेः । न चाऽऽकाशपक्षेऽन्वयोऽस्ति । दहराकाशस्थमुपास्यमित्युक्ते किं तदत्र विद्यत इति प्रश्ने यावान्वेत्यस्यान्वयादर्शनात् । न हि दहराकाशस्थो व्याप्ताकाशोऽन्वेष्टव्य इत्युपपद्यते । तदभावादयोगाच्च । नापि दहराकाशमेव विशिष्योभे अस्मिन्नित्यादिपरिहार इति युक्तम् । दहरस्य व्याप्तत्वायोगान्मुख्यतः पृथिव्यादीनामनुपास्यत्वाच्च । नन्वेवं हृत्पद्मगताकाशस्थो विष्णुरित्यभ्युपेत्य तस्य सर्वाधारत्वाङ्गीकारेऽपि सुषिरश्रुतिविरोधः स्यात् । तत्र साक्षात्सुषिरस्य सर्वाधारत्वोक्तेरित्यत आह ॥ तदिति ॥ न चैवमङ्गीकारेऽपि सुषिर श्रुतिविरोधः । मन्दिरे मणिमालेत्यत्र मन्दिरपदेन तदन्तःस्थमञ्जूषाविवक्षावत् सुषिरश्रुतेरपि तदन्तःस्थभगवदपेक्षया प्रवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तत्स्वरूपनिरूपणपरतयेत्यत्र स्वरूपपदेन महिमोच्यते । तदाधारतया पृथिव्यादिकं च समाहितमित्यस्य तदाधारतया व्याप्तगगनाधारतया अव्याप्तपृथिव्यादिकं च समाहितं सुतरामाधीयत इति समाधानवत्कृतं शरीरनाशेऽप्यनाश्यत्वात् । यद्यपि ''नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत'' इति दहरप्रकरणस्थश्रुतिवाक्ये शरीरजरया जराभावः तन्नाशान्नाशाभावश्चेति द्वावपि ब्रह्मधर्मौ गृहीतौ । तथाऽपि नाशस्यैव प्रबलदोषत्वान्नष्टेऽपि देहे न नश्यतीति शरीरनाशेऽप्यनाश्यत्वादिति च टीकायां स्थानद्वयेऽपि नाशाभाव एव सङ्गृहीतः । ''एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिताः एष आत्मा अपहतपाप्म'' इति वाक्ये आत्मन्येव ब्रह्मपुर पदप्रयोगादयमात्मा ब्रह्मपदवाच्यस्य विष्णोः पुरस्थानीय एव न विष्णुरिति शङ्कते नचेति । एतच्छब्देन शरीरस्य प्रकृतत्वादित्यस्य ''अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म'' इति पूर्ववाक्ये तच्छब्देन ब्रह्मपुरशब्देन शरीरस्य प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

भावबोधः

भाष्योदाहृते तत्रापीति श्रुत्यंशे हृत्पद्मस्थत्वं न प्रतीयत इत्यतस्तत्पूर्वांशोदाहरणपूर्वकं तद्व्याचष्टे– दहरं विपाप्ममिति । विष्णुरित्यभ्युपगमे सुषिरश्रुतिविरोध इति ।

(भावबोधः)

ब्रह्मणोहृत्पद्मस्थत्वे सुषिरस्य तस्यान्ते सुषिरमिति हृत्पद्मस्थत्वश्रुतिविरोध इति निरस्तम्। सुषिरस्य दहरेऽस्मिन्नन्तर आकाश इति वाक्योक्तहृत्पद्मस्थत्वमुपेत्यैव ब्रह्मणो दहरं विपाप्ममित्यादि श्रुतिबलात् तस्मिन् यदन्तरिति वाक्योक्तहृत्पद्मस्थताया एव स्वीकारादित्यर्थः। विष्णोः हृत्पद्मगताकाशगतत्वे स्पष्टं श्रुतिद्वयं स्वयम् उदाहरति दिव्ये ब्रह्मपुर इति। भाष्योदाहृतश्रुत्यपेक्षया स्वोदाहृतश्रुतिद्वयस्यात्मपुरुष-पदयुक्तत्वेन स्पष्टत्वमिति भावः। ब्रह्मस्थितिसिद्धेरिति। तथा च 'तस्मिन् यदन्तस्तदु-पासितव्यम्' इत्यत्र यच्छब्दप्रथमान्ततच्छब्दयोः प्रकृतब्रह्मपरत्वे ब्रह्मैवान्वेष्टव्यतयोक्तं भवतीति भावः। विष्णुपक्षे तु 'योऽन्वेष्टव्यो भगवांस्तस्यान्तर्हृदये यावान् वा अयमाका-शस्तावानाकाशस्तस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते स भगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः' इति न्यायविवरणे विष्णुपक्षे त्वन्वय इत्यंशं तथाहीत्यादिना वाक्यान्वय इत्यन्तेन व्याख्याय, शिष्टमंशं व्याचष्टे– यद् ब्रह्माऽन्वेष्टव्यतयोक्तमित्यादिना। तदाधारतयेति। ब्रह्मनिष्ठाकाशाधारतयेत्यर्थः। अनेन न्यायविवरणगतं तस्मिन्नित्येतदाकाशपरमित्युक्तं भवति। य आत्मेत्यतः प्राक्तनं न वधेनास्य हन्यत इति व्याचष्टे– नष्टेऽपि देहे, न नश्यतीति। अनेन जीवब्रह्मपक्षयोः साम्यपरिहाराय जीवपक्षेऽन्वयाभावः सूचितो भवति। अपहतपाप्मत्वादीनां कथञ्चित्सम्भवेऽपि देहनाशस्यैव जीवनाशव्यवहारविषयत्वेनास्य कथमप्यसम्भवादिति। अस्मिन् भूताकाशे ब्रह्माख्याकाशो वर्तते, स च यावान् वा बहिः परमात्मा व्याप्तोऽस्ति, तावानेव विद्यत इति च्छान्दोग्यभाष्योक्तमन्वयप्रकारमाह– अथवा हृत्पद्मेति। सामान्येनोक्त इति। अस्मिन् पक्षे यावान् वा इत्यादिना ब्रह्मैव वर्तत इत्युक्तत्वात् किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नवाक्ये कीदृशमिति विवक्षाभावात् पूर्वं ब्रह्म ज्ञातव्यमिति न नियम इति भावः। हृदयपद्माकाशे विद्यत इति। श्रुतावन्तर्हृदय इति सप्तम्यन्तं पदं हृद्गते हृद्ययनादिति च्छान्दोग्यभाष्यानुसारेण हृत्पद्मगताका-शपरमित्युक्तं भवति। एषोऽन्तरहृदय आकाश इत्येव परिहार इति च्छान्दोग्यभाष्यानुसारेण द्वितीयाकाशपदमपि प्रथमान्तपरमात्मपरम्। तत्तु विजिज्ञास्यत्वे हेतुत्वेन सामर्थ्यकथनमिति तद्भाष्यानुसारेणाऽऽह– स चेति। ब्रह्मपुरपदप्रयोगादिति। य आत्मा अपहतपाप्मेति वाक्य-सन्निधौ एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमितीत्यर्थः। तच्छब्देन शरीरस्येति। अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर इत्यत्र ब्रह्मपुरशब्देनेत्यर्थः। तत्र ब्रह्मपुरशब्दस्य शरीरपरत्वं दहरपुण्डरीकाधिकरणत्वेन निश्चितमिति भावः। शरीरनाशेऽप्यात्मनाशानुक्तेरिति। अस्यैतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्युक्तस्येत्यर्थः। न

(भावबोधः)
चास्येत्युक्तं शरीरमेवैतत्सत्यमिति परामृश्य इति वाच्यम्; शरीरे सत्यादिपदेन नित्यत्वाविधानायोगात् अनुपयोगाच्च । ब्रह्मणि तु न जीर्यते न हन्यत इत्यत्र हेतुत्वेन नित्यत्वादिविद्यमानस्य सप्रयोजनत्वसम्भवाच्च । एतदिति पूर्वं ब्रह्मणः प्रकृतत्वेनाप्येतच्छब्देन तस्यैव प्रत्यभिज्ञानाच्चेति भावः । आकाशपक्ष एवान्वयाभाव इति न्यायविवरणोक्तमुपपादयति – न चाकाशपक्षेऽन्वयोऽस्तीत्यादिना । अयोगाच्चेति । ईश्वरवदत्यचिन्त्यशक्त्यभावेन व्याप्ताकाशस्य दहराकाशेऽवस्थानायोगाच्चेत्यर्थः । न हि द्यावापृथिव्यादेरेव विजिज्ञास्यत्वमितिच्छान्दोग्यभाष्योक्तं मनसि कृत्वाऽऽह– मुख्यत इति । पृथिव्याद्यभिमानिदेवतानां विष्णुशेषत्वेनोपास्यत्वादिति भावः ।

भावदीपः

ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १७ ॥ भाष्योक्तश्रुतौ तत्रापीति तच्छब्दपरामर्शं दर्शयन्भाष्यं व्याचष्टे ॥ दहरमिति ॥ विष्णोरिति ॥ सहस्रशीर्षं देवमिति तस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः । न सुषिरश्रुतिविरोध इति भाष्यं व्याचष्टे ॥ दहर इति ॥ इत्यभ्युपगम इति ॥ आकाशपदेन तल्लिङ्गादितिन्यायेन विष्णुमुपादाय तस्य हृत्पद्मस्थत्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तदिशा सुषिरस्य सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वश्रुतिविरोध इत्यर्थः । ॥ अनेनैवेति ॥ तत्रापि दहरमिति श्रुतिग्राहिणा प्रसिद्धेश्चेति सूत्रेणैवेत्यर्थः । न केवलं तस्य हृत्पद्मस्थत्वसामान्यस्य प्रसिद्धेश्चेति सूत्रार्थः । किन्तु हृत्पद्मस्थाकाशस्थत्वप्रसिद्धेश्चेत्यप्यर्थ इति भावेन इति प्रसिद्धेश्चेत्यस्य श्रुतिषु दहराकाशस्थत्वप्रसिद्धेश्चेत्यर्थकतया उत्तरभाष्येणान्वयमुपेत्य तदन्तःस्थेति तच्छब्दार्थमाह ॥ तस्मिन्निति ॥ श्रुतौ लिङ्गव्यत्ययं मत्वोक्तम् ॥ विशोकमिति ॥ भाष्ये हृत्पद्मस्थत्वोक्तेरिति शेषः । दहराकाशस्थत्वावेदकश्रुत्यन्तराणि भाष्योपलक्षितान्याह । दिव्य इति आथर्वणे । य एष इति तैत्तिरीये । आदिपदेन य एषोऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति पूर्वोक्तश्रुत्यादिग्रहः । भाष्ये श्रुतिविरोध इत्युपलक्षणं मत्त्वा प्रागुक्तानन्वयदोषं निराह ॥ अन्वयाभाव इति ॥ योऽन्वेष्टव्यो भगवांस्तस्यान्तर्हृदये यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । स भगवानपहतपाप्मेत्यन्वय इत्यन्यत्रोक्तं समाधिं व्यनक्ति ॥ तस्मिन्नित्यादिना ॥ अप्रकृतब्रह्मणः कथमुक्तिरित्यत आह ॥ ब्रह्मपुरेति ॥ देहस्य ब्रह्म प्रति पुरत्वोक्त्या तथा पुण्डरीकं वेश्मेत्यत्रापि ब्रह्मपदान्वयावश्यंभावे ब्रह्मप्रति पुण्डरीकस्य वेश्मत्वोक्त्या ब्रह्म वेश्मपदेन चेत्युपलक्षणम् । तथा च

(भावदीपः)

यद्ब्रह्मांतस्तदन्वेष्टव्यमिति सिद्धेरित्यर्थः । तस्यान्तर्हृदय इति समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि समानविषयत्वमात्रेणापि प्रश्नोत्तरभावो युक्त इति भावः । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी इत्यादेरर्थः ॥ तदाधारतयेति ॥ ब्रह्महृदयस्थाकाशाभिमान्याधारतया पृथिव्याद्यभिमान्यादि-कमित्यर्थः । ''नास्य जरयैतज्जीर्यते । न वधेनास्य हन्यते । तदेतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिताः । एष आत्माऽपहतपाप्मा'' इत्यादेरर्थमाह ॥ नष्टेऽपीति ॥ अस्मिन् भूताकाशे ब्रह्माख्याकाशो वर्तते । स च यावान् बहिः परमात्मा व्याप्तोऽस्ति तावानेव विद्यत इति छान्दोग्यभाष्योक्तं पक्षान्तरं व्यनक्ति ॥ अथवेति ॥ अस्मिन्पक्षे प्रश्नोत्तरयोस्तुल्यविभक्तिकत्वं चास्तीति भावः । एतद्व्याख्यानोक्तिश्चाल्पश्रुतेरित्यधिकाशंकोत्थानाय । सङ्गम्यन्ते गुरोर्गिर इति स्वप्रतिज्ञानुरोधाय चेति ज्ञेयम् । देहादेर्ब्रह्म प्रति पुरत्वाद्युक्तावपि स्पष्टं तत्र ब्रह्मस्थिते-रप्राप्तेरन्यपुरादावन्यस्यापि स्थितिसम्भवादित्यभिप्रेत्य सामान्येनोक्त इत्युक्तम् । तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमित्युत्तरवाक्योक्तरीत्या हृद्ययत इति व्युत्पत्त्या हृदयपदेन हृत्पुण्डरीकस्थदहर-भूताकाशं गृह्यत इति भावेनाह ॥ हृदयपद्माकाश इति ॥ तर्हि किं तदत्रेति प्रश्नस्य यावानित्यनेनोत्तरितत्वात् । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी इत्यादि व्यर्थमित्यतः तत्तु विजिज्ञासितव्यत्वे हेतुत्वेन सामर्थ्यकथनमेवेति छान्दोग्यभाष्यानुरोधेन वाक्यशेषस्यान्वयमाह ॥ स चेति ॥ न चेति ॥ तदेतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति हृत्पद्मस्थाकाशस्थे ब्रह्मपुरपदप्रयोगादित्यर्थः । ब्रह्माख्यं पुरं पूर्णत्वात् पुरमिति तद्भाष्योक्तमेवाह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ एतच्छब्देन ॥ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर इति ब्रह्मपुरशब्देनेत्यर्थः ॥ अस्याविनाशेति ॥ तथा च नाशाभावरूपलिङ्गेन शरीरेऽनुपपन्नेन बाधकेन प्रकृतशरीरत्यागेन विष्णुग्रहणं युक्तम् । यथा अदृश्यत्वनये अक्षरात्सम्भवतीह विश्वमित्यत्राक्षरशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वेऽपि अक्षरात्परतः पर इत्यत्र परत्वावधित्वबाधकेन तत्राक्षरपदेन प्रकृतिग्रहणं तद्वदिति भावः । एतच्चोपलक्षणम् । बृहत्वात्पूर्णकामत्वाद्विष्णुर्ब्रह्मपुराभिधः । तस्मिंस्तस्य पुरं देहस्तस्मिन् हृदयमास्थितमित्युक्त-दिशा पूर्वमपि ब्रह्मपुरपदेन विष्णोरपि प्रकृतत्वात् द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि बहूनां सह निर्देश इत्यानन्दमयनयटीकोक्तरीत्या सत्यं ब्रह्मपुरमित्यत्र विष्णुमात्रग्रहणं युक्तमित्यपि ज्ञेयम् । तर्हि उभयत्र वाक्यान्वयसामञ्जस्ये विष्णुरेवेति निर्बन्धे को हेतुरित्यत आकाशपक्ष एवान्वयाभाव इति न्यायविवरणोक्तमन्वयाभावं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादिना ॥ तत्र किं यावानिति वाक्ये पूर्वोक्तहृत्पुण्डरीकस्थदहराकाशस्यैव हृदयेऽवस्थानमुच्यते । अथ आकाशपदं सप्तम्यन्तमुपेत्य हृदये हृत्स्थे आकाशे व्याप्ताकाशोऽस्तीत्युच्यते । अथ आकाशपदं सप्तम्यन्तमुपेत्य हृदये हृत्स्थे

(भावदीपः)

आकाशे व्याप्ताकाशोऽस्तीत्युच्यते । किं वा हृदये आकाश इति दहरमनूद्य यावानिति बाह्याकाश तुल्यतया तदेव विशिष्यत इति विकल्पान् हृदि कृत्वा आद्यं निराह ॥ यावान्वा इत्यस्येति ॥ हृदये आकाश इत्येतावता पूर्तैरिति भावः । द्वितीयं निराह ॥ न हीति ॥ तदभावादिति ॥ ईश्वरवदचिन्त्यशक्त्यभावेन व्याप्ताकाशस्य दहराकाशस्थत्वाभावात् । छान्दोग्यभाष्योक्तदिशा तमेवैकं जानथेति ब्रह्मण एवान्वेष्टव्यत्वोक्त्या आकाशे अन्वेष्टव्य-त्वायोगाच्चेत्यर्थः । तृतीयं निराह ॥ नापीति ॥ व्याप्तत्वेति ॥ ईश्वरवदचिन्त्यशक्त्यभावादिति भावः । न हि ''द्यावापृथिव्यादेर्जिज्ञास्यत्वं तमेवैकं जानथ आत्मानम् अन्या वाचो विमुंचथ'' इति हि श्रुतिरिति छान्दोग्यभाष्योक्तं दोषमाह ॥ मुख्यत इति ॥ तदाधारतयेति प्रागुक्तदिशा ब्रह्मणि प्रकारतया जिज्ञास्यत्वमस्तीत्यतो मुख्यत इत्युक्तम् । वक्ष्यति च अवस्तितेरिति काशकृत्स्न इति सूत्रेऽमुख्यतो जिज्ञास्यत्वमिति भावः । पूर्वोक्तशङ्कापरिहारकत्वेनापि तदित्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ॥ नन्वेवमिति ॥ अङ्गीकारेऽपीति ॥ यथा साक्षात् हृत्पद्मस्थत्वे विरोधस्तथैवमङ्गीकारेऽपीत्यपेरर्थः । भाष्येऽपेक्षितं पूरयति ॥ न चैवमङ्गीकारेऽपीति ॥ १७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ तत्रापि दहरमित्यनन्तरं सहस्रशीर्षं देवमिति वाक्यशेषादस्य नारायण श्रुतित्वाच्च विष्णोर्हृत्पद्मस्थत्वप्रसिद्धेरित्युक्तम् ॥ तस्मिन् गगने, अन्तः यद्विशोकः विशोकं ब्रह्म तदुपासितव्यमित्यर्थः ॥ पूर्वपक्षग्रन्थे दहरोस्मिन्नन्तर आकाश इत्याकाशपरत्वमनङ्गीकृत्य विष्णोः किंसाक्षाद्धृत्पद्मस्थत्वमुच्यते उताकाशपरत्वमङ्गीकृत्य उभेऽस्मिन्नित्युक्तसर्वाधारतया नाद्यः सचाकाशो न विष्णुः तस्यान्ते सुषिरमिति हृत्पद्मसुषिरावस्थानोक्तेः ॥ नद्वितीयः ॥ किं तदत्रेतिप्रश्ने ब्रह्मविद्यत इति परिहारं विना यावान्वा इत्यादेरनन्वयात् ॥ यावान्वा इत्यादिना आकाशाख्यो विष्णुः परिहारे कथ्यते इति चेन्न ॥ स चाकाशो न विष्णुः तस्यान्तेसुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति सुषिरस्य सर्वाश्रयत्वश्रुतिविरोधादिति भाष्यकृता पक्षद्वयं दूषितम् ॥ तत्र द्वितीयपक्षे दोषोद्धारः, प्रसिद्धेश्चेति सूत्रव्याख्यानसमये तदन्तस्थापेक्षत्वादिति क्रियते तत्कृत त्यतो आद्यपक्षदूषणस्यापहसितत्वात् द्वितीयप्रसक्तौ तदुद्धारावसर इति भावेनाद्यपक्षोक्तदोषस्य सूत्रेणोद्धारप्रकारं दर्शयति दहरोस्मिन्निति ॥ हृत्पद्मे दहराकाशस्तत्र ब्रह्मेति तदेव सर्वाधारतयोच्यत इत्यङ्गीकारेण हृत्पद्मस्थाकाशो विष्णुरित्यभ्युपगमे यः सुषिरश्रुतिविरोधः स नास्त्येवेति प्रसिद्धिसूत्रोपात्तश्रुत्या सूच्यत इति भावः ॥ विष्णोर्हृत्पद्मगताकाशगतत्वे

(वाक्यार्थमुक्तावली)

आत्मपुरुषमनोमयशब्दघटिततया स्पष्टश्रुतिद्वयं स्वयमुदाहरति, दिव्य इति ॥ अन्वयाभावस्त-र्हीति यदि हृत्पद्मगताकाशगतं ब्रह्मसर्वाधारतया विवक्षितं, तर्हि किं तदत्र विद्यत इत्यस्य ब्रह्मविद्यत इति परिहारं विना यावान्वा इत्यादेरभाव इत्यर्थः ।

ब्रह्मपुरपदेनैवेति । ब्रह्मणः पुरम् आवासस्थानम् ॥ ब्रह्मपुरपदेनैव ब्रह्मस्थितिं सिद्धवत्कृत्य तस्मिन्नन्तः यद्विद्यते तदन्वेष्टव्यम् इति यत्तच्छब्दाभ्यां प्रकृतब्रह्मानुवादेनान्वेष्टव्यत्वं विधीयते इत्यर्थः ॥ तथाचेति ॥ धर्मिसिद्धावित्यर्थः ॥ उभेऽस्मिन्नित्यादेरर्थः तस्याधारतयेति ॥ ब्रह्मणोहृदयाधारतयेत्यर्थः ॥ अत एव पृथिव्यादिकं चेति प्रागुक्ताकाशसमुच्चयार्थश्चशब्दः । तस्मिन्द्यावापृथिवीत्यादिन्यायविवरणेपि तस्मिन्निति हृदय इत्यर्थः ॥ तदाधारतयेत्यस्य भावबोधे ब्रह्मनिष्ठाकाशाधारतयेति चन्द्रिकायां हृदयस्थाकाशाभिमान्याधारतयेत्यर्थः उक्तः ॥ आका-शपदेन अभिमान्यग्रहणे उभे इत्युक्तमुक्ताश्रयत्वं जडे न युक्तं इति तेषामाशयः । नवधेनास्यहन्यत इत्यस्यार्थो नष्टेपि इति ॥ य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादेरर्थः अपहतपाप्मेति एवं न्यायविवरणानुसारेणान्वयमुक्त्वा अस्मिन् भूताकाशे ब्रह्माख्याकाशोवर्तते ॥ न च यावान् बहिः परमात्मा व्याप्तोस्ति तावानेव विद्यते इति छान्दोग्यभाष्यानुसारेणाल्पश्रुतेरित्यत्र यावानित्युक्त-रीत्या व्यापकस्याल्पस्य न स्थितिरयुक्तेति पूर्वपक्षोद्धलनाय प्रकारान्तरेणान्वयमाह, अथवेति ॥ सामान्येनेति ॥ धर्मविशेषसिद्धवक्तारं विनेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे ब्रह्मपुरपदं शरीरे रूढमिति बोध्यम् ॥

यौगिकत्वेवा ब्रह्मशब्दस्यान्यर्थपरत्वेन वा, विष्णुपरत्वेऽपि अन्यपुरे अन्यावस्थानसम्भवेन, ब्रह्मपुरान्तर्गतपद्माकाशगतमन्वेष्टव्यमित्युक्ते अन्यशङ्काया अपि भावेन सामान्येनेत्युक्तम् । किं तदत्र विद्यत इति प्रश्न इति स्वरूपप्रश्न इत्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे यावान्वा इत्यादिना ब्रह्मैववर्तत इत्युक्तत्वात् किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नवाक्ये कीदृशमिति विवक्षाभावात्पूर्वं ब्रह्मज्ञातव्यमिति न नियम इति भावः ॥ हृदयपद्माकाशे विद्यत इति ॥ श्रुतावन्तर्हृदयपदं सप्तम्यन्तम् ॥ हृदयगताकाशो हृदयशब्देनोच्यते हृद्ययनादिति छान्दोग्यभाष्यानुसारेण हृत्पद्मगताकाशपर-मित्युक्तं भवति । न तु अन्तर्हृदय आकाश इति द्वितीयाकाशपदस्य सप्तम्यन्तत्वमिति भ्रमितव्यम् ॥ एषोंतर्हृदय आकाश इत्येव परिहार इति तद्भाष्योक्तेः ॥ अल्पाकाशस्याल्पपरिमाणत्वं वारयितुं यावान्वाऽयमाकाशस्तावानित्युक्तम् ॥ किं तदिति प्रश्नस्य य एषोंतर्हृदय आकाश इत्यनेनोत्तरितत्वात् । उभे इत्यादिव्यर्थमित्यत आह स चेति ॥ ब्रह्मपुरपदप्रयोगादिति ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यत्रेत्यर्थः ॥ तच्छब्देनेति ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे, इत्यत्र स्थितेन ब्रह्मपुरशब्देनेत्यर्थः ॥ शरीरनाशेनेति ॥ बाधकवशात्प्रकृतत्याग इति भावः ॥ तर्हि, उभयत्र वाक्यान्वयसामञ्जस्ये विष्णुरेवेति निर्बन्धे को हेतुरित्यतः आकाशपक्षे अन्वयाभाव इति न्यायविवरणोक्तमन्वयाभावं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ कुतोनेत्यतः किमाकाशपदं सप्तम्यंतमुपेत्य हृदये, हृत्स्थे, आकाशे व्याप्ताकाशोस्तीत्युच्यते । किं वा हृदयस्थाकाशमनूद्य यावानिति बाह्याकाशतुल्यतया तदेव विशिष्यत इति, विकल्पौ हृदि (निधाय) कृत्वा क्रमेणनिराह, न हीत्यादिना ॥ अयोगाच्चेति ॥ ईश्वरवदचिंत्यशक्त्यभावेन व्यापकाकाशस्य दहराकाशेऽवस्थाना-योगादित्यर्थः ॥ मुख्यत इति ॥ पृथिव्यादिदेवतानां परिवारतयोपास्यत्वेऽपि न प्राधेन्येनेत्यर्थः॥

तत्त्वसुबोधिनी

भाष्योदाहृते तत्रापीति शृत्यंशो हृत्पद्मस्थत्वेन प्रतीयत इत्यतः तत्पूर्वांशोदाहरणपूर्वकं तद्व्याचष्टे । दहरं विपापमिति । अस्यायमर्थः । यदेतत्पुण्डरीकम् अष्टदलं हृदयकमलमस्ति कीदृशं दहरं अल्पं विपापं शुद्धं शरीरसम्बन्धिदोषैः अपरामृष्टत्वात् परस्यात्मनो वेश्मभूतं गृहभूतं सर्वदा तत्रोपलभ्यमानत्वात् । पुरस्य शरीरस्य मध्ये संस्थितं राज्ञ इव पुरमध्य इव प्रासादः । तत्रापि हृत्पुण्डरीके दहरं सूक्ष्मं गगनमस्ति । यस्मिन्गगने यदन्तः शिवो कंब्रह्मास्ति तदुपासितव्यमिति । विष्णुरित्युपगमे सुषिरशृतिविरोध इति ब्रह्मणो हृत्पद्मस्थत्वे सुषिरस्यान्ते सुशिरमिति हृत्पद्मस्थत्वशृतिविरोध इति निरस्तम् । सुषिरस्य दहरोस्मिनन्तर आकाश इति वाक्ये हृपद्मस्थत्वमुपेत्यैव ब्रह्मणो इदं विपापमित्यादिशृत्यादि बलात् तस्मिन् यदन्तरिति वाक्योक्तहृत्पद्मस्थसुषिरस्थताया एव स्वीकारादित्यर्थः । विष्णोः हृत्पद्मगताकाशगतत्वे स्पष्ट शृतिद्वयं स्वयमुदाहरति । दिव्ये ब्रह्मपुर इति । ब्रह्मपुरे दिव्ये शरीरे हृत्पद्ममस्ति तत्र विद्यमाने व्योम्नि एष आत्मा प्रतिष्टितः । हृदय अत एष आकाशः तस्मिन् आकाशे अयं पुरुषः तिष्ठतीत्यर्थः । भाष्योदाहृतशृत्यपेक्षयाऽस्योदाहृतशृतिद्वयस्यान्युपुरुषपदयुक्तत्वेन स्पष्ट-त्वमिति भावः । ननु तर्हि विष्णुपक्षेऽनन्वयः प्रसज्यत इत्यत आह । अन्वयाभाव इति । ननु तस्मिन्यदन्तः इत्यत्र ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वात् कथं ब्रह्मान्वेष्टव्यमिति तदर्थः क्रियत इत्यत आह ॥ ब्रह्मपुरपदेनैवेति । ब्रह्मपुरपदेनैव बह्म प्रकृतमिति भावः । तथा च तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यमित्यत्र यच्छब्दप्रथमातच्छब्दयोः प्रकृतब्रह्मपरत्वे ब्रह्मैवान्वेष्टव्यतयोक्तं भवतीति भावः । कथमनेन तत्स्वरूपनिरूपणमित्यत आह । यद् ब्रह्मान्वेष्टतव्योक्तमिति ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

तदाधारपृथिव्यादिकं चेति। आकाशाभिमान्याश्रित पृथिव्याद्यभिमान्यादिकमित्यर्थः। तदाधारतयेति। ब्रह्मनिष्ठाकाशाधारतयेत्यर्थः। ननु शरीरस्थस्य तन्नाशे नाशः प्रसज्येत इत्यत आह। नष्टेपीति। तस्य पापादिमत्वेन पृथिव्याद्याधारत्वं कथं तस्मिन्घटते कथं च तस्योपास्यत्वम् इत्यत आह। अपहतेरिति। अनेन जीवब्रह्मपक्षयोः साम्यपरिहाराय जीवपक्षेपि अन्वयाभावः सूचितः। अपहतपाप्मत्वादीनां कथञ्चित्सम्भवे देहनाशस्यैव जीवनाश व्यवहारविषयत्वेनास्य कथमप्यसम्भवादिति। अनन्वयं प्रकारन्तरेण परिहरति। अथवेति। सामान्येनोक्तेति। अस्मिन्पक्षे ''यावान्वा'' त्यादिना ब्रह्मैव वर्तते इत्युक्तत्वात् किं तदत्र विद्यते इति प्रश्नवाक्ये कीदृशमिति विवक्षाभावात् पूर्वं ब्रह्म ज्ञातव्यमिति न नियम इति भावः। हृदयपद्माकाशे नियत इति। शृतावन्तर्हृदय इति सप्तम्यन्तं पदम्। हृद्गताकाशो हृदय शब्देन उच्यते हृत्पद्मगताकाश परमित्युक्तं भवति। ननु एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति ब्रह्मपुरशब्देन प्रकृतस्य शरीरस्यैव एष आत्मेति परामर्शात्। आत्मा न विष्णुरित्याशंक्य निषेधति न च ब्रह्मपुरेति। उत्तरमाह। ब्रह्मैवपूर्णत्वादिति। छान्दोग्यभाष्योक्तरीत्या 'यदिदमस्मिन्ब्रह्म पुर इत्याद्यस्य ब्रह्मपुरशब्दस्य षष्ठी तत्पुरुषकर्मधारययोराश्रयणेन शरीरब्रह्मोभयपरत्वेपि ब्रह्मपुरे सर्वं समहितमिति द्वितीयस्य एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति तृतीयस्य च ब्रह्ममात्रपरत्वादिति भावः। नन्वेतज्जरावाप्नोतीति पूर्वत्रेतच्छब्देन शरीरस्य प्रकृतत्वात् एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यत्रापि शरीरस्यैव प्राप्तिरित्याशयेन शङ्कते। एतच्छब्देनेति। शरीरनाशेनास्याविनाशोक्तेरिति। नास्य जरयैतज्जीर्यते इति सन्निहित पूर्ववाक्ये शरीरमस्येति निर्दिश्य एततृशब्देन ब्रह्मनिर्देशात् शरीरनाशेप्यविनाशित्वलिङ्गाच्च न शरीरमिह ब्रह्मपुरशब्दार्थ इत्यर्थः। यद्वा ब्रह्मपुरपदप्रयोगादिति। य आत्मा अपहतपाप्मेति वाक्यसन्निधेः एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यर्थः। तच्छब्देन शरीरस्येति। अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर इत्यत्र ब्रह्मपुरशब्देनेत्यर्थः। तत्र ब्रह्मपुरशब्दस्य शरीरपरत्वं दहरपुण्डरीकाधिकरणत्वेन निश्चितमिति भावः। शरीरनाशोनास्याविनाशोक्तेरिति। अस्यैतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्युक्तस्येत्यर्थः। आकाशपक्षेनान्वयमुपपादयति। न चेति। तदभावादिति। व्याप्ताकाशस्य दहराकाशस्थत्वादिति अर्थः। अयोगाच्चेति। ईश्वरवत् अचिन्त्यशक्त्यभावेन व्याप्ताकाशे दहराकाशे अवस्थानायोगान्नेत्यर्थः। दहराकाशमेव विशिष्येति। द्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वयोग्यत्वाय बाह्याकाशतुल्यत्वादिना विशिष्येत्यर्थः। किं च तथात्वे दहराकाशस्थस्य पृथिव्यादेरन्वेष्ठव्यत्वं वक्तव्यम्। न च तत्सम्भवतीत्याह। मुख्यत इति। पृथिव्याद्यभिमानिदेवानां विष्णुशेषत्वेन उपास्यत्वान्न मुख्यत उपास्यत्वमिति भावः। न चैवम् अङ्गीकारे सुषिरश्रुतिविरोध इति। सुषिरस्य सर्वाधारत्वप्रतिपादकश्रुतिविरेध इत्यर्थः।

वाक्यार्थविवरणम्

कीदृशं तदिति प्रश्नः कुतः किं तदिति स्वरूपप्रश्न एव किं न स्यादिति अत आह ॥ ब्रह्मपुरपदेनैवेति ॥ सिद्धत्वात्स्वरूपस्य न स्वरूपमात्रे प्रश्न इत्याशयः । स चासौ शब्दश्चेति तच्छब्दः ब्रह्मपुरशब्दः इत्यर्थः । नन्वस्त्यन्वयः अन्तर्हृदयाकाशे यावान्वा बहिःस्थिताकाशस्तावान् सर्वोप्यन्तर्विद्यमान इत्यन्वयसम्भवादित्यत आह ॥ न हीति ॥ तदभावात् दहराकाशे व्याप्ताकाशाभावात् । अयोगात् अनुपपन्नत्वाच्चेत्यर्थः । यथाकथञ्चिदुपपत्तौ त्वाह । मुख्यत इति ।

न चेति ॥ नहीत्यर्थः । एवमङ्गीकारे तदन्तस्स्थत्वापेक्षत्वाङ्गीकारे मोक्षदातृत्वापातादिति उपास्यस्यैव मोक्षदातृत्वादिति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ दहरं विपापमित्यादि तैत्तिरीये विष्णोर्हृत्पद्मस्थत्वप्रसिद्धेश्च तत्समाख्यानात् दहरे ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ दहरमिति ॥ यत्पुण्डरीकम् अष्टदलकमलमस्ति कीदृशं दहरम् अल्पं विपापं शुद्धं शरीरदोषैरपरामृष्टत्वात्परमात्मनो वेश्म भूतेगृहभूतं सर्वदा तत्रोपलभ्यमानत्वात् । पुरमध्ये शरीरमध्ये संस्थितम् । राज्ञः पुरमध्ये प्रासाद इव तत्रापि हृत्पुण्डरीके दहरङ्गगनमस्ति । तस्मिन्गगने यदंतर्विशोकः शोकरहितं ब्रह्मास्ति तदुपासितव्यमित्यर्थः । अनेन तैत्तिरीयवाक्योदाहरणेन दिव्ये द्योतमाने व्योम्नि हृदयाकाशे सम्प्रतिष्ठितः सम्यग्व्यवस्थितः अन्तर्देहस्य अनयोरात्मपुरुषपदोपेतत्वेन स्पष्टत्वात्स्वयमुदाहृतवान् । सामान्येनोक्तत्वात् कथं ब्रह्मेति निर्धारणमित्यत आह ॥ ब्रह्मपुरपदेनेति ॥ नवधेनास्य हन्यत इत्यस्यार्थो नष्टेपि देहेन नश्यतीति । एवं न्यायविवरणोक्तयोजनां प्रदर्श्य छान्दोग्यभाष्योक्तयोजनां प्रदर्शयति ॥ अथवेति । प्रयोगात् एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यत्र ॥ तच्छब्देनेति ॥ सचासौ शब्दश्च तच्छब्दः । ब्रह्मपुरशब्देनेत्यर्थः । प्रकृतत्वात् । ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकमित्यत्र । अस्य एतत्सत्यमित्युक्तस्य । तत्र शरीरग्रहणेप्यत्रबाधकवशात्तत्परित्याग इति भावः । तदभावात् व्याप्ताकाशस्य दहरस्थत्वाभावात् । अयोगाच्चेति ॥ ईश्वरवदचिंत्यशक्त्यभावेन व्याप्ताकाशस्य दहराकाशे अवस्थानायोगाच्चेत्यर्थः। पृथिव्यभिमानिदेवानां विष्णुशेषत्वेनोपास्यत्वान्मुख्यत इत्युक्तम् ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥ १८ ॥

'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छां.उ. ८-१२-३) 'एष आत्मेति होवाचे'ति (छां.उ. ४-१५-१) जीवपरामर्शात्स इति चेन्न तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवात् ॥ १८ ॥

सत्तर्कदीपावली

इतरेत्यादेरयमर्थः । 'एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिवाक्यवशाद्दहराकाशस्थितो विष्णुरेव द्यावापृथिव्याधार इत्युक्तं तन्न । दहराकाशस्थितस्य जीवस्यैव 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच' इति परामर्शादिति चेन्मैवम् । जीवस्यापहतपाप्मत्वादिधर्मासम्भवेनात्रात्मशब्देन निर्देशासम्भवात् । 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्युपरितनवाक्येन मुक्तजीवप्रतीतेः । मुक्तस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकात्मत्वसम्भव इति चेन्मैवम् । अमुख्यार्थत्वात् । न हि मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते । अतः परमेश्वरप्रसादलब्धापहतपाप्मत्वादिगुणममुख्यात्मानं जीवं परित्यज्य मुख्यः परमेश्वर एवापहतपाप्मत्वादिना पूर्वमुक्तः । न चैष य आत्मेति जीवपरामर्शविरोधः, यं परं ज्योतिश्शब्दाभिधेयमुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । एष आत्मेति परमात्मन एव परामर्शोपपत्तेः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

भगवतो हृत्पद्मस्थत्वमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे ॥ इतरेति ॥ 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते' इत्युक्तस्य जीवस्य 'एष आत्मेति होवाच' इति हृत्पद्मस्थात्मतया परामर्शाज्जीव एव हृत्पद्मस्थ इत्यर्थः । परिहारांशं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ न जीवो हृत्पद्मस्थः । हृत्पद्मस्थेऽपहतपाप्मत्वादिगुणश्रवणात्तेषां जीवेऽसम्भवात् । न च वाच्यं मुक्तजीवे तत्सम्भवात् जीव एव भाविभावेनोच्यत इति । मुक्तस्याप्यस्वातन्त्र्येण तदसम्भवात् । अतः स्वातन्त्र्येणापहतपाप्मत्वादिगुणो हरिरेव हृत्पद्मगत इति भावः ॥ १८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

भाविभावेनेत्यस्य भाविनः मुक्तिकाले भविष्यतः भावेन सत्त्वेनेत्यर्थः । यद्यपि अपहतपाप्मत्वादिकमेव जीवापवादकं हृत्पुण्डरीकस्थतया शङ्क्यमाने संसारिजीवे सर्वथाऽसम्भवाद्भाविरक्ते घटे श्यामतादशायां रक्तव्यवहाराभावाद्भाविभावेनापि न शक्य-समाधानम् । तथाऽपि मुक्तिप्रकरणसमीपस्थत्वान्मन्दानां स्यादेव शङ्केत्यभ्युपगमवादेन शङ्का समाधानं च ज्ञेयम् ।

भावबोधः

हृत्पद्मस्थात्मतयेति । य आत्मा अपहतपाप्मेति हृत्पद्मस्थे पूर्वमात्मशब्दप्रयोगादत्रापि आत्मशब्देनास्यैवाभिधानादिति भावः ।

भावदीपः

ॐ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥ १८ ॥ परामर्शादिति । एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरिति पूर्ववाक्ये सम्प्रसादपदेन प्रकृतस्य अभिनिष्पद्यत इचि कर्तृत्वेनोक्तस्य जीवस्यैष इति परामृश्य आत्मपदेन य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्युक्तहृत्पद्मस्थात्मत्वविधानादित्यर्थः । शेषपूर्त्या स इति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ जीव एवेति ॥ नेत्यस्य पूर्वतनप्रतिज्ञयाऽन्वयं दर्शयन् हेतुसाध्ययोरवैयधिकरण्याय भाष्यं व्याचष्टे ॥ न जीव इति ॥ स्वत इति पदं शङ्कापूर्वं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ स्वातन्त्र्येणेति ॥ सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षमेव श्रुतौ स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥ हृत्पद्मस्थात्मतयेति ॥ य आत्माऽपहतपाप्मेति हृत्पद्मस्थे आत्मशब्दः प्रयुक्तः, कोयमात्मेति शङ्कायाम् अथ एष सम्प्रसादोस्माछरीरात्समुत्थाय, परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेत्यनूद्याभिधानादित्यर्थः ॥ यद्वक्ष्यति जीवं परामृश्य हृत्पद्मस्थत्वं विधीयत इति ॥ ततश्चायं सूत्रार्थः । परं ज्योतिरुपसम्पद्येति प्रकृतस्येतरस्य जीवस्यैष इति परामर्शं विधायैष आत्मेत्युक्तहृत्पद्मस्थात्मविधानाद्दहरे जीव इति चेन्न । हृत्पद्मस्थे श्रुतानाम् अपहतपाप्मत्वादीनां गुणानां जीवेऽसम्भवात् ॥ तस्यैव मुक्त्यवस्था-विवक्षायामपि स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवदिति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

हृत्पद्मस्थात्मतयेति । य आत्मा अपहतपाप्मेति हृत्पद्मस्थे पूर्वम् आत्मशब्दप्रयोगात् अत्रापि आत्मशब्देन अस्यैवाभिधानादिति भावः । तदसम्भवादिति । स्वातन्त्र्येणापहतपाप्मत्वाद्यसम्भवादित्यर्थः । सतत्र पर्येति इत्यादिना जीवस्य सत्यकामत्वसिद्धावपि अपहतपाप्मत्वादेः कथं जीवनिष्ठत्वमित्यत उक्तं तत एव विशोकत्वादीति । तद्वाक्यस्य मुक्तपरत्वं कुत इत्यत आह । स्वेनरूपेणेति । स्वरूपाविर्भावस्य तत्रोक्तत्वात् तद्वाक्यं मुक्तपरमिति भावः । अस्तु तथापि हृत्पद्मस्थत्वं जीवस्येत्यत्र किमागतमित्यत आह । हृत्पद्मस्थस्यचेति । तथाच हृत्पद्मगतत्वापहतपाप्मत्वयोः भिन्नकालीनत्वेपि जीवस्य हृत्पद्मगतत्वे अपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवादिति भावः । मुक्तस्यापि जीवत्वेनेति । भिन्नकालीनत्वेपि हृत्पद्मस्थत्वापहतपाप्मत्वयोः सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वन्नानुपपत्तिरिति भावः । भाविभावेनेति ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥ परंज्योतिरुपसम्पद्येति प्रकृतस्येतरस्य जीवस्यैष आत्मेति परामर्शात्सजीव एव दहरस्थ इति चेन्न । तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ भाविभावेनेति ॥ यूपं तक्षतीत्यादिवद्भविष्यदभिप्रायेणेत्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ उत्तरोच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ १९ ॥

'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण' (छां.उ. ८-१२-३) **इत्याद्युत्तरवचनाज्जीव एवेति चेन्न । तत्र हि परमेश्वरप्रसादादाविर्भूतस्वरूपो मुक्त उच्यते । यत्प्रसादात्समुक्तो भवति स भगवान्पूर्वोक्तः ॥ १९ ॥**

तत्त्वप्रकाशिका

जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्यसम्भवमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठित्वाऽऽक्षेपांशं तावद् व्याचष्टे ॥ उत्तरादिति ॥ 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय' इत्युक्तजीवस्य 'स तत्र पर्येति' इत्यादिना सत्यकामत्वप्रतीतेस्तत एव विशोकत्वादिसिद्धेः उक्तगुणासम्भवाभावात्स एव हृत्पद्मस्थ

(तत्त्वप्रकाशिका)
इत्यर्थः । नञध्याहारेण परिहारांशं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ नैतद्वाक्यबलेन जीवस्य गुणान् सत्त्वात् हृत्पद्मस्थत्वं वाच्यम् । तद्वाक्ये मुक्तजीवस्योच्यमानत्वात् । 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्युक्तेः । हृत्पद्मस्थस्य च देहान्तर्वर्तितया मुक्तत्वायोगात् । न च वक्तव्यं मुक्तिविषयत्वेऽप्येतद्वाक्यस्य मुक्तस्यापि जीवत्वेनास्त्येव जीवेऽपहतपाप्मत्वादिसम्भवोऽतो जीव एव अपहतपाप्मत्वादिगुणो हृत्पद्मगततया भाविभावेनोच्यत इति । मुक्तस्यापि परमेश्वरप्रसादादेव तद्गुणाविर्भावेन स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवादिति भावः । नन्वत्र मुक्तस्य तद्गुणत्वमेवोच्यते न तु परमेश्वराधीनत्वम् अतस्तत्स्वत एवेत्यत आह ॥ यदिति ॥ नात्र मुक्तगुणप्राप्तेः परमेश्वराधीनत्वोक्त्यभावः । परमेश्वरस्य गुणप्रदातृतया 'परं ज्योतिरूपसम्पद्य' इति पूर्ववाक्योक्तत्वादिति भावः । ननु परमेश्वरप्रसादादपि जीवस्यास्त्येव तद्गुणजातमतः स एवापहतपाप्मत्वादिगुणो हृत्पद्मस्थोऽस्त्वित्यतो वाऽऽह ॥ यदिति ॥ न परमेश्वरप्रसादलब्धगुणो जीवः पूर्ववाक्येऽपहतपाप्मत्वादिनोक्तः । किं तु यत्प्रसादात्स मुक्तो भूत्वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणो भवति स भगवानेव । दातृप्रतिग्रहीत्रोर्दातुरेव मुख्यत्वात् मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

भावबोधः

स तत्र पर्येतीत्यादिना जीवस्य सत्यकामत्वसिद्धावपि अपहतपाप्मत्वादेः कथं जीवनिष्ठत्वमित्यत उक्तम्– तत एव विशोकत्वादिसिद्धेरिति । देहान्तर्वर्तितया मुक्तत्वायोगादिति । तथा च हृत्पद्मगतत्वापहतपाप्मत्वयोर्भिन्नकालीनत्वेन जीवस्य हृत्पद्मगतत्वे अपहतपाप्मत्वाद्यसम्भव इति भावः । मुक्तस्यापि जीवत्वेनेति । भिन्नकालीनत्वेऽपि हृत्पद्मस्थत्वापहतपाप्मत्वयोः सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । भाविभावेनेति । अपहतपाप्मत्वादिगुणत्वाभिप्रायेणेदम् । तद्गुणाविर्भावेणेति । स्वरूपाविर्भावस्येश्वरप्रसादायत्तत्वप्रतिपादनं प्रकृतानुपयुक्तमित्याविर्भूतस्वरूपमित्येतदेव व्याख्यातमित्यवधेयम् । एवं मुक्तगुणप्राप्तेरित्यादिकमपि नेयम् । गुणप्रदातृतयेति । तस्य स तत्र पर्येतीत्युक्तगुणप्रदातृत्वाभावे तत्प्राप्तिकथनमनुपपन्नमिति भावः । पूर्ववाक्य इति । य आत्मा अपहतपाप्मेति पूर्ववाक्य इत्यर्थः। दातुरेव मुख्यत्वादिति । अनेन यत्प्रसादात्स मुक्तो भवतीत्यंशस्य भगवत एव पूर्ववाक्योक्तत्वे नियामकप्रतिपादनरूपप्रयोजनमुक्तं भवति । यत्प्रसादादिति वाक्यस्य द्वितीयव्याख्यानाभावे मुख्यामुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वादित्यस्य 'अवचनादन्यार्थश्च परामर्शः' इति सूत्रनिवर्तनीयायाः परामर्शबलादमुख्यापहतपाप्मत्वादिरपि जीवे य आत्मेति वाक्ये प्रतिपाद्यत इति शङ्काया उदयो न स्यादित्यतस्तदुदयार्थमिदं व्याख्यानमित्यवधेयम् ।

भावदीपः

ॐ उत्तराच्चेत् ॐ ॥ १९ ॥ शेषोक्त्या भाष्यं व्याचष्टे ॥ नैतदिति ॥ आविर्भूतस्वरूप इत्यस्यार्थो मुक्तजीवस्येति ॥ परमेश्वरप्रसादादित्येतच्छङ्कापूर्वं व्यनक्ति ॥ न च वक्तव्यमित्यादिना ॥ मुक्तस्यापि जीवत्वेनेति ॥ हृत्पद्मस्थत्वापहतपाप्मत्वयोर्भिन्नकालत्वेऽप्यैकाधिकरण्यादपहतपाप्मेत्याद्युक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ संसारिजीवस्य, सर्वथासम्भवं मुक्तजीवस्यापि स्वतोऽसम्भवमित्यर्थः ॥ सत्यकामत्वेति ॥ एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति, हृत्पद्मस्थे श्रुतसत्यकामत्वस्य प्रतीतेरित्यर्थः ॥ तत एव विशोकत्वादीति ॥ आदिपदेनापहतपाप्मत्वादिगृह्यते ॥ नञोध्याहारेणेति ॥ नञनुवृत्येत्यर्थः ॥ देहान्तर्वर्तितयेति ॥ हृत्पद्मगतत्वअपहतपाप्मत्वयोर्भिन्नकालीनत्वेन जीवस्य हृत्पद्मगतत्वेऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भव इति भावः ॥ मुक्तस्यापीति ॥ हृत्पद्मस्थत्वापहतपाप्मत्वयोर्भिन्नकालीनत्वेपि, ऐकाधिकरण्यादपहतपाप्मत्वाद्युक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ सूत्रेतु तुरवधारणे पूर्वसूत्रात्स इति असम्भव इति, नेति चानुवर्तते ॥ अपहतपाप्मेति हृत्पद्मस्थे श्रुतादुत्तरात् परंजोतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचेतीतरपरामर्शादित्यत्रोपात्तादुत्तरात्, परंज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुषः सतत्रपर्येतीति वाक्यादपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवो नेति दहरे जीव इति चेन्न ॥ आविर्भूतस्वरूपो मुक्त एव तत्रोच्यते, स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युक्तेः न तु हृत्पद्मस्थतया त्वदभिलषितः संसारी । येन प्रमाणबलादपहतपाप्मत्वं सम्भाव्येत ॥ न चास्य वाक्यस्य मुक्तपरत्वेपि मुक्तस्यापि जीवत्वात् भाव्यवस्थाविवक्षया तत्सम्भवः ॥ मुक्तस्यापि परमेश्वरप्रसादादेव तद्गुणाविर्भावेन स्वतोऽसम्भवादिति सूत्रार्थः ॥ एवं हृत्पद्मस्थतया पराभिमतस्य जीवस्यास्मदुक्तमपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवं सम्भावकप्रमाणेनाक्षिप्य प्रमाणस्य मुक्तपरत्वेन सावकाशत्वप्रदर्शनपरत्वेन सूत्रं व्याकुर्वन्भाष्यं व्याख्याय मुक्तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवाक्षेपसमाधायकतया व्याकुर्वन्नाक्षेपांशं व्याचष्टे ॥ नन्वत्रमुक्तस्येति ॥ ततश्च सर्वत्र पर्येतीत्यस्य पराधीनत्वज्ञापकपदाभावेन स्वत एवापहतपाप्मत्वप्रतिपादकादुत्तरवचनान्मुक्तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवो नेत्याक्षेपांश इत्यर्थ इति भावः ॥ इत्यत इति ॥ इत्याक्षेपेतत्परिहाराय परिहारांशं व्याचष्टे

(वाक्यार्थमुक्तावली)

इत्यर्थः ॥ गुणप्रदातृत्व इति ॥ सतत्रपर्येतीत्यत्र गुणप्रदातृत्वाभावे परंज्योतिरुपसम्पद्येति तत्प्राप्तिकथनमनर्थकमिति भावः । एतेनयत्प्रसादात्समुक्तः सतत्रपर्येतीत्युत्तरवाक्योक्तापहत-पाप्मत्वादिगुणोभवति स भगवान् गुणप्रदातृतया पूर्ववाक्ये उक्त इति भाष्यार्थ उक्तोभवति ॥ परिहारांशेनेति ॥ उत्तरे स इति चानुसन्धेयम् ॥ ततश्चोत्तरवाक्ये मुक्तगुणप्राप्तेः न परमेश्वराधीनत्वोक्त्यभावः ॥ यतस्तत्रैव परमेश्वरप्रसादादाविर्भूतगुणोजीव उक्तएवेत्यर्थः ॥ स तत्र पर्येतीत्यंशे तदश्रवणेपि, परंज्योतिरुपसम्पद्येति पूर्वांशे श्रवणादिति भावः ॥ प्रकारान्तरेण व्याचष्टे न तु परमेश्वरेति ॥ अत्रापि असम्भवः सदहर इति पदान्यनुसन्धेयानि ॥ परमेश्वरप्रसा-दायत्तगुणप्रतिपादकोप्युत्तरवचनात्सिध्यत्येवापहतपाप्मत्वादिकमिति न पूर्वोत्कापहतपाप्मत्वाद्य-सम्भवोऽतः स एव दहरपक्षस्थ इत्याक्षेपार्थः ॥ इत्यतोवेति ॥ इति चोत्तरादित्यंशेनाक्षेपे-तत्परिहाराय, सिद्धान्तांशं व्याचष्ट इत्यर्थः ॥ सूत्रे पूर्ववाक्य इति, नेति, स इति पदत्रयं संयोज्यम् । ततश्चाविर्भूतस्वरूपः परमेश्वरप्रसादलब्धगुणो जीवः ॥ एष आत्मापहतपाप्मेति पूर्ववाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणो नोक्तः ॥ किं तु यत्प्रसादात्स आविर्भूतस्वरूपः (भावः) स भगवानेवेति सूत्रार्थ इति भावः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

अपहतपाप्मत्वादिगुणत्वाद्यभिप्रायेणोक्तम् । तद्गुणाविर्भावेणेति । स्वरूपाविर्भावस्य ईश्वरप्रसादायत्तत्वप्रतिपादनं प्रकृतानुपयुक्तमित्याविर्भूतस्वरूपमित्येतदेवं व्याख्यातमित्येव ध्येयम् ॥ गुणप्रदातृतयेति । तस्य तत्र पर्येतीत्युक्तगुणप्रदातृत्वभावे तत्प्राप्तिकथनम् अनुपपन्नमिति भावः। पूर्ववाक्य इति । य आत्मा अपहतपाप्मेति पूर्ववाक्ये इत्यर्थः । दातुरेव मुख्यत्वादिति । अनेन यत्प्रसादात् स मुक्तोभवति इत्यंशस्य भगवत एव पूर्ववाक्योक्तत्वे नियामकप्रतिपादनरूपं प्रयोजनमुक्तं भवति । यत्प्रसादादिति वाक्यस्य द्वितीयव्यवस्थानाभावे मुख्यामुख्ययोः मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वादित्यस्यावचनादन्यार्थश्च परामर्शः सूत्रनिवर्तनीयायाः परामर्शबलात् अमुख्यापहतपाप्मत्वादेः अपि जीवोऽयम् आत्मेति वाक्ये प्रतिपाद्यते इति शङ्काया उदयो न स्यादित्यतः तदुदयार्थम् इदं व्याख्यानमिति भावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ उत्तराज्जीवस्य सत्यकामत्वप्रतिपादक स तत्रपर्येतीत्यु-त्तरवाक्यात्स एव दहरस्थ इति चेन्न । आविर्भूतस्वरूपस्तुमुक्त एव तत्रोच्यते यत इत्यर्थः ॥

(वाक्यार्थमञ्जरी)

सतत्रेति ॥ सःप्राप्तनिजानन्दाविर्भावोजीवः । तत्र भगवल्लोके तदनुग्रहेणैव जक्षन्स्वाभिलषितं भक्षयन्हसन्वासहमुक्तैः क्रीडन् खेलनं कुर्वन् अत्यन्तं रममाणः परितोगच्छतीत्यर्थः । सतत्र-पर्येतीत्यादिना जीवस्य सत्यकामत्वसिद्धावपि अपहतपाप्मत्वादेः कथं जीवनिष्ठत्वमित्यत उक्तम् ॥ तत एवेति ॥ सत्यकामत्वादेवेत्यर्थः । काम्यालाभ एवशोकादिरिति भावः ॥ गुणप्रदातृतयेति ॥ अन्यथा तत्प्राप्तिकथने वैयर्थ्यमिति भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ ॥ २० ॥

यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवोऽभिनिष्पद्यते स एष आत्मेति परमात्मार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय" इत्यादिवाक्ये एष आत्मेति परामर्शः परमात्मविषय इति यत्, तस्माच्च न जीव उच्यते ।

"यस्य सम्यक्प्रसादोऽस्ति विष्णोरेव स उच्यते ।
सम्प्रसादः स उत्थाय शरीरात्प्राप्य केशवम् ॥
यथास्वरूपस्तु भवेद्यं प्राप्यासौ सरूपताम् ।
आप्नोति स परो ह्यात्मा भगवानिन्दिरापतिः ।
इत्याह सा रमादेवी पश्यन्ती परमं पदम्" इति च पर्यङ्कोपासनायाम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अमुख्यापहतपाप्मत्वादिगुणोऽपि जीवः परामर्शबलेन हृत्पद्मस्थात्मा किं न स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ अन्येति ॥ भवेदेतद्यद्येष इति जीवं परामृश्य तस्य हृत्पद्मस्थत्वं विधीयेत । नैतदस्ति । यं परं ज्योतिराख्यं भगवन्तमभिसम्पद्य जीवः स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते स एष आत्मेति परमात्मानमेवैष इति परामृश्य तस्यत्मत्वोक्तेः । अतो जीवेऽपहतपाप्मत्वाद्य-सम्भवात्परामर्शस्य चेश्वरार्थत्वात् स एवापहतपाप्मत्वादिगुणो हृत्पद्मस्थ इति भावः । न च मन्तव्यमुभयथापि सम्भवे कुतः परमात्मार्थता परमर्शस्येति । निरवकाशोक्तानेकहेतुबलादेव ॥

भावबोधः

यं परंज्योतिराख्यमिति । अनेन परं ज्योतिरित्यत्र लिङ्गमविवक्षितमित्यभिप्रेत्य भाष्ये 'यं प्राप्यासौ स्वरूपतां प्राप्नोति स परो ह्यात्मेति' स्मृत्यनुसारेण यमित्युक्तमित्युक्तं भवति । परामर्शस्य चेति । अनेन 'सूत्रगत'च'शब्दस्य परामर्शश्चेत्यन्वय उक्तो भवति । एवं सति न केवलमसम्भवादिबाधकं परामर्शलक्षणं साधकाभावश्चेति चशब्दः सार्थकः । यथाश्रुते तु प्रयोजनाभाव इति भावः ।

भावदीपः

ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ ॥२०॥ भगवन्तमिति ॥ ज्योतिश्शब्दश्चाऽऽत्मा प्रकरणादिति चतुर्थे भगवत्परो वक्ष्यत इति भावः ॥ एष इति परामृश्येति ॥ पुंल्लिङ्गं तु शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादाविव विधेयात्मापेक्षया युक्तमिति भावः । स एवेत्येवकारतात्पर्यं हेतूक्त्या व्यनक्ति ॥ न च मन्तव्यमिति ॥ २० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अन्यार्थश्चपरामर्शः ॐ ॥ परंज्योतिराख्यमिति ॥ अनेन परंज्योतिरिति लिङ्गमविवक्षितमित्यभिप्रेत्य भाष्ये यमित्युक्तं भवति ॥ परामृश्यचेति ॥ अनेन परामर्शश्चेति च शब्दान्वय इत्युक्तं भवति ॥ तेन न केवलमसम्भवादि परपक्षे बाधकं किन्तु परामर्शलक्षण-साधकाभावश्चेति भावः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

परंज्योतिषाख्यमिति । अनेन परंज्योतिरित्यत्र लिङ्गमविवक्षितमित्युक्तं भवति । परामर्शस्यचेति । अनेन सूत्रगत चशब्दस्य परामर्शस्य चेत्यन्वय उक्तः । एवं सति न केवलम् असम्भवादिबाधकं परामर्शलक्षणसाधकसद्भावश्चेति चशब्दः सार्थकः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अन्यार्थश्चपरामर्शः ॐ ॥ एष आत्मेति परामर्शः अन्यार्थश्च । परमात्मविषय एव न जीवविषय इत्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ २१ ॥

'दहर' (छां.उ. ८-१-१) इत्यल्पश्रुतेर्नेति चेन्न । 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चे' त्युक्तत्वात् । 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायानि'ति (छां.उ. ३-१४-३) श्रुत्युक्तत्वाच्च ॥ २१ ॥ इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । दहरे स्थित इत्यल्पौकस्त्वश्रुतेर्न परः किन्तु जीव इति चेन्नैवम् । सूत्रश्रुतिभ्यामुक्तोत्तरत्वात् ॥ इति दहराधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे ॥ अल्पेति ॥ यदुक्तं जीवेऽसम्भावितगुणश्रवणाद्विष्णुरेव हृदयपद्मस्थो न जीव इति तदयुक्तम् । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तः' इति परमात्मन्यसम्भाव्यमानजीवलिङ्गस्याल्पस्थानस्थितत्वस्य श्रुतत्वादित्यर्थः । नञध्याहारेण परिहारांशं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ नाल्पस्थानस्थितिश्रुतिः विष्णावनुपपन्ना । 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवत्' इत्यत्र सर्वगतस्यापि विष्णोः व्योमवदल्पस्थानस्थितेः उक्तत्वादित्यर्थः । न व्योमवदीश्वरस्य अल्पस्थानस्थितिः युक्ता । सर्वगतस्यापि व्योम्नोंऽशतोऽल्पस्थानस्थित्युपपत्तेः । न च तथा विष्णोरुपपत्तिः । तस्यांशतोऽपि सर्वगतत्वात् । 'यावान्वा' इत्युक्तेश्चेत्यतः सूत्रशेषं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ एष इति ॥ सर्वगततयैव विष्णोरल्पस्थानस्थितिरुपपन्ना ॥ 'एष म आत्मा' इति श्रुतौ सर्वज्यायस्त्वेनैव हृदयस्थत्वोक्तेरित्यर्थः । न च एतद्युक्तिविरुद्धम् । 'यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ति' इत्यादेः । अतो विष्णुरेव हृत्पद्मस्थः सर्वाधारश्चेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

गुर्वर्थदीपिका

यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्तीत्यादेरित्यत्राऽऽदिपदेन अणुत्वशक्त्या यशोदाङ्कगतस्यैव शिशोः विजृम्भमाणे मुखे महत्त्वशक्त्या ब्रह्माण्डस्यापि तयैव दर्शनाज्ज्ञानिप्रत्यक्षं च गृह्णाति ॥

भावबोधः

न च 'अर्भकौकस्वात्' इत्यनेनैव ज्ञातुं शक्यत्वात् किमर्थं तत्स्मरणमित्यतो अभ्यधिकाशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन एष म आत्मेति भाष्यं प्रवृत्तमित्यभिप्रेत्याभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तद्भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– न व्योमवदित्यादिना । अत्राद्ये विषयवाक्यसन्निहितवाक्यगतात्मशब्दापहतपाप्मत्वादिलिङ्गरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये– तदुत्तरगतसुप्तप्राप्यत्वादिलिङ्गब्रह्मशब्दरूपसाधकान्तरोक्तिः । अत्र 'अरश्च' ह्वै'ण्यश्चे'ति वाक्यस्य धृतेश्चेत्युत्तरसूत्रोपात्त 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति'रिति वाक्यादुत्तरत्वेऽपि एतं ब्रह्मलोकमिति पूर्ववाक्योक्तहेतुसाधकहेतुप्रतिपादकत्वादत्रैव तदुक्तलिङ्गोक्तिः । तृतीये– तदुत्तरवाक्यगतस्य सर्वाधारत्वलिङ्गस्य वाजसनेयकसमाख्यायाश्चोक्तिमहिम्नोऽ'स्यास्मिन्नुपलब्धे'रिति समाख्याप्रतिपादकसूत्रांशेन सर्वाधारत्वलिङ्गस्य हृत्पद्मनिष्ठत्वस्याप्युपपादनात् तल्लिङ्गसाहित्येन तत्समाख्योक्तिः । तैत्तिरीयसमाख्यया परमात्मनो हृत्पद्मगतदहराकाशस्थत्वेन हृत्पद्मस्थत्वप्रतिपादनात्तदुक्तौ सुषिरश्रुतिविरोधशङ्कायां तत्रापि तद्गतमित्यनेन तदुद्धारस्योपलक्षणयान्वयाभावलक्षणबाधकोद्धारस्याकाशपक्षे अन्वयाभावरूपपरपक्षबाधकस्य च सूचनात् सर्वसाधकोक्त्यनन्तरं चतुर्थे तदुक्तिः । पञ्चमे– हृत्पद्मस्थस्य जीवत्वसाधकत्वेन ''एष आत्मे''ति परामर्शमाशङ्क्य तदुद्धारः । सप्तमे– परामर्शस्य विष्णुविषयत्वसमर्थनम् । अष्टमे– हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वजीवत्वबाधकसाधकतया अल्पस्थानस्थितत्वलिङ्गमाशङ्क्य तस्य पूर्वोक्तयुक्तिस्मरणेन श्रुतिरूपविशेषप्रमाणोपन्यासेन च विष्णौ सावकाशत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ५ ॥ इति दहराधिकरणम् ॥

भावदीपः

ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत् ॐ ॥ २१ ॥ व्योमवदित्यनेनास्यागतार्थत्वाय विशेषाशङ्कोक्तिपूर्वं भाष्यं व्याचष्टे ॥ न व्योमवदिति ॥ यावान्वा इति ॥ पूर्वमथवेति द्वितीयव्याख्याने यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंऽतर्हृदय आकाश इति हृत्पद्मस्थदहराकाशस्थस्याऽऽकाशनाम्नो विष्णोर्व्याप्तबाह्यरूपतौल्येन व्याप्तत्वोक्तेरित्यर्थः । इति श्रुतौ छन्दोगश्रुतौ तृतीय इत्यर्थः । ज्यायस्त्वेन वृद्धतमत्वेन व्याप्तत्वेनेति यावत् । वृद्धस्य चेति सूत्रेण ईयसुन्प्रत्यये ज्यादेशे च रूपमेतत् । छान्दोग्यभाष्यस्थं सर्वमत्रानुसन्धेयमिति भावेन किञ्चित्प्रदर्शयति ॥ यस्मिन्निति ॥ उक्तं हि तद्भाष्ये अल्पपरिमाणस्यापि महत्परिमाणं युज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । यस्मिन्

(भावदीपः)

विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतंति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्येति वचनात् । आनुपूर्व्येति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः इत्यादि । उपपादितमेतन्निपुणतरं वैशेषिकनयानुव्याख्यान इति भावः । सर्वसूत्रार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ आत्मशब्दब्रह्मशब्दापहतपाप्मत्वसुप्तगम्य-त्वारण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वसर्वधारकत्वरूपलिङ्गवाजसनेयतैत्तिरीयसमाख्यारूपसाधक-भावात् सुषिरश्रुतिविरोधवाक्यानन्वयेतरपरामर्शाल्पस्थानस्थत्वादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । दहरे तत्त्वित्यस्यार्थो विष्णुरेवेति ॥ सर्वेति भाष्यलब्धफलोपसंहारः । अत्र पूर्वत्र च श्रुतसर्वाधारश्चेत्यर्थः । यत्त्वत्र केनचिद्दूषणमुत्प्रेक्षितं तत्तु चन्द्रिकार्थाविमर्शिनां न दुरुद्धरमिति ग्रन्थगौरवभयान्नात्र प्रपंच्यते ॥ २१ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं ॐ ॥ सूत्रे उक्तस्मरणं नातीवप्रयोजनवदित्यत अभ्यधिका-शंकोत्थापनपूर्वं तत्परिहारायोतिभावेनैषत आत्मेति भाष्यं प्रवृत्तमिति हृदि कृत्वाऽभ्यधि-काशंकामाह ॥ न व्योमवदिति ॥ यावान्वा इति ॥ यावान्वायमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश इत्यत्र, हृदयपक्षस्थस्य भगवद्रूपांशस्य विष्णोरुक्तेरिति भावः ॥ सूत्रे दहरे नेत्येतद-नुवर्तते ॥ दहर इत्यल्पस्थानस्थितिश्रवणाद्दहरे न ब्रह्मेति चेन्न ॥ तद्विष्णोरल्पस्थानत्वं, व्योमवदिति यथाव्योम्नोंऽशतोऽल्पस्थानगतत्वं तथाणुरूपविशेषविवक्षया प्रागेवोक्तम् ॥ अणोर्मह-त्वेपि महत्वाविरोधेनैवाल्पदेशगतत्वं श्रुतावुक्तमिति सूत्रार्थः ॥ अत्र प्रसिद्धेश्चेत्यन्तानि चत्वारि सूत्राणि स्वपक्षसाधकानि ॥ अत एव परपक्षबाधकानिच ॥ तत्राद्ये विषयवाक्यसमीपस्थतया बहुत्वेन त्रिचतुर्वारमभ्यस्ततयात्मशब्दसमानाधिकृततया चातिप्रबललिङ्गोक्तिः ॥ द्वितीये तदुत्तरवाक्यगतश्रुतिलिङ्गोक्तिः ब्रह्मश्रुतेरपहतपाप्मत्वादिलिङ्गात्प्राबल्येऽपि, ब्रह्मशब्दान्तर्गत्वेन पृथगभावात् द्वितीये तदुपन्यासो युक्त एव ॥ तथाहि दृष्टं लिङ्गं चेत्युक्तलिङ्गस्थधृते-रित्युक्तलिङ्गप्रतिपादकवाक्यादुत्तरवाक्यगतत्वेपि ब्रह्मलोकशब्दस्य विष्णुलोके प्रयोगप्रदर्शकतया तच्छेषत्वस्यापि सत्वात्तत्सन्निधाने उक्तिः ॥ तृतीये तदुत्तरवाक्यगतलिङ्गस्य वाजसनेय समाख्योक्तिः ॥ चतुर्थे तैत्तिरीयसमाख्योक्तिरिति वाक्यक्रमेण श्रुतिलिङ्गसमाख्यानां प्राबल्यक्रमेण च क्रमः ॥ इतरेत्यादिचत्वारिसूत्राणि स्वपक्षे बाधकोद्धाराय स्वपक्षे बाधकाभकावाय च, प्रवृत्तानि तत्र त्रीण्येकवाक्यानि ॥ चतुर्थं बाधकान्तरपरिहारकम् ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

त्रिष्वप्याद्ये हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वे परामर्शविरोधमाशङ्क्य तस्य जीव विषयत्वेऽपहतपाप्म-त्वाद्यसम्भवोक्तिः ॥ द्वितीये सम्भावकं तदुत्तरवाक्यमाशङ्क्य तस्य मुक्तविषयतया सावकाश-त्वोक्तिः ॥ तृतीये परामर्शस्यैवान्यविषयत्वोक्तिः ॥ चतुर्थे प्रागेवपरिहृततया दुर्बलस्य बाधकस्य पूर्वोक्तस्मरणेनोद्धार इति सूत्रक्रमः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ननु अर्भकौकस्त्वादित्यनेनैव ज्ञातुं शक्यत्वात् किमर्थं स्मरणम् इत्यतोऽभ्यधिकाशङ्का प्रदर्शनपूर्वकं तद्भाष्यमवतार्य व्याचष्टे । न व्योमवदित्यादिना । अत्राद्यसूत्रे अपहतपाप्मत्वादि लिङ्गरूपसाधकोक्तिः । द्वितीये तदुत्तरवाक्यगतसुप्तप्रजाप्राप्यलिङ्गब्रह्मशब्द, अरण्याख्य सुधासमुद्राश्रयत्वलिङ्गानां चोक्तिः । अत्रारश्चैण्यश्चेति वाक्यस्य अथ य आत्मेति वाक्यात् उत्तरत्वेपि एतं ब्रह्मलोकमिति पूर्ववाक्योक्तहेतुप्रतिपादकत्वात् अत्रैव तदुक्तिलिङ्गोक्तिः । तृतीये सर्वाधारत्वलिङ्गस्य वाजसनेयके समाख्यायाश्चोक्तिः । हृत्पद्मस्थोविष्णुः ससेतुरिति सर्वाधारत्वस्योक्तत्वात् । किं च वाजसनेयके समाख्यानाच्च विष्णुरेव हृत्पद्मस्थः । वाजसनेयके हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वं कुत इति चेत् अस्य विष्णोः सर्वेश्वरत्वादिमहिम्नः अस्मिन् वाजसनेयकोक्ते हृत्पद्मस्थे उपलब्धेश्चेति चशब्दो भिन्नक्रमः । तथा च तत्र हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वेन तत्समाख्यानादत्रापि हृत्पद्मस्थो विष्णुरेवेति चास्याक्षरार्थः । चतुर्थे प्रसिद्धिरूप-साधकोक्तिपूर्वकं सुषिरश्रुतिविरोधपरिहारस्य उपलक्षणतया अन्वयाभावलक्षणाबाधकोद्धारस्य आकाशपक्षे अन्वयाभावरूपपरपक्षबाधकस्य च सूचनात् सर्वसाधकोक्त्यनन्तरं तदुक्तिः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ दहरं पुण्डरीकमित्यादिना ल्पस्थानस्य श्रवणाद्दहरे जीव एव न ब्रह्मेति चेन्न । तत् अल्पस्थानस्थत्वमुक्तं निचाय्यत्वादिनासमाहितं यत इत्यर्थः । तर्हि तत एवैतत्परिहारादिदं व्यर्थमित्यतोऽभ्यधिकाशङ्कां दर्शयति ॥ न व्योमवदिति ॥ यावानित्युक्तेश्चेति ॥ अंशस्यापि सर्वगतत्वोक्तेश्चेत्यर्थः । सर्वज्यायस्त्वेनेति । सर्वापेक्षया परिमाणतः श्रेष्ठत्वेनेत्यर्थः यस्मिन्विरुद्धगतयोप्यनिशं पतन्ति ब्रह्मादयोविविधशक्तय आनुपूर्व्येति भागवतवाक्यस्यायमर्थः । यस्मिन्विद्यादयो विविधशक्तयोपतन्ति वर्तन्ते न केवलमेतावत् किंतु विरुद्धगतयोपि अन्यत्र विभिन्नाश्रया अप्यणुत्वमहत्वादयःवर्तन्ते किं कालभेदेनेत्यत आह ॥ अनिशमिति ॥ कुतः आनुपूर्व्या अणोरणीयानिति श्रुत्येत्यर्थः । 'आनुपूर्वीश्रुतिश्चैवत्र त्रयीचाम्नाय उच्यत' इत्यभि-धानात् । तथा च युक्त्यविषये विरोधो अकिंचित्कर इति भावः ।

सूत्रभाष्यम्

६. अनुकृत्यधिकरणम्

अदृश्यत्वादयः परमेश्वरगुणा उक्ताः । 'तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखमि'(क.उ. ५-१२, १४)त्यादिना ज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वं चोच्यत इत्यतो वक्ति–

॥ ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ २२ ॥

'तमेव भान्तमनुभाति सर्वमि' (क.उ. ५-१५) त्यनुकृतेः, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति (क.उ. ५-१५) वचनाच्च परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपः । न हि ज्ञानिसुखमनुभाति सर्वम् । न च तद्भासा । 'अहं तत्तेजो रश्मीदि'ति नारायणभासा हि सर्वं भाति ॥ २२ ॥

सत्तर्कदीपावली

अदृश्यत्वेत्यादेरयमर्थः । 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं' 'कथं नु तद्विजानीयाम्' इति श्रुतौ ज्ञानिसुखस्यानिर्देश्यत्वादिकमुच्यते । अतः परमात्मैवादृश्यत्वादिगुणक इति यदुक्तं प्राक् तन्न सिध्यतीति चेन्मैवम् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति वाक्यशेषात् 'अहं तत्तेजीरश्मीन्नारायणम्' इति श्रुत्यन्तरविरोधात् । यदादित्यगतं तेज इत्यादि वाक्यविरोधात्तत्तेजो विद्धिमामकमिति मत्तेजसा प्रवर्तितमित्यर्थः ।

तत्त्वप्रदीपिका

''तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्'' इत्यत्र तेषां सुखं शाश्वतमिति हि प्रस्तुतिः पूर्वपक्षोत्थापिका । ''तमात्मस्थम्'' इति सिद्धान्तबीजम् ॥ ''तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयाम्'' इति विषयवाक्यम् ॥ 'अनुकृतेस्तस्य च' ॥ अनुभानं नाम तदिच्छानुरोधेन भानम् । अनुकृतिशब्देन अनुभानमुच्यते । भानस्यापि क्रियारूपत्वात् । अन्यकृतीनामप्युपसङ्ग्रहार्थमनुकृतेरित्युक्तम् । नहि काचिदपि कृतिर्हरीच्छानुरोधनमन्तरेण भवति । भानश्रुत्याऽपि कृतिरुपसङ्गृहीता । भानपूर्वकत्वात्कृतेः । अतोऽनुकृतेरिति युक्तमुक्तम् । अहं तत्तेजो मदपेक्षया रश्मिरूपाणामल्पानामन्येषां तेजसां प्रेरकम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्राऽऽनुकूल्येन गृह्यमाणत्वलिङ्गस्य भगवति ज्ञानिसुखे च सुखशब्दवृत्त्या साधारणस्य विष्णौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयादिकं च सूचयन् सयुक्तिकं पूर्वपक्षं च दर्शयति ॥ अदृढश्यत्वादय इति ॥ पूर्वमदृश्यत्वादिगुणाः परमेश्वरस्योक्ताः । तेषामदृश्यत्वाज्ञेयत्वे कस्यचिदानुकूल्येन गृह्यमाणस्य काठके कथ्येते । 'तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति वा' इति । आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वं नाम कथं नु तद्विजानीयामिति ज्ञानार्थं प्रार्थितत्वम् । तस्य चान्यनिष्ठत्वेऽनिर्देश्यत्वं न भवतीत्युक्ताज्ञेयत्वं चान्यस्यैव प्रसज्ज्येतेत्यवश्यं निर्णेतव्यत्वम् । तदानुकूल्येन गृह्यमाणत्वमत्र विषयः । विष्णोरन्यस्य वेति सन्देहः । प्रागुक्तसाधारण्यं सन्देहबीजम् । ज्ञानिसुखस्य तल्लिङ्गमिति पूर्वः पक्षः । परमं सुखमिति सुखोक्तेः । न च सुखश्रुतिर्विष्णावपि सावकाशेति तद्ग्रहः 'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' इति ज्ञानिसुखस्य प्रकृतत्वात् । तस्यैव तदेतदिति मन्यन्त इति परामर्शात् । न च वाच्यं भगवतोऽपि प्रकृतत्वात्तत्परामर्शोऽयमस्त्विति । तस्य नपुंसकसुखशब्देनाप्रकृतस्य तदित्यादिपरामर्शायोगात् । सम्भवत्समीपस्थपरामर्शं विहाय दूरस्थपरामर्शग्रहणे कारणाभावाच्च । अतो ज्ञानिसुखस्यैवाऽऽनुकूल्येन गृह्यमाणत्त्वात् तस्यैवानिर्देश्यत्वादीत्यर्थः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन गृह्यमाणो विष्णुरेव । न च सुखश्रुतिविरोधः । परमं सुखमिति सुखश्रुतेरपि तत्परत्वात् । तेषां सुखमिति ज्ञानिसुखस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव तदेतदिति परमर्शान्नेति चेन्न । चेतनश्चेतनानामित्यादौ परमात्मनोऽपि प्रकृतत्वात् । न च परमात्मनो नपुंसकसुखशब्देनाप्रकृतत्वात्तदेतदिति परामर्शायोग इति वाच्यम् । यदनिर्देश्यं परमं सुखं कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन गृह्णन्ति तदनिर्देश्यं सुखमेतत्प्रकृतपरमात्मनो रूपमिति मन्यन्त इति वाक्ययोजनोपपत्तेः । न च वक्तव्यं समीपस्थपरामर्शं विहाय कथञ्चिदेव दूरस्थग्रहणे कारणाभाव इति । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति वाक्यशेषे सूर्यादीनामेतदधीनप्रकाशश्रवणात् 'तस्य भासा' इति सर्वजगतः तत्प्रभाप्रकाश्यत्वप्रतीतेश्च । अतः समीपोक्तपरित्यागे कारणसद्भावेन दूरोक्तपरमात्मग्रहणोपपत्तेस्तस्य च सुखरूपत्वातिशयेन नपुंसकसुखश्रुत्युपपत्तेः विष्णुरेव आनुकूल्येन गृह्यमाण इति तस्यैव अनिर्देश्यत्वादीति भावः । नन्वेतदधीनतया सूर्यादीनां भानोक्तावेतस्य सर्वजगत्प्रकाशकत्वोक्तौ च कुतः समीपोक्तज्ञानिसुखपरामर्शपरित्याग इत्यत आह ॥ न हीति ॥ सर्वं सूर्यादिजगत् भातीति शेषः । अस्त्वेतदुभयं

(तत्त्वप्रकाशिका)

ज्ञानिसुखेऽनुपपन्नं तथापि कुतोऽनेन परमात्मग्रहणमित्यत आह ॥ अहमिति ॥ एतदुभयस्य ज्ञानिसुखेऽसम्भवात्परमात्मनि सम्भवाद् दूरोक्तस्यापि समीपोक्तपरित्यागेन ग्रहणमिति भावः । तदुक्तं 'व्यवधानेनान्वयोऽपि योग्यतापेक्षया भवेत्' इति । इति श्रुतेरिति शेषः । रश्मीदिति सूर्यादितेजसां नारायणाधीनत्वमुच्यते । तेज इति सर्वजगत्प्रकाशकत्वं नारायणभासा तद-धीनभासा तदीयभासा च सर्वं सूर्यादिजगच्च भाति प्रकाशते प्रकाश्यते च ॥ २२ ॥

गुर्वर्थदीपिका

यद्यपि ''किमु भाति'' इति श्रुतौ ज्ञेयत्वमप्युक्तम् । तथाऽपि ज्ञानप्रार्थनलिङ्गात्सा कोटिरितः पूर्वमसिद्धैव । अतः परिशेषान्न भातीत्येव कोटिरुत्कटेति भावेनोक्तं न भातीत्युक्ताज्ञेयत्वं चेति । तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यत्र भान्तं तं परमात्मानमनु अनुसृत्य भाति लोके प्रकाशत इत्युक्तम् । सर्वं भगवत्प्रकाशानुसारिप्रकाशसहितं परप्रकाशकं तेजोरूपं सूर्यचन्द्राग्निविद्यु-दादिकमेव गृह्यते । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यत्र तु भास्यमानं जगदेवोच्यते । भासेति करणार्थकतृतीयोक्तेर्विभातीत्यस्य प्रकाश्यत इत्येवार्थः । अतो न पौनरुक्त्यम् ।

भावबोधः

ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ २२ ॥ कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमिति न्यायविवरणे पूर्ववाक्यात् साधारणपदमनुवर्तत इति भावेन तत्सूचितमानुकूल्येन गृह्यमाणत्वस्योभयत्र प्रसिद्धिं तत्कारणप्रदर्शनपूर्वकमाह– अत्रानुकूल्येनेति । सुखशब्दवृत्त्या साधारणस्येति । अनेनोभयत्र प्रसिद्धिसाहचर्यादुभयत्र प्रसिद्धमित्युक्तं भवति । यो वै भूमा तत्सुखमित्यादौ भगवति सुखशब्दवृत्तिर्ज्ञेया । पूर्वमिति । भाष्ये 'अदृश्यत्वादिगुणक' इति सूत्रतदुपात्त 'युत्तदद्रेश्यमि'ति श्रुतिग्रहणवत् गतिशब्दाभ्याम्' इति सूत्रांशतदुपात्ताहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति श्रुत्योः परिग्रहणात् तदुक्ताज्ञेयत्वस्याप्याक्षेपादव्यवहित-पूर्वाधिकरणसङ्गतिरपीति भावः ।

ननु उदाहृतवाक्ये आनुकूल्येन गृह्यमाणं न प्रतीयत इत्याशङ्कापरिहारार्थं कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन ग्रहणमिति न्यायविवरणांशाभिप्रायमाह– आनुकूल्येनेति । विष्णोरिति । अत्रानुकूल्येन गृह्यमाणत्वं ज्ञानिसुखस्योत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थं परमं

(भावबोधः)

सुखमिति सुखशब्दः किं ज्ञानिसुखपर उत परमात्मपर इति । तदर्थं नपुंसकलिङ्गसुखशब्द-समानाधिकृत ''तदेतदिति मन्यन्त'' इति वाक्यस्थतच्छब्दादिना ''तेषां सुख''मित्यव्यव-हितपूर्ववाक्यगतनपुंसकलिङ्गसुखशब्देन प्रकृतस्य ज्ञानिसुखस्य परामर्श उत ''नित्यो नित्यानामि''ति व्यवहितवाक्यगतपुंल्लिङ्गतादृशशब्देन प्रकृतस्य परमात्मन इति । तदर्थं तथा प्रकृतज्ञानिसुखग्रहणे बाधकमन्यथा प्रकृतपरमात्मग्रहणे साधकञ्च किं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं तदेतदिति कथं नु तदिति तच्छब्दसमानार्थक'त'मित्यादि तच्छब्दोपेततमेवभान्तमित्यादि वाक्योक्तस्य सर्वप्रकाशकत्वलिङ्गस्य विष्ण्वैकनिष्ठत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भाष्योदाहृत-श्रुतिलिङ्गं तस्य तेषामित्यस्य ज्ञानिपरत्वज्ञापनार्थम् । तमात्मस्थमित्यंशस्तावदुदाहर्तव्यः । तथा च तद्गततच्छब्दार्थज्ञापनार्थम् एको वशीत्यादितत्पूर्वभागोऽप्युदाहृत इति ज्ञातव्यम् । नपुंसकसुखशब्देनेति । नपुंसकलिङ्गशब्देन सुखशब्देन चेत्यर्थः । तदित्यादीति । आदिपदेन सुखशब्दादिग्रहणम् । तथा च पूर्वं परमात्मनो नपुंसकशब्देनाप्रकृतत्वादित्यादिशब्दैः सुखशब्देनाप्रकृतत्वात् परमं सुखमिति सुखशब्देन परामर्शायोगादित्यर्थः । अनेन 'तदेतदिति मन्यन्ते' 'कथं नु तद्विजानीयाम्' इति 'तेषां सुखं शाश्वतं' इत्युक्तज्ञानिसुखपरामर्श इति विपरीतश्रुतिभ्रम इति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । अत्र भ्रमविषयभूतश्रुतिवैपरीत्यं तु परमात्मन अनुकूल्येन गृह्यमाणत्वस्य वाचकाना''मेको वशीत्यादि'' ''तदेत''दित्यादिशब्दानां भिन्नलिङ्गत्वादिरूपमिति भावः । तदेतदिति मन्यन्ते कथमित्यादिन्यायविवरणस्य तदेतदि-त्यादिना तेषां सुखमिति समीपोक्तज्ञानिसुखग्रहणम्; न तु दूरोक्तपरमात्मग्रहणमित्यर्था-न्तरमभिप्रेत्याह– सम्भवत्समीपेति । 'अनुकृतेः' इति सूत्रे 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इत्यादाविव समन्वेतव्यशब्दादेर्विष्णुपरत्वे एव हेतुर्नोच्यते । किं त्वनिर्देश्यं सुखमित्यत्र व्यवहितपरमात्मग्रहणे समीपोक्तज्ञानिसुखपरित्यागे च हेतुरुच्यत इत्यभिप्रेत्य भाष्ये परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इत्युक्तमिति भावेन प्रधानसाध्यादिप्रदर्शनपूर्वकं भाष्यं व्याचष्टे– कथं नु तदित्यादिना । परमं सुखमिति सुखश्रुतेरिति । 'तेषां सुखम्' इति वाक्यगतसुखश्रुतिव्यावर्तनाय 'परमं सुखम्' इतीत्युक्तम् । चेतनश्चेतनानामिंति । अनेन यस्य ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवानिति न्यायविवरणं परमात्मनः प्रकृतत्वप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तमित्युक्तं भवति । चेतनश्चेतनानामिति वाक्यगतशान्ति-पदस्यापि सुखपरत्वात् । यदनिर्देश्यमिति । अनेन यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्त इति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । तस्यैवानिर्देश्यत्वादीति । अनेन परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इति भाष्यं समन्वयोक्तिफलप्रदर्शनपरमपीत्युक्तं भवति । सूत्रे

(भावबोधः)

तस्येति । तस्य भासेति वाक्यप्रतीकग्रहणमिति ज्ञापयितुं भाष्ये वचनादित्युक्तमित्याशयेनोक्तम् । तस्य भासेतीति भाष्ये सर्वशब्दोऽप्रकाशघटादिसाधारणो न सम्भवतीत्यतस्तेजःपर इत्याह– सर्वं सूर्यादीति । सर्वशब्दस्य तेजःपरत्वेन व्याख्यातत्वाद'नु'शब्दसमभिव्याहृतस्य भातीत्यस्य भासयतीत्यर्थत्वात् सर्वं भातीत्यस्य न च तद्भासेत्यत्रानुवृत्त्यसम्भवाच्छेषं पूरयति– जगद्भातीति शेष इति । अहं तत्तेजो रश्मीदिति भाष्यमुक्तलिङ्गद्वयस्य विष्णुलिङ्गत्वप्रतिपादकत्वेन व्याचष्टे– रश्मीदिति । सूर्यादितेजसामित्यादिना ।

भावदीपः

ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ २२ ॥ अत्र न्यायविवरणे कथं नु तद्विजानीयमित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमित्युक्तम् । तत्र पूर्वस्माल्लिङ्गं साधारणमिति पदानुवृत्तिं सूचयन् आनुकूल्येन ग्रहणं कस्येत्युक्त्यैव लब्धसाधारण्यं व्यनक्ति ॥ अत्रानुकूल्येनेति ॥ भगवति ज्ञानिसुखे च साधारणस्येत्यन्वयः । सुखे तावदुक्तलिङ्गं प्रसिद्धमेव । अनुकूलवेदनीयत्वं सुखत्वमिति सर्वसिद्धत्वात् । भगवतोऽपि ज्ञानिनं प्रति प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहमित्युक्तनिरुपाधीष्टत्वात् । ज्ञानिनं प्रति स्वसुख इव भगवत्यपि तल्लिङ्गं सिद्धमिति भगवति ज्ञानिसुखे च साधारणस्येत्युक्तम् । परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इति भाष्योक्तिसूचितं साधारण्यमाह ॥ सुखशब्दवृत्त्येति ॥ प्राक्तनचशब्दोऽत्राप्यन्वेति । परमं सुखमित्युक्तसुखशब्दस्य तेषां सुखं शाश्वतमिति पूर्वत्र ज्ञानिसुखे यो वै भूमा तत्सुखमिति भगवति च प्रयोगेण चेत्यर्थः । भाष्यं सङ्गतिपरत्वेन तावद्व्याचष्टे ॥ पूर्वमिति ॥ अदृश्यत्वनये ॥ तेषामदृश्यत्वाज्ञेयत्वे इति ॥ तेषां मध्ये अद्रेश्याग्राह्यपदोक्ते इत्यर्थः । ज्ञानिसुखस्योच्यत इत्यस्यार्थः ॥ कस्यचिदिति ॥ केनेत्यतः तदेतदिति पूर्वभाष्यमिति मत्वाऽऽह ॥ तदेतदिति ॥ भाष्ये पूर्वपक्षयुक्तिसूचनाय एकदेशमात्रोक्तावपि आदिपदोपात्तलिंगार्पकांशमाह ॥ कथं नु तदिति ॥ पूर्वार्धेनानिर्देश्यत्वस्य उत्तरार्धेन न भातीत्यज्ञेयत्वस्य चोक्तेरिति भावः । अत्र भाष्ये परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इत्युक्त्याऽऽनुकूल्येन गृह्यमाणत्वं सुखत्वरूपलिङ्गमिति भाति । तथात्वे न्यायविवरणे कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन ग्रहणमित्युक्तिर्न युक्ता तद्वाक्ये सुखत्वलिङ्गाप्रतीतेरित्यतो लिङ्गस्वरूपं विविच्याऽऽह ॥ आनुकूल्येनेति ॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति स्मरणात् । विजानीयामिति लिङ्ज्ञानार्थं ज्ञेयस्य प्रार्थना प्रतीतेरिति वा । कथं पुत्रं पश्येयम्

(भावदीपः)

आयाति न वेत्यत्र दर्शनार्थं पुत्रागमनप्रार्थनप्रतीतेरिव कथं न्विति वाक्ये ज्ञानार्थमाविर्भाव-रूपभानप्रार्थनप्रतीतेरिति वाऽभिप्रायः । सुखरूप इति भाष्यं तु फलितोक्तिपरमिति भावः । तेषां सुखमित्यादेर्भावमाह ॥ तस्य चेति ॥ प्रकृतज्ञानिसुखवाचिसुखश्रुत्या ज्ञानिसुखनिष्ठत्व इत्यर्थः । ज्ञानिसुखस्यानिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वं चोच्यत इत्यस्य भावमाह ॥ अनिर्देश्यत्वमिति ॥ प्राग्विष्णुधर्मतत्रोक्तमिति योज्यम् । इत्यवश्येत्युक्तार्थम् । निर्णेतव्यत्वम् । आनुकूल्येन गृह्यमाणस्येत्यनुषङ्गः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याकुर्वन् ज्ञानिसुखस्येत्येतत्प्रतिज्ञापरत्वेन व्याचष्टे ॥ ज्ञानिसुखस्यैतल्लिङ्गमिति ॥ कथं नु तदिति वाक्योक्तमानुकूल्येन गृह्यमाणत्वरूपमित्यर्थः । अनिर्देश्यमित्यादिपूर्वभाष्यलब्धं हेतुमाह ॥ परमं सुखमितीति ॥ तस्यैव च कथं नु तदिति तच्छब्देन परामर्शादिति भावः । तदेतदिति मन्यन्ते कथं नु तद्विजानीयामिति तेषां सुखं शाश्वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रम इत्यन्यत्रोक्तरीत्या सुखश्रुतेर्निरवकाश-त्वाय तद्विशेषणभूततदादिसर्वनामश्रुतेर्निरवकाशत्वोक्तिपरतया तेषामित्यादिभाष्यं शङ्कापूर्वं व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ सुखविशिष्टेति सूत्रे लक्षणं परमानन्द इत्युक्तदिशा वा भूमा सम्प्रसादादित्यत्रोक्तदिशा यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्त्या वेति भावः । तेषामिति तच्छब्दार्थसूचनाय एको वशीति त्रिपाद्युक्तिः । आत्मस्थं स्वस्थितम् । तदिति प्रातिपदिकश्रुतेः सावकाशत्वमाशङ्क्य नपुंसकलिङ्गेन तस्या निरवकाशत्वमाह ॥ न चेति ॥ तथा च तस्यैवेत्ययुक्तमिति भावः ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ तत्रैव मंत्रे । एको वशीति प्रकृतत्वादित्यर्थः । ननु पूर्वत्र एष आत्मेत्यत्र एतच्छब्दस्य पूर्वोक्तज्योतिःपरत्वेऽपि विधेयात्मापेक्षया पुल्लिंगत्ववदिहापि विधेयसुखापेक्षया नपुंसकत्वमस्त्वित्याशङ्कानिरासायोक्तं तदित्यादीत्यादिपदम् । तदेतच्छब्द-योरेकस्य तथात्वेऽप्येकस्योद्देशकत्वावश्यम्भावेन द्वयोर्नपुंसकत्वायोगादित्यर्थः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु तदिति प्रातिपदिकश्रुतिरेव स्वतो निरवकाशेति भावेनाह ॥ सम्भवदिति ॥ दूरस्थेति ॥ मानिसुखेन व्यवहितेत्यर्थः । अन्यथा पूर्वत्रापि तस्मिन्यदन्त-रित्यत्राप्याकाशपरामर्शित्वं तच्छब्दस्य न स्यात् । व्यवहितपुण्डरीकपरत्वमेव स्यादिति भावः ॥ अत इति ॥ सन्निहितपरामर्शिनपुंसकंतदेतत् श्रुतिसमानाधिकृतसुखश्रुत्यनुरोधादित्यर्थः ॥ अनिर्देश्यत्वादीति ॥ काठके आथर्वणे च श्रुतमिति योज्यम् ॥ भाष्ये परमात्मैवेत्यनन्तरम् आनुकूल्येन गृह्यमाण इति शेषं मत्वा भाष्यमाकांक्षाक्रमेण व्याचष्टे ॥ कथं नु तदिति ॥ सुखरूप इत्यस्यार्थ इति भ्रमनिरासाय कथं न्विति वाक्योक्तिः । अनिर्देश्यसुखरूप इति भाष्यं प्रागुक्तसुखश्रुतेः सावकाशत्वोक्तिपरतया तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ ननु तदेतत्

(भावदीपः)

श्रुतिसामानाधिकरण्यात्साऽपि निरवकाशेत्युक्तमिति शङ्कते ॥ तेषामिति ॥ नेति चेदिति ॥ सुखश्रुतेर्विष्णुपरत्वं नेति चेदित्यर्थः । यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान् यद्ब्रह्म अनिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्त इत्यन्यत्रोक्तं वाक्यमत्र व्याकुर्वन् तदुत्तरत्वेन भगवानित्यन्तस्य भावमाह ॥ चेतन इति ॥ यद्ब्रह्मेत्यादेः पूर्वकृतशङ्कान्तरनिवर्तकत्वेनार्थमाह ॥ न चेत्यादिना ॥ यदिति ॥ यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादौ प्रसिद्धं यदनिर्देश्यमित्यर्थः । गृह्णन्ति ज्ञानार्थं प्रार्थयन्त इत्यर्थः । काठकभाष्ये तु तदेव भगवद्रूपं परमं सुखं ज्ञानिसुखं तु विप्लुण्मात्रमिति सुखं विधेयमित्यर्थान्तरमुक्तम् । तत्र तत् गुह्यं ब्रह्मेत्युपक्रान्तम् एतत् एकं रूपमिति मध्ये चोक्तं ब्रह्मणो रूपं परमं सुखमित्यर्थ इति नपुंसकोपपत्तिरुक्ता चन्द्रिकायाम् । इदानीं तमेवेत्यादिभाष्यं सम्भवत्समीपेत्यादिना पूर्वोक्तशङ्काव्यावर्तकत्वेन व्याचष्टे ॥ न च वक्तव्यमिति ॥ दूरस्थेति ॥ यद्यपि तेषां सुखमित्युक्तज्ञानिसुखात् एको वशीत्यादि-नोक्तोविष्णुर्दूरस्थः । चेतनश्चेतनानामित्युक्तस्तु सन्निहित एव । एतन्मन्त्रस्य तेषां सुखमित्यतोऽनन्तरमाम्नानात् अनेनैव मन्त्रेण पूर्वं प्रकृतत्वस्योक्तेः । तथाप्यभ्युपेत्यवादेन वा चेतन इति मन्त्रेऽपि तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषामिति श्रवणेन शान्तिशब्दितसुखव्यवधानं चेतन इत्यस्याप्यस्तीति वा दूरस्थेत्युक्तम् । अनुभानं नाम तदिच्छानुरोधेन भानम् अनुकृतिशब्देन अनुभानमुच्यते । भानस्यापि क्रियारूपत्वात् । अन्यकृतीनामप्युपसङ्ग्रहार्थ-मनुकृतेरित्युक्तमिति तत्वप्रदीपोक्त्या अनुकृतेरित्यस्य अनुभानादित्यर्थं मत्वाऽऽह ॥ एतदधीनप्रकाशेति ॥ सर्वमित्यस्यार्थः ॥ सूर्यादीनामिति ॥ एतदधीनेत्युक्त्या सूत्रे तस्येति पदम् आनुकूल्येन गृह्यमाणपरं सत् अनुकृतेरित्यतः पूर्वमण्यन्वेति स्वस्थाने च स्थितं सत् तस्य भासेति वाक्यप्रतीकं च भवतीति दर्शितम् । स्पष्टीकृतं चैतत्तन्त्रदीपिकायामस्माभिः । भाष्ये अनिर्देश्यसुखरूपत्वे च अनुकृत्यादेर्हेतुत्वोक्त्या समीपस्थदूरस्थत्यागोपादानयोर्हेतुत्वं लिङ्गसम-न्वयहेतुत्वं च लब्धमिति दर्शयन् भाष्यस्य फलितोक्तिपरत्वेन भावमाह ॥ अत इति ॥ उक्तलिङ्गद्वयाभावादित्यर्थः । सर्वं सूर्यादीत्युक्त्या श्रौतसर्वशब्दोऽपि सूर्यादितेजोमात्रपरो न सर्वजगत्पर इति व्याख्यातं भवति । न च तद्भासेति भाष्ये शेषमाह ॥ जगद्भातीति शेष इति ॥ तेन तस्य भासेति श्रुतौ सर्वशब्दो जगत्परो न तेजोमात्रपर इति दर्शितम् । न हीत्यादेर्भावमाह ॥ एतदुभयस्येति ॥ सर्वतेजोनियन्तृत्वसर्वजगत्प्रकाशकत्वरूपोभयस्येत्यर्थः ॥ तदुक्तमिति ॥ चतुर्थस्कन्धतात्पर्ये विंशेऽध्याये भगवत्पादोदाहृतशब्दनिर्णयवाक्ये सन्निधेरपि योग्यताया बलीयस्त्वमुक्तमित्यर्थः । इति शब्दानन्तरं श्रुतेरिति शेषमाह ॥ इति श्रुतेरिति शेष इति ॥

(भावदीपः)
प्रकृतार्थद्वयं श्रुतौ व्यनक्ति ।। रश्मीदिति ।। अग्नीदित्यस्य अग्निसमिन्धकत्वमिव रश्मीच्छब्दस्य रश्मिसमिन्धकत्वमर्थ इत्युपेत्योक्तम् ।। सूर्यादीति ।। नारायणेति ।। नारायणं पुरुषमिति वाक्यशेषादिति भावः । एषा च श्रुतिरन्तर्नयोक्ता व्याख्याता च । श्रुत्यनुरोधेन भाष्यस्थ-पदानामप्यर्थद्वयमाह ।। नारायणेति ।। २२ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ।। सुखशब्दवृत्या साधारणस्येति ।। अनेनोभयत्र प्रसिद्ध-साहचर्यादुभयत्र प्रसिद्धमित्युक्तं भवति ।। परमसुखशब्दस्य येनु पश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वत मिति ज्ञानिसुखे योवैभूमातत्सुखमिति भगवति च प्रयोगादुभयत्र प्रवृत्तिर्ज्ञेया ।। श्रुत्यादि-सङ्गतिमिति ।। अव्यववहिताधिकरणसङ्गतिरपि गतिशब्दाभ्यामित्यत्र अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति परमेश्वरस्यादृश्यत्वमुक्तम् ।। तच्चानुकूल्येन गृह्यमाणस्योच्यत इति अदृश्यत्वाधिकरणेनाक्षेपिकीति स्फुटैव । अदृश्यत्वादयः परमेश्वरगुणा उक्ताः तदेतदितिमन्यं तेऽनिर्देश्यं परमं सुखमित्यादिनाऽनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वं चोच्यत इत्यंशमुक्त्वा, इत्यतःपरं तेषां मध्ये इति अज्ञेयत्वं चेत्यतः परं, कस्यचिदित्यध्याहारेण सङ्गतिपरतया योजयति, पूर्वमिति ।। अद्रेश्यमग्राह्यमित्युक्तादृश्यत्वाज्ञेयत्वे अनिर्देश्यं, नभातीति, पदाभ्यां काठके कथ्येते इत्यर्थः ।। न त्वानुकल्येन गृह्यमाणत्वं नामानुकल्येन वेदनीयत्वं, तच्च सुखशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।। तथाच लिङ्गसमन्वयविरोधः ।। अन्यथातिप्रसङ्गः ।। किंच तस्य सुखमात्रनिष्टत्वेनोभयत्र प्रसिद्धत्वा-योगः ।। किं च ज्ञानिसुखस्याप्यदृश्यत्वमज्ञेयत्वं च परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इति भाष्यवाक्यद्वयपर्यालोचनायामानुकूलवेदनीयत्वरूपसुखत्वं लिङ्गमिति प्रतीयते ।। तच्च कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन ग्रहणमिति न्यायविवरणविरुद्धं, तद्वाक्ये सुखत्वरूपलिङ्ग-प्रतीतेरित्यतः लिङ्गस्वरूपं विविच्याह ।। आनुकूल्येनेति ।। आनुकूल्येनाभिलषितज्ञानतया, ग्रहणमुच्चरणं स्वीकरणं चेति न्यायविवरणटीकोक्तेः ज्ञानार्थं प्रार्थितत्वं लभ्यत इति ज्ञेयम् ।। श्रुतितस्तल्लाभस्तु, विधिनिमन्त्रणाधीष्ट, सम्प्रश्न प्रार्थनेषु लुङिति स्मरणात् तदनिर्देश्यं परमं सुखं स्वतो भातिवेत्यतः तत्प्रसादमृते कथं वा जानीयां, तत्प्रसादादेव जानीयामिति ज्ञानार्थं प्रसादस्य प्रार्थितत्वे, ज्ञेयत्वस्यापि प्रार्थितत्वं लभ्यते ।। यद्वा, यदनिर्देश्यं परमं सुखं तत्प्रसादेसति किमुभाति तत्प्रसादमृते नभाति वा ।। व्यवस्थितविकल्पार्थौ किमुवाशब्दविति हेतोस्ततप्रसादमसम्पाद्य कथं नु केनप्रकारेण तद्विजानीयामतः तत्प्रसन्नं

(वाक्यार्थमुक्तावली)

भवत्विति ज्ञानार्थं प्रार्थयन्ति ॥ तदनिर्देश्यंपरमंसुखमेतस्य प्रकृतस्यपरमात्मनोरूपमिति मन्यंत इति योजनायां ज्ञानार्थं प्रार्थितत्वं लभ्यते ॥ अथवा, कथंनुपुत्रं पश्येयमायातिनवेत्यत्र दर्शनार्थं पुत्रागमनप्रार्थनाप्रतीतेरिव कथं न्वितिवाक्ये ज्ञानार्थमाविर्भावरूपभानप्रार्थनाप्रतीतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ज्ञानिसुखस्येति भाष्यन्तु पूर्वपक्षसिद्धान्ततत्फलप्रदर्शनपरमिति वक्ष्यत इति भावः ॥

विष्णोरन्यस्यवेति ॥ आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वं किं ज्ञानिसुखस्योत-विष्णोरिति तदर्थं सुखश्रुतिः विष्णावनवकाशवती उत सावकाशेति, तदर्थं तदेतदिति मन्यत इति तच्छब्देन तेषां सुखमिति अव्यवहितज्ञानि-सुखपरामर्शः उत नित्योनित्यानामिति व्यवधानेन प्रकृतपरमात्मपरामर्श इति, तदर्थम्, अव्यवहितज्ञानिसुखं परित्यज्य व्यवहितपरमात्मपरामर्श इति तदर्थम् अव्यवहित ज्ञानिसुखं परित्यज्य व्यवहितपरमात्मपरामर्शहेतुर्नास्त्युतास्तीति ॥ इत्यादिनाज्ञानिसुखस्योच्यत इति भाष्यमानुकूल्येन गृह्यमाणत्वमिति पदाध्याहारेण सयुक्तिकपूर्वपरतया योजयति ज्ञानि-सुखस्येत्यादिना ॥ परमं सुखमितीति ॥ तस्यैव कथं नु तदिति तच्छब्देन परामर्शादिति भावः ॥ नचेति ॥ भूमाधिकरणोक्तरीत्येर्थः ॥ तेषामित्युक्तानां ज्ञानित्वलाभाय परमात्मनोपि प्रकृतत्वशङ्कोत्थापनाय च एकोवशीत्यादि पूर्वांशोदाहरणम् ॥ नपुंसकसुखशब्देनेति ॥ नपुंसकशब्देनेत्यर्थः ॥ तदित्यादीति ॥ आदिपदेन एतत्सुखशब्दादिग्रहणम् ॥ एतेनैतदपि-निरस्तम् ॥ पूर्वसूत्रे एष आत्मेत्यत्रैतच्छब्दस्य, पूर्वोक्तज्योतिःपरत्वेपि विधेयात्मापेक्षया पुल्लिङ्गवदिहापि, विधेयसुखापेक्षयानपुंसकत्वमस्त्विति ॥ तदेतच्छब्दयोरेकस्य तथात्वेनाप्यु-द्देश्यसमर्पकत्वसम्भवेन द्वयोर्नपुंसकत्वायोगादिति ॥ अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् ॥ वस्तुतस्तु तदितिश्रुतिरेव स्वतोनिरवकाशेति भावेनाह ॥ सम्भवदिति ॥ अतो ज्ञानिसुखस्येति एतेन ज्ञानिसुखस्यापीति भाष्यं पूर्वपक्षफलप्रतिपादकं न तु सुखत्वस्य लिङ्गत्वाभिप्रायेणेत्युक्तं भवति ॥ सूत्रे आनन्दमयाधिकरण इव समन्वेतव्यशब्दस्य विष्णुपरत्व एव हेतुर्नोच्यते ॥ किं त्वनिर्देश्यं परमं सुखमित्यत्र व्यवहितपरमात्मग्रहणे समीपोक्तज्ञानिसुखपरित्यागे च हेतुरुच्यत इत्यभिप्रेत्य परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इत्युक्तमिति भावेन प्रधानसाध्यादिप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे ॥ कथं नु तदित्यादिना ॥ परमं सुखमितीति ॥ परमत्वविशेषितसुखश्रुतेरित्यर्थः ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ शाश्वतमिति परमत्वेनैव प्रकृतत्वादिति भावः ॥ आनुकूल्येनगृह्णन्तीति ॥ अभिलषितज्ञानतया गृह्णन्ति वदन्ति स्वीकुर्वन्तिवाज्ञानार्थं प्रार्थयन्तीतियावत् ॥ एतदित्यस्यार्थः प्रकृतेति ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

दूरस्थेति ।। ननु तेषां सुखमित्युक्तज्ञानिसुखात् यद्यप्येकोवशीत्यादिनोक्तोविष्णुर्दूरस्थः तथापि चेतनश्चेतनानामित्युक्तस्तुसन्निहित एव ।। एतन्मन्त्रस्य तेषां सुखमित्यनन्तरं पठितत्वात् ।। अत एव चेतनश्चेतनामिति परमात्मनो प्रकृतत्वादित्युक्तम् ।। अन्यथा एकोवशीति प्रकृतत्वादित्यवक्ष्यदिति चेन्न ।। परेणहिकथं नु तद्विजानीयामित्यस्याव्यवहितपूर्वमन्त्रे नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेकोबहूनां यो विदधाति कामान् ।। तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषामिति शान्तिशब्देन सुखस्य प्रकृतत्वेपि तदेतदिति न तत्परामर्शः कर्तुं युक्तः ।। स्त्रीलिङ्गशान्तिपदेन प्रकृतस्य नपुंसकसुखशब्देन परामर्शायोगात् ।। अतस्तत्पूर्वमन्त्रे तेषां सुखमित्युक्तस्य परामर्श इत्यभ्युपगतं तत्र चैकोवशीत्यस्य व्यवहितत्वमुक्तं, तदभ्युपेत्यवा व्यवहितमन्त्रेपि शान्तिशब्दितसुखव्यवधानं, चेतन इत्युक्तस्यास्तीति वा दूरस्थेत्युक्तम् ।। नपुंसकसुखश्रुत्यनुपपत्तेरुक्तत्वात्कथंचिदित्युक्तम् ।। अनुभानं नाम तदिच्छानुरोधेन भानम् ।। अनुकृतिशब्देनानुभानमुच्यते ।। भानस्यापि क्रियारूपत्वात् ।। अन्यकृतीनामप्युपसङ्ग्रहार्थमनुकृतेरित्युक्तमिति तत्वप्रदीपोक्त्यानुकृतेरित्यस्यानुभानादित्यर्थं मत्वाऽह एतदधीनप्रकाशेति ।। सूत्रे तस्येति प्रतीकग्रहणमिति भावेन भाष्ये वचनाच्चेत्युक्तमिति मत्वा व्याचष्टे ।। तस्यभासेति ।। भाष्येऽनिर्देश्यसुखरूप इति वचनं सुखश्रुतेः सावकाशत्वाय समन्वयोक्तिफलप्रदर्शनपरमपीत्युक्तं भवति ।। सर्वशब्दः तेजोमात्रपर इत्याह सर्वं सूर्यादीति ।। सर्वशब्दस्य तेजोमात्रपरत्वात्, अनुशब्दसमभिव्याहृतस्य भातीत्यस्य भासयतीत्यर्थत्वात् सर्वं भातीत्यस्य न च तद्भासेत्यत्रानुवृत्यसम्भवात्तच्छेषं पूरयति, जगद्भातीति शेष इति ।। सूत्रे तस्यचेति शब्दः यथायुक्तिसमुच्चायक तथालिङ्गद्वयस्य विष्णुनिष्टत्वे श्रुतिसमुच्चायकोपि भवति इति भावेन भाष्ये तदुदाहरणमित्यभिप्रेत्यावतारयति ।। अस्त्वेवं तदुभयमिति ।। व्यवधानेनेति ।। अत्र सन्निधेरपि योग्यताबलीयसीत्युक्तमिति भावः ।। रश्मीदितीति ।। रश्मीनीरयतीति व्युत्पत्येति भावः ।। तथैवहितत्वप्रदीपोक्तेः ।। चन्द्रिकायामग्नीच्छब्दस्याग्निसम्बन्धिकत्वमिव रश्मीच्छब्दस्य रश्मिसम्बन्धिकत्वमर्थ इत्युक्तम् ।। नारायणेति ।। नारायणं पुरुषमिति वाक्यशेषादिति भावः ।। तदीयेति तदधीनभासासूर्यादि प्रकाशते तदीयभासाजगत्प्रकाश्यत इत्यर्थः ।। नारायणभासा सर्वं भातीत्यस्य श्रुत्यनुरोधादर्थद्वयमेतदिति ज्ञेयम् ।। सूत्रे अनुकूल्येन गृह्यमाणमिति योग्यतयान्वेति ।। मुख्यत एवोक्तावनुकृतिस्तत्रैव हेतुरिति प्रतीयेत, न चैवम् ।। किं त्वनुकृतिर्व्यवहितपरमात्मग्रहणे समीपप्रकृतज्ञानिसुखत्यागेचहेतुरिति सूचयितुं मुखतोनुक्तिः ।।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सूत्रे तस्येति वाक्यविशेषप्रतीकग्रहणात्समन्वेतव्यलाभाच्च ॥ तस्येत्यावर्तते ॥ एकस्यानुकूल्येन गृह्यमाणस्येत्यर्थः ॥ अपरस्य प्रतीकरूपत्वम् ॥ आनुकूल्येन गृह्यमाणस्यान्वयानुसारेण सूर्यादीनां भानरूपकृतेः क्रियाश्रवणात्तस्य च तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति वाक्ये सर्वस्यापि तत्प्रभाप्रकाश्यत्वश्रवणाच्च ॥ न चैतल्लिङ्गद्वयं वैष्णवमिति कुत इति वाच्यम् ॥ अहं तत्तेज इत्यत्र तयोर्वैष्णवत्वस्य तत्रोक्तत्वादिति सूत्रार्थः ॥ सूर्यादिगत, तापन, शोषण, पाचनादिक्रियाणामपि तदायत्तत्वद्योतनायानुभानादित्यनुक्त्वा कृतिग्रहणमिति तत्वप्रदीपे स्पष्टम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वेति । आनुकूल्येन अनुकूलत्वेन अत्यन्तमिष्टत्वेन गृह्यमाणं कथमनुभवामीत्यनेन प्रकारेण ज्ञानार्थं प्रार्थितं सुखं तस्य भावस्तत्त्वं सुखादन्यस्य अत्यन्तमिष्टत्वाभावात् । अत एव भाष्ये अनिर्देश्यसुखमित्युक्तम् । अत एव चन्द्रिकाकारैः केचित्त्वेतद्भाष्यानुसारन्यायविवरणोक्तमानुकूल्ये गृह्यमाणत्वं सुखमेवेत्याहुरिति स्वोत्प्रेक्षितपक्षोदर्शितः प्रसिद्धं चानुकूलवेद्यं सुखं प्रतिकूलवेद्यं दुःखमिति ॥ उभयत्र सुखशब्दवृत्त्येति ॥ योवैभूमा तत्सुखमित्यादौ भगवति सुखशब्दवृत्तिर्ज्ञेया ॥ तदेतदिति ॥ तद्रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र प्रकृतम् एतत् एकं रूपं बहुधा यः करोतीत्यत्र च प्रकृतं भगवद्रूपम् अनिर्देश्यं साकल्येनादृश्यं परमं सुखमिति मन्यंते ज्ञानिनः । नु इदानीम् अहं तत्सुखं कथं केन प्रकारेण विजानीयां तत्सुखं मत्प्रयत्नेन तथा भाति न वेत्यर्थः । नात्रानुकूल्येन गृह्यमाणपदं श्रूयत इत्यत आह । आनुकूल्येनेति । कथं नु पुत्रं पश्येयं स आगच्छति न वेत्यत्र यथा पुत्र ज्ञानार्थं तदागमनप्रार्थनाधीस्तथा कथं नु तद्विजानीयामित्यादि वाक्ये ज्ञानार्थमाविर्भाव रूपज्ञानप्रार्थनाधीरित्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति ध्येयम् । एकोवशीति ॥ यः एकः स्वगतभेदवर्जितः सर्वमस्यवशेवर्तत इति वशी सर्वभूतानामन्तर्नियामकः एकं स्वात्मरूपं नियम्यानां बहुत्वात्तद्गतत्वेन बहुधाकरोतीति तमात्मनि देहे जीवे वातिष्ठतीति आत्मस्थं भगवन्तं ये धीराः पण्डिता अनुपश्यन्ति तेषामेव शाश्वतं नित्यमभिव्यक्तं सुखं नेतरेषामित्यर्थः ॥ नपुंसकसुखशब्देनेति ॥ नपुंसकलिङ्गशब्देन सुखशब्देन चेत्यर्थः ॥ ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ आनुकूल्येन गृह्यमाणं ब्रह्मैव कुतः अनुकृतेः अनुमानात् । तमेव भांतमनुभाति सर्वमिति सूर्यादीनां तदधीनभानश्रवणादिति यावत् । किंच तस्य वाक्यप्रतीकग्रहणमेतत् । तस्यभासा सर्वमिदं विभातीति सर्वस्य तत्प्रकाश्यत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ परमं सुखमिति ॥ तेषां सुखमिति

(वाक्यार्थमञ्जरी)

वाक्यगतसुखश्रुतिव्यावर्तयेपरमशब्दः ॥ चेतनश्चेतनानामिति ॥ चेतनानां चेतनत्वप्रदः परमचेतन इति वाक्यार्थः । पूर्वोक्तयोजनायां सत्यामेव योजनान्तरमाह ॥ यदिति ॥ गृह्णन्ति ज्ञानार्थं प्रार्थयन्ते । प्रतीतयोजनात्यागात्कथंचिदित्युक्तम् ॥ तमेव भान्तमिति ॥ सर्वं सूर्यादितेजो जातं भान्तं प्रकाशमानं तं भगवन्तम् अनुसृत्य भाति प्रकाशते । सर्वमिदं जगत्तस्य परमात्मनो भासा प्रकाशेन विभाति प्रकाश्यत इत्यर्थः । सर्वशब्दस्य तेजःपरत्वेन व्याख्यातत्वादनु-शब्दसमभिव्याहृतस्य भातीत्यस्य भासत इत्यर्थत्वात्सर्वं भातीत्यस्य न च तद्भासे-त्यत्रानुवृत्त्यसम्भवात्तच्छेषं पूरयति ॥ जगद्भातीति शेष इति ॥ तदुक्तं चतुर्थतात्पर्ये अहं तत्तेजोरश्मीत्यादि भाष्यं मुक्तलिङ्गद्वयस्य विष्णुनिष्ठत्वप्रतिपादकत्वेन व्याचष्टे । रश्मीदित्यादिना ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ २३ ॥

'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमि'ति ॥ (भ.गी. १५-१२)
'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे'ति (भ.गी.१५-६) च ॥ २३ ॥ इति अनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अपि स्मर्यते । मामकं मदधीनम् । मत्तेज एवाऽदित्यादिस्थितं तत्तेजःप्रेरकत्वेनाखिलं भासयतीत्यर्थः ॥ इत्यनुकृत्यधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

यदेतल्लिङ्गद्वयस्य विष्णुनिष्ठत्वं श्रु(त्यो)त्युपपादितं तत्स्मृत्याप्युपपादयत्सूत्रं पठित्वा तां स्मृतिमुदाहरति ॥ अपीति ॥ न केवलमेतत् श्रूयतेऽपि तु स्मर्यतेऽपीत्यर्थः । मामकं मदधीनं मदीयं च । किञ्च 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' इत्यानुकूल्येन गृह्यमाणस्य सूर्याद्यप्रकाश्यत्वमुच्यते । तच्च विष्णोरेव स्मर्यते । अतो विष्णुरेवात्र

(तत्त्वप्रकाशिका)

प्रतिपाद्य(त) इति सूत्रस्यार्थान्तरमभिप्रेत्य तां स्मृतिमुदाहरति ।। न तदिति ।। धाम स्वरूपम् । 'तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते' इत्यभिधानात् । युक्तिसमुच्चयेऽपिपदम् । न च मन्तव्यं न तत्र सूर्यो भातीत्यादि पुल्लिङ्गेन प्रकृतपरमा(त्मनए)त्मैवोच्यते न तु आनुकूल्येन गृह्यमाणस्य । अतस्तज्ज्ञानिसुखमिति ग्रहणेऽपि बाधकाभाव इति । किमु भाति न भाति वेति प्रकृतस्यैव न तत्रेत्यनुसन्धानप्रतीतेः । यस्यैव सुखं रूपं तत्रेति वाक्ययोजनोपपत्तेश्च । दूरोक्तग्रहणे बिभ्यतोऽतिदूरोक्तग्रहणे कथं न भीतिः । अनिर्देश्यत्वाद्ययोगाच्च । तस्मादानुकूल्येन गृह्यमाणो हरिरेवेति तस्यैव अनिर्देश्यत्वादीति सिद्धम् ।। २३ ।।

गुर्वर्थदीपिका

परमात्मस्वरूपसुखस्यैव न तत्रेत्युत्तरवाक्ये प्रतिपाद्यमानत्वे सुखे स्वभावत एव सूर्यादिप्रकाशानपेक्षत्वात् ''न तद्भासयते'' इति स्मृतिसामाख्ययोक्तस्य सुखे विषये सूर्यो न भाति न भासयतीत्युक्तस्य अप्रसक्तप्रतिषेधशङ्काम् इदं चोपलक्षणं तमेव भान्तमिति पुल्लिङ्गानुपपत्तिशङ्कां च वारयितुमाह यस्येति । प्रागेतदिति नपुंसकत्वघटनाय सुखमेव प्रधानीकृत्य प्रकारान्तरेण योजना । इह तु तदभावात्प्रकारान्तरेण योजनेति भावः । ''तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्'' इत्येकवाक्यव्यवहितपरमात्मग्रहणं दूरत्वदोषेण दूषयन् वाक्यद्वयव्यवहितं परमात्मानं न तत्रेति वाक्ये प्रतिपाद्यं वदन्परः कथं न दूष्यत इति भावेनाह दूरोक्तेति । अस्माभिस्तु सुखमन्तर्भाव्यैवाप्रसक्तप्रतिषेधत्वदोषपरिहाराय यच्छब्देन परमात्माऽप्यध्याह्रियते न तु दूरस्थः परामृश्यते । अतः परस्यैव नास्माकं दोष इत्यनुसन्धेयम् ।।

भावबोधः

युक्तिसमुच्चये अपिपदमिति । यद्यप्याद्यव्याख्याने सौत्रोऽपिशब्द आद्यसूत्रे आनुकूल्येन गृह्यमाणस्य ब्रह्मत्वरूपप्रधानसाध्ये हेतुकृतानुकृत्यादेर्ब्रह्मधर्मत्वसाधकश्रुतिसमुच्चयार्थः; तथापि द्वितीये व्याख्याने प्रधानसाध्य एव हेतोः सूर्याद्यप्रकाश्यत्वयुक्तेः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । न तत्र सूर्यो भातीति पुँल्लिङ्गेनेति । तमेव भान्तमित्यत्र तमिति पुँल्लिङ्गान्तशब्देन परमात्मैवोच्यत इति तदेकार्थत्वाय, न तत्र सूर्यो भातीति वाक्यस्थेन तत्रेत्यनेन परमात्मैवोच्यत इत्यर्थः । किमु भाति न भाति वेति प्रकृतस्येति । तत्रोक्तदुर्ज्ञेयत्वस्य न तत्र सूर्यो भातीत्यादिना प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः । यस्यैवमिति । तथा च न तत्रेत्यानुकूल्येन गृह्यमाणग्रहणे न लिङ्गानुपपत्तिरिति

(भावबोधः)

भावः । दूरोक्तग्रहण इति । तदेतदित्यस्मिन् वाक्ये ज्ञानिसुखापेक्षया दूरोक्तपरमात्मग्रहणे बिभ्यतस्ततोऽप्युत्तरस्मिन् वाक्ये ज्ञानिसुखापेक्षया दूरोक्तपरमात्मग्रहणे बिभ्यतस्ततोऽप्युत्तरस्मिन्न तत्रेत्यत्र वाक्यद्वयव्यवहितचेतनश्चेतनानामिति वाक्योक्तपरमात्मग्रहणे कथं न भीतिरित्यर्थः । न तत्रेत्यत्र विष्णुमात्रनिष्ठसूर्याद्यप्रकाश्यत्वलिङ्गबलाद् दूरोक्तपरमात्मपरामर्श इति यदि तर्हि तदेतदिति वाक्येऽपि विष्णुमात्रनिष्ठत्वेन साधितानिर्देश्यत्वलिङ्गबलात् परमात्मन एव परामर्श इति भावेनाह– अनिर्देश्यत्वायोगाच्चेति । अत्राद्ये– जगत्प्रकाशकसूर्यादिनियामकत्वसकलजगत् प्रकाशत्वरूपलिङ्गोक्तिः । द्वितीये - तल्लिङ्गद्वयस्य न तत्रेत्युक्तसूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपलिङ्गान्तरस्य च विष्णुमात्रनिष्ठत्वे स्मृतिरूपप्रमाणत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ इत्यनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भावदीपः

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ २३ ॥ न केवलमिति ॥ एतेन प्रागुक्ता श्रुतिरेतत्सूत्रस्थापिपदेन समुच्चितैवोक्तेति सूचितम् । भाष्यस्य सूत्रेणान्वय इति भावः । अत्राद्यसूत्रे चशब्देन न तत्रेति वाक्यशेषोक्तलिङ्गं समुच्चीयते । तत्र सूर्याद्यप्रकाश्यत्वसूर्यादिनियन्तृत्वजगद्भासकत्वरूपलिङ्गानां मध्ये द्वयोरपिशब्देन प्रागुक्तश्रुतिसिद्धत्वमुक्त्वा त्रयाणामपि विष्णुनिष्ठत्वं स्मार्तं चेत्याहेति योजना तु स्फुटत्वान्नोक्तेत्याहुः । न तदिति स्मृत्युपयोगाय सूत्रस्यार्थान्तरं व्यक्तीकुर्वन्नवतारयति ॥ किञ्चेति ॥ सौत्रापिशब्दार्थोऽयम् । भाति भासयति । सूर्यादयस्तं न भासयन्तीत्याथर्वणभाष्योक्तेः ॥ युक्तीति ॥ पूर्वयोजनायाम् आद्यसूत्रोपात्तस्य युक्तिद्वयस्य विष्णौ श्रौतत्वसमुच्चयेऽपिशब्द इति दर्शितम् । इदानीं सूर्याद्यप्रकाश्यत्वस्यापि स्मार्तत्वमिति सूर्याद्यप्रकाश्यत्वाच्चानुकूल्येन गृह्यमाणो विष्णुरेवेति सूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपयुक्तिसमुच्चयेऽपिपदमित्यर्थः । श्रुतौ न तत्रेति वाक्यशेषोक्तलिङ्गस्य प्राथम्येन सूर्याद्यप्रकाश्यत्वादनुकृतेस्तस्य चेति वक्तव्ये अनुकृतिशब्देन तमेव भांतमिति द्वितीयवाक्योक्तानुभानोक्त्या सूचितं चोद्यमाशङ्क्योत्तरयति ॥ न चेति ॥ इत्यादि पुल्लिंगेनेति ॥ तत्र तं तस्येति तच्छब्दत्रयगतेनेत्यर्थः । मध्ये तमिति पुल्लिंगश्रवणात् पूर्वोत्तरतच्छब्दयोरपि तथात्वमिति भावः ॥ प्रकृतेति ॥ चेतनश्चेतनानामित्यनेनेत्यर्थः । उच्यते । सूर्याद्यप्रकाश्यत्वतत्प्रकाशनियन्तृत्वजगत्प्रकाशकत्वरूपलिङ्गत्र (योपेततये) यमित्यर्थः ॥ प्रकृतस्यैवेति ॥ दुर्ज्ञेयत्वेनोक्तस्येव वस्तुनो न तत्र सूर्यो भातीत्यत्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । तथा च तदैकार्थ्यमेव तं तस्येति तच्छब्दयोरपीति भावः । कथं

(भावदीपः)

तर्हि तत्र तमित्यादि पुल्लिंगनिर्वाह इत्यत आह ।। यस्येति ।। यदनिर्देश्यं सुखम् आनुकूल्येन ग्राह्यं च तत्परमात्मनः एतत्प्रकृतं रूपम् । यस्य परमात्मनो रूपमेवमनिर्देश्यपरम-सुखात्मकमानुकूल्येन ग्राह्यं च तत्र परमात्मनि तं परमात्मानम् इति च पुल्लिङ्गस्य सन्निहित-परत्वस्य चोपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि यस्येत्यध्याहारदोषः । व्यवहितपरत्वपक्षे तु यो विदधाति कामान् न तत्र सूर्यो भातीत्युपपत्तेरित्यत आह ।। दूरोक्तेति ।। तदेतदिति श्रुतेर्व्यवहितेश्वरपरत्वे बिभ्यतः न तत्रेत्यादेरतिदूरोक्तस्य चेतनश्चेतनानामिति वाक्योक्तग्रहणे कथं न भीतिरित्यर्थः । सन्निहितपरामर्शितच्छब्दप्रातिपदिकस्वारस्यानुरोधेन गुणभूतं लिङ्गं कथञ्चिदुक्तदिशा-निर्वाह्यमिति भावः । पुल्लिंगानुरोधेन न तत्रेत्यादेर्व्यवहितपरत्वमुपेत्य तदेतदित्यादेर्ज्ञानिसुख-परत्वोपगतौ बाधकान्तरं चाऽऽह ।। अनिर्देश्यत्वाद्ययोगाच्चेति ।। यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मरूपानन्दस्यैवानिर्देश्यत्वात् । एष परम आनन्द इत्यादिश्रुत्या तस्यैव परमानन्दत्वाच्च ज्ञानिसुखस्य च अव्यक्तादितृणांतास्तु विप्रुडानन्दभागिन इति पूर्वोक्तदिशा वा ब्रह्मादीनां तु युक्तानां सुखं विष्णुसुखस्य तु । प्रतिबिम्बस्तु विप्रुट्को विष्णोरेव परं सुखमिति काठकभाष्योक्तवाराहस्मृत्या वा अनिर्देश्यत्वपरमत्वयोरयोगाच्चेत्यर्थः ।। तस्मादिति ।। सूर्यादितेजोनियन्तृत्वजगत्प्रकाशकत्वसूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपसूत्रोक्तसाधकभावात् सुखश्रुतिविरो-धादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः ।। सूत्रेऽध्याहृतप्रतिज्ञातार्थ आनुकूल्येनेति ।। अदृश्यत्वादीति फलोक्तिः अज्ञेयत्वमादिपदार्थः । अत्र श्रुतं प्राक् श्रुतं चेत्यर्थः ।। २३ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अपिस्मर्यते ॐ ।। श्रुत्योपपादितमिति ।। चशब्दसमुच्चिताहंतत्तेज इति श्रुत्येत्यर्थः । भावबोधादौतु, प्रागुक्ताश्रुतिरेतत्सूत्रस्थापि पदसमुच्चितैवोक्ता ।। ततश्च यदेतल्लिङ्गद्वयस्य विष्णु-निष्ठत्वं भाष्यकृता श्रुत्योपपादितं तत् स्मृत्या पूर्वोदाहृतश्रुत्याप्युपपादयत्सूत्रमित्यर्थ उक्तः ।। सूत्रार्थमाह न केवलमिति ।। श्रूयते पूर्वसूत्रस्थ चशब्दसमुच्चितश्रुत्या युक्तिसमुच्चयेऽपिपदम् इति ।

न केवलं पूर्वसूत्रोक्तं लिङ्गद्वयं विष्णोः स्मर्यते किन्तु न तत्र सूर्योभातीति सूर्याद्यप्रकाश्य-त्वरूपाया आनुकूल्येन गृह्यमाणस्य विष्णुत्वे युक्तिः सापिविष्णोःस्मर्यत इति युक्तिसमुच्चयेऽपि-पदं पूर्वयोजनायां श्रुतिसमुच्चय इति भावः ।। ननु नित्योनित्यानामिति पुल्लिङ्गेन परमात्मा प्रकृतः ।। कथं नुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येन गृह्यमाणं न तत्रेत्युक्तस्यैव, तमेव भान्तमिति पुनः

(वाक्यार्थमुक्तावली)

पुल्लिङ्गेनानुवादात् ॥ तथा च सूर्याद्यप्रकाश्यत्वस्य तमेव भान्तमित्युक्तलिङ्गद्वयस्य च विष्णुनिष्ठत्वेप्यानुकूल्येन गृह्यमाणेऽश्रवणात् प्रकृतेऽसिद्धैर्लिङ्गैः विष्णुत्वसमाधानं ज्ञानि-सुखबाधनं चायुक्तमिति भावेनाशंक्य समाधत्ते न च मन्तव्यमिति ॥ न भातिवेति प्रकृतस्यैवेति ॥ तत्रोक्तदुर्ज्ञेयत्वस्य, न तत्र सूर्योभातीत्यादिना प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः ॥ तथाचैत-स्यैकार्थ्यमेव तमिति तस्येति तच्छब्दयोरपीति भावः ॥ कथं तर्हि तत्र तमित्यादि पुल्लिङ्गनिर्वाह इत्यत आह यस्येति ॥ यस्य परमात्मनोरूपमेवमनिर्देश्यपरमसुखात्मकमानुकूल्येन ग्राह्यं च तत्र परमात्मनि, तं परमात्मानं चेति पुल्लिङ्गस्य सन्निहितपरत्वस्योपपत्तेरित्यर्थः ॥

तर्हियस्येत्यध्याहारदोषः । व्यवहितपरत्वे तु योविदधातिकामान्नतत्रेत्युपपत्तेरित्यत आह दूरोक्तेरिति ॥ तदेतदित्यत्र ज्ञानिसुखापेक्षया दूरोक्तपरमात्मग्रहणे बिभ्यतस्तवतत्रेत्यादिना वाक्यद्वयव्यवहितस्य चेतनश्चेतनानामिति वाक्योक्तस्य ग्रहणे कथं नभीतिरित्यर्थः ॥ ननु सूर्याद्यप्रकाश्यत्वस्य, ज्ञानिसुखे बाधितत्वाद्दूरस्थविष्णुपरामर्शकत्वमित्यत आह ॥ अनिर्देश्यत्वादीति ॥ सूर्याद्यप्रकाश्यत्ववदनिर्देश्यत्वपरमत्वयोरप्ययोगादन्तरङ्गलिङ्ग-बलादनिर्देश्यं परमं सुखमित्युक्तं न ज्ञानिसुखमिति तद्ब्रह्मरूपमेवाङ्गीकार्यम् अत एव भाष्ये परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपइत्युक्तमिति हृदयम् ॥ अत्र यद्यपि न तत्र सूर्योभातीत्युक्तं—सूर्याद्यप्रकाश्यत्वं लिङ्गं, प्रथमप्राप्तं, तथाप्यनुकृतेरित्यत्रोक्तलिङ्गद्वये, अपिशब्दसमुच्चेय्यसूर्याद्य-प्रकाश्यत्वलिङ्गं चैकोक्त्या, स्मृतिसमाख्यां वक्तुमपि स्मर्यत इति सूत्रस्यानन्तर्यमिति बोध्यम् ॥

तत्त्वसुबोधिनी

अनिर्देश्यत्वाद्ययोगाच्चेति ॥ तत्र आद्य सूत्रे लिङ्गरूपसाधकोक्तिः । द्वितीये पूर्वे लिङ्ग द्वयस्य न तत्रेत्युक्तसूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपलिङ्गान्तरस्य च चिन्मात्रनिष्टत्वे स्मृतिरूप प्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः । अत्रानुकूल्येन गृह्यमाणोविष्णुरेव । अनुकृतेः सूर्यादिप्रकाशानां भगवत्प्रकाशाधीनत्वात् तस्य च सूर्यादीनां भगवत्प्रकाश्यत्ववचनाच्चेत्याद्यसूत्राक्षरार्थः । द्वितीयसूत्रस्याद्यव्याख्याने चशब्दः सूर्याद्यप्रकाश्यत्वसमुच्चयार्थः । द्वितीयेतु एतदुक्त लिङ्गस्यैव समुच्चायकः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अपिस्मर्यते ॐ ॥ लिङ्गद्वयं स्मर्यतेपि स्मृतौ प्रतिपाद्यतेपीत्यर्थः ॥ तत्र तद्भगवद्रूपे सूर्योभाति भासयते चन्द्रतारकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । यदा प्रौढप्रकाशाः सूर्यादयो न भान्ति तदा अल्पप्रकाशोयमग्निः कुतो भाति न कुतोपीत्यर्थः । व्याख्यानान्तरे स्मृतेः समुच्चयासम्भवादाह ॥ युक्तीति ॥ किंचेत्यादिनोक्तयुक्तीत्यर्थः न तत्र सूर्योभातीति तमेव भांतमित्यत्र तमिति पुल्लिङ्गान्तशब्देन परमात्मैवोच्यत इति तदेकार्थत्वलाभाय न तत्र सूर्योभातीति वाक्यस्थ तत्रेत्य नेन परमात्मोच्यत इत्यर्थः ॥ किमु भाति नभातिवेति ॥ प्रकृतस्येति ॥ तत्रोक्तदुर्विज्ञेयत्वस्य न तत्र सूर्योभातीत्यादिना प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति भावः ॥ यस्यैवमिति ॥ तथा च न लिङ्गानुपपत्तिरिति भावः । दूरोक्तं ब्रह्म ॥ अतिदूरोक्तिग्रहण इति ॥ तदेतदित्यस्मिन्वाक्ये ज्ञानिसुखापेक्षया दूरोक्तपरमात्मग्रहणे बिभ्यतस्तवततोप्युत्तरत्र विद्यमानेन तत्रेत्यस्मिन्वाक्ये चेतनश्चेतनानामिति वाक्योक्तपरमात्मग्रहणे कथं न भीतिरित्यर्थः । न तत्रेत्यत्र विष्णुमात्र निष्ठसूर्याद्यप्रकाश्यप्रकाशत्वलिङ्गबलाद्दूरोक्तपरमात्मपरामर्श इति यदि तर्हि तदेतदिति वाक्येपि विष्णुमात्रनिष्ठत्वेन साधिताऽनिर्देश्यत्वलिङ्गबलात्परमात्मन एव परामर्श इति भावेनाह ॥ अनिर्देश्यत्वायोगाच्चेति ॥

सूत्रभाष्यम्

७. वामनाधिकरणम्

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । तत्र

'ऊर्ध्वं प्राणामुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासत' (क.उ. ५-३)

इति सर्वदेवोपास्यः कश्चित्प्रतीयते । स च 'एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते' (प्र.उ.३-४) **'योऽयं मध्यमः प्राणः'** (बृ.उ. ३-५-२१) **'कुविदङ्गे'** (ऋ.सं. ७-९१-१) **त्यादिना प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्यमत्वात्सर्वदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते । अतोऽब्रवीत् ॥**

॥ ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ २४ ॥

वामनशब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः । न हि श्रुतेर्लिङ्गं बलवत् ।

'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा ।
पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णय' इति स्कान्दे ।

तच्च लिङ्गं विष्णोरेव । तस्यैव प्राणत्वोक्तेः 'तद्वै त्वं प्राणो अभव' इति ॥ २४ ॥

सत्तर्कदीपावली

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्यादेरयमर्थः । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्याद्याम्नायते । तत्र तावल्लिङ्गान्मुख्यप्राणः प्रतीयते । यदत्र प्राणापानादिविनियोजकत्वं यन्मध्यस्थितत्वं यच्च सर्वदेवोपास्यत्वं तत्सर्वमेव प्राण इत्यादि श्रुत्यन्तरेषु मुख्यप्राणशब्दाभिधेयस्य प्रधानवायोर्लिङ्गत्वेन उच्यते । कुविदङ्गेत्यस्यायमर्थः । अङ्गेति सम्बोधनम् । नमस्कारादिरूपया भक्त्या प्रवृद्धा अनवद्याः पुरा ये देवाः सूर्येण सहासन् ते ज्ञानिने क्लेशबाधितैः शरणत्वेन प्राप्ताय वायवे क्वचिदेकान्ते उषसः प्रकाशरूपाः बुद्धिं ध्यानाख्याम् आवसन् स्थापयामासुरकुर्वन्निति । अतो यदुक्तं प्राग्विष्णुरेव निदिध्यासितव्य इति तन्न सिध्यतीति चेन्मैवम् । विष्णुरेवात्र प्रतिपाद्यते । वामनमासीनमिति वामनश्रुतेः । यदुक्तं मुख्यप्राणलिङ्गं तच्छ्रुत्या बाध्यते दुर्बलत्वात् । तदुक्तं जैमिनिना 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति । यत्र श्रुतिलिङ्गादयः परस्परं विरुध्यन्ते तत्र पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं पुराणवचनेन साधयति । श्रुतिरिति । अत्र समाख्या नाम समानप्रकरणमुच्यते । विष्णावप्युपपन्नत्वेनान्यथा सिद्धत्वादप्यत्र मुख्यप्राणलिङ्गं न विरोधीत्याह । तच्चेति ।

तत्त्वप्रदीपिका

मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वात्तस्य च विना विष्णुप्रसादादलभ्यत्वात्, तस्य चातिमात्रस्य ज्ञानप्रसाध्यत्वात्, तस्य चापरोक्षस्य जिज्ञासासमायत्तत्वात् विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । जिज्ञास्यो मीमांस्यो विचार्य इत्यर्थः । "जिज्ञासितं सुसम्पन्नम्" इति भागवते । अर्थादुपास्य इत्यापद्यते । तत्र काठकश्रुतौ सर्वदेवोपास्यः कश्चित्प्रतीयते । स किं वायुरुत विष्णुरिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? वायुरेवेति । ऊर्ध्वमित्यादिश्रुतेः । 'योऽयं देहे देहिनामूर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानमभि-

(तत्त्वप्रदीपिका)

मुखमस्यति तं मध्य आसीनं देवा उपासते' इति प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्यमत्वाच्च । ''यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुंक्त एतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति, एवमेवैष प्राणः'' इत्यादिश्रुत्यन्तरान्मुख्यप्राणस्यैव प्राणानां व्यवस्थापकत्वम् । ''अथेममेव नाऽप्रोद्योऽयं मध्यमः प्राणः'' इति बृहदारण्यकवाक्यात्तस्यैव मध्यमत्वं च । सर्वदेवोपास्यत्वं चाविरुद्धं तस्य । कुविदङ्गेत्यादौ प्रसिद्धत्वात् । तथाहि– पुरा कश्चिद्ये नमस्कारादिना वृद्धास्सन्तो देवा रागाद्यवद्यशून्या आसन् ते। वायये ज्ञानिने बाधिभिश्शरणार्थमितायाऽवासयन् स्वबुद्धिं सूर्येण सह । 'उष प्रकाशन' इति धातोर्बुद्धिरुषश्शब्दोक्ता । वायुमुद्दिश्य बुद्धिमावासयन्नित्यर्थः । तस्माद्वायुरपि जिज्ञास्य इति प्राप्ते प्रतिविधीयते । 'शब्दादेव प्रमितः' । एवमागमनिर्णयः । एवं पूर्वपूर्वबलीयोभिः श्रुत्यादिभिरागमार्थनिर्णयः ।

श्रुतिर्नाम समुद्दिष्टं लिङ्गं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा ॥
एकस्य प्रतिपत्त्यङ्गवचनं स्थानमुच्यते ।
अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्यास्थानमेव च ।
अध्यायादिप्रबन्धास्तु प्रभेदा आगमस्य च'' इति सम्प्रदायविद्वचनादेतेषां भेदो वेदितव्यः ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र प्रेरकत्वसाम्येन भगवति वायौ च साधारणस्येशाननाम्नो विष्णौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयसंशयौ च सूचयति ॥ विष्णुरेवेति ॥ 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति जिज्ञास्यत्वं विष्णोरुक्तम् । तज्जिज्ञास्यत्वमीशानस्य काठके प्रतीयते । 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य' इत्युक्त्वा 'ऊर्ध्वं प्राणम्' इत्यादौ 'विश्वेदेवा उपासते' इति जिज्ञासोपासनयोरैक्यात् । श्रवणादिरूपविचारो हि जिज्ञासोच्यते । उपासना च सैव । यदाहुः । 'सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणादिकम्' इति । स च यदि विष्णोरन्यः स्यात्तदा जिज्ञास्यत्वं चान्यस्यैव प्रसज्जते इत्यवश्यं निर्णेयः । स ईशानोऽत्र विषयः । किं विष्णुर्वायुर्वेति सन्देहः । प्रागुक्तसाधारण्यमेव सन्देहबीजमिति भावः । ईशानशब्दस्य रुद्रे प्रसिद्धावपि तद्विषयसंशयः (अधिकारिसर्वोपास्य) सर्वदेवोपास्यत्वलिङ्गभिया गर्भस्रावेणैव निवृत्तः । य उन्नयति तमित्यन्वयः । सयुक्तिकं पूर्वपक्षयति ॥ स चेति ॥ स चेशानो वायुरेव भवेत् । ईशानस्योर्ध्वं प्राणमुन्नयतीति वाक्ये प्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वसर्वदेवोपास्यात्वश्रवणात् । न चैतल्लिङ्ग-

(तत्त्वप्रकाशिका)

श्रवणेऽपि कुतोऽयं वायुर्विष्णुः किं न स्यादिति । 'यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान् ग्रामान् अधितिष्ठस्वैतान् ग्रामानधितिष्ठस्व इत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते' इति प्राणव्यवस्थापकत्वस्य वायुलिङ्गत्वश्रवणात् । 'अथेममेव नाप्नोयोऽयं मध्यमः प्राणः' इति मध्यमत्वस्य तद्धर्मत्वोक्तेः । कुविदङ्गेति तस्य सर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतेश्च । अतो वाय्वेकनिष्ठलिङ्गश्रवणादीशानो वायुरेवेति हेतोस्तस्यैव जिज्ञास्यत्वम् । न च वाच्यं नेदमनिष्टं वायोरपि जिज्ञास्यताभ्युपगमाद् विष्णुजिज्ञास्यत्वस्याबाधादिति । वायोः सर्वदेवोपास्यत्वे तस्य मोक्षदातृत्वापातात् । न हि प्राप्तसमस्तैश्वर्याणां देवानां प्रयोजनान्तरमस्ति । तथा च किं विष्णुजिज्ञासानियमेनेति विष्णुरेव मोक्षार्थं जिज्ञास्य इत्यस्यानुपपत्तिरिति भावः । अयं मन्त्रार्थः। अङ्गेति सम्बोधनम् । ये देवा वायोर्नमस्कारादिना ज्ञानादिगुणपूर्णा अज्ञानाद्यवद्यविधुराश्च पुरा आसंस्ते कचिद्रहस्यस्थाने सूर्येण साकं ज्ञानिने संसारबाधवद्भिः शरणं प्राप्ताय वायवे बुद्धिमावासयंस्तद्विषयामकुर्वन्निति । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ विष्णुरेवेशानो भवेत् । 'मध्ये वामनम्' इति वामनश्रुतेः । तस्याश्च विष्णौ महायोगरूढिसिद्धायास्तत्प्रमापकत्वात् । अतो विष्णोरीशानत्वेन तस्यैव जिज्ञास्यत्वमिति भावः । अत्र प्रमितपदं श्रुतेर्निरवकाशत्वसूचनार्थम् । ननु वायुलिङ्गसद्भावादीशानो वायुरेव किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ भवेत्सत्यामपि श्रुतौ लिङ्गेन वायुत्वनिश्चयो यदि श्रुतेर्लिङ्गं बलवद्भवेन्न च तदस्तीत्यर्थः । अनेन शब्दादेव इत्येवकाराभिप्रायो वर्णितो भवति । कुतो न श्रुतेर्लिङ्गं बलवदित्यत आह ॥ श्रुतिरिति । नाममात्रेण निर्देशः श्रुतिः ।असाधारणधर्मो लिङ्गम् । निराकाङ्क्षपदानि वाक्यम् । एकप्रमेयप्रतिपादकानेकवाक्यानि प्रकरणम् । अनेकप्रमेयप्रतिपादकमेकार्थे तात्पर्ययुक्तं स्थानम् । समानोक्तिः समाख्या । तत्र श्रुतेः साक्षादर्थधीजनकत्वात् सर्वतः प्राबल्यम् । लिङ्गस्यानुमापकतयाऽर्थबोधकत्वात् तदानन्दर्यम् । वाक्यस्यानेकार्थकथनद्वाराऽर्थानुमापकत्वात् ततोऽपि दौर्बल्यम्। प्रकरणस्य बह्वर्थपरत्वेनार्थानुमितिहेतुत्वात्तदवमता । स्थानस्यातिबह्वर्थकथनेनाभिप्रायतोऽर्थानुमितिजनकस्य ततोऽपि दौर्बल्यम् । समाख्यायाः स्थानान्तरगतायाः सादृश्यमात्रेणार्थानुमापकत्वात्ततोऽपि दुर्बलत्वम् । अत्रापि पूर्ववन्निरवकाशात् स्वभावदुर्बलादपि स्वभावप्रबलसावकाशस्य दौर्बल्यमित्यादि द्रष्टव्यम् । अत्र विरुद्धैतेषां समवाये सत्येवं पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरबाधयागमार्थनिर्णयो भवतीत्यर्थः । न च यथा स्थित एव क्रमः । आत्मा प्रकरणादित्यत्र समाख्यायाः प्रकरणेन बाधितत्वात् । तदाह जैमिनिः 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति । भाष्यकारोऽपि । 'वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथा विधा' इति । श्रुतिलिङ्गवाक्यानां साक्षाद्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठत्वे श्रुत्यादित्वेनैव ज्ञापकत्वम् । उपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वे तन्निश्चायकतया लिङ्गत्वमन्यत्र चेत्प्रकरणनिश्चायकत्वेन ।

(तत्त्वप्रकाशिका)

उपक्रमोपसंहारावपि श्रुत्यादिना सत्यामर्थसिद्धौ तात्पर्यलिङ्गे । अन्यथा प्रकरणनिश्चायकौ । समाख्यापि साक्षाद्विप्रतिपन्ननिष्ठा समाख्यात्वेनैव लिङ्गम् । अन्यथा प्रकरणनिश्चायकत्वेन भवति । लिङ्गवाक्ययोः साक्षादसाक्षात्त्वेन भेदः 'गोत्रभिदं' 'प्रवक्षणा अभिनत्पर्वतानाम्' इत्यादिवदिति । नन्वस्तु श्रुतेः स्वभावप्राबल्यं तथापि बाहुल्येन लिङ्गानामपि प्राबल्यादनिर्णय एवेत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ न बाहुल्येऽपि लिङ्गानां श्रुतिसाम्येनानिर्णयः । श्रुतेर्निरवकाशत्वात् । लिङ्गानां विष्णाववकाशात् । सावकाशशतादपि निरवकाशैकस्य प्राबल्यादिति भावः ॥ श्रुत्यन्तरेण प्राणनिष्ठतया लिङ्गोक्तेः । कथं तद्विष्णोरित्यत आह ॥ तस्यैवेति ॥ वायुत्वमत्रोपलक्ष्यते ॥ २४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

प्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वेत्यत्र अपानप्राणयोर्मध्ये आसीनमित्युक्तत्वान्मध्यमत्वं श्रूयत इति भावः । न चास्य प्राणोन्नायकत्वमेव श्रूयते न तु प्राणत्वं तेन योऽयं मध्यमः प्राण इति श्रुतिर्न समाख्येति वाच्यम् । अत्र प्राणापानपदेन ऊर्ध्वाधःश्वासयोरेव गणनात्तन्नियामकतया मध्ये स्थितो मध्यमप्राण एवेति शङ्कितुरभिप्रेतत्वात् । अत एव वामनत्वमप्यंगुष्ठप्रमाणतया ह्रस्वत्वात्कथञ्चिन्नेयमित्यभिसन्धिः । उषःकालप्रवर्तकोषोदेव्यभिमन्यमानत्वात् बुद्धिरुषःपदेनोच्यत इति भावेनोक्तं बुद्धिमिति । वामनपदस्य हरौ रूढेः सार्वजनीनत्वाद्वामनेतृत्वाख्ययोगस्य च निरवधिकत्वात् महारूढियोगसिद्धाया इत्युक्तम् । अत एव ह्रस्वो वामन इति शङ्काऽपि गर्भस्रावेणैव गता । विशेष्यभूतवामनाख्यपञ्चमभगवदतारविवक्षायां विशेष्यपदाभावेन विशेषणमात्रस्य साकांक्षत्वेन वैयर्थ्याच्चाङ्गुष्ठमात्रपदेन पौनरुक्त्याच्च । अत एव शब्दस्य निरवकाशत्वद्योतनाय ''शब्दादेव'' इत्युक्तम् । नाममात्रेणेत्यत्र असाधारणनाममात्रेण वस्तुनिर्देशः । यथा ''मध्ये वामनम्'' इत्यत्र वामनश्रुतिः । असाधारणधर्मो लिङ्गमित्यत्र तदसाधारणधर्मबोधकसमस्तपदात्मकं लिङ्गवचनम् । यथा ''गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुम्'' इत्यादि । निराकांक्षपदानीत्यत्र पदान्तराकांक्षारहितत्वे सति संसर्गमर्यादया लिङ्गप्रतिपादकसमस्तपदानीत्यर्थः । यथा ''प्रवक्षणा अभिनत्पर्वतानाम्'' इत्यादि । वक्षःस्थानीयं मध्यं नयन्तीति वक्षणाः पक्षाः ये वक्षणास्तानभिनदिति योजना । एकप्रमेयप्रतिपादकानेकवाक्यानि प्रकरणमित्यत्र एकस्मिन्वाक्ये श्रुत्या लिङ्गेन वा निर्णीतं यत्प्रमेयं तदविरुद्धार्थप्रतिपादकानि तत्समीपस्थानेकवाक्यानि प्रकरणमित्यर्थः । यथा ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'' इति

(गुर्वर्थदीपिका)
सत्यत्वादिलक्षणैर्निर्णीतब्रह्मपरमन्त्रवर्णसमीपस्थानि ''यो वेद निहितं गुहायाम्'' इत्यादीनि आनन्दमयान्तवाक्यानि । अनेकप्रमेयप्रतिपादकमेकार्थे तात्पर्ययुक्तं स्थानमित्यत्र ब्रह्मकाण्ड-स्थतया ब्रह्मण्येव तात्पर्यवन्ति प्राणाद्यनेकप्रमेयप्रतिपादकानि प्राणसंवादाध्ययननियम-दुःखास्वातन्त्र्यादिप्रतिपादकतयैकप्रकरणस्थानि वाक्यानि स्थानमित्युच्यते । समानोक्तिः समाख्येत्यत्र निर्णीतस्थलस्थसमानोक्तिः समाख्येत्यर्थः । यथा विश्वकर्मसूक्तार्थनिर्णायकं ''परो दिवा पर एना पृथिव्या'' इति लक्ष्मीसूक्तस्थवचनम् । विरुद्धैतेषामित्यत्र आपाततो विरुद्धानामेतेषां श्रुत्यादीनामित्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वे इत्यत्र उपक्रमे उपसंहारे च श्रुत्यादीनां श्रुतत्वे सतीत्यर्थः । तन्निश्चायकतया उपक्रमादीनामेकार्थनियतत्वनिश्चायकतया । लिङ्गत्वं तत्समीपस्थवाक्यान्तरार्थानुमापकत्वं, परनिरपेक्षत्वेन प्रबलत्वात् श्रुत्यादि-कमेवार्थानुमापकम् । उपक्रमस्तु तदा ''लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये'' इति वचनात्तस्मिन्नर्थे तात्पर्यमात्रानुमापकः । वायुत्वमत्रोपलक्ष्यत इत्यत्र ''ते वायव'' इति श्रुत्युक्तवायुत्वं भाष्यस्थप्राणत्वपदेनोपलक्ष्यते ।

भावबोधः

ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ २४ ॥ अविनाशित्वसाम्यादित्यत्राक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-विनाशित्वस्यैवेशानशब्दस्यापि यौगिकत्वेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकत्वस्योभयत्र प्रसिद्धिहेतुत्वं स्फुटमिति पुनःशब्दः ईशानो वज्रो योनिराकाश इति न्यायविवरणे साधारण्यमात्रमनुवर्त्य उक्तमिति भावेनाह– अत्र प्रेरकत्वसाम्येनेति । एवं वज्राद्यधिकरणेष्वपि ज्ञातव्यम् । श्रुत्यादि-सङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु मौक्तसुखविशेषार्थिदेवोपास्यतया ''विश्वे देवा उपासत'' इत्युक्तस्येशानस्य विष्णोरन्यत्वे तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा इत्युक्तशाश्वत-सुखसाधनज्ञानोपासनाविषयोऽप्यन्यः स्यादित्यादिपूर्वाक्षेपसम्भवादिति ज्ञातव्यम् । न्यायविवरणे ईशानशब्दः समन्वेतव्यत्वेनोक्तः; भाष्ये तु कश्चिदित्येवोक्तम् । अत ईशानशब्दयुक्त-श्रुत्यंशमुदाहरति– अङ्गुष्ठमात्र इति । किं विष्णुरिति । अत्रोशानो भूतभव्यस्येत्युक्त ईशानः किं मुख्यवायुरुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थमूर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादिनोक्तप्राणव्यवस्थापक-त्वादिवायुलिङ्गैर्विष्णुवाचकवामनश्रुतिबाध उत तत्श्रुत्या वायुलिङ्गबाध इति । तदर्थं लिङ्गान्यनेकत्वेन प्रबलानि उतैकत्वेऽपि श्रुतिः प्रबलेति । तदर्थं तानि किं निरवकाशानि श्रुतिः सावकाशोत विपरीतमिति । तदर्थमेवैष प्राण इति, योऽयं मध्यमः प्राण इति, ते वायवाय इति

(भावबोधः)

समाख्याश्रुतिगतप्राणवायुशब्दौ किं मुख्यपरावेवोत विष्णुपरावपीति । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । ईशानशब्दस्य रुद्रे प्रसिद्धावपीति । उपलक्षणञ्चैतत् । ईशानशब्द-प्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकत्वस्य रुद्रादौ साम्येऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीति श्रुतावन्वया-प्रतीतेर्यत्तच्छब्दावध्याहृत्यान्वयमाह– य उन्नयति तमित्यन्वय इति । ऊर्ध्वं प्राणमिति वाक्य इति। अनेन भाष्ये ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादितः श्रुत्युदाहरणम्, पूर्वपक्षलिङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथा वामनमासीनमित्येवोदाह्रियेतेत्युक्तं भवति । "एवमेवैष" इत्यत्र एवमित्यस्यार्थ-प्रतीत्यर्थं "यथा सम्राडि"त्यादिपूर्ववाक्योदाहरणं कृतमिति ज्ञातव्यम् । अतो वाय्वेकनिष्ठेति । एतेनोर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यात्मादिलिङ्गानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । तत्र लिङ्गानां वायुनिष्ठत्वज्ञापकप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तमेवै"षप्राण इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्त" इत्यादिवाक्यभ्रम इति न्यायविवरणम् 'यथा सम्राडेव' इत्यादिना 'सर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतेश्च' इत्यन्तेन व्याख्यातं भवति । कुविदित्यस्य कचिदित्युपपदम् । रहस्यस्थान इति तात्पर्यकथनम् । एवमुषसमवासयन्नित्यस्यापि द्रष्टव्यम् । प्रमितपदं श्रुतेर्निरवकाशत्वसूचनार्थमिति । श्रुतेर्निरवकाशत्वरूपप्राबल्याभावे बहुलिङ्गबाधेन तत्प्रापितार्थ-प्रमापकत्वं न स्यात् । अतः श्रुत्यर्थस्य प्रमितत्वोक्त्या श्रुतेर्निरवकाशत्वमेव सूचितमित्यर्थः । अत एव तत्प्रमापकत्वात् इत्युक्तम् ।

"श्रुतिर्नाम समुद्दिष्टं लिङ्गं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा ॥
एकस्य प्रतिपत्त्यङ्गवचनं स्थानमुच्यते ।
अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्यास्थानमेव च ।
अध्यायादिप्रबन्धास्तु प्रभेदा आगमस्य तु ॥"

इति तत्त्वप्रदीपोदाहृतवचनानुसारेण श्रुत्यादीनां लक्षणमाह– नाममात्रेणेत्यादि । अत्र केवलयौगिकशब्दव्यावृत्त्यर्थं 'मात्रपदम् । तथा च नाममात्रेणेत्यस्य केवलयौगिकशब्द-भिन्नपदेनेत्यर्थः । तेन योगरूढानां वामनादिशब्दानां न श्रुतित्वहानिरिति द्रष्टव्यम् । असाधा-रणधर्म इति । तत्प्रतिपादकशब्द इत्यर्थः । निराकाङ्क्षपदानीति । पर्यवसिताकाङ्क्षपदानीत्यर्थः । अत एवानुव्याख्याने–

"निराकाङ्क्षपदान्येव वाक्यमित्युच्यते बुधैः ।
तत्तदर्थाभिधानेन स्यान्निराकाङ्क्षता च सा ॥"

(भावबोधः)

इत्युक्तम् । एकप्रमेयेति । स्थानेऽतिव्याप्तिवारणाय एकप्रमेयप्रतिपादकेति । वाक्ये अतिव्याप्तिवारणायानेकेति । अनेकाक्षरात्मकपदादावतिव्याप्तिवारणाय वाक्येत्युक्तम् । अनेकप्रमेयेति । प्रकरणेऽतिव्याप्तिवारणायानेकप्रमेयप्रतिपादकेत्युक्तम् । विरुद्धार्थशास्त्रयोर्मिलितयोः स्थानत्वपरिहारार्थमेकार्थतात्पर्यमुक्तमिति । समानोक्तिरिति । निर्णीतस्थल इत्युपस्कर्तव्यम् । तेन विप्रतिपन्नप्रकरणादिगतसमानोक्तेः समाख्यात्वव्यवच्छेदः । साक्षादर्थधीजनकत्वादिति । व्याप्यादिप्रतिप्रादनद्वारमन्तरेण आगमतयाऽविप्रतिपन्नार्थधीजनकत्वादित्यर्थः । अनुमापकतयेति । व्याप्यार्थप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । यथाऽत्रैव योऽयं मध्यम इति मध्यमपदस्य मध्यमत्वरूपव्याप्यप्रतिपादनद्वारेशानशब्दोक्तस्य वायुत्वनिश्चायकत्वम् । तदानन्तर्यमिति । ततो दौर्बल्यमित्यर्थः । यथाऽत्रैव वामनश्रुतितोमध्यमत्वादिलिङ्गानाम् । अनेकार्थकथनद्वारेति । यथा "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इति वाक्यसम्भूताद्यनेकार्थप्रतिपादनद्वारा भूतकारणत्वरूपव्याप्यप्रतिपादनद्वारा भूतकारणत्वरूपव्याप्यप्रतिपादकत्वेनाकाशपदोक्तस्य भूताकाशत्वानुमापकत्वम् । ततोऽपि दौर्बल्यमिति । यथा लिङ्गादित्यत्रैवानन्तत्वलिङ्गाद् वाय्वादिभूतकारणत्वरूपभूताकाशत्वव्याप्यार्थकस्य "सर्वाणि ह वा इमान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इति वाक्यस्य । बह्वर्थपरत्वेनेति । यथा "मूर्धानं दिव" इत्याद्यग्निप्रकरणस्य देवमुख्यत्वयज्ञनाभित्वाद्यग्निज्ञापकबह्वर्थप्रतिपादकत्वेन ज्योतिःशब्दोक्तस्याग्नित्वानुमापकत्वम् । तदवमतेति । यथा "ज्योतिश्चरणाभिधानादि"त्यत्र विकरणादिविरुद्धत्वलिङ्गप्रतिपादक 'विमे कर्णे' इति वाक्यादुदाहृताग्निप्रकरणस्य दौर्बल्यम् । अतिबह्वर्थकथनेनाभिप्रायत इति । यथा षट्प्रश्नोपनिषद्रूपस्थानस्य बह्वर्थकत्वेनानेकप्रकरणार्थधीपूर्वकमिदं स्थानं विष्णुपरमिति यज्ज्ञानं तत्पूर्वकं स्थानान्तर्गतस्यैव 'तस्यैवमेवैष प्राणः' इति वाक्यस्य स्थानानुगुणार्थकत्वमेव वक्तव्यमिति तद्वाक्यगतप्राणशब्दोक्तस्य विष्णुत्वानुमापकत्वम् । ततोऽपि दौर्बल्यमिति । यथा "अस्यैव प्राणस्य भवः कुत एषः प्राणो" "अजायत" इत्यादिखण्डरूपान्मुख्यप्राणधर्मप्रतिपादकत्वेन तत्प्रकरणात् । सादृश्यमात्रेणेति । 'यथान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमय आनन्दमया मे शुध्यन्ताम्' इति कोशपरसमाख्याया अत्रोक्तमेव स्थानान्तरस्थविप्रतिपन्नवाक्येनापि बोध्यमित्येवं स्थलद्वयानुसन्धानपूर्वकं तत्सदृशत्वादिदं तदर्थपरमित्येवं सादृश्यमात्रेणै'तमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य' 'एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामती'त्याद्यन्नमयादिशब्दोक्तस्य कोशत्वानुमापकत्वम् । यथा वा 'स्मर्यमाणमनुमानं स्यात्' इति सूत्रोपात्तायाः 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः' इति गीतासमाख्याया वैश्वानरस्य

(भावबोधः)

विष्णुत्वानुपापकत्वम् । ततोऽपि दौर्बल्यमिति । यथा– ''ब्रह्मविदाप्नोति परम्'', ''भृगुर्वै वारुणिः' इति विष्णुधर्मप्रतिपादकतया विष्णुस्थानादुदाहृतसमाख्याया इति द्रष्टव्यम् । अत्र यद्यपि वामनश्रुत्या अनन्तत्वलिङ्गादीनां निरवकाशत्वेन मध्यमपदसर्वाणीत्यादिवाक्य-प्रतिपादितमध्यमत्वादेः प्राबल्यं तत्र तत्र व्युत्पाद्य तत्तद्बाधकत्वं व्युत्पादितम् । तथापि जातिकृतप्राबल्येनापि बाधकत्वाङ्गीकारे न कोऽपि विरोध इत्येतेषामुक्तोदाहरणत्वं द्रष्टव्यम् । पूर्ववदिति । सप्तान्वयाधिकरणोक्तोपक्रमादिवदित्यर्थः । इत्यादीति । 'आदि'पदेन निरव-काशादेकस्माद्बहुत्वेन प्रबलस्य सावकाशस्य दौर्बल्यमित्यस्य ग्रहणम् । ननु तर्हि सावकाशत्वनिरवकाशत्वे एव बाध्यबाधकत्वोपयोगिनी न श्रुत्यादित्वमित्यतः सावकाशत्वा-विहतश्रुत्यादीनां जातिकृतप्राबल्यदौर्बल्यनिमित्तको बाध्यबाधकभाव इत्यभिप्रेत्यैवमागमनिर्णय इत्येतत्तथा व्याचष्टे– विरुद्धैतेषामिति । अने''नैवमागमनिर्णय'' इत्यस्य पूर्वपूर्वं बलीय इत्यागमनिर्णय इत्यन्यथाप्रतीतिर्निरस्ता भवति । श्रुतिलिङ्गवाक्यानामिति । यथा ''सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्म'' इत्यत्र 'अभिविमानमात्मानं वैश्वानरम्' इत्यादौ च विप्रतिपन्नसर्वगत-वैश्वानरादिनिष्ठब्रह्मात्मशब्दादेः यथाच आकाशःपरायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इत्यत्र य एषो अन्तरक्षणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेत्यादौ च विप्रतिपन्नाकाशचक्षुरन्तस्थगतानान्तत्वामृतत्वादेः यथा ''विमे कर्णे''त्यत्र ''यं पृथिवीन वेदे''त्यादौ विप्रतिपन्नज्योतिरन्तर्याम्यादिनिष्ठस्योदाहृतादिवाक्यस्येति ज्ञेयम् । उपक्रमोप-संहारयोः श्रुतत्व इति । यथा वैश्वानर इत्यत्र को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमस्थब्रह्मादिश्रुतेः । यथा च 'प्रथमेश्रवणात्' इत्यत्र 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्युपसंहारस्थाबादिश्रुतेः । लिङ्गस्य तु यथा 'आत्मा वा इदमेक एव अग्र आसीत्' इत्यत्र 'य एष तपति' इत्यादिनाबहुशोऽनुसन्धानाच्चैतरेयभाष्ये तथोक्तत्वात् । ''सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्'' इत्यत्र स योतोऽश्रुतः इत्युपसंहारस्थाश्रुतत्वादिलिङ्गस्य । वाक्यस्य तु यथा– अन्तर इत्यत्रकं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युपक्रमस्थवाक्यस्य 'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यत्र 'ता वा एता सर्वाऋचः' इत्यादिरूपोपसंहारवाक्यस्य । ''अन्यत्र चेदिति । विप्रतिपन्नार्थप्रतिपादकवाक्योप-क्रमोपसंहारेभ्योऽन्यत्रेत्यर्थः । यथा 'प्राणस्तथा' इत्यत्र 'ब्रह्मेमं पुरुषम्' इत्यादिब्रह्मश्रुतेः । 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यादौ य 'आत्मा अपहतपाप्मा' इत्यादिलिङ्गस्य । अत एव प्राण इत्यादौ 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इत्यादिवाक्यस्येति द्रष्टव्यम् यद्यपि श्रुत्यादिना विप्रतिपन्नार्था-विनिश्चयदशायामुपक्रमोपसंहारश्रुत्यादेरपि प्रकरणनिश्चायकत्वमेव । तथाप्युपक्रमादिनिश्चयद्वारा

(भावबोधः)

तस्य प्रकरणनिश्चायकत्वम् अन्यत्र श्रुत्यादेस्तु साक्षादेव प्रकरणनिश्चायकत्वमिति बोद्धव्यम् । उपक्रमोपसंहारावपि श्रुत्यादिनेति । उपक्रमोपसंहारावपि उपक्रमोपसंहाराभ्यामन्यत्र श्रुत-श्रुत्यादिनार्थनिश्चये सति तस्मिन्नेवार्थनिश्चये सति तस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यातिशयज्ञापकावित्यर्थः । ''अत्ता चराचरेत्य''त्रात्तुः ब्रह्मत्वे सर्वहन्तृत्वादिना निर्णीते, 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्' इत्युपक्रमः यथा ''सर्वत्र प्रसिद्धे''त्यत्र सर्वगतस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मशब्दादिना निर्णीते ''स योतोऽश्रुत'' इत्याद्युपसंहार इति बोद्धव्यम् । अन्यथा तु प्रकरणनिश्चायकाविति । यथा द्युभ्वाद्यधिकरणे 'प्रकरणात्' इत्यत्र 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति परमेश्वरोपक्रमः । ''अन्य-मीशमि''त्यत्रापि तस्यैव प्रकृतत्वनिश्चायकः । यथा चानुमानिकाधिकरणे 'प्रकरणात्' इत्यत्र तद्विष्णोः परमं पदमित्युपसंहारः । अनाद्यनन्तं महतः परम्' इत्यादेर्विष्णुप्रकरणत्वनिश्चायक इति ज्ञेयम् । समाख्यापीति । यथा 'पुरुषविधमपि चैनम्' इत्यत्र 'शीर्ष्णो: द्यौः समवर्तत, चक्षोः सूर्यो अजायत' इति पुरुषसूक्तोक्तिसमाना साक्षाद् विप्रतिपन्नवैश्वानरनिष्ठा वैश्वानरस्य ''मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप'' इत्याद्युक्तिः । अन्यथा प्रकरणनिश्चायकत्वेनेति । यथा 'परोदिवा पर एना पृथिव्यै तावती' इत्यम्भ्रिणीसूक्तोक्तिसमाना । ''अजस्य नाभा''विति विप्रतिपन्नाजे साक्षादश्रुता ''परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिः'' इत्याद्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

ननु ''परोवरीयानुद्गीथोऽनन्त'' इत्यादिलिङ्गस्य ''श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ'' इत्यादि-वाक्यस्य विप्रतिपन्नार्थव्याप्यप्रतिपादकत्वाविशेषात् । कथं लिङ्गवाक्यभाव इत्यत आह– लिङ्गवाक्ययोरिति । अनेकार्थप्रतिपादनमन्तरा व्याप्यप्रतिपादकत्वं साक्षात्त्वं लिङ्गस्य । तद्द्वारा विप्रतिपन्नार्थव्याप्यप्रतिपादकत्वं वाक्यस्याऽसाक्षात्त्वमिति बोद्धव्यम् । तथा च लक्षणवाक्ये व्याप्यार्थकं पदं लिङ्गम् । तदर्थकानि निराकांक्षपदानि वाक्यमिति विवक्षितमिति भावः । तदेवोदाहरणमुखेन विशदयति गोत्रभिदमिति । इत्यादिवदिति । वत्करणस्य तद्यथेत्यादि-तदुदाहरणार्थत्वं द्रष्टव्यम् । 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' 'अत एव प्राणः' 'तथा हि लिङ्गं च' इत्यादिसूत्रेषु तद्व्याख्यानेषु भाष्यानुव्याख्यानन्यायविवरणेषु तट्टीकायाञ्चानेकपदार्पितेऽपि व्याप्ये लिङ्गत्वोक्तिस्तु बोधकस्य शब्दस्य वाच्यत्वेऽपि बोध्यस्य समुद्रशायित्वलक्ष्मीपति-त्वादेर्व्याप्यत्वमित्यभिप्रेत्यावान्तरभेदविवक्षया युक्तेति भावः । श्रुतेर्निरवकाशत्वादिति । अनेन वामनश्रुतेरेवानवकाश इतीशानशब्दोक्तो विष्णुरेवेति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । लिङ्गानां विष्णाववकाशादिति । एतेन लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति न्याय-विवरणमपि व्याख्यातं भवति ॥

(भावबोधः)

ननु भाष्योक्तन्यायेन प्राणशब्दस्य विष्णुवाचकत्वेनै''वमेवैष प्राणो योऽयं मध्यमः प्राण'' इति प्राणशब्दोपेतवाक्योक्तप्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वयोर्विष्णाववकाशसिद्धावपि वायुशब्दोपेतकुविदङ्गेति वाक्योक्तसर्वदेवोपास्यत्वलिङ्गस्य कथं विष्णाववकाशसिद्धिरित्यत आह– वायुत्वमिति । प्राणत्वपदेनेत्यर्थः । 'प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिः' इति अनुव्याख्यानानुसारेण अन्तर्यामितया जीवनान्वयव्यतिरेकेन्द्रियाभिमानिचेष्टकत्वादिलिङ्गाधिकरणत्वेन यथा ''तद्वै त्वं प्राणोऽभव'' इति वाक्यगतप्राणशब्दवाच्यत्वं विष्णोस्तथैतद्वाक्यगतप्राणशब्दवाच्यत्वमन्तर्यामितयैव तद्वाक्योक्तप्राणव्यवस्थापकत्वादिलिङ्गाधिकरणत्वेनेति ज्ञातव्यम् ।

भावदीपः

ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ २४ ॥ अत्र न्यायविवरणे पुनरीशानशब्द इत्येतावन्मात्रोक्तावपि प्राणप्रेरक इति सङ्क्षेपभाष्योक्त्या सूचितम् उर्ध्वं प्राणमुन्नयतीति भाष्योक्तवाक्यशेषलब्धं धर्ममादाय साधारण्यमक्षरनयन्यायेनाह ॥ प्रेरकत्वेति ॥ उपलक्षणमेतत् । रूढिसाम्येन चेत्यपि ध्येयम् । ईशानः प्राणदः प्राण इति विष्णाविव ईशानो मारुतः प्राणो वायुर्जिष्णुस्तथैव चेति प्रथमाध्यायबृहद्भाष्योक्त्या वायावपि रूढेः सत्वात् । सङ्गतिपरत्वेन तावद्भाष्यं व्याकुर्वन् प्रतीयत इत्यन्तस्यार्थमाह ॥ अथात इत्यादिना ॥ ईशानस्येति ॥ तेन भाष्ये कश्चिदित्यस्यार्थो दर्शितः। सङ्गत्यादिद्योतनाय भाष्ये उपासनावाक्योक्तावपि समन्वेतव्यशब्दादि दर्शयितुं पूर्वयितुं पूर्ववाक्यं चाऽऽह ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ इत्यादाविति ॥ प्राणोन्नयनादिप्रतिपादकवाक्य इति योज्यम् । तेनोक्तेति युक्तम् । भाष्ये विश्वेदेवा इत्यादावेव वाच्ये ऊर्ध्वमित्यादि पूर्वशेषोक्तेरुपयोगोऽग्रे व्यक्तः ॥ यदाहुरिति ॥ अनुभाष्ये तृतीये सर्ववेदान्तनय इत्यर्थः । स चेत्यादेर्भावमाह ॥ स च यदीति ॥ वक्ष्यमाणदिशा प्राणव्यवस्थापकत्वादिना वायुः स्यादित्यर्थः । उक्तमित्यन्तवाक्यस्य भावमाह ॥ तदेति ॥ इत्यवश्यमित्युक्तार्थम् । निर्णयः ईशान इत्यनुषङ्गः । श्रुतौ देवमात्रोक्तावपि कैमुत्यलब्धं मत्वाऽऽह ॥ अधिकारिसर्वेति ॥ इयदामननादित्यादौ रुद्रादप्यधिकाधिकारिणो वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । स्वेतरेत्यधिकारिविशेषणं बोध्यम् । तेन न वायावप्यनुपपत्तिरिति । एतेन प्रेरकत्वस्यान्यत्रापि वृत्तेः कथं द्वयसाधारण्यमित्यपि शङ्काऽपास्ता । ननूर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यत्र कर्तुरन्यस्याप्रतीतेः प्रकृतेशानस्यैव कर्तृत्वेनान्वयेऽपि नोत्तरार्धे । तत्र वामनमिति श्रुतेः अन्यस्यैवोपास्यत्वप्रतीतेः । अस्य तदप्रतीतेश्च कथं तल्लिंगतयेत्युक्तिरित्यत आह ॥ य इति ॥ अन्यथा समभिव्याहारेण प्रतीतैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गात् । मध्य आत्मनीत्युक्तस्य

(भावदीपः)

मध्ये वामनमिति प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः । पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलपरत्वेनापि भाष्यं व्याचक्षाणः स चेत्याद्यंशमवतार्य स च वायुरेवेति प्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ सयुक्तिकमिति ॥ स चेत्यनुवादः ईशान इति व्याख्या । कुत इत्याकांक्षायाम् एवमेवैष प्राण इत्यादिवाक्यत्रयं श्रवणोपलक्षणमुपेत्य तद्व्याचष्टे ॥ ईशानस्येति ॥ अनेन ईशान एवात्र वाक्ये कर्तृत्वेनान्वेतीति दर्शितम् ॥ इति वाक्य इति ॥ एतेन भाष्ये पूर्वम् ऊर्ध्वमित्यादि त्रिपाद्युक्तेरुपयोगो दर्शितः । इदानीम् ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादिलिङ्गानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमित्यन्यत्रोक्तलिङ्गनिरवकाशत्वविवरण-परतया एवमेवैष इत्यादि उपास्यत्वाच्चेत्यन्तं भाष्यं शङ्कापूर्वं व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ भाष्यस्यैवंप-दार्थविवरणाय षट्प्रश्नस्थपूर्वशेषमाह ॥ यथेति ॥ सम्राट् सार्वभौमोऽधिकृतान्नियोगिनो विनियुङ्क्ते । कथम्, एतान्ग्रामानधितिष्ठस्व । तदाधिपत्येन तिष्ठेति । एवमेवैष आत्मत एष प्राणो जायत इति आत्मजातत्वेनोक्तः प्राणो मुख्यप्राणः इतरान् भिन्नान् स्वस्माज्जातत्वेन उपचारेण आत्मप्रविभागान् प्राणान्वायून् पृथक्पृथगेव स्थानेषु स्थापयतीत्यर्थः ॥ अथेति ॥ वाजसनेये तृतीये वागादीनां मृत्युनात्तत्वमुक्त्वा अथेमं वायुं मृत्युर्नाऽऽप्नोदिति वागादिश्रैष्ठ्यं प्राणस्योच्यत इति तस्य मुख्यप्राणत्वद्योतनाय पूर्वशेषोक्तिः । अयं वा शिशुः योऽयं मध्यमः प्राणः प्राणः स्थूणेत्युपरि चतुर्थे शिशुब्राह्मणेप्यस्ति । फलितमाह ॥ अत इति ॥ तस्य व्याख्यावाय्वेकेति ॥ यद्वा अतः एवमेवैष इत्यादि समाख्यानादित्यर्थः । सर्वदेवोपास्यः कश्चित्प्रतीयत इत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ इति हेतोस्तस्यैवेति ॥ उक्तमित्यंतभाष्यभावं वक्तुं विष्णोरेव । इत्यवधारणोक्तेर्भावं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति ॥ न च वाच्यमिति ॥ वायोरपीति ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदमिति तृतीये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । भाष्ये उपास्यः कश्चित्प्रतीयत इत्युक्त्यैव पूर्तौ सर्वदेवेत्युक्तिलब्धमाह ॥ न हीति ॥ एवमुक्तेस्तात्प (क्तं तात्प) र्यं मोक्षार्थमिति शेषपूर्त्या भाष्यवाक्यारूढं करोति ॥ विष्णुरेवेति ॥ पूर्वं कुविदंगेति तस्य सर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतेरित्युक्तं तद्व्याख्यानेन व्यनक्ति ॥ अयं मन्त्रार्थ इति ॥ ''कुविदंग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् । ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसंसूर्येणेति'' मन्त्रः । नमसेत्युपलक्षणं मत्वाऽऽह ॥ नमस्कारादिनेति ॥ वृधासः ज्ञानादिगुणपूर्णाः कुवित् कचित् । बाद्भिः इतायेत्युपेत्याऽऽह ॥ संसारेति ॥ उषसं बुद्धिम् ।त्रयोऽर्थाः सर्ववेदेष्वित्युक्त्या कल्पनोपदेशादित्यादिचतुर्थपादोक्तन्यायैरन्यपरत्वस्यापि सत्त्वाद्वा सर्वसूक्तानां तत्र तत्रस्थ-वाय्वादि शब्दानां च ज्योतिरादिनयैर्वैष्णवत्वसिद्धावपि इह मन्त्रे विष्णुलिङ्गाभावेन अन्तरादि-नयन्यायाविषयत्वाद्वाऽयं मन्त्रोऽत्र वायुपरत्वेनोक्तो व्याख्यातश्च । वक्ष्यते चैतत्तृतीये

(भावदीपः)

मन्त्रादिवद्वाऽविरोध इति सूत्रे। उक्तं च ऋग्भाष्ये। पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्रान्ता देवता मता इति ॥ प्रमित इत्यत्र विशेष्याकांक्षाम् ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेवेत्यन्यत्रोक्तेनैव पूरयन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ विष्णुरेवेति ॥ ननु वामनश्रुतिरप्यणुश्चेति सूत्रे द्वितीये वक्ष्यमाणदिशाऽणुभूत-प्राणरूपाद्यभिप्रायेण वायावपि सावकाशेत्यतो वामनश्रुतेरेवानवकाश इत्यन्यत्रोक्तमनवकाशत्वं सौत्रप्रमितपदोक्तमिति दर्शयन् भाष्यस्थप्रमितपदतात्पर्यमाह ॥ तस्याश्चेति ॥ अन्तरनये स्थानादीति गुणसूत्रोक्ते एष उ एव वामनिरेष हि सर्वाणि वामानि नयतीति सावधारणश्रुतिवाक्ये नामनिशब्दनिरुक्त्या एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन देवासो देवा इत्यादेरिव वामनिवामनशब्दयोरैकार्थ्येन महायोगस्य स वामनः स आनन्दः सोऽच्युत इति तद्भाष्योक्तश्रौतप्रयोगस्य उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरिति सहस्रनामोक्तस्मार्तप्रयोगस्य च सत्त्वेन रूढेश्च सत्त्वादिति भावः। अस्त्वेवं प्रागुक्तजिज्ञासानियमाक्षेपे किमुक्तमुत्तरमित्यत आह ॥ अत इति ॥ निरवकाशश्रुतेरेवेत्यर्थः। निरवकाशत्वं भाष्ये कुतो नोक्तमित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ भाष्ये सूत्रे चेत्यर्थः। यद्वा अत एव प्राण इत्यत्र लिङ्गं बलवदेव स्यादित्यनुभाष्ये लिङ्गनिरवकाशत्वस्यैवकारर्थत्वोक्त्या तत्रेवात्राप्येवकारो निरवकाशत्वार्थ इति भ्रमनिरासा-योक्तम् ॥ अत्रेति ॥ एवकारस्तु श्रुतेर्लिङ्गादितोऽपि जात्या प्राबल्योक्त्यर्थ इत्याह ॥ अनेनेति ॥ एवं सति श्रुत्यैव निर्णयोपपत्तौ तन्निरवकाशत्वमभ्युच्चयत्वेनोक्तमिति भावः। स्मार्तक्रमो न विवक्षित इति भावेन ''श्रुतिर्नाम समुद्दिष्टं लिङ्गं तल्लक्षणं स्मृतम्। पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा। एकस्य प्रतिपत्त्यङ्गवचनं स्थानमुच्यते। अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्या स्थानमेव च। अध्यायादिप्रबन्धास्तु प्रभेदा आगमस्य चेति'' तत्वप्रदीपोक्तवचनानुरोधेन क्रममुपेत्य लक्षणान्याह ॥ नाममात्रेणेति ॥ आपाततः धर्मद्वारं विना धर्मिनिर्देशकः शब्द इत्यर्थः। यथा द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादित्यत्र तमेवैकं जानथ आत्मानम् इत्यत्राऽऽत्मश्रुतिः। यथा वा अत्रैव वामनश्रुतिः ॥ असाधारणेति ॥ एकपदार्पितो वाऽनेकपदार्पितो वेत्यर्थः। तथा च तादृश-धर्मबोधकशब्दोऽपि लिङ्गमित्युच्यते। योग्यतावद्वाक्यमपि तथेति भावः। तत्राऽद्यं यथा आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र स एषोऽनन्त इत्यनन्तत्वम्। द्वितीयं तु अत एव प्राण इत्यत्र श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रीपत्नीकत्वादिकम्। एतेन श्रीश्च त इत्यादेर्वाक्यत्वेऽपि तद्बोध्यस्या-साधारण धर्मत्वात् तदभिप्रायेण तत्र सूत्रभाष्यादौ लिङ्गत्वोक्तिर्युक्तेति भावः ॥ निराकाङ्क्षेति ॥ स्वस्मिन्नेव पूर्णाकांक्षत्वेनान्यत्र निराकांक्षाणि पदानीत्यर्थः। एतच्च वाक्यं विप्रतिपन्नस्वान्तर्ग-तपदार्थनिर्णायकं वा समभिव्याहृतवाक्यान्तर्गतविप्रतिपन्नपदार्थनिर्णायकं वा भवति। आद्यं

(भावदीपः)

यथा। हेयत्वावचनाच्चेति सूत्रे जानथ आत्मानमिति वाक्यम् आहेयत्वरूपलिङ्गोपस्थापनद्वारा जीवं निवार्य परमात्मानम् आत्मपदार्थं निर्णाययति । द्वितीयमपि वाक्यान्तरनिर्णायकश्रुत्यादियुक्तत्वेन वा सहपाठमात्रेण वेति द्वेधा। आद्यं यथा। तत्रैव स एषोंऽतश्चरते बहुधा जायमान इति जीवलिङ्गोपस्थापकवाक्यसमभिव्याहारेण पुनरात्मशब्दे जीवपरत्वे विप्रतिपत्तौ अमृतस्यैष सेतुरिति मुक्तोपसृप्यत्वलिङ्गोपेतवाक्यान्तरस्य जानथ आत्मानमिति वाक्यस्थात्मपदार्थस्य परमात्मत्वनिर्णायकत्वम् । द्वितीयं यथा । दहरनये किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नवाक्यम् एषोंऽतर्हृदय आकाश इति वाक्यस्थाकाशपदस्य ब्रह्मरूपार्थत्वं निर्णाययति ॥ एकेति ॥ एकप्रमेयतात्पर्यकानेकवाक्यानीत्यर्थः । यथा द्युभ्वादिनये प्रकरणादित्यत्र जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमितीशशब्दार्थे विप्रतिपत्तौ द्वे विद्ये इति निर्बाधोपक्रमेण ब्रह्मपरतया निर्णीतं प्रकरणं स्वांतर्गतेशशब्दार्थं ब्रह्मेति निर्णाययति । स्मृतौ ऐक्यस्येत्यादिकमुत्तरेणाप्यन्वेतीति मत्त्वाऽऽह ॥ अनेकेति ॥ एकार्थे तात्पर्ययुक्तानेकप्रमेयप्रतिपादकप्रकरणजातं स्थानमित्यर्थः । यथा शन्नोमित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरेव हरिमस्तुवत् । भृगुः पंचात्मकं पूर्णमन्नादिमयमच्युतम् । मुक्तगीतावसनैस्त्विति स्मृत्या ब्रह्मपरत्वेनावधारितवल्लीत्रयात्मकस्थानस्य स्वांतर्गतान्नमयादीनां ब्रह्मत्वनिर्णायकत्वम् ॥ समानेति ॥ निर्णीतस्थले समानोक्तिरित्यर्थः । सा च शब्दतोऽर्थश्चेति द्वेधा । आद्या यथा । अंतर्यामिनये शारीरश्चेति सूत्रे य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोंऽतर इत्यादिसमाख्याया यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिवाक्यस्थविज्ञानस्य जीवत्वनिर्णायकत्वम् । उक्तं च भट्टीकायाम् । विज्ञानपदेन शारीरः कुत इति चेत् उदाहृतश्रुतिसमाख्यानादेवेति । द्वितीया तु वैश्वानरनये वैश्वानरस्य विष्णुत्वे पुरुषसूक्तसमाख्यानिर्णायिकेत्याद्यूह्यम् । अत्र लक्षणेषु विशेषणकृत्यं स्पष्टम् । तेषु पूर्वबलीयस्त्वं बीजोक्त्या व्यनक्ति ॥ तत्रेति ॥ साक्षात् लिंगवद्व्याप्त्यादिबुद्धिमनपेक्ष्य शब्दविधयेत्यर्थः ॥ अनुमापकतयेति ॥ इदमेतदर्थकं तदसाधारणधर्मबोधकशब्दसमानाधिकृतत्वात् । य एवं स एवं यथाऽमुक इति वा । अयमेतत्पदार्थः तत्समानाधिकृतपदबोध्यासाधारणधर्मवत्त्वात् । य एवं स एवं यथाऽमुक इति वाऽनुमापकयेत्यर्थः । व्याप्त्यादिबुद्धिव्यवधानेना (र्थधीहेतु) नुमापकत्वात् तदानंतर्यमित्यर्थः । यथाऽत्रैव वामनश्रुतितः प्राणादिव्यवस्थापकत्वलिंगस्य । यदोर्ध्वं प्राणमुन्नयतीति शब्दावगतो धर्मः व्यविनाभावानुसंधानवत एव, ईशानशब्दार्थो वायुरेव । तत्समानाधिकृतशब्दबोध्यतदनाभूतप्राणव्यवस्थापकत्वरूपधर्मवत्वात् । यो यत्समानाधिकृतशब्दबोध्यासाधारणधर्मवान् स तच्छब्दार्थः । यथा तल्लिंगादित्यादौ स एषोऽनंत इत्याकाशशब्दसमानाधिकृतानंत

(भावदीपः)

शब्दबोध्यासाधारणधर्मवान् विष्णुः आकाश शब्दार्थ इति ईशानशब्दार्थं वायुरिति निर्णाययितुं प्रवर्तन्ते ततः प्रागेव ईशानशब्दसमानाधिकृता वामनश्रुतिः व्याप्तिधियं विनैवेशान् शब्दार्थरूपं स्वार्थं स्वनिष्ठशक्त्यैव निश्चाययतीति प्राबल्यमित्यर्थः ॥ अनेकेति ॥ (अव्याप्यभूतानेक) अनेकपदार्थकथनद्वारा स्वार्थान्वययोग्य एव समभिव्याहृतवाक्यांतरार्थ इत्यादिरूपेणानुमापकत्वादित्यर्थः । यथा दहरनये एषोंतर्हृदय आकाश इति वाक्यं हृत्स्थदहराकाशस्थितब्रह्मार्थकम् । तद्गतान्वेष्टव्यवस्तुप्रश्नार्थककिंतदत्रेत्यादिवाक्यसमभिव्याहारात् । यद्यदर्थकवाक्यसमभिव्याहृतं तद्वाक्यं तदर्थान्वययोग्यार्थकम् । यथा स य एवंविदिति ब्रह्मज्ञानिवाक्यसमभिव्याहृतम् अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिवाक्यं ब्रह्मप्राप्त्यर्थकमिति सामान्यव्याप्त्या वा यथाऽधीहि भगवो ब्रह्मेति ब्रह्मपश्नार्थकवाक्यसमभिव्याहृतं चक्षुःश्रोत्रमित्याद्युत्तरवाक्यं ब्रह्मार्थकमित्यादिरूपेण विशिष्य वाऽनुमापकत्वादित्यर्थः । तथा जानथ आत्मानमित्याद्यपि वाक्यं अन्या वाचो विमुंचथ इत्यादिवाक्यसहपाठात् ब्रह्मार्थकम् । तथा एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इतिवाक्यं ब्रह्मपदं मुख्यपरब्रह्मार्थकम् । अन्यत्रायोग्यान्वयप्रतियोग्यर्थकसावधारणपदसमभिव्याहारात् । सामान्यव्याप्त्या संमतवदिति स्वांतर्गतपदार्थानुमापकमित्याद्यूह्यम् ॥ बह्वर्थेति ॥ अनेकवाक्यात्मकस्य प्रकरणस्यानेकवाक्यार्थधीपूर्वकमिदं प्रकरणमेतत्परमिति यज्ज्ञानं तज्ज्ञानपूर्वकं स्वांतर्गतविप्रतिपन्नवाक्यस्य प्रकरणानुगुण एवार्थ इत्यनेकवाक्यार्थधीद्वारा लिंगत्वादित्यर्थः । यथा प्रागुक्तप्रकरणं अन्यमीशमिति वाक्यं जीवब्रह्मभेदार्थकमित्यस्यानुमापकमित्यादि बोध्यम् ॥ अतिबह्वर्थेति ॥ अनेकप्रकरणार्थधीपूर्वकमिदं स्थानमेतत्परमिति यज्ज्ञानं तत्पूर्वकं स्वांतर्गतस्य विप्रतिपन्नवाक्यस्य स्थानानुगुण एवार्थ इत्यनेकप्रकरणार्थधीद्वाराऽनुमापकत्वादित्यर्थः । प्रागुक्तमेवोदाहरणम् ॥ स्थानांतरेति ॥ स्थानांतरस्थाया अत्रोक्तमेव स्थानांतरस्थविप्रतिपन्नवाक्येनापि बोध्यमिति स्थानद्वयानुसंधानपूर्वकं तत्सदृशत्वादिदं तत्परमित्येवं सादृश्यमात्रेण लिंगत्वादित्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणम्। नन्वेवं कथमन्तरादिनयेषु लिंगात् श्रुतेर्दौर्बल्योक्तिः । कथं वा वैश्वानरनये असंभवात्पुरुषविधमिति प्रकरणादिना पाचकत्वादिलिंगबाध इत्यत आह ॥ अत्रापीति ॥ नोपक्रमादावेवेत्यपेरर्थः । पूर्ववत्समन्वयसूत्रोक्तोपक्रमादाविवेत्यर्थः । एवं त्रिपादीं व्याख्याय अस्त्वेवं ततश्च किमित्यत एवमागमनिर्णय इति चतुर्थपादं व्याचष्टे ॥ अत्र विरुद्धेति ॥ एवमित्यनुवादः पूर्वेणोत्तरेण च वाक्यद्वयेन व्याख्येयतयाऽन्वेति । एवं विरुद्धैतेषां समवाये सतीति । एवं पूर्वपूर्वेण उत्तरोत्तरबाधायेति च । आगमार्थविनिर्णय इत्युक्त्या श्रुत्यादिषट्कम्

(भावदीपः)

आगमार्थ एव लिंगतया निर्णायकम्। उपक्रमादिकं तु तात्पर्यानुमापकमिति दर्शितम्। अत एव तत्र लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तम्। समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि चेति प्रमाणलक्षणटीकायां उपक्रमादीनां तात्पर्यलिंगत्वम् एतेषां पुनरर्थ एवेति योगविभाग इति। वक्ष्यते चात्रैवाग्रे उपक्रमेत्यादिना। अत्रैषामुदाहरणानि तु चन्द्रिकायामुक्तानि। विवृतानि च तानि चन्द्रिकाप्रकाशेऽस्माभिः। तत्र श्रुत्यादिलिंगबाधोऽत्रैव स्पष्टः। स्मृतावुक्तक्रमो न विवक्षितः किन्तु सौत्र एवेति वक्तुमाह ॥ न चेति ॥ आत्मेति ॥ चतुर्थस्य चतुर्थपादे आत्मा प्रकरणादिति नये परं ज्योतिरुपसंपद्येति दहरविद्यास्थवाक्यगतं ज्योतिः किं सूर्यः विष्णुर्वेति सन्देहे सूर्यमगन्मज्योतिरिति ज्योतिःपदस्य सूर्य इव विष्णावपि तद्देवाज्योतिषां ज्योतिरित्यादौ प्रयोगसत्त्वेऽपि स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एव हैव स पाप्मना विनिर्मुक्त इति श्रुतिसमाख्यानात् सूर्य इति प्राप्ते सिद्धान्तितम्। ज्योतिः परमात्मैव। य आत्माऽपहतपाप्मेति परमात्मप्रकरणात्। समाख्या तु विष्णौ सावकाशेति। तथा च तद्विरोधः स्यादिति भावः। तर्हि स्वोक्त एव क्रमः कुत इत्यत आह ॥ तदाहेति ॥ अस्माभिरुक्तं श्रुत्यादिपौर्वापर्यं तृतीयेऽध्याय इत्यर्थः। यद्वा श्रुत्यादिबलाबलबीजमस्माभिरुक्तमेव जैमिनि-सूत्रेऽप्यभिमतं न तु पूर्वमीमांसाकारैरुक्तमित्यभिप्रेत्याऽऽह ॥ तदाह जैमिनिरिति। श्रुत्यादि-बलाबलबीजमित्यर्थः। परोक्तबलाबलबीजखण्डनं तु तर्कतांडवे द्वितीयपरिच्छेदान्ते प्रपञ्चितम्। सूत्रे विरुद्धानामिति योज्यम्। भाष्यमपि स्वोक्तक्रमे संवादयति ॥ भाष्यकारोऽपीति ॥ भक्तिपादीयानुव्याख्यानकारोऽप्याहेत्यर्थः। आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिला इति पूर्वशेषः। ननु वैश्वानरनये असंभवादिति गुणसूत्रे को न आत्मा किं ब्रह्मेति श्रुतात्मादि-श्रुतेरुपक्रमनिश्चयद्वारा प्रकरणनिश्चायकत्वमुक्तम्। अत्र तूच्यते विप्रतिपन्नेशानशब्दार्थ-प्रमापकत्वं वामनश्रुतेः। तथा तल्लिंगादित्यादौ अनंतत्वादिलिंगस्य विप्रतिपन्नार्थनिर्णायक-त्वमुक्तम्। अत्ता चराचरग्रहणादित्यादौ अप्संवत्सरसृष्ट्यादेर्लिङ्गस्य प्रकरणनिर्णायकत्व-मुक्तम्। तथा मांत्रवर्णिकसूत्रे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यं ब्रह्मप्रकरणनिर्णा-यक(मित्यु)मुक्तम्। दहरनयादौ किं तदत्रेत्यादिवाक्यं समभिव्याहृतवाक्यान्तरार्थनिर्णायकं भवति। तत्कथमित्यत आह ॥ श्रुतिलिंगवाक्यानामिति ॥ एतेषामुदाहरणानि चन्द्रिकायां व्यक्तानि। तर्हि उपक्रमादिकं व्यर्थमित्यत आह ॥ उपक्रमेति ॥ अन्यथेति ॥ अर्थसिद्ध्यभावे। नन्वसाधारणधर्मो लिंगमिति निराकांक्षपदानि वाक्यमिति चोक्तम्। तदयुक्तमिव। तथात्वे श्रीश्च त इत्यादेर्लिङ्गत्वेनोक्तस्य वाक्यतापत्तेरित्य आह ॥ लिङ्गेति ॥ असाधारणधर्मबोधक-

(भावदीपः)

त्वाविशेषेऽपि एकः कर्ता वर्तमानकाले स्वार्थं पाकक्रियां निर्वर्तयतीत्यस्य पचते इत्यस्य चैकार्थत्वेऽपि एक इत्यादिवाक्यात् पचते इति पदस्यैव झडित्यर्थबोधकत्वादेकपदात्मकं लिङ्गम् अन्यत्तु वाक्यमिति भेद इत्यर्थः । तथा चान्तरादिनये यस्यांडकोशं शुष्मम् । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ । वि मे कर्णा पतयत इत्यादीनां वाक्यत्वेऽपि लिंगत्वोक्तिः तद्बोध्यस्य असाधारणधर्मत्वात्तद्विवक्षयेति भावः । प्रवक्षणाः पक्षान् । इत्यादिवत् इत्यादौ यथा साक्षादसाक्षादर्थबोधकत्वेन लिङ्गं वाक्यमिति व्यवहारः । तथा अनन्तः श्रीश्च त इत्यादाविति भावः । एतेन ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादेः शब्दस्य वाक्यत्वेऽपि तद्बोध्यस्य लिङ्गत्वाभिप्रायेण भाष्यादौ लिङ्गत्वोक्तिर्युक्तेति भावः । ननु सौत्रैवकारसूचितस्वभावप्राबल्येनैव श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वोपपत्तौ भाष्ये तच्च लिङ्गमित्यादिना लिङ्गस्य सावकाशत्वोक्तिरयुक्तेत्यतो व्यावर्त्यचोद्यमाह ॥ नन्विति ॥ बाहुल्येनेति ॥ द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावत इत्युक्तेरिति भावः । यद्यपि तयोः स्वभावो बलवानित्युक्त्या अनेकलिङ्गानामप्येकश्रुत्या बाधो युज्यते । उक्तश्चायमर्थः पादांत्यप्राणनयटीकायाम् । तथापि सौत्रप्रमितपदसूचितश्रुतिनिरव-काशत्वावैयर्थ्यायाभ्युपेत्यवादेन वा प्रागुक्तदिशा लिंगानां निरवकाशत्वमप्यस्तीति हृदि कृत्वा लिङ्गानामपि प्राबल्यादनिर्णय एवेत्युक्तम् । ततश्च किमित्यतो भावमाह ॥ न बाहुल्येऽपीति ॥ निरवकाशादिति ॥ तस्याश्च विष्णौ महायोगेति प्रागुक्तदिशेति भावः ॥ अवकाशादिति ॥ वक्ष्यमाणदिशेति भावः । एतेन लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एव वामनश्रुतेरेवानवकाश इत्यन्यत्र श्रुतिलिङ्गयोर्निरवकाशत्वसावकाशत्वोक्तेरप्यभिप्रायो विवृतः ॥ इत्यत आहेति ॥ तद्वै त्वमिति वाक्ये यद्देवान्प्राणयो नव तस्मात्त्वं प्राणोऽभव इत्युक्तप्राणनेतृत्वरूपप्राणत्वस्यात एव प्राण इत्यत्र विष्णौ साधितत्वात् । समाख्याया वायुपरत्वे प्राणमुन्नयतीत्याद्यं विष्णोरेव । तथा योऽयं मध्यम इत्युक्तमध्यमत्वस्य वायुधर्मत्वेऽपि इह न तत्प्रतीयते । मध्ये वामनमिति मध्यदेशस्थत्वस्यैव प्रतीतेः । तच्चाल्पश्रुतेरित्युक्तदिशा विष्णोरेवेति भावः । अथापि कुविदंगेति मन्त्रे वायोर्देवोपास्यत्वमुक्तमित्यत आह ॥ वायुत्वमिति ॥ अत्र प्राणत्वेति भाष्ये अन्तर्नये आधिदैविकसर्वशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णावुक्तत्वेन वायुशब्दस्याप्युक्तेरित्यर्थो बोध्य इति भावः ॥ २४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ अत्रन्यायविवरणे पुनरीशानशब्द इत्येतावन्मात्रोक्तावपि प्राणप्रेरक इति सङ्क्षेपभाष्योक्त्या ऊर्ध्वंप्राणमुन्नमयतीति भाष्ये वाक्यशेषोदाहरणे च

(वाक्यार्थमुक्तावली)

लब्धमीशानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकत्वरूपधर्ममादायाक्षरनये विनाशित्वस्येव साधारण्यमाह ॥ अत्रेति ॥ उपलक्षणमेतत् ॥ ईशानः प्राणदः प्राण इति हरौ ईशानो मारुतः प्राण इति बृहद्भाष्ये वायौ च प्रयोगात् रूढिसामान्येनेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ अन्यथानामत्वायोगात् ॥ श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ॥ अव्यवहितसङ्गतिस्तु, आनुकूल्येन गृह्यमाणस्य एकोवशीसर्वभूतांतरात्मा, तमात्मस्थं येऽनुपश्यंतिधीरा इति सर्वप्रेरकत्वम्, आत्मसंस्थत्वं, देवादिसर्वधीरोपास्यत्वं चोक्तं तदीशानस्य अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ईशानं विश्वदेवा उपासत इति तस्मिन्नेव काठके प्रतीयते, स च यदा विष्णोरन्यः स्यात्तदाआनुकूल्येन गृह्यमाणोप्यन्यः स्यादित्याक्षेपिकीतिबोध्यम् ॥ काठक इति ॥ तेनैव भाष्ये तत्रेति पूर्वाधिकरणविषयकाठकपरामर्श इत्युक्तं भवति ॥

भाष्ये सङ्गतिसंशयद्योतनाय कश्चिदिति सामान्येनोक्तावपि विषयभानाय न्यायविवरणानुसारेणेशानस्यप्रतीयत इत्युक्तम् ॥ अत एवेशानशब्दघटितं पूर्वशेषमुदाहरति ॥ अङ्गुष्ठमात्र इति ॥ भाष्ये सङ्गत्यर्थं विश्वेदेवा उपासते इत्येतावत्येववाच्ये ऊर्ध्वमित्याद्युक्तिः पूर्वपक्षसौकर्यायेतिबोध्यम् ॥ ननु जिज्ञासानाम ज्ञानेच्छा कथं तस्या उपासनैक्यमित्यत आह श्रवणादीति ॥ जिज्ञासितं सुसंपन्नमितिप्रयोगाद्रूढ्यावा लक्षणयावेति भावः ॥ किं विष्णुरिति ॥ अत्रेशानः कि प्राणव्यवस्थापकत्व, मध्यमत्व, सर्वदेवोपास्यत्वलिङ्गैः विष्णुपक्षे अङ्गुष्ठमात्रत्वश्रुतिबाधकेन च वायुः उत वामन श्रुत्या विष्णुरिति ॥ तदर्थं बहुत्वेन, निरवकाशत्वेन च लिङ्गानां प्राबल्यमुत स्वभावतो निरवकाशत्वेन च श्रुतिविरोधेन लिङ्गानि सावकाशानीति ॥ प्रसिद्धावपीति ॥ प्रेरकत्वसाम्येपीत्यपि ग्राह्यम् ॥ ऊर्ध्वं प्राणमुन्नमयतीति श्रुतौ कर्तुरप्रतीतेः प्रकृतस्येशानस्य कर्तृतयासम्बन्धेपि ईशान उन्नयति, वामनमुपासत इत्युक्तौ तयोर्भेदप्राप्तेश्चेत्यत आह ॥ य उन्नयतीति ॥ य ईशान उन्नयति तं वामनमित्यन्वयः ॥ अत एव मध्यआत्मनीत्युक्तस्य, मध्येवामनमिति प्रत्यभिज्ञेतिभावः ॥ स च प्राणव्यवस्थापकत्वात् , मध्यमत्वात्, सर्वदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेत्यंशं तावद्व्याचष्टे ॥ स चेशान इति ॥ एवमेवैषप्राण इति षट्प्रश्नवाक्यं, योयं मध्यम प्राण इति वाजसनेयवाक्यं, कुविदंगेति मन्त्रश्च समाख्यारूप इति भावेनावतार्य योजयति ॥ न चैतल्लिङ्गेति ॥ एवमेवैष इत्यत्रेवमित्यस्यार्थप्रतीत्यर्थं यथासम्राडित्यादिपूर्वशेषोदाहरणम् ॥ अधिकृतान्नियोगिनः ॥ अथेममिति ॥ पूर्वं वागादीनां मृत्युनान्यत्वमुक्त्वा अथेमं वायुं मृत्युर्नाप्नोदिति वागादिश्रेष्ठत्वं मुख्यप्राणस्योच्यत इति तस्य मुख्यप्राणत्वद्योतनाय पूर्वशेषोक्तिः ॥ मध्यमत्वस्य तद्धर्मत्वोक्तेरिति ॥ यद्यपि योयं मध्यम

(वाक्यार्थमुक्तावली)

इत्युक्तमध्यमत्वमवांतरेश्वरत्वं न तु काठकोक्तहृन्मध्यवर्तित्वं तथाप्युभयत्र प्राणगणमध्ये राजतया निविष्टत्वं मध्यमत्वमिति पूर्वपक्षभिप्रायः ॥ सर्वदेवतोपास्यत्वेति ॥ चतुर्मुखोपास्यत्वं च नानिष्टमिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायो बोध्यः ॥ विष्णुरेवजिज्ञास्य इत्युक्तमित्यवधारणस्य कृत्यं वक्तुमाशंक्य निषेधति, न च वाच्यमिति ॥ पूर्वपक्षिणा भ्रांत्या वायोरेवजिज्ञास्यत्वमित्युक्तावपि, विश्वेदेवा उपासत इत्युक्तं वायोर्जिज्ञास्यत्वं सिद्धान्तिनोनानिष्टं विष्णोरिव वायोरपि जिज्ञास्यताभ्युपगमात् ॥ न च वामनश्रुतिविरोधः ॥ तत्प्रवृत्तिनिमित्तसौन्दर्यस्याणुत्वस्य तत्राप्युपपत्तेः ॥ अस्तुवातद्विजिज्ञासस्वेतिवत् विष्णुपरत्वं, कुविदङ्गेति श्रुत्युक्तं सर्वदेवोपास्यत्वं वायोर्भविष्यति ॥ तत्र विष्णुप्रापकश्रुत्यभावात् ॥ तथाच वायोर्जिज्ञास्यत्वे विष्णोर्जिज्ञास्यत्व-हान्यभावान्नतदधिकरणाक्षेप इतीदमधिकरणं व्यर्थमिति शङ्कार्थः ॥ मोक्षेति ॥ न च वायुश्च तदनुज्ञयेत्युक्तेस्तदप्यस्तीति वाच्यम् ॥ मुख्यतो ब्रह्मादिसर्वदेवोपास्यत्वे स्वातन्त्र्येण मोचकत्वस्याप्यापातादित्यर्थः ॥ ननु देवैः क्रियमाणवायूपासनायाः फलान्तरार्थमप्युपपत्तेः वायोः तत्प्रदत्वमेवास्तु मोचकत्वं कुत इत्यत आह ॥ नहीति ॥ मोक्षस्याप्यपरोक्षेणसिद्धत्वे-प्यानन्दातिशयाख्यप्रयोजनस्य सत्वादिति भावः ॥ कुविदङ्गनमसायेवृधासः, पुरोदेवाअनवद्यास आसन् ॥ तेवायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसंसूर्येणेति मन्त्रार्थमाह ॥ अयमिति ॥ कुविदित्यस्यार्थः कचिदिति ॥ तात्पर्यमाह रहस्येति ॥ बाधितायेत्यस्यार्थः ॥ संसारेति ॥ बाधिभिरितायप्राप्तायेति विग्रह इति भावः ॥ उषसमित्यस्यार्थो बुद्धिमिति ॥ तदुक्तं सत्तर्कदीपावल्याम् ॥ उषसं प्रकाशरूपां बुद्धिं ध्यानाख्यामिति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेवेति न्यायविवरणोक्तेन भाष्यं पूरयन् व्याचष्टे ॥ विष्णुरेवेति ॥ अणुश्चेति वक्ष्यमाणदि-शाऽणुभूतवायावपि वामनश्रुतिः सावकाशेत्यतः वामनश्रुतेरेवानवकाश इति न्यायविवरणोक्त-मनवकाशत्वं सौत्रप्रमितिपदोक्तमिति दर्शयन्नाह ॥ तस्याश्चेति ॥ सवामनः सभामनः उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरिति श्रौतस्मार्तप्रयोगाद्रूढेर्वामानि नयतीति योगस्य च सत्वादिति भावः ॥ प्रमितपदमिति ॥ सावकाशत्वंहि संशयेन न प्रमापकत्वमिति भावः ॥ अत एव पूर्वं प्रमापकत्वादित्युक्तम् ॥ यद्वा निरवकाशत्वरूपप्राबल्याभावे, बहुलिङ्गबाधेन, तत्प्रमापितार्थ-प्रमापकत्वं न स्यादतः श्रुत्यर्थस्य प्रमितत्वोक्त्या श्रुतेर्निरवकाशत्वमेव सूचितमिति भावः ॥ एवकारस्तु श्रुतेः लिङ्गाज्जात्याप्राबल्योक्त्यर्थमाह ॥ अनेनैवेति ॥ सूत्रे समन्वेतव्यशब्दानुक्तिस्तु तत्प्रकरणगत प्राणोन्नयनादिलिङ्गानां सावकाशत्वं च वक्तुमिति बोध्यम् ॥ ततश्चलिङ्गाज्जात्या प्रबलवामनशब्दादेवेशानः प्राणोन्नयनादिकर्ताच विष्णुरिति प्रमितः ॥ शब्दस्य निरवकाशत्वेन

(वाक्यार्थमुक्तावली)

प्रमापकत्वादिति सूत्रार्थः ।। अत एव संक्षेपभाष्ये प्राणप्रेरक इत्युक्तम् ।। आनन्दमालायां च प्राणापानयोर्मुख्यप्राणस्यापि प्रेरको विष्णुरेवेति प्रमित इति ।।

श्रुतिर्नामसमुद्दिष्टं, लिङ्गं तल्लक्षणं स्मृतम् ।।
पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा ।।
एकस्य प्रतिपत्यंगवचनं, स्थानमुच्यते ।।
अन्यत्र तत्समाख्योक्तिस्तु समाख्यास्थानमेवच ।।

अध्यायादिप्रबन्धास्तु प्रभेदा आगमस्यतु इति तत्त्वप्रदीपोदाहृतवचनानुसारेण श्रुत्यादिनां लक्षणान्याह ।। नाममात्रेणेत्यादिना ।। अत्र नामपदेनैव केवलयौगिकव्यवच्छेदः ।। पङ्कजशब्दस्य भेकनामत्वाभावात् ।। मात्रपदं तु नामत्वायोगव्यवच्छेदकम् ।। तेनयोगरूढस्यापि सङ्ग्रहः ।। भवतुवा योगो मावा रूढित्यागेनेति ।। तथाच नाममात्रेणेत्यस्य रूढिमत्यजता शब्देनेत्यर्थः ।। यद्वानामपदस्य वाचकशब्दपरत्वे कैवलयौगिकशब्दव्यावृत्यर्थं मात्रपदम् ।। तथाच नाममात्रेण केवलयौगिकशब्दभिन्नशब्देनेत्यप्याहुः ।। असाधारणधर्म इति ।। असाधारणधर्मार्थकं पदं वाक्यं वा तदर्पितासाधारणधर्मोवेत्यर्थः ।। यथाकाशनये स एषोनन्त इत्यनन्तत्वं, यथा वा अत एव प्राण इत्यत्र श्रीलक्ष्मीपतित्वम् ।। निराकाङ्क्षेति ।। पदान्तरनिरपेक्षाणि स्वस्मिन्नेवपूर्णान्वयानिपदानि वाक्यमित्यर्थः ।। न च श्रीश्चत इति लिङ्गेति व्याप्तिरितिवाच्यम् ।। असाधारणधर्मप्रतिपादकानीतिविशेषणात् ।। यथा–

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषादित्यत्र तम आसीदिदितिवाक्यम् ।। नासदासीन्नोसदासीदित्यत्राव्यक्तपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेणैव सर्वासत्वमुच्यते न तु स्वरूपेणेत्यत्र स्वविरोधान्यथानुपपत्तिमुखेन निर्णायकम् ।। न चेदं वाक्यं साधारणधर्मप्रतिपादकम् ।। नाप्यागमतया बोधकम् ।। किं तु वाक्यशेषत्वेनैव ।। तथाप्राणादयो वाक्यशेषादित्यत्रापि वाक्यस्यनिर्णायकत्वं बोध्यम् ।। यथावा दहरनये, यावान्वाऽयमाकाश इति वाक्यस्य किं तदत्रविद्यत इति प्रश्नवाक्येनान्वितस्य दहरस्थोभूताकाश इति पूर्वपक्षनिर्णायकत्वं, विष्णुरितिसिद्धान्तनिर्णायकत्वं च, यथावाऽन्तिमप्राणाधिकरणे, न वक्तुरात्मोपदेशादित्यत्र प्राणोवा अहमस्मिति वाक्यस्मीन्द्र एवप्राणशब्दवाच्य इत्यत्रलिङ्गम् ।। न चेदं वाक्यमसाधारणधर्मप्रतिपादकं, नाप्यागमतया प्रमाणम् इन्द्रः प्राणशब्दवाच्य इत्यननुशासनात् तात्पर्यलिङ्गोक्तिप्रस्तावे आगमप्रमाणोपन्यासायोगाच्च ।। तत इदं स्वविरोधान्यथानुपपत्तिमुखेन

वाक्यत्वेनैव लिङ्गम् ॥ तदुक्तं न्यायविवरणेन्यगतलिङ्गादीनामिति ॥ तट्टीकायां चादिपदेन प्राणोवा अहमस्मीति वाक्यं गृह्यत इत्युक्तम् ॥ यद्वाऽसाधारणधर्मोलिङ्गमित्यत्रासाधारणधर्मप्रमापकमनन्त इत्यादिपदं लिङ्गमित्यर्थः ॥ निराकाङ्क्षपदनीत्यत्रासाधारणधर्मार्पकाणि निराकाङ्क्षापदानि वाक्यमित्यर्थः ॥ यथाश्रीश्चतेलक्ष्मीश्चेत्यादिकम् ॥ नत्वन्तस्तद्धर्मोपदेशात् अत एवप्राणः तथाहि दृष्टंलिङ्गं चेत्यादौ समुद्रशायित्व, श्रीलक्ष्मीपतित्वादेरनेकवाक्यार्पितस्य लिङ्गत्वोक्तेः कथं वाक्यं लिङ्गात् पृथगिति चेत् ॥ तस्याः लिङ्गवाक्ययोरित्युत्तरटीकायामेव निरशिष्यमाणत्वात् ॥ नन्वस्तङ्गतः सवितेत्यादिवाक्यं संध्यामुपास्वेत्याद्यर्थेलिङ्गम् उक्तं हि सुधायां वाक्यलिङ्गानुमाहिसेति ॥ तत्रोदाहरणं किंनस्यादिति चेत् न ॥ तस्यवाक्यान्तरार्थावसितावलिङ्गत्वात् ॥ उक्तं चानुव्याख्याने–

आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः ॥ वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्याच तथाविधेति ॥ एकप्रमेयेति ॥ स्थाने वाक्ये अनेकाक्षरपदादौ चातिव्याप्तिवारणाय क्रमेणैकप्रतिपादकेति ॥ अनेकेति ॥ वाक्येति च विशेषणानि ॥ यथात्तेत्यत्र प्रकरणादिति सूत्रेणात्तुः विष्णुत्वनिर्णयः ॥ अनेकप्रमेयप्रतिपादकप्रकरणजातमित्यर्थः ॥ अन्यथा तादृशपदसमुदायरूपवाक्येऽतिव्याप्तेः विरुद्धप्रकरणयोर्मिलितयोः स्थानत्ववारणाय द्वितीयविशेषणम् ॥ पुनरुक्तप्रकरणयोस्तद्वारणायाद्यम् ॥ समानोक्तिरिति ॥ निर्णीतस्थल इति शेषः ॥ अन्यथा समाख्यालिङ्गस्य सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ साच द्वेधाऽर्थतः शब्दत इति ॥ तत्रार्थतः समाख्यायथा वैश्वानरस्य विष्णुत्वे पुरुषसूक्तसमाख्या ॥ शब्दतोयथा ॥ छान्दोग्योक्तदहरस्थस्य विष्णुत्वे, धृतेरितिसूत्रे वाजसनेयसमाख्या ॥ तत्र पूर्वं पूर्वं बलीयस्त्वं बीजोत्त्याह तत्रेति ॥ साक्षादिति ॥ व्याप्यार्थमन्तरा श्रुतित्वेनैवेत्यर्थः ॥ यथा वामनश्रुतिर्व्याप्यार्थमबोधयित्वैव श्रुतित्वेनैवेशानो विष्णुरिति धीजनकेतिज्ञेयम् ॥ अनुमापकतयेति ॥ व्याप्यार्थप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः ॥ यथात्रैव प्राणव्यवस्थापकत्वादिव्याप्यार्थप्रतिपादकस्योर्ध्वं प्राणमित्यादेर्वामनश्रुतिबाध्यत्वम् ॥ यथावा द्युभ्वादिनये जायमानत्वलिङ्गस्य जीवत्वनिश्चायकत्वमात्मश्रुतिबाध्यत्वं च ॥ अनेकार्थेति ॥ यथा दहरनये यावान्वाऽयमाकाश इति वाक्यस्य किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नवाक्येनान्वितस्य दहरपद्मस्थाकाशो भूताकाश इत्यर्थानुमापकत्वम् अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गबाध्यत्वं चेति भावः ॥ वाक्यस्याप्यसाधारणलिङ्गार्पकत्वमिति पक्षेतु आकाशनये भूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यन्त इति वाक्यप्राप्तस्य सर्वभूतकारणत्वलिङ्गस्यानन्तत्वरूपैकपदार्पितलिङ्गबाध्यत्वं ज्ञेयम् ॥ बह्वर्थपरत्वेनेति ॥ अनेकवाक्यात्मकप्रकरणस्यानेकार्थधीपूर्वकम् इदं प्रकरणमेतत्परमिति यदज्ञानं

(वाक्यार्थमुक्तावली)

तत्पूर्वकं स्वान्तर्गतस्य विप्रतिपन्नवाक्यस्य प्रकरणानुगुण एवार्थ इत्यनेकवाक्यार्थधीद्वारालिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ यथा, ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यादिजीवप्रकरणस्य जीवज्योतिष्ट्वनिश्चायकत्वं, कतमआत्मेत्यादि प्रश्नवाक्यबाध्यत्वं च ॥ जीवस्य प्रसिद्धत्वेन कतमआत्मेति प्रश्नायोगादिति तट्टीकोक्तेः ॥ वाक्यस्य लिङ्गत्वपक्षेज्योतिश्चरणेत्यत्र, अग्निसूक्तप्रकरणस्य प्रसिद्धाग्निनिश्चायकत्वं, विमेकर्णेति वाक्यबाध्यत्वं च । बह्वर्थकथनेनाभिप्रायत इति अनेकप्रकरणधीपूर्वकम् इदं स्थानमेतत्परमिति यदज्ञानं तत्पूर्वकं स्वांतर्गतस्य विप्रतिपन्नवाक्यस्य स्थानानुगुण एवार्थ इत्यनेकप्रकरणार्थधीद्वारानुमापकत्वादित्यर्थः ॥ यथाषट्प्रश्नोपनिषत्स्थानस्यैवमेवेषप्राण इतरान् प्राणान् इति वाक्यस्य विष्णुपरत्वे लिङ्गत्वं ततोपि दौर्बल्यमिति ॥ तस्यैव स्थानस्य भगवन् कुत एषप्राणो जायते आत्मत एष प्राणो जायत इत्यादिखंड रूपात्प्राणप्रकरणाद्दौर्बल्यमितिभावः ॥ स्थानान्तरेति ॥ स्थानान्तरसमाख्यया अत्रोक्तमेव स्थानान्तरस्थविप्रतिपन्नवाक्येपि बोध्यमिति स्थलद्वयानुसन्धानपूर्वकं तत्सदृशत्वादिदं तत्परमित्येवं निर्णायकत्वम् । तस्य च ब्रह्मविदाप्नोति । अधीहिभगवोब्रह्मेति सौषाभार्गवी वारुणीविद्यापरमेव्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादिना वैष्णवत्वेन प्रमितस्थानाद्दौर्बल्यं चेति ज्ञेयम् ॥

ननुकथमन्तर्नयेलिङ्गात् श्रुतिबाधः ॥ ज्योतिर्दर्शनादित्यत्रोभय लोकसंचरणादिजीवलिङ्गस्य कतमआत्मेति प्रश्नवाक्येन बाधः ॥ आनुमानिकनये प्रकरणादित्यत्र लिङ्गादतिदुर्बलेन प्रकरणेन महतः परमव्यक्तमित्युक्तलिङ्गबाधः ॥ वैष्णवेन षट्प्रश्नस्थानेन एवमेवैषप्राण इतरान् प्राणानिति प्राणप्रकरणबाधः ॥ ब्रह्मभृगुप्रकरणसमुदायात्मकस्थानेनान्नमयादिप्रकरणबाधश्च ॥ वैश्वानरविद्यास्थानस्य पुरुषसूक्तसमाख्याबाधश्चेत्यत आह ॥ अत्रापीति ॥ समन्वयाधिकरणोक्तोपक्रमादाविवेत्यर्थः ॥ अत्र स्वभावपदेन श्रुतित्वलिङ्गत्वादिजातिरुच्यते । आदिपदेन निरवकाशादेकस्माद्बहुत्वेन प्रबलस्य, सावकाशदौर्बल्यमित्यस्यग्रहणम् ॥ पूर्वं पूर्वं बलीय इत्यागमनिर्णय इति प्रतीतिं वारयन् व्याचष्टे ॥ विरुद्धेति ॥ विरुद्धयोः श्रुतिलिङ्गयोः, लिङ्गवाक्ययोरित्यादिरूपेणैकार्थनिष्टत्व इत्यर्थः ॥ सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामेव सर्वत्र निर्णयेन स्वभावदौर्बल्यं नामान्यदस्ति ॥ तत्कथं श्रुत्यादित्वेन निर्णय इति शङ्का समन्वयाधिकरणटीकायामेव परिहृता ॥ विवृतं चास्माभिः ॥ आगमार्थनिर्णयेलिङ्गमित्युक्त्या नोपक्रमादिवत्तात्पर्यानुमापकमित्युक्तं भवति ॥ अत एव लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तम् ॥ तथाचानुव्याख्याने, ''आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः ॥ वाक्यं प्रकररणं स्थानं समाख्याचतथाविधा'' इति ॥ तदिति ॥ अस्मदुक्तं पौर्वापर्यं बलाबलबीजं चेत्यर्थः ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

श्रुत्यादीनां समवाये एकार्थनिष्ठत्वे परस्यानन्तरमुक्तस्यलिङ्गादेः पूर्वपूर्वापेक्षया दौर्बल्यमर्थ-प्रमापनांशे व्यवधानादिति सूत्रार्थः ॥ भाष्यकार इति ॥ भक्तिपादानुव्याख्यानकृदित्यर्थः ॥ श्रुत्यादीनामागमार्थनिर्णायकत्वमिवोपक्रमादिनिर्णायकत्वमप्यस्तीत्याह ॥ श्रुतिलिङ्गेति ॥ यथा सर्वगतत्वाधिकरणे सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति विप्रतिपन्नसर्वगते श्रुताया ब्रह्मश्रुतेः वैश्वानरनये चात्मानं वैश्वानरमिति वैश्वानरे श्रुताया आत्मश्रुतेश्च यत्र यन्नामप्रयुज्यते बाधकाभावे स तन्नामवाच्य इति श्रुतित्वेनानुमापकत्वमित्यर्थः ॥ चन्द्रिकायां तु अत्र च श्रुतिः स्वनिर्णेतव्ये श्रुतित्वेनैव निर्णायका ॥ वाक्यादित्वनुमानत्वेन अत एव ''वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्याच तथाविधा,'' इत्यनुव्याख्याने समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानिच उपपत्तिविशेषा इति प्रमाणलक्षणेच वाक्यादीनामेव लिङ्गतोक्ता ॥ न तु श्रुतेः ॥ लिङ्गस्य त्वनुमानत्वम-विप्रतिपन्नमिति न लिङ्गं तत्रोक्तमिति ॥ लिङ्गस्यानंत इत्यादेः साक्षादेव देशकालगुणै-रपरिच्छिन्नत्वरूपविष्णुत्वव्याप्यधर्मोपस्थापकतयैव ज्ञापकत्वम् ॥ वाक्यमपि तम आसीदिति वाक्यशेषरूपं नासदासीदित्यारभ्य न परः किं च नासेत्यंतोक्तसर्वाभावरूपविप्रतिपन्नार्थे श्रुतं स्वविरोधान्यथानुपपत्तिमुखेनाव्यक्तत्वस्वतन्त्रत्वादिरूपेण सर्वाभावे लिङ्गमिति ज्ञेयम् ॥ वाक्यस्यपि व्याप्यधर्मोपस्थापकतया लिङ्गत्वमिति पक्षे विमेकर्णेति वाक्यं विप्रतिपन्नार्थनिष्ठं बोध्यम् ॥ उपक्रमोपसंहारयोरिति ॥ यथावैश्वानरनये सम्भवादिति सूत्रखण्डे कोनात्मा किं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । उपक्रमानिश्चायकतया प्रकरणनिश्चयद्वारा विप्रतिपन्नार्थलिङ्गत्वं, प्रथमे श्रवणादित्यत्र आपः पुरुषवचसोभवन्तीत्युपसंहारनिश्चयद्वारेति ज्ञेयम् ॥ लिङ्गस्य तु द्युभ्वादिनये प्रकरणादित्यत्र द्वेविद्ये इत्युक्तपरविद्याविषयत्वस्योपक्रमनिर्णयद्वाराप्राकरिणिकेशशब्दस्य विष्णुपरत्वे लिङ्गत्वम् ॥ सर्वगतत्वाधिकरणे सयोतो श्रुत इत्युपसंहारस्था श्रुतत्वादि-लिङ्गस्योपसंहारनिर्णयद्वारा वाक्यस्य, यथा अन्तर इत्यत्र कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति वाक्यस्य ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र कतम आत्मेति प्रश्नवाक्यस्य वेति बोध्यम् ॥ लिङ्गत्वमिति ॥ वैश्वानरो विष्णुः तत्प्रकरणपठितत्वात् इदं विष्णुप्रकरणं कोन आत्मेति तदुपक्रमवत्वात् ॥ अयं च विष्णूपक्रमः तत्श्रुतिघटितत्वादिति विप्रतिपन्नार्थलिङ्गत्वमित्यर्थः ॥ अन्यत्रेति ॥ साक्षाद्विप्रति-पन्नार्थादुपक्रमोपसंहाराभ्यां चान्यत्रेत्यर्थः ॥ यथा, प्राणस्तथानुगमादित्यत्र, ब्रह्मेमं पुरुषमित्यादिब्रह्मश्रुतेः, दहर इत्यत्र, अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गस्य, न संख्योपसंग्रहादित्यत्र, प्राणस्य प्राणमिति वाक्यशेषस्य, अत एवप्राण, इत्यत्र श्रीश्चत इति वाक्यस्य वेति ज्ञेयम् ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

यद्यप्युपक्रमोपसंहारश्रुत्यादेरपि प्रकरणनिश्चायकत्वमेव तथापि, उक्तरीत्या, उपक्रमादिनिश्चयद्वारैव । अन्यत्र श्रुतश्रुत्यादेस्तु साक्षादेव प्रकरणनिश्चायकत्वमिति भेदः ॥ उपक्रमोपसंहारावपीति ॥ उपक्रमोपसंहारावपि, अन्यत्र श्रुतश्रुत्यादिना श्रुत्यर्थनिश्चये तस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यातिशयज्ञापकावित्यर्थः ॥ यथाब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युपक्रमस्य, श्रुत्यादिनाऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते तात्पर्यातिशयद्योतकत्वम् ॥ यथा सर्वत्रप्रसिद्धेत्यत्र, सर्वगतस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मशब्दादिना निर्णीते विवक्षितगुणेत्युक्तस्य श्रुत इत्युपसंहारस्य चेतिबोध्यम् ॥

ननु वैश्वानरस्यात्मानं वैश्वानरमित्यात्मशब्दादिना ब्रह्मत्वे निर्णीतेपि कोन आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमस्य प्रकरणनिश्चायकत्वं भाष्यटीकयोरुक्तमिति विरोध इति चेन्न ॥ तत्रात्मशब्देन स्मृतिसमाख्यया नार्थसिद्धिः पूर्वपक्षे श्रुतिसमाख्यादेर्भावादिति, शब्दादिभ्य, इत्याक्षिप्ते असम्भवादित्युपक्रमोपन्यासादिति ज्ञेयम् ॥ अन्यथेति ॥ यथा द्युभ्वादिनये 'द्वेविद्ये वेदितव्ये, इति परमेश्वरोपक्रमः अन्यमीशमित्यत्र चेशशब्दार्थो विष्णुरित्यत्र प्रकरणनिश्चायकः, यथाच, आनुमानिकनये प्रकरणादित्यत्र ''तद्विष्णोः परमंपदमित्युपसंहारः'' ''अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवमि''त्यादेर्विष्णुप्रकरणत्वनिश्चायक इति ज्ञेयम् ॥ समाख्यापीति ॥ यथा, पुरुषविधमपिचैनमधीयत, इत्युक्तस्य, वैश्वानरस्य विष्णुत्वे, पुरुषसूक्तसमाख्या समाख्यात्वेनैवलिङ्गम् ॥ अजस्यनाभावित्यत्र विप्रतिपन्नाजे साक्षादश्रुतायाः ''परोदिवा पर एना पृथिव्या,'' परोदिवेभिरित्यस्याः, ''परोदिवा परएना पृथिव्यैतावतीत्यंभृणीसूक्तसमाख्यातु प्रकरणनिश्चायकत्वेन लिङ्गमित्यर्थः ॥ ननु प्राक् लिङ्गस्यानुमापकतयाऽर्थबोधकत्वात्तदानन्तर्यं वाक्यस्यानेकार्थकथनद्वाराऽर्थानुमापकत्वात्ततोपि दौर्बल्यमित्युक्तम् ॥ तदयुक्तम् ॥ अनेकार्थकथनद्वाराऽर्थानुमापकत्वेन, वाक्यशेषादिरूपवाक्यस्य लिङ्गादवमजातीयत्वेऽनंत इत्याद्येकपदात्मकलिङ्गात् श्रीश्वत इत्याद्यनेकपदात्मकलिङ्गस्य भिन्नजातीयत्वप्रसङ्गेनात एवेत्यतिदेशानुपपत्तिरित्यत आह ॥ लिङ्गवाक्ययोरिति ॥ लिङ्गस्य व्यापकस्यैकपदात्मकलिङ्गस्यानन्त इत्यादेः साक्षात् श्रुत्यैवासाधारणधर्मोपस्थापकत्वेन वाक्यस्य श्रीश्वत इत्यादेः असाक्षात्संसर्गमर्यादया साधारणधर्मोपस्थापकत्वेनैव भेदः ॥ न तु प्राबल्यदौर्बल्यापादको जातिभेदः ॥ उभयोरप्यसाधारणधर्मोपस्थापकत्वाविशेषात् ॥ उपस्थापने प्रकारवैचित्र्याप्रयोजकत्वात् ॥ तम आसीदित्यादि वाक्यशेषादिरूपवाक्यस्य स्वयमनेकार्थकथनद्वारा तमसः सत्वसंसर्गबोधं जनयित्वा स्वविरोधान्यथानुपपत्या अर्थानुमापकत्वादुभयविधलिङ्गाज्जात्यन्तरत्वं दुर्बलत्वं चेति भावः ॥ प्रकरणात्प्रबलं, लिङ्गाद्दुर्बलं वाक्यं श्रीश्वत इत्यादिकमेवेति पक्षेतु लिङ्गवाक्ययोरित्यसावयमवतारः ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)
ननूभयोरप्यसाधरणधर्मोपस्थापकत्वाविशेषात् कथं भेद इत्यत आह ।। लिङ्गवाक्ययोरिति ।। असाधारणधर्मोपस्थापने प्रकरणवैचित्र्यात् लिङ्गवाक्ययोर्भेदः एकः कर्ता वर्तमान कालस्वार्थ-पाकक्रियां निवर्तयति पचत इति वाक्याख्यातपदयोः पाचकत्वलक्षणधर्मोपस्थापकत्वेऽपि अनेकार्थप्रतिपादनमन्तरासाक्षाद्धर्मोपस्थापकत्वमाख्यातस्य वाक्यस्य तु तद्वारेति यथाभेदः तथाप्रकृतेपीत्यर्थः ।। अत्र वैदिकमुदाहरणमाह गोत्रेति ।। प्रवक्षणाः पक्षानित्यादिवत् ।। इत्यादौ यथा ।। अनिर्णय एवेति ।। न च ''तयोः स्वभावो बलवानि''ति बहुत्वेन प्रबलापेक्षया स्वभावशब्दितजातेः प्राबल्यस्योक्तेः कथमनिर्णय इति वाच्यम् ।। तत्र स्वभावपदेन जातिवदुपजीव्यत्वनिरवकाशत्वयोरपि व्याख्यातत्वेन लिङ्गानां निरवकाशतया, बहुतया च प्राबल्यम् ।। श्रुतेरुक्तजात्या निरवकाशतया च प्राबल्यमिति अनिर्णय एवेति विवक्षितत्वात् । तस्यैव प्राणत्वोक्तेरिति ।। तद्वैत्वं प्राणोऽभव इत्यत्र, यस्मान्नवदेवान् प्राणयः तस्मात्वं प्राणशब्दवाच्योऽभव इति प्राणशब्दवाच्यत्वोक्तेरित्यर्थः ।। यद्यपि षट्प्रश्ने आत्मन एष प्राणोजायत इत्युक्तमुख्यप्राणस्यैवमेष इतरान् प्राणानिति परामर्शनात् ।। वाजसनेये चं, योयं मध्यमः प्राण इत्युक्तस्यायं वावशिशुर्योयं मध्यमः प्राणस्तस्य प्राण इति मध्यमप्राणस्य शिशुत्व, ब्रह्माश्रितत्वप्रतिपादनात् प्राणपदं प्रसिद्धपरमिति सिद्धम् ।। तथापि भूमाधिकरणे पृथगुभयग्रहणे बाधकाभावादिति टीकोक्तरीत्यान्तर्यामिविवक्षया विष्णुपरत्वं बोध्यम् ।। कुविदङ्गेत्यत्र वायोः सर्वदेवोपास्यत्वकथनात् तद्भाष्येऽनवकाशितमित्यत आह वायुत्वमिति ।। प्राणत्वोक्तेरित्यनेन वायुत्वोक्तेरित्युपलभ्यते ।। अन्तर्नये आधिदैविकसर्वशब्दसमन्वयस्य उक्तत्वेन तस्यैव वायुत्वोक्तेरित्यर्थः ।। यद्वा श्रुत्यन्तरे प्राणनिष्ठतयेति टीकाया षट्प्रश्नवाजसनेयाख्यश्रुत्यन्तर इत्यर्थः ।। तयोः विषयवाक्यसमानोक्तित्वाभावेनासावकाशयितव्यत्वात् ।। विषयवाक्ये प्राणापानमात्रव्यवस्थापकत्वस्य मध्यदेशगतत्वस्य चोक्तेः षट्प्रश्नवाजसनेयप्रोक्त इतरान्प्राणानिति सर्वप्राणनियामकत्वस्य योयं मध्यम इत्युक्त्या प्राणदासप्राणापेक्षया मध्यमत्वरूपावान्तरेश्वरत्वस्य चोक्त्या समानोक्तित्वाभावात् ।। अतः श्रुत्यन्तर इति टीका अत्रापठित श्रुत्यन्तरपरतया योज्येति ज्ञेयम् ।। अभ्युपगमवादेन सावकाशत्वोक्तिरिति बोध्यम् ।।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ।। तमात्मानं येनुपश्यन्ति धीराः तेषां सुखं शाश्वतमिति पूर्वत्र विष्णुज्ञानादेव मोक्ष इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । विश्वेदेवा उपासते इत्यन्यस्यैव देवोपास्यत्वप्रतीतेः ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

प्राप्तसमस्तैश्वर्याणां देवानां मोक्षादन्यार्थमुपासनायोगादन्यप्रार्थनायाश्च विष्णोः ज्ञानायोगादिति पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिः । प्रकृतिनिमित्तसाधारण्येन उभयत्र प्रसिद्धिमाह । अत्र प्रेरकत्वसाम्येनेति । अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठपरिमाणः आत्मनिहृदयमध्ये पुरुषस्तिष्ठति भूतभव्यस्य अतीतानागतस्य ईशानः प्रेरकः । ननु जिज्ञासासूत्रे जिज्ञास्यत्वमेवोक्तं न तूपास्यत्वम् । अत्र तु उपस्यत्वमुच्यत इति कथं तदाक्षेप इत्यत आह । जिज्ञासेति । कथं तयोः ऐक्यम् इत्यतो लक्षणैक्यादित्याह । श्रवणादिरूपेति । ननु ईशान शब्दस्य रुद्रे प्रसिद्धत्वात् सोपि किमिति न सन्देहकोटौ निवेश्यत इत्यत आह । ईशान शब्दस्येति । उपलक्षणं चैतत् । ईशान शब्दप्रवृत्तिनिमित्त प्रेरकत्वस्य रुद्रादौ साम्येपीत्यपि द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीति श्रुतावन्वया प्रतीतेः यच्छब्दाध्याहृत्यान्वयमाह । यउन्नयति तमित्यन्वय इति । ऊर्ध्वं प्राणमिति वाक्येति.। अनेन भाष्ये ऊर्ध्वं प्राणम् उन्नयतीत्यादि श्रुत्युदाहरणं पूर्वपक्षे लिङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथा वामनमासीनमित्याद्येव उदाह्रीयेत इत्युक्तं भवति । लिङ्गत्रयस्यापि वायुपरत्वमुपपादयति । यथेति । यथा सम्राट् राजा अधिकृतान् अधिकारिणः विनियुंक्ते आज्ञापयति । कथं त्वम् एतान् ग्रामानधितिष्टस्वेति एवमेव एष प्राणः इतरान् प्राणान् पृथक् पृथक्स्थाने सन्निधत्ते स्थापयतीत्यर्थः । वृधास इत्यस्यार्थमाह । ज्ञानादिति । कुविदित्यस्य क्वचिदित्युपपदं रहस्यस्थान इति तात्पर्यकथनम् । एवमुषसम् आवासयन्नित्यस्यापि बुद्धिमुत्थापयन्नित्युपपदकथनम् । तद्विषयामकुर्वन्निति तात्पर्यकथनम् । अस्तु वामनश्रुतितस्तस्यापि ईशानस्य विष्णुत्वं कुत इत्यत आह । तस्याश्चेति । एष एव वामनिरेषहि सर्वाणि वामानि नयतीति श्रुत्यन्तरे योगस्य उक्तत्वेन ''उपेन्द्रो वामनः प्रांशुः इति स्मृतेः आर्यप्रसिद्धेश्च महायोगरूढिसिद्धत्वमितिभावः । अत्र प्रमितपदमिति । श्रुतेः निरवकाशत्वरूपप्राबल्याभावे बहुलिङ्गबाधेन तत्प्रापितार्थविपरीतार्थ प्रमापकत्वं न स्यात् । यतः श्रुत्यस्यर्थस्य प्रमितत्वोक्त्या श्रुतेः निरवकाशत्वमेव सूचितमित्यर्थः । अनेनेति । श्रुतेः लिङ्गापेक्षयाबलवत्वकथनेनेत्यर्थः । अर्थनिर्णायकश्रुत्यादीनां क्रमेण लक्षणान्याह ॥ नाममात्रेणेत्यादिना । अत्र मात्रपदेन शुद्धयोगोव्यावर्त्यते । तथाच नाममात्रेणेत्यस्य केवलयौगिकशब्दभिन्नपदेनेत्यर्थः । तेन न योगरूढनां वामनादिशब्दानां श्रुतित्वहानिरिति द्रष्टव्यम् । असाधारणधर्म इति । असाधारणधर्मप्रतिपादकः शब्दः शब्दार्पितः असाधारणधर्म इत्यर्थः । न हि इहानुमानमात्रं लक्ष्यं तस्य वाक्यात् दुर्बलत्वात् । किन्तु श्रुतितो दुर्बलं वाक्याच्च प्रबलवैदिकं लिङ्गमिति भावः । निराकाङ्क्षपदानीति । पर्यवसिताकाङ्क्षपदानीत्यर्थः । एकप्रमेयेति । स्थानेति व्याप्तिवारणाय एकप्रमेयप्रतिपादकेति । वाक्येति व्याप्तिवारणायानेकेति ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

अनेकाक्षरात्मकपदादावतिव्याप्तिपरिहाराय वाक्येत्युक्तम् । अनेकप्रमेयेति ॥ प्रमाकरणे अतिव्याप्तिपरिहारार्थम् अनेकप्रमेयप्रतिपादकेत्युक्तम् । विरुद्धार्थशास्त्रयोः मिलितयोः स्थानत्वपरिहारार्थम् एकार्थतात्पर्ययुक्तमिति । समानोक्तिरिति । निर्णीतस्थल इत्युपस्कर्तव्यम् । तेन विप्रतिपन्नप्रकरणादिगतसमानोक्तेः समाख्या त्वव्यवच्छेदः । साक्षादर्थधीजनकत्वादिति । व्याप्त्यादिप्रतिपादनद्वारमन्तरेणागमत्वया विप्रतिपन्नार्थधीजनकत्वादित्यर्थः । अनुमापकतयेति । व्याप्त्यर्थप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । यथात्रैव योयं मध्यमः इति मध्यमपदस्य मध्यमत्वरूप व्याप्यप्रतिपादनद्वारेशानशब्दोक्तस्य वायुत्वनिश्चायकत्वम् । तदानंतर्यमिति । ततो दुर्बलमित्यर्थः। यथात्रैव वामनश्रुतितोमध्यमत्वादिलिङ्गानाम् अनेकार्थकथनद्वारेति । यथा सर्वाणि हवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते इति वाक्यस्य भूताद्यनेकार्थप्रतिपादनद्वारा भूतकारणत्वरूपे व्याप्यप्रतिपादकत्वेन आकाशपदोक्तस्य भूताकाशत्वानुमापकत्वम् । ततोऽपि दौर्बल्यमिति । तल्लिङ्गादित्यत्रैव अनन्तत्वादिलिङ्गात् वाय्वादिभूतकारणतया व्याप्यार्थकस्य सर्वाणि हवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते इति वाक्यस्य । बह्वर्थपरत्वेनेति । यथा मूर्धानन्दिव इत्यग्निप्रकरणस्य देवमुखत्वयज्ञनाभित्वाद्यग्निज्ञापकबह्वर्थप्रतिपादनत्वेन ज्योतिःशब्दोक्तस्याग्नित्वानुमापकत्वम् । तदवमतेति । यथा ज्योतिश्चरणाभिधानात् इत्यत्रैव कर्णादिविदूरत्वलिङ्गप्रतिपादकविमेकर्णेति वाक्यादुदाहृताग्निप्रकरणस्य दौर्बल्यम् । अतिबह्वर्थकथनेति । यथा षट्प्रश्नोपनिषत्रूपस्थानस्य बह्वर्थकत्वेन अनेकप्रकरणार्थधीपूर्वकम् इदं स्थानं विष्णुपरमिति यज्ज्ञानं तत्पूर्वं स्थानान्तर्गतस्यैवमेवैषप्राण इति वाक्यस्य स्थानानुगुणार्थकत्वमेव वक्तव्यमिति तद्वाक्यगतप्राणशब्दोक्तस्य विष्णुत्वानुमापकत्वम् । ततोपिदौर्बल्यमिति । यथा स्वस्यैवस्थानस्य भगवत्कृत एव प्राणोजायत इत्यादि खण्डरूपान्मुख्यप्राणधर्मप्रतिपादकत्वं तत्प्रकरणात् । सादृश्यमात्रेणेति । यथा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मेशुद्ध्यंतामिति कोशपरसमाख्यया अत्रोक्तमेव स्थानान्तरस्थविप्रतिपन्नवाक्येनापि बोध्यमित्येव स्थलद्वयानुसन्धानपूर्वकतत्सादृश्यत्वादि अन्ततदर्थपरमित्येवं सादृश्यमात्रेण । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीत्यद्यन्नमयशब्दोक्तस्य कोशत्वानुमापकत्वम् । यथा वा स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति सूत्रोपात्तायाः ''अहं वैश्वानरोभूत्वाप्राणिनां देहमाश्रितः इति समाख्याया वैश्वानरस्य विष्णुत्वानुमापकत्वम् । ततोऽपि दौर्बल्यमिति । यथा ब्रह्मविदाप्नोति परं भृगुर्वैवारुणिः इति विष्णुधर्मरूप प्रतिपादकतया विष्णुस्थानात् उदाहृतसमाख्याया इति द्रष्टव्यम् । पूर्ववदिति ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

समन्वयाधिकरणोक्तोपक्रमादिवदित्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन निरवकाशात् एकस्मात् बहुत्वेन प्रबलस्य सावकाशस्य दौर्बल्यमित्यस्य ग्रहणम् । ननु तर्हि सावकाशत्वनिरवकाशत्वे एव बाध्यबाधकत्वोपयोगिनी न श्रुत्यादित्वम् इत्यतः सावकाशत्वादिरहितश्रुत्यादीनां जातिकृत-प्राबल्यदौर्बल्यनिमित्तको बाध्यबाधकभाव इत्यभिप्रेत्यैव आगमनिर्णय इत्येतद्व्याचष्टे । विरुद्ध-तैषामिति । अनेनैवागमनिर्णय इत्यस्य पूर्वपूर्वं बलीय इत्यागमनिर्णय इत्यन्यथाप्रतीतिः निरस्ताभवति । श्रुतिलिङ्गवाक्यानामिति । यथा एष सर्वेषु भूतेषु एवमेव ब्रह्मेत्येवाभिविमान मात्मानं वैश्वानरम् इत्यादौ च विप्रतिपन्नसर्वगतवैश्वानरादिनिष्ठब्रह्मात्मशब्दादेः । यथा च आकाशः परायणं स एव परोवरीयान् उद्गीथः स एषोऽनन्तः इत्यत्र य एषोंऽतरिक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यादौ च विप्रतिपन्नाकाशचक्षुरन्तस्थ गतानन्तत्वामृतत्वादेः । यथा विमेकर्णेत्यत्र यं पृथिवी न वेद इत्यादौ च विप्रति-पन्नज्योतिरन्तर्यादिनिष्टस्य उदाहृतवाक्यस्य इति ज्ञेयम् । उपक्रमोपसंहारयोरिति । यथा वैश्वानर इत्यत्र कोनु आत्मा किं ब्रह्म इत्युपक्रमादिश्रृतेः । यथा च प्रथमे श्रवणादित्यत्र इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवंतीत्युपसंहारस्थबहुश्रुतेः लिङ्गस्य । यथा आत्मावा इदमेवाग्र आसीत् इत्यत्र एष तपतीत्याद्युपक्रमवाक्योक्तसूर्यस्थितलिङ्गस्य सर्वत्र प्रसिद्धेत्यत्र सयोतो श्रुत इत्युपसंहारस्य श्रुतत्वादिलिङ्गस्य वाक्यस्य तु यथा अन्तर इत्यत्र कं ब्रह्म खं ब्रह्म इत्युपक्रमस्थ वाक्यस्य । प्राणस्तथेत्यत्र तावा एता सर्वा ऋचः इत्यादेः उपसंहारस्य वाक्यस्य । अन्यत्र चाह इति । विप्रतिपन्नार्थप्रतिपादवाक्योपसंहारेभ्योऽन्यत्रेत्यर्थः । यथा प्राणस्तथेत्यत्र ब्रह्मेमं पुरुषम् इत्यादि ब्रह्मश्रुतेः । दहर इत्यत्र य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादिलिङ्गस्य । अत एव प्राण इत्यत्र श्रीश्चतेलक्ष्मीश्च ते पत्न्यौ इत्यादि वाक्यस्येति द्रष्टव्यम् । उपक्रमोपसंहारावपि उपक्रमोपसंहाराभ्यामन्यत्र श्रुतौ श्रुत्यादिना अर्थनिश्चये सति तस्मिन्नेवार्थतात्पर्याति-शयज्ञापकावित्यर्थः । यथा अत्ताचरेत्यत्र अत्तुः ब्रह्मत्वे सर्वात्तृत्वादिना निर्णीतेनैवेह किं चाग्र आसीदित्युपक्रमः । यथा च सर्वत्रेत्यत्र सर्वगतस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मशब्दादिना निर्णीते सयोत इत्युपसंहार इति बोद्धव्यम् । अन्यथाप्रकरणेति । यथा द्युभ्वाद्यधिकरणे प्रकरणादित्यत्र द्वेविद्ये इति परमेश्वरोपक्रमः । अन्यमीशमित्यत्रापि तस्यैव प्रकृतत्वनिश्चायकः । यथा वा अनुमानाधिकरणे प्रकरणादित्यत्र तद्विष्णोः परममित्युपसंहारः अनाद्यनन्तमित्यादेः विष्णु-प्रकरणत्वनिश्चायक इति ज्ञेयम् । समाख्यापीति । यथा पुरुषविधमित्यत्र शीर्ष्णोरित्यादि पुरुषसूक्तोक्तिसमाना साक्षाद्विप्रतिपन्नवैश्वानरनिष्टा वैश्वानरस्य मूर्धेवेत्याद्युक्तिः ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

अन्यथाप्रकरणेति । यथापरोदिवा पर एनापृथिवी एतावतीत्यंभ्रणीसूक्तोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु परोवरीयानुद्गीथोनन्त इत्यादिलिङ्गस्य श्रीश्च तेलक्ष्मीश्च पत्न्यौ इत्यादि वाक्यस्य विप्रतिपन्नार्थ-वाक्यप्रतिपादकत्वविशेषात् कथं लिङ्गवाक्याभाव इत्यत आह । लिङ्गवाक्ययोरिति । अनेकार्थ-प्रतिपादनमन्तरा व्याप्यप्रतिपादकत्वं साक्षात्त्वलिङ्गस्य तद्वारा विप्रतिपन्नार्थव्याप्यप्रतिपादकत्वं वाक्यस्य साक्षात्त्वमिति बोद्धव्यम् । तथाच लक्षणवाक्ये व्याप्यार्थकं पदं लिङ्गं तदर्थकानि निराकाङ्क्षपदानि वाक्यमिति विवक्षितमिति भावः । तदेवोदाहरणमुखेन दर्शयति । गोत्रभि-दमिति । तत्करणस्य जप्येत्यादाविवोदाहरणार्थत्वमिति भावः । यद्वालिङ्गंद्विविधम् । एक पदात्मकम् अनेकपदात्मकं चेति । नन्वेकपदात्मकस्य लिङ्गस्य वाक्यस्य च कथं भेदः द्वयोरपि अनेकपदात्मकत्वाविशेषादित्यत आह । लिङ्गवाक्ययोरिति । यत्र वाक्यार्थोव्याप्यरूपः तदेव वाक्यस्य असाक्षत्वमिति बोद्धव्यम् । एतदेवोदाहरणमुखेनाह । गोत्रभिदमिति । यथानयोः लिङ्गयोः साक्षात् असाक्षत्त्वेनभेदः तथाप्रकृतयोः लिङ्गवाक्ययोरपि भेद इत्यर्थः । तथाचात्र लिङ्गवाक्ययोः भेदोलिङ्ग एव दृष्टान्तिते नतु लिङ्गवाक्ये इति भावः । अत एव इत्यादिवदिति वत्करणम् । अनेकपदात्मकस्यापि असाधारणधर्मस्य लिङ्गत्वं सूत्रतद्भाष्यतट्टीकादौ सर्वत्रोक्त-मिति भावः । ननु भाष्योक्तदिशा प्राणशब्दस्य विष्णुवाचकत्वेनैवेष प्राणोऽयं मध्यमः प्राण इति प्राणशब्दोपेतवाक्योक्तप्राणव्यवस्थापकमध्यमत्वयोः विष्णाववकाशसिद्धावपि वायुशब्दो-पेतकुविदङ्गेति वाक्योक्तसर्वदेवोपास्यत्वलिङ्गस्य कथं विष्णाववकाशस्थितेरित्यत आह । वायुत्वमिति ॥ प्राणत्वोक्तेरिति अत्र प्राणत्वपदेन वायुत्वमुपलक्ष्यत इत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

ननु वायोर्मोक्षार्थं देवोपास्यत्वं नोच्यते किं नामैश्वर्यादिप्रयोजनान्तरार्थमिति चेत्तत्राह । न हीति । वायोः मोक्षदातृत्वे प्राप्ते किं पूर्वपक्षे फलमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

अङ्गुष्ठमात्र इति ॥ हृद्यवकाशापेक्षयाङ्गुष्ठपरिमाणः भूतभव्यस्य अतीतानागतस्य ईशानः प्रेरकः पुरुषः आत्मनि देहमध्ये हृद्गुहायान्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ऊर्ध्वमिति ॥ योहरिः प्राणवायुं मुख्यप्राणस्वरूपम् ऊर्ध्वभागं प्रापयति अपानं मुख्यावायुरूपं प्रत्यक् अधः अस्यति क्षिपति तं हृदयमध्ये आसीनं सन्तं वामनं सौन्दर्यनेतृत्वेन तच्छब्दवाच्यं भगवन्तं सर्वे देवा उपासत

(वाक्यार्थमञ्जरी)

इत्यर्थः । नन्वत्र उपास्यत्वमेवोच्यते न जिज्ञास्यत्वमित्यत आह ।। जिज्ञासोपासनयोरिति ।। श्रवणादीति ।। नन्विदमयुक्तं युक्तिभिरनुचिन्तनरूपमननस्य त्वविचाररूपत्वे औपदेशिकवाक्यार्थग्रहणरूपश्रवणस्याखण्डस्मृतिरूपनिदिध्यासनस्य च विचाररूपत्वाभावात् । न च श्रवणमादिर्यस्य मननस्य तच्छ्रवणादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मननस्यैव विचाररूपत्वमुक्तमिति वाच्यम् । तथासति श्रवणादित्रितयस्यापि विचारापरपर्यायोपासनत्वप्रतिपादकवाक्योदाहरणासङ्गतिः । तच्च श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा जिज्ञासैवेत्युक्तमिति वक्ष्यमाणविरोधाच्चेति चेन्न । अत्र विचारपदेनाजहत्स्वार्थलक्षणयौपदेशिकवाक्यार्थग्रहणमखण्डस्मृतिश्चगृह्यते । शक्यसम्बन्धश्च तज्जनकत्वात्स्मृतेश्च तज्जन्यत्वाज्जन्यजनकभावः तथाच श्रवणमनननिदिध्यासनापरपर्यायौपदेशिकवाक्यार्थग्रहणमखण्डस्मृतिरूपाजिज्ञासेति लभ्यत इति न कोपिदोषः । यदाहुरनुव्याख्याने । अत्र शास्त्राभ्यासशब्देनोपदिष्टशास्त्रार्थज्ञानरूपश्रवणं युक्तिभिस्तदनुचिन्तनरूपं मननं चोच्यते । ध्यानमखण्डस्मृतिः । धारणाखण्डस्मृतिः । यथाहुः 'खण्डस्मृतिर्धारणा स्यादखण्डाध्यानमुच्यत' इति । आदिपदेनप्राणायामादि ।। प्रसिद्धावपीति ।। ईश्वरः सर्व ईशान इत्यादावित्यर्थः । श्रुतावन्वयाप्रतीतेर्यत्तच्छब्दाध्याहरेण तं दर्शयति ।। उन्नयतीति ।। व्यवस्थापकत्वेनेति ।। नियोजकत्वेत्यर्थः ।। यथेति ।। यथालोके सम्राट् सार्वभौमोधिकृतान्नियोगिनः विनियुङ्क्ते व्यवस्थापयति । कथं त्वमेतान्पाटलीपुत्रादीन् ग्रामानधितिष्ठस्व तदाधिपत्ये तिष्ठस्व । त्वमेतान्कौशांबिप्रभृतीन् ग्रामानधितिष्ठस्वेति । एवमेवैष मुख्यप्राणः इतरान् भिन्नानात्मजातत्वादुपचारेणात्मविभागान् प्राणान्वायून्पृथग्पृथगेव हृदयगुहास्थानेषु सन्निधत्ते संस्थापयति ।। स्वयं च तत्र तत्प्रवर्तकतया प्राणादिरूपोवतिष्ठत इत्यर्थः ।। अथेममिति ।। अथेतरदेवानां श्रमप्राप्त्यनन्तरं प्रजापतिर्योयं मध्यमप्राणस्तमिममेव नाप्नोद्ब्रह्मणोवायु समशक्तित्वात्तन्नापेत्यर्थः । प्राणशब्दवाच्येषु विष्णोरुत्तमत्वादन्येषामधमत्वाद्वायोर्मध्यमत्वान्मध्यम इत्युक्तम् । अभ्युपगमात्सिद्धान्तिभिः ।। अबाधादिति ।। अत्रविष्णोर्जिज्ञास्यत्वनिषेधेपि अन्यत्रानिराकरणादिति भावः । न देवा मोक्षार्थं वायूपासांकुर्वन्ति येन तस्यमोक्षदातृत्वं स्यात्किंत्वैश्वर्यादिप्रयोजनांतरायेत्यत आह ।। नहीति ।। कुविदंगनमसायेवृधासः पुरादेवा अनवद्यास आसन् । ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसंसूर्येणेति मन्त्रं व्याचष्टे ।। अङ्गेत्यादिना ।। कुविदित्यस्य प्रतिपदं क्वचिदिति रहस्यस्थान इति तात्पर्यकथनं बाधितायेत्यस्य संसार इत्यादि उषसमित्यस्य बुद्धिमिति ।। ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ।। ईशानोविष्णुरेव प्रमितः मध्ये वामनमिति वामनशब्दादित्यर्थः ।।

(वाक्यार्थमञ्जरी)

महायोगरूढीति ॥ एष उ एव वामनिरेष एव हि भामनिरेष हि सर्वाणि वामानि नयतीति वामनिवामनशब्दयोरेकार्थत्वेन महायोगस्य सवामनः स भामनः उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरिति रूढेश्चसत्वादिति भावः । अनेन श्रुतेः प्राबल्यनिरूपणेन । निर्देशः वस्तुप्रतिपादकशब्दः । यथा वामनमित्यादि अत्र केवलयौगिकशब्दव्यावृत्त्यर्थं मात्रपदम् । तेन योगरूढानां वामनादिशब्दानां श्रुतित्वहानिरितिध्येयम् ॥ असाधारणधर्म इति ॥ यथामध्यमत्वादि ॥ निराकाङ्क्षपदानीति ॥ पर्यवसिताकाङ्क्षापदानीत्यर्थः । यथा सर्वाणि हवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त इति ॥ एकप्रमेयेति ॥ यथा अग्निरूपैकार्थप्रतिपादकं मूर्धानन्दिव इत्यादि । अत्र स्थानेति व्याप्तिवारणायैकप्रमेयप्रतिपादकेति । वाक्येति व्याप्तिवारणायानेकेति । अनेकाक्षरपदादावतिव्याप्तिवारणाय वाक्येत्युक्तम् ॥ अनेकप्रमेयेति ॥ यथाविष्णौतात्पर्योपेतानेकार्थ प्रतिपादकषट्प्रश्नोपनिषदादि । अत्र प्रकरणव्यावृत्त्यर्थमनेकप्रमेयप्रतिपादकमिति । विरुद्धार्थयोः शास्त्रयोर्मिलितयोः स्थानत्वव्यावृत्त्यर्थम् एकार्थतात्पर्ययुक्तमित्युक्तम् ॥ समानोक्तिरिति ॥ निर्णीतस्थल इत्युपस्कर्तव्यम् । तेन विप्रतिपन्नप्रकरणादिगतसमानोक्तेः समाख्यात्वव्यवच्छेदः । यथा स वा एष इत्यादिनोक्तान्नमयादिपञ्चकस्यान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यंतामित्यत्रोक्तिः । इदानीं प्राबल्यादिनिरूपयति । तत्रेत्यादिना ॥ साक्षादर्थधीजनकत्वादिति ॥ व्याप्त्यादिप्रतिपादनद्वारमन्तरेणागमतयाऽविप्रतिपन्नार्थधीजनकत्वादित्यर्थः । यथा वामन श्रुतिश्रवणमात्रेणेशानस्य विष्णुप्रतिपत्तिः ॥ अनुमापकतयेति ॥ व्याप्त्यादिप्रतिपत्तिद्वारेत्यर्थः । यथा मध्यमपदस्य मध्यमत्वरूपव्याप्यप्रतिपादनद्वारेशानस्यवायुत्वनिश्चायकत्वम् । तदानन्तर्यम् ॥ ततो दौर्बल्यं यथात्र वामनश्रुतितोमध्यमत्वादिलिङ्गानां दौर्बल्यम् ॥ अनेकार्थकथनद्वारेति ॥ यथा सर्वाणि हवेत्यस्य भूताद्यनेकार्थप्रतिपादनद्वारा भूतकारणत्वरूपव्याप्यप्रतिपादकत्वेनाकाशपदोक्तस्य भूताकाशानुमापकत्वम् ॥ ततोपिदौर्बल्यमिति ॥ यथापरोवरीयस्त्वानन्तत्वादिलिङ्गापेक्षया सर्वाणि हवेति वाक्यस्य दौर्बल्यम् । बह्वर्थपरत्वेनेति ॥ यथा मूर्धानन्दिव इत्यस्य देवमुखत्वयज्ञनाभित्वाद्यग्निज्ञापकबह्वर्थप्रतिपादकत्वेन ज्योतिर्हृदयाहितेति ज्योतिःशब्दस्याग्नित्वानुमापकत्वम् ॥ तदवमतेति ॥ यथोदाहृतप्रकरणस्य कर्णादिविदूरत्वलिङ्गप्रतिपादकविमेकर्णा इति वाक्याद्दौर्बल्यम् ॥ अतिबह्वर्थकथनेनाभिप्राय इति ॥ यथाषट्प्रश्नोषनिषद्रूपस्थानस्य बह्वर्थानेकप्रकरणार्थपूर्वकविष्णुपरस्थानगतः एषः प्राण इति वाक्यस्य तत्परत्वेनैतद्वाक्यस्थप्राणशब्दस्यापि विष्णुपरत्वानुमापकत्वम् ॥ ततोपि दौर्बल्यमिति ॥ यथास्यैव स्थानस्य भगवन् कुत एष प्राणोजायत इति खण्डरूपान्मुख्यप्राणधर्मप्रतिपादकत्वेन

(वाक्यार्थमञ्जरी)

मुख्यप्राणप्रकरणाद्दौर्बल्यम् । सादृश्यमात्रेणेति ॥ यथान्नमयप्राणमय इति कोशसमाख्यायास्तत्सदृशत्वादिदंतदर्थकसादृश्यमित्येवंरूपसादृश्यमांत्रेणैतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्याद्यन्नमयादिशब्दोक्तस्य कोशत्वानुमापकत्वम् ॥ ततोपि दौर्बल्यमिति ॥ यथा ब्रह्मविदाप्नोति परं भृगुर्वैवारुणिरिति विष्णुधर्मप्रतिपादकतया विष्णुस्थानादुदाहृतसमाख्यानाद्दौर्बल्यम् । नन्वेवं लिङ्गादेः श्रुत्यादेः सकाशाद्दौर्बल्ये कथमाकाशस्तल्लिङ्गादित्यादौ लिङ्गादिना श्रुत्यादेर्बाध इत्यत आह ॥ अत्रापीति ॥ पूर्ववदिति ॥ समन्वयाधिकरणोक्तोपक्रमादिवदित्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन निरवकाशादेकस्माद्बहुत्वेन प्रबलस्य सावकाशस्य दौर्बल्यमित्यस्य ग्रहणम् । निरवकाशत्वादिरहितश्रुत्यादावेव जातिकृतप्राबल्यादिकमिदं प्रदर्शितमिति भावः । समवाये संमेलने । ननु श्रुतिलिङ्गेति वाक्यानुसारेण समाख्यायाः वाक्यप्रकरणाभ्यां प्राबल्यं किं नाश्रितमित्यत आह ॥ न चेति ॥ उदाहृतवाक्यानुक्तं स्थानं किमर्थं सूच्यत इति शङ्कापरिहारं सूचयन्नेव स्वोक्तक्रमसाधकजैमिनिसूत्रानुव्याख्याने क्रमेणोदाहरति ॥ श्रुतिरित्यादिना ॥ विरुद्धानां श्रुत्यादीनां समवाये सति परदौर्बल्यम् । परेषामुत्तरोक्तानां दौर्बल्यम् । कुतः तेषां तत्र श्रुतेः साक्षादित्यादिनोक्तरीत्या विलंबेनार्थसाधकत्वादिति जैमिनिसूत्रार्थः । ननु श्रुत्यादेः किं श्रुत्यादित्वेनसाक्षादवयवार्थनिश्चायकत्वमुतोपक्रमादिनिश्चायकत्वेन परंपरया वा नाद्यः क्वचित्परंपरयापि हेतुत्वात् । न द्वितीयः क्वचित्साक्षादपि हेतुत्वादिति अतोत्रनियमो न विवक्षित इत्याशयेनाह ॥ श्रुतिलिङ्गवाक्यानामित्यादिना इत्यादिवदित्यन्तेन ॥ यथात्मानं वैश्वानरमित्यत्र विप्रतिपन्नवैश्वानरगतात्मश्रुतेर्विष्णुत्व निश्चायकत्वम् । यथाचाकाशः परायणं स एष परोवरीयानित्यत्र विप्रतिपन्नाकाशगत परोवरीयस्त्वलिङ्गस्य विष्णुत्वनिश्चायकत्वम् । यथा च विमेकर्णापतयतोविचक्षुर्विदंज्योतिरिरिति प्रतिपन्नज्योतिर्निर्दिष्टोदाहृतवाक्यस्य विष्णुत्वनिश्चायकत्वम् ॥ उपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्व इति ॥ यथा कोनात्मेत्युपक्रमे श्रुतात्मश्रुतेरुपक्रमस्य विष्णुपरत्वनिश्चायकतया वैश्वानरमुपास्त इत्युक्तवैश्वानरस्य विष्णुत्वनिश्चायकत्वम् । यथा च पञ्चम्यामाहुतावाप इत्युपसंहारे श्रुतापश्रुतेरुपसंहारस्य भूतपरत्वनिश्चायकतया श्रद्धांजुह्वतीत्यत्र श्रद्धाशब्दस्य भूतपरत्वनिश्चायकत्वम् । यथा च य एष तपतीत्युपक्रमे श्रुतसूर्यस्थत्वलिङ्गस्योपक्रमस्य विष्णुपरत्वनिश्चायकतया आत्मावा इदमेक एवेत्युक्तात्मनोविष्णुत्वनिश्चायकत्वं यथा च सयोऽतोऽश्रुत इत्युपसंहारे श्रुताश्रुतत्वलिङ्गस्योपसंहारस्य विष्णुपरत्वनिश्चायकतया यएषोन्तरक्षिणिपुरुष इत्युक्त चक्षुरन्तस्थस्य विष्णुत्वनिश्चायकत्वम् । यथा च कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युपक्रमे श्रुतवाक्यस्योपक्रमस्य विष्णुपरत्व

(वाक्यार्थमञ्जरी)

निश्चायकत्वेनांतरक्षिणीत्युक्तस्य विष्णुत्वनिश्चायकत्वम् । यथा च तावा एताः सर्वा ऋच इत्युपसंहारे श्रुतवाक्यस्योपसंहारस्य विष्णुपरत्वनिश्चायकतया चक्षुर्मनोवाक्प्राण इत्युक्तप्राणस्य विष्णुत्वनिश्चायकत्वम् ॥ अन्यत्रेति ॥ विप्रतिपन्नार्थप्रतिपादकवाक्योपक्रमोपसंहारेभ्यो-न्यत्रेत्यर्थः । यथा ब्रह्मेमं पुरुषमिति प्रकरणे श्रुतब्रह्मश्रुतेः प्रकरणस्य वैष्णवत्वनिश्चायकतया मनोवाक् प्राण इत्युक्तप्राणस्य विष्णुत्वनिश्चायकत्वम् । यथा चापहतमाप्मेति प्रकरणे श्रुतापहतमाप्मेति प्रकरणे श्रुतापहतपाप्मत्वलिङ्गस्य प्रकरणस्य वैष्णवत्वनिश्चायकतया दहरेस्मिन्नन्तर आकाश इत्युक्ताकाशस्य विष्णुत्वनिश्चायकत्वं यथा च श्रीश्चतेलक्ष्मीश्च पत्न्याविति प्रकरणे श्रुतस्यास्य वाक्यस्य प्रकरणस्य वैष्णवत्वनिश्चायकतया तद्धेत्वं प्राण इत्युक्त प्राणस्य . विष्णुत्वनिश्चायकत्वमिति यद्यपि श्रुत्यादिना अर्थनिश्चयदशायामुपक्रमोपसंहारे श्रुतश्रुत्यादेरपि प्रकरणनिश्चायकत्वं तथापि तत्र साक्षादन्यत्र परंपरयेति भेदः । प्रसङ्गात्पूर्व-मनुक्तत्वेनावश्यकत्वाच्चाह ॥ उपक्रमोपसंहारावपीति ॥ उपक्रमोपसंहारावपि उपक्रमो-पसंहाराभ्यामन्यत्र श्रुतश्रुत्यादिनार्थनिश्चये सति तस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यज्ञापकावित्यर्थः । यथा सर्वं वा अत्तीति तददितेरित्युक्तात्तुः सर्वात्तृत्वलिङ्गेन विष्णुत्वनिश्चयेसति नैवेह किं च नाग्र आसीदित्युपक्रमस्य अत्तुर्विष्णुत्वनिश्चायकत्वं यथा च सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इत्युक्त सर्वगतस्य ब्रह्मश्रुत्या विष्णुत्वनिश्चये सति स योतोऽश्रुत इत्युपसंहारस्य सर्वगतस्य विष्णुत्व-निश्चायकत्वम् ॥ अन्यथाप्रकरणेति ॥ यथा द्वेविद्येवेदितव्य इति विष्णूपक्रमस्यान्यमीशमित्यस्य विष्णुप्रकरणत्वनिश्चायकत्वम् । यथा च तद्विष्णोः परमं पदमिति विष्णूपसंहारस्य अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवमित्यादेर्विष्णुप्रकरणत्वनिश्चायकत्वम् ॥ समाख्यापीति ॥ यथा चक्षोः सूर्यो अजायतेति पुरुषसूक्तोक्तिसमाख्यानात्साक्षाद्विप्रतिपन्नवैश्वानरनिष्ठा चक्षुर्विश्वरूप इत्याद्युक्ति-वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिश्चयिका ॥ अन्यथेति ॥ यथापरोदिवापर एनापृथिव्यैतावतीमहिना संबभूवेत्यंभ्रणीसूक्तोक्तिसमाना अजस्य नाभाविति विप्रतिपन्नार्थे साक्षादश्रुता परोदिवापरएना पृथिव्यापरोदेवेभिरित्युक्तिः । ननु परोवरीयांनुद्गीथोनन्त इत्यादिलिङ्गस्य श्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्यावितिवाक्यस्य च विप्रतिपन्नार्थव्याप्यप्रतिपादकत्वाविशेषात्कथं लिङ्गवाक्यभाव इत्यत आह ॥ लिङ्गवाक्ययोरिति ॥ अनेकार्थप्रतिपादनमन्तरा व्याप्यप्रतिपादकत्वलिङ्गस्य साक्षात्त्वम् । तद्वारातत्प्रतिपादकत्वं वाक्यस्य साक्षात्त्वम् । यथा च लक्षणवाक्ये व्याप्यार्पकपदं लिङ्गम् । तदर्थकाणि लिङ्गानि निराकाङ्क्षापदानि वाक्यमिति विवक्षितमिति भावः । तदेवोदाहरणमुखेन क्रमेण दर्शयति ॥ गोत्रभिदमिति ॥ पर्वतभेत्तारमित्यर्थः । इन्द्रलिङ्गमिदम् ॥ प्रवक्षणा इति ॥

(वाक्यार्थमञ्जरी)

वज्री पर्वतानां प्रवक्षणाः पक्षान् अभिनत् बिभेदेत्यर्थः । इदमिन्द्रपरवाक्यम् । विष्णाववकाशत्वादिति ॥ प्राणनियामकत्वस्यान्तर्यामिनयन्यायेन सर्वनियामके हरौ युक्तत्वात् । मध्यम इति मध्यम शब्दस्योर्ध्वप्रत्यक् शब्दसहोक्तस्य मध्यदेशवाचित्वेन मध्यमोक्त्यभावेन मध्यदेशावस्थानस्य विष्णावपि सम्भवात् । सर्वदेवोपास्यत्वस्यापि सर्वजिज्ञासापरपर्यायस्य हरौ दहर न ये सिद्धत्वादिति भावः । श्रुत्यन्तरेण सम्राडित्यादिना । प्राणशब्दोपेतयोः सम्राडथेति श्रुत्योर्विष्णुपरत्वेपि वायुशब्दोपेतकुविदंगेति श्रुतेर्नविष्णुपरत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ वायुत्वमिति ॥ प्राणपदेनेति शेषः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॐ ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं हृद्यवकाशापेक्षया युज्यते । इतरप्राणिनामङ्गुष्ठाभावेऽपि मनुष्याधिकारत्वान्न विरोधः ॥ २५ ॥ इति वामनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सत्तर्कदीपावली

यदत्राङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणं सर्वव्यापकस्य वामनस्य तद्धटयति । हृदीत्यादिना । हृदयाकाशेंऽगुष्ठपरिमाणत्वेन मनुष्याणां वामनोपास्तिं विधातुमङ्गुष्ठपरिमाणत्वं वामनस्योक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते”

इति तस्य सर्वदेवोपास्यस्येशानस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं श्रूयते । न च विश्वव्याप्तस्य विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वं युज्यत इत्यत आह– ‘हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्’ । भाष्यं स्पष्टार्थम् । अस्मद्विवक्षितस्यार्थलेशस्य मुखतः प्रतीतेः स्पष्टत्वमुच्यते । न पुनस्सर्वेषां भाष्यार्थानां स्पष्टत्वं प्रतिज्ञायते । अपरिमितार्थत्वाद्भाष्यस्य । अत्रेशानस्य विषयत्वेऽप्ययमेव न्यायः ॥ इति वामनाधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

तथापि कथमीशानो विष्णुर्भवेत् । अङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तेः । न च विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वं युक्तम् । सर्वगतत्वात् । न च वक्तव्यं व्योमवत्सर्वगतस्याप्यणुत्वं प्रत्यपादीति । 'अङ्गुष्ठमात्रः' इति तन्मात्रत्वोक्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य तदक्षराणि व्याचष्टे ॥ हृदीति ॥ सर्वगतस्यापि विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिर्युक्ता । हृदि विद्यमानावकाशस्याङ्गुष्ठमात्रत्वेन तदपेक्षया भगवन्मूर्तिविशेषस्याभिव्यक्त्या तन्मात्रपरिमाणत्वादित्यर्थः । भिन्नेष्वपि स्थानैक्येनैक्योक्तिवद् हृदयाकाशस्याङ्गुष्ठमात्रत्वेन तत्सम्बन्धात्सर्वगतेऽपि हरावुपचारेणाङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिरिति वाऽर्थः । तुशब्दः परिच्छिन्नतयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वनिवृत्त्यर्थमेवार्थः । तथापि नाङ्गुष्ठमात्रत्वं विष्णोर्युक्तम् । तथाहि । किं तत्तदङ्गुष्ठमात्रत्वं वा । यत्किञ्चिदङ्गुष्ठमात्रत्वं वा । नाद्यः । पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावेन तदन्तर्गतविष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वायोगात् । न द्वितीयः । तत्कथनवैयर्थ्यादसम्भवाच्चेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ इतरेति ॥ युक्तं विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वम् । तत्तदङ्गुष्ठमात्रत्वाभ्युपगमेन विकल्पानवकाशात् । न च तत्पक्षोक्तविरोधः । मनुष्याणामेव वेदविद्योपासनाधिकारित्वेन तान्प्रत्येतद्विद्याप्रवृत्त्या पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावेऽपि विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिसम्भवादिति भावः । तुशब्दोऽपिशब्दार्थः । तस्मादीशानो विष्णुरेवेति स एव जिज्ञास्य इति सिद्धम् ॥ २५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

सर्वगतस्यापि'' इति ''इतरप्राणिनामङ्गुष्ठाभावेऽपि'' इति च भाष्यस्थापिपदार्थपरतयाऽपि तुशब्दं व्याख्याति तुशब्दोऽपिशब्दार्थ इति ॥

भावबोधः

तन्मात्रत्वोक्तेरिति ॥ नन्वत्र परिमाणार्थमात्रं च प्रत्ययोऽयम् । न त्ववधारणार्थो मात्रशब्दः । 'देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदि' इति स्मृतौ 'मित' इति परिमाणस्यैवोक्तेः अङ्गुष्ठपरिमाणत्वञ्च सर्वगतस्यापि व्योमवदवश्यं भवतीति पुनस्तद्दोषानिवृत्तिरिति चेत्, न; तथात्वे अङ्गुष्ठमात्रवाक्ये 'मध्ये' 'आत्मनि' इत्यस्य 'हृदी'यस्य च वैयर्थ्यापातात् ।

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अङ्गुष्ठश्च समाश्रितः'

इति श्रुत्यन्तरे चाङ्गुष्ठमात्रहृदयगतत्वेनाङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तेः । स्मृतावपि हृदीत्यादेरवैयर्थ्यायावधारणस्य विवक्षणीयत्वाच्च । पूर्वं मूर्तिविशेषस्य व्यक्त्यात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमभ्युपेत्याङ्गुष्ठ-

(भावबोधः)

मात्रत्वं मुख्यमित्युक्तम् । इदानीमङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिरौपचारिकीत्याह– भिन्नेष्वपीति । तत्कथनवैयर्थ्यादिति । अङ्गुष्ठव्यक्तिविशेषनिर्धारणं विना यत्किञ्चिदङ्गुष्ठमात्रत्वेनोपासनाय असम्भवात्तत्कथनं व्यर्थमित्यर्थः । असम्भवाच्चेति । पिपीलिकादिहृदयस्थेऽङ्गुष्ठमात्रसामान्यस्याप्यसम्भवादित्यर्थः । पूर्वं सौत्रः ''तु''शब्दो एवकारार्थो व्याख्यातः इदानीमङ्गुष्ठाभावेऽपीति भाष्यानुसारा''दपि''शब्दार्थतया व्याचष्टे– तुशब्दोऽपिशब्दार्थ इति । अनेन 'तु' शब्दः 'तथापि' इत्यर्थकस्य मनुष्यविकारत्वादित्युत्तरवाक्यशेषत्वमपीत्युक्तं भवति । अत्राद्ये– स्वपक्षसाधकोक्तिः द्वितीयः– बाधकोद्धार इति सूत्रक्रमः ॥ इति वामनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भावदीपः

॥ ॐ हृद्यपेक्षयातु ॐ ॥ २५ ॥ तथापीति ॥ प्राणव्यवस्थापकत्वादिलिङ्गविरोधाभावेऽपीत्यर्थः ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्येति ईशानस्यांगुष्ठमात्रत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ सर्वेति ॥ अदृश्यत्वनयेसर्वगतं सुसूक्ष्ममिति श्रवणेन तत्र सिद्धत्वात्सर्वगतत्वस्येत्यर्थः ॥ व्योमवदिति ॥ यद्यपि निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यत्र व्योमवत्सर्वगतस्याल्पदेशस्थितिरुक्ता न त्वणुत्वम् । अक्षरनये अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति गुणसूत्र एवाणुत्वमुक्तं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् । ब्रह्मेत्येवेत्यनुभाष्योक्तेः । तथाप्यणुपरिमाणस्यैवाल्पदेशस्थत्वं भवतीति भावेन वा महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदविदिति वैशेषिकनयानुभाष्ये व्योमदृष्टान्तेनैवेश्वरेऽणुत्वमहत्वयोः साधितत्वाद्वा व्योमवदणुत्वं प्रतिपादितमित्युक्तम् ॥ तन्मात्रत्वेति ॥ अवधारणार्थकमात्रपदेनांगुष्ठेतरपरिमाणराहित्योक्तिपूर्वम् अङ्गुष्ठपरिमाणत्वोक्तेरित्यर्थः । एतेन पूर्वस्मादभ्यधिकाशङ्का प्रदर्शिता । यद्यत्र मात्रशब्दो नावधारणार्थः किन्तु प्रमाणे द्वयसजिति परिमाणार्थो मात्रच् प्रत्ययः । तदा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट इति हृदयपदवैयर्थ्यमिति भावः । अधिकं चन्द्रिकायां बोध्यम् । एतेनैव वक्ष्यमाणलक्षणाबीजमुख्यार्थानुपपत्तिरुपन्यस्ताध्येया । सूत्रे हृदपेक्षयेत्यनुक्त्वा हृदीत्युक्तिः दहरनये प्रसिद्धेश्चेत्यत्रोक्तदिशाहृत्स्थाकाशस्थितत्वं विष्णोर्वक्तुमिति भावेन प्रवृत्तं हृद्यवकाशापेक्षयेति भाष्यं देहांगुष्ठमितो देहे जीवांगुष्ठमितो हृदि । जीवस्य स तु विज्ञेयो जीवाद्भेदेन मुक्तय इति काठकभाष्ये अङ्गुष्ठपरिमितत्वोक्त्यनुरोधेन मुख्यार्थपरतया तावद्व्याचष्टे ॥ हृदीति ॥ भगवन्मूर्तिविशेषस्य तन्मात्रपरिमाणत्वेन तादृशहृदयावकाशे व्यक्तत्वेनाङ्गुष्ठमात्रपरिमाणत्वोक्तिरित्यर्थः । शक्त्यात्मनाऽपरिमितपरिमाणस्यापि रूपविशेषेव्यक्त्यात्मनाऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणत्वोक्तिपरतया व्याख्यायेदानीम् ईश्वरे तन्मात्रपरिमाणाभावेऽपि

(भावदीपः)

उपचारात्तदुक्तिर्युक्तेत्यर्थान्तरपरतया व्याचष्टे ॥ भिन्नेष्विति ॥ यथा गावः सायं गोष्ठ एकीभवन्ति परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीत्यादौ स्थानगतैक्येन तद्गतेष्वैक्याभावेऽप्यैक्योक्तिस्तथेत्यर्थः । एतेनानन्दमयनये प्राणमयादेरन्यत्वान्तरत्वादिधर्माः कोशगता एव तद्गतभगवद्रूपेषूपचर्यन्त इति समाध्यन्तरमपि सूचितम् । तथा च न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमित्यधिकरणे भाष्ये अभेदेऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यत इति । वैश्वानरनयोदाहरणे श्रुतं प्रादेशमात्रत्वमप्यनेनैव समाहितं बोध्यम् । यत्तु एवमुपचरितार्थत्वे श्रुतेर्वर्ण्यमाने वेदवाक्यस्य तु वाचनिकार्थं विना नैवान्यो युज्यत इति कर्मनिर्णयोक्तिविरोध इति तन्न । "स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्ये चैक्यवाक्सम्यक् सावकाशा यथेष्टत" इति जिज्ञासानयानुव्याख्यानादौ भगवत्पादैरेव श्रुतेर्गौणार्थत्वोक्तेः । अत एव टीकायां स्थानैक्येनैक्योक्तिवदिति दृष्टान्तोक्तिः । कर्मनिर्णयवाक्यं तु तट्टीकायां सम्यग्व्याख्यातमिति भावः ॥ कथनेति ॥ अङ्गुष्ठवद्व्यक्तिविशेषनिर्धारणं विना यत्किञ्चिदंगुष्ठमात्रत्वेनोपासनायोगात्तत्कथनं व्यर्थमित्यर्थः ॥ असंभवाच्चेति ॥ पिपीलिकाहृदयस्थे अङ्गुष्ठमात्रसामान्यस्यैवाभावादित्यर्थः । सूत्रे भाष्ये च मनुष्यपदं मनुष्यमात्रपरामुपेत्यार्थमाह ॥ मनुष्याणामेवेति ॥ पूर्वं सौत्रस्तुशब्दो हृद्यपेक्षयेति भाष्यानुरोधादेवकारार्थो व्याख्यातः । इदानीम् अङ्गुष्ठाभावेऽपीति भाष्यानुरोधादपिशब्दार्थतया व्याचष्टे ॥ तुशब्दोऽपिशब्दार्थ इति ॥ सूत्रद्वयार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निरवकाशबलवद्वामनशब्दादंगुष्ठमात्रत्वादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । आद्येतिशब्दो हेत्वर्थः । यत्तु कश्चिदाह । प्रथमे सूत्रे ईशान इति पदाध्याहारदोषः । प्रमितपदवैयर्थ्यं च । द्वितीये हृच्छब्दस्य अवकाशलक्षणाप्रसङ्गः अङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यध्याहारप्रसङ्गश्चेति । तन्न । अपेक्षिताध्याहारस्य सूत्रे सर्वतान्त्रिकसिद्धत्वात् । त्वन्मतरीत्या प्रमित इत्यस्य पक्षत्वे पूर्वोत्तरावैरूप्याय प्रमितः शब्दादेवेति निर्देशापातात् । श्रुतिनिरवकाशत्वद्योतकतया प्रमितपदस्य सार्थक्योक्तेश्च । द्वितीये हृदपेक्षयेति वाच्ये हृद्यपेक्षयेति निर्देशादेव हृत्स्थावकाशापेक्षयेति लाभेन लक्षणानापत्तेः । त्वन्मते प्रमितपदास्वारस्याच्चेत्याद्यूह्यम् ॥ २५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॐ ॥ तथापीति ॥ प्राणव्यवस्थापकत्वादिलिङ्गाविरोधेपीत्यर्थः ॥ सर्वगतत्वादिति ॥ अदृश्यत्वाधिकरणे, नित्यं विभुं सर्वगतं, सुसूक्ष्ममितिपदेन महत्वोक्तेरिति भावः ॥ अर्भकौकस्त्वसूत्रेण अस्याः शङ्काया गतत्वमाशङ्क्य

(वाक्यार्थमुक्तावली)

निषेधति ॥ न च वक्तव्यमिति ॥ यद्यपि तत्र सर्वगतस्यपि व्योमदृष्टान्तेनाल्पस्थानगतत्वमुक्तम् ॥ नत्वणुत्वम् ॥ तथाप्यल्पस्थानस्थित्या, अणुत्वं लभ्यत इति भावेन अणुत्वं प्रतिपादितमित्युक्तम् ॥ अत एवानुव्याख्याने वैशेषिकाधिकरणे, ''महतोल्पत्वत्वमपि च व्योमवत्प्राहवेदवित्'' इत्युक्तम् अथवा अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तमित्यनेन गतार्थतां परिहरति न च वक्तव्यमिति ॥ अत्रव्योमवदिति सर्वगतत्वे दृष्टान्तः ॥ तथाच व्योमवत्सर्वगतस्यापि महत्वाविरोधेन, एषमात्मान्तर्हृदयेज्यायानिति श्रुत्युदाहरणपूर्वम् अचिंत्यशक्त्या हृद्गतभगवदंशस्यैवाणुत्वं प्रत्यपादीत्यर्थः ॥ तन्मात्रत्वोक्तेरिति ॥ यद्यप्यत्र नायं मात्रशब्दोऽवधारणार्थः किंतु परिणामे ॥ दघ्नच् मात्रच् इति परिमाणार्थोमात्रप्रत्ययः ॥ देहाङ्गुष्टमितोदेहे जीवांगुष्टमितोहृदि, इति स्मृतौ मित इति परिमाणस्यैवोक्तेः ॥ अङ्गुष्टपरिमाणत्वं च सर्वगतस्यापि, व्योमवत्सम्भवतीति पुनस्तदनिवृत्तिरिति शक्यते वक्तुम् ॥ तथापि अङ्गुष्टमात्रवाक्ये, मध्यआत्मनि हृदीतिस्मृतावपि, हृदीत्यादिश्रवणात्, तदनुसारेण मात्रपदस्यावधारणार्थकत्वस्य, विवक्षणीयत्वादियमुक्तिरूपपद्यत इति ज्ञेयम् ॥ भगवन्मूर्तिविशेषस्येति ॥ उपास्त्यर्थमिति शेषः ॥ तन्मात्रपरिमाणत्वात् तन्मात्रपरिमाणस्योपास्तिविषयत्वात् ॥ अथवा, उपास्तेः तन्मात्रपरिमाणविषयत्वादित्यर्थः ॥ तदुक्तं, सत्तर्कदीपावल्याम् ॥ हृदयाकाशोंगुष्ठपरिमाणत्वेन वामनोपास्तिं विदधातुमङ्गुष्टपरिमाणत्वं वामनश्रुत्योक्तमित्यर्थ इति ॥ केचित् शक्त्यात्मनाऽपरिमितापरिमाणस्यापि रूपविशेषस्य व्यक्त्यात्मनाङ्गुष्टपरिमाणोक्तिरिति भावमाहुः ॥ पूर्वमङ्गुष्टमात्रत्वं मुख्यमित्युक्तम् इदानीमङ्गुष्टमात्रत्वोक्तिरौपचारिकीत्याह ॥ भिन्नेष्वपीति ॥ यथा गावः, सायं गोष्ठएकीभवन्ति, परेऽव्ययेसर्वएकीभवन्तीत्यादौ स्थानैक्येन तद्गतेष्वैक्याभावेपि ऐक्योक्तिस्तथेत्यर्थः ॥ एतेन वैश्वानरनये श्रुतं प्रादेशमात्रत्वमपि समाहितं बोध्यम् ॥ नन्वीश्वरे कथं लक्षणा एतावृत्तयोलोके हरौ तु महारूढो योगश्चेति वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न ॥ तस्यमहायोगमहारूढ्योर्लोकेनावकाशः किंतु सत्यवृत्तीनामेव, हरौतु तदसाधारणपरमित्येवंपरत्वात् ॥

रूढियोगौविनाकश्चिन्नैवार्थोवेदगोभवेदिति, कर्मनिर्णय(टीकायाः) वाक्यस्य वैदिकपद रूढियोगौ विहाय केवलवृत्यन्तरनिषेधपरत्वात् ॥ अत एव, नस्थानतोपीत्यधिकरणभाष्ये अभेदेपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्याच्च युज्यत इत्यत्रैश्वर्यादचिंत्यशक्तिघटितविशेषविषयतया भेदव्यपदेशस्य मुख्यार्थत्वमविहायैव स्थानभेदादिति लक्षणोक्तेति ज्ञेयम् ॥ उक्तं च कर्मनिर्णयटीकायाम् अङ्गुष्टमात्रश्रुतिमेवोपादायेश्वरेलाक्षणिकार्थत्वम् ॥ अस्तु तर्हि ईश्वरे

(वाक्यार्थमुक्तावली)

गौणाद्यभावपरमेतदिति चेन्न ।। अङ्गुष्ठमात्रश्रुतेः सुषिरश्रुतेश्चेर एव लाक्षणिकत्वेनोक्तत्वात् ।। प्राज्ञवदिति ।। सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः गौणार्थत्वेन स्वीकृतत्वादिति ।। वैयर्थ्यादिति ।। अङ्गुष्ठव्यक्तिविशेषनिर्धारणं विना, यत्किञ्चिदंगुष्ठमात्रत्वेनोपासनायाः कर्तुमशक्यत्वेन वैयर्थ्यादित्यर्थः ।। असम्भवादिति ।। पिपीलिकाहृदयस्थे अङ्गुष्ठमात्रसामान्यस्याप्यसम्भवादित्यर्थः ।। सूत्रभाष्ययोः मनुष्यपदं तन्मात्रपरमित्याह ।। मनुष्याणामेवेति ।। जरितर्यादीनामुपास्त्यभावमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः ।। पूर्वं सौत्रस्तुशब्द एवार्थो व्याख्यातः इदानीमङ्गुष्ठाभावेपीति भाष्यानुसारादपिशब्दार्थतया व्याचष्टे तुशब्द इति ।। अनेन तुशब्दस्य तथापीत्यर्थकस्य मनुष्याधिकारत्वादित्युरक्तवाक्यशेषत्वमपीत्युक्तम् भवति ।। सूत्रेहृदीति निर्देशाद्योग्यतयाङ्गुष्ठमात्र इत्यन्वेति ।। तदित्यस्ति ।। तुशब्दोऽवधारणेऽप्यर्थेच ।। हृदीति सप्तमीनिर्देशात्तत्रस्थाकाश उच्यते ।। हृदि विद्यमानस्याङ्गुष्ठमात्रत्वेन तत्र तन्मात्रपरिमाणतया मूर्तिविशेषस्योपास्तिविषयत्वेन तदपेक्षयेति मुख्यार्थतया वा हृद्गताकाशस्याङ्गुष्ठमात्रत्वेन तदपेक्षयैव न स्वत इति तद्गते श्रुतेर्लाक्षणिकतया वा ब्रह्माख्यः पुरुषोऽङ्गुष्ठमात्र उच्यते ।। पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावात् कथं तद्धृद्गतस्य तत्वमित्यत उक्तं मनुष्येति ।। तु अपि ।। पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावेपि अङ्गुष्ठमात्रविद्याया मनुष्याधिकारत्वात् ।। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष इत्युक्तमित्यर्थः ।। अत्राद्ये स्वपक्षसाधकोक्तिः द्वितीये बाधकोद्धार इति सूत्रक्रमः ।। २५ ।।

तत्त्वसुबोधिनी

अङ्गुष्ठमात्र इतीति । मात्रपदेन अधिकपरिमाणराहित्यमुक्तं तच्च विष्णौ श्रुत्यादिविरुद्धमिति भावः । पूर्वं मूर्तिविशेषस्य व्यक्तात्मनोंगुष्ठमात्रत्वमभ्युपेत्य अङ्गुष्ठमात्रत्वं मुख्यमित्युक्तम् इदानीम् अङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिः औपचारिकीत्याह ।। भिन्नेष्वपीति । तत्कथनवैय्यर्थ्यादिति । अङ्गुष्ठव्यक्तिविशेषनिर्धारणं विना यत्किञ्चिदङ्गुष्ठमात्रत्वेन उपासकानाम् असम्भवात्कथनं व्यर्थमित्यर्थः । असम्भवाच्चेति । पिपीलिकाहृदयस्थे अङ्गुष्ठमात्रसामान्यस्यापि असम्भवादित्यर्थः । पूर्वं सौत्रस्तुशब्द एवकारार्थो व्याख्यातः इदानीम् अङ्गुष्ठाभावोपीति भाष्यानुसारात् अपिशब्दार्थतया व्याचष्टे । तुशब्दोऽपिशब्दार्थ इति । अनेन तुशब्दस्य तथापीत्यर्थकस्य मनुष्याधिकारत्वादित्युत्तरवाक्यशेषत्वमपीत्युक्तं भवति । अत्राद्ये स्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये बाधकोद्धारः । इति सूत्रक्रमः ।। ७ ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

प्रत्यपादि प्रतिपादितम् । ॐ हृद्यपेक्षयातु मनुष्याधिकारित्वात् ॐ ।। हृदयस्थाकाशापेक्षयैव ब्रह्माङ्गुष्ठपरिमितमुच्यते न तु स्वतः । पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावात्कथं तद्धृदयगतस्याङ्गुष्ठपरिमितत्व मित्यत आह ।। मनुष्याधिकारित्वादिति ।। पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावेपि अङ्गुष्ठमात्र इति विद्यायां मनुष्याधिकारत्वादङ्गुष्ठमात्र इति युक्तमित्यर्थः । पूर्वं मूर्तिविशेषस्य व्यक्त्यात्मनोङ्गुष्ठ-मात्रत्वमभ्युपेत्याङ्गुष्ठमात्रत्वं मुख्य इत्युक्तम् । इदानीमङ्गुष्ठमात्रोक्तिरौपचारिकीत्याह ।। भिन्नेष्वपीति ।। सायंगोष्ठे सर्व एकीभवन्तीत्यादावित्यर्थः । न चैवं श्रुतेरुपचरितार्थवर्णने वेदवाक्यस्य वाचनिकार्थं विनानैवान्यो युज्यत इति कर्मनिर्णय वाक्यविरोध इति वाच्यम् । स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि सादृश्येचैक्यवाक् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः इत्यनुवाख्याने भगवत्पादैरेव श्रुतेर्गौणार्थत्वोक्तेः कर्मनिर्णयवाक्यं तु तट्टीकायामेव सम्यग्व्याख्यातमिति भावः ।। कथनवैयर्थ्यादिति ।। अङ्गुष्ठव्यक्तिविशेषनिर्धारणं विना यत्किञ्चिदङ्गुष्ठामात्रत्वे नोपासनायाः असम्भवात्कथनं व्यर्थमित्यर्थः ।। असम्भवाच्चेति ।। पिपीलिकाहृदयस्थेऽङ्गुष्ठमात्रत्वसामान्यस्यैवासम्भवादित्यर्थः । पूर्वं सौत्रस्तुशब्दो हृद्यवका-शापेक्षयेति भाष्यानुसारादेवार्थोव्याख्यातः । इदानीमङ्गुष्ठाभावेपीति भाष्यानुसारादप्यर्थतयापि व्याचष्टे ।। तुशब्द इति ।।

सूत्रभाष्यम्

८. देवताधिकरणम्

मनुष्याणामेव वेदविद्या(याम)धिकार इत्युक्तम् । तिर्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्व-विशेषणमुक्तं, न तु देवाद्यपेक्षयेत्याह–

।। ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ ।। २६ ।।

तदुपरि मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरि । सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादि-भावात् । तिर्यगादीनां तदभावादभावः । तेषामपि यत्र विशिष्टबुद्ध्यादि-भावस्तत्राविरोधः । निषेधाभावात् । दृश्यन्ते हि जरितार्यादयः ।। २६ ।।

सत्तर्कदीपावली

अत्र मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽप्यर्थित्वसामर्थ्यादिमत्वेन देवादीनां वेदोक्त ब्रह्मोपासनाधिकारसम्भवान्मध्ये वामनमासीनमित्यादिश्रुत्युक्तत्वाच्च नात्राधिकारस्तेषां वार्यः । इदानींतनदेवानामुत्पत्तिमत्वादुत्पत्तेः प्राक् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिशास्त्रं कथं तानधिकरोति कथं च तदुद्देशेन हविर्दानं तदानीमिति नाशङ्कनीयम् । यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इति पूर्वमपि देवतान्तरसद्भावश्रुतिविरोधात् । तदाह मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरीत्यस्य देवादिपदयोग्यानां मनुष्यादीनां तत्तत्साधनानुष्ठानेन देवादिपदप्राप्तेः उपर्यपि वेदोक्तब्रह्मोपासनाधिकारोऽस्तीत्यर्थः । तिर्यगादीनामित्यत्रादिशब्देन स्थावरग्रहणम् । दृश्यन्ते हि जातिस्मरणयोगात्सूक्तद्रष्टृत्वेन भारतादिषु जरितार्यादयः पक्षिणः । अतो मनुष्येभ्योऽन्योऽपि वेदोक्तब्रह्मोपासनाधिकारिदेवताङ्गीकारो न घटते । वेदानां नित्यत्वाद्देवानां विनाशित्वात् ।

तत्त्वप्रदीपिका

अथेदानीं प्रसङ्गादधिकारचिन्ता क्रियते । तिर्यगादिव्यावृत्त्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तम् । न तु देवादिव्यावृत्त्यपेक्षयाऽपीति मन्तव्यम् । न ह्यत्र मनुष्यशब्देन मनुष्यमात्रविवक्षा । मर्त्योत्तमानामपि साधकानां मननादिशीलानां मनुष्यत्वात् । अत एव हि तदुपरीति सूत्रपदं मनुष्यत्वादुपरीति व्याचष्टे । 'तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात्' । साधकानां सताम् इन्द्रादिपदयोग्यानां स्वपदप्राप्तिकारणभूतविद्याकर्मसामग्रीयोगेन तत्तत्पदप्राप्तेरुपरितनकालेऽपि वेदविद्यायामधिकरोऽस्तीति भगवान्बादरायणो वक्ति । तदधिकारसन्देहापोहातितात्पर्यज्ञापनार्थमधिकाराधिक्यज्ञप्तिदार्ढ्यार्थं च बादरायणः स्वयमेव वक्तीत्याह ॥ ननु नैवं भाष्यकार आह । सत्यम् । अनुक्तोऽपि तदभिप्रायो वर्ण्यते । सूत्रसिद्धं हि बादरायणपदम् । ''यत्रानवसरोऽन्यत्र'त्युक्तन्यायसिद्धं वक्तिपदम् । नहि महतामतिस्पष्टार्थव्याख्यानचापलशीलता भवति । सर्वत्र चानुसन्धेयोऽयं न्यायः, यत्र सूत्रपदानि मुखतः सिद्धार्थानि । तिर्यगादीनां तेषामपीत्यादिरपिपदव्याख्या । तेषां मध्येऽपि येषु विशिष्टबुद्धिवागादिभावस्तेष्वविरोधो विशेषलक्षणभावे निषेधाभावात् । दृश्यन्ते हि जरितार्यादयस्तिर्यञ्चोऽपि ''अयमग्ने जरिता'' इत्यादिसूक्तद्रष्टारः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र देवानां ब्रह्मविद्याऽधिकारसमर्थनादस्ति शास्त्रसङ्गतिः । प्रासङ्गिकत्वान्नाध्यायादिसङ्गतिर्गवेषणीया । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयसंशयतद्बीजानि सूचयति ॥ मनुष्याणामिति ॥

(तत्त्वप्रकाशिका)
''मनुष्याधिकारत्वात्'' इति मनुष्याणामेव वेदविद्याधिकार इत्युक्तम् । स च यदि न देवानां स्यात्तदा 'विश्वेदेवा उपासते' इत्यादि श्रुत्यप्रामाण्यं प्रसज्येत इत्यवश्यं विचार्यः । स वेदविद्याधिकारो विषयः । देवानामस्ति न वेति सन्देहः । मनुष्याणामेवेत्युक्तिर्विश्वेदेवा उपासत इति श्रुतिश्च सन्देहबीजमिति भावः । न च श्रुत्युक्त्योरसाम्यादसन्देहबीजत्वम् । उक्तेरप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिमूलत्वात् । न देवानां वेदविद्याधिकार इति पूर्वः पक्षः । तथाहि । किं देवा अनादिनित्या उत विद्यादिना पदप्राप्तिमुक्तिमन्तः । आद्ये न वेदविद्याधिकारः । अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायात् । तेषां चार्थित्वाभावात् । न ह्यनादितः प्राप्तपदानां मोक्षशून्यानां च विद्याभिः प्रयोजनमस्ति येनार्थिता स्यात् । न द्वितीयः । अमराणां मुक्त्याद्यङ्गीकारे कर्मादिविरोधापातात् । अतो देवानां वेदविद्याधिकाराभावान्न तदुपास्यत्वलिङ्गं विष्णोः सम्भवति । अथ सन्देहबीजं विघटयन् सिद्धान्तयितुं सूत्रमवतारयति ।। तिर्यगादीति ।। मनुष्यपदं विशिष्टबुद्ध्यादि रहिततिर्यगादिव्यावृत्त्यर्थं प्रयुक्तं न तु देवतादिव्यावृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य देवानामधिकारमाहाऽऽचार्यो बादरायण इत्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे ।। तदिति ।। देवानामपि वेदविद्याधिकारो विद्यत एव । विशिष्टबुद्ध्यादेरधिकारोपयोगिनो देवेषु विद्यमानत्वेन तेषामधिकारसम्भवात् । न चोक्तप्रकारेण देवानामर्थित्वाभावात्सामर्थ्यविद्वत्तासत्त्वेऽप्यधिकाराभाव इति वाच्यम् । विद्याकर्मभ्यां योग्यमनुष्याणां देवादित्वप्राप्त्यभ्युपगमेन विद्याभिस्तेषां मोक्षसिद्धेरिति भगवान् बादरायणो मन्यत इत्यर्थः । विप्रतिपत्तिसूचनाय बादरायणपदम् । न देवा वेदविद्याधिकारिणोऽमनुष्यत्वात्तिर्यगादिवदित्यत आह ।। तिर्यगादीनामिति ।। न तिर्यगादीनाममनुष्यत्वप्रयुक्तोऽधिकाराभावोऽपि तु विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यनिबन्धन एव । तथा च विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यं व्यावर्तमानं पक्षात्स्वव्याप्यमधिकाराभावं च व्यावर्तयतीति भावः । विशिष्टबुद्ध्यादिमतामपि तिरश्चां न वेदविद्याधिकार इति व्याप्तिविधुरोऽयमुपाधिरित्यत आह ।। तेषामिति ।। अविरोधोऽधिकाराङ्गीकारेऽपीति शेषः । कथं तिरश्चां वेदविद्याधिकाराविरोध इति चेत् । किं निषेधात्तिरश्चामधिकारायोगोऽदर्शनाद्वा । आद्यं दूषयति ।। निषेधेति ।। अनेन निषेधराहित्ये सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमधिकारे प्रयोजकमिति सूचितं भवति । तेन शूद्रादौ व्यभिचारपरिहारः । द्वितीयं निराह ।। दृश्यन्ते हीति ।। वेदाधिकारितयेति शेषः । अनेनैव स्वप्रयुक्तानुमानस्य मनुष्यत्वोपाधिरप्यपोढो भवति ।। २६ ।।

गुर्वर्थदीपिका

योग्यमनुष्याणामित्यत्र देवतापदयोग्यानां कर्मवशान्मनुष्यजन्मसु जातानामित्यर्थः विप्रतिपत्तिसूचनायेत्यत्र जैमिनिः प्रकारान्तरेण वक्ष्यतीति विप्रतिपत्तिसूचनाय बादरायण-

(गुर्वर्थदीपिका)
पदमित्यर्थः । विविधा प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः न तु विरुद्धा प्रतिपत्तिः । व्यासजैमिनिमतयोर्विरोधाभावात् । दैवतानि प्रथमानि मुख्यानि धर्माणि लोकधारकाणि आसन्नित्यस्य प्रतिपदव्याख्यानम् ।

भावबोधः

ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ ॥ २६ ॥ प्रासङ्गिकत्वादिति । मनुष्याधिकरत्वादित्यनेन देवाद्यधिकारादेः स्मारितत्वादिति भावः । ननु स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गसङ्गतिः । तथापि कथमस्य उपेक्षानर्हत्वमित्यतस्तत्प्रदर्शनपरत्वेन मनुष्याणामेवेति भाष्यं व्याचष्टे– मनुष्याधिकारत्वादिति । यद्यपि तृतीयाध्याये 'असार्वत्रिकी' इत्यादावपरोक्षज्ञाने देवादीनामधिकारसदसद्भावचिन्तावदियमपि चिन्ता तत्रैव कर्तव्या । तथापि पूर्वाधिकरणस्थमनुष्यग्रहणस्य विशिष्टबुद्ध्यादिहीनतिर्यगाद्येव व्यावर्त्यम्; न तु देवादीत्यनेन रूपेणेयं चिन्ता न तृतीये सङ्गता । किन्त्वत्रैव । यथा 'भोक्त्रापत्तेः' इति मुक्तेशयोर्भेदसमर्थनं फलविचाररूपेण चतुर्थसङ्गतमपि युक्तिविरोधपरिहाररूपेण द्वितीये सङ्गतं तद्वदिति भावः । ''उपासत'' इत्यादीति 'आदि'पदेन 'तं भूतिरिति देवा उपासञ्चिक्रिरे' इत्यादिग्रहणम् । देवानामिति । अत्र देवानां ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्त्युतास्तीति चिन्ता । तदर्थं वेदविद्याधिकारप्रयोजकं किं मनुष्यत्वमुत विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमिति । तदर्थं विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वस्याधिकारप्रयोजकत्वेऽपि देवानां किं मोक्षाद्यर्थिता न युक्ता उतयुक्तेति । तदर्थं ब्रह्मादिदेवतापदस्याद्यन्तवत्त्वे पूर्वोत्तरकालयोर्देवतोद्देशेन क्रियमाणस्य कर्मणो वैयर्थ्यरूपो देवतासत्त्वप्रतिपादकवेदाप्रामाण्यरूपविरोधः प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति । तदर्थं देवाः किमेकैकव्यक्तिकाः किं वानाद्यन्तकालेषु प्रवाहतोऽनेकव्यक्तिका इति । तदर्थमनेकव्यक्तिकत्वेऽपि देवतापदस्थानां प्रतिकल्पं किं भिन्नभिन्ननामरूपवत्त्वमुत सर्वेषु कल्पेषु समाननामरूपवत्त्वमेवेति । तदर्थं समाननामरूपविशिष्टदेवतापदस्यानादिनित्यत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । मनुष्याणामेवेत्युक्तिरिति । पूर्वाधिकरणे सूत्रभाष्ययोर्मनुष्याधिकारत्वादित्यत्र बुद्ध्यादिविवेकेन मनुष्याणामेवाधिकारित्वादित्यभिप्रेतम् । अन्यथा तथापि नाङ्गुष्ठमात्रत्वं विष्णोरिति शङ्कापरिहारत्वं न स्यात् । अत एवात्र भाष्ये मनुष्याणामेवेत्युक्तमिति भावः । अत एव पूर्वाधिकरणे टीकायां मनुष्याणामेव वेदविद्योपासनेत्युक्तम् । न तदुपास्यत्वलिङ्गं विष्णोः सम्भवतीति । तथा च पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षप्रापकलिङ्गस्य विष्णाववकाशोक्तिर्न सम्भवतीति भावः । ''दैवतैरपि ज्ञेयो न वेदैरि''ति

(भावबोधः)

संक्षेपोऽप्यधिकरणतात्पर्यप्रदर्शनपरः, न फलितलिङ्गसमन्वयप्रदर्शनपर इति ज्ञातव्यम् । सन्देहबीजं विघटयन्निति । तिर्यगाद्यपेक्षयैवेत्यादिभाष्येण मनुष्याणामेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरैवकारव्यावर्त्यविवेककथनेन सावधारणोक्तेर्देवानामधिकाराभावरूपशङ्काद्युपस्थापकत्वाभावोक्तेरिति भावः । तिर्यगाद्यपेक्षयेति भाष्यार्थस्य सूत्रे कण्ठतोऽनुक्तेराह– मनुष्यपदमिति । अत एवोक्तमभिप्रेत्येति । विद्याभिस्तेषां मोक्षसिद्धेरिति । देवादिपदस्य सादित्वाभ्युपगमे अर्थात् सान्तत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वादिति भावः । 'मध्वादिषु' इति, वक्ष्यमाणभाष्याभिप्रायेणोक्तम्– विप्रतिपत्तिसूचनायेति । व्यभिचारपरिहार इति । शूद्रादावधिकाराभावरूपसाध्यस्य सत्त्वेऽपि विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावरूपोपाधेरपि निषेधविषयशूद्रादौ सत्त्वेन न व्यभिचार इत्यर्थः । वेदाधिकारितयेति शेष इति ।

''एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यत्तच्छृणु नराधिप ॥''

इत्यादिभारतवचनैर्जरितारिसारिसृकस्तम्बमित्रद्रोणाख्यानां चतुर्णां पक्षिणाम् ''अयमग्ने जरिता'' इत्याग्नेयसूक्तेनाग्निस्तावकत्वेन तन्मन्त्रद्रष्टृत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । अनेनैव स्वप्रयुक्तानुमानस्येति । मनुष्यादीनां जरितार्यादीनां वेदविद्याधिकारप्रदर्शनेनैव 'सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादि' इति स्वप्रयुक्तस्य देवा विद्याधिकारिणो निषेधरहितत्वे सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाद्योग्यत्रैवर्णिकवदित्यनुमानस्येत्यर्थः । उपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भावः ।

भावदीपः

॥ ॐ तदुपर्यपि ॐ ॥ २६ ॥ अधिकारेति ॥ योग्यतेत्यर्थः ॥ प्रासङ्गिकत्वादिति ॥ मनुष्येत्युक्त्या तिर्यगादिवद्देवानामपि नेति प्रसक्तस्य निवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । ''अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितावित्य''नुभाष्योक्तेरिति भावः ॥ नाध्यायादीति ॥ साक्षादिति भावः । फलतस्तस्य सत्त्वात् । सङ्गतिपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ मनुष्येति ॥ मनुष्यपदस्य मनुष्यमात्रपरत्वेन व्याख्यानादाह ॥ मनुष्याणामेवेति ॥ तिर्यगादीत्यादेस्तात्पर्यं स चेति ॥ श्रुतीति ॥ एतेनास्य पूर्वेणाक्षेपिकी सङ्गतिर्दर्शिता । तदुपरीति सौत्रोक्तिसूचितसादित्वव्यावर्त्ययुक्तिं वक्तुं विकल्पयति ॥ किमिति ॥ विद्यादिना विद्याकर्मभ्याम् । विरोधः

(भावदीपः)

कर्मणीति सूत्रभाष्योक्तमाह ॥ अमराणामिति ॥ मुक्तीति ॥ पदप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । क्वचिन्मुक्त्यादीत्येव पाठः । इन्द्रादिपदप्राप्तेः पूर्वं पश्चाच्चेन्द्रादिदेवताभावेन तदुद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकयागायोगादित्यर्थः । वक्ष्यमाणशब्दविरोध आदिपदार्थः । अमराणामित्युक्त्या तेषां मरणवर्जितत्वप्रसिद्धेर्मुक्त्यङ्गीकारोऽनुचित इति सूचयति । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ अनित्यत्वे कर्मादिविरोधेनानादिनित्यत्वाङ्गीकारेऽर्थित्वादेरसंभवादित्यर्थः ॥ न तदुपास्यत्वलिङ्गं विष्णोस्संभवतीति ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ श्रुत्यप्रामाण्यापत्तेरुक्तत्वादिति भावः । लिङ्गपदोक्त्या न प्रासङ्गिकत्वमेव किं तर्हि अत्र देवानामधिकारसिद्धौ तदुपास्यत्वरूपलिङ्गसमन्वयस्यापि सिद्ध्या अन्तर्नयवैश्वानरनययोरिव फलतोऽध्यायपादसङ्गतिरप्यस्तीति सूचितम् । प्रसङ्गादेव चिन्तितावित्यनुभाष्योक्तिः तमेव समन्वयं प्रकटयति समस्तेनाध्यायेन प्रायेणेत्येतद्भाष्योक्तिश्च साक्षात्समन्वयानुक्त्यभिप्रायेति भावः ॥ छ ॥ अथ देवानामधिकारसद्भावरूपमर्थान्तरं साधयितुमित्यथशब्दस्य प्रकृतादनधिकारादर्थान्तरपरत्वमर्थः । मनुष्याधिकारेत्युक्तिरूपसंशयबीजविघटनप्रकारमेव भाष्यव्याख्यानेन व्यनक्ति ॥ मनुष्येति ॥ ननु मनुष्येत्युक्त्या तद्भिन्नामनुष्यमात्रव्यावृत्तिप्रतीतेः कथं तिर्यगित्युक्तिरित्यतः सूत्रे मनुष्यत्वं व्यावर्तकत्वेन न विवक्षितं किन्तु विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेव विवक्षितमिति भावेनोक्तम् ॥ विशिष्टबुद्धीति ॥ यद्वा तिर्यगाद्यपेक्षयेत्युक्तिः तेषामपीत्यग्रेतनवाक्यविरुद्धेत्यत उक्तम् ॥ विशिष्टेति ॥ न सर्वतिर्यगाद्यपेक्षयेत्यर्थः । पूर्वस्मादबुद्ध्या विभागेनाधिकारपदमनुवर्त्य संभवति तेषामिति भाष्यार्थमाह ॥ देवानामिति ॥ विशिष्टेत्यादिभाष्यं व्याकुर्वन् तेषां संभवतीत्येतद्धेतुगर्भतयाऽपि व्याचष्टे ॥ विशिष्टेति ॥ तदुपरीत्यादि भाष्यं शङ्कानिरासकतया व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ न हि अनादित इत्यादिनोक्तेत्यर्थः ॥ योग्येति ॥ देवतापदयोग्यानां मनुष्यत्वेन भूमौ जातानामित्यर्थः ॥ मोक्षेति ॥ विद्याकर्मभ्यां देवत्वप्राप्त्युक्त्या सादित्वस्य तद्व्याप्तसांतत्वस्यापि लब्धत्वादिति भावः ॥ विप्रतिपत्तीति ॥ अनधिकारं जैमिनिरित्यनेनेत्यर्थः । देवानामधिकारो विद्यते विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात् सम्मतवदिति स्वप्रयुक्तानुमाने प्रतिपक्षमाशङ्कते न देवा इति ॥ अपि तु विशिष्टेति ॥ प्रतिपक्षे प्रतिपक्षान्तरवत् उपाधिरपि न वाच्य इति कस्यचिदुक्तिर्नादर्तव्या । हेतोर्व्यभिचारव्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयेण (द्ध्याद्याशयेन) तदुक्तिसंभवादिति भावः ॥ अयमुपाधिरिति ॥ विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूपः । ॥ तेन शूद्रादाविति ॥ संभवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभावादित्यत्र स्वप्रयुक्तविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वरूपहेतोर्वा प्रतिपक्षानुमानेऽभिहितविशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूपोपाधेर्वेत्यर्थः । शूद्रादेश्चाग्रे निषिद्धत्वं व्यक्तमित्यनिषिद्धत्वे

(भावदीपः)

सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाभावरूपोपाधेः तत्रापि सत्त्वेन न व्यभिचार इति भावः ॥ वेदाधिकारितयेति ॥ खाण्डववनस्थानां जरितारिसारिसृकस्तंबमित्रद्रोणाख्यानां चतुर्णां पक्षिण समातृकाणां कृत्स्नवनं परिलेलिहानेन वह्निना स्वदाहप्रसक्तौ भ्रातृभिःप्रार्थितो जरितारिरग्निमयमग्रे जरितेत्यादिमन्त्रैः स्तुत्वा प्रीतेनाग्निना तान्मोचयामासेति । एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् । तुष्टाव प्रांजलिर्भूत्वा यत्तच्छृणुनराधिपेत्यादिना भारते प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ अनेनैवेति ॥ जरितार्यादयोऽधिकारितया दृश्यन्त इति वचनेनैवेत्यर्थः । साध्याव्यापकत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ ॥ शास्त्रसङ्गतिरिति ॥ विश्वेदेवा उपासत इति श्रुत्यर्थभूतदेवोपास्यत्वरूपब्रह्मगुणनिर्णयाङ्गन्यायानुसन्धानस्यात्र क्रियमाणत्वादिति भावः ॥ यथोक्तं दैवतैरपि ज्ञेय इति ॥ प्रासङ्गिकत्वादिति ॥ मनुष्येत्युक्त्यातिर्यगादिवद्देवानामपि नेति स्मारितस्य देवाधिकाराभावस्यावश्यं निरसनीयत्वेनोपेक्षानर्हत्वात् ॥ स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूप-प्रसङ्गप्राप्तत्वान्नाध्यायपादान्तर्भावसङ्गतिर्गवेषणीयेत्यर्थः ॥ उपेक्षानर्हत्वमेव प्रकटयितुं भाष्य-मवतारयति श्रुत्यादीति ॥ मनुष्याणामेवेति ॥ मनुष्याधिकारेत्यत्र अधिकारावच्छेदकत्वेन मनुष्यत्वविशेषणस्योपात्तत्वात् ॥ तस्य चेतरव्यावर्तकत्वादवधारणं लभ्यते ॥ अत एव भाष्ये मनुष्यत्वविशेषणमिति वक्ष्यतीति भावः ॥ भावबोधेतु, एवार्थकतुशब्दस्य बुध्याविवेकेनान्वये मनुष्याणामेवेति लभ्यत इत्युक्तम् ॥ श्रुत्याप्रामाण्यमिति ॥ ननु श्रुत्यप्रामाण्यनिरासो द्वितीये सङ्गतः ॥ अधिकरणद्वयेक्रियमाणाधिकारचिन्ता चासार्वत्रिकीत्यादौ तृतीये सङ्गता कथमत्र तद्विचार इति चेत् प्रासङ्गिकत्वस्योक्तत्वात् ॥ यथोक्तम्, अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेवचिन्तितौ इति, नात्र श्रुत्यप्रामाण्यनिरासे, देवाधिकारसमर्थने, देवोद्देश्यतात्पर्यं किं तु मनुष्याणामेवाधिकार इत्युक्ते मनुष्यत्वविशेषणेन, विशिष्टबुध्यादिहीनतिर्यगाद्येव व्यावर्त्यं न तु देवादि, नापिशूद्रादिसङ्ग्राह्यम् ॥ तथात्वे विश्वेदेवा उपासते, श्रवणे त्रपुजत्रुभ्यां श्रोत्रपूरण-मित्यादि श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥ न च तदुचितम् ॥ तथात्वे पूर्वाधिकरणे, सर्वदेवोपा-स्यत्वलिङ्गस्य, पूर्वपक्षप्रापकस्य, सिद्धान्तसावकाशत्वकथनं नस्यादित्येवं रूपेणचिन्तायाः प्रसङ्गप्राप्ताया अत्रैव कर्तव्यत्वेन द्वितीयतृतीययोरकर्तव्यत्वात् ॥ यथा भोक्त्रापत्तेरिति मुक्तेशयो-र्भेदसमर्थनं फलचिन्तारूपेण चतुर्थसङ्गतमपि युक्तिविरोधपरिहाररूपेण द्वितीये सङ्गतं तद्वदिति

(वाक्यार्थमुक्तावली)

भावः ॥ अस्तिनवेति सन्देह इति ॥ अत्रकिं देवानां ब्रह्मविद्याधिकारो नास्त्युतास्तीति चिन्ता ॥ तदर्थं मोक्षार्थिता नास्त्युतास्तीति, तदर्थं तत्तत्पदविशिष्टाः देवाः किमनादिनित्याः उताद्यन्तवन्त इति ॥ तदर्थं किमाद्यन्तवतां कर्मशब्दो विरुद्धोनवेति ॥ तदुपरीति-सूचितसादित्वव्यावर्त्ययुक्तिं वक्तुं विकल्पकोटिमुत्थापयति, किमिति ॥ विरोधःकर्मणि, शब्द इतीति सूत्रोक्तपूर्वपक्षं वक्तुं कोटिमुत्थापयति । उतविद्यादि नेति ॥ आदिपदेन कर्मगृह्यते ॥ अर्थित्वाभावादिति ॥ कथं तदभाव इत्यतः पदे वा मोक्षेवेति विकल्पं हृदिनिधायदूषयति न हीति ॥ मुक्त्यादीत्यादिपदेन पदप्राप्तिर्गृह्यते कर्मादीत्यादिपदेन शब्दविरोध उच्यते ॥ अमराणां मुक्तिरिति स्वव्याहतिश्च ॥ न तदुपास्यत्वलिङ्गमिति ॥ यत्पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षसाधकतयोक्तं लिङ्गं विष्णौ सावकाशमित्युक्तं न तद्युक्तमिति ॥ पूर्वाधिकरणाक्षेपः पूर्वपक्षफलमिति भावः ॥ ननु विश्वेदेवा उपासत इत्येतद्विषयी कृत्यदेवाधिकारसमर्थनद्वारा देवोपास्यत्वलिङ्गसमन्वय एवक्रियत इति किं नस्यात् ॥ दैवतैरपि ज्ञेयइति संक्षेपभाष्योक्तेरिति चेत् ॥ अत्रहि चन्द्रिकायां, नाध्यायादिसङ्गतिर्गवेषणीयेति ॥ मुख्यतोविद्याधिकारे न साक्षादध्यायसङ्गतिर्गवेषणीयेत्यर्थः ॥ प्रासङ्गिकसङ्गतेस्तत्रापि सद्भावात् ॥ फलतो देवतोपास्यत्वलिङ्गसमन्वये, साक्षात्सङ्गतेरपि सत्वाच्चेत्युक्तम् ॥ अतस्तेषां पक्षे लिङ्गसमन्वयपरमिदमधिकरणम् ॥ अन्तर्नयेफलतो नाम्न इव, वैश्वानरनये लिङ्गानामिव फलतोत्रापि लिङ्गसमन्वयोपीष्ट एवेति ॥ भावबोधेतु, दैवतैरपिज्ञेय इति संक्षेपीतिअधिकरण तात्पर्यार्थप्रदर्शनपरः ॥ न फलितलिङ्गप्रदर्शनपर इति ज्ञातव्यमित्युक्तम् ॥ तेषामयमाशयः ॥ लिङ्गसमन्वयाभिप्राये लिङ्गस्योभयत्र प्रसिद्धिर्वक्तव्या ॥ पूर्वपक्षिणाचान्यस्यैव तल्लिङ्गमिति वक्तव्यम् ॥ न च तदिह सम्भवति ॥ देवानामनिधिकारेण कुत्रापि देवतोपास्य त्वस्यात्र निषेधात् ॥ ततश्च समन्वयस्यात्रप्रसिध्यादि मुखेनैवात्राध्याये करणात् नाध्याय-पादसङ्गतिः फलतोपि ॥ अत एव तमेव समन्वयं प्रकटयति, समस्तेनाध्यायेन प्रायेण, प्रसङ्गादेव चिन्तितावित्यवधारणपूर्वभाष्यप्रवत्तिरिति ॥ अथसन्देहबीजं विघटयति ॥ तदविघटने सूत्रकारेण, मनुष्याणामेव वेदविद्याधिकार इति पूर्वमुक्तत्वेन देवानामधिकार प्रतिपाद-कसिद्धान्तसूत्रस्य स्वव्याहतत्वप्रसङ्गात् ।

न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेवयोमृत इति न्यायविषयतापातेन सन्देहबीजविघटनस्याव-सरप्राप्तत्वादिति भावः ॥ अत एवाथशब्दः ॥ अथैवं सन्देह बीजविधानावसरप्राप्तौ सत्यमिति मनुष्याधिकारेत्युक्तिरूपसंशयबीजविधानप्रकारमेव भाष्यव्याख्यानेन व्यनक्ति मनुष्येति ॥ ननु, मनुष्याधिकारत्वादिति सूत्रे, मनुष्यत्वं ह्यधिकारिविशेषणमुक्तम् ॥ विशेषणं च मनुष्यव्यावर्तकम्

(वाक्यार्थमुक्तावली)

॥ तथाच तिरश्चामिव, देवानामपि व्यावर्त्यत्वात् कथं नं तु देवाद्यपेक्षयेति वचनमित्यतः मनुष्यत्वरूपसामान्यं न व्यावर्तकत्वेन विवक्षितम् ॥ किं तु मनुष्यगतं, यद्विशिष्टबुध्यादिमत्वं, तदेव व्यावर्तकत्वेन विवक्षितमित्याशयेनोक्तं विशिष्टबुध्यादीति ॥ मनुष्यगतविशिष्टबुध्यादिमत्वबोधकं मनुष्यपदमित्यर्थः ॥ यद्वा तिर्यगाद्यपेक्षयेत्युक्तं, तेषामपीति ॥ तिर्यञ्चामप्यधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत उक्तं विशिष्टेति ॥ न सर्वतिर्यगाद्यपेक्षयेत्यर्थः ॥ बुध्यादीत्यादिपदेनेंद्रियपाटवाद्यपिग्राह्यम् ॥ तिर्यगादीत्यादिपदेन स्थावरग्रहणमिति सत्तर्कदीपावल्याम् ॥ देवादीत्यादिपदेनोपदेवऋष्यादिग्रहणम् ॥ पूर्वसूत्राद्बुध्याविवेकेनाधिकारपदमनुवर्त्य सूत्रभाष्यार्थमाह ॥ देवादीनमपीत्यादिना ॥ मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपर्यपीत्यस्य तात्पर्यं देवानामपीति ॥ सूत्रे सम्भवादित्यस्य विशिष्टबुध्यादेः संभवात्ततश्चाधिकारस्य च संभवादित्यर्थद्वयमभिप्रेत्य सम्भवतिहितेषामित्यादिभाष्यं प्रवृत्तम् ॥ तस्य च तेषामधिकारोपयोगिविशिष्टबुध्यादिभावात् तेषामधिकारः सम्भवतीति स्यात् तस्मादस्त्येवाधिकार इत्यादिसूत्रे देवानामित्यनुक्त्वा तदुपरीत्युक्तेर्भावं वक्तुं तद्व्यावर्त्यमाशङ्क्यदूषयति ॥ न चोक्तेति ॥ नह्यनादित इत्यत्र यदाय मोक्षायचेति विकल्प्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ देवादित्वप्राप्त्यभ्युगमेन मोक्षसिद्धेरिति देवादिपदस्य सादित्वाभ्युपगमे तद्व्याप्ततया सान्तत्वस्यापि लब्धत्वादिति भावः ॥ विप्रतिपत्तीति ॥ ऋषिमतविप्रतिपत्तीत्यर्थः ॥ अत एव ''अनधिकारं जैमिनिरिति वक्ष्यतीति भावः ॥ ततश्च सूत्रे पूर्वस्माद्बुध्याविवेकेन प्रथमान्ततया विपरिणम्याधिकार इत्यनुवर्तते ॥ तदुपर्यपि तस्य प्रकृतस्य मनुष्यस्योपरि विद्याकर्मभ्यां देवत्वप्राप्त्युपरिविद्याकर्मभ्यां देवत्वप्राप्त्युपरिदेवानमपीति यावत् ॥ अधिकारोस्ति कुतः सम्भवाद्विशिष्टबुध्यादेरधिकारोपयोगिनोभावात् ॥ ततश्चाधिकारसम्भवादिति बादरायणो भगवान्मन्यत इत्यर्थः ॥ देवत्वस्य सादित्वेन सान्तत्वनैय्यत्यान्मोक्षसम्भवात्तत्रार्थितायुक्तेतिसूचयितुं देवानामित्यनुक्त्वा तदुपरीत्युक्तम् ॥

न केवलं मनुष्यत्वदशायामित्यपेरर्थः ॥ देवाः वेदविद्याधिकारिणः विशिष्टबुध्यादिमत्वात्संमतवदिति, स्वप्रयुक्तानुमानस्यप्रतिपक्षमाशङ्कते न देवा इति ॥ तिर्यक्षु अधिकाराभावरूपसाध्यसत्वेपि विशिष्टबुध्यादिराहित्यरूपोपाध्यभावाद्व्याप्तिविधुरोयमुपाधिरिति शङ्कते ॥ विशिष्टबुध्यादिमतामपीति ॥ अविरोध इति ॥ तेषु साध्यस्यापिसत्वान्नदोष इति भावः ॥ व्यभिचारपरिहार इति ॥ शूद्रादावधिकाराभावरूपसाध्यमस्तिविशिष्टबुध्यादिरूपोपाधिर्नास्ति अतो व्यभिचार इति वक्तव्यम् ॥ न चेदं युक्तम् ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

निषेधराहित्येसति विशिष्टबुध्यादिमत्वाभावस्योपाधित्वेन शूद्राणां विशिष्टबुध्यादिमत्वेन तदभावरूपविशेष्याभावेपि निषेधराहित्यरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावरूपोपाधेरपि सत्वान्न-व्यभिचार इत्यर्थः यद्वा स्वप्रयुक्तानुमानस्य व्यभिचारपरिहार इत्यर्थः । वेदाधिकारतयेति ॥ जरितारि, सारिसृक्, स्तंबमित्र, द्रोणाख्यानां चतुर्णां पक्षिणाम् ॥

एवमुक्तोभ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुं तुष्टाव प्रांजलिर्भूत्वा यत् तत् श्रुणु नराधिपेति भारते ॥

अयमग्ने जरितेत्यादिमन्त्रेच वेदाधिकारितया मन्त्रदृष्टृतया च दृश्यमानत्वादिति भावः ॥ अनेनैवेति ॥ अमनुष्याणामपि जरितार्यादीनां वेदविद्याधिकारोपपादनेन सूत्रकृता संभवादिति देवाः, वेदविद्याधिकारिणः, विशिष्टबुध्यादिमत्वात्, त्रैवर्णिकवत् इति स्वप्रयुक्तानुमानस्येत्यर्थः ॥ उपाधेः साध्यव्यापकत्वादिति भावः ॥ एतेन सौत्रापिपदं जरितार्यादिसमुच्चायकं च ॥ तेषामपि निषेधराहित्येसति विशिष्टबुध्यादिसम्भवात् अधिकार इति सूत्रार्थ उक्तोभवति ॥ तेषामपीति भाष्यतट्टीकयोस्तथा प्रतीतेः ॥ तिर्यंचोपि केचिदपिशब्दगृहीता इत्यानन्दमालायां दैवतैरपीत्यपिशब्दस्य व्याख्यातत्वाच्च ॥ यद्यपि, प्रतिपक्षानुमानेनोपाध्युद्भावनं युक्तम् । उपाधेः पक्षादिनिष्पत्यंतरं प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषकत्वात् ॥ तस्य चोपाध्यभावरूपस्य प्रागेवास्माभि-रुपन्यस्तत्वात् ॥ तथापि उपाधेरेव प्रयोजकत्वं, हेतोरप्रयोजकत्वमित्यप्रयोजकतोपन्यासा-यतदुक्तिर्युक्तैव ॥ यद्वा इह परेण अस्मदीयानुमाने मनुष्यत्वस्योपाधितयाऽमनुष्यत्वस्य प्रतिपक्षतया चोद्भावनात् उपाधेरनुमानस्य च जरितार्यादौ व्यभिचारमुद्भावयद्भिरस्माभि-रनधिकारस्यमनुष्यत्वप्रयुक्तत्वान्न व्यभिचारइति परेणोक्तावनधिकारेऽपि विशिष्टबुध्यादिमत्वमेव प्रयोजकं नामनुष्यत्वम् । अतोऽमनुष्यत्वेपि नाधिकारहानिरतो व्यभिचार एवेति तदुपयोगित-योपाधेरप्युद्भावनीयत्वेन स्वतन्त्रदोषतानुद्भावनान्तदोष इति ज्ञेयम् ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ तदुपर्यपि बादारायणः सम्भवात् ॐ ॥ प्रासङ्गिकत्वान्नाध्यायादि सङ्गतिः गवेषणीयेति । मुख्यतो व्युत्पाद्ये विकारे न साक्षादध्यायसङ्गतिः गवेषणीय इत्यर्थः । प्रासङ्गिकसङ्गतेः तत्रापि सत्त्वात् फलिते देवोपास्यत्वलिङ्गसमन्वये साक्षात्सङ्गतेरपि सत्त्वाच्च मनुष्याधिकारत्वादित्यनेन देवाद्यधिकारादेः स्मारितत्वात् प्रासङ्गिकत्वमिति भावः । ननु स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गसङ्गतिः। तथाच कथमस्यापेक्षानर्हत्वमित्यतः तद्दर्शनपरत्वेन मनुष्याणामेवेति भाष्यं व्याचष्टे ।

(तत्त्वसुबोधिनी)
श्रुत्यादिसङ्गतिमिति। यद्यपि सार्वत्रिकीत्यादौ देवानाम् अपरोक्षज्ञानाधिकारसदसद्भावचिन्ता। यदीयमपि चिन्ता तत्रैव कर्तव्या। तथापि पूर्वाधिकरणस्थमनुष्यपदस्य विशिष्टबुद्ध्यादि-हीनतिर्यगाद्येव व्यावर्त्यं न तु देवादीत्यनेन रूपेणेयं चिन्ता न तृतीये सङ्गता किन्तु अत्रैव यथा भोक्त्रापत्तेरिति मुक्तेशयोः भेदसमर्थनं फलरूपेण चतुर्थे (अर्थात् सान्तत्वस्यापि अङ्गीकृत-त्वादिति भावः। विप्रतिपत्तीति। मध्वादिष्विति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणैतदुक्तमिति ज्ञेयम्। विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूपोपाधिग्रस्तत्वान्नानुमानम्) सङ्गतमपियुक्तिविरोधपरिहारेणद्वितीये सङ्गततयेति भावः। उपासत इत्यत्रादिपदेन तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिर इत्यादिग्रहणम्। मनुष्याणामेवेत्युक्तिरिति। पूर्वाधिकरणे सूत्रभाष्ययोः मनुष्याधिकरत्वात् इत्यत्र बुद्ध्याविवेकेन मनुष्याणामेवाधिकारित्वादित्यभिप्रेतम्। अन्यथा तथापि नाङ्गुष्ठमात्रत्वं विष्णोरिति शङ्कापरि-हारत्वं न स्यादिति भावः। कर्माधिविरोधापातादिति। देवानां मुक्त्याद्यङ्गीकारे पूर्वम् उत्तरत्र च देवानामभावेन तदुद्देशेन द्रव्यत्यागात्मककर्मणो वैयर्थ्याख्यविरोधः स्यादित्यर्थः। आदिपदेन शब्दविरोधसङ्ग्रहः। न तदुपास्यत्वं न विष्णोः सम्भवतीति। तथा च पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षप्रापक लिङ्गस्य विष्णाववकाशोक्तिर्नस्यादिति भावः। सन्देहबीजं विघटयन्निति। तिर्यगाद्यपेक्षयैव इत्यादिभाष्येण मनुष्याणामेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरैवकारव्यावर्त्यविवेककथनेन सावधारणोक्तेः देवनामधिकाराभावरूपोयुपस्थापकाभावोक्तेरिति भावः। तिर्यगाद्यपेक्षयेति भाष्यार्थः सूत्रे कण्ठतोनुक्तेराह। मनुष्यपदमिति। विद्याभिरिति। देवादिपदस्य सादित्वाभ्युपगमे युक्तमित्याह। नतिर्यगादीनामिति। यत्राधिकाराभावः तत्र विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यमिति साध्योपाध्योः सहचारो वक्तव्यः। तत्र तिर्यगादिषु अधिकाराभावरूपसाध्यसत्वेपि उपाध्यभावेन साध्याव्याप-कत्वात् नायमुपाधिरित्याशयेन शङ्कते। विशिष्टबुद्ध्यादीति। ननु शूद्रादावधिकाराभावरूप साध्यसत्वेपि विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूप उपाधेः अभावेन व्यभिचारान्नोपाधिः सम्भवतीत्यत आह। अनेनेति। निषेधाभावकथनेनेत्यर्थः। तथाच शूद्रादौ अधिकाराभावरूपसाध्यस्य सत्वेपि निषेधराहित्यरूपविशेषगुणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावरूप उपाधेरपि निषेधविषये शूद्राद्यन्यत्वेन व्यभिचार इत्यर्थः। तथाचेवमेवविद्याधिकारिणः निषेधराहित्ये सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्वात्। योग्यत्रैवर्णिकवदिति। अनुमानमुक्तं भवति। वेदाधिकारितयेति। शेष इति। एवमुक्तोभ्रातृभिस्तुजरितारिर्विभावसुम्। तुष्टावप्राञ्जलिर्भूत्वा यत्तत् श्रुणु नराधिप इत्यादिभारतवचनैः जरितारिसारिसृकस्तंबमित्रदोणाख्यानां चतुर्णां पक्षिणामयमग्रे जरिते-त्याग्नेयसूक्तेनाग्निस्तावकत्वेन तन्मन्त्रद्रष्टत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः। नन्वेवं सम्भवदुक्तानु-मानेपि मनुष्यत्वमुपाधिः स्यात्। साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोः सत्त्वादित्यत आह।

(तत्त्वसुबोधिनी)

अनेनैवेति । मनुष्याणां जरितर्यादीनां वेदविद्याधिकारप्रदर्शनेनैवेत्यर्थः । उपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

अधिकारेति ॥ योग्यतेत्यर्थः ॥ प्रासङ्गिकत्वादिति ॥ मनुष्याधिकारत्वमित्यनेन देवाद्यधिकारादेः स्मारितत्वादिति भावः ॥ नाध्यायसङ्गतिरिति ॥ मुख्यतोऽव्युत्पाद्येऽधिकारे नसाक्षादध्यायसङ्गतिर्गवेषणीयेत्यर्थः । प्रासङ्गिकसङ्गतेस्त्वत्रापि सत्वात् फलिते देवतोपास्यत्व लिङ्गसमन्वये साक्षात्सङ्गतेरपि सत्वाच्च । अत एव सङ्क्षेपे देवैर्वेदैर्ज्ञेय इत्युक्तम् । टीकायामपि न तदुपास्यत्वलिङ्गं विष्णोरिति पूर्वपक्षोपसंहारात्तदुपास्यत्वं हरेरित्यधिकरणोपसंहाराच्च । प्राक् प्रायःशब्देन व्यावर्तनन्तु मुख्यतः साक्षात्सङ्गत्यभावेनेति ध्येयम् । ननु स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः न स्मृतत्वमात्रं तत्कथमस्योपेक्षानर्हत्वमित्यतस्तत्प्रदर्शनपरभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ॥ श्रुत्यादिसङ्गतीति ॥ असाम्यादिति ॥ श्रुतेरपौरुषेयत्वेन प्राबल्यादिति भावः । अर्थीति प्रयोजनार्थी तत्साधनकरणसमर्थः । साधनेति कर्तव्यताज्ञान्यधिकारीभवतीतिन्यायार्थः ॥ कर्मादिविरोधेति ॥ तथात्वे प्रागूर्ध्वदेवताभावेन तदुद्देशेन कृतकर्मणो वैयर्थ्याख्यविरोधेनेत्यर्थः । अमराणामित्युक्त्या तेषां मुक्त्यङ्गीकारे मरणवर्जितत्वप्रसिद्धिविरोधं सूचयति । सन्देहबीजं निषेधकोऽप्युपस्थापकम् ॥ ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ ॥ तेषां प्रकृतानां मनुष्याणामुपरि विद्याकर्मभ्यां देवत्वप्राप्त्यनन्तरमपि देवानामिति यावत् अधिकारोस्ति कुतः विशिष्टबुद्ध्यादिसम्भवादिति बादरायण आहेत्यर्थः । विघटनप्रकारं व्यञ्जयन्नाह ॥ मनुष्येति ॥ विशिष्टबुद्ध्यादीति वाक्यार्थज्ञानोपयोगिशक्तिगृहादित्यर्थः ॥ योग्येति ॥ देवत्वयोग्यानां मनुष्येषु साधनसम्पत्त्यर्थमवतारादिति भावः । स्वोक्तिमात्रेणेतरसूत्रेष्विव स्वमतस्य ज्ञातुं शक्यत्वाद्बादरायणग्रहणमनर्थकमित्यत आह ॥ विप्रतिपत्तीति ॥ मध्वादिष्वसंभवादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्येति ॥ तथा चानुमानस्य सोपाधिकत्वमिति भावः । उपाधेः साक्षाद्दोषत्वाभावादाह ॥ तथाचेति ॥ तथाच देवाः वेदाधिकारिणः निषेधरहितत्वे सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाद्योग्यत्रैवर्णिकवदिति प्रतिपक्षानुमानं भाष्य सूचितमिति भावः ॥ व्याप्तिविधुर इति ॥ तिर्यक्षु साध्याव्यापक इत्यर्थः ॥ व्यभिचार परिहार इति ॥ अधिकाराभावरूपसाध्यवति सच्छूद्रेविशेषणाभावप्रयुक्तस्य निषेधराहित्ये सति विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूपोपाधेरपि सत्वात्साध्याव्यापकत्वपरिहार इत्यर्थः । उत्तराधिकरणन्यायेन सच्छूद्रस्याधिकारनिषेधादिति भावः ॥ वेदविद्याधिकारितयेति शेष इति ॥ खाण्डववनस्थानां

(वाक्यार्थमञ्जरी)
जरितारिसरिसृकस्तंबमित्रद्रोणाख्यानां चतुर्णां पक्षिणां समात्रकाणां कृत्स्नं वनं परितो दहता वह्निना स्वदाहप्रसक्तौ भ्रातृभिः प्रार्थितोजरितारिः अयमग्नेजरितेत्यादिमन्त्रैः स्तुत्वा प्रीतेनाग्निना तान्मोचयामासेति । एवमुक्तो भ्रातृभिस्तुजरितारिःविंभावसुं तुष्टाव प्रांजलिर्भूत्वायत्तत् शृणुनराधिपेत्यादिना भारते प्रसिद्धत्वादिति भावः । अनेनेति ॥ अमनुष्याणां जरितर्यादीनां वेदाधिकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः ॥ स्वप्रयुक्तेति ॥ प्रतिपक्षानुमानेत्यर्थः । अपोढः निराकृतः साध्याव्यापकत्वादिति भावः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ ॥ २७ ॥

मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् । तत्र यदि मनुष्याः सन्तो देवादयो भवन्ति तत्पूर्वं देवताभावाद्देवतोद्दिष्टकर्मणि विरोध इति चेन्न । अनेकेषां देवतापद(प्रतिपत्ते)प्राप्तेर्दर्शनात् । 'ते ह नाकं महिमानः सचन्ते(न्त) यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा' (तै.आ. ३-१२) इति ॥ २७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । किञ्चित्कालं मनुष्या एव सन्तः पश्चाद्देवोपदेवादयो भवन्तीति हि तदुपरीत्यत्रोक्तम् । मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरीति विवरणात् । यद्येतदेवं तर्हि तत्पूर्वं तेषां देवादित्वप्राप्तेः पूर्वं, देवतानामभावात्तत्तद्देवतोद्देशेन चोद्यमानेषु कर्मसु विरोधः । उद्देश्याभावादिति चेन्न । केषाञ्चिदिन्द्रादीनां देवानां स्वस्वपदात्ययेऽन्येषामिन्द्रादीनां तत्तत्पदप्रतिपत्तिः । तेषामत्यये वाऽपरेषामित्यनेन क्रमेणानेकेषामधिकारिणामेकैकगणशोऽनन्तानां देवतापदप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । "ते ह नाकं महिमानः सचन्त" इत्यादिवाक्यात् । 'ते' देवा 'नाकं' मोक्षं महिमगुणात्मकाः 'सचन्त' आप्नुवन् । यत्र नाके पूर्वे साध्या वस्वादयो देवास्सन्ति । अथवा यत्र पूर्वे सिद्धा मुक्तास्सन्तीत्यर्थः । न चात्र नाकः स्वर्गः । न हि स्वर्गे पूर्वसिद्धानां पश्चात्तनानां च देवानां सहभावः सम्भवति । नाकशब्दश्चादुःखवाची मोक्षं वदन्नेव स्वार्थं पूर्णं लभते ॥

तत्त्वप्रकाशिका

देवानां वेदविद्याधिकारमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठित्वाऽऽक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे ॥ विरोध इति ॥ यदुक्तं देवानां वेदविद्याधिकारसिद्ध्यर्थं सादिविनाशित्वम् । तदयुक्तम् । तथात्वे तेभ्यः पूर्वं

(तत्त्वप्रकाशिका)

देवताऽभावेन पूर्वकल्प(ल्पे) प्रयुक्तकर्मण्युद्देश्याभावाद्वैयर्थ्याख्यविरोधापत्तेः । अतः कर्मविरोधपरिहाराय देवानामनादिनित्यत्वमेवाभ्युपेयम् । तथा चार्थित्वाभावेनानधिकार एवेत्यर्थः । परिहारांशं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ भवेदयं विरोधो यदि पूर्वं देवताऽभावः । न चासावस्ति । एतद्देवानां पूर्वमभावेऽपि देवान्तरसद्भावात् । न च तत्र प्रमाणाभावः । अनेकेषां योग्यमनुष्याणां पूर्वं पूर्वं देवतापदप्राप्तेः श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः । देवा देवत्वयोग्या मनुष्याः यज्ञेन ज्ञानकर्मात्मकेन यज्ञं भगवन्तमयजन्त । ततस्ते ज्ञानपूर्वकर्मणा स्वपदं प्राप्य मुख्यलोकधारका आसन् । ते पुनर्महात्मानो देवाः स्वाधिकारावसाने पूर्णसुखात्मकं मोक्षं प्राप्नुवन् । यत्र मोक्षे पूर्वकल्पे मुक्ताः साध्या देवाः सन्तीति मन्त्रार्थः ॥ २७ ॥

गुर्वर्थदीपिका

ततस्त इत्यादि श्रुतौ साध्या देवा इत्येतद्देवान्तरस्याप्युपलक्षणमिति भावेनोक्तं साध्यादिदेवा इति । देवानां प्रवाहतोऽनादित्वात्प्रवाहतोऽनादिकर्मणि विरोधाभावेऽपि स्वरूपानादिभूते वेदे देवानां प्रलयेऽभावेनार्थाभावप्रयुक्ताप्रामाण्याख्यविरोधः स्यादित्यतः सूत्रान्तरारम्भ इति विवेचनीयम् ।

भावबोधः

देवतापदस्य सादित्वप्रतिपादकतया भाष्योदाहृतश्रुतिं व्याचष्टे– देवत्वयोग्या मनुष्या इति । अन्यथा आसन्निति यज्ञानन्तरं देवतापदप्राप्त्युक्तिर्न स्यादिति भावः ।

भावदीपः

॥ ॐ विरोधः कर्मणीति ॐ ॥ २७ ॥ भवन्तीत्यन्तभाष्यभावमाह ॥ यदुक्तमिति ॥ तत्पूर्वमित्यादि व्याचष्टे ॥ तथात्व इति ॥ सादित्व इत्यर्थः । नेत्येतद्व्याचष्टे ॥ न चासाविति ॥ पूर्वं देवताभावो नास्तीत्यर्थः । अनेकेषामित्यादि व्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ योग्येति ॥ देवत्वयोग्यमनुष्याणामित्यर्थः । प्रकृतोपयोगितयाऽर्थमाह ॥ देवा इति ॥ भगवन्तमिति ॥ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेरिति भावः । पूर्वोक्तं हेतूकृत्य तानीत्यादेरर्थमाह ॥ ततस्य इत्यादिना ॥ ते ह नाकमित्यादेरर्थः ॥ ते पुनरिति ॥ कं सुखं तदन्यदकं नेति नाकमिति नञ्द्वयार्थमाह ॥ पूर्णसुखेति ॥ २७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ ॥ तदुपरीत्युक्तमित्यनन्तरं तद्भाष्यभावमाह यदुक्तमिति ॥ तत्र यदीत्यत्र यदि मनुष्या सन्तो देवादयोः भवन्ति तत्र तर्हीत्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे तथात्वे इति ॥ नेत्यस्य विरोधो न देवताभावो न, इत्यर्थद्वयमाह ॥ नचासाविति ॥ देवत्वयोग्या इति ॥ अन्यथा, आसन्निति यज्ञानानन्तरं देवतापदप्राप्त्युक्तिर्न स्यादिति भावः ॥ तानि देवतानि धर्माणि धारकाणि कं सुखं तदन्यदकं तन्नेति नाकमिति ॥ नञ्द्वयार्थमाह पूर्णसुखेति ॥ सचंत आप्नुवन् । साध्यादिदेवा इति बहुवचनमाद्यर्थे ॥ तेन साध्यादीत्युक्तसाध्यपदेन च ऋजवो ब्रह्ममुख्या हि सुपर्णः शेष एव च ॥ सरस्वती सुपर्णी च वारुणी साध्यनामकाः इति छान्दोग्यभाष्योक्तदेवाः ग्राह्याः । तदुपरीत्यस्य देवपदस्य सादित्व इत्यर्थः । ततोऽनुवृत्याऽसूत्रार्थः स्फुटः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

देवतापदस्य सादित्वप्रतिपादकतया भाष्योदाहृतश्रुतिं व्याचष्टे । देवत्वयोग्यामनुष्या इति । अन्यथा आसन्निति यज्ञानान्तरं देवतापदप्राप्त्युक्तिः न स्यादिति भावः । तानीत्यस्य व्यत्ययेत्वेनेत्यर्थः । धर्माणीत्यस्यर्थो लोकाधारका इति । महिमा इत्यस्यार्थो महात्मनः इत्यर्थः । इहेत्यस्य पुनरित्यर्थः । नाकमित्यस्यार्थः पूर्णसुखात्मकमोक्षमिति ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ ॥ देवपदस्य सादित्वाङ्गीकारे कर्मणि कर्मविषये विरोधः उक्तरीत्या व्यर्थतालक्षणः स्यादिति चेन्न । अनेकेषां योग्यमनुष्याणां प्रतिपत्तेः पूर्वं देवतापदप्राप्तेः यज्ञेनेति श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः । उद्देश्येति । यदुद्देश्य हविस्त्यागः तदभावादित्यर्थः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति प्रथमार्धेन सह ते ह नाकमिति श्रुतिं देवतापदस्य सादित्वपरतया व्याचष्टे ॥ देवत्वयोग्या इति ॥ पदप्राप्त्यनन्तरमेव देवसंज्ञेति भावः । प्रथमानिधर्माणीत्यस्यार्थो मुख्यलोकधारका इति कं सुखं तदन्यदकं तन्नभवतीति नाकम् इति नञ्द्वयार्थमाह ॥ पूर्णसुखेति ॥ साध्याः देवाश्चेत्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ॥ २८ ॥

'वाचा विरूप नित्यये' (ऋ.सं. ८-६४-६) त्यादि श्रुतेराप्त्यनिश्चयान्नित्यत्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्य, स्वतःप्रामाण्यप्रसिद्धेश्च नित्यत्वाद्वेदस्य तदुदितानां देवानामनित्यत्वात् पुनरन्यभावनियमाभावाच्च (पुनरित्यादि क्वचित् नास्ति) शब्दे विरोध इति चेन्न। 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (म.ना.उ. ५-७)

'यथैव नियमः काले सुरादिनियमस्तथा।
तस्मान्नानीदृशं क्वापि विश्वमेतद्भविष्यति' ॥

इत्यादेरत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमात्, महतां प्रत्यक्षात्। यथेदानीं तथोपर्यपि देवा भविष्यन्तीतीतरेषामनुमानाच्च ॥ २८ ॥

सत्तर्कदीपावली

वेदानां नित्यत्वं च वाचाविरूपनित्ययेत्यादिश्रुत्या, तत्कर्तुरसिध्या च सिद्धम्। कृतकत्वे प्रामाण्यं न स्यात्। वेदकर्तुराप्तत्वानिश्चयात्। विप्रलम्भादिसम्भवात्। स्मृतिपुराणादीनां पौरुषेयाणां श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य वेदनित्यत्वमन्तरेणासिद्धेः तद्वन्नित्यानां वैदिकेन्द्रादिशब्दानामिदानींतनेन्द्रादिनाशानन्तरं वाच्याभावेन विरोधापत्तिरिति वाच्यम्। घटादिशब्दवाच्यघटादिनाशेऽपि घटाद्यन्तरसृष्टिवत् सूर्यादिशब्दवाच्यसूर्यादिनाशेऽपि सूर्याद्यन्तरसृष्टिश्रुतेः। सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति। तदाह। शब्देत्यादिना। यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा तावद्युगादिष्वित्यनेन वचनेन यथैव कालनियमः इत्यस्यार्थो ज्ञातव्यः। तथा चोक्तम्। स हि विश्वसृजो त्रिभुशम्भुपुरन्दरसूर्यमुखानपरानपरान्। सृजतीड्यतमोवति हन्ति निजं पदमापयति प्रणतान् सुधिया। अतीतानागतकालयोः देवादिमत्वं दिव्यदृष्टीनां प्रत्यक्षात्सिध्यति। उपरितनकालो देवादिमान् कालत्वात्संमतवदित्यन्येषामनुमानात्सिध्यति। प्रलयकालस्य पक्षैकदेशत्वान्न तत्र कालत्वहेतोर्व्यभिचारः शङ्कनीयः। पर्वतैकदेशस्य अनग्निमत्वेऽपि न हि तत्र धूमवत्वहेतुर्व्यभिचरितो भवतीत्यर्थः।

तत्त्वप्रदीपिका

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ''वाचा विरूपनित्यया'' इतिश्रुतेरेव वेदस्य नित्यत्वमुक्त्वा युक्तिं चाऽह– आप्त्यनिश्चयादित्यादिना । अयं भावः– न तावद्धर्माद्यनङ्गीकारे शास्त्रस्यार्थवत्त्वम् । अर्थान्तराभावात् । अङ्गीकारे च न प्रत्यक्षादनुमानाद्वा तत्सिद्धिरिष्यते । तदगोचरत्वात्तेषाम् । न च पौरुषेयवाक्यात्तदवगमः सुलभः । पुरुषाणामाप्तिनिश्चये प्रमाणाभावात् । तन्निश्चायकप्रमाणान्तराभ्युपगमे तस्यापि पौरुषेयत्वे तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य पूर्वावस्थत्वादपौरुषेयमेषणीयं मूलप्रमाणम् । प्रसिद्धं च वेदस्य स्वतःप्रामाण्यं, वेदत्वादेव । ''वेदा ह्येवैनं वेदयन्ती''त्यन्यनिरपेक्षप्रामाण्यश्रुतेश्च । न तद्युज्यते पौरुषेयत्वे । पुरुषज्ञानाधीनत्वप्रसङ्गात् । तस्य चाज्ञानविप्रलम्भसम्भवात् । तस्मान्नित्यो वेदोऽभ्युपगन्तव्यः । न तस्य नित्यस्यानित्यैर्देवैर्वाच्यवाचकभावस्सम्बोभवीति । तस्माच्छब्दे प्रामाण्यविरोधः । कश्चित्कालं वाच्याभावेनाप्रामाण्यात्सर्वदाऽपि तथात्वप्राप्तेरिति चेन्न । ''सूर्याचन्द्रमसौ धाता,'' ''यथैव कालनियम'' इत्यादेरत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमावगमात् । अयं हि शब्दोऽत एव धातुर्विष्णोस्तेषां तेषां देवानां पूर्वपूर्वप्रकारेण प्रभवनियमं व्यपदिशति । महतामतीतानागतार्थदर्शिनां पूर्वपूर्वावगमे पुनरन्यान्यस्य प्रभवनियमस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादितरेषामनुमानसिद्धत्वाच्च विमतः कालो देववानप्रलयकालत्वादिदानीन्तनकालवदिति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

पुनरुक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठित्वाऽऽक्षेपांशं विवृणोति ॥ शब्द इति ॥ अत्रापि विरोधपदाकर्षणम् । यद्देवानामधिकारसिद्ध्यर्थमाद्यन्तवत्त्वमुक्तम् । न तद्युक्तम् । देवानामाद्यन्तवत्त्वे वेदाप्रामाण्याख्यविरोधापातात् । वेदस्य नित्यत्वादनित्यदेवानां तद्वाच्यत्वात् । वाच्यहीनाया वाचः प्रामाण्यासम्भवात् । यावता तदेव वाक्यस्याप्रामाण्यम् । वेदस्य नित्यत्वमेव कुत इति चेत् । 'वाचा विरूप नित्यया' इत्यादिश्रुतेः । न च वाच्यमनित्य एव वेदो नित्य इत्युपचारमात्रमिति । वेदानित्यत्वे प्रामाण्याभावापत्तेः । आप्तिमूलत्वेन प्रामाण्यमिति चेन्न । कर्तृसार्वज्ञादौ मानाभावेनाप्त्यनिश्चयात् । विवादपदं कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादिति सार्वज्ञे मानमिति चेन्न । प्रमेयत्वेन विप्रतिपन्नधर्मान्तरसाधनापातात् । किञ्चेदं प्रमेयत्वं न तावत्सामान्यं केवलान्वयिधर्मत्वात् । उपाधित्वेऽपि क्वचिदन्तर्भावस्यापेक्षितत्वात् । न तावद्द्रव्यम् । निर्गुणत्वादस्वतन्त्रत्वाच्च । नापि गुणकर्मणी । गुणादावपि वृत्तेः । न च समवायः । असम्बन्धत्वात् । न च विशेषोऽनित्येऽपि वृत्तेः । न चाभावोऽप्रतियोगिसापेक्षत्वात् । प्रमेयस्य भाव एव प्रमेयत्वं

(तत्त्वप्रकाशिका)

न तु ततोऽतिरिक्तमिति चेत् । सत्यम् । भावभवित्रोर्भेदे पुनरुक्तानतिवृत्तेः । भावस्य भवितुः पृथगभावे तच्छब्दयोः पर्यायतापातात् । एवं परत्वापरत्वादिगुणानां च दत्तजलाञ्जलिता स्यात् । प्रमातद्विषयतत्सम्बन्धेष्वन्तर्भावोऽस्तीति चेन्न । प्रमाप्रमेययोः सम्बन्धस्यैव दुर्निरूपत्वात् । न ह्यात्मगुणस्यान्येन समवायः संयोगो वा सम्भवति । विषयविषयिभाव इति चेन्न । तस्याप्यन्तर्भाव्यत्वात् । अन्तर्भावस्य चोक्तदोषलङ्घनाजङ्घालत्वात् । एषैव दिगन्यसमये धर्मान्तरेऽपीति । प्रमेयत्वानिर्वचनान्न तेन सार्वज्ञसिद्धिः । विप्रतिपन्नं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन जगत्कर्तरि सिद्धे तस्य सार्वज्ञादिसिद्धिरिति चेन्न । शरीरिजन्यत्वोपाधेः । शरीर्यजन्यत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । शरीरिविशेषणं व्यर्थमिति चेन्न । उपाधौ पक्षव्यावृत्यर्थत्वात् । प्रतिपक्षेऽसिद्धिपरिहारार्थत्वात् । पक्षव्यावृत्यर्थविशेषणवतोऽप्युपाधित्वे पक्षेतरत्वस्याप्यापाद्यते तदिति चेत्का नो हानिः । पर्वतेतरत्वादीनामपि व्याप्तिरस्ति चेत् अनुमानोपजीव्येन बाधाद-व्याप्तौ स्वयं दुष्टत्वात् । न चासिद्धिपरिहारार्थं विशेषणासम्भव इति राज्ञामाज्ञास्ति । तथात्वे व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमपि न प्रयोक्तव्यम् । व्याप्तिवत्पक्षधर्मताया आवश्यकत्वात् । सकर्तृकत्वे कार्यत्वमेव प्रयोजकम् । शरीरमपि तत्र सन्निहितमित्युत्तरत्र निरसिष्यते । अस्तु वा सकर्तृकत्वम् । कथं सार्वज्ञसिद्धिः । बहुकर्तृत्वेनाप्युपपत्तेः । लाघवादेकाङ्गीकार इति चेन्न । बह्वङ्गीकारस्य लोकानुकूल्येनागौरवात् । अतो न सार्वज्ञसिद्धिः । अविप्रलम्भादि चातिदुरव-गमम् । अस्तु वा आप्तिनिश्चयस्तन्मूलत्वं कुतो वेदस्य । वेदः सार्वज्ञादिमता प्रणीतो वेदत्वा-दिति व्यतिरेक्यनुमानादिति चेन्न वेदत्वस्य पामरप्रणीतत्वादौ साम्यात् । असाधारण्यस्यापि साम्यात् । वेद आप्तप्रणीतः प्रमाणवाक्यत्वादिति चेन्न । वेदनित्यत्वे प्रामाण्यविवादात् । 'तस्माद्यज्ञात्' इति सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वं श्रूयत इति चेन्न । उक्तदोषात् । 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायत' इत्यसर्वज्ञप्रणीतत्वोक्तेश्च । सम्प्रदायप्रवर्तकतया तद्वाक्यमुपचरितमिति चेन्न । कारणाभावात् । ईश्वरविरचितत्ववाक्यादिति चेन्न । तद्वाक्यादस्य सम्प्रदायप्रवर्तकत्वाद्यर्थोपपत्तेः । तेषामसार्व-ज्ञादेतदिति चेन्न । चक्रकापातात् । तस्मादाप्तितन्मूलत्वानिश्चयाद्वेदानित्यत्वे तत्प्रामाण्या-भावापत्तेर्न नित्यत्वश्रुतेरुपचरितार्थत्वं वाच्यम् । किं च वेदस्याप्तप्रणीतत्वे मूलप्रमाणेन भाव्यम् । पौरुषेयस्य मूलप्रमाणसापेक्षतानियमात् । न च तत्प्रत्यक्षम् । अदृष्टादौ तदप्रवेशात् । न च कस्यचित्प्रत्यक्षं तादृशम् । अत्र प्रमाणाभावात् । नाप्यनुमानम् । तस्य प्रतिपक्षादिदुष्टत्वात् । कथंचित्तेनादृष्टसम्भवनेऽपि तद्विशेषासिद्धेः । न हि लशुनगृञ्जनाद्यदनस्य पापहेतुत्वं यज्ञादेः पुण्यसाधनत्वं वाऽनुमानेन शक्यसाधनम् । अतो वाक्यमेवेति वक्तव्यम् । तदपि न तावत्पौरुषेयम् । मूलान्तरान्वेषणेनानवस्थानात् । अतस्तन्नित्यमेवापेक्षितम् । तथा च किमनया कल्पनया श्रुतिसिद्धं वेदनित्यत्वमेवाङ्गीक्रियताम् । ननु वेदस्य नित्यत्वेऽपि न प्रामाण्यम् । आप्तोक्तत्वाभावादिति । मैवम् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन गुणानपेक्षणात् । प्रामाण्यं नाम

(तत्त्वप्रकाशिका)

यथार्थज्ञानकरणत्वम् । न च याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणमपेक्षते । याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षम् अयथार्थतातिरिक्तत्वे सति ज्ञानधर्मत्वात् । ज्ञानत्ववत् । याथार्थ्यं न गुणोत्पन्नं ज्ञानधर्मत्वादप्रामाण्यवदित्याद्यनुमानात् । न च ज्ञानधर्मत्वेनायथार्थत्वस्यापि स्वतस्त्वं वाच्यम् । दोषाभावे तदभावनियमात् । प्रमा ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्याकार्यत्वादिति चेन्न । प्रमाया ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वं नाम प्रमात्वस्यैवंविधत्वेन वा ज्ञानस्य वा तत्सबन्धस्य वा । नाद्यः । अजन्यत्वात् । न द्वितीयः । व्याहतेः । न तृतीयः । तस्य समवायत्वेनाजन्यत्वादेव । प्रमात्वयुक्तज्ञानस्यैवंविधत्वं साध्यत इति चेन्न । तादृशज्ञानस्यापि ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वसाधने व्याघातानिस्तारात् । ज्ञानकारणतदतिरिक्तजन्यत्वं साध्यत इति चेन्न । ईशप्रमायां बाधात् । तदतिरिक्तप्रमापक्षीकारन्नैवमिति चेन्न । तथापि घटादौ व्यभिचारात् । ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वाभावः साध्यत इति चेन्न । ज्ञाने व्यभिचारापरिहारात् । ज्ञानातिरिक्तत्वेन हेतुर्विशेष्यत इति चेन्न । ज्ञानेऽपि कार्यत्वेन तत्साधनसौलभ्यात् । विशिष्टाभावविकल्पेन व्याघातस्य समीकरणात् । प्रमा गुणजन्या तदन्वयव्यतिरेकित्वादित्येतदपि प्रतिज्ञानिरासेन निरस्तम् । किं चेदं गुणान्वयव्यतिरेकित्वमन्यत्रानुपक्षीणं सामान्यं वा । न द्वितीयः । व्यभिचारात् । नाद्यः । दोषनिरासोपक्षीणत्वात् । न चोभयकारणत्वे कल्पकमस्ति । न चैवमप्रमाया अपि स्वतस्त्वम् । तत्र दोषान्वयव्यतिरेकनियमेन दोषाणामुभयकारणत्वकल्पनोपपत्तेः । न चैतत्समं प्रकृतेऽपि । यादृच्छिकायथार्थवाक्यजनितप्रमायां व्यभिचारात् । गुणानां दोषनिरसनव्यापारत्वे दोषाभावोऽपि कारणतयापन्न इति चेन्न । प्रदीपावरणनिवृत्त्यादीनामपि प्रकाशनादिकारणत्वापत्तेः । दोषाभावस्य कारणत्वे च नास्माकमनिष्टम् । तावता वेदापौरुषेयताऽव्याधातात् । प्रमा गुणजन्या प्रमात्वादिति चेन्न । ईशप्रमायां बाधात् । तदतिरिक्तप्रमाः पक्षीक्रियन्त इति चेन्न । तत्रैव व्यभिचारात् । अन्यप्रमात्वं हेतुरिति चेन्न प्रमा गुणजन्या न भवति । प्रमात्वादीश्वरप्रमावदिति प्रतिपक्षसाधनात् । न चाजन्यत्वमुपाधिः । घटादौ व्यभिचारात् । अजन्यप्रमात्वमुपाधिरिति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । अतः प्रमाया ज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षत्वेन वेदस्य कर्तृगुणनिरपेक्षस्यापि प्रामाण्यसिद्धेर्युक्तमेव तन्नित्यत्वम् । तस्यैवं नित्यत्वात्तद्वाच्यदेवानां चानित्यत्वेऽप्रामाण्यमेव स्यात् । न च तद्युक्तम् । अतस्तत्सिद्ध्यर्थं देवानां नित्यत्वमेवाभ्युपेयम् । तथा च न तेषां वेदविद्याधिकारः । न च वाच्यं कर्मविरोधाभाववदयमपि विरोधः परिहर्तव्य इति । अतीतदेवताप्रवाहे प्रमाणसद्भावेनातीतकालीनविरोधस्यैव परिहर्तुं शक्यत्वात् । उत्तरकालेऽन्यदेवताभावनियमे प्रमाणाभावेन विरोधस्य कर्मण्यपि साम्यात् । न च भारतादिवदतीतविषयतया वेदस्य

(तत्त्वप्रकाशिका)

प्रामाण्योपपत्तिः । तस्य देवताह्वानादिरूपस्य वर्तमानविषयतयावश्यंभावात् । अतो देवानां नानित्यत्वं युक्तमिति न तेषां वेदाधिकारः इति भावः । परिहारांशं व्याख्याति । नेति ॥ यदुदितं वेदो नित्य इति तत्सत्यमेव । तथापि न तस्याप्रामाण्यम् । तद्वाच्यानां देवतानां स्वरूप-नित्यत्वाभावेऽपि प्रवाहरूपेण नित्यत्वात् । न च तत्र प्रमाणाभावः । 'सूर्याचन्द्रमसौ' इति श्रुतेरेव । न चेयं श्रुतिरतीतविषयैव देवप्रभवनियमं न प्रमापयतीति वाच्यम् । प्रतिकल्पमपि श्रुत्या यथा विष्णुः पूर्वकल्पे सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् तथाऽस्मिन्कल्पेऽपीति कथने देवानां सर्वकल्पेषु (प्रभव) सद्भावसिद्धेः । यथैवेति स्पष्टस्मृत्या च देवानां सर्वकल्पेषु प्रभवसिद्धेः । न च वाच्यं श्रुतावुपचारेणाप्युक्तिः सम्भवतीति न देवप्रभवनियम इति । अतीतानागतविदां महतां श्रुतिसंवादिनो देवप्रभवनियमग्राहकप्रत्यक्षस्य सत्त्वात् । न च परप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वात्त-दनिश्चयः । 'यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु' इति (त्यादि) तद्वचनान्निश्चयोपपत्तेः । न चायोगिनां श्रुतिप्रत्यक्षयोरविश्वासेनोक्ता-निश्चयः । उपरितनकाले देववान् कालत्वात् सम्प्रतिपन्नकालवदिति श्रुतिसंवाद्यनुमानेन तेषां देवप्रभवनियमसिद्धेरिति भावः । न च वाच्यं प्रलयकालो कालत्वहेतोर्व्यभिचारोऽप्रलय-कालत्वहेतोः परं प्रति व्यर्थविशेषणत्वमिति । प्रलयस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ॥ २८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अनित्यदेवानां तद्वाच्यत्वादित्यत्र तेषां प्रलयेऽभावादिति शेषः । तदेव वाक्य-स्याप्रामाण्यमित्यत्र यदर्थशून्यत्वमिति शेषः । प्रमेयत्वेन धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षमिति साधने शशः शृङ्गी प्रमेयत्वाद्गोवदिति विप्रतिपन्नशशशृङ्गाख्यधर्मान्तरस्यापि साधयितुं शक्यत्त्वादाभा-ससमानयोगक्षेमत्वमिति भावेनाऽऽह प्रमेयत्वेनेति । केवलान्वयिधर्मत्वादित्यस्य सामान्यायो-ग्यसामान्यादि त्रयेऽपि विद्यमानत्वादित्यर्थः । क्वचिदित्यस्य सप्तपदार्थानां मध्य एकत्रेत्यर्थः । अस्वतन्त्रत्वादित्यस्य धर्मिणं विना स्थातुमशक्यत्वादित्यर्थः । धर्मान्तरे अभिधेयत्वादौ । पर्वतेतरत्वादिनापि व्याप्तिरस्ति चेदित्यत्र हेतोः साध्येन सह व्याप्तिरस्ति चेदित्यर्थः । अव्याप्तौ स्वयं दुष्टत्वादित्यस्य हेतोरव्याप्तौ सत्यां तत एव स्वयं दुष्टत्वात्किमुपाधिनेत्यर्थः । शरीरमपि तत्र सन्निहितमित्यस्य चेतन एव कर्ता तस्य शरीरं त्वजागळस्तनवत्सन्निहितमेव न तु सहकारीति हि परस्याऽऽशयः । तच्च न युक्तम् । शरीराभावे दण्डताडनचक्रभ्रमणादेरसम्भवेन शरीरस्यापि सहकारित्वादिति वक्ष्यमाणदूषणमनुसन्धेयम् । पामरप्रणीतत्वादौ साम्यादित्यस्य

(गुर्वर्थदीपिका)

वेदस्य पामरप्रणीतत्वेऽपि निघण्ट्वादिना वेदत्वसम्भवादप्रयोजको हेतुरित्यर्थः । असाधारण्यस्यापीत्यस्य सर्वज्ञप्रणीतभारतादेः सपक्षात्, अप्रणीतगगनादेः विपक्षाच्च व्यावृत्ततया पक्षमात्रवृत्तित्वेन भूर्नित्या गन्धवत्वादित्यादौ विद्यमानस्यासाधारण्यस्यात्रापि साम्यादित्यर्थः । चक्रकापातादित्यस्य तेषामसर्वज्ञत्वे सिद्धे वेदकर्तृत्वासम्भवेन सम्प्रदायप्रवर्तकत्वसिद्धिः सम्प्रदायप्रवर्तकत्वसिद्धौ च वेदस्येश्वरकर्तृत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तेषां वेदकरणसामर्थ्याभावेनासर्वज्ञत्वसिद्धिरिति चक्रकादित्यर्थः । प्रमात्वयुक्तेत्यस्य वस्तुगत्या प्रमात्वयुक्तेत्यर्थः । जन्यकोटौ तस्याप्रवेशादिति भावः । ज्ञानकारणतदतिरिक्तकारणेत्यत्र ज्ञानकारणं ज्ञानसामान्यकारणं तदतिरिक्तं गुणादिरूपविशेषकारणमित्यर्थः । ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वाभाव इत्यत्र न तावज्जन्यत्वाभावरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । परेणापि प्रमायां जन्यत्वाङ्गीकारात् । जन्यत्वेऽपि ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभाव इति वदता ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वमुक्तं स्यात् । प्रमाकारणस्य सर्वस्यापि ज्ञानकारणत्वेन पुनः पराभिसन्ध्युद्घाटने व्याघात एवेत्याह विशिष्टाभावविकल्पेनेति । अहं ब्राह्मणो नाहं ब्राह्मण इतिवत्स्पष्टं व्याघाताप्रतीतावप्यहं ब्राह्मणो नाहं ब्राह्मणपुत्र इत्यत्रेवार्थतो व्याघातस्यापरिहार एवेत्यतः समीकरणादित्युक्तम् । सामान्यं वेत्यत्र अन्यत्रानुपक्षीणोपक्षीणान्वयव्यतिरेकसाधारणधर्मो वेत्यर्थः । तन्तुरूपान्वयव्यतिरेकानुविधायिनि तदजन्ये पटे व्यभिचारादिति भावेनाह न द्वितीय इति । दोषाणामुभयकारणत्वकल्पनोपपत्तेरित्यभ्युपगमवादोऽयम् । वस्तुतो गुणानां प्रमां प्रत्यकारणत्वेन तन्निरोधस्याप्यनपेक्षितत्वादनुपक्षीणावेव दोषान्वयव्यतिरेकौ । प्रदीपावरणनिवृत्त्यादीनामिति वदत आवरकघटान्तर्दीपस्य प्रकाशनशक्तिदर्शनेन प्रकाशने नावरणनिवृत्तिरपेक्ष्यते किंतु तस्यैव प्रकाशस्य बहिर्गमनायैवाऽऽवरणनिवृत्तिरपेक्ष्यते प्रकाशनं त्वन्तरिव बहिरपि स्वशक्त्यैवेति भावः । प्राग्यद्यपि ''विरोधः कर्मणि'' इति सूत्रे अतीतकल्पन्यायेन भाविकल्पेऽपि विरोधः परिहृतः । तथाऽपि स्पष्टप्रमाणाभावात्कर्मण्यपि विरोधशङ्केति भावेनोक्तं विरोधस्य कर्मण्यपि साम्यादिति । प्रतिकल्पमपि श्रुत्येति वदता श्रुतेर्नित्यत्वाद्भाव्यनन्तकल्पेष्वपि पूर्वं यथा तथेदानीमप्यकल्पयदित्युक्ते भविष्यत्सर्वकल्पेष्वपि देवताप्रभवनियम इत्यत्र हेतुरसूचि । प्रलयमनङ्गीकुर्वतः परस्य व्यावर्त्याभावेन अप्रलयविशेषणं व्यर्थमित्याह परं प्रतीति ।

भावबोधः

धर्मान्तरसाधनापातादिति । प्रमेयत्वेन विप्रतिपन्नास्मादादिप्रत्यक्षत्वस्यापि साधनापातादित्यर्थः । अस्वतन्त्रत्वादिति । आश्रयविषयकप्रतीत्यविषयत्वादित्यर्थः ।

(भावबोधः)

धर्मान्तरेऽपीति । ज्ञेयत्वाभिधेयत्वादावित्यर्थः । तथा च तस्यापि नोक्तसाध्ये हेतुत्वं सम्भवतीति भावः । पर्वतेतरत्वादीनामपि व्याप्तिरस्ति वा न वा । आद्यं निरस्यति का नो हानिः । पर्वतेतरत्वादीनामपि व्याप्तिरस्ति चेदिति । द्वितीयं निराह– अनुमानोपजीवनेन बाधादव्याप्ताविति । आप्त्यनिश्चयादिति भाष्यमाप्तिमूलकत्वानिश्चयादित्यपि व्याचष्टे– अस्तु वेति । पामरप्रणीतत्वादौ साम्यादिति । पामरप्रणीतत्वादौ साध्ये वेदत्वस्य प्रयोक्तुं शक्यत्वेनाभाससमानयोगक्षेममनुमानमित्यर्थः ।

ननु पामरप्रणीतकालिदासादिवाक्यरूपात् सपक्षाद्व्यावृत्तत्वेनोदाहरणमिति चेत्, तर्हि सर्वज्ञप्रणीतभारतादिरूपसपक्षाद् व्यावृत्तत्वेन तत्पक्षेऽप्यसाधारण्यमित्याह– असाधारण्यस्येति ।। चक्रकापातादिति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वेसिद्धे ''तस्माद्यज्ञादि''त्यादिना वेदस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ वेदस्य प्रामाण्यसिद्धिः । तत्सिद्धौ वेदेन सार्वज्ञ्यसिद्धिरिति चक्रकापातादित्यर्थः । अदृष्टसम्भावनेऽपीति । देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वात्, देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवदित्यनुमानेनादृष्टस्य सामान्यतः सिद्धावपीत्यर्थः । आप्तोक्तत्वाभावादिति । ज्ञानगतयाथार्थ्यस्य गुणजन्यत्वात् वेदे चाप्तोक्तत्वगुणाभावाद्यथार्थज्ञानकरणत्वरूपप्रामाण्याभाव इति भावः । भवेदेतद्यदि ज्ञानगतयार्थ्यस्य गुणजन्यत्वं स्यात् । तदेव तु नास्ति । अतो नित्यत्वेऽपि वेदस्य आप्तोक्तत्वगुणाभावेऽपि न प्रामाण्यासिद्धिरित्याशयेन परिहरतिमैवमिति । दोषाभावे तदभावनियमादिति । तथा च बाध इति भावः । प्रमाज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तज्ञानकारणजन्येत्यत्र प्रमात्वविशिष्टं वा पक्षस्तदुपलक्षितं वा । तत्राद्यं विकल्प्य दूषयतिप्रमाया इत्यादिना । अत्र सर्वत्र ज्ञानकारणपदं तत्सामग्रीपरं पूर्वोत्तरग्रन्थानुरोधादिति ध्येयम् । द्वितीयमाशङ्कतेप्रमात्वयुक्तज्ञानस्येति । अत्रापि ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्यत्वं किं तन्मात्रजन्यत्वम् उत ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्ताजन्यत्वम् । आद्ये आह– तादृशज्ञानस्यापीति । द्वितीयं शङ्कतेज्ञानकारणेति । ज्ञाने व्यभिचारापरिहारादिति । प्रमारूपज्ञानविशेषे ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तजन्यत्वं साधयता सामान्यविशेषसामग्र्योर्भेदो वक्तव्यः । तथा च सामान्यविशेषकार्ययोरपि भेदो वाच्यः । कार्यभेदं विना सामग्रीभेदा सिद्धेः ।। तथा च ज्ञानसामान्ये व्यभिचारापरिहारादित्यर्थः । नन्वत्र ज्ञानसामान्यकारणमात्रजन्यत्वाभावो वा ज्ञानसामान्यकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वमात्रं वा साध्यम् । अतः सामग्रीभेदसिद्ध्यर्थंकार्यभेदानङ्गीकारे न व्यभिचार इति चेत्, न; इन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनतेति

(भावबोधः)

भावः । ज्ञानत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन ज्ञाने व्यभिचारापरिहारादिति निर्विकल्पस्य प्रमाऽप्रमाबहिर्भूतत्वाङ्गीकारेण पक्षसपक्षत्वाभावान्निर्विकल्पने व्यभिचारापरिहारादिति वार्थः । ज्ञानातिरिक्तत्वेनेति । ज्ञानसामान्यातिरिक्तत्वेनेत्यर्थः ।

ननु ज्ञानसामान्ये ज्ञानसामग्रीजन्यत्वाभावः सिध्यन् अजन्यत्वेन वा, अतिरिक्तजन्यत्वेन वा सिध्यति । आद्ये– कार्यत्वेन हेतुवाक्येन व्याहतिः । द्वितीये– प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातः । ज्ञानसामान्यहेतौ तदतिरिक्तत्वाभावादित्यत आह– विशिष्टाभावविकल्पेनेति । प्रमाया अपिनाजन्यत्वेन विशिष्टाभावपर्यवसानं पूर्ववद्धेतुवाक्यव्याघातादेव; नाप्यतिरिक्तजन्यत्वेन; प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन तत्कारणस्य ज्ञानसामग्र्यतिरिक्तत्वासम्भवेन प्रतिज्ञाऽपदयोर्व्याघातादित्यत्रापि व्याघातस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । प्रतिज्ञानिरासेनैव निरस्तमिति । प्रमाज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्येति प्रतिज्ञानिरासेनेत्यर्थः । परतस्त्ववादिना गुणत्वजातेरनङ्गीकारेण गुणशब्देन ज्ञानकरणातिरिक्तकारणस्यैव विवक्षणीयत्वेन पूर्वोक्तव्याघताद्यापत्तेरिति भावः । कार्यत्वरूपहेतुदोषस्य घटज्ञानयोर्व्यभिचारस्यात्र हेतावसम्भवात् प्रतिज्ञानिरासेनेत्युक्तम् । प्रमात्वादिति । तथा च तदन्वयव्यतिकत्वादित्यत्रोक्तदोषप्राप्तिरिति भावः । अजन्यप्रमात्वमिति । जन्यप्रमात्वाभाव इत्यर्थः । तेनोक्तदोषपरिहार इति ज्ञातव्यम् । व्याप्त्यभावादिति । यादृच्छिकसंवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमायां गुणजन्यत्वाभावेऽपि जन्यप्रमात्वाभावाभावादित्यर्थः । कर्तृगुणनिरपेक्षस्यापीति । ज्ञानगतयाथार्थ्यप्रयोजकत्वेनाभिमतकर्तृगुणव्याप्तत्वनिरपेक्षस्यापि यथार्थज्ञानकरणत्वरूपप्रामाण्यसिद्धेरित्यर्थः । देवताह्वानादिरूपस्येति । "एह्यग्र" इत्यादिना मन्त्रेण देवताह्वानाद्यर्थत्वात् तदा देवताभावे तदाह्वानाद्ययोगादिति भावः । प्रलयस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति । अनेन प्रलयकालत्वं हेतुरित्युक्तं भवति ।

भावदीपः

॥ ॐ शब्द इति चेत् ॐ ॥ शब्दे विरोध इति भाष्यं व्याचष्टे ॥ अत्रापीत्यादिना ॥ आद्यन्तवत्त्व इति शेषोक्तिः । यद्यप्यतीतदेवताप्रवाहे प्रमाणसद्भावेनेत्यादिना वक्ष्यमाणदिशा विरोधसूत्रं सादित्वप्रयुक्तशङ्काव्यावर्तकमिति तदनुरोधेन पूर्वत्र सादित्व इति अत्र तु अनित्यत्व इत्येव वाच्यम् । तथापि आद्यन्तवत्त्वे इति द्वयोरप्युक्तिः पूर्वत्रोक्तसादित्वचोद्योत्तरयोः अत्र । अत्रोक्तसांतत्वचोद्योत्तरयोः पूर्वत्रानुसन्धेयत्वं सूचयितुमित्याहुः । नित्यत्वाद्वेदस्येत्यादि व्याचष्टे

(भावदीपः)

॥ वेदस्येति ॥ यावता यस्मादित्यर्थः । वाचेत्यादि व्याचष्टे ॥ वेदस्येति ॥ आप्त्यनिश्चयादित्येतदवतार्य व्याख्यातुं श्रुतेरन्यथासिद्धिं शङ्कते ॥ न चेति ॥ ''अविप्रलंभस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च'' । कल्प्या इति ''प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदित'' इति चानुभाष्यं हृदि कृत्वाऽऽह ॥ विवादेति ॥ विवादपदं धर्माधर्मादिकमित्यर्थः । अतीन्द्रियापरोक्षिणः सार्वज्ञ्यं कैमुत्यसिद्धमिति भावः ॥ विप्रतिपन्नेति ॥ विवादास्पदं धर्मादिकं कस्यचिच्छरीरिणः प्रत्यक्षम् । कस्यचित्सुखिनः प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात् घटवदित्यादेरपि संभवेनेश्वरे सार्वज्ञ्यसाधनवत् विप्रतिपन्नशरीरसुखदुःखादृष्टा नित्यज्ञानादिरूपधर्मान्तरसाधनापातादित्यर्थः ॥ केवलान्वयीति ॥ केवलान्वयिनः सामान्यहीनत्वेन प्रसिद्धेषु सामान्यविशेषसमवायाभावेष्वपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ क्वचिदिति ॥ अन्यथा सप्तपदार्थनियमभङ्गापत्तेरिति भावः ॥ अस्वतन्त्रत्वाच्चेति ॥ प्रमापरतन्त्रत्वात् प्रमेयरूपाश्रयपरतन्त्रत्वाच्चेत्यर्थः ॥ एवमिति ॥ परत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वादावपि परस्य भाव एव परत्वं न तु ततोऽतिरिक्तमित्यापत्त्या परत्वादेरपि गुणत्वेन पृथग्गणनं न स्यादित्यर्थः ॥ लङ्घनेति ॥ लङ्घने जङ्घाशून्यत्वादित्यर्थः । प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्यामिति जङ्घाशब्दान्मत्वर्थे लच्प्रत्ययः । जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यावित्यमरोक्तेः ॥ धर्मान्तरेऽपीति ॥ अभिधेयत्वव्यापकत्वादिरूपेऽयमेव खण्डनमार्ग इत्यर्थः । पर्वतेतरत्वादीनां व्याप्तिरस्ति न वा । आद्यं निराह ॥ का नो हानिरिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ अनुमानेति ॥ अनुमानं ॥ प्रत्युपजीव्येन व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्केणेत्यर्थः । ''अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसंभव'' इति न्यायादिति भावः पक्षव्यावृत्त्यर्थत्वादित्येतदुपपाद्य असिद्धिपरिहारार्थत्वादित्येतदुपपादयति ॥ न चेत्यादिना ॥ सन्निहितमिति ॥ अवर्जनीयसन्निधि न तु कार्यकारीति तूत्तरत्र समयपादे संबंधानुपपत्तेश्च अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेत्यत्र निरसिष्यत इत्यर्थः ॥ पामरेति ॥ वेदः पामरप्रणीतः वेदत्वाद्व्यतिरेकेण गगनवदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । पामरप्रणीतलौकिकवाक्यात्सपक्षाद्व्यावृत्त्या पक्षमात्रवृत्तेरसाधारण्यं चेत् सर्वज्ञप्रणीतपुराणादितो व्यावृत्त्या पक्षमात्रवृत्तेरसाधारणानैकान्त्यं तवापि तुल्यमित्याह ॥ असाधारण्यस्येति ॥ उक्तेति ॥ ईश्वरसार्वज्ञ्यासिद्धिरूपोक्तदोषादित्यर्थः । वेदप्रणेतृत्वोक्त्यन्यथानुपपत्या सार्वज्ञं सेत्स्यतीत्यतो व्यभिचारान्नैवमित्याह ॥ ऋग्वेद एवेति ॥ तद्वाक्यादिति ॥ ऋग्वेद इति वाक्यादित्यर्थः । अविशेषादिति भावः । विशेषमाशङ्कते ॥ तेषामिति ॥ समं प्रकृतेऽपि । उक्तदिशा ईश्वरसार्वज्ञस्याप्यसिद्धेरिति भावः ॥ यस्सर्वज्ञ इत्यादि वेदेनैव तत्सार्वज्ञसिद्धिरस्त्वित्यत आह

(भावदीपः)

॥ चक्रकेति ॥ ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सिद्धे तस्माद्यज्ञादित्यादिना वेदस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च वेदस्य प्रामाण्यसिद्धिः तत्सिद्धौ च वेदेनेश्वरसर्वज्ञत्वसिद्धिरिति चक्रका (श्रया) पातादित्यर्थः । नित्यत्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ किं चेति ॥ मूलेति ॥ अर्थमुपलभ्य रचितत्वं प्रणीतत्वमिति वाच्यत्वादिति भावः तत्किं प्रत्यक्षमनुमानं पौरुषेयवाक्यं वा न त्रयमपीति क्रमेण निराह ॥ न चेति ॥ स्वतःप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेत्येतदवतार्य व्याचष्टे ॥ नन्विति ॥ न केवलमनित्यत्व इत्यपेरर्थः । स्वतस्त्वेन ज्ञानजनकसहजशक्त्यैव प्रमात्व-जनकत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रामाण्यं नामेति ॥ वेदस्येत्यनुषङ्गः । तादृशप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं ज्ञानयाथार्थ्यस्वतस्त्वायत्तमिति भावेन व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ ज्ञाननिष्ठमित्यर्थः ॥ याथार्थ्यमिति ॥ प्रमात्वरूपम् ॥ ज्ञानकारणेति ॥ कारणपदं समग्रकारणपरम् । ननु दोषाभावस्य कारणत्वेऽपि नास्माकमनिष्टमित्युपरितनवाक्याद्दोषाभावस्य याथार्थ्ये कारणत्वेन एवंरूप-साध्यस्य साधने बाध इति चेन्न । भावकारणानपेक्षमिति तात्पर्यात् । यद्वा दोषाभावोऽपि न प्रामाण्यकारणम् । यादृच्छिकसंवादिषु सत्यपि दोषे प्रमाणज्ञानोदयादिति तत्वनिर्णयटीकोक्त्या तर्हि दोषाभावः कारणमित्यायातमिति चेन्न । तथा सत्युत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसंगादिति सुधोक्त्या च दोषाभावः कारणं नेति भावेन एवं साध्योक्तिः । अग्रे कारणत्वोक्तिस्तु तावता प्रकृतवेदनित्यत्वाक्षतेरभ्युपेत्यवादेन वा निर्दोषः शब्द आगम इति प्रमाणलक्षणे आगमोऽदुष्ट-वाक्यं चेति तत्वनिर्णयादौ च दोषाभावस्याप्युक्त्या दण्डगतदाढर्यादिवत् प्रयोजकत्वाभिप्राया वा ज्ञानजनकत्वशक्तिरेव प्रामाण्यजनकत्वशक्तिरिति पद्धत्युक्त्या ज्ञानजनकशक्तियाथार्थ्य-जनकशक्त्योरेकत्वपक्षे चायं साध्यनिर्देशो बोध्यः । यदा तु दोषवशात् प्रमाजननशक्ति-प्रतिबन्धेऽपि ज्ञानजननशक्तेरप्रतिबन्धाज्ज्ञानप्रमाऽपीत्यादिना याथार्थ्यज्ञानजननशक्त्यो-र्भिन्नत्वमभ्युपेत्य द्वयोः सहजत्वमात्रेण स्वतस्त्वमिति मतं तदाऽतिरिक्तागन्तुकानपेक्षमिति साध्यार्थो बोध्यः । न गुणोत्पन्नमिति साध्ये तु न कापि विवक्षा । दोषसापेक्षाप्रामाण्ये व्यभिचारनिरासाय हेतौ सत्यन्तम् ॥ स्वतस्त्वमिति ॥ अयाथार्थ्यं ज्ञानकारणाति-रिक्तकारणानपेक्षम् । न दोषोत्पन्नं वा । ज्ञानधर्मत्वात् याथार्थ्यवदित्यर्थः । उभयत्र साध्ये सकृदेव दोषमाह ॥ दोषाभाव इति ॥ यादृच्छिकसंवादीति सत्यपि दोषेऽयाथार्थ्या-दर्शनेनान्वयमनुक्त्वा दोषाभावेऽयाथार्थ्याभाव इति व्यतिरेक एवोक्तः । दोषकारणताग्राह-कमानबाध इत्यर्थः । न चैवं गुणेऽस्ति । गुणाभावेऽपि यादृच्छिकस्थले याथार्थ्योपलंभेन व्यतिरेकव्यभिचारादिति भावः ॥प्रमेति ॥ अत्र प्रमात्वतदाश्रयतत्संबंधानामन्यतमस्यैतत्साध्यते ।

(भावदीपः)

त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावापत्त्या विशिष्टस्य वेति विकल्प्याऽऽद्येऽपि कस्येति विकल्प्य दोषमाह ॥ प्रमात्वस्येति ॥ द्वितीयं शङ्कते । ॥ प्रमात्वेति ॥ किं ज्ञानकारणातिरिक्तमात्रजन्यत्वं साध्यं किं वा ज्ञानत्वप्रयोजककारणजन्यत्वे सत्यतिरिक्तकारणजन्यत्वम् । आद्ये आह ॥ तादृशेति ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ ज्ञानेति ॥ व्यभिचाराद् कार्यत्वहेतोरित्यर्थः । बाधव्याहति-निरासाय शङ्कते ॥ ज्ञानकारणेति ॥ विशिष्टाभावश्च अतज्जन्यत्वेन वा तज्जन्यत्वेऽप्यधिकजन्यत्वेन वा सर्वथैवाजन्यत्वेन वा त्रेधा घटते । दृष्टान्ते घटादावाद्यमादाय पक्षे द्वितीयमादाय ईश्वरज्ञाने त्वंत्यपक्षमादाय पर्यवसानात् इष्टसिद्धिरव्याघातो नेश्वरज्ञाने बाधश्चेति भावः । हेतुः कार्यत्वम् । ज्ञानव्यावृत्तिर्व्यर्था प्रमायामिव तत्राप्यु-क्तसाधनसंभवादित्याह ॥ ज्ञानेऽपीति ॥ ननु ज्ञानेऽपि ज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वाभावसाधने व्याघात इत्यत आह ॥ विशिष्टेति ॥ यथा विशिष्टाभावः प्रमायामधिकजन्यत्वाभावेन पर्यवस्यतीति न व्याघात इत्युच्यते । तथा ज्ञानेऽप्यधिकजन्यत्वेन पर्यवसानोक्त्या व्याघातस्य समाधातुं शक्यत्वादित्यर्थः । भ्रमेऽपि धर्म्यंशे प्रमात्वस्य सत्त्वेन ज्ञानत्वसमनियतस्य प्रमात्वस्याधि-कप्रयोज्यत्वे ज्ञानत्वेऽपि तथात्वस्य संभवात् । ज्ञानत्वं भ्रमे गुणव्यभिचारि चेत् प्रमात्वमपि यादृच्छिकसंवादीति तथेति सममिति भावः । व्याघातस्येत्युपलक्षणम् । ईशज्ञाने बाधस्यापि समाधातुं शक्यत्वादित्यपि ध्येयम् ॥ प्रतिज्ञेति ॥ परेणापि गुणत्वजातेरनङ्गीकारेण गुणपदेन ज्ञानकारणातिरिक्तकारणस्यैव वाच्यत्वेन पूर्वोक्तव्याघाताद्यापत्तेरित्यर्थः । हेतुं च निराह ॥ किं चेति ॥ व्यभिचारात् । दण्डरूपादौ घटं प्रति कारणत्वाभावादित्यर्थः । तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः । अप्रामाण्यादयो भावास्तेनोत्सर्गोऽनयोदित इत्युक्त्यनुरोधेनाऽऽह ॥ दोषनिरासेति ॥ उभयेति ॥ प्रामाण्यजननदोषनिरासरूपोभयेत्यर्थः ॥ न चैवमिति ॥ गुणानां दोषनिरासोपक्षीणत्वे दोषाणामपि गुणनिरासोपक्षीणत्वसंभवात् ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वरूपं स्वतस्त्वं स्यादित्यर्थः ॥ दोषान्वयेति ॥ दोषे सत्येवाप्रामाण्यं तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकनियमेनेत्यर्थः । यादृच्छिकसंवादिनि सत्यपि दोषेऽप्रामाण्यानुत्पतिस्तु विषयसत्त्वादेर्दोषप्रतिबन्धकस्यासत्त्वादिति भावः ॥ उभयेति ॥ गुणास्त्वकिञ्चित्करा इति पद्धत्युक्त्या दोषाणां गुणनिरासकत्वेऽपि न हानिस्तथाप्यभ्युपगमोक्तिरियम् ॥ व्यभिचारादिति ॥ गुणाभावेऽपि प्रमाया जायमानत्वादिति भावः । तत्र विषयसत्त्वादिकमेव गुण इति त्वन्यत्र निरस्तं बोध्यम् । अभ्युपेत्यवादेनाऽऽह ॥ दोषाभावस्येति ॥ कारणतावच्छेदकप्रतिबन्धका-भावसाधारणप्रयोजकत्वमात्राभिप्रायेण वा कारणत्वोक्तिः । अन्यथा प्रागुक्ततत्वनिर्णयटीका-सुधावाक्याभ्यां विरोधपातात् । न च स्वतस्त्वभङ्गः । ज्ञानजननशक्तिवत् प्रमाजननशक्तेः

(भावदीपः)

सहजत्वमात्रेण स्वतस्त्वोपपत्तेः । अप्रामाण्यं तु दोषाहितशक्त्येति वैषम्यम् । उक्तं च प्रथमपादीयसुधायां इन्द्रियादीनामौत्सर्गिकी शक्तिः प्रामाण्यजनने दोषापवादादप्रामाण्यमुपजनयतीति । व्यतिरेकिणमाशङ्कते ॥ प्रमेति ॥ अजन्यप्रमात्वमिति ॥ जन्यप्रमात्वाभाव इत्यर्थः ॥ व्याप्तीति ॥ यादृच्छिकसंवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमायां साध्ये सत्युपाध्यभावादित्यर्थः । अतो गुणजन्यत्वे मानाभावात् तदजन्यत्वे मानभावाच्चेत्यर्थः ॥ छ ॥ भाष्ये देवानामनादिनित्यत्वादित्यनुक्त्वानित्यत्वादित्युक्तेरभिप्रायं व्यञ्जयितुमाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ ॥ प्रमाणेति ॥ तेह नाकमिति प्रमाणेत्यर्थः ॥ अतीतेति ॥ शब्दे कर्मणि चोभयत्रेत्यर्थः । तथा च पूर्वत्र कर्मणीतिशब्दे इत्यस्याप्युपलक्षणमिति भावः ॥ कर्मण्यपि साम्यादिति ॥ शब्द इति सूत्रे कर्मणि चोभयत्रेत्यर्थः । तथा च पूर्वत्र कर्मणीतिशब्दे इत्यस्याप्युपलक्षणमिति भावः ॥ कर्मण्यपि साम्यादिति ॥ शब्द इति सूत्रे कर्मणि चेत्यनुवर्त्यं वा उपलक्ष्यं वेति भावः ॥ देवताह्वानेति ॥ इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छेत्यादिरूपस्येत्यर्थः । नेति नञा निषेध्यं दर्शयन् तेषां प्रभवनियमादिति भाष्यं व्याचष्टे ॥ यदिति ॥ न तस्याप्रामाण्यमिति ॥ विरोध इति पदं नञाऽन्वेतीति सूचितम् । सूर्येत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ न च तत्रेति ॥ तथैवेति ॥ वचनोक्तेरुपयोगं वक्तुमाह ॥ न च वाच्यं श्रुताविति ॥ तामेव सूर्यादिव्यक्तिं पूर्वप्रकारेणाकल्पयदित्यादिरूपेणेत्यर्थः । यथर्तुष्विति संभवपर्वण्याद्येऽध्याये सौतिवचनम् । यथेत्यादेरुपयोगम् इतरेषामिति पदार्थं वदन्नाह ॥ न चायोगिनामिति ॥ परं प्रति अप्रलयवादिनं पूर्वपक्षिणं प्रति ॥ प्रलयस्येति ॥ अपश्यमप्यये मायया यत्प्रयन्ति, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं, यमप्येति भुवनं य इदं सर्वं विलापयति, स रुद्रेण विलापयति, क्रमाद्विलीयते व्युत्क्रमाद्विलयश्चेत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति सञ्चर इति यस्मिंश्च प्रलयं यान्तीत्यादि स्मृतिभिस्सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॐ ॥ शब्दे विरोध इत्येतद्योजयति अत्रापीति ॥ आद्यंतवत्व इति तदुपरीत्यस्याकृष्टस्यार्थतोऽनुवादः । नित्यत्वादित्यादिव्याचष्टे ॥ वेदस्येत्यादिना ॥ यावता यस्मात् तदेव वाच्यहीनत्वमेव ॥ उपचारेति ॥ बहुकालीनत्वेनोपचारमात्रमित्यर्थः । कर्तृसार्वज्ञेति ॥ अनन्तवेदविवक्षितार्थतत्वज्ञानस्य सार्वज्ञ्यरूपत्वादिति भावः ॥ विवादपदमिति ॥ वेदार्थभूतं सर्वमित्यर्थः ॥ विप्रतिपन्नधर्मान्तरेति ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सन्दिग्धास्मदादिप्रत्यक्षत्वस्यानित्यत्वादेव धर्मान्तरस्येत्यर्थः ॥ किं चेदमिति ॥ हेतूकृतं प्रमेयत्वं किमित्यर्थः ॥ केवलान्वयीति ॥ निःसामान्यतया प्रसिद्ध सामान्यादित्रिके अभावे च केवलान्वयितया सत्वात्तस्यासामान्यत्वायोगादित्यर्थः ॥ कचिदिति ॥ सामान्य एवान्तर्भावस्तस्य जात्युपाधिभेदभिन्नत्वादिति चेन्न । उपाधिरूपसामान्येऽपि प्रमेयसद्भावेन सामान्यभेदोपाधित्वानुपपत्तौ तदतिरिक्तत्वकल्पनायां कचिदंतर्भावस्य वक्तव्यत्वात् । अन्यथा पदार्थसाप्तविध्यभङ्गादित्याशयात् ॥ अस्वतन्त्रत्वादिति ॥ द्रव्यगुणाद्याश्रयं विना स्थातुमशक्यत्वादित्यर्थः । आश्रयप्रतीतिनिरपेक्षेण प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वा ॥ प्रमेयस्य भाव इति ॥ तत्प्रमेयस्य भाव इत्यर्थः । तथा च पदार्थसप्तकवृत्तित्वं युक्तमिति भावः ॥ न तु तत इति ॥ प्रमेयस्य भावादित्यर्थः ॥ उक्तस्येति ॥ न तावद्द्रव्यमित्याद्युक्तस्येत्यर्थः । तच्छब्दयोः प्रमेयप्रमेयत्वशब्दयोः ॥ एवमिति ॥ एवं सति प्रमेयस्य भावः प्रमेयत्वमित्यङ्गीकारे परस्य भावः परत्वमित्यप्युपपत्तेः ॥ परत्वादिगुणानांदत्तजलांजलित्वमित्यर्थः ॥ प्रमातद्विषयेति ॥ दण्डित्वं दण्ड इतिवत् प्रमेयत्वं प्रमावा । भावभवित्रभेदेन प्रमेयं वा, प्रमाप्रमेयसम्बन्धस्यापि प्रमेयधर्मतया सम्बन्धी वेत्यर्थः । तत्र प्रमेयत्वं न प्रमाप्रमायामपि वृत्तेः ॥ भावभवित्रभेदस्तु शब्दपर्यायताप्रसङ्गे निरस्तः ॥ सम्बन्धपक्षं दूषयति ॥ नेति ॥ तस्यापीति ॥ विषयविषयिभावो नाम विषयत्वं, विषयित्वं भावस्य भवितुः पृथगभावे पर्यायत्वापातात् पृथक्त्वे वाच्ये द्रव्यादावन्तर्भाव्यत्वादित्यर्थः ॥ लङ्घनेति ॥ लङ्घनविषयेऽतिजवाभावादित्यर्थः ॥ जङ्घालोऽतिजवस्तुल्य इत्यभिधानात् ॥ यद्वा उक्तदोषनदीलङ्घने जङ्घारहितत्वादित्यर्थः ॥ प्राणिस्थाधातोर्लजन्यतरस्यामिति जङ्घाशब्दान्मत्वर्थे लच्प्रत्ययः ॥

प्रमेयत्वस्य सार्वज्ञसाधकत्वाभावेऽपि, अभिधेयत्वादिकं भविष्यतीत्यत आह ॥ इयमेव दिगिति ॥ अयमेव खण्डनमार्ग इत्यर्थः । तस्य सार्वज्ञसिद्धिरिति उपादानाद्यपरोक्षज्ञानवत एव कर्तृत्वादेकस्य सर्वकर्तृत्वे सर्वज्ञत्वलाभ इत्यर्थः ॥

पक्षव्यावृत्तीति ॥ साधनवतः पक्षादुपाधेर्व्यावृत्यर्थत्वादित्यर्थः । पर्वतेतरत्वादीनां व्याप्तिरस्ति न वा । आद्यं दूषयति का नो हानिरिति । पक्षे साध्यासिद्धौ अनुकूलतर्काभावेन तद्बाधविरहेण पर्वतेतरत्वादीनां व्याप्तिरस्ति चेत् तदा का नो हानिरित्यर्थः । द्वितीयं निराकरोति ॥ अनुमानोपजीव्येनेति ॥ अनुकूलेन तर्केणेति शेषः ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षेनोपाधिसम्भवः ॥

इति न्यायादिति भावः ॥ ननु शरीरिजन्यत्वं प्रयोजकमित्युक्तम् । तत्र जन्यत्वापर-पर्यायमस्मत्साधनकार्यत्वमेव प्रयोजकं भवतु व्यभिचाराभावात् । सकर्तृके घटादौ शरीरं कारणकोटिनिविष्टमनुभूयत इति चेत् अवर्जनीयसन्निधित्वेन शरीरस्य कारणत्वकल्प-नावैयर्थ्यादित्यत आह ॥ सकर्तृकत्व इति ॥ उत्तरत्रसमयपादेसम्बन्धानुपपत्तेश्चेत्यत्रेत्यर्थः ॥ लोकेति ॥ रथाकर्षणादावनेककर्तृतादर्शनादिति भावः ॥ अतिदुरवगममिति ॥ सर्वज्ञत्वसिद्धौ धर्मादिसाक्षात्कारवतोऽज्ञानमूलकरागाद्यप्राप्तौ तन्मूलकविप्रलम्भस्याभावोज्ञातव्य इत्यतिदुरव-गममित्यर्थः । आप्त्यनिश्चयादिति भाष्यम् आप्तिमूलत्वादित्यपि व्याचष्टे ॥ अस्तु वाप्तिनिश्चय इति ॥ वेदत्वस्येति ॥ वेदः पामरप्रणीतः वेदत्वात् व्यतिरेकेण गगनवदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । ननु सपक्षे कालिदासवाक्यादौ वेदत्वाभावादसाधारणानैकान्त्यमित्यत आह ॥ असाधारण्यस्येति ॥ तर्हि त्वदीयसाधनेप्यसाधारण्यं, सार्वज्ञादिमता प्रणीतेऽपि भारतादौ वेदत्वाभावादिति भावः । न च, इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद इति, श्रुतेरस्त्येव वेदत्वं भारतादाविति वाच्यम् ॥ तथात्वे तत्रैवान्वयव्याप्तिग्रहोपपत्तौ त्वयानुमानस्य केवलव्यतिरे-कत्वोररीकरणायोगाद्भारतादिव्यावृत्तवेदत्वस्यैव हेतुत्वेन वाच्यत्वादिति भावः ॥ सर्वज्ञे-श्वरप्रणीतत्वमिति ॥ ईश्वरसार्वज्ञस्यास्तुवेत्यङ्गीकृतत्वात्सिद्धवत्कृत्य सर्वज्ञेत्युक्तम् ॥ यद्वा यदस्ति तज्जानातीति व्युत्पत्या ज्ञपदमेवसर्वबोधकमिति भावः ॥ उक्तदोषादिति ॥ वेदप्रामाण्य-विवादादित्यर्थः । ज्ञानकारणेत्यत्र ज्ञानकारणपदं ज्ञानजनकशक्तिपरम् । करणानां तु ज्ञानजनकत्वशक्तिरेव स्वकारणासादिता प्रामाण्यजनकत्वशक्तिः । अप्रामाण्यजनने तु दोषवशादन्याशक्तिराविर्भवतीति प्रमाणपद्धत्युक्तेः । ननु दोषवशात् प्रमाजनकत्व-शक्तिप्रतिबन्धेऽपि ज्ञानोत्पत्यनुदयात् कथं शक्त्यैक्यमिति चेन्न । ज्ञानजनकत्वशक्तेरेव प्रामाण्यजनकत्वमित्युत्सर्गः । दोषापवादे शक्तिर्ज्ञानमात्रं जनयतीत्यङ्गीकारात् ॥ केचित् ज्ञानजननशक्त्योर्भिन्नत्वमेव द्वयोः सहजत्वमात्रेण स्वतस्त्वमित्याहुः ॥ स्वतस्त्वमिति ॥ अयाथार्थ्यं, ज्ञानकारणातिरिक्तकारणानपेक्ष्यं, न दोषोत्पन्नं वा, ज्ञानधर्मत्वात्, यथार्थ्यवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥ उभयत्र साध्ये युगपदेव दोषमाह ॥ दोषाभाव इति ॥ दोषाभावे याथार्थ्याभाव नियमात् तद्विरहेण कार्याभावे तस्य कारणत्वनियमात् अप्रामाण्यं प्रति दोषाणां कारणत्वाव-धारणात् अप्रामाण्यानुमानस्य दोषकारणताग्राहकमानबाध इत्यर्थः । यद्यप्यन्वय व्यतिरेकाभ्यां

(वाक्यार्थमुक्तावली)

कारणताऽवसेया, तथापि यादृच्छिकसंवादिनि सत्यपि दोषे याथार्थ्यदर्शनेन अन्वयमनुक्त्वा व्यतिरेक एवादर्शितः उक्तः । यथोक्तं तत्वनिर्णयटीकादौ । यादृच्छिकसंवादिषु सत्यपि दोषे प्रमाणज्ञानोदयात् इति । एतेनैतदपि निरस्तम् । गुणाभावेऽपि प्रामाण्याभावात्, गुणस्यापि प्रामाण्यहेतुत्वमिति ॥ स्वतस्त्वानुमानस्यापि बाध इति ॥ गुणाभावेऽपि यादृच्छिकस्थले याथार्थ्योपलम्भेन व्यतिरेकव्यभिचारादिति भावः । ननु यादृच्छिकस्थले याथार्थ्याङ्गीकारे प्रमाणपद्धतौ, यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्योत्पत्तिः तदत्र साधनं विवक्षितम् अतो न यादृच्छिकसंवादलिङ्गविभ्रमादिष्वतिव्याप्तिमाशङ्क्य परिहारो युक्त इति चेन्न । यादृच्छिकस्थले करणस्य प्रामाण्यं नास्तीत्यभिप्रायेण तत्रातिव्याप्तिः परिह्रियते । तत्वनिर्णयटीकादौ तु करणे गुणाभावे प्रत्युत दोषे सत्यपि ज्ञानस्य प्रामाण्यमित्युच्यत इत्यविरोधात् । न च ज्ञानस्य प्रमात्वे तत्करणस्य कथं प्रमाकरणत्वं नास्तीति वाच्यं यज्जातीयानन्तरमिति करणलक्षणकथनेन तस्य करणत्वाभावात् । तथासति अकरणिकक्रियोत्पत्तिसपन्नेति चेन्न । लोके हि धूमत्वप्रकारेण धूमज्ञानस्य कारणत्वं दृष्टम् । तथाच यादृच्छिकस्यापि धूमत्वप्रकारकधूमज्ञानत्वेन लोके करणत्वेऽपि पारिभाषिकसाधनत्वाभावस्योक्तत्वात् । यज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानसाधनत्वं तदेव प्रमाणमित्यस्माकं विवक्षितत्वादित्यलं विस्तरेण । प्रपञ्चस्तु सुधायां युक्तिपादेऽनुसन्धेयः । ननु प्रमेति प्रमात्वविशिष्टं वा पक्षः तदुपलक्षितं वा । तत्राद्यं विकल्प्य दूषयति ॥ प्रमाया इत्यादिना ॥ प्रमायाः ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वं हि विशेषणमादाय वा, विशेष्यमादाय वा, तत्सबन्धमादाय वेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते प्रमात्वयुक्तेति ॥ अस्मिन् पक्षे चित्रगुमानयेत्युक्ते गवामानयनक्रियाभाववत् प्रमात्वस्य जन्यतैव नास्ति । नापि केवलज्ञानस्य । क्रियानन्विततया तटस्थेनापि प्रमात्वेनोपलक्षितस्य जन्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । तत्रापि जन्यत्वमङ्गीकृत्य ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तमात्रजन्यत्वं साध्यते उत ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तजन्यत्वम् । आद्यं दूषयति तादृशेति ॥ प्रमात्वाधारभूताया ज्ञानव्यक्तेरित्यर्थः ॥ व्याघातेति ॥ तथाहि सा व्यक्तिर्ज्ञानमेवोत सातिशयितम् । आद्ये व्याघातः । द्वितीये अतिशयोऽपि भावोऽभावोवा । नाद्यः ज्ञाने जात्यतिरिक्तभावानभ्युपगमात् । न द्वितीयः । प्रध्वंसातिरिक्तस्य तस्याजन्यत्वात् । प्रध्वंसस्यचात्रासम्भवात् । प्रमात्वसम्बन्धकृता प्रमाव्यावृत्तिरेवातिशय इति चेत् । त्वन्मते अन्योन्याभावरूपाया व्यावृत्तेरनादिनित्यत्वेन बाधात् । मन्मते भेदापरपर्यायव्यावृत्तेर्ज्ञान-स्वरूपत्वेन व्याघातानिस्तारादिति भावः ॥ स्पष्टमेतत्सुधायां जिज्ञासाधिकरणे ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

द्वितीयमाशङ्कते । ज्ञानकारणेति । व्याघातबाधव्यभिचारनिरासाय शङ्कते ज्ञानकारणमात्रेति । विशिष्टाभावश्चात्र ज्ञानकारणाजन्यत्वेन वा सर्वथैवाजन्यत्वेन त्रेधा घटते । तत्र घटादौ आद्यमादाय न व्यभिचारः । पक्षे द्वितीयपर्यवसानेन व्याघातनिरासः, ईशप्रमांशे तृतीयमादाय बाधपरिहारश्चेति भावः ॥ ज्ञाने व्यभिचारेति ॥ प्रमाणस्य ज्ञानविशेषे ज्ञानसामान्य सामग्र्यतिरिक्तजन्यत्वं साधयता ज्ञानसामान्यस्य प्रमातिरिक्तत्वमेष्टव्यसामग्रीभेदे कार्यभेदेनैव व्याप्तत्वात् । एवं च घटादौ व्यभिचारपरिहारेऽपि ज्ञानसामान्ये त्रेधापि विशिष्टाभाव-स्योपपादयितुमशक्यम् । व्यभिचारापरिहारादित्यर्थः । ज्ञान्यतिरिक्तत्वेन हेतुरिति ज्ञानसामा-न्यातिरिक्तत्वे सति कार्यत्वादिति विशेष्यतामित्यर्थः । साधनसौलभ्यादिति । तथाचा-भाससाम्यमिति भावः । ननु ज्ञानसामान्येसामग्रीवजन्यत्वाभावः सिध्यन् जन्यत्वरूप-विशेष्याभावेन वा, अतिरिक्तजन्यत्वेन वा सिध्यति । आद्ये हेतुवाक्येन व्याघातः । द्वितीये प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातः । ज्ञानकारणातिरिक्तेत्यत्र कारणपदेन तज्जन्यत्वस्यैव प्राप्तत्वेन तदतिरिक्तजन्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यत आह ॥ विशिष्टाभावेति ॥ प्रमाज्ञानकारण-मात्रजन्याभाववति त्वदीयानुमानेप्येवं विशिष्टाभावं विकल्प्य आद्ये हेतुवाक्येन व्याघातः । द्वितीये प्रमयाः अपि ज्ञानत्वेन ज्ञानकारणातिरिक्तजन्यत्वे प्रतिपदव्याघात इति व्याघातस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु प्रमापक्षके अस्मदनुमाने न व्याघातादिकमपि दोषः विशिष्टाभावस्य ज्ञानकारणजन्यत्वेन घटादौ पर्यवसानं तज्जन्यत्वेऽपि अधिकजन्यत्वात् प्रतिपदव्याघातः । सर्वथा जन्यत्वेन ईशप्रमादावयं प्रमाणाविरोधनिरास इति विशिष्टाभावं त्रेधा विभज्य व्याघातादिदोषस्य समाधानादित्यत आह ॥ विशिष्टाभावेति ॥ प्रमापक्षक अनुमाने इव ज्ञानपक्षके विशिष्टा-भावविकल्पेन व्याघातादेः समीकरणात् । समाधीयमानत्वादित्यर्थः ।

ननु प्रमायां ज्ञानकारणजन्यत्वम् अतिरिक्तजन्यत्वं च व्याहतं तस्य ज्ञानाविशेषत्वात् । ज्ञानस्य तु ज्ञानसामग्रीव जन्यत्वमेव वक्तव्यम् । अतिरिक्तजन्यत्वं तु व्याहतमेवेति चेन्न । भ्रमेऽपि धर्म्यंशे प्रमात्वस्य सत्वेन ज्ञानत्वसमनियतस्य प्रमात्वस्याधिकप्रयोज्यत्वे ज्ञानत्वेऽपि तथात्वसम्भवात् । ज्ञानत्वं भ्रमे गुणव्यभिचारि चेत् प्रमात्वमपि यादृच्छिकसंवादिनि तथेति सममिति भाव इति स्पष्टम् । चन्द्रिकायां प्रतिज्ञानिरासेनेति । स्वतस्त्ववादिनापि परतस्त्ववादिनापि प्रामाण्यकरणगुणत्वजातेः अनङ्गीकारेण गुणशब्देन ज्ञानकारणातिरिक्त कारणस्यैव विवक्षणीयत्वं न प्रमात्वस्यैवंविधत्वेनेत्यादिना उक्तदोषेणैव निरस्तमित्यर्थः । कार्यत्वरूपहेतुदोषस्य अत्र हेतावभावात् प्रतिज्ञानिरासेनेत्युक्तम् । हेतुं च निराह ॥ किं चेति ।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

व्यभिचारादिति ।। कुलालपित्रन्वयव्यतिरेकित्वेऽपि घटस्य तदन्यत्वादिति ।। भावः । उपक्षीणत्वादिति न च गुणास्तु अकिंचित्करा इति पद्धतिवचनात्कथं गुणानां दोषनिरासकत्वमिति चेत् प्रकृतप्रामाण्यानुपयोगित्वेन तथोक्तिसम्भवात् अभ्युपगमवादेन वा इयमुक्तिरिति ज्ञेयम् । तथाचासिद्धिरिति भावः । न चोभयकरणत्वेति । प्रामाण्यजननदोषनिरासरूपोभयेत्यर्थः । नैवमिति । गुणानां दोषनिरासोपक्षीणत्वे दोषाणामपि गुणनिरासोपक्षीणत्वसम्भवात् ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वरूपं स्वतस्त्वं स्यादित्यर्थः । दोषान्वयेति । दोषे सत्येवाप्रामाण्यं तदभावे तदभावः इत्यन्वयव्यतिरेकनिश्चयेनेत्यर्थः ।

ननु यादृच्छिकसंवादिनि सत्यपि दोषे ज्ञाप्रामाण्याभावात् अन्वयव्यभिचारः इति वाच्यम् । दोषे सत्येवाप्रामाण्यमित्येवान्वयाविवक्षितत्वेनैवंविधान्वयस्य व्यभिचाराभावात् । विषयसत्वादेर्दोषप्रतिबन्धकस्य सत्वेन वा यादृच्छिकस्थले ज्ञानाप्रामाण्यानुदयोपपत्तेः । न चैतत्सममिति गुणान्वयव्यतिरेकनियमेन प्रामाण्यस्य गुणानामुभयकारणत्वमिति न वाच्यमित्यर्थः । यादृच्छिकयथार्थ्यवाक्येति । तत्र गुणाभावेऽपि ततः प्रमाया जायमानत्वात् व्यतिरेकव्यभिचार इति भावः । अभ्युपगमवादेनाह ।। दोषाभावस्येति ।। अतः प्रकृतवेदापौरुषेयत्वविरोधित्वादेवाङ्गीक्रियते । वस्तुतः इत्युक्तमन्यथादोषाभावेऽपि न प्रामाण्यकारणयादृच्छिकसंवादिषु सत्यपि दोषे प्रमाणज्ञानोदयादिति तत्वनिर्णयटीकाविरोधात् । यथा दण्डगतदार्ढ्यवत्प्रयोजकत्वाभिप्रायेण कारणतोक्तिः । आगमोऽदुष्टवाक्यं च निर्दोषश्शब्द आगम इत्यादौ दोषाभावस्य कारणतावच्छेदकतया प्रयोजकत्वमिति बोध्यम् । व्यतिरेकानुमानमाशङ्कते ।। प्रमेति ।। तथा च तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यत्रोक्तदोषाभावप्राप्तिरिति भावः । अजन्यप्रमात्वमिति ।। अन्यप्रमात्वाभावादित्यर्थः । ततो नोक्तदोषः इति ज्ञेयम् । व्याप्तीति । यादृच्छिकसंवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमायां सत्यपि साध्ये उपाधेरभावादित्यर्थः । प्रतिपक्षे उपाध्युद्भावनानुपपत्तिस्तु नास्त्येव, प्रतिपक्षोन्नायकत्वाभावेऽपि व्यभिचारोन्नायकतयोपपत्तेरिति । यद्वा व्याप्तिग्रहदशायामेव व्यभिचारोन्नायकत्वात् तत्त्वेन दूषकत्वाभावेऽपि हेतोरप्रयोजकतोपपपादकत्वेन उपाध्युद्भावनोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । नित्यत्वाद्वेदस्येत्यादि योजयति ।। तस्यैवमिति । पूर्वसूत्रेणैव गतार्थताशङ्कानिवारकत्वेन पुनरन्यभावेत्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ।। न च वाच्यमित्यादिना ।।

अतीतकालीनविरोधस्येति शब्दकर्मणि चेत्युभयत्रेत्यर्थः । द्वितीये कर्मणीति तृतीये शब्द इत्यैकैकग्रहणनिमित्तं सूत्रक्रमे स्फुटीभविष्यतीति । तथाच पूर्वं कर्मणीति शब्दस्याप्युपलक्षणमिति भावः । कर्मण्यपि साम्यादिति शब्द इति सूत्रे कर्मणीति शब्दस्याप्युपलक्षणमिति

(वाक्यार्थमुक्तावली)

भावः । देवताह्वानेति । एह्यग्ने इन्द्र आगच्छेत्यादिरूपस्येत्यर्थः । सूत्रे नञः शब्दे विरोध इत्यनेनावृत्तेनान्वयः इति भावेन तेषां प्रभवनियमादिति भाष्यं व्याचष्टे ॥ यदुदितमित्यादिना । इत्यादेरत एव शब्दादित्यादि व्याचष्टे । न च तत्रेति । अतीतविषय एवेति । अकल्पयदिति लङः श्रवणादिति भावः । उपचारेणेति ॥ तावेव सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वमकल्पयदिति कल्पान्तरेति प्रकाशनाद्यर्थव्यवस्थापयदित्युपचारेणेत्यर्थः यथर्तुष्वृतुलिङ्गानीति सम्भवपर्ववाक्यस्यायमर्थः यथा वसंतादिषु ऋतुषु पुष्पोद्गमादीनि यानि नानाविधानि ऋतूचितानि वर्तन्ते । पर्याये क्रमक्रतूनामादत्तौ सत्यां तानि तान्येव तत्सदृशान्येव दृश्यन्ते । यथा युगमन्वन्तरकल्पेषु पूर्वपूर्वयुगादिस्थसदृशा एव पदार्था दृश्यन्ते इति यथैव काल इत्यस्यापि वसन्तादिकाले यथा तल्लिङ्गनियमः । एवं प्रतिकल्पं सुरादिनियम इत्यर्थः । उक्तं च सत्तर्कदीपावल्याम् । यथा ऋतुष्वृतुलिङ्गानीति वचनात् । यथैव कालज्ञ नियम इत्यस्यार्थो ज्ञातव्य इति । परं प्रतीति । अप्रलयवादिनं प्रतीत्यर्थः । प्रमाणसिद्धत्वादिति । अपश्यमप्यये मायया, नासदासीदित्यादि-प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । अत्र सूत्रविरोधः इत्यस्ति । अतःशब्दः प्रकृतशब्दपरः । उत्तर सूत्रादेवकारोऽनुकृष्यते । अत एवेत्यनुवादः । प्रभवशब्दस्तन्नियमावगमपरः । देवपदस्य तदुपरीत्युक्तिलब्धे स्वान्तत्वेऽङ्गीकृते शब्दे नित्ये वेदे अप्रमाण्याख्यविरोधः स्यादिति चेन्न । अतश्शब्दात्प्रमाणत्वेन यथेत्यादेः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां देवानां प्रभवनियमावगमादिति सूत्रार्थः । शब्दस्योपचरितत्वशङ्कानिवर्तके ये प्रत्यक्षस्योपयोगिना उभयत्राविश्वासशङ्कानिरासायानुमानस्य चोपदेशाच्च शब्दाभावः । शब्दप्रत्यक्षानुमानेभ्य इति वाच्ये उभाभ्यां शब्दप्राबल्यं सूचयितुं प्रत्यक्षानुमानयोर्द्वन्द्वनिर्देशः ।

तत्त्वसुबोधिनी

देवानामाद्यन्तत्वे वेदाप्रामाण्यं कुत इत्यतः तेषामनित्यत्वे वेदाप्रामाण्यमुपपादयति । वेदस्येति । वाच्यहीनत्वेपि वाचोप्रामाण्यं कुत इत्यत आह । यावतेति । नन्वित्यर्थे यावतेति निपातः । तदेवेति वाच्यहीनत्वमेवेत्यर्थः । उपचारमात्रमिति । अनित्यत्वेपि कल्पादिस्थायित्वात् नित्यत्वोक्तिरिति भावः । कर्तृसार्वज्ञाविति । विवक्षितार्थतत्वज्ञानं कारणपाटवाविप्रलिप्सा प्रमादाभावश्चेति चतुष्टयस्य आप्तिशब्दार्थत्वेन आप्तिशब्दार्थान्तर्गतकरणपाटवादिसङ्ग्रहाय सार्वज्ञादावित्यादिपदमिति ध्येयम् । विवादपदमिति । धर्माधिकमित्यर्थः । धर्मान्तरसाधना-पातादिति । प्रमेयत्वेन विप्रतिपन्नास्मदादिप्रत्ययस्यापि साधनापातादित्यर्थः । न तावत्सामान्य-मिति । न जातिरित्यर्थः । उपाधित्वेपीति । अत्रकश्चित् । सामान्यं द्विविधं जातिरुपाधिश्च तत्र

(तत्त्वसुबोधिनी)

प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन जातित्वाभावेप्युपाधित्वं भविष्यति । न च तथात्वेपि क्वचिदन्तर्भावोवाच्यः । सामान्येवान्तर्भावेन अन्यत्रान्तर्भावाभावात् । न चैवं प्रमेयत्वे नित्यानेकसमवेतत्वाभावेन तस्य तस्य कथं तत्रान्तर्भाव इति वाच्यम् । परंपरात्वासम्भवाया जातेरेव उपाधित्वात् । तर्हि जात्युपाधिभेदः किंनिमित्त इति चेत् साक्षात्सम्बन्धेन जातित्वस्य परंपरासम्बन्धेन उपाधित्वस्य च सम्भवादिति । तन्न एवं हि परंपरयाजनके व्याप्ति ज्ञानादौ जनकत्वव्यवहारवत् परंपरासम्बन्धेन प्रमेयमिति बुद्धिविषये प्रमेये प्रमेति बुद्धिः स्यात् । प्रमेयत्वस्य प्रमासम्बन्धरूपत्वेन सम्बन्धप्रकारकाया बुद्धेः अदृष्टत्वात् न च तादृशीबुद्धिः क्वचित् दृष्टा तथा च उपाधिः सामान्यान्तर्गत एव पृथग्वक्तव्यः । तथा च क्वचिदन्तर्भावानुक्तौ सप्तपदार्था इति नियमभङ्गः स्यात् तस्मात् क्वचिदन्तर्भावो वक्तव्यः इति साधूक्तम् । उपाधित्वेपि क्वचिदन्तर्भावस्यापेक्षितत्वादिति । तत्र न तावत् द्रव्येऽन्तर्भावः इत्याह । न तावदिति । निर्गुणत्वादिति । गुणवत एव द्रव्यत्वादिति भावः । अस्वतन्त्रादिति । आश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयत्वादित्यर्थः । गुणदावपीति । गुणादौ गुणादेः अनङ्गीकारादिति भावः । भावभवित्रोरिति । अनित्येपीति । विशेषस्य तेन नित्यमात्रवृत्तित्वाङ्गीकारादिति भावः । भावभवित्रोरिति । प्रमेये प्रमेयत्वमिति । सहप्रयोगो न स्यादिति भावः । एवंपरत्वादीति । परस्यभावः परत्वम् इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन गुणादिविलोपः स्यादिति भावः । ननु प्रमाप्रमाविषयतत्सम्बन्धेषु मिलितेष्वतर्भावोऽस्तीति शङ्कते । प्रमेति । संयोगसमवायौ स्यातामित्यत आह । न हीति । स्वगुणस्यैव गुणिनासमवायः द्रव्ययोरेव संयोग इति तद्राद्धान्तादिति भावः । उक्तदोषेति । उक्तदोषलंघने असमर्थत्वादित्यर्थः । मास्तुसर्वज्ञत्वे प्रमेयत्वं हेतुः ज्ञेयत्वादिकमेव भविष्यतीत्यत आह । एषैवदिगिति । तार्किकमते ज्ञेयत्वाभिधेयत्वादिरूपनिराकरणे एषैवदिगयमेव प्रकारः । प्रमेयत्वनिराकरणन्यायेन ज्ञेयत्वादिकमपि निराकरणीयमित्यर्थः । प्रतिपक्षश्चेति । एतच्चोपायैः व्यभिचारोन्नायकत्वमिति पराभिमतमभ्युपेत्य उक्तम् । तेन उपाद्युद्भावनेनैव प्रतिपक्षसिद्धेः पुनस्तदुद्भावनम् अनर्थकमिति शङ्कानवकाश इति ध्येयम् । तथाच तस्यापि नोक्तसाध्ये हेतुत्वं सम्भवतीति भावः । पर्वतेतरत्वादीनामपि साध्यव्यापकत्वमस्तिनवा । आद्यं निरस्यति । कानोहानिः पर्वतेतरत्वादीनामपि व्याप्तिरस्ति इति चेत् तथाच व्याप्तिसत्वे अस्तु तस्यापि उपाधित्वमिति भावः । द्वितीयं निराह । अनुमानोपजीव्येन बाधात् अव्याप्तौ स्वयंदुष्टत्वादिति । पूर्वानुमाने उपजीव्येन अनुकूलतर्केण बाधात् पर्वतेतरत्वोपाधेः साध्यव्याप्त्यभावोपाधेः स्वयमेवदुष्टत्वादित्यर्थः । ननु व्यभिचारवारकविशेषणस्यैव उपादेयत्वात्

(तत्त्वसुबोधिनी)

कथं हेतावसिद्धिवारकविशेषणोपपादनमित्यत आह । न चेति । व्यभिचारवारकविशेषणदाने अनुमानस्य व्याप्तिवैधुर्येण आभासत्वं स्यात् । अतो व्याप्त्यौपयिकत्वात् व्यभिचारवारकविशेषणोपादानेच पक्षधर्मोपयिकत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणादाने च पक्षधर्मतावैधुर्येणाभासत्वापत्तेः तदौपयिकमपि विशेषणमुपादेयमेवेत्याह । व्याप्तिवदिति । ननु सर्वकर्तृकत्वे कार्यत्वमेव प्रयोजकं न तु शरीरत्वं तथाच अप्रयोजकत्वान्नशरीरजन्यत्वमुपाधिः । प्रयोजकश्च उपाधिरुच्यते इत्युक्तेः इत्यत आह । सर्वकर्तृकत्व इति । लोकानुकूल्येति । लोकेविचित्रप्रासादादिनिर्माणे बहुकर्तृकत्वस्यैव दृष्टत्वादिति भावः । अस्तु वा सर्वज्ञत्वनिश्चयः अविप्रलम्भकत्वनिश्चयस्तु सर्वथा न सम्भवतीत्याह । अविप्रलम्भादीति । सर्वज्ञस्य बुद्धादेः विप्रलम्भकत्वदर्शनादिति भावः । आप्त्यनिश्चयादिति भाष्यम् आप्तिमूलकत्वनिश्चयादित्यपि व्याचष्टे । अस्तुवेति । वेदत्वस्येति । यथा वेदत्वेन हेतुना सर्वज्ञत्वप्रणीतत्वं साध्यते तथा वेदत्वेनैव वेदस्य पामरप्रणीतत्वमपि साधयितुं शक्यमित्याभाससमानयोगक्षेमत्वं त्वदीयानुमानमित्यर्थः । ननु पामरप्रणीतकालिदासादिवाक्यरूपात् सपक्षात् व्यावृत्तत्वेन साधारण्यमिति चेत् तर्हि सर्वज्ञप्रणीतभारतादिरूपसपक्षात् व्यावृत्तत्वेन त्वत्पक्षेप्यसाधारण्यमित्याह । असाधारण्यस्येति । विवादादिति । तथा च हेत्वसिद्धिरिति भावः । उक्तदोषादिति । प्रामाण्ये विवादरूपोक्तदोषादित्यर्थः । चक्रकापातादिति । ईश्वरस्यसर्वज्ञत्वे सिद्धे तस्मात् यज्ञादित्यादिना वेदस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च वेदस्य प्रामाण्यसिद्धिः । तत्सिद्धौ वेदेन सार्वज्ञसिद्धिरिति चक्रकापातादित्यर्थः । अदृष्टादाविति । प्रत्यक्षस्य धर्मादिगोचरत्वाभावेन तस्य मूलप्रमाणत्वं न सम्भवतीति भावः । अदृष्टसम्भावनेऽपीति । देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रबलजन्मवस्तुवत् इत्यनुमानेनादृष्टस्य सामान्यतः सिद्धावपीत्यर्थः । देवदत्तशरीरत्वमात्राऽपि उपाधिरस्तीति कथञ्चिद्युक्तम् । विशेषासिद्धिमेवाह नहीति । श्रुतिसिद्धमिति । वाचा विरूपया नित्या इत्यादि श्रुतिसिद्धमित्यर्थः । आप्तोक्तत्वाभावादिति । ज्ञानगतयाथार्थ्यस्य गुणजन्यत्वात् वेदे चाप्तोक्तत्वगुणाभावात् यथार्थज्ञानकारणत्वरूप प्रामाण्याभाव इति भावः । भवेदेतत् यदि ज्ञानगतयाथार्थ्यरूपगुणजन्यत्वं स्यात् । तदेव तु नास्ति अतो नित्यत्वेन वेदस्य आप्तोक्तत्वगुणाभावेऽपि न प्रामाण्यासिद्धिरित्याशयेन परिहरति । नैवमिति । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं साधयितुं प्रामाण्यं निर्वक्ति । प्रामाण्यं नामेति । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे अनुमानमाह । याथार्थ्यमिति । सिद्धसाधनतावारणाय अतिरिक्तकारणपदं हेतौ प्रमाण्ये व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । घटादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । दोषाभाव

(तत्त्वसुबोधिनी)

इति। यथार्थत्वे दोषान्वयव्यतिरेकयोः सत्वेन दोषाभावेऽयथार्थत्वमेव न सिद्ध्यतीति। तथा च बाध इति भावः। प्रमाज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्येत्यत्र प्रमात्वं विशिष्टं वापक्षः तदुपलक्षितं वा। तत्राद्यं विकल्प्य दूषयति। प्रमाया इत्यादिना। अजन्यत्वादिति। तस्य जातित्वेन नित्यत्वादिति भावः। द्वितीयमाशङ्कते। प्रमात्वयुक्तज्ञानस्येति। अत्रापि किं ज्ञानकारणातिरिक्त प्रमाजन्यत्वं साध्यं किं वा ज्ञानत्वाप्रयोजककारणजन्यत्वे सति अतिरिक्त जन्यत्वं वा। आद्ये प्रमात्वमुक्तज्ञानस्यापि ज्ञानत्वात् व्याघात इत्याह। तादृशज्ञानस्यापीति। द्वितीयं शङ्कते। ज्ञानकारणेति। ज्ञाने व्यभिचारापरिहारादिति। ननु ज्ञानं द्विविधम्। प्रमाऽप्रमाच। तत्राप्तप्रमारुपज्ञानस्य दृष्टान्तत्वेन प्रमारुपज्ञानस्य पक्षीकृतत्वेन तददतिरिक्त-ज्ञानस्यैवाभावात् कुत्रव्यभिचारः इति चेन्न। प्रमारूपाज्ञानविशेषज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तं जन्यत्वं साधयता सामान्यविशेषसामग्र्योः भेदोवाच्यः। तथाच सामान्यविशेष्यकार्ययोरपि भेदो वाच्यः। कार्यभेदं विना सामग्रिभेदासिद्धेः। तथा च ज्ञानसामान्ये व्यभिचारापरिहारादित्यर्थः। यद्वा आप्तिज्ञाने ज्ञानत्वं प्रमात्वं च। तत्र प्रमात्वावच्छिन्नज्ञानस्य पक्षत्वम्। प्रमात्वावच्छेदेन साध्यसन्देहात्। ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य तु विपक्षत्वं तदवच्छेदेनसाध्याभावस्य निर्णीतत्वात्। तथा च ज्ञानत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने व्यभिचारापरिहारादित्यर्थः। नन्वत्र ज्ञानसामान्य-कारणत्वाभावो वा ज्ञानसामान्यकारणातिरिक्तकारणमात्रजन्यत्वं वासाध्यमतः सामग्रीभेद-सिद्ध्यर्थं कार्यभेदानङ्गीकारे न व्यभिचार इति चेन्न। इन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनादिति भावः। वस्तुतस्तु यादृच्छिकसंवादिप्रमाया एवात्र ज्ञानपदेन ग्रहणम्। तस्याश्च न पक्षत्वमिति युक्तम्। तत्र व्यभिचारोद्भावनमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः। ज्ञानातिरिक्तत्वेनेति। ज्ञानसामान्यति-रिक्तत्वेनेत्यर्थः। ज्ञानेऽपीति। ज्ञानं ज्ञानकारणमात्रजन्यं कार्यत्वादित्यपि साधयितुं शक्यत्वादित्यर्थः। नन्वेवं व्याघात इत्यत आह। विशिष्टाभावविकल्पेन व्याघातस्य शमी-करणादिति। यथा प्रमायां ज्ञानकारणातिरिक्तकारणमात्रजन्यत्वस्य व्याहतत्वेपि ज्ञानकारण-तामात्रजन्यत्वरूपविशिष्टाभावोन व्याहतः। तस्यजन्यत्वाभावेन वा जन्यत्वेपि ज्ञानकारणातिरिक्तजन्यत्वेन वा उपपत्तेः। तथा ज्ञानेपि यादृच्छिकसंवादिस्थले अतिरिक्त-कारणं विनापि दृष्टायाः भ्रमस्याप्यधिष्ठानांशे प्रमात्वेन प्रमात्वरहितज्ञानव्यतिरिक्तत्वेन भावेन ज्ञानवत् अनुरक्तत्वेन द्रष्टायाश्च प्रमायाः अतिरिक्तजन्यत्वज्ञानस्यापि तज्जन्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। व्याघात इत्युपलक्षणम्। ईशज्ञानस्य पक्षत्वेऽपि तत्र जन्यत्वाभावेन साध्यसम्बन्धादंशे बाधोऽपि नेति भावः। समीकरणादिति पाठे तु। ननु ज्ञानसामान्ये ज्ञानसामग्रीमात्र-जन्यत्वाभावः। सिद्धिर्नजन्यत्वेन वातिरिक्तजन्यत्वेन वा सिध्यति। आद्ये कार्यत्वादिति

(तत्त्वसुबोधिनी)

हेतुवाक्येन व्याघातः । द्वितीये प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातः । ज्ञानसामान्यहेतौ तदतिरिक्तत्वाभावादित्यत आह । विशिष्टाभावविकल्पेनेति । प्रमाण्याम् अपि नाजन्यत्वेन विशिष्टाभाव पर्यवसानं पूर्ववत् । हेतुपदव्याघातादेव नाप्यतिरिक्तजन्यत्वेन । प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन तत्कारणस्य ज्ञानसामान्यतिरिक्तत्वासम्भवेन प्रतिज्ञापदयोः व्याघातादित्यत्रापि व्याघातस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । अथवा ननु ज्ञानं ज्ञानकारणमात्रजन्यं न कार्यत्वात् इत्यत्र हि विशिष्टाभावः साध्यः । तथा च ज्ञानकारणातिरिक्तजन्यत्वे सति ज्ञानकारणजन्यत्वं विशिष्टम् । तदभाव इत्यर्थः । अयं हि विशिष्टाभावः । ज्ञानकारणजन्यत्वरूपविशेष्याभावाद्वा । ज्ञानकारणातिरिक्ताजन्यत्वरूपविशेषणाभावाद्वा । नाद्यः एवं हि ज्ञानं ज्ञानकारणजन्यं नेति वक्तव्यम् । एवं चेत् ज्ञानं पुनः ज्ञानकारणजन्यं नेति उक्ते व्याघातः । नद्वितीयः ज्ञानं ज्ञानकारणातिरिक्ताजन्यं नेति उक्ते ज्ञानकारणातिरिक्तजन्यमिति वक्तव्यम् । ज्ञानकारणातिरिक्तं च ज्ञानकारणमेव । तथा ज्ञानकारणेन ज्ञानं जन्यते इत्यतिस्फुटो व्याघातः। तथा च न चैवं साधनं युक्तमित्यत आह । विशेषणाभावात् द्वितीयः विकल्पः । तेन व्याघातस्य प्रमायामपि तुल्यत्वादित्यर्थः । प्रमायामपि ज्ञानकारणातिरिक्ताजन्यत्वे सति ज्ञानकारणजन्यत्वरूपविशिष्टाभावो विशेष्याभावाद्वा विशेषणाभावाद्वा । नाद्यः प्रमा ज्ञानकारणजन्या नेत्युक्ते प्रमाया ज्ञानत्वेन ज्ञानकारणजन्यत्वाभावे व्याघातः । न द्वितीयः प्रमा ज्ञानकारणातिरिक्तजन्या इत्युक्ते ज्ञानकारणातिरिक्तं ज्ञानाकारणमेव आयास्यति । तथा च प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन ज्ञानकारणजन्यत्वे स्फुटो व्याघातः स्यात् । न चाजन्यत्वेनोपपत्तिः । कार्यत्वादितिवाक्येन व्याघातादिति भावः । प्रमाज्ञाननिरासेनैव निरस्तमिति प्रमा ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्येति प्रतिज्ञानिरासेनैवेत्यर्थः । परतवस्त्ववादिनापि गुणत्वजातेः अनङ्गीकारेण गुणशब्देन ज्ञानकारणातिरिक्तकारणस्यैव विवक्षणीयत्वेन पूर्वोक्तव्याघाताद्यापत्तेः इत्यर्थः । कार्यत्वरूपहेतुदोषस्य घटज्ञानयोः व्यभिचारस्यात्र हेतावसम्भवात् प्रतिज्ञा निरासेनेत्युक्तम् । अन्यत्रानुपक्षीणमिति । अनन्यथासिद्धमित्यर्थः । सामान्यं वेति । अन्यथासिद्धमनन्यथासिद्धसाधारणमित्यर्थः । व्यभिचारादिति । अन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकयोः देहत्वादौ सत्यपि कारणत्वाभावेन व्यभिचारानान्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकमात्रेण कारणत्वसाधनं युक्तमित्यर्थः । न तु गुणस्य दोषनिरासे प्रमायांच कारणत्वमस्तु इत्यत आह । न चोभयेति । तथा चान्वयव्यतिरेकसूत्ररूपकल्पकाभावान्नोभयत्र कारणत्वं तस्येति भावः । नन्वेवम् अप्रमाया अपि स्वतस्त्वं स्यात्तत्रापि दोषस्य गुणनिरासोपक्षीणत्वादिति वक्तुं

(तत्त्वसुबोधिनी)

शक्यत्वादित्याशङ्क्य निषेधति । न चैवमिति । नन्वेवं गुणस्याप्यन्वयव्यतिरेकबलात् उभयत्र कारणत्वं कल्प्यम् इत्यत आह । न चैतदिति । अभ्युच्चयवादेनाह । दोषाभावस्येति । प्रमात्वादिति । तथा च तदन्वयव्यतिरेकित्वादित्यत्रोक्तदोषाप्राप्तेरिति भावः । तत्रैवेति । ईशप्रमायामित्यर्थः । घटादाविति । गुणजन्यत्वाभावरूपसाध्यसत्वेपि अजन्यत्वरूपउपाधेर-भावात् व्यभिचार इत्यर्थः । अजन्यप्रमात्वमिति । जन्यप्रमात्वाभावादित्यर्थः । तेन न घटादौ साध्याव्यापकत्वमिति भावः । व्याप्त्यभावादिति । यादृच्छिकसंवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमायां गुणजन्यत्वाभावरूपसाध्यसत्वेपि जन्यप्रमात्वाभावरूपउपाध्यभावादित्यर्थः । कर्तृगुणनिरपेक्ष-स्यापीति । ज्ञानगतयाथार्थ्यप्रमाजनकत्वेनाभिमतकर्तृगुणाप्तत्वनिरपेक्षस्यापि वेदस्य यथार्थ-ज्ञानकारणत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । देवताह्वानादिरूपस्येति । एह्यग्न इत्यादिमन्त्राणां देवताह्वानार्थत्वात् तदादेवताभावे तदाह्वानाद्ययोगादिति भावः । अतीवविषयैवेति । अन्यथा अकल्पयदिति लङ्न स्यादिति भावः । यथर्तुष्विति । ऋतुपक्षे प्रलय इत्यस्य संवत्सर इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकेतु प्रतिकल्प इत्यर्थः । प्रलयस्येति । अनेनाप्रलयकालान्तत्वहेतुरित्युक्तं भवति ।

वाक्यार्थविवरणम्

वेदानित्यत्वे पौरुषेयत्वे ॥ उपचारमिति ॥ बहुकालीनत्वमात्रेण नित्यत्वमुपचरितमिति भावः। केवलान्वयिधर्मत्वादिति ॥ सामान्यं हि व्यावृत्तिप्रत्ययजनकम् । प्रमेयत्वस्य सामान्यत्वेऽप्र-मेयेभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययजनकत्वं वाच्यम् । तच्च नास्ति । प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन सर्वेषामपि प्रमेयत्वेनाप्रमेयाणामेवाभावादित्यर्थः । अस्वतन्त्रत्वादिति । घटः प्रमेय इत्यादिरूपेण पराधी-नप्रतीतिमत्त्वादित्यर्थः । गुणादावपि वृत्तेरिति । गुणो न, कर्मणि वृत्तेः । गुणे गुणानङ्गीकाराच्च । नापि कर्म । गुणेऽपि वृत्तेः । केवलान्वयित्वादेवेत्यर्थः । एवं परत्वेति । परस्य भावो हि परत्वम् । अपरस्य भाव अपरत्वम् । अत्रापि भावभवित्रोरभेदे पर्यायत्वं भेदे । न तावत् सामान्यम् आकाशादिविभुद्रव्येषु वृत्तेः । नापि द्रव्यम् । बहुकालीनत्वादिरूपपरत्वादेर्गुणादावपि वृत्तेः । नापि गुणः । कर्मण्यपि वृत्तेरित्युक्तरीत्या परत्वादिगुणानामपि दत्तजलाञ्जलिता स्यादित्यर्थः । अव्याप्तौ व्याप्त्यभावेऽङ्गीकृत इत्यर्थः । तदुपपादनायानुमानोपजीव्येन बाधादित्यु-क्तम् । अनुकूलतर्केण पक्ष एव साध्यव्यापकताभङ्गेन व्याप्त्यभावे अङ्गीकृते स्वयमेवो-पाधिलक्षणाभावेन पर्वतेतरस्य दुष्टत्वेन नोपाधित्वमिति भावः । शरीरपदत्यागे दोषान्तरमाह । कार्यत्वमेति । तथा च कार्यत्वाख्यजन्यत्वस्य हेतुत्वेन न तस्यैवोपाधित्वम् । न ह्यनुमाने

(वाक्यार्थविवरणम्)

साधनमेवोपाधिः साधनव्यापकत्वादिति ध्येयम् । उत्तरत्रेति । सम्बन्धानुपपत्तेश्चेत्यत्र अशरीरत्वात्तस्य जगता सम्बन्धो न युज्यते कर्तृत्वेनेति समयपाद इत्यर्थः । लोकानुकूल्येति । विचित्रप्रासादादिनिर्माणस्यानेककर्तृकताया एव दर्शनादित्यर्थः । प्रामाण्यविवादादिति । आप्तप्रणीतत्वे सिद्धे तन्मूलकत्वेन प्रामाण्यसिध्या हेतुसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति अन्योन्याश्रय इति भावः । उक्तदोषादिति । प्रणेतुरीश्वरस्य सार्वज्ञे मानाभावादिति भावः । तद्वाक्यम् ऋग्वेद इति वाक्यम् । ईश्वरेति । तस्माद्यज्ञादिति वाक्यादित्यर्थः ।। तद्वाक्यादिति ।। ऋग्वेद एवेत्यग्निजन्यतात्प्रतिपादकवाक्यादित्यर्थः । अस्य तस्मादितीश्वररचितत्ववाक्यस्य । तेषामग्न्यादीनाम् । तत् सम्प्रदायप्रवर्तकत्वमेव कर्तृत्वमित्यर्थः । तत्प्रत्यक्षं प्रणेतुः प्रत्यक्षम् । तदप्रवेशात् तस्य वेदप्रणेतुः प्रत्यक्षस्य अदृष्टाद्यविषयकत्वात् । तादृशम् अदृष्टार्थावगाहि ।। श्रुतिसिद्धमिति ।। 'वाचा विरूप नित्यया' इत्यादिश्रुतिसिद्धमित्यर्थः । ज्ञानकारणातिरिक्तकारणम् आप्तोक्तत्वाख्यगुणरूपं स्वतस्त्वं वाच्यमिति । ''अयाथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तदोषाख्यकारणनिरपेक्षं ज्ञानधर्मत्वात् । प्रामाण्यवत् ।'' इत्यनुमानेनेत्यर्थः । दोषेति । एवं चाप्रामाण्यस्य दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तन्निरपेक्षतासाधने बाध इति भावः । प्रमात्वस्येत्यादिकं जातिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिरिति तार्किकरीत्या । तादृशज्ञानस्य प्रमात्वयुक्तज्ञानस्य । ज्ञाने ज्ञानसामान्ये निर्विकल्पके वा ज्ञाने । व्यभिचारादिति । तादृशान्वयव्यतिरेकयोरसम्भवादिति भावः । उभयेति ।। गुणस्य दोषनिरासप्रामाण्योभयकारणत्वे इत्यर्थः ।। न चैवमिति ।। दोषस्यापि गुणनिरासोपक्षीणत्वमस्तु उभयकारणत्वकल्पकं प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ।। सममिति ।। गुणस्याप्युभयकारणत्वमस्त्वित्यर्थः । यादृच्छिकेत्यादिभ्रान्तप्रतारकवाक्यजन्यप्रमायां व्यतिरेकव्यभिचार इत्यर्थः । तावतेति । दोषाभावस्य प्रामाण्यकारणत्वे अपौरुषेयत्वं वेदस्य न व्याहन्यते । तत्तदैव व्याहन्येत यद्याप्तोक्तत्वं प्रामाण्यकारणं स्यादिति भावः । स्वरूपेति । स्वेषां यद्देवत्वविशिष्टं रूपमित्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ।। देवतापदस्य यदि विनाशित्वे शब्दे नित्यवेदे अप्रामाण्याख्यविरोधः स्यात्पश्चाद्देवाभावेन वाच्यहीनस्य प्रामाण्यायोगादिति चेन्न । अतः धाता यथेति शब्दान्महतां प्रत्यक्षात् अन्येषामुपरितनकालो देवानां कालत्वादित्यनुमानाच्च प्रभवाद्देवानां प्रभवनियमावगमादित्यर्थः । तथा च देवाभावकाले वाच्यहीनत्वमेवेति भावः ।।

(वाक्यार्थमञ्जरी)

तदेवेति ॥ निरभिधेयत्वादिदोषशून्यवाक्यस्यैवावगमत्वादिति भावः ॥ वाचेति ॥ हेविरूप तस्मैभगवते नित्ययावाचा शोभनां स्तुतिं प्रेरयेत्यर्थः ॥ उपचारेति ॥ नित्यवद्बहुकाल-वृत्तित्वादिति भावः ॥ प्रामाण्याभावेति ॥ अनित्यत्वे पुरुषजन्यत्वेन विप्रलम्भादिदो-षमूलत्वसम्भवादिति भावः । तार्किकः प्रत्यवतिष्ठते ॥ आप्तिमूलत्वेनेति ॥ विवक्षितार्थ-तत्त्वज्ञानाविप्रलिप्साकरणपाटवविवक्षितार्थरूपाप्तिमूलत्वेनेत्यर्थः । तथाच न दोषशङ्केति भावः ॥ सार्वज्ञादाविति ॥ विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादावित्यर्थः । वेदस्य सर्वार्थप्रतिपादकत्वात्सार्वज्ञोक्तिः । विवादपदं धर्मादि अतीन्द्रियापरोक्षिणः सार्वज्ञं कैमुत्यसिद्धमिति भावः । आभासतुल्यत्वमाह ॥ प्रमेयत्वेनेति ॥ विवादपदम् अस्मदादिप्रत्यक्षं प्रमेयत्वाद्घटवदिति विप्रतिपन्नास्मदादि-प्रत्यक्षत्वसाधनापातादित्यर्थः । हेतोरनिर्वचनादसिद्धिश्चेत्यत आह ॥ किं चेत्यादिना ॥ न तेन सार्वज्ञसिद्धिरित्यन्तेन ॥ केवलान्वयीति ॥ व्यावर्तकधर्मस्यैव जातित्वादिति भावः ॥ अस्वतन्त्रत्वादिति ॥ द्रव्यादिसापेक्षप्रतीतित्वादिति भावः ॥ गुणादावपि वृत्तेरिति ॥ गुणकर्मणोश्च द्रव्यमात्रवृत्तेरितिभावः ॥ अनित्येपीति ॥ विशेषस्य यावन्नित्यद्रव्य-मात्रवृत्तित्वादिति भावः । अप्रतियोगिसापेक्षित्वादिति छेदः ततः प्रमेयभावात् ॥ भावभ-वित्रोरिति ॥ धर्मधर्मिणोरित्यर्थः ॥ उक्तानतिवृत्तेरिति ॥ अतिरिक्तत्वे कचिदन्त-र्भावस्यावश्यकत्वेन तस्य च न तावद्द्रव्यमित्यादिनोक्तदोषमतिक्रम्यावृत्तेरित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ यदिप्रमेयस्य भावः प्रमेयत्वं न ततोतिरिक्तं तर्हि परस्य भावः परत्वम् अपरस्य भावः अपरत्वं गुरोर्भावः गुरुत्वं द्रवतोभावः द्रवत्त्वं पृथग्वृत्तेर्भावः पृथक्त्वं न ततोतिरिक्तमिति अङ्गीकारापातेन तेषां गुणानां तिलोदकाञ्जलिदानप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ प्रमेति ॥ प्रमाविषय-त्वरूपप्रमेयत्वेन प्रमाणाभासमानत्वादिति भावः ॥ अन्येनेति ॥ तथाचायुतासिद्धत्वाभावान्न समवायः । प्रमाया गुणत्वादेव न संयोग इत्यर्थः ॥ उक्तदोषेति ॥ न तावद् द्रव्यमित्याद्युक्त-दोषाणां लङ्घने अतिक्रमणे अजङ्घालुत्वाज्जङ्घाशून्यत्वादित्यर्थः । जङ्घालोतिजवस्तुल्य इत्यमरोक्तेः । अन्यसमये तार्किकसिद्धान्ते ॥ धर्मान्तरेपीति ॥ ज्ञेयत्वाभिधेयत्वादावपीत्यर्थः । तथाच तस्यापि नोक्तसाध्ये हेतुत्वं सम्भवतीति भावः । विप्रतिपन्नं भूभूधरादिकम् । सार्वज्ञसिद्धिरिति उपादानगोचरापरोक्षज्ञानवत एव कर्तृत्वादिति भावः ॥ शरीरजन्यत्वेति ॥ ईशस्य तन्मते अशरीरत्वादिति भावः ॥ सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति ॥ नन्वत्रोपाधेः सत्प्रति-पक्षोन्नायकत्वेनैव दूषकत्वमुत प्रकारान्तरेणापि नाद्यः चशब्दानुपपत्तेः ॥ उपाधावित्यादि ॥ पृथग्विशेषणकृत्यकथनानुपपत्तेश्च । नांत्यः स एवोपाधिदोषोपीति प्रमाणलक्षणविरोधात् । तत्र

(वाक्यार्थमञ्जरी)

प्रतिज्ञायाः समबलप्रमाणविरोधरूपप्रतिपक्षातिरिक्तोपाधिदोषस्यैवकारेणाप्यावर्तनात् । उपपादितं चैतन्न्यायकल्पलतायामिति चेत् उच्यते पक्षादिप्रविभागात्पूर्वं व्याप्तिग्रहकाले प्रतीतस्योपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वम् । अनन्तरं च प्रतिपक्षोन्नायकत्वमेव । व्याप्तेः पूर्वं गृहीतत्वेन व्यभिचारोन्नायकत्वासम्भवात् । उदाहृतवाक्यं च अनन्तरोपस्थितोपाधिविवक्षयैव अन्यथा साध्यसाधनवैलोम्यमव्याप्तः साधनस्य चेत्यनुव्याख्याने व्याप्तिचशब्दाभ्यां व्यभिचारसत्प्रतिपक्षयोरुक्त्या तद्विरोधापत्तेः । स्पष्टं चैतत्पद्धत्यादौ तर्कताण्डवेच । तथा चात्र व्यभिचार सत्प्रतिपक्षाख्यदूषणद्वयाभिप्रायेण प्रवृत्तेर्न कोपि दोष इति ।। पक्षव्यावृत्त्यर्थत्वादिति ।। अन्यथा जन्यत्वमात्रस्य पक्षे सत्वेन साधनव्यापकत्वं स्यात् । विशेषणदानेचेश्वरस्य शरीराभावाद्भवति तद्व्यावृत्तिरिति भावः ।। पक्षेतरस्यापीति ।। तत्रापीतरत्वमात्रस्य पर्वते सत्वेन साधनव्यापकत्वपरिहाराय पक्षव्यावृत्त्यर्थं पर्वतेति विशेषणोपादानादिति भावः । पर्वतेतरत्वस्य व्याप्तिरस्ति न वा आद्यं निरस्यति ।। कानोहानिः पर्वतेतरत्वादीनामपि व्ययाप्तिरस्ति चेदिति ।। यद्वा वह्निरहितं पर्वतं पक्षीकृत्य वह्निः साध्यते तदापक्षे साध्यव्याप्त्यभङ्गाद्भवत्येव पर्वतेतरत्वमुपाधिः । अत एव बाधोन्नीतपक्षेतरस्य पर्वतेतरत्वादेरुपाधित्वं संमतमिति भावः । द्वितीयं निराह ।। अनुमानोपजीव्येन बाधादव्याप्तिरिति ।। अनुमानस्योपजीव्येन यद्यग्निर्नस्यात्तर्हि धूमोपि न स्यादिति तर्केण पक्षे वह्निनिश्चये तत्रैव साध्यव्यापकत्वभङ्गेन पर्वतेतरत्वस्योपाधिलक्षणराहित्येनैव दुष्टत्वम् । न तु पक्षव्यावर्तकविशेषणवत्वादित्यर्थः । हेतौ व्यभिचारवारकविशेषणमेवोपादेयं न त्वसिद्धिवारकमिति मते प्रतिपक्षे विशेषणं व्यर्थमेवेत्यत आह ।। न चेति ।। व्यभिचारवारकविशेषणस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वान्न वैय्यर्थ्यमित्यत आह ।। व्याप्तिवदिति ।। तदर्थमसिद्धिवारकविशेषणमपि सप्रयोजनमिति भावः । उपाधेरन्यथासिद्धिमाशंक्य निराह ।। सकर्तृकत्वेति ।। उत्तरत्रेति ।। समयपादे सम्बन्धानुपपत्तेश्चेत्यत्र शरीराभावे ईश्वरस्य मृतपुरुषवज्जगतोकर्तृत्वेन सम्बन्धानुपपत्तेरिति शरीरस्यापिकर्तृत्वे प्रयोजकत्वसमर्थनेन निराकरिष्यत इत्यर्थः । सकर्तृत्वे उक्तरीत्या सर्वज्ञत्वं प्राप्तमेवेत्यत आह ।। बहुकर्तृत्वेति ।। जगत्कर्तुरेकत्व एव तस्योक्तरीत्या सार्वज्ञं स्यादिति भावः ।। लोकानुकूल्यादिति ।। लोके विचित्रप्रासादादिनिर्माणस्यानेककर्तृकत्वस्यैव दर्शनादिति भावः ।। अविप्रलम्भादीति ।। प्रमाणाभावादिति भावः ।। सार्वज्ञस्योक्तरीत्या कथंचिच्छङ्काहर्त्वेपि अविप्रलम्भादेस्तदभावादतीत्युक्तम् । आप्त्यनिश्चयादिति भाष्यमाप्तिमूलकत्वानिश्चयादित्यपि व्याचष्टे ।। अस्तुवेति ।। कुतः प्रमाणादनुमानादागमाद्वा वेदः पामरप्रणीतः वेदत्वात् व्यतिरेकेण गगनवदित्याभाससमानयोग-

(वाक्यार्थमञ्जरी)

क्षेमत्वमनुमानस्येत्याह ॥ वेदत्वस्येति ॥ वेदत्वस्यपामरप्रणीतकालिदासादिवाक्यरूपात्सपक्षाद्व्यावृत्तत्वेनासाधारण्यमिति चेत्तर्हि सर्वज्ञप्रणीतभारतादिरूपसपक्षाद्व्यावृत्तत्वेन त्वत्पक्षेप्यसाधारण्यमित्याह ॥ असाधारण्यस्य चेति ॥ वेदानित्यत्व इति ॥ तथाच वेदप्रामाण्यसिद्धौ प्रमाणवाक्यत्वेनाप्तमूलत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्प्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ तस्मादिति ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचः सामानि जज्ञिरे इत्यत्र यज्ञशब्दवाच्येश्वरजन्यत्वं श्रूयत इति भावः ॥ उक्तेति ॥ ईश्वरसार्वज्ञासिद्धिरूपोक्तदोषादित्यर्थः ॥ कारणेति ॥ अग्निरचितत्वरूपमुख्यार्थत्याग इति शेषः । एतत्सम्प्रदायप्रवर्तकत्वम् ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्कर्तृत्वमेवेति भावः ॥ चक्रकापातादिति ॥ ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे तस्माद्यज्ञादित्यादिना वेदस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च वेदप्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च वेदेनेश्वरस्य सार्वज्ञसिद्धिरिति चक्रकापातादित्यर्थः । तादृशम् अदृष्टविषयम् ॥ अनुमानमिति ॥ देवदत्तशरीरं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तभोगहेतुत्वाद्देवदत्तप्रयत्नजन्यमालावदित्यनुमानमित्यर्थः ॥ प्रतिपक्षादीति ॥ देवदत्तशरीरादेः किं साक्षाद्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वं साध्यम् उत परंपरया वा । नाद्यः धर्माधर्मयोरप्यारम्भकप्रेरणादिनैवोपयोगाङ्गीकारात् । देवदत्तशरीरेन साक्षाद्देवदत्तगुणजन्यं शरीरत्वाद्यज्ञदत्तशरीरवदिति सत्प्रतिपक्षाच्च । द्वितीये जन्मान्तरीयप्रयत्नाराधितदेवताद्वारेणोपपत्तेरर्थान्तरता देवदत्तविशेषगुणजन्यतया विनाप्याकाशादेरिवेश्वरेच्छया देवदत्तस्य भोगहेतुता सम्भवतीत्यप्रयोजकता चेत्यादिदुष्टत्वादित्यर्थः ॥ अदृष्टसम्भावनेपीति ॥ उक्तरीत्यासामान्यतो दृष्टसिद्धावपि नादृष्टविशेषसिद्धिरित्यर्थः । तदेव व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ प्रामाण्यस्य करणप्रामाण्यस्य ॥ स्वतस्त्वेनेति ॥ ज्ञानजनकशक्त्यैव तद्गतयाथार्थ्यजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ गुणेति ॥ कर्तृगुणोत्पादकेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति ॥ प्रामाण्यं नामेत्यादिना ॥ याथार्थ्यं ज्ञाननिष्ठम् ॥ याथार्थ्यमिति ॥ अप्रामाण्यघटरूपयोर्व्यभिचारवारणाय विशिष्टग्रहणम् । विशेषणत्यागेनाप्याह ॥ याथार्थ्यमिति ॥ अप्रामाण्यं न दोषजन्यं ज्ञानधर्मत्वात्प्रामाण्यवदित्याभाससाम्यमाशंक्य-निराकरोति ॥ न चेति ॥ दोषाभावेति ॥ तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रामाण्यदोषयोः कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणबाधकमिति भावः । न चैवं गुणाभावे प्रामाण्याभावोपि नियत इति वाच्यम् । यादृच्छिकसंवादिस्थले व्यभिचारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्रमा ज्ञानसामग्री व्यतिरिक्तकारणजन्येत्यत्र प्रमात्वविशिष्टं पक्षः तदुपलक्षितं वा । तत्राद्यं विकल्प्य दूषयति ॥ प्रमाया इति ॥ अत्र सर्वत्र कारणपदं सामग्रीपरं पूर्वोत्तरग्रन्थानुगुण्यात् एवंविधत्वेनातिरिक्तकारणजन्यत्वेन एतदुत्तराभ्यामप्यन्वितम् ॥ व्याहतेरिति ॥ सर्वस्यापि स्वसामग्रीमात्र-

(वाक्यार्थमञ्जरी)

जन्यत्वादिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ प्रमात्वयुक्तज्ञानस्येति ॥ अत्रापि ज्ञानसामग्री व्यतिरिक्तकारणजन्यत्वं किं तन्मात्रजन्यत्वम् उत ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्त जन्यत्वम् आद्ये आह ॥ तादृशज्ञानस्यापीति ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ ज्ञानकारणेति ॥ घटादौ व्यभिचारादिति ॥ कार्यत्ववति घटादौ ज्ञानकारणजन्यत्वांशाभावादिति भावः ॥ ज्ञानकारणमात्रेति ॥ घटादावस्य सत्वान्न व्यभिचार इति भावः । ज्ञाने ज्ञानसामान्ये ॥ ज्ञानातिरिक्तेति ॥ ज्ञानसामान्यातिरिक्तेत्यर्थः ॥ तत्साधनेति ॥ ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वाभावसाधनेत्यर्थः । तथाचाभाससाम्यमिति भावः । ननु ज्ञानसामान्ये ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वाभावः । सिद्ध्यनुजन्यत्वेन वातिरिक्तसामग्रीजन्यत्वेन वा सिद्ध्यति । आद्ये ज्ञानं अजन्यं कार्यत्वादिति प्रयुक्तं स्यात् तथाच प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः । द्वितीये ज्ञानं ज्ञानसामग्र्यतिरिक्तसामग्रीजन्यमिति स्यात् तथाच प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः । ज्ञानजनके ज्ञानसामग्र्यतिरिक्तत्वाभावादित्यत आह ॥ विशिष्टाभावविकल्पेनेति ॥ ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वाभावरूपविशिष्टाभावविकल्पेनाभिहित-व्याघातस्य समीकरणात्तुल्यत्वादिति भावः । तथाहि प्रमायामपि नाजन्यत्वेन ज्ञानसामग्रीमात्र-जन्यत्वाभावपर्यवसानं पूर्ववत्प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याहतेः । नाप्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वेन प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन तत्कारणस्य ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तत्वाभावेन प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातादिति ॥ प्रतिज्ञानिरासेनेति ॥ प्रमाज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्येति प्रतिज्ञानिरासेनेत्यर्थः । परतस्त्व-वादिनापि गुणत्वजातेरनङ्गीकारेण गुणशब्देन ज्ञानकारणातिरिक्तकारणस्यैव विवक्षणीयत्वेन पूर्वोक्तव्याघातापत्तेरिति भावः । कार्यत्वहेतुदोषस्य घटज्ञानयोर्व्यभिचारस्यात्र हेताव-सम्भवात्प्रतिज्ञानिरासेनेत्युक्तम् ॥ अन्यत्रेति ॥ अनन्यथासिद्धमन्यथासिद्धं वेत्यर्थः ॥ व्यभि-चारादिति ॥ तादृशान्वयव्यतिरेकिणस्तन्तुरूपस्य पटहेतुत्वादर्शनादिति भावः ॥ उभयेति ॥ दोषनिरासरूपप्रामाण्यरूपोभयेत्यर्थः । एवं दोषस्य गुणनिरासोपक्षीणत्वादिनेत्यर्थः । एतत् प्रमायाः गुणान्वयव्यतिरेकनियमेन तेषामुभयकारणत्वम् ॥ व्यभिचारादिति ॥ भ्रान्तप्रतारकवाक्ये गुणाभावेपि प्रमोत्पत्त्या व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः ॥ कारणतयापन्न इति ॥ प्रतिबन्धका-भावस्यापि कारणत्वादिति भावः । कारणत्वापत्तेरिति ॥ न चेष्टापत्तिः प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणत्वे उत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गात् । औत्सर्गिककार्यापवादकविरहतारूपा-न्यथासिद्धत्वाच्चेति भावः ॥ दोषाभावस्य कारणत्वेचेति ॥ नन्विदमयुक्तं पूर्वग्रन्थेन तर्हि दोषाभावः कारणमित्यायातमिति चेन्न तथासत्युत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गादिति सुधायाः दोषाभावोपि न कारणं यादृच्छिकसंवादादिषु सत्यपि दोषे प्रमाणज्ञानोदयादिति

(वाक्यार्थमञ्जरी)

तत्वनिर्णयटीकायाश्चविरोधादिति चेदुच्यते । अभ्युच्चयवादेनात्र कारणत्वोक्तिरित्यदोषः । वस्तुतस्तु अत्र कारणपदं घटं प्रति कुलालपित्रादिसाधारणतद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपप्रयोजकत्वमात्रपरम् । अत एव अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षं तर्कोदुष्टस्तथानुमा । आगमोदुष्टवाक्यं चेति ब्रह्मतर्कवाक्ये निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमित्यादि प्रमाणलक्षणे च दोषाभावघटितलक्षणकथनमपि सङ्गच्छते । न चैवं प्रामाण्यस्य ज्ञानकारणातिरिक्तकारणसापेक्षत्वेन परतस्त्वं मन्तव्यम् । दोषाभावस्य प्रयोजकत्वेपि कारणत्वाभावेनातिरिक्तकारणानपेक्षितत्वात् । दोषाभावस्यापेक्षितत्वेपि प्रमाजननशक्तिः सहजा न तु भ्रमजनने शुक्तिवदाधेयेत्येतावतैव प्रामाण्यस्वतस्त्वसिद्धेश्च । उक्तं च सुधायाम् इन्द्रियादीनामौत्सर्गिकीशक्तिः प्रामाण्यजनने दोषापवादादप्रामाण्यमपि जनयतीति पूर्वग्रन्थादीनां च दोषाभावस्य कारणत्वनिषेधपरत्वमित्यविरोधः स्पष्टमेतत्तर्कताण्डव इति ॥ अव्याघातादिति ॥ प्रामाण्यार्थमाप्तोक्तत्वानङ्गीकारादिति भावः । व्यभिचारात् साध्याव्यापकत्वात् ॥ अजन्यप्रमात्वमिति ॥ जन्यप्रमात्वाभाव इत्यर्थः । तेन व्यभिचारनिरासः ॥ व्याप्त्यभावादिति ॥ यादृच्छिकविसंवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमायां गुणजन्यत्वाभावरूपसाध्ये सत्यपि जन्यप्रमात्वाभावरूपोपाध्यभावेन साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः ॥ कर्तृगुणनिरपेक्षस्यापीति ॥ ज्ञानगतयाथार्थ्यं प्रयोजकत्वेनाभिमतगुणाप्तत्वनिरपेक्षस्यापि यथार्थज्ञानकारणत्वरूपप्रामाण्यसिद्धेरित्यर्थः । देवतानां भावः सत्ता तन्नियम इत्यर्थः ॥ देवताह्वानादिरूपस्येति । एह्यग्ने इत्यादिमन्त्राणां देवताह्वानार्थत्वात्तदा देवताभावे तदाह्वानायोगादिति भावः ॥ स्वरूपनित्यत्वाभावेपीति ॥ देवत्वव्यवहारहेतुविशिष्टरूपस्य नष्टत्वादिति भावः ॥ अतीतविषयतयैवेति ॥ अन्यथा अकल्पयदिति लङ्नस्यादिति भावः ॥ उपचारेणेति ॥ प्रभवस्य बाहुलिकत्वेनेति भावः । तदनिश्चयः तादृशप्रत्यक्षानिश्चयः ॥ यथेति ॥ पर्यये ऋतूनां परिवर्तने संवत्सरांतरप्राप्ताविति यावत् । ऋतुषु वसन्तादिषु नानारूपाणि अन्योन्यविलक्षणानि । तानि तान्येव वसन्ते कोकिलगानादीनि अन्यदा सारसगानादीनि ऋतुलिङ्गानि ऋतुज्ञापकानि यथा दृश्यन्ते तथा युगकल्पादिषु नानारूपास्त एव त एव भावाः पदार्थाः दृश्यन्ते इति भारतवाक्यार्थः । अत्र दृश्यन्त इत्यनुवादात्प्रत्यक्षं ज्ञायत इति भावः । व्यभिचारस्त्वद्रीत्या ॥ परं प्रतीति ॥ परेण पूर्वपक्षिणा प्रलयानभ्युपगमेन व्यावृत्याप्रसिद्धेरिति भावः ॥ प्रमाणेति ॥ यत्प्रयन्ति आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति यमप्येति भुवनं यस्मिश्चलयं यान्तीत्यादिरूपेत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ ॥ २९ ॥

अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेव च देवप्रवाहस्यनित्यत्वं युक्तम् ॥ २९ ॥

सत्तर्कदीपावली

वैदिकेन्द्रादिना तदर्थप्रवाहोच्छेद इत्याह । अत इति । गतैर्देवैः समाननामरूपत्वाद्वर्तमानानां मुक्त्यनन्तरमपि अपुनरावृत्तावपि भविष्यद्देवेषु पूर्वेष्विव ब्रह्मरुद्रादिव्यवहाराविरोधः । तथाच श्रुतिः । यथा पूर्वमकल्पयदिति ।

तत्त्वप्रदीपिका

अत एव च नित्यत्वम् ॥ अत एव शब्दस्य नित्यत्वहेतोरेव च देवप्रवाहनित्यत्वं सुसाधं भवति विनाऽपि हेत्वन्तरान्वेषणेन । यस्माद्धेतोः प्रामाण्यविरोध आशङ्क्यते । नह्यनित्यत्वे वाच्यस्य शब्दनित्यत्वं समञ्जसं स्यात् । न च पदस्थानां देवादीनामेव नित्यत्वमाशङ्कनीयम् । अप्रलयप्रसङ्गात् । न च सर्गप्रलयाभावो वाच्यः । श्रुतिविरोधात् । अथापि स्यात्, नालं श्रुतिः सृष्ट्यादिकं वेदादिकं च प्रमापयितुं, विधिपरत्वादिति । मा भूत्तर्ह्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि वाक्यानामग्निहोत्रादिसिद्धार्थवाचकत्वम् । ततश्चाग्निहोत्रहोमादौ प्रमाणाभावाद्वैदिकक्रियालोपः प्रसज्येत । नाग्निहोत्रादिसिद्धे तात्पर्यं कार्य एवेति वदतस्तद्विपरीतमेवोत्तरं स्यात् । तथा सति क्रियालोपः स्यादिति चेन्मैवम् । उच्छ्वासादिक्रियाकरणात् । विहितक्रियालोपः स्यादित्युक्तमिति चेत्, कस्य विहिता क्रिया ? ब्राह्मणो यजेतेत्यादौ विहिता हि ब्राह्मणादिवर्णाश्रमिणामिति चेन्न । यजनविधिमात्रपरस्य वाक्यस्य ब्राह्मणादावमानत्वात् । अतश्चायं चण्डमतिश्चण्डालादेर्यज्ञाधिकारमप्यनुजज्ञिवान् । न चाग्निहोत्रमेव सायमादावेव हुतवह एव तत्तन्मन्त्रेणैवेत्थमेव होतव्यमिति नियमः । कस्यचित्कदाचित्कुत्रचिद्यथाकथञ्चित्केनचित्करणस्य यज्ञत्वं स्यात् । अहो यथोद्गतस्य कर्मतत्वमीमांसापरिखिन्नमनसो वेदतात्पर्यविचारणाकौशलपरिपाकः । उक्तं च "यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञतैवान्यथा भवेत्" इति भगवतैवानुभाष्ये ॥

अथ मतं न यजिविधिमात्रपरं वाक्यं ब्रूमः, किन्तु द्रव्यकालकर्तृकरणादिकारकविशिष्टविधिपरम् अतो नोक्तदोष इति । तदपि हन्त तापसस्य हृदयतापातिरेकादुत्कासितमिव ।

(तत्त्वप्रदीपिका)

सिद्धान्विते लिङादिपदशक्तिस्वीकारापत्तेः । ननु यद्यपि विध्यर्थतया सिद्धवस्तुकथनं न निषिद्ध्यते । कार्य एव तात्पर्यं पर्यवसितम् । अतो माऽपसिद्धान्त इति चेन्मैवम् । स्वर्गाद्यनुभावार्थत्वात्क्रियाविधेः सिद्धपरत्वं क्रियावाचिनामपि किं न स्यात् । प्रयोजनानुद्देशेनाधिकारिणः कर्तव्यतामात्रविधिपरत्वाभ्युपगमे वेदस्य, तदादिष्टमकुर्वतः किं स्यात् । प्रत्यवायस्स्यादिति चेत्, तत्परिजिहीर्षवस्तर्हि विहितमनुतिष्ठन्तीति तत्परिहारार्थता विधेरभ्युपगता । अतस्सिद्धपरताऽपि पदानां बलादाश्रयणीया । तस्मात् श्रुतिसिद्धं देवतादिकमपि नापलपनीयम् ॥

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति सूत्रविरोधश्च तत्पक्ष एव भवति । क्रियातिरिक्तस्य कस्यचित्कार्यस्य लिङाद्यर्थत्वाभ्युपगमात् । ननु "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि वाक्यप्रामाण्यार्थमेव क्रियातिरिक्तं किञ्चित्स्थायि कार्यं विध्यर्थत्वेनाभ्युपगन्तव्यम् । क्रियायाः क्षणविनाशित्वेन देहान्तरोपभोग्यस्वर्गादिफलदानायोगादिति । मैवम् । क्रियातिरिक्ते व्युत्पत्त्यसम्भवात् । न तावल्लोकतस्तत्र व्युत्पत्तिः । अलौकिकत्वात्तस्य । नापि जिह्वादाविव प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् । ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु तद्वाचकपदाभावात् । क्रियामात्रवाचिनो हि धातवः । लिङादयस्तु कर्तव्यतामात्रनिष्ठाः । अतो नात्र कार्याभिधायि पदं पश्यामः । प्रामाण्यानुपपत्तितर्कावगम्यं कार्यं लिङाद्यर्थं ब्रूम इति चेत्तर्हि क्रियाकर्तव्यतायां प्रमाणाभावात्क्रियालोपः स्यात् । तर्कगम्यत्वे चापूर्वत्वं प्रत्यादिष्टं स्यात् । तथाच न वेदैकगम्यो नियोगः । न च वाच्यं तर्कस्य स्मृतिरूपत्वान्न प्रमाणान्तरतापत्तिरिति । अनुभूतविषयत्वादपरोक्षरूपत्वाच्च स्मृतेः । तर्कस्य लैङ्गिकत्वात् । सापेक्षज्ञानत्वं स्मृतिलक्षणं लक्षणविदो वदन्ति । अतो भाविभूतप्रमाणान्तरसापेक्षत्वान्न तर्कस्मृत्योर्भेद इति चेन्न । पूर्वानुभूतसंस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरिति स्वाभ्युपगमविरोधात् । न च तर्कस्यानुमानादधिकं प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं लक्ष्यते । अथ प्रमाणानुग्राहकत्वात्तर्कस्य स्वविषयभाविप्रमाणान्तरसापेक्षत्वमस्तितरामिति तदयुक्तम् । व्याप्तिमतस्तस्य स्वयमनुमानात्मकत्वेन प्रमाणानुग्राहकत्वमात्राभावात् । व्याप्तिविरहिणस्तु तदाभासत्वेनाननुग्राहकत्वात् । न च नियतावयवमेवानुमानं प्रमाणमिति नियमः । निजसमयनियमितावयवरहितेनापि तेन परपरिजल्पितेन साध्यार्थावगमात् । नियमसाधकप्रमाणाभावाच्च । न चानुमानात्तत्सिद्धिः । तत्साधकस्यानुमानस्य नियतावयवत्वाङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसक्तेः । तर्कमात्रत्वे तत्प्रामाण्यं प्रथमत एव समाश्रयणीयम् । अतः किमनेनाजागलस्तनायमानेनावयवनियमकल्पनेन । नन्वसति नियमे प्रयोजकक्लृप्त्यभावान्न्यूनाधिकताविवेकानुपपत्तिरिति । मैवम् । दूषणोक्तिवदुपपत्तेः । न हि परप्रयुक्ते साधने दूषणं सनियममुपन्यस्यते । न

(तत्त्वप्रदीपिका)

चानवस्थादि दोषोक्तिरवयवनियमवती भवति । न च तत्र न्यूनाधिकविवेको दुरवबोधः । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

न च वेदप्रामाण्यानुपपत्त्या क्रियातिरिक्तस्थायिकार्यान्वेषणं युक्तम् । कालान्तरभाविफलदायिनः सर्वज्ञस्येश्वरस्य वेदसिद्धत्वोक्तेः । एतेनैवैतदप्यपास्तं, यदाहुरेते जैमिनिमतसमाश्रयमानेन देवताद्यभावम् । वेदप्रमाणादेव देवतातद्देहदेशभेदसंवेदनस्य सौलभ्यसम्पादनात् । मध्वाद्युपास्तिषु प्राप्तपदत्वेन तत्प्राप्त्यसम्भवात्तद्दर्शित्वाच्च तत्फलाय देवानामनधिकारं ब्रुवता जैमिनिनाऽन्यत्राधिकारमभ्यनुजानता देवतासद्भावोऽभ्युपगतः । ''धर्मं जैमिनिरत एव'' इत्यादिना चेश्वरवादित्वमावेदितं जैमिनेः । अतस्सुसाधीयः साधितं देवतोत्पत्त्यङ्गीकारेऽपि शब्दे प्रामाण्याविरोध इति ।

तत्त्वप्रकाशिका

युक्त्यन्तरेण देवप्रवाहनित्यतां साधयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ अत एवेति ॥ न देवप्रवाहनित्यत्वसिद्ध्यर्थं युक्त्यन्तरं गवेषणीयं किं तु यत्परेण प्रतिपादितं वेदस्य नित्यत्वं तदन्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्ध्यति । न हि वाच्यानित्यत्वे वाचो नित्यत्वमुपपद्यत इति भावः । न चाप्रामाण्येनोपपत्तिः । तदभावादेव । नापि भारतादिददतीतविषयत्वेन । अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । न च तद्वाच्यदेवतास्वरूपस्यैव नित्यत्वेनान्यथोपपत्तिः । 'सूर्याचन्द्रमसौ' इत्याद्युत्पत्तिश्रुतेः प्रलयश्रुतिबाहुल्याच्च । न च प्रलयश्रुतीनामयथार्थत्वम् । बाधकाभावात् । जातिसङ्केताद्यनुपपत्तेरिति चेन्न । ईश्वरविरचितत्वेनोपपत्तेः । ब्राह्मणादेव ब्राह्मण इति नियमस्य क्वचिदन्यथात्वोपपत्तेर्वृश्चिकताण्डुलीयकादिवदिति ॥ २९ ॥

गुर्वर्थदीपिका

ननु श्रुतेः स्वरूपतो नित्यत्वं ''यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः'' इति न्यायेन देवानां स्वरूपनित्यत्वमेवाक्षिपेन्न तु प्रवाहतो नित्यत्वम् । अतोऽनधिकारश्चेति गूढाभिसन्धिः शङ्कते न च तद्वाच्यदेवतेति । मनुष्यादिवज्जातिभेदनियामकमातापित्रादिभेदरहितदेवानां स्वरूपनित्यत्वाभावे सर्वेषामुच्चजातेरेवापेक्षितत्वेन ब्रह्मपदस्थानामुच्चजातिमत्त्वं रुद्रादिपदस्थानां नीचजातिमत्त्वमिति जातिसङ्केतो न स्यादिति शङ्कते जातिसङ्केतादीति । आदिपदेन स्थानसङ्केतादिकं गृह्यते । ननु ब्राह्मणादेव ब्राह्मणाः क्षत्रियादेव क्षत्रिया इत्यादिना लोके

(गुर्वर्थदीपिका)

ब्राह्मणत्वजातिभेदस्य ब्राह्मणमूलत्वदर्शनेन तद्विना केवलं स्वकरचरणनाभ्यादिजातदेवेषु ब्रह्मादीनां ब्राह्मणत्वं सूर्यसोमादीनां क्षत्रियत्वमित्यादिजातिभेदं दृष्टानुसारीश्वरः कथं कुर्यादिति शङ्कां परिहरति ब्राह्मणादेवेति । विश्वामित्रे तदभावेऽपि ब्राह्मणत्वदर्शनादिति भावः । लौकिकदृष्टान्तान्तरं चाह वृश्चिकेति । तण्डुले जायमानः कृमिविशेषस्ताण्डुलीयकः । यथा सर्वत्र स्वस्वमातृतो जायमानाः वृश्चिकताण्डुलीयकाद्याः क्वचिदीश्वरेच्छया गोमयात्तण्डुलेभ्यश्च जायन्ते तद्वदिति भावः । आदिनिधनरहिताः अनादिनिधना उत्पत्तिनाशरहिता इत्यर्थः ।

भावबोधः

तदभावादेवेति । प्रामाण्यस्य साधितत्वेनाप्रामाण्यासम्भवादेवेत्यर्थः । वृश्चिकताण्डुलीयकादिवदिति । यथा गोमयतण्डुलकणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकताण्डुलीकत्वादिजातिः, तथैवाब्राह्मणाज्जातस्यापि सर्गादिकालीनस्य ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः ।

भावदीपः

ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ युक्त्यन्तरेणेति ॥ पूर्वमनुमानपदेन युक्तेरुक्तत्वाद्युक्त्यन्तरेणेत्युक्तम् । सौत्रश्चकारः समुच्चय इति भावः । एवकारतात्पर्यमाह ॥ न देवेति ॥ यत्परेणेति ॥ वाचा विरूप नित्ययेत्यादिनेत्यर्थः । अनुपपत्तिं व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ यद्यपि शब्दशक्तिविषयस्य वाच्यस्य नाशेऽपि शक्तेस्तदाश्रयशब्दस्य चानाश उपपद्यते शक्यनाशे शक्तितदाश्रययोर्नाशानियमात् । प्रलये वाच्यस्य देवतादेरभावेऽपि वाचकसद्भावात् भारतादिवदतीतविषयत्वोपपत्तेश्च । तथापि प्रागुक्तदिशा इन्द्रागच्छेत्यादिदेवताह्वानादिरूपाया वाचो नित्यत्वं वाच्यानित्यत्वेऽनुपपन्नमिति भावः । अत एव वक्ष्यति नापि भारतादीत्यादि ॥ तदिति ॥ प्रामाण्यस्य साधितत्वेन अप्रामाण्यस्याभावादेवेत्यर्थः ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ देवताह्वानादिरूपस्य वर्तमानविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । सूर्येति श्रुतेरपि स्वरूपैक्यपरत्वोपपत्तेराह ॥ प्रलयेति ॥ ननु प्रलये ब्राह्मणादेरभावेन ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः परिकीर्तित इत्याद्युक्तजातिभेदः देवर्ष्यादिशब्दसङ्केतः वेदोक्तरूपकर्मलिङ्गादिव्यवस्था च नोपपद्यत इति शङ्कते ॥ जातीति ॥ वृश्चिकेति ॥ यथा गोमयतण्डुलकणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकताण्डुलीयकत्वादिस्तथैवाब्राह्मणाज्जातस्यापि सर्गादिकालीनस्य ब्राह्मणत्वादिजातिरित्यर्थः । सङ्केताद्यनुपपत्तिरग्रे ऋषीणामिति स्मृतौ निरसिष्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अत एव च नित्यत्वं ॐ ॥ युक्त्यन्तरेणेति । अनुमानपदेन प्रयुक्तयुक्त्यपेक्ष-यार्थापत्तिलक्षणयुक्त्यन्तरेणेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति । न देवप्रवाहेति । न हि वाच्येति ॥ वाच्यानित्यत्वे प्रमाणसूत्रार्थवाचो नित्यत्वं न युज्यते । वाच्यं विनाप्यवस्थाने प्रामाण्यात्वानि तान्निर्वाहार्थः । नित्यत्वं त्याज्यम् साधितं च नित्यत्वं न त्यक्तुं शक्यते तदन्यथानुपपत्या देवप्रवाहनित्यत्वमङ्गीकार्यमिति भावः । अन्यथोपपत्तिं द्वेधाशङ्क्य निषेधति । न चेत्यादिना । तदभावादेवेति । अपौरुषेयत्वेन प्रामाण्याभावादेवेत्यर्थः । एतेन शब्दस्य नित्यत्वादेवेत्यस्य तात्पर्यान्तरमुक्तं ज्ञेयम् । अनुपपत्तेरुक्तत्वादिति । देवताह्वानादिरूपस्य वर्तमानविषयत्वं विनानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । आगच्छेत्यादिशब्दस्य नित्यत्वादेव नातीतविषयत्वोपपत्तिरिति तात्पर्यमुक्तं भवति । भाष्ये प्रवाहपदव्यावर्त्यं दर्शयन् अन्यथोपपत्यन्तरमाशङ्कते । न च तद्वाच्येति । ननु प्रलये ब्राह्मणादेरभावेन ब्राह्मण्यां ब्राह्मणज्जातो ब्राह्मणःपरिकीर्तितः इत्युक्त जातिभेदः देवऋष्यादिशब्दसङ्केतवेदोक्तरूपकर्मलिङ्गादिव्यवस्था च नोपपद्यत इति शङ्कते । जातीति । वृश्चिकेति । ताण्डुलीयकः तण्डुलोत्पन्नः कीटः । तथा च वृश्चिकादुत्पन्नस्य वृश्चिकत्वेऽपि गोमयादुत्पन्नस्यापि कीटत्वं तथा ब्राह्मणादुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वेऽपि ईश्वरमुखोत्पन्नस्यापि सर्गादिकालीनस्य ब्राह्मणत्वमित्यर्थः । सङ्केताद्यनुपपत्तिस्तु ऋषीणामिति स्मृतौ निरसिष्यत इति भावः । सूत्रार्थस्तु । देवप्रवाहस्येत्यध्याहारेण स्पष्टः ।

तत्त्वसुबोधिनी

तदभावादेवेति । प्रामाण्यस्य साधितत्वेन अप्रामाण्यस्याभावेनेत्यर्थः । अनुपपत्तेरिति । वेदस्य आह्वानादिरूपत्वेन वर्तमानविधेयत्वान्नातीतविषयत्वमित्यनुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । ननु देवादीनां सादित्वे अयं देवः अयं ब्राह्मणः इति जातिसङ्केतो नोपपद्यते इति शङ्कते । जातीति । तर्हि ब्राह्मणादेव उत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वजातिरिति नियमः कथमुपपद्यते इत्यत आह । ब्राह्मणादेवेति । तत्र दृष्टान्तमाह । वृश्चिकताण्डुलीयकादिवत् इति । यथागोमयतण्डुल-कारणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकत्वं ताण्डुलीयकत्वादिवदिति जातिः तथैव ब्राह्मणाज्जा-तस्यापि सर्गादिकालीनस्य ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

अन्यार्थत्वम् अवान्तरप्रलयार्थत्वमेवेत्यर्थः । महाप्रलयरूपमुख्यार्थाङ्गीकारे बाधकमाशङ्कते जातीति । महाप्रलयाङ्गीकारे कस्याप्यभावात् पुनरादिसृष्टौ ब्राह्मणादिजात्युत्पत्त्यनुपपत्तिः इदम् अनेन शब्देन वाच्यं भवत्विति सङ्केतानुपपत्तिश्च तदुभयकर्त्रभावादिति भावः । न ब्राह्मणादेव ब्राह्मण इति नियमस्य सत्त्वात् ईश्वरस्य च ब्राह्मणत्वजात्यनाक्रान्तत्वात् । क तस्मादादिसृष्टौ ब्राह्मणजात्युत्पत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ ब्राह्मणादेवेति ॥ नियमस्य इदानीन्तनका विद्यमानस्येति शेषः । क्वचिदादिसृष्टौ नियमस्यापि क्वचिदन्यथात्वे दृष्टान्तमाह । वृश्चिकेति वृश्चिकादेव वृश्चिकं, क्रिमेरेव क्रिमिरिति नियमस्य गोमयतण्डुलादेर्वृश्चिकाद्युत्पत्ति दर्शनेनान्यथात्वं दृष्टं तद्वदित्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ । अत एव चशब्दस्य नित्यत्वादेवतदन्यथानुपपत्त्यैवेति यावत् वेदप्रवाहस्य नित्यत्वमित्यर्थः । उपपत्तिः नित्वत्वस्य यथावस्थितार्थप्रतिपादनरूपप्रामाण वाच्यार्थापेक्षायामपि स्वरूपसत्वे तदनपेक्षणादिति भावः ॥ तदभावादेवेति ॥ वेदप्रामाण्यस साधितत्वेनाप्रामाण्याभावादेवेत्यर्थः । विषयत्वेन उपपत्तिरिति वर्तते । उक्तत्वात् । तस्यदेवत ज्ञानादीत्यादिना । स्वरूपस्य विशिष्टरूपस्य अन्यथा प्रवाहनित्यत्वं विना अयथार्थत्व अवान्तरप्रलयपरत्वम् ॥ बाधकेति ॥ मुख्यप्रलयाङ्गीकार इति शेषः । बाधकं शङ्कते जातिसङ्केतेति ॥ सर्वप्रलयाभ्युपगमे पुनरादिसृष्टौ ब्राह्मणादिजातिरनेन पदेनेदं वाच्यमि सङ्केतग्रहश्च न स्यात् जनकोपदेशकयोरभावादिति भावः । ईश्वरोपदेशेन सङ्केतग्रहसम्भवेपि तस्माद् ब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिः ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः परिकीर्तित इति नियमादित्य आह ॥ ब्राह्मणादेवेति ॥ क्वचित् आदिसृष्टौ ॥ वृश्चिकताण्डुलीयकादिवदिति ॥ यथागो मयतण्डुलकणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकत्वताण्डुलीयकत्वादिजातिस्तथैवाब्राह्मणाज्जात स्यापि सर्गाद्यकालीनस्य ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ ॥ ३० ॥

अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वात्प्राप्तपदानां मुक्त्याऽऽवृत्तावप्यविरोधः । 'यथापूर्वमि'ति (म.ना.उ. ५-७) दर्शनात् ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः' । इति स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

सत्तर्कदीपावली

समानेत्यादिना । स्वयम्भुवा महेश्वरेण विष्णुना वा वेदवागवादि निधनोत्सृष्टोच्चरिता तस्यामृषीणां ब्रह्मादीनां यानि नामानि स्थितानि यानि च दृश्यत्वात् दृश्याख्यानि रूपाण्युक्तानि तान्येव कल्पे स्वसृष्टानां ब्रह्मादीनां स महेश्वरो निर्ममे चकार । यन्नामरूपा ब्रह्मादयो वेदोक्तास्तन्नामरूपांस्तत्र कल्पे सृजतीत्यर्थः ।

तत्त्वप्रदीपिका

अथ कथमेतर्हि तेषूद्भवाभिभवैः पूर्वपरीभावं गतेषु विभिद्यमानरूपनामकर्मसु रुद्रेन्द्रादिनाम्नां नीललोहिततुविग्रीववज्रधरवृत्रवधादिशब्दानां च वृत्तिनियमः सम्भाव्यत इत्यत आह— समाननामरूपत्वाच्चाऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च । पौरस्त्यानां पाश्चात्यानां च देवानां समाननामरूपत्वात् समानधर्मकर्मत्वाच्च प्राप्तपदानां मुक्त्या स्वस्वपदादावृत्तावपि न तच्छब्दवाच्यत्वविरोधः । स्वपदेष्ववृत्तावपीति वाऽर्थः । यथापूर्वमिति समाननामरूपत्वेऽपि तामेव श्रुतिं प्रमाणीकरोति ॥

मुख्यवाच्यस्य विष्णोस्सर्वदा विद्यमानत्वाच्च न शब्दे विरोधः । तथाच योजना, अत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमात् शब्दादेव देवानां प्रभवनियमनादिकर्ताऽवगम्यते । अतस्तस्मादेव शब्दे

(तत्त्वप्रदीपिका)

विरोधः परिहृतः। प्रत्यक्षश्चासौ महताम् । 'पुरुषमीक्षते' 'यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्ती' त्यादिश्रुतेः । यथा येन प्रकारेणेदानीं देवा भवन्ति यथाऽन्यदाऽपीत्यनुमानाच्च तदवगमः ॥

अत एव च नित्यत्वम् । अत एव शब्दनित्यत्वादेव देवप्रवोढुर्नित्यत्वम् ।

समाननामरूपत्वाच्चाऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ 'समानानि' सदृशानि नामानि येषां रूपाणां तानि 'समाननामानि' समाननामानि रूपाणि यस्य स भगवान् 'समाननामरूपः' योग्यनामरूप इत्यर्थः । 'नामे'ति सामान्यनामोक्तेरखिलनामविवक्षा । न हि विष्ण्वन्यरूपाणां सदृशनामत्वम् । शब्दप्रवृत्तिहेतुवैकल्यादकात्स्न्यपारतन्त्र्याभ्याम् । तत्साकल्याद्विष्णुरेव समान-नामरूपः । अतो विष्णोस्समाननामरूपत्वात्तदभावाच्चान्येषां न तस्य सर्वशब्दवाच्यत्वविरोधः । यथापूर्वमिति दर्शनात् । यथापूर्वं पूर्णज्ञानस्सर्वस्वतन्त्रः, अतस्समाननामरूपः स्थितस्तथैव सन् धाता सूर्यादीनकल्पयत् । अतस्सूर्यादिक्लृप्तेः प्रागपि शब्दप्रामाण्याविरोध इति सिद्धम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

न देवानां प्रवाहनित्यत्वेनापि वेदप्रामाण्योपपत्तिः । तथा हि । किं पूर्वकल्पे मुक्ता एव देवा उत्तरकल्पे पुनरावर्तन्ते तदन्ये एव वा । नाद्यः । मुक्तेरपुनरावृत्तित्वात् । अतस्तदन्य एवेति वाच्यम् । तथा च तेषां नानाविधनामरूपवतां वाचकवेदस्य कथं नाप्रामाण्यम् । तस्य प्रतिकल्पं पाठभेदाभावात् । तद्भावे नित्यत्वव्याघातादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ समानेति ॥ सम्भवत्येव देवप्रवाहनित्यत्वेन वेदप्रामाण्यम् । प्राचीनानां प्राप्तमुक्तित्वेन पुनः स्वपदेष्ववृत्तावपि तदन्येषां प्राचीनसमाननामरूपत्वात् तत्प्रतिपादकैकविधस्यापि वेदस्याप्रा-माण्याप्राप्तेः । न च सर्वदेवानां समाननामरूपत्वे प्रमाणाभावः । 'यथापूर्वम्' इति श्रुतेः । एतत् श्रुतेस्तत्स्वरूपकल्पनानियमपरत्वमपि सम्भवतीति नानया तन्निश्चय इति चेत् स्मृतिसंवादेन निश्चयोपपत्तेरिति भावः । ननु कथं देवप्रवाहनित्यत्वे समाननामरूपत्वे वा नित्यवेदप्रामाण्यो-पपत्तिः । तद्वाचित्वेनेति चेन्न । तस्यैवासम्भवात् । न ह्येतावत्कालमयं देवो मयोक्तोऽतः परमेनं वक्ष्यामीत्यपौरुषेयस्य विमृश्य वृत्तिः सम्भवतीत्याशङ्काऽपि स्मृत्यैव परिहृता । स्वयम्भुवा स्वतन्त्रेण विष्णुना या वेदवागुच्चारिता तद्वेदगतशब्देभ्यो ब्रह्मादिविबुधानां नामानि निर्ममे । तान् शब्दांस्तेषु सङ्केतितवान् । याश्च तेषां वेदेषूक्ताः दृश्यन्त इति दृष्ट्यो रूपाणि तानि च

(तत्त्वप्रकाशिका)

तथैव निर्ममे । इति सर्वदेवानां समाननामरूपत्वस्यापौरुषेयवेदस्यापि स्वतन्त्रेण भगवता प्रतिकल्पं देवेषु सङ्केतितत्वस्य चोक्तेः । न च प्रलये वेदाप्रामाण्यं शङ्क्यम् । तदाऽतीतविषयत्वस्य भगवन्मात्रविषयत्वस्य चोपपत्तेः ॥ ३० ॥

गुर्वर्थदीपिका

अनङ्गीकुर्वतां शासने समर्थ इति सूचनाय स्वयम्भुवा स्वतन्त्रेणेत्युक्तम् ।

भावबोधः

अनादिनिधनेति स्मृतेः देवानां समाननामरूपत्वप्रतिपादकत्वसिद्ध्यर्थमृषीणामित्येतद्योगवृत्तिमाश्रित्य ब्रह्मादिदेवतापरत्वेन व्याचष्टे– ब्रह्मादिविबुधानामिति । ऋष ज्ञान इति प्रसिद्धमिति भावः । नामधेयानां वेदशब्दानां वेदशब्दानतिरिक्तत्वान्नित्यत्वाच्च न तत्कारणकत्वमित्यतो व्याचष्टेतान् शब्दानिति । संयोजितवानयं शब्दोऽत्र शक्त इति ज्ञापितवानित्यर्थः । शब्दार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वात् देवताह्वानादिप्रतिपादकवेदस्यातीतविषयत्वानुपपत्तेराहभगवन् मात्रविषयत्वेन वेति ।

भावदीपः

ॐ समाननामरूपत्वाच्च ॐ ॥ ३० ॥ सूत्रमवतारयितुं शङ्कामाह ॥ नेति ॥ सौत्रविरोधपदार्थो न प्रामाण्योपपत्तिरिति समानेत्यादेर्व्यावर्त्योक्तिस्तथा चेत्यादि । तस्य वेदस्य । आम्नायोऽनन्यथापाठादिति स्मृतेरिति भावः । अविरोध इत्यस्यार्थमाह ॥ सम्भवत्येवेति ॥ प्राप्तेत्यादेरर्थः प्राचीनानामिति । अनागतानामित्यस्यार्थोऽन्येषामिति । अतीतपदार्थः प्राचीनेति । सौत्रश्चशब्दः समानधर्मकर्मत्वाच्चेत्यर्थ इति तत्वप्रदीपे । स्मृत्युक्तेरुपयोगं वक्तुमाह ॥ एतत् श्रुतेरिति ॥ स्वरूपेति ॥ तामेव सूर्यादिव्यक्तिं पूर्वप्रकारेण अकल्पयदित्यर्थपरत्वेनेत्यर्थः । परिहृतेत्युक्तमेव स्मृत्यर्थोक्त्या व्यनक्ति ॥ स्वयम्भुवेति ॥ स्वयमेव भवति परापेक्षां विना वर्तत इति स्वयम्भूः स्वतंत्रः । उत्सृष्टेत्यस्य उत्पन्नेत्यर्थत्वे प्रागुक्तनित्यत्वविरोधादाह ॥ उच्चारितेति ॥ संकेतितनिति ॥ अयं शब्दोऽत्र वाक्त इति ज्ञापितवानित्यर्थः । देवताह्वानादिरूपस्य कथमतीतविषयत्वमित्यत आह ॥ भगवन्मात्रेति ॥ ३० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ ॥ नानाविधेति । प्रतिकल्पं नानाविधनामरूपवतां वाचकस्य स्वयमेकप्रकारकस्येत्यर्थः । सम्भवत्येवेति । तेन सूत्रे चोऽवधारणेऽविरोध इत्यनेनात्वेति विरोधो नास्त्येवेत्यर्थः उक्तो भवति । प्राप्त्येत्यादेरर्थः प्राचीनानामिति । अनागतानामित्यस्यार्थः ॥ अन्येषामिति ॥ अतीतपदार्थः ॥ प्राचीनसमानेति ॥ उच्चारितेति । अनादित्वादुत्पत्त्ययोगादिति भावः । ब्रह्मादीनामिति । ऋषज्ज्ञान इति स्मरणादिति भावः । संकेतितवानिति । वैदिकपदनिर्माणायोगात्प्रकृतानुपयोगाच्च । निर्मम इत्यस्यायं शब्दोऽत्र शक्त इति ज्ञापितवानित्यर्थः इति भावः । यद्वा शक्तिमाविर्भावया मासेत्यर्थः । शब्दार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वात् । न च प्रलय इति । तदा क्षुद्रनदीप्रवाहविच्छेदेन तद्विषयत्वेन प्रामाण्यायोगादिति भावः । देवताह्वानादिरूपस्यातीतविषयत्वानुपपत्तेराह ॥ भगवदिति । एतेन समाननामरूपत्वाच्चेति शब्दस्यार्थान्तरमुक्तं ज्ञेयम् । न च भगवन्मात्रविषयत्वे अतीतविषयत्वं विरुद्धम् । स्तुतिमात्रा एव ते स्युरिति । श्रुतिविरुद्धत्वं च प्रलये जगद्वाचकत्व-शक्तितिरोधानयुक्तिविरुद्धं चेति वाच्यम् । अन्यत्रास्माभिः समाहितत्वात् । सूत्रे तदुपरीत्यतो देवानामित्यन्वेति । आद्यश्चोवधारणे समुच्चये च ॥ देवानां मुक्तत्वेन स्वपदेष्ववृत्तावपि तदन्येषां तत्समाननामरूपत्वात् च शब्दात्तत्वप्रदीपरीत्या समानधर्मकर्मत्वाच्च । प्रलयेऽतीतविषयत्वस्य भगवद्विषयत्वस्य चोपपत्तेश्च शब्दे विशेषे प्रामाण्यरूपो नैव । समाननामरूपत्वं कुत इत्यत उक्तम् ॥ दर्शनात् स्मृतेश्च समाननामरूपत्वावगमादिति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

तस्येति । न च स्मृतौ अनादिनिधनेत्यनेन उत्पतिराहित्यस्योक्तत्वान्नित्येति किमर्थमिति वाच्यम् । प्रकृत्यादिवत् अवस्थातोपि उत्पत्तिविनाशराहित्यप्रतिपादकत्वादिति भावः । अनादिनिधनेति स्मृतेः देवानां समाननामरूपत्वप्रतिपादकत्वसिद्ध्यर्थम् । ऋषीणाम् इत्येतत् योगवृत्तिमाश्रित्य ब्रह्मादिदेवतापरत्वेन व्याचष्टे । ब्रह्मादिबिबुधानामिति । ऋषं ज्ञानमिति प्रसिद्धमिति भावः । नामधेयानां वेदशब्दानतिरिक्तत्वात् नित्यत्वाच्च न तत्कारणत्वमित्यतो व्याचष्टे । तान्शब्दानिति संयोजितवानिति । अयं शब्दोऽत्र शक्त इति ज्ञापितवानित्यर्थः । शब्दार्थसम्बन्धस्य औत्पत्तिकत्वात् । देवताह्वानादिप्रतिपादकवेदस्यातीतविषयत्वानुपपत्तेराह । भगवन्मात्रविषयत्वस्येति ।

वाक्यार्थमञ्जरी

शङ्कते । न देवानामिति ॥ कथं नाप्रामाण्यमिति । अतन्नामरूपवतां तन्नामरूपवत्तया प्रतिपादकत्वादिति भावः । तत्तत्कल्पे तत्तन्नामवद्देवप्रतिपादकत्वमतो न दोष इत्यत आह ॥ तस्य इति ॥ नित्यत्वव्याघातादिति ॥ शब्दतो अर्थतश्चैकप्रकारत्वस्यैव तन्नित्यत्वादिति भावः ॥ ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ ॥ प्राचीनदेवानां मुक्तत्वेन स्वस्वपदेष्ववृत्तावपि तदन्येषां तत्समाननामरूपत्वात्तत्प्रतिपादकैकविधवेदस्याप्रामाण्याख्य-विरोधोनास्ति तदेव कुत इति चेत् यथापूर्वमिति दर्शनात् श्रुतेः अनादिनिधनानित्येति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ तत्स्वरूपेति ॥ नामरूपकल्पनानियमत्यागेन देवकल्पनानियममात्रेत्यर्थः ॥ तद्वाचित्वेनेति ॥ तथात्वे यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥ अपौरुषेयेति ॥ पौरुषेयत्वे तु पुरुषव्यापारेणैव तत्सम्भवतीति भावः । स्मृतिव्याख्यानपूर्वकं शङ्कापरिहारप्रकारं दर्शयति ॥ स्वयंभुवेत्यादिना ॥ ऋषीणामित्यस्य प्रकृतोपयोगायाह ॥ ब्रह्मादिविबुधानामिति ॥ ऋषज्ञान इति धातुव्याख्यानादिति भावः । नामधेयानां वेदशब्दानतिरिक्तत्वेन नित्यत्वात्कथं तत्करणमित्यत आह ॥ तान् शब्दानिति ॥ संयोजितवान् अयं शब्द एतद्वाचक इति ज्ञापितवान् । शब्दार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वाद्रूपशब्दस्योक्तरीत्यान्वयः ॥ अप्रामाण्येति ॥ तदा देवताभावेन वाच्यहीनत्वादिति भावः । देवताह्वानादिप्रतिपादकस्यातीतविषयानुपपत्तेराह ॥ भगवन्मात्रेति ॥ तस्य सर्वनामरूपादिमत्वादिति भावः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ ॥ ३१ ॥

'वसूनामेवैको भूत्वे' (छां.उ. ३-६-२) त्यादिना प्राप्यफलत्वात्प्राप्तपदानां देवानां मध्वादिविद्यास्वनधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

सत्तर्कदीपावली

यदुक्तं देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति तन्न । मध्वादिब्रह्मविद्यायां नाधिकारः सम्भ-वति । तथाहि । असौ वा आदित्यो देव मध्वित्यारभ्य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिश्रुत्या मध्विति वसुरुद्रादित्यपदं श्रूयते । न हि तस्यां विद्यायां प्राप्तवस्वादिपदानां देवानामधिकारः सम्भवति मध्वित्यादि ।

तत्त्वप्रदीपिका

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः । ''असौ वा आदित्यो देवमधु'' इत्याद्या मधुविद्या श्रूयते । तत्र ''स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति'' इत्यादिना तद्वतां वस्वादिपदं प्राप्यफलमवगम्यते । न च तत्प्राप्तपदानां वस्वादीनां सम्भवति । तस्मात्तत्रानधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥ इति देवताधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अतो देवानामाद्यन्तवत्वेऽपि विरोधाभावाद्युक्तस्तेषां वेदविद्याधिकार इति । स्थिते पुनस्तमाक्षिपत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ मध्वादिष्विति ॥ वेदविद्या द्विविधाः । मुक्तिफलार्थास्तदितरफलार्था इति मोक्षेतरफलार्थाश्च द्विविधाः । ब्रह्मकर्मविद्याभेदात् । यथा मधुविद्या । यथा चाग्निष्टोमविद्या । तत्र न तावन्मोक्षेतरफलार्थद्विविधविद्यास्वधिकारो देवानां युज्यते । तत्रार्थित्वाभावात् । 'स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । देवो भूत्वा देवानप्येति । स ऊर्जमुपगच्छति' इत्यादिना मध्वादिविद्यासु वस्वादिपदानामुपासनाप्राप्यफलत्वश्रवणात् । देवानां च प्राप्ततत्पदत्वात् । न हि प्राप्तेऽर्थिता सम्भवति । एवं कर्मविद्यास्वपि वस्वादिपदानां फलत्वोक्तेर्नार्थिता सम्भवति । न च द्वितीयाद्यमृतविद्यादिषु वस्वादीनामप्यधिकारः सम्भवतीति वाच्यम् । तास्वपि रुद्रादिपदस्य फलत्वेन श्रवणात् । तत्र चायोग्यतयार्थिताऽयोगात् । एवं कर्मविद्यास्वपि रुद्रादिपदफलाभिधात्रीषु वस्वादीनामधिकारायोगः । न चास्त्वेवं स्वस्वेतरपदफलाभिधात्रीषु ब्रह्मकर्मविद्यास्वनधिकारस्तथापि मोक्षेतरसामान्यफलाभिधायकविद्यासु स्यादिति वाच्यम् । सामान्यफलानां च 'प्रकाशवानस्मिल्लोके भवति' इत्यादीनां तत्फलेऽन्तर्भावात् । 'न ह वा एवं विदि किञ्चनानन्नं भवति' इत्यादीनां सर्वायोग्यत्वात् योग्यैश्च रुद्रादिभिः प्राप्तत्वाच्च । अतो मोक्षेतरफलार्थं विद्याविचारे देवानामर्थित्वाभावात् न तास्वधिकारः । किं चैवमाप्ततमो जैमिनिराचार्योऽपि मन्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

गुर्वर्थदीपिका

''तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ति । अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्ति'' इत्यादिना पञ्चधा सूर्यमण्डलप्राचीदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वसूर्यरश्मीनाममृतत्वेन वर्णितत्वात्प्रथमामृते वसूनामधिकाराभावेऽपि द्वितीयामृतेष्वधिकारः स्यादिति शङ्कते न चेति । पदप्राप्तेरयोगान्न देवानां मधुविद्यायामधिकार इति ।

भावबोधः

वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनेति । भाष्यगतादिशब्देन रुद्रादिपदफलकद्वितीयमधुविद्यादि ब्रह्मविद्या वस्वादिपदफलककर्मविद्याश्चोपात्ता इति ज्ञातव्यम् । न च द्वितीयाद्यमृतविद्यादिष्विति । ''तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ती''त्युक्तप्रथमामृतविद्याया वसुत्वफलकत्वेन तत्र वसूनामनधिकारेऽपि ''अथ य द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्ती''त्यादिनोक्तद्वितीयाद्यमृतविद्यासु रुद्रत्वादेः फलत्वेन तत्राधिकारोऽस्त्विति न वाच्ययित्यर्थः । ''प्रकाशवानस्मिंल्लोके भवतीत्यादीनामिति ।'' प्रकाशवानस्मिंल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकान् जयती''त्यादिनोक्ताना''मेष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण; प्रकाशवानन्नमेतीत्यादिविद्याफलानामस्मिंल्लोके प्रकाशवत्त्वादीनां मधुविद्यादिफलभूतवसुत्वादावन्तर्भावादित्यर्थः । न ह वा एवंविदीति । ''न ह वा एवं विदी''त्यादिनोक्तेषु ते ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर इत्यादिप्राणविद्याफलेषु रुद्रादेरेव योग्यत्वादित्यर्थः । अनेन प्राचीनपक्षे दोषान्तरं चोक्तं भक्तीति । न केवलमाद्यपक्षे पूर्वोक्तो वस्वादीनां मधुविद्याफले वसुत्वादावधिकाराभावदोषः; किन्तु विद्यासाध्ये वसुत्वादिसाधने ज्ञानेऽप्यर्थित्वाभावदोषः । वस्वादीनां नित्यसिद्धज्ञानत्वादित्यर्थः ।

भावदीपः

ॐ मध्वादिष्वसम्भवात् ॐ ॥ ३१ ॥ अतो देवानां प्रवाहतोऽनादिनित्यत्वात् समाननामरूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥ तमाक्षिपदिति ॥ श्रुतफलोद्देशेनेति भावः ॥ यथा मधुविद्येति ॥ छान्दोग्ये तृतीयाध्याये । असौ वा आदित्यो देवमध्विति आदित्यस्थविष्णोः परमानन्दरूपत्वेन मधुत्वमुक्त्वा तस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वरश्मिषु स्थितानाममृतशब्दितवासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाख्य पञ्चरूपाणां प्राच्यादिरश्मिषु स्थितैर्वसुरुद्रादित्यमरुद्जुनामक पञ्चगणस्थैर्देवैः क्रमेणाग्निवाय्विन्द्रसोमविरिञ्चमुखेनोपासनायां कृतायां तदपरोक्षद्वारा वसुरुद्रादिपदप्राप्तिस्तद्गणस्थानामुच्यते ॥ यथाऽग्निष्टोमेति ॥ तत्र स्वर्गादिफलकत्वश्रवणादिति भावः । मध्वादीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ तत्रेति ॥ वसूनामित्यादि व्याचष्टे ॥ एतदेवामृतमिति ॥ वासुदेवाख्यं रूपमित्यर्थः । ऊर्जमन्नं प्राप्तेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ देवानामिति ॥ सर्वयज्ञादिकर्म चेत्युत्तरस्मृत्यनुरोधादादिपदेन कर्मविद्यापि ग्राह्येति भावेनाऽऽह ॥ एवं कर्मेति ॥ यद्यप्यग्निष्टोमादौ स्वर्गादिः फलत्वेन श्रूयते न वस्वादिपदप्राप्तिः । तथापि यज्ञेनेति प्रागुक्तश्रुत्या यज्ञादिकर्मणो देवतापदप्राप्तिहेतुत्वोक्तेः स्वर्गादिशब्दस्योपलक्षणत्वं वा वस्वादिपदस्यापि स्वर्गत्वेन स्वर्गपदेनैव

(भावदीपः)

वा ग्रहणोपपत्तेरिति भावः । यद्वा वस्वादिफलकासाधारणकर्मविशेषपरो वाऽत्र कर्मशब्दः ॥ न च द्वितीयेति ॥ यद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्तीत्युक्तप्रथमामृतविद्याया वसुत्वफलकत्वेन तत्र वसूनामनधिकारेऽपि अथ तद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादिनोक्तद्वितीयाद्यमृत-विद्यासुरुद्रत्वादेः फलत्वेन तत्राधिकारोऽस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः ॥ स्वस्वेति ॥ स्वयोग्य-फलाभिधात्रीषु स्वेतरयोग्यफलाभिधात्रीषु प्रथमद्वितीयाद्यमृतविद्यास्वित्यर्थः ॥ मोक्षेतरेति ॥ छान्दोग्य एव चतुर्थेऽध्याये सत्यकामं प्रति वृषभाद्याविष्टवाय्वादिभिरुपदिष्टायाम् एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नामेत्यादिविद्यायां य एवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिंल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकान् जयतीत्यादि-नोक्तानामस्मिंल्लोके प्रकाशवत्त्वादीनां सर्वसाधारण्यात्तत्रास्त्वधिकार इति न वाच्यमित्यर्थः ॥ तत्फलेति ॥ मधुविद्याफलभूतवसुत्वादावित्यर्थः ॥ न ह वा इति ॥ तत्रैव पञ्चमे न ह वा एवं विदीत्यादिनोक्तेषु ते ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर इत्यादि प्राणविद्याफलेषु सर्वभो-क्तृत्वादिरूपेषु रुद्रादेरेव योग्यत्वेन सर्वेषामयोग्यत्वादित्यर्थः । एवं युक्तिभिरुपपादितस्य सर्वैरङ्गीकार्यत्वात् जैमिनिरिति कस्यचिन्मतत्वेनोक्तिः कथमित्यतो व्याचष्टे ॥ किञ्चेति ॥३१॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ ॥ मुक्तिफलार्था इति । मुक्तिफल-कविधानान्तरीयतया पुरुषार्थधिकरणन्यायेनातिरिक्तफलकत्वेऽपि मधुविद्याया आनन्दाति-शयोपयोगेऽपि अग्निष्टोमविद्याया अनुसन्धानविशेषे मोक्षफलकत्वेऽपि मुखतः श्रुतफल-विवक्षयाक्षेप इत्यग्रे स्पष्टीभविष्यति । मधुविद्येति । पूर्वादिक्रमेण सूर्यमण्डलान्तर्यामिणः परमानन्दरूपहरेर्विद्या मधुविद्या छान्दोग्ये तृतीयाध्याये व्यक्ता । एतदेवामृतमिति वासुदेवा-ख्यममृतमित्यर्थः । उर्जमन्नम् । देवो भूत्वेत्यादि वाजसनेयमधुविद्यास्थं वसूनामेवैको भूत्वेत्यादिपदेन रुद्रादिपदफलक द्वितीयादिमधुविद्या वस्वादिपदफलककर्माविद्या चोच्यते इति भावेन टीकयायाम् ऊर्जमुपगच्छतीत्यादिना मध्वादिविद्यासु वस्वादीनामित्याद्युक्तम् । एवं कर्मविद्यास्वित्युक्तम् । अत एव सर्वाज्ञादिकर्मचेति वक्ष्यतीति योज्यम् । फलत्वोक्तेरिति । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्यादाविति भावः । न च द्वितीयेति । तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्तीत्युक्त प्रथमामृतविद्याया वसुत्वफलकत्वेन तत्र प्राप्तपदानां वसूनामनधिकारेऽपि अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्याद्युक्तद्वितीयाद्यमृतविद्यासु रुद्रत्वादेः फलत्वेन तत्र वस्वादीनाम्

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अधिकारोऽस्तीति न वाच्यमित्यर्थः । अत्राप्याद्यशब्दार्थमाह । एवं कर्मेति । एतेन वसूनामेवैको भूत्वेत्यादिपदेन रुद्राणामेवैको भूत्वेत्यादिग्रहणम् । तथा च रुद्राणामेको भूत्वेत्यादिना द्वितीयाद्यमृतविद्यासु कर्मविद्यासु च रुद्रादीनामेवोपासनाकर्मभ्यां प्राप्यफलत्वश्रवणात् प्रथमा-मृतोपासनाया प्राप्तपदानां वसुदेवानामयोग्यतयाधिकारासम्भवादिति सूत्रभाष्ययोरर्थान्तरमुक्तं ज्ञेयम् ।। स्वस्वेतरेति । स्वस्यैव पदाख्यफलाभिधात्रीष्वित्यर्थः । प्रकाशवानस्मिन्लोके भवती-त्यादीनामिति । छान्दोग्ये एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नामेत्यादि विद्यायां य एवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते । प्रकाशवानस्मिन् लोके भवति । प्रकाशवतो ह लोकान् जयतीत्यादिनोक्तानाम् अस्मिन् लोके प्रकाशवत्वादीनां साधरण्यात्तत्रास्त्वधिकार इति न वाच्यमित्यर्थः । तत्कल इति । मध्वादिविद्याफल-भूतवसुत्वादावित्यर्थः । एतेन भाष्ये इत्यादिनेत्यादिपदेन प्रकाशवानित्यादीनामपि ग्रहणम् । तथाच सामान्यफलकविद्यासु प्रकाशत्वादीनां प्राप्यफलत्वश्रवणात् । प्राप्तपदानां च प्रकाशादिगुणानां मध्वादिविद्याफलपदान्तर्भूततया सिद्धत्वेनार्थिता सम्भवादिति सूत्रभाष्ययोरर्थः उक्तो भवति । न ह वा एवं विदीति ।। छान्दोग्ये ते ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे इत्यादिना प्राणविद्यामुक्त्वा तत्कलतयोक्तेषु सर्वभोक्तृत्वादिषु रुद्रादेरेव योग्यत्वेन सर्वेषामयोग्यत्वादित्यर्थः। तेन न ह वेत्यादिना सर्वभोक्तृत्वादेः रुद्रादिप्राप्यफलकत्वावगमात् प्राप्तवस्वादिपदानां तत्र योग्यताभावेनार्थित्वासम्भवात् तत्राप्यनधिकार इति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । योग्यैश्चेति । तेन प्रकाशत्वादीनां प्राप्यफलत्वश्रवणात् प्राप्तपदानां रुद्रादीनां पदप्राप्तिदशायामेव सर्वातृत्वादेः प्राप्तत्वात् अर्थितासम्भवात् नाधिकार इति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । नन्वेवं युक्तिसिद्धत्वेन सर्वैरङ्गीकार्यत्वे किं जैमिनिग्रहणेनेत्यत आह ।। किं चेति ।। सूत्रे तदुपरीत्यतो देवानामित्यनुवर्तते । देवानां मध्वादिषु मोक्षेतरफलकासु ब्रह्मकर्मविद्यासु केषुचित्प्राप्तफलत्वे-नार्थित्वासम्भवात् । केषुचिदयोग्यतयार्थितासम्भवादनधिकारं जैमिनिर्मन्यत इति सूत्रार्थसङ्ग्रहः।

तत्त्वसुबोधिनी

वसूनामेवैको भूत्वा इत्यादिनेति भाष्यगतादिशब्देन रुद्रादिपदफलकद्वितीयमधुविद्यादि-ब्रह्मविद्यायाः वस्वादिफलककर्मविद्याश्चोपात्ता इति ज्ञातव्यम् । मुक्तिफलकासु वामुक्तीत-रफलकासु ब्रह्मकर्मविद्यासु वा देवाधिकार इति वक्तुं विद्याभेदमाह । वेदविद्या इति । न च द्वितीयामृतविद्यादिष्विति । तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्तीत्युक्तप्रथमामृतविद्याया

(तत्त्वसुबोधिनी)

वसुत्वफलकत्वेन तत्र वसूनामनधिकरेपि अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादिना उक्तद्वितीयामृतविद्यासु रुद्रत्वादेः फलत्वेन तत्राधिकारोऽस्तु इति न वाच्यमित्यर्थः । प्रकाशवान् अस्मिल्लोके भवतीत्यादिनामिति । प्रकाशवान् अस्मिन् लोके भवति प्रकाशवतोऽहं लोकान् जयतीत्यादिना उक्तानामेषवै सोम्य चतुष्फलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नामेत्यादिविद्याफलानाम् अस्मिल्लोके प्रकाशत्वादीनां मधुविद्यादिफलभूतवसुत्वादावन्तर्भाव इत्यर्थः । ''नह्वा एवं विदितीति । नह्वा एवंवित् इत्यादिना उक्तेषु सर्वभोक्तृत्वादिरूपेषुते ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर इत्यादिप्राणविद्याफलेषु रुद्रादेः अयोग्यत्वादित्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ ॥ मधुविद्याप्रभृतिषु देवानामनधिकारं जैमिन्याचार्यो मन्यते कुतः योग्यानां वस्वादिपदानां प्राप्तत्वात् अयोग्यानामकाम्यत्वेन तत्रार्थित्वासम्भवादित्यर्थः । मध्वादीत्यादिपदार्थकथनपूर्वकमाह ॥ वेदविद्या इत्यादिना ॥ फलार्थाः फलोद्देश्याः ॥ यथामधुविद्येति ॥ असौवा आदित्यो देवमध्वित्यादिमधुविद्यास्वादित्यस्थादित्यनामाभगवान्परमानन्दत्वात् मधुदेवानामुपजीव्यत्वाद्देवमध्विति भगवतो मधुत्वमुक्त्वा तदुपासकानां वसुरुद्रादित्यमरुद्रुजुनामकगणस्थानां पञ्चानां वस्वादिपदप्राप्तेः फलत्वेनोक्तत्वादिति भावः ॥ यथाग्निष्टोमेति ॥ अग्निष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र स्वर्गफलकत्वश्रवणादिति भावः । कुत इत्यत आह ॥ स य एतदिति ॥ योधिकारी एतत्प्रथमं वासुदेवाख्यममृतमेव मुक्तरीत्या वेद जानाति स वसूनामेको भूत्वा वसुभोग्यदेशकालाधिपो भूत्वा अग्निना मुखेन प्रधानेन तदुपदेशेनेति यावत् । एतदेव वासुदेवाख्यममृतं दृष्ट्वातृप्यति मुक्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ देवेति ॥ स्वयं देवोभूत्वा देवान्प्राप्नोति ऊर्जम् अक्षयान्नं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ एवं कर्मेति ॥ यद्यप्यग्निष्टोमादौ स्वर्गाद्येव फलत्वेन श्रूयते न वस्वादिपदं तथापि यज्ञेनेति प्रागुक्तयज्ञादिकर्मणो देवतापदप्राप्तिहेतुत्वोक्तेः स्वर्गादिशब्दस्योपलक्षणत्वं वा वस्वादिपदस्यापि स्वर्गत्वेन स्वर्गपदेनैव वा तद्ग्रहणोपपत्तेरिति भावः ॥ न च द्वितीयामृतविद्यादिष्विति ॥ तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवंतीत्युक्तप्रथमामृतवसुविद्यायाः वसुफलकत्वेन तत्र वसूनामनधिकारेप्यथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्राउपजीवंतीत्यादिनोक्तद्वितीयाद्यमृतविद्यासु रुद्रत्वादेः फलत्वेन तत्राधिकारोस्त्विवति न वाच्यमित्यर्थः ॥ स्वस्वेतरपदेति ॥ स्वपदस्वेतरपदेत्यर्थः । सामान्यफलं प्रकाशादि ॥ प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवतीत्यादीनामिति ॥ प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति

(वाक्यार्थमञ्जरी)

प्रकाशवतोहि लोकाञ्जयतीत्यादिनोक्तानामेषवै सौम्यचतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नामेत्यादि विद्याफलानामस्मिँल्लोके प्रकाशवत्वादीनां मधुविद्यादिफलभूतवसुत्वादावन्तर्भावादित्यर्थः । वसुत्वप्राप्तौ तस्यापि प्राप्तत्वादिति भावः ॥ नहवेति ॥ एवमुक्तरीत्याप्राणस्य सर्वभोक्तृत्वज्ञातरि किञ्चनानन्नं न भविष्यति सर्वमेवास्यान्नं भवतीत्युक्तं सर्वभोक्तृत्वादिरूपेषु तेहप्राणाअहं श्रेयसिव्यूदिरे इत्यादिप्राणविद्याफलेषु रुद्रादेरेव योग्यत्वादित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥ ३२ ॥

ज्योतिषि सर्वज्ञत्वे भावाच्च । आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भाववत्तज्ज्ञाने सर्ववस्तूनामन्तर्भावात् । नित्यसिद्धत्वाच्च विद्यानाम् ॥ ३२ ॥

सत्तर्कदीपावली

हेत्वन्तरेणैतत्साधयति । ज्योतिरित्यादिना ।

तत्त्वप्रकाशिका

मास्तु मोक्षेतरफलार्थविद्यास्वधिकारो देवानाम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिमोक्षार्थविद्यासु भविष्यति अर्थित्वसम्भवादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ ज्योतिषीति ॥ भावाद्वस्तूनामिति शेषः । कथं वस्तूनां ज्ञानेऽन्तर्भाव इत्यतः स्वपदे वर्णयति ॥ आदित्येति ॥ अभिप्रायं वक्ति ॥ नित्येति ॥ न मोक्षार्थविद्यास्वपि देवानामधिकारः सम्भवति । तदुक्तोपासनेऽर्थिताभावात् । द्विविधा हि अर्थिता विद्याविचारे भवति ज्ञानाय फलाय चेति । तत्र देवानां मोक्षार्थित्वेऽपि न तत्साधने विद्यासाध्ये ज्ञानेऽर्थिताऽस्ति । तेषां सार्वज्ञेन सर्वविद्योक्तज्ञानित्वात् । न हि स्वर्गार्थिनोऽपि कृतयज्ञस्य पुनर्यज्ञविद्याविचारेऽर्थिताऽस्तीति भावः । अनेन प्राचीनपक्षे दोषान्तरं चोक्तं भवति ॥ ३२ ॥

गुर्वर्थदीपिका

प्राचीनपक्षे प्राप्तज्ञानत्वात् ज्ञानार्थमपि नाधिकार इति दूषणान्तरं समर्थितं भवतीति भावेनोक्तं अनेनेति ॥

भावदीपः

॥ ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥ ३२ ॥ कथमनेन भाष्येण पूर्वोक्तशङ्कानिरास इत्यत आह ॥ न मोक्षार्थेति ॥ अनेनेति ॥ नित्यसिद्धत्वाद्विद्यानामिति भाष्येणेत्यर्थः । प्राचीनपक्षे मोक्षेतरफलार्थविद्यास्वधिकार इति पक्षे । वसुत्वादिफलस्य प्राप्तत्वेनार्थित्वाभावान्मधु-विद्यायामनधिकार इत्येव दोषो न किन्तु वसुत्वादिफलसाधनस्य ज्ञानस्य विद्यासाध्यस्य प्राप्तत्वाच्च न तत्राधिकार इति दोषान्तरं चोक्तमित्यर्थः । साधनफलयोर्द्वयोरपि प्राप्तत्वान्न मध्वादिविद्यास्वधिकार इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥ सूत्रे चोऽप्यर्थः । देवानामित्यस्ति । पूर्वसूत्रादसम्भवादनधिकारं जैमिनिरित्यनुवर्तते । तथा ज्योतिषि सूर्यादिज्योतिषि इव च देवानां ज्योतिषिसर्वज्ञत्वे सर्वज्ञस्य भावः सर्वज्ञत्वं सर्वविषयं ज्ञानं तत्र सर्ववस्तूनां विषयतया भावादन्तर्भावाद्विद्या-साध्यसर्वविषयज्ञानस्य अनादियोग्यतया नित्यसिद्धत्वात् मोक्षसाधने ज्ञाने अर्थित्वासम्भवात् । अपि च मोक्षफलकविद्यास्वप्यधिकारं जैमिनिर्मन्यत इति सूत्रार्थं हृदि निधाय भाष्यार्थमाह ॥ न मोक्षेत्यादिना । अनेन प्राचीनपक्षे इति । मोक्षेतरफलकविद्यासु अधिकार इत्याद्यपक्षे न केवलं पूर्वोक्तवस्वादीनांमधुविद्यादिफलवसुत्वादावधिकाराभावो दोषः किन्तु विद्यासाध्ये वसुत्वादि साधनज्ञानेऽर्थित्वाभावो दोषः । वस्वादीनां सिद्धज्ञानत्वादित्यर्थः । सूत्रे ज्ञानाभावादिति वाच्ये ज्योतिषीत्युक्तिः दृष्टान्तस्योदाहरणार्थमिति भावेन भाष्ये आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भावदित्युक्तम् ज्ञेयम् ॥

तत्त्वसुबोधिनी

अनेन प्राचीनपक्षे दोषांतरं चोक्तं भवति । न केवलं मुक्तीतरफलकासु कर्मब्रह्मविद्यासु नाधिकार इति य आद्ये पक्षे पूर्वोक्तवस्वादीनां मधुविद्यादिफलेवसुत्वादावधिकाराभाव दोषः किन्तु विद्यासाध्ये वसुत्वादिसाधने ज्ञाने अर्थित्वाभावदोषो वस्वादीनां सिद्धज्ञानत्वादित्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ ज्योतिषिभावाच्च ॐ ॥ ज्योतिषिदेवानां ज्ञाने सर्ववस्तूनां विषयतासम्बन्धेन भावात्तेषां सर्वज्ञत्वादिति यावत् । मोक्षार्थविद्यास्वपि तत्साध्यज्ञानस्य प्राप्तत्वेनार्थित्वासम्भवादनधिकारं

(वाक्यार्थमञ्जरी)
मन्यत इत्यन्वयः ॥ देवानां मोक्षार्थित्वेपीति ॥ न चैकान्तानां न कस्यचित् अर्थे नारायणो देव इत्युक्त्याकथं देवानां मोक्षार्थित्वस्य भगवत्पूजार्थत्वात् तत्र केवलमोक्षकामनायाः निषिद्धत्वात् । उक्तं च विष्ण्वर्थं मोक्षमर्थयन्नित्यादि ॥ अनेन प्राचीनपक्ष इति ॥ न केवलं मोक्षेतर-फलार्थविद्यास्वधिकार इति पक्षे पूर्वोक्तो वस्वादीनांमधुविद्याफलेऽर्थित्वाभावोदोषः । किन्तु विद्यासाध्ये वसुत्वादिसाधने ज्ञानेचार्थित्वाभावश्चदोषः । वस्वादीनां नित्यसिद्धज्ञानत्वादित्यनेन सूत्रेणोक्तमित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥ ३३ ॥

फलविशेषभावात्प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वादिष्वप्यधिकारं बादरायणो मन्यते । अस्ति हि प्रकाशविशेषः ।

**'यावत्सेवा परे तत्वे तावत्सुखविशेषता ।
सम्भवाच्च प्रकाशस्य परमेकमृते हरिम् ॥
तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवानामप्युपासनम् ।
सर्वं विधीयते नित्यं सर्वयज्ञादिकर्म चे'ति स्कान्दे ॥**

उक्तफलानधिकारमात्रं जैमिनिमतम् । अतो न तन्मतविरोधः (तदिति कचिन्नास्ति) ।

**'सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य त्वेकदेशविचिन्तितम् ।
स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुस्तन्मतं न विरुध्यत' इति (च) ब्राह्मे ॥ ३३ ॥**

॥ इति देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सत्तर्कदीपावली

यदुक्तं फलाभावात् सर्वापरोक्षदर्शित्वेनोपासनवैयर्थ्याद्देवानां मध्वादिविद्यास्वनधिकार इति तत् पुराणवचनेन दूषयति । यावदित्यादिना । आदित्य एव मध्वित्युक्तं परब्रह्म वस्वादयो देवाः

(सत्तर्कदीपावली)

यावद्यावदधिकमुपासते तावदधिकं सुखं लभन्ते। सूर्यादिषु प्रकाशतारतम्यवद्देवेष्वपि ज्ञानप्रकाशतारतम्यात् परतत्वस्य ज्ञानांशोपासनविध्युपपत्तिरित्यर्थः। मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिरित्युपन्यस्तेन जैमिनिमतेन भगवद्बादरायणमतस्य विरोधमाशङ्क्य परिहरति। उक्तफलेत्यादिना। श्रुत्युक्तवसुरुद्रादित्यमात्रोद्देशेन देवानां ब्रह्मोपासनाधिकारो निषिद्धो न तु फलान्तरोद्देशेनेति जैमिनिमतम्। तच्च कृष्णद्वैपायनमतैकदेशेनोक्तं सर्वज्ञस्येति वचनेन। अतो नास्ति विरोध इत्यर्थः।

तत्त्वप्रकाशिका

एवं देवैर्मोक्षेतरयोग्यफलानां प्राप्तत्वादयोग्यानां प्राप्तुमशक्यत्वात् मोक्षस्याप्यर्थतो लब्धत्वादर्थित्वाभावेन तेषां कास्वपि विद्यास्वधिकाराभावे जैमिनिमतावलम्बिना समर्थिते पुनस्तं समर्थयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ भावमिति ॥ बादरायणस्तु भगवान् देवानामशेषविद्यास्वधिकारभावं मन्यते। मोक्षतदितरफलानां योग्यानां प्राप्तत्वेऽयोग्यानां प्राप्तुमशक्यत्वेऽपि विद्योक्तोपासनकर्मकरणाभ्यां योग्यस्य ज्ञानमात्रेणासाध्यस्य मोक्षफलेऽतिशयस्य सिद्ध्याऽर्थित्वसम्भवात्। न च विद्यानां नित्यसिद्धत्वात्तद्विचारेऽर्थित्वाभावः। भगवदितरेषां निरुपचरितसार्वज्ञाभावाद्विद्याविचारेण ज्ञानविशेषसम्भवादित्यर्थः। ननु तत्तद्विद्योक्तानुष्ठानेन तत्रोक्तादन्यदपि फलं प्रकाशविशेषश्च भवतीत्येतत्कुतः इत्याशङ्कां परिहर्तुम् उक्तार्थे स्मृतिं दर्शयति ॥ यावदिति ॥ नन्वस्त्येवमुक्तयुक्तिपराभवस्तथापि देवानामधिकाराभ्युपगतावाप्ततमजैमिनिमतविरोध इत्यत आह ॥ उक्तेति ॥ न देवाधिकाराभ्युपगमे जैमिनिमतविरोधः। तत्तद्विद्यासूक्तफलार्थं प्रागाप्तज्ञानार्थं च जैमिनिना देवाधिकारस्य निरस्तत्वात्। सूत्रकारेण च तदुक्तमङ्गीकृत्य प्रयोजनान्तराय तस्य समर्थितत्वादित्यर्थः। किमनयोर्मतयोर्विषयवैलक्षण्यकल्पनेन। विरोध एव किं न स्यादित्यत आह ॥ सर्वज्ञस्येति ॥ अतो देवानां सर्वविद्याधिकारित्वात् तदुपास्यत्वं हरेर्युक्तमिति सिद्धम् ॥ ३३ ॥ अ०८ ॥

भावबोधः

बादरायणस्त्विति। यथाश्रुते तु शब्दप्रयोजनाभावादिति भावः ॥

अत्राद्ये– देवानां तदुपरीत्यनेन पदेन पदप्राप्त्यनन्तरमपि पूर्वमप्यधिकारं प्रतिज्ञाय तत्र सम्भवादित्यनेनाधिकारसम्भवरूपहेतोस्तत्साधकविशिष्टबुद्ध्यादिसद्भावरूपहेतोश्चोक्तिः। द्वितीये–

(भावबोधः)
पूर्वं सूत्रे तदुपरीत्यनेन देवतापदस्य सादित्वोक्तौ तत्र पूर्वदेवतोद्दिष्टकर्मवैयर्थ्यमाशङ्क्य ''यज्ञेन यज्ञमयजन्त'' इति श्रुतिबलेन तत्पूर्वमन्येषां तत्पदप्राप्त्यभ्युपगमेन तत्परिहारोक्तिः । तृतीये– पूर्वसूत्रोपात्त'तेऽह नाक'मिति श्रुत्या देवतापदस्यानित्यत्वस्याप्युक्तौ सदा देवतासत्त्वप्रतिपादकवेदरूपशब्दस्याप्यप्रामाण्यापत्तिरूपविरोधमाशङ्क्य श्रुत्याद्यवष्टम्भेन देवताप्रवाहनित्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारोक्तिः । चतुर्थे– देवताप्रवाहानादिनित्यत्वे 'शब्द, इति चेत्' इति पूर्वसूत्रांशसूचितवेदानादिनित्यत्वरूपयुक्त्युक्तिः । पञ्चमे– श्रुत्यादिबलेन देवताप्रवाहस्यानादित्वसिद्धावपि तेषां देवानां प्रतिकल्पं भिन्नभिन्ननामरूपवत्त्वे एकप्रकारेण तत्प्रतिपादकवेदाप्रामाण्यं तदवस्थमित्याशङ्कापरिहाराय श्रुत्याद्यवष्टम्भेण देवानां सर्वकल्पेषु समाननामरूपत्वोक्तिः । सामान्यतो देवानां वेदविद्याधिकारे साधित एव विद्याविशेषविषयाक्षेपावसर इति, षष्ठे– मोक्षेतरफलकब्रह्मकर्मविद्यासु देवानामधिकाराक्षेपः । सप्तमे– मोक्षेतरवस्वादिपदादेः प्राप्तत्वेन वस्वादिदेवानां तत्फलकविद्यास्वधिकारासम्भवेऽप्यसिद्धमोक्षफलकविद्यास्वधिकारः सम्भवतीति सिद्धान्त्यभिसन्धिनिरासाय देवानामपरोक्षज्ञानित्वेन मोक्षस्यापि प्राप्तप्रायत्वेन तदर्थितया सर्वविद्यास्वप्यधिकाराक्षेपः । अष्टमे, अप्राप्तज्ञानमोक्षविशेषसत्वेन, तदर्थितया सर्वविद्यास्वप्यधिकारोत्त्या सूत्रद्वयोक्ताक्षेपद्वयपरिहार इति सूत्रक्रमः ॥ इति देवताधिकरणम् ॥८॥

भावदीपः

ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥ ३३ ॥ समर्थयदिति ॥ समाहितमेतस्य साधुत्वं प्राक् । भाष्ये फले विशेषभावादित्येतत्सौत्र तुशब्दार्थ इति भावेन देवानामित्यादि भाष्यं व्याचष्टे ॥ देवानामिति ॥ भगवानित्युक्त्या बादरायणपदं पूजार्थमिति सूचितम् । विमतिसूचनार्थत्वस्यादावुक्तत्वात् । प्राप्तपदानामपीत्यस्यार्थः ॥ मोक्षेति ॥ फले विशेषभावादित्यस्यार्थो विद्योक्तेति ॥ अस्ति हि प्रकाशविशेष इत्येतद्व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ ज्ञानविशेषेति ॥ एतेन सूत्रे तु शब्दः फलविशेषद्योतकः । अस्ति हीति तु ज्ञानातिशयोक्तिपरमिति सूचितम् । अप्रामाण्यमेवानुक्त्वा तन्मताविरोधोक्तेर्बीजोक्तिराप्तमेति । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ स्वपदविशिष्टानां देवानामाद्यन्तवत्त्वेन प्राप्तफलतत्साधनानामपि मोक्षे ज्ञाने च विशेषस्य सत्त्वेन चार्थित्वसम्भवादाद्यन्तवत्त्वेऽपि तेषां प्रवाहतोऽनादिनित्यत्वेन समाननामरूपत्वेन च शब्दकर्मणोरप्रामाण्याननुष्ठानाख्यविरोधाभावाच्चेति समस्तसूत्रार्थः । तद्धेतुकप्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ देवानामिति ॥ ३३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥ सूत्रे मध्वादिष्विति अधिकारस्येति देवानामिति चास्ति । तुशब्दो विशेषार्थः । बादरायणस्त्वित्यन्वेति । फलविशेषः प्रकाशविशेषद्योतकश्चास्ति तस्मात् मध्वादिष्वधिकारस्य भावं मन्यत इति सूत्रार्थं हृदि निधाय भाष्यारोहं दर्शयति । बादरायणस्त्वित्यादिना ॥ भगवानित्यनेन पदप्राप्त्यनन्तरेऽपि पदेन पूर्वमप्यधिकारं प्रतिज्ञाय सम्भवादित्यनेनाधिकारोपयोगिनो विशिष्टबुध्यादेर्भावादधिकारसम्भवादिति हेतुरुक्तः । तत्र तदुपरीति प्रतिज्ञाभावोक्तदेवतापदसादित्वे बाधकपरिहाराय विरोधःकर्मणीत्यादि सूत्र चतुष्टयम् । सम्भवदित्युक्तत्वे अंशे बाधकपरिहाराय मध्वादिष्वसम्भवादित्यादिसूत्रत्रयम् । तत्र द्वितीयकर्मादिना देवादित्वमिति तदुपरीति साक्षादुक्तदेवतापदसादित्वे देवताप्रागभावदशायां तस्मिन्नेव देवतोद्दिष्टकर्मणि वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति श्रुत्यवष्टंभेन पूर्वपूर्वदेवताप्रवाहस्यानादित्वोपपादनेन परिहारः ॥ न तृतीये तदुपरीत्युक्तिलब्धतया पूर्वसूत्रोपात्तश्रुतौ ते ह नाकमिति सान्तत्वोक्त्या वा देवतापदस्य सान्तत्वे प्राप्ते तर्हि देवताप्रध्वंसदशायां दर्शनादिति प्राणतयोपात्तशब्दस्यैव वाच्यहीनत्वेनाप्रामाण्यं नित्यत्वाच्छब्दस्येति शङ्किते देवताप्रवाहनित्यत्वे प्राणान्नयोपन्यासः । चतुर्थे सूत्रद्वयोक्त प्रवाहानादि नित्यत्वे पूर्वसूत्रे शब्द इति चेदित्यंश सूचितवेदनित्यत्वान्यथानुपपत्ति-रूपयुक्त्यन्तरोक्तिः । पञ्चमे देवताप्रवाहस्यानादिनित्यत्वेऽपि प्रवाहिणां देवानां प्रतिकल्पं भिन्नभिन्नतमरूपत्वात् एकप्रकारेण तत्प्रतिपादकवेदाऽप्रामाण्यं तदवस्थमित्याशङ्क्य समाननामरूपत्वोक्या परिहारसम्भवादित्युक्तहेत्वाक्षेपपरिहाररूपत्रिसूत्र्या आद्ये षष्ठे ऐहिकामुष्मिकयोः ऐहिकस्य फलस्य प्राथमिकत्वात् मोक्षेतरफलकब्रह्मकर्मकविद्यासु अर्थित्वासम्भवादधिकाक्षेपः द्वितीये सप्तमे मोक्षफलकविद्यासु फलसाधनयोः अर्थित्वासम्भवे-नाधिकाराक्षेपः । तृतीये अष्टमे पुनः अप्राप्तज्ञानमोक्षविशेषयोरर्थित्वोपपादनेन सर्वविद्यादिसमर्थनमिति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

बादरायणस्त्विवति । यथाश्रुते तुशब्दप्रयोजनाभावादिति भावः । अत्राद्ये देवानामधिकारं प्रतिज्ञायतत्रासम्भवादित्यनेनाधिकारसम्भवरूपहेतोः तत्साधकविशिष्टबुद्ध्याद्यादिमत्वहेतोश्चोक्तिः । द्वितीये देवतापदसादित्वे प्राप्तकर्मविरोधपरिहार इति । तृतीये देवताप्रवाहस्य

(तत्त्वसुबोधिनी)

अनादिनित्यत्वमङ्गीकृत्य शब्दप्रमाणरूपविरोधपरिहारः । चतुर्थे देवताप्रवाहानादिनित्यत्वे वेदनित्यत्वरूपयुक्तिभिः । पञ्चमे देवानां समाननामरूपवत्वकथनेन वेदाप्रामाण्यपरिहारः । षष्टे मोक्षेतरफलकब्रह्मकर्मविद्यासुविद्यासु अधिकाराक्षेपः । सप्तमे मोक्षफलकास्वपि अधिकाराक्षेपः। अष्टमे अप्राप्तज्ञानमोक्षविशेषसत्वेन तदर्थितया सर्वविद्यास्वपि अधिकारोत्त्या सूत्रद्वयोक्ताक्षेपद्वयपरिहार इति सूत्रक्रमः ॥ ८ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

तं मध्वादिष्वधिकारम् ॥ ॐ भावं तु बादरायणोस्ति हि ॐ ॥ बादरायणस्तु देवानां मध्वाद्यशेषविद्यास्वधिकारस्य भावं सद्भावं मन्यते कुतः हि यस्मान्मोक्षफले तद्धेतुज्ञाने चातिशयोस्ति तस्मादित्यर्थः । प्रागुक्ताधिकारिद्वयमप्युपपादयति । विद्योक्तेत्यादिना ॥

सूत्रभाष्यम्

९. अपशूद्राधिकरणम्

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽविशेषाच्छूद्रस्या'प्यह हारेत्वा शूद्रे'ति (छां.उ.४-२-३) पौत्रायणोक्तेरधिकार इत्यत आह–

॥ ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॐ ॥ ३४ ॥

नासौ पौत्रायणश्शूद्रः, शुचाऽऽद्रवणमेव शूद्रत्वम् (शूद्रशब्देनोक्तम्) । 'कम्वर एनमेतत्सन्तमि' (छां. उ. ४-१-३) त्यनादरश्रवणात् । 'स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचे'ति (छां.उ. ४-१-५) सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

सत्तर्कदीपावली

ननु यदि वेदविद्याधिकारिणो मनुष्यत्वविशेषणेऽपि देवानां विशिष्टबुद्ध्यादिभावेनाधिकारसम्भवान्निषेधाभावाच्च न तत्र नाधिकारः तद्धीनतिर्यगादिवत् । तर्ह्यनेन न्यायेन शूद्राणां सुतराम् अधिकारः मनुष्यत्वाविशेषात् । यदि निषिद्धस्तेषां तर्हि किमर्थं वैदिकाग्रणी रैक्वः शूद्रं पौत्रायणं वेदविद्यां श्रावयेत् । न चासावशूद्रः शूद्र इति तेन सम्बोधनादिति भावेनाशङ्क्यैतां

(सत्तर्कदीपावली)

परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे । मनुष्येत्यादिना । अहेति सम्बोधनम् । हारो विष्णुः उरो भूषणम् इत्वा रथः तदुभयं हि गोभिः सह तेनोपनीतम् । न पौत्रायणः चतुर्थवर्णः किन्तु 'सन्तमुत्तमं सयुग्मानं रैक्कं प्रतीवकम्वेनम् एतद्वचनं आत्थ' इति हंसोक्तानादरश्रवणादतिशोकोपहतत्वाच्छूद्रेत्युक्तः । शोकाभावे शयनात्संजिहान एव स कथं रैक्कान्वेषणे क्षत्तारं नियुञ्ज्यादित्यर्थः ।

तत्त्वप्रदीपिका

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्ते शूद्रस्यापि वेदविद्यायामधिकारस्स्यात् । शूद्रस्यापि मनुष्यत्वाविशेषात् । "अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु" इति पौत्रायणं प्रति रैक्कस्योक्तेश्च । पौत्रायणं वेदविद्यां श्रावयिष्यन्नेव हि रैक्कः शूद्र शब्देन सम्बोधयामास । अह शूद्र हार इत्वा च गोभिस्सह तवैवास्त्विति । इत्वा शकटः । अत्रोच्यते 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि' । शुचाऽऽद्रवणमेव शूद्रशब्दप्रवृत्तिहेतुः । शुचां प्रत्याद्रवणं, शुचा वा क्षत्तारं प्रत्याद्रवणं, रैक्कं प्रत्याद्रवणं वा । तदाद्रवणाच्छूद्र इत्युच्यते । तृतीयात्तृतीयस्याप्यतिशयार्थत्वात् । कस्मात् शुचाऽऽद्रवणमित्यत आह– कम्वर इति । "कम्वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ" इति हंसात्स्वानादरश्रवणात् । एतत्सन्तं निन्द्यं सन्तं, एतच्छब्देन दुःखादिरपरोक्षतयोच्यते । "कचिद्विश्वं कचिद्ब्रह्म कचिन्निन्द्यमुदीर्यते" इति तन्त्रनिरुक्ते । "स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच" इति वचनेनैव शुगस्य सूच्यते हि । अन्यथा नैवानादरश्रवणेऽपि शयनात्सञ्जिहान एव क्षत्तारं रैक्कोऽन्वेषणे नियुञ्जीत ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र त्रिवर्णेतरस्य वेदोक्तब्रह्मविद्याधिकारनिरासादस्ति शास्त्रसङ्गतिः । प्रासङ्गिकत्वान्नाध्यायादिसङ्गतिरन्वेष्टव्या । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयादिकं च सूचयति ॥ मनुष्येति ॥ वेदविद्यासु मनुष्याणामधिकृतत्वात्तेषां चाङ्गुष्ठसद्भावाद्युक्तं तान्प्रति विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानमित्युक्तम् । स च वेदविद्याधिकारो यदि शूद्रादीनां स्यात्तदा श्रुत्यादिविरोधादसौ निषेध्य एव । न चोक्ते विरोधाभावादसङ्गतिः । स्वन्यायेन श्रुत्यादिविरोधप्राप्तेः । स एव ह्युक्ते विरोधो नाम यदुक्तं प्रमाणबाधितं स्यात् । स वेदविद्याधिकारो विषयः । शूद्रस्यास्ति न वेति सन्देहः । मनुष्यत्वमदर्शनं च सन्देहबीजम् । अस्ति शूद्रस्यापि वेदविद्याधिकार इति पूर्वपक्षः । मनुष्याधिकारत्वादिति मनुष्याणामधिकारस्योक्तत्वात् । मनुष्यत्वे च शूद्रस्य (अपि) द्विजातिभ्यो विशेषाभावात् । न मनुष्यत्वं वेदविद्याधिकारोपयोगि किं तु विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेवेति चेत्

(तत्त्वप्रकाशिका)

तथापि शूद्राधिकारसिद्धिः । विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेऽपि शूद्रस्यान्येभ्योऽविशेषात् । न च वाच्यं शूद्रस्य वेदविचारादर्शनादनधिकार इति । छन्दोगोपनिषदि पौत्रायणस्य वैदिकसंवर्गविद्याध्ययनदर्शनात् । तस्य शूद्रत्वमेव कुत इति चेन्न । 'तमुह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति पौत्रायणं प्रति रैक्कोक्तेरेव । न चाधिकाराभावेऽपि पौत्रायणो विद्यां विचारयामासेति किं न स्यादिति वाच्यम् । अनधिकारिणं प्रति मुनेरुपदेशासम्भवात् । न हि तस्यापरोक्षज्ञानिनो गवाद्याशयाऽप्यन्याय्या प्रवृत्तिः सम्भाविता । अतो युक्त्या लिङ्गदर्शनेन च शूद्रस्य वेदाधिकारसिद्धिरिति भावः । उक्ते इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । अधिकारोपयोगितयोक्ते मनुष्यत्वेऽविशेषादिति वा । अहेति सम्बोधनम् । हारो रथश्च गोभिः सह तवैवास्त्वित्यर्थः । हारेत्वेति सेदुराजेत्यादिवद्विसर्गलोपेन भवति । हारेत्वा नाविति वा । तथात्वे पृथगन्वयः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य तत्फलितार्थं तावदाह ॥ अत इति ॥ यदुक्तं शूद्रस्यापि पौत्रायणस्य वेदविचारदर्शनादस्ति शूद्रस्य वेदविद्याधिकार इति तद्भवेद्यदि पौत्रायणः शूद्रो भवेन्न तु तदस्तीत्यर्थः । शूद्रेति सम्बोधितत्वात् कथमसौ न शूद्र इत्यतः तदाऽऽद्रवणादिति सूत्रांशं व्याचष्टे ॥ शुचेति ॥ शोकेनाऽऽद्रवणं शूद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । अतः शुचाऽऽद्रवणादेव शूद्रेति सम्बोधितो न तु वर्णावरत्वाभिप्रायेणेति नानेन पौत्रायणस्य शूद्रत्वसिद्धिरित्यर्थः । पौत्रायणस्य शुगेव किं निमित्तेत्यतः शुगस्य तदनादरश्रवणादिति सूत्रांशं व्याचष्टे ॥ कम्विति ॥ अरे हंसैतद्वचनं कमेनमुद्दिश्यात्थ सन्तं सयुग्वानं रैक्कमिवेति हंसकृतानादरश्रवणादस्य पौत्रायणस्य शुगित्यर्थः । तदिति श्रुत्युक्तपरामर्शः । श्रुतानादरस्यापि तस्य कुतः शोकोत्पत्तिर्ज्ञायते । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । कारणस्य च कार्याविनाभावाभावादित्यतः सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ सहेति ॥ स श्रुतानादरः पौत्रायणः शयनादुत्तिष्ठन्नेव क्षत्तारं रैक्कगवेषणायोवाचेत्युक्ततद्व्यग्रतया शोको ज्ञायतेऽतोऽनादरश्रवणात् पौत्रायणस्य शुगासीत्तयाशुचाऽऽद्रवणात् शूद्रेति सम्बोधितो न तु वर्णावरत्वाभिप्रायेणेति नेदं शूद्राधिकारे लिङ्गमिति भावः । शोकेनाऽऽद्रवणपरिज्ञानं च मुनेः सार्वज्ञ्यादुपपद्यते । तदुक्तम् । 'राजा पौत्रायणः शोकाच्छूद्रेति मुनिनोदितः । प्राणविद्यामवाप्यास्मात्परं धर्ममवाप्तवान्' इति । दीर्घस्वरार्थत्वेनाऽऽद्रवणादित्युक्तम् । शुग्द्र एव शूद्रो रुग्द्र एव रुद्र इतिवत् ॥ ३४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

न चोक्ते विरोधाभावादित्यस्य शूद्राणामधिकारेऽपि प्रागुक्ते मनुष्याधिकारत्वे आक्षेपाभावादित्यर्थः । स्वन्यायेन श्रुत्यादिविरोधप्राप्तेरित्यत्र स्वस्य सूत्रकारस्य न्यायेन ''हृद्यपेक्षया तु

(गुर्वर्थदीपिका)

मनुष्याधिकारत्वात्'' इति सूत्रे उक्तन्यायेन मनुष्यत्वाविशेषाच्छूद्राणामप्यधिकारप्राप्तौ ''अध्ययने जिह्वाच्छेद'' इति श्रुत्या आदिपदोक्तयुक्त्या च विरोध इत्यर्थः । युक्त्या विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वयुक्त्या पौत्रायणं प्रति शूद्रेति श्रौतसम्बोधनाख्यलिङ्गेन चेत्यर्थः । सेदुराजेत्यादिवदित्यस्य सः ईत् उ इति पदकरणे विद्यमानो विसर्गः यथा संहितायां लुप्यते तथाऽत्रापीत्यर्थः । हारश्च इत्वा च हारेत्वानाविति द्वन्द्वसमासे कृते ''द्वा सुपर्णा'' इत्यादाविव हारेत्वेति पदं भवतीत्याशयवानाह हारेत्वानाविति । तथात्वे पृथगन्वय इत्यस्य यौ हारेत्वानौ त्वयोक्तौ स हारः स इत्वा चेत्यर्थानुसारेण पृथक् पदं कृत्वा अस्त्वित्यनेनान्वय इत्यर्थः । शुचाऽऽद्रवणादिति वदन् टीकाकारः ''तदाद्रवणा''दिति सूत्रखण्डस्य तया शुचा आद्रवणादित्यर्थमभिप्रैति । तथाचायं सूत्रार्थः । तया शुचा आद्रवणादेव शूद्रत्वं, न तु जात्या । शुक्च तेषां हंसानामनादरश्रवणादस्य पौत्रायणस्य जाता । सा च तदाद्रवणात्तस्य पौत्रायणस्य आद्रवणात्क्षत्तारं प्रत्याद्रवणात्सूच्यते । दूरस्थस्यापि ऋषेः क्षत्तारं प्रत्याद्रवणपरिज्ञानं सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेरिति हिशब्देन सूचितमिति ।

भावबोधः

ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॐ ॥ ३४ ॥ वेदोक्तब्रह्मविद्येति । शूद्राणामपि तन्त्रोक्तब्रह्मविद्यायामधिकाराद्वेदोक्तेत्युक्तम् । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । यदि विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेन देवानां वेदविद्याधिकारः तर्हि शूद्राणामपि विशिष्टबुद्ध्यदिमत्त्वाविशेषात् वेदविद्याधिकारः स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादव्यबहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । अत एवाविशेषादिति भाष्यमेवमपि व्याख्यातम् । न चोक्ते विरोदाभावादसङ्गतिरिति । शूद्राणां वेदविद्याधिकारे श्रुत्यादिविरोधेऽपि मनुष्याधिकारत्वादित्यनेनोक्तमनुष्याधिकारेश्रुत्यादिविरोधो नास्ति । त्रिवर्णमनुष्याणां वेदविद्याधिकारस्य श्रुतत्वात् । तथा च यत्र श्रुत्यादिविरोधस्तत्र न शूद्रादिवेदविद्याधिकारः । न स पूर्वाधिकरणे उक्तः । यस्तूक्तो मनुष्याणामधिकारो न तत्र श्रुत्यादिविरोध इति न पूर्वाधिकरणेनास्य सङ्गतिरिति न वाच्यमित्यर्थः । स्वन्यायेन श्रुत्यादिविरोधप्राप्तेरिति । वेदविद्यासु मनुष्याणामधिकृतत्वात् तेषां चाङ्गुष्ठसद्भावाद्युक्तं तान् प्रति विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानमित्युक्तन्यायेन शूद्राणां मनुष्यत्वादङ्गुष्ठवत्त्वाच्च प्राप्ते वेदविद्याधिकारे श्रुत्यादिविरोधप्राप्तेरित्यर्थः ॥

(भावबोधः)

ननु न्यायप्राप्ते श्रुत्यादिविरोधेऽपि उक्तविरोधाभावशङ्का न परिहृतेत्यत आह– स एव हीति। उक्तमनुष्यत्वाङ्गुष्ठत्त्वादेरधिकारोपयोगित्वं श्रुत्यादिबाधादिति श्रुत्यादिविरुद्धाधिकारे शूद्रादौ विद्यमानत्वादिति भावः। शूद्रस्यापीति। अत्र वेदविद्याधिकारः किं शूद्रस्यास्ति उत नास्तीति चिन्ता। तदर्थं विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वं किं शूद्रस्य वेदविद्याधिकारसाधकं भवत्युत नेति। तदर्थं पौत्रायणकर्तृकविद्याविचाररूपं लिङ्गं किं तदुपोद्बलकं भवत्युत न भवतीति। तदर्थं रैक्वोपदिष्टः पौत्रायणः किं शूद्र उत क्षत्रिय इति। तदर्थमहहारे त्वा शूद्रेति रैक्वोक्तवाक्ये पौत्रायणे प्रयुक्तः शूद्रशब्दः किं रूढ उत यौगिक इति। तदर्थमयमश्वतरीरथ इति पौत्रायणस्योक्तं चित्ररथित्वं शूद्रस्य न सम्भवत्युत सम्भवतीति। तदर्थं रथित्वव्यापकवेदाध्ययनप्रयोजकोपनयनादिसंस्कारः किं शूद्रस्य युक्त उत न युक्त इति। तदर्थं 'नाग्निर्न यज्ञो न संस्कारः' इति श्रौतः संस्काराभावाभिलापः शूद्रस्य संस्कारयोग्यत्वेऽपि अभावोक्तिमात्ररूप उत तन्निषेधनिबन्धन इति। तदर्थं तस्य संस्कारनिषेधरूपत्वकल्पकोपनयनादिसंस्कारकरणे शूद्रत्वाभावनिश्चयापेक्षा नास्त्युतास्तीति। तदर्थमुपनयनादिसंस्कारसाध्ये वेदश्रवणादेर्निषेधकं प्रमाणं नास्त्युतास्तीति। तथा किं विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेवाधिकारप्रयोजकमुत निषिद्धत्वाभावविशिष्टमिति। तदर्थं शूद्रस्य वेदश्रवणादेर्निषेधकं प्रमाणं नास्त्युतास्तीति। पूर्वमविशेषादित्येतन्मनुष्यत्वे विशेषाभावादिति व्याख्याय शंकान्तरपरिहारकत्वेन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे– विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेऽपीति। पौत्रायणं प्रति रैक्वोक्तेरिति। अहहारे त्वेति वचनस्य पौत्रायणवक्तृकत्वाभावेन पौत्रायणस्योक्तेरिति षष्ठीतत्पुरुषाभावादिति भावः। अनधिकारिणं प्रति मुनेरुपदेशासम्भवादिति। अनेन पौत्रायणोक्तेरित्यस्य पौत्रायणं प्रति रेकस्योपदेशादित्यपि व्याख्यानं सूचितं भवति। युक्त्या लिङ्गदर्शनेन चेति। युक्तिर्मनुष्यत्वादिरूपा। लिङ्गं तु पौत्रायणस्य शूद्रेति सम्बोधितस्य वैदिकसंवर्गविद्याविचाररूपम्। मनुष्याधिकारत्वादित्युक्त इति भाष्यस्य मनुष्याधिकारस्योक्तत्वादिति स्वकृतं व्याख्यानमुपपादयतिपञ्चमी सप्तम्यर्थ इति। सेदुराजेत्यादिवदिति। यथा स इत्यत्र च्छान्दसेन विसर्गलोपेन सेदिति युगन्तथा हार इत्वेत्यत्रापि हारेत्वेति गुण इत्यर्थः। यद्वा हारेत्वेत्येकं पदम्। व्यत्ययेन द्विवचनस्यैकवचनम्। आदेशो वेत्याह– हारेत्वानाविति चेति। शुचाद्रवणादेवेति। अनेन तदा द्रवणादित्यत्र तच्छब्देन शुभस्येति प्रागुक्तशुचः प्रामर्श इत्युक्तं भवति। हंसकृतेति। अनेन सूत्रे तदनादरेत्यत्र मध्यमपदलोपी समास इत्युक्तं भवति। श्रुत्युक्तेति। श्रुत्युक्तहंसेत्यर्थः। स्मृतौ शोकादित्यस्य शोकेनाद्रवणादित्यर्थः। दीर्घस्वरार्थत्वेनाद्रवणादित्युक्तमिति–

(भावबोधः)

''संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न विद्यते ।
उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितम् ॥''

इत्यादिवचनैः श्रुतौ दीर्घस्वरः शोकाधिक्यज्ञापनार्थ इति सूचयितुं सूत्रे आद्रवणादित्युक्तम् । शीघ्रगमनस्य शोकाधिक्यनिमित्तकत्वादित्यर्थः । रुद्र इति वदिति । 'रुजं द्रावयते यस्मात्' इत्यादिस्मृत्या रुग्द्रावणकर्तृत्वेन रुग्द्र इति भवितव्ये रुद्र इति यथा तथैवेत्यर्थः ।

भावदीपः

ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणा० ॐ ॥ ३४ ॥ सङ्गतिपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ वेदविद्यास्विति ॥ अविशेषादित्यादेर्भावस्स चेति । वक्ष्यमाणदिशेत्यर्थः ॥ श्रुत्यादीति ॥ श्रवणाध्ययनेति सूत्रोक्तश्रुत्यादीत्यर्थः ॥ न चोक्त इति ॥ शूद्रस्याधिकारे उक्ते मनुष्याधिकारे विरोधो नास्ति । शूद्रस्यापि मनुष्यत्वात् । तथा चोक्तानाक्षेपादफलोऽयं विचार इति न वाच्यमित्यर्थः । स्वन्यायेन मनुष्यत्वविशिष्टबुध्यादिमत्वरूपपूर्वोक्तसूत्रकारीयन्यायेन शूद्रस्याप्यधिकारप्राप्तौ वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोधप्राप्तेरित्यर्थः । शूद्रस्यानधिकारोक्तौ प्राक्तनसामान्योक्तिः शूद्रेतरमनुष्यपरा स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतद्युक्तिपरत्वेनापि भाष्यं व्याचष्टे ॥ अस्ति शूद्रस्यापीति ॥ सप्तमीयं पञ्चम्यर्थे इत्युपेत्याऽऽह ॥ उक्तत्वादिति ॥ अविशेषाच्छूद्रस्यापीत्येतन्मनुष्यत्वाविशेषादित्येवं व्याख्याय देवतानयोक्तन्यायाविशेषादित्यर्थान्तरपरतयाऽपि व्याख्यातुमाह ॥ न मनुष्यत्वमिति ॥ पौत्रायणोक्तेरिति वाक्यं पौत्रायणस्य श्रुतावधिकारोक्तेरित्यर्थकं व्याख्यातुमाह ॥ न च वाच्यं शूद्रस्येति ॥ पौत्रायणं प्रति रैक्केण शूद्रेत्युक्तेरित्यर्थान्तरं च व्याख्यातुमाह हारेत्वा शूद्रेत्यादिवाक्यमवतार्य व्यनक्ति ॥ तस्येति ॥ छान्दोग्ये चतुर्थे श्रुतसंवर्गविद्यायां प्रासादाग्रे शयानं पौत्रायणमुपर्युपरिपतन्तो हंसपक्षिणो रैक्कमुनिप्रशंसाकराणि पौत्रायणानादरकराणि च वाक्यानि परस्परं वदन्तोऽगमन् । तत् श्रुत्वा परितप्तमनाः पौत्रायणः प्रातस्तल्पादुत्थित एव क्षत्तृमुखेन रैक्कस्थानं निश्चित्य तत्वबुभुत्सुर्गुरुदक्षिणां गृहीत्वा तत्समीपमुपेत्य तं सम्बोध्य दक्षिणां निवेद्य मह्यं विद्यां ब्रूहीत्युवाच । तदा तं पौत्रायणं परो रैक्कः प्रत्युवाच किमिति अह हारेत्वेत्यादि । हारः कण्ठमाला इत्वा रथः । तवैवास्त्विति स्वाभिमतानवाप्तेः पौत्रायणानीतां दक्षिणां मुनिः प्रत्याचख्यौ इति श्रुत्यर्थः । पौत्रायणं प्रति रैक्केण विद्योक्तेरित्यार्थान्तरं भाष्यस्य वक्तुमाह ॥ न चाधिकारेति ॥ अत इति ॥ मनुष्यत्वात्

(भावदीपः)

विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात् मुनेरन्यायप्रवृत्तेरसम्भवाच्चेत्यर्थः । युक्त्या अविशेषादित्युक्तयुक्त्या । पौत्रायणं प्रति रैक्वस्य शूद्रेति शूद्रपदेन सम्बोध्य विद्योपदेशनरूपलिङ्गदर्शनेन च ॥ सप्तमीति ॥ भाष्यगतेत्यर्थः । श्रुत्यर्थमाह ॥ अहेति ॥ इत्वशब्दार्थमाह ॥ रथश्चेति ॥ अस्त्वित्येकवचनान्वयाय हारेत्वेत्यत्र हारो रथश्चेति पृथगन्वयः कृतः । तर्हि हार इत्वेति स्यात् । न तु हारेत्वेत्याशङ्क्योपपत्तिमाह ॥ हारेत्वेतीति ॥ यथा स इदित्यत्र छान्दसेन विसर्गलोपेन सेदिति गुणस्तथा हारेत्वेत्यत्रापि गुण इत्यर्थः । यद्वा हारेत्वेत्येकं पदं व्यत्ययेन द्विवचनस्यैकवचनमित्याह ॥ हारेत्वा नाविति वेति ॥ तथात्वे पृथक् हारो रथश्चास्त्विति अन्वय इत्यर्थः ॥ नेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ यदुक्तमिति ॥ इति सूत्रांशमिति ॥ सूत्रे तदित्यस्य प्रकृतशुक्परत्वमिति दर्शितम् । आङर्थोऽग्रे स्पष्टयिष्यते । भाष्ये शुगस्य तदिति पदत्रयस्यार्थाद्व्याख्यानं मत्वाऽऽह ॥ इति सूत्रांशं व्याचष्ट इति ॥ अयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसांक्षीः तत्त्वा मा प्रधाक्षीरित्येकेन हंसेनोक्तोऽन्यो हंसः प्रतिवक्ति कम्वर इति । तदर्थम् अरे हंसेति सूत्रे अस्यानादरेति षष्ठ्याः क्रियाकर्तृभावसम्बन्धलब्धार्थमाह ॥ हंसकृतेति ॥ शेषमाह ॥ अस्येत्यादि ॥ पूर्वत्र सूत्रे क्वाप्यप्रकृतत्वात् तदित्यस्य कथं हंसकृतेति व्याख्येत्यत आह ॥ तदितीति ॥ तदनादरेति सूत्रे तदिति तच्छब्देन व्याख्येयश्रुतिगतहंसपरामर्श इत्यर्थः । कारणस्य समग्रस्येत्यर्थः । इह च शोके सति न कार्यमुपलभ्यत इति भावः । हिशब्दो हेताविति मत्वाऽऽह ॥ अत इति ॥ व्यग्रताख्यकार्यलिङ्गदर्शनेन शोकस्य ज्ञापितत्वात् अनादरश्रवणात्कारणादित्यर्थः ॥ तदुक्तमिति ॥ छान्दोग्यभाष्योक्तपाद्मस्मृतावुक्तमित्यर्थः । शोकाच्छोकेन आद्रवणादित्यर्थः । तथा च शुगुपपदात् द्रुगताविति धातोः डप्रत्यये गकारस्य, दकारे रूपमित्यर्थः । तर्हि श्रुतौ शुद्रेति वक्तव्ये उकारस्य दीर्घेण शूद्रेति किमर्थमुक्तम् । सूत्रे च तद्द्रवणादित्येवपूर्तौ तदाद्रवणादित्याङ्प्रयोगश्च किमर्थम् इत्यत आह ॥ दीर्घेति ॥ दीर्घो यः स्वरः शूद्र इत्यत्र ऊकाररूपो वर्णः । अचः स्वरा इति शिक्षाग्रन्थेऽजक्षराणां स्वरत्वोक्तेः । तस्य योऽर्थः शोकाधिक्यरूपोऽर्थः तदर्थत्वेन तद्व्यक्त्यर्थत्वेन सूत्रे तदाद्रवणादित्युक्तमित्यर्थः। ''संहितायां (यत्र) तत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न विद्यते । उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितमि''त्याद्यैतरेयभाष्योक्तेः ॥ रुद्र इतिवदिति ॥ यथा रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दन इति निरुक्तत्वात् गकारस्य दत्वेन रुद्र इति रूपं तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॐ ॥ वेदोक्तेति । अत्र विद्यापदेन ज्ञानविवक्षायां वेदोक्तेति तदुत्पादितेत्यर्थः । मध्वादिविद्याविवक्षायां तदुदितेत्यर्थः । श्रुत्यादीति विशिष्टबुध्यादिमत्वेन देवानामधिकारश्चेत्तर्हि तेनैवन्यायेन शूद्राणामपि स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । शूद्रस्याप्यधिकारशब्दः त्रैवर्णिकशूद्रस्यापीति समुच्चायकः । अनौचित्यद्योतकश्च । अत एव श्रुत्यादि विरोधादित्युक्तम् । न चोक्ते विरोधाभावादिति । मनुष्याणामधिकारादित्युक्तम् । न तु सर्वेषां मनुष्याणामिति । तथाच शूद्राधिकारस्य श्रुत्यादिविरुद्धत्वेऽपि मनुष्याणामधिकारोक्त्या एवंविधप्रमाणाभावादसङ्गतिरिति न वाच्यमित्यर्थः । स्वन्यायेनेति । मनुष्यसामान्येन अधिकरणस्य श्रवणे त्रपुजतृभ्यामि शूद्राधिकारनिषेधकश्रुत्यादिना साक्षाद्विरोधाभावेऽपि न्यायसाम्येन विरोधप्राप्तेरित्यर्थः विशिष्टबुध्यादिलक्षणाधिकारप्रयोजनवत्सु शूद्रेष्वधिकारं निषेधन्ती श्रुतिः मनुष्यमात्रेऽपि तन्निषेधत्येव । अधिकारप्रयोजनत्वेनाभिमतस्य- शूद्रेप्यधिकाराभावप्रतिपादनेनान्वयव्यभिचारप्रतिपादनेनान्वयव्यभिचारप्रदर्शनेन विशिष्टबुध्यादिमत्वस्याधिकारप्रयोजकत्वस्य सिध्या तद्वत्वेऽपि कस्यापि मनुष्यस्य नाधिकार इति प्राप्तेरिति भावः । तथाप्युक्ते साक्षात् श्रुत्यादि विरोधाभावादसङ्गतिरित्यत आह । स एवेति । उक्ते साक्षात्श्रुतिविरोध एव विरोध इति न नियमः । किन्तु उक्तं श्रुत्यनुग्रहीतेन प्रमाणेन बाधितमिति यत्स एवेत्यर्थः । भावबोधे तु स्वन्यायेनेत्यस्य मनुष्यत्वाङ्गुष्ठवत्वन्यायेन प्राप्तस्य शूद्राधिकारस्य श्रुत्यादि विरोधप्राप्तेरित्यर्थः । न्यायप्राप्तेः श्रुत्यादिविरोधेत्युक्ते विरोधाभावशङ्का न परिहृतेत्यत आह । स एवेति । उक्तमनुष्यत्वाङ्गुष्ठवत्वादेः अधिकारोपयोगित्वं श्रुत्यादिबाधितं श्रुत्यादि विरुद्धाधिकारे शूद्रादौ विद्यमानत्वादिति भावः । चन्द्रिकायान्तु शूद्राधिकारे पूर्वपक्षिणा चोदिते उक्ते मनुष्याधिकारविरोधो न । शूद्रस्यापि मनुष्यत्वात् । तथा तदाक्षेपासम्भवात् विपुलं विचार इति न वाच्यम् । शूद्रस्याधिकारे अह हारे त्वा शूद्रेत्यादिसत्ववदनाधिकारेऽपि तद्भावेन पूर्वपक्ष्युक्तन्यायेन शूद्राधिकारस्य श्रुत्यादिविरोधे सामान्योक्तेः शूद्रेतरपरतया न विरोध इति साफल्यमिति नासङ्गतिरिति व्याख्यातम् । शूद्रस्य वेदाधिकारोऽस्ति न वेति चिन्ता तदर्थं संसर्गविद्याधिकारिणि पौत्रायणे श्रुतः शूद्रशब्दो रूढः उत यौगिक इति । तदर्थं रूढिबाधकतयोक्तं रथित्वलिङ्गं शूद्रे सावकाशं न वेति । रथित्वव्यापकतयोक्तवेदाध्ययनप्रयोजकोपनयनादिसंस्कारः शूद्रस्य युक्तः उत तदभावाभिलापादयुक्त इति । तदर्थं न संस्कारः शूद्रस्येति श्रौतः तदभावाभिलापः संस्कारयोग्यत्वेप्यभावोक्तिमात्र उत नैतदब्राह्मणो

(वाक्यार्थमुक्तावली)

विवक्तुमर्हतीति श्रुत्युक्तदिशा सत्यकामस्य ब्राह्मणशब्दित वेदाधिकारे त्रैवर्णिकेतरत्वाभाव-निश्चयानन्तरमेवोपनार्यगौतम प्रवृत्युक्त्यावगमात् । संस्कारयोग्यतानिमित्त इति तदर्थं ब्राह्मण शब्दित वेदाध्ययनयोग्यता किं विशिष्टबुध्यादिमत्वमात्ररूपोत विशिष्टबुध्यादिमतामपि शूद्रादीनां वेदाधिकारनिषेधेनानिषिध्यत्वे सति विशिष्टबुध्यादिमत्वरूपेति शूद्रस्य वेदविचारेति सामग्रीसत्वे कार्याभावस्यायोगात् । प्रतिबन्धदर्शनादधिकाराभावनिश्चयः इति भावः । पौत्रायणोक्तेरित्यस्य शूद्रेणापि पौत्रायणेन च संवर्गविद्योक्तेरध्ययनादित्यर्थमभिप्रेत्यावतार्य व्याचष्टे ।। न चेत्यादिना ।। पौत्रायणं प्रति शूद्रेति सम्बोधनोक्तिरित्यभिप्रेत्यावतार्य व्याचष्टे ।। तस्य शूद्रत्वमेवेत्यादिना । पौत्रायणं प्रति रैक्वेण विद्योक्तेरित्यर्थान्तरं वक्तुमाह ।। न चाधिका-रेति । गवाद्याशयेति । अत एव तवैव सह गोभिरस्त्वित्यधिकांशः पठितोज्ञेयः । अत इति । मनुष्यत्वादि विशिष्टबुध्यादि मत्वाच्चेत्युक्तयुक्त्या मुनेरन्यायप्रवृत्तिविरहिणोऽपि शूद्रं पौत्रायणं प्रति वैदिकसंसर्गविद्योपदेशलिङ्गदर्शनेन चेत्यर्थः । उक्त इति भाष्यस्योक्तत्वादिति स्वकृतं व्याख्यानमुपपादयति ।। सप्तमीति ।। अस्त्वित्येकवचनान्वयसिद्ध्येहारोरथश्चेति पृथगन्वयः कृतः । तर्हि हार इति स्यान्नतु हारेत्वेति गुण इत्यत आह ।। हारेत्वेतीति ।। यथा सः इतराजेत्यत्र विसर्गलोपेन सेदिति गुणः तथा हारेत्वेत्यत्रापि गुण इत्यर्थः । यद्वा हारेत्वेत्येकं पदं व्यत्ययेन द्विवचनस्यैकवचनमिति भावेनाह । हारेत्वानाविति वेति । तर्ह्यस्त्वित्येकवचनानन्वय इत्यत आह । तथात्व इति । द्विवचनत्वपक्षे बुध्याविवेकेनहारोरथश्चास्त्विति पृथगन्वय इत्यर्थः । यदुक्तमिति । युक्तेः प्रथममुपन्यस्तत्वेऽपि तदुपोद्बलकलिङ्गादर्शनस्य निरासरूपेण बहुवक्तव्य-त्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या मुक्तेरेतच्छेषत्वाच्चेति ज्ञेयम् ।। सूत्रांशमिति ।। अत एव च नित्यत्वमित्यत एवेत्यनुवर्तते । अर्थात् शूद्रेति सम्बोधित इत्यन्वेति ।। अस्येत्ययमिति ।। विपरिणम्यते तदिति प्रकृतशुक्परः तथाचायं पौत्रायणः शुचाद्रवणात् प्रवृत्तिनिमित्तादेव शूद्रेति सम्बोधितो न तु रूढ्या वर्णावरत्वाभिप्रायेणेति भावेन तदाद्रवणादिति सूत्रांशं व्याचष्टे इत्यर्थः । शुगस्य तदनादरश्रवणादिति सूत्रांशमिति भाष्ये श्रुतीत्यध्याहारेण श्रुत्यादि सूत्रांशव्याख्यानं बोध्यम् । होहोअयि भल्लाक्ष भक्ताक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समंदिवाज्योतिराततम् । तन्माप्रसाक्षीः तत्वा मा प्रधासीरित्येकेन हंसेनोक्ते अन्योहंसः प्रतिवक्ति कं वर इति तदर्थमाह ।। अरे हंसेति ।। सूत्रे तदनादरेत्यत्र मध्यमपदलोपीसमासः । तस्यानादरेति षष्ठ्याः क्रियाकर्तृभावसम्बन्धं वा सूचितमाह ।। हंसकृतेति । श्रुत्युक्तेति व्याख्येयतया बुद्धिस्थश्रुतिगतहंसपरामर्श इत्यर्थः । कारणस्य चेति कारणैकदेशस्य वा समग्रस्यापि प्रतिबन्धाद्वेति भावः । इत्युक्ततद्व्यग्रतयेति ।।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

इति सूचितराजचित्तक्षोभेनेत्यर्थः । हि शब्दार्थं वदन् समग्रसूत्रार्थमाह ॥ अत इत्यादिना । हि यतो यस्य शुक् सूच्यते । ज्ञाप्यते शोकस्य प्रामाणिकत्वात् हंसकृत अनादरश्रवणात् कारणादस्य पौत्रायणस्य शुगासीत्तया चाद्रवणादेव प्रवृत्तिनिमित्तादयं शूद्रेति सम्बोधितो न तु रूढ्येति सूत्रार्थ इति भावः । मुनेरिति व्यग्रवचनस्य तेनाश्रुतत्वादिति भावः । स्मृतौ शोकादित्यस्य शोकेनाद्रवणादित्यर्थः ।

ननु सूत्रे तद्रवणादित्येव पूर्तौ तदाद्रवणादित्येव आङ्प्रयोगः किमर्थः इत्यत आह ॥ दीर्घस्वरार्थत्वेनेति ॥ शुगुपपदाद्धृगताविति धातोः 'उ' प्रत्यये 'ग'कारस्य 'द'कारे श्रुतौ शूद्रेति व्यक्तव्ये धीर्घो यः स्वरः 'ऊ'काररूपो वर्णः तस्य योऽर्थः । आधिक्ये अधिकमिति शोकाधिक्योरुपो अर्थः । तदर्थत्वेन तद्व्यक्त्यर्थत्वेनाद्रवणादित्युक्तमित्यर्थः । शीघ्रगमनस्य शोकाधिक्यनिमित्तकत्वादिति भावः ।

ननु श्रुतौ शूद्र इति शुगुपपदाद्दगताविति धातोः निष्पन्नत्वेन शुक्द्र इति भाव्ये इत्यत आह ॥ शूक्द्र एवेति ॥ यथा रुक्द्रावणकर्तृत्वेन रुक्द्र इति भाव्येऽपि 'ग'कारस्य 'द'कारेण रुद्र इति निष्पन्नमेवं प्रकृतेपीत्यर्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ शुगस्यतदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यतेहि ॐ ॥ वेदोक्तेति । शूद्राणामपि तन्त्रोक्तब्रह्मविद्यायामधिकारात् वेदोक्तेत्युक्तम् । अत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तरीत्या पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिः । न चोक्ते विरोधाभावादिति । शूद्रस्याधिकारेपि उक्तेमनुष्याधिकारे न विरोधः। शूद्रस्यापि मनुष्यत्वात् । तथा चोक्ताक्षेपाभावेन विचारस्य निष्फलत्वात् असङ्गतिरिति न वाच्यम् । शूद्रस्थाधिकारवदनधिकारेपि श्रुत्यादेः सत्त्वेनाधिकारोपपादकपूर्वपक्षन्यायेनाधिकारस्यापि प्राप्तेः । तथाच सामान्येन मनुष्याधिकारोक्तिः प्रमाणविरुद्धा अनधिकारे तु सामान्योक्तेः शूद्रेतरविषयत्वात् न विरोध इत्यर्थः । यद्यप्यत्र आद्यसूत्रस्थाथशब्दसूचितस्य त्रैवर्णिकाधिकारस्येहाक्षेपादपि फलं सुखं च । तथापि सन्निहितत्वात् मनुष्याधिकार एवाक्षिप्त इति द्रष्टव्यम् । यद्वा न चोक्ते विरोधाभावादसङ्गतिरिति । शूद्राणां वेदविद्याधिकारेपि श्रुत्यादिविरोधेऽपि मनुष्याधिकारत्वादित्यनेनोक्ते मनुष्याधिकारे श्रुत्यादिविरोधो नास्ति । त्रिवर्ण मुख्यानां वेदविद्याधिकारस्य श्रुतत्वात् । तथा च यत्र श्रुत्यादिविरोधः शूद्रादि वेदविद्याधिकारे न

(तत्त्वसुबोधिनी)

स पूर्वाधिकरणे उक्तः यस्तत्रोक्तो मनुष्याणामधिकारो न तत्र श्रुत्यादिविरोध इति न पूर्वाधिकरणेन अस्यसङ्गतिरिति न वाच्यमित्यर्थः । स्वन्यायेन श्रुत्यादिविरोधप्राप्तेरिति । वेदविद्यासु मनुष्याणामधिकृतत्वात् तेषां चाङ्गुष्टसद्भावाच्चयुक्तं तान्प्रति विष्णोरङ्गुष्टमात्र-त्वाभिधानमित्याद्युक्तन्यायेन शूद्राणां मनुष्यत्वात् अङ्गुष्टमात्रत्वाच्च प्राप्ते वेदविद्याधिकारे श्रुत्यादि विरोधप्राप्तेरित्यर्थः । ननु न्यायप्राप्ते श्रुत्यादि विरोधेपि उक्ते विरोधाभावशंकान परिहृतेत्यत आह । स एव हीति । उक्तं मनुष्यत्वादेरधिकारोपयोगित्वं श्रुत्यादिबाधितं श्रुत्यादिविरुद्धाधिकारे शूद्रादौ विद्यमानत्वादिति भावः । पूर्वमविशेषादित्येतन्मनुष्यत्वे विशेषाभावादिति व्याख्याय शङ्कान्तर परिहारकत्वेन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । विशिष्टेति । शुद्धस्यापि विशिष्टबुद्ध्यादिमत्वेन विशेषाभावादिति भावः । पौत्रायणं प्रतीति अहहारेत्वेति वचनस्य पौत्रायणवक्तृत्वाभावेन पौत्रायणस्योक्तेरिति षष्टीतत्पुरुषासम्भवादिति भावः । अनधिकारिणं प्रतीति । अनेन पौत्रायणोक्तेरित्यस्य पौत्रायणं प्रति रैकस्य उपदेशादित्यपि व्याख्यानं सूचितं भवति । ननु गवाद्याशया मुनिना उपदेशः कृतः किं नस्यादित्यत आह । न हीति । युक्त्या लिङ्गदर्शनेन चेति । युक्तिः मनुष्यत्वादिरूपा लिङ्गन्तु पौत्रायणस्य शूद्रेति सम्बोधितस्य वैदिकसंसर्गविद्याविचाररूपम् । मनुष्याधिकारत्वादित्युक्त इति भाष्यस्य मनुष्याधिकारस्य उक्तत्वादिति स्वकृतं व्याख्यानमुपपादयति । उक्त इति । सप्तमी पञ्चम्यर्थे इति । सेदुराजेत्यादिवदिति । यथासदित्यत्र छांदसेन विसर्गलोपेन सेदितिगुणः तथाहार इत्वेत्यत्रापि हारेत्वेति गुण इत्यर्थः । यद्वाहारेत्वेत्येकं पदम् । व्यत्ययेन द्विवचनस्यैकवचन-मित्याह । हारेत्वानाविति । त्वाशुचाद्रवणदेवेति । अनेन सूत्रे तदनादरेत्यत्र मध्यमपदलोपी समास इत्युक्तं भवति । ननु तदनादरेत्यत्र तच्छब्देन कस्य परामर्शः इत्यत आह । तदिति श्रुत्युक्तेति । श्रुत्युक्तहंसेत्यर्थः । नन्वयं शोकेनागत इति मुनिना कथं ज्ञायते इत्यत आह । शोकेनेति । स्मृतौ शोकादित्यस्य शोकेनाद्रवणादित्यर्थः । ननुसूत्रे आद्रवणादिति किमर्थमुक्तं द्रवणादित्येव किं नोक्तम् इत्यत आह ॥ दीर्घस्वरार्थत्वेनाद्रवणादित्युक्तमिति । "संहितायां च यत्र दैर्घ्यं पदेयत्र नविद्यते । उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्रविवक्षितमि"त्यादिवचनैः श्रुतौ शूद्र इति दीर्घस्वरः शोकाधिक्यज्ञापनार्थमिति सूचयितुं सूत्रे आद्रवणादित्युक्तमित्यर्थः । शीघ्रागमनस्य शोकाधिक्यनिमित्तकत्वादिति भावः । ननु शुग्द्र इति भवेत् शूद्र इति कथमित्यत आह शुग्द्र एवेति । रुजं द्रावयत इत्यादि स्मृतेरुक् द्रावणकर्तृत्वेन रुग्द्र इति भवितव्ये रुद्र इति यथा तथैवेत्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

इत्युक्तहृद्यपेक्षयेत्यत्र ॥ श्रुत्यादीति ॥ श्रवणे त्रपुजतुभ्यामित्यादि वक्ष्यमाण श्रुत्यादीत्यर्थः ॥ न चोक्तेति शूद्रस्यानधिकारेपि उक्तेऽधिकारे विरोधो नास्ति शूद्रस्यापि मनुष्यत्वात्तथा-चोक्तानाक्षेपादफलोऽयं विचार इति न वाच्यमित्यर्थः ॥ स्वन्यायेनेति ॥ मनुष्यत्वविशिष्ट-बुध्यादिमत्वरूपपूर्वोक्तसूत्रकारीयन्यायेन शूद्रस्याप्यधिकारप्राप्तौ वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृतियुक्ति-विरोध प्राप्तेरित्यर्थः । शूद्रस्यानधिकारोक्तौ प्राक्तनसामान्योक्तिः शूद्रेतरमनुष्यपरा स्यादिति भावः । अदर्शनं शूद्राणां वेदविचारस्य ॥ पौत्रायणस्येति ॥ पुत्रायणस्य गोत्रापत्यं पौत्रायणस्तस्य जानश्रुतिनामकराज्ञ इत्यर्थः ॥ संवर्गविद्येति ॥ संवृक्तेसंहरत्यग्र्यादिदेवानिति संवर्गोवायुस्तद्विद्यामित्यर्थः ॥ दर्शनादिति ॥ वायुर्वाव संवर्गोयदा वाग्निरुद्वापयतिवायुमेवाप्ये-तीत्यादिनेति शेषः । अत्रेदं बोध्यम् अत्युच्चप्रासादस्थे बहुदीपप्रभावतिभवने निशायां पौत्रायणे शयानेसति तदानीमेव देवहंसा अन्तरिक्षमार्गेण तद्भवनोर्ध्वप्रदेशमाजग्मुः तत्रैको हंसः पुरोगतः तं प्रति पश्चात्तनहंस उवाच परमधार्मिकस्य पौत्रायणस्य प्रदीपज्योतिरतिक्रम्यगमनेन सत्त्वांद-हेदिति ततस्तं प्रत्यग्रगामी हंस उवाच किमुच्यते तस्य राज्ञोमाहात्म्यमेतदपेक्षयोत्तमरैक्वमुनेः सद्भावात् अत एवं वक्तुं अयोग्य इति ततस्तद्धंसकृतानादरश्रवणेन परितप्तमनाः पौत्रायणः प्रातस्तल्पादुत्थित एव सारथिमुखेन रैक्वस्थानं निश्चित्य तत्वबुभुत्सुर्गवादिगुरुदक्षिणां गृहीत्वा शकटाधोभागनिवासिरैक्वसमीपमुपेत्य तं सम्बोध्य दक्षिणां निवेद्य मह्यं विद्यां देहीत्युवाच ततो रैक्वो मम विरक्तस्य न गवादिनाकृत्यं मम शुश्रूषणाय ब्रह्मचार्येवापेक्षितः स चानेन तानीति कोपेनेदं गवादिकं तवैवास्त्वित्युवाच ततो राजा तदपेक्षितं परिचारकं कल्पयित्वा रैक्वाद्वायुविद्यामवापेति अनधिकाराज्ञानपरिहाराय मुनेरित्युक्तम् । गोधनाद्याशयोपदेशोस्त्वित्यत आह ॥ न हीति ॥ युक्त्यालिङ्गदर्शनेन चेति ॥ युक्तिर्मनुष्यत्वादि रूपा लिङ्गं पौत्रायणस्थ शूद्रेति सम्बोधितस्य वैदिक संवर्गविद्याविचाररूपं मनुष्याधिकारित्वादित्युक्त इति भाष्यस्य मनुष्याणामधिकारस्योक्तत्वादिति । स्वकृत व्याख्यानमुपपादयति ॥ उक्तेति ॥ सप्तमीपञ्चम्यर्थ इति ॥ मनुष्यत्वेपीत्यादि व्याख्यानं चोपपादयति ॥ अधिकारोपयोगितयेति ॥ श्रुतिं व्याचष्टे ॥ अहेतीति ॥ अयमर्थः तं पौत्रायणं प्रति परोलोकविलक्षणः परमविरक्त इति यावत् । मुनिः प्रत्युवाच किमिति अह शूद्र शोकेनाद्रवणवन्पौत्रायण हारः मुक्ताहारः इत्वा रथश्चगोभिः सहतवैवास्त्विति ॥ हेत्याश्चर्य इति ॥ ननु हार इत्वेत्यत्र विसर्गलोपे आद्गुण इति गुणे च हारेत्वेति भवति न चैतद्युक्तम् । वाशरि शर्परेवा विसर्गलोप इति शरिःपरतःसत्येव

(वाक्यार्थमञ्जरी)

विसर्गलोपाभिधानेन प्रकृतेशर्परत्वाभावादित्यत आह ॥ हारेत्विति ॥ सेदुराजेत्यादिवदिति ॥ यथास इत्यत्र शर्परत्वाभावेपि छान्दसेन विसर्गलोपेन सेदिति गुणस्तथा हार इत्वेत्यत्र हारेत्वेति गुण इत्यर्थः । हारत्वेत्येकं पदमित्याशयेनाह ॥ हारेत्वानाविति ॥ व्यत्ययेन द्विवचनस्यैकवचनमिति भावः । तर्ह्यस्त्वित्येकवचनस्य कथमन्वय इत्यत आह ॥ तथात्व इति ॥ द्वितीय व्याख्याने बुद्ध्या विविक्तयोर्द्वयोः प्रत्येकमस्त्वित्यनेनान्वय इत्यर्थः ॥ ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यतेहि ॐ ॥ अत्रत्यतच्छब्दौ क्रमात् श्रुतिसूत्रस्थ हंसशुकपरामर्शकौ श्रुतौ पौत्रायणस्तया शुचा द्रवणान्निमित्तादेव मुनिना शूद्रेत्युक्तो न तु रूढ्या अतो न शूद्रस्याधिकार इदं लिङ्गमित्यर्थः । शोके किं निमित्तमित्यत उक्तं शुगस्य तदनादरश्रवणादिति । कम्वर एनमित्यादिना हंसकृतानादरश्रवणात्कारणादस्यपौत्रायणस्य शुगित्यर्थः । कथं ज्ञायते शुगस्य ज्ञातेत्यत उक्तम् ॥ सूच्यते हीति ॥ हियस्मात्सह संजिहान एव क्षत्तारमुवाचेति व्यग्रत्वोक्त्या सूच्यतेऽतः शुगस्य ज्ञायत इत्यर्थः ॥ शूद्रशब्द प्रवृत्तीति ॥ पौत्रायण इति शेषः । अनेन संबोधनेन ॥ अरेहंसेति ॥ अयमर्थः ततस्तं पश्चात्तनं प्रति अग्रगामी हंस उवाच किमिति अरेहंस सन्तंनिर्दुष्टं सयुग्वानं सशकटं शकटाधोभागेविद्यमानमिति यावत् । रैक्वं प्रतीव कमेनमुद्दिश्यैतद्वचनमात्थ वदसीति । अननुरूपमस्मिन्नुक्तं एवं वक्तुं रैक्व एव योग्य इति हंसस्य भावः । श्रुत्युक्तेति ॥ श्रुत्युक्तहंसेत्यर्थः । तेन नाप्रसक्तपरामर्शदोष इति भावः ॥ ज्ञायते भवतां परबुद्धेः परकायशोकानुभवस्य अनादरश्रवणरूपकारणेन नानुमीयत इत्यत आह ॥ कारणस्यत्वेति ॥ अविनाभावो व्याप्तिः । शयनीयात्तल्पात् क्षत्तारं सारथिम् ॥ व्यग्रतयेति ॥ यथोक्तं ततः सारथिमाहूय भूपालोविस्मयाश्रयः । संदिदेश महात्मास रैक्व आनीयतामिति । तदुक्तं छान्दोग्यभाष्ये । शोकात् शोकेनाद्रवणात् अतः शोकमात्रस्य शूद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात्कथमेतदिति न शङ्क्यम् । यद्वा शोकेनातति गच्छतीति शोकात् अतसातत्यगमन इति धातोः । हेतुगर्भमेतत् अस्मान्मुनेः धारकत्वाद्धर्मो भगवान् ॥ दीर्घस्वरार्थत्वेनेति ॥ संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदेयत्र नविद्यते । उक्तार्थस्यमहाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितम् इत्यादिवचनात् श्रुतौ शूद्र इत्यत्र यो दीर्घस्वरः ऊकाररूपो वर्णः स शोकाधिक्यज्ञापनार्थ इति सूचयितुं सूत्रे आद्रवणादित्युक्तम् । शीघ्रगमनस्य शोकाधिक्यनिमित्तकत्वादित्यर्थः । ननु शुगुपपदात् द्रुद्रावण इति धातोर्डप्रत्यये शुग्द्र इति भवेत्कथं शूद्र इति तत्राह ॥ शुग्द्र एवेति ॥ रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दन इत्यादि स्मृत्या रुज्द्रावणकर्तृत्वेन रुग्द्र इति भवितव्ये गकारलोपे रुद्र इति यथा तथैवेत्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ ॥ ३५ ॥

अयमश्वतरीरथ इति चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेन पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेश्च ।

'रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चित्र इत्यभिधीयत' । इति ब्रह्माण्डे (ब्राह्मे) ।
यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो यत्र नो रथ' इति(च) ब्रह्मवैवर्ते ॥ ३५ ॥

सत्तर्कदीपावली

ननु पद्मे पङ्कजशब्दनिरुक्तिवच्चतुर्थवर्ण एवायं किं न स्यादित्याशङ्क्य परिहारायोत्तरसूत्रमवतार्य व्याचष्टे । क्षत्रियत्वेत्यादिना । ध्रुवश्चित्ररथश्चरालीत्यादौ क्षत्रियस्य चित्ररथः प्रतीयते । न हि तथा विप्रवैश्ययोः क्वचित् । शूद्रस्य तु वेदाभावाद्रथ एव नास्ति कुतश्चित्ररथ इति भावः ।

तत्त्वप्रदीपिका

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ इतश्च न पौत्रायणश्शूद्रः । ''अयमश्वतरीरथः'' इत्युक्त्वा स्वकीयस्य चित्ररथस्य रैक्के निवेदनेन चित्ररथसम्बन्धित्वावगमात् । तेन लिङ्गेन क्षत्रियत्वावगमात् । अतो न शूद्रस्याधिकरः । गर्दभादश्वायां जाताः 'अश्वतर्यः' ।

तत्त्वप्रकाशिका

ननु शूद्रशब्दोऽयं कुतो यौगिकोऽङ्गीक्रियते रूढार्थ एव किं न स्यात् । योगरूढ्यो रूढेरेव प्राबल्यात् । तथा च पौत्रायणनिदर्शनेन शूद्रस्य वेदविद्याधिकारसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ क्षत्रियत्वेति ॥ अयमश्वतरीरथ इति पौत्रायणस्याऽऽद्रवणाच्छूद्रशब्देन सम्बोधनाद्धोत्तरत्र चित्ररथसम्बधित्वलिङ्गं श्रूयते । तेन च लिङ्गेन तस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । अतो रूढेरेव प्राबल्येऽपि बाधकाद्योगाङ्गीकारो युक्त इति भावः । श्रुतावश्वतरीरथश्रवणात्कथं चित्ररथत्वमसूत्रयदित्यत आह ॥ रथ इति ॥ न च वाच्यं पौत्रायणेन दीयमानरथोऽत्रोच्यते न तु तस्य तदीयत्वमिति । बाधकाभावे तदीयत्वस्यैव प्राप्तत्वात् । ननु चित्ररथ(थि)त्वेऽपि पौत्रायणस्य वर्णावरत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ यत्रेति ॥ न च वर्णावरत्वे पौत्रायणस्य रथित्वं सम्भवति । रथस्य वेदाविनाभावाच्छूद्रे च वेदाभावादिति भावः । नन्वेवं वैदिकमात्रे विद्यमानं

(तत्त्वप्रकाशिका)

रथित्वं कथं क्षत्रियत्वे लिङ्गम् । क्षत्रियस्य स्वाभाविकत्वात् । अन्येषां कादाचित्कत्वात् । स्वाभाविकस्यनैमित्तिकादाधिक्यात् । अपलायनं च शूद्रस्य विप्ररक्षार्थमित्येतदपि पदातितयेति गमयितव्यम् ॥ ३५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

''तदादाय प्रतिचक्रमे'' इति पौत्रायणस्य रैक्वं प्रत्याद्रवणादनन्तरमपि ''रैक्वेमानि षट्शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ'' इति वाक्येऽश्वतरीरथ इति श्रूयते । ''अह हारेत्वा शूद्र'' इति सम्बोधनादनन्तरमपि ''रैक्वेदं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जाया'' इति वाक्ये पुनरप्यश्वतरीरथः श्रूयते । अतष्टीकाकृता पौत्रायणस्याद्रवणात् शूद्रशब्देन सम्बोधनाद्वा उत्तरत्रेत्युक्तम् । बाधकाभावादित्युपलक्षणम् । मनःक्लेशवशादतित्वरया रैक्वसमीपं गच्छतः पौत्रायणस्याभिनवरथकरणासम्भवात् प्रागेव स्वारोहाय कृतस्वगृहस्थितरथमेवाऽऽनीतवानिति युक्तेः । ''अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु'' इति श्रुतौ इत्वा तवैवास्त्विति रैक्वेण तस्यैवाश्वतरीरथस्य तवैवेत्यवधारणपूर्वकमस्त्विति लोटा वाऽऽशीर्वादरूपतया पौत्रायणस्य दत्तत्वेन च तस्य तद्रथयोग्यतायाः स्पष्टमवगमाच्च । रथायोग्यत्वेऽयं रथस्तव माऽस्त्वेवेत्यवक्ष्यत् । न हि कोऽपि प्रेक्षावान् भिक्षोरयोग्यप्रमदां तवैवेयमस्त्विति दद्यादित्यप्यनुसन्धेयम् ।

भावबोधः

अयमश्वतरीरथ इतीति । इति चित्ररथसम्बन्धित्वं श्रूयत इति वक्ष्यमाणेनान्वयो द्रष्टव्यः । पौत्रायणस्य आद्रवणानन्तरं रैक्वेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयभश्वतरीरथ इति वाक्यस्याहहारे त्वा शूद्रेति रैक्वेन पौहत्रायणं प्रति शूद्रशब्देन सम्बोधनादनन्तरं रैक्वेदं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायायं ग्रामो यस्मिन्नास्स इति वाक्यस्य विद्यमानत्वादेवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । चित्ररथसम्बन्धित्वं लिङ्गमित्यनेन सूत्रे चैत्ररथेनेति पदं भावप्रधानं सद्रथस्यान्यदीत्यत्वशङ्कानिरासाय पौत्रायणस्य चित्ररथसम्बन्धित्वप्रतिपादकत्वमिति चित्ररथसम्बन्धित्वेनेति भाष्येणोक्तमिति सूचितं भवति । तेन च लिङ्गेनेति । एतेन सूत्रे तृतीयापञ्चम्योर्हेतुरूपैकार्थव्यत्ययेन तृतीयायाः पञ्चम्यादेशाद्वा चैत्ररथेन लिङ्गादिति सामानाधिकरण्यमित्यभिप्रेत्य चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेनेति भाष्यऽभिहितमिति सूचितं भवति । तदीयत्वस्यैव प्राप्तत्वादिति । रैक्वाय दानान्यथानुपपत्त्या षट् शतानि गवामित्यादौ

(भावबोधः)

पौत्रायणस्वामिकगवादिना सहपाठान्यथानुपपत्त्या च रथस्य पौत्रायणीयत्वस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः । रथस्य वेदाविनाभावादिति । अनेन यत्र धूमस्तत्रैव वह्निरिति यद्यत्र वेदस्तत्रैव रथो यश न वेदः तत्र नो रथ इति 'यत्र वेद' इति स्मृतेर्योजना सूचिता भवति । क्षत्रियस्यास्य स्वाभाविकत्वादिति । तथा च प्राक् क्षत्रियत्वे रथित्वमेव लिङ्गत्वेन विवक्षितस्यैव लिङ्गत्वसम्भवात् । चित्रपदन्तु स्वरूपकथनपरम् । अत एवास्याऽप्रयोजकत्वशङ्कापरिहाराय वेदव्याप्यरथित्वरूपविपक्षबाधकतर्कसूचनाय रथमात्रस्य वेदव्याप्यत्वप्रतिपादकस्मृत्युदाहरणमिति भावः ।

नन्व'पलायनश्च शूद्रस्ये'त्यनेन प्राप्तयोद्धृत्वान्यथानुपपत्या शूद्रस्यापि रथित्वप्रतीतेर्व्यभिचार इत्यत आह अपलायनश्चेति । योद्धृत्वस्यान्यथानुपपत्तेर्न रथित्वाक्षेपकत्वमिति भावः ।

भावदीपः

ॐ क्षत्रियत्वावगतेः ॐ ॥ ३५ ॥ भाष्ये अयमश्वतरीरथ इत्यनन्तरम् उत्तरत्रेति सौत्रं पदं श्रुतेनेति शेषश्च योज्यत इति भावेन कस्मादुत्तरत्र इत्यतः तन्निरूपकं द्वेधाऽऽह ॥ पौत्रायणस्येति ॥ अनेन पूर्वसूत्रादस्येति बुद्धिविभागेनाऽऽद्रवणादिति च पदद्वयमत्र सूत्रे उत्तरत्र इत्यतः पूर्वमनुवर्त्यमिति दर्शितम् । पौत्रायणस्य रैक्वं प्रत्यागमनोक्त्यनन्तरमित्यर्थः ॥ शूद्रेति ॥ अह हारेत्वा शूद्रेत्युक्त्यनन्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गेनेति ॥ सूत्रे तृतीयापञ्चम्योरेकार्थत्वाल्लिङ्गादित्युक्तमिति भावः । चैत्ररथेनेति सौत्रपदं भावप्रत्ययान्तं कृत्वा चित्ररत्रस्यायं चैत्ररथ इति सम्बन्धार्थाण् प्रत्ययान्तस्य चित्ररत्रसम्बन्धित्वेनेति भाष्ये व्याख्यातम् । तस्यासिद्धिमाशङ्क्य निराह ॥ न च वाच्यमित्यादिना ॥ भाष्ये यत्रेति स्मृतौ यत्र वेदो रथस्तत्र इत्युक्त्या वेदस्य रथव्याप्तत्वमुक्तम् । न वेदो यत्र नो रथस्तत्रेति व्यतिरेकोक्त्या वेदरथयोः समव्याप्तत्वोक्तेः प्रकृतोपयोग्यर्थमाह ॥ रथस्येति ॥ यद्वा रथस्तत्र तत्रैवेत्यर्थः । एवकारार्थस्यैव व्यक्तीकरणं न वेदो यत्रेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रथस्य वेदव्याप्तत्वमेव लब्धमिति भावेनोक्तम् ॥ रथस्येति ॥ सूत्रभाष्ययोश्चित्ररथेनेत्येव पूर्तौ चित्ररत्रसम्बन्धित्वेनेत्युक्ततात्पर्यं व्यनक्ति ॥ नन्वेवमित्यादिना ॥ नन्वपलायनं चेत्यष्टादशगीतातात्पर्योक्तवाक्येऽपलायनोक्त्या रथो गम्यते शूद्रेऽपीत्यत आह ॥ अपलायनं चेति ॥ ३५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ ।। भाष्ये अयमश्वतरीरथः इतीत्यनन्तरमुत्तरत्रेति श्रौतपदश्रुतेनेति शेषतश्च योज्य इति भावेनोत्तरत्रेत्यस्यावधिसापेक्षत्वात्तद्वेधा आह ।। पौत्रायणेति । आद्रवणादिति । आद्रवर्णोक्त्यनन्तरमित्यर्थः । सम्बोधनादिति सम्बधनोक्त्यनन्तरमित्यर्थः । चित्ररथ सम्बन्धित्वमिति । तेन सूत्रे चित्ररथस्यायं स्वामी चैत्ररथ इति स्वामिता सम्बन्धार्थ अण् प्रत्ययान्तस्य चैत्ररथशब्दभावप्रधानत्व विवक्षितत्वात् चित्ररथसंबन्धित्वेनेति भाष्यं व्याख्यातमिति भावः । तेन च लिङ्गेनेति । श्रुतेन च लिङ्गेनेत्यर्थः । तेन च शब्दः न इत्यस्य समुच्चायक इत्युक्तं भवति । सूत्रे तृतीया पञ्चम्योरेकार्थत्वात् । चैत्ररथेन लिङ्गादिति विभक्तिद्वयसामानाधिकरण्यमिति भावेन भाष्ये लिङ्गेनेति व्याख्यातमिति बोध्यम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

अयमश्वतरीरथ इति । उत्तरत्र चित्ररथसम्बन्धित्वरूपसामान्यन्यायत्ववचनेत्यर्थः । बाधकैवेति । बाधकाभावादिति । शाव्यादाविवशूद्रे वेदविद्याधिकारप्रतिपादकविशेष प्रमाणस्योक्तन्यायापवादकस्याभावादिति भावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ ।। उत्तस्त्र अयमश्वतरीरथ इत्यत्र । चैत्र रथेन चित्ररथसंबधित्वेन लिङ्गेन पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगमाच्च शूद्रशब्दो न रूढ इत्यर्थः ।। अयमश्वतरीरथ इति ।। वडवायां रासभादुत्पन्नाश्वतरी ताभ्यां युक्तोरथः अश्वतरीरथः तव दक्षिणात्वेन वर्तत इत्यर्थः इति चित्ररथसम्बधित्वेनेत्यन्वयः । उत्तरत्रेत्यत्रास्य सावधिकत्वाद्द्वेधावधिंदर्शयति ।। पौत्रायणस्येति ।। रैकं प्रति पौत्रायणस्याद्रवणानन्तरं रैकेमानिषट्शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इति वाक्यस्याह हारेत्वाशूद्रेति रैकेण पौत्रायणं प्रति शूद्र इति सम्बोधनानन्तरं रैकेदं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इति वाक्यस्य विद्यमानत्वादेवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । दीयमानः गुरुदक्षिणात्वेन ।। तदीयत्वस्यैव प्राप्तेरिति ।। रैकाय दानान्यथानुपपत्या षट्शतानिगवामित्यादौ पौत्रायणस्वामिकगवादिना सह पाठान्यथानुपपत्त्या च चित्ररथस्य पौत्रायणीयत्वस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः ।। रथित्वमिति ।। अनेन प्राग्रथित्वमेव

(वाक्यार्थमञ्जरी)

क्षत्रियत्वे लिङ्गत्वेन विवक्षितं चित्रत्वं तु स्वरूपकथनार्थम् । अत एव रथमात्रस्य वेदाविनाभाव उक्त इति सूचयति । परिहरति ॥ क्षत्रियस्येति ॥ नन्वपलायनं चेति गीतातात्पर्ये युद्धे प्राप्ते सति पलायनमकृत्वा प्रयुध्य विप्रादिपालनं कर्तव्यमिति शूद्रस्य प्राप्तयोद्धृत्वं श्रूयते न च युद्धोरथेन विनायुक्तः अतस्तदन्यथानुपपत्त्या शूद्रस्यापि रथोस्तीति ज्ञायते अतस्तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ अपलायनं चेति ॥ पदातितया पादचारित्वेन । गमयितव्यं सङ्गमयितव्यं योद्धृत्वस्यान्यथोपपत्तेर्न रथित्वाक्षेपकत्वमिति भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॐ ॥ ३६ ॥

'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीते'त्यध्ययनार्थं संस्कारपरामर्शात् । 'नाग्निर्न यज्ञो न क्रिया न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्ये'ति पैङ्गिश्रुतौ संस्काराभावाभिलापाच्च । उत्तमस्त्रीणां तु न शूद्रवत् । 'सपत्नीं मे पराधमे' (मन्त्रप्रश्न. १-१६) त्यादिष्वधिकारदर्शनात् । संस्काराभावेनाभावस्तु सामान्येन । अस्ति च तासां संस्कारः ।

'स्त्रीणां प्रदानकर्मैव यथोपनयनं तथे'ति स्मृतेः (व्याससमृतिः) ॥ ३६ ॥

सत्तर्कदीपावली

ननु मास्तु पौत्रायणः शूद्रः वेदस्तु शूद्रस्य अपि भवत्येव निषेधाभावादित्याशङ्कापरिहाराय सूत्रमवतार्य व्याचष्टे । संस्कारेत्यादिना । 'नाग्निर्न यज्ञो न संस्कारः' इति श्रुतौ संस्काराभाव एव शूद्रस्योच्यते न त्वसौ न कार्य इति अतः स कर्तव्य एव श्रेयोर्थिभिः कलिजैरिव सदाचारस्तदभावो वेदादिना नैतदब्राह्मण इति ।

तत्त्वप्रदीपिका

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥ 'संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च' । अन्यार्थवचनं 'परामर्शः'। अध्ययनस्याङ्गत्वेनोपनयनसंस्कारपरामर्शात् । शूद्रस्य संस्काराभावाच्च । पराधम पराणुद । 'सपत्नीं मे पराधम' 'किं भ्राता सद्यदनाथं भवति' 'किमेता वाचा कृणवा तवाहम्' इत्यादिषु

(तत्त्वप्रदीपिका)
शचीयम्यूर्वश्यादीनामधिकारदर्शनादुत्तमस्त्रीणां न शूद्रवदनधिकारः । यद्यपि स्त्रीणामुपनयनसंस्कारो नास्ति, तथाऽपि तत्प्रतिनिधिरन्योऽस्तीत्याह– अस्ति चेति । अस्ति च स्त्रीणां संस्कारः, स्त्रीणां प्रदानकर्मेत्यादि व्यासवाक्यं चास्ति तत्प्रमाणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

यदुक्तं रथित्वलिङ्गेन पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगमान्न तल्लिङ्गेन शूद्रस्य वेदाधिकारसिद्धिरिति । तद्युक्तम् । शूद्रस्यापि रथित्वसम्भवात् । तस्य वेदाविनाभावान्नेति चेन्न । शूद्रेऽपि वेदाधिकाराङ्गीकारादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ संस्कारेति ॥ न परेणाङ्गीकृतोऽपि शूद्रस्य वेदाधिकारः सम्भवति । वेदाध्ययनादेरुपनयनादि संस्कारसापेक्षत्वात् । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेति संस्कारमुक्त्वा तमुपनीतमध्यापयीतेत्यध्ययनार्थमुपनयनपरामर्शात् । 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति स्मृतेश्च । अस्तु तर्हि शूद्रस्यापि संस्कारः । मैवम् । 'नाग्निर्न यज्ञः' इति शूद्रस्य संस्काराभावाभिधानात् । अतः शूद्रस्य संस्काराभावेन वेदानधिकारान्न तस्य वेदाविनाभूतरथित्वमिति भावः । नन्वेवं संस्काराभावेन वेदानधिकारश्चेदुत्तमस्त्रीणामनधिकारप्रसङ्गः । संस्काराभावेऽपि तासामधिकारे शूद्रस्यापि तत्प्राप्तिरित्यत आह ॥ उत्तमेति ॥ नोत्तमस्त्रीणां शूद्रवत्संस्काराभावेन वेदविद्याधिकाराभावो वक्तव्यः । 'सपत्नीं मे पराधम' इत्यादिविद्यासु शच्यादीनां तद्द्रष्टृत्वेनाधिकारदर्शनादित्यर्थः । तर्हि उक्तन्यायभङ्ग इत्यत आह ॥ संस्कारेति ॥ संस्काराभावेन वेदाधिकाराभावः सामान्यन्यायेनोक्तो न तु नियमेन । अतस्तस्य विशेष(षे)णापवादे न दोष इति भावः । अनेनैव शूद्रप्रतिबन्दी विमोचिता भवति । सामान्यस्य बाधैकापोद्यत्वात् । एवं स्त्रीणामुपनयनाभावेऽपि पूर्वन्यायस्य सामान्यतयाऽपवादसम्भवादस्ति वेदाधिकार इत्युक्तम् । अथोपनयनप्रतिनिधिसद्भावाच्चास्त्यधिकार इत्याह ॥ अस्ति चेति ॥ यथा पुंसामुपनयनादिसंस्कारस्तथा स्त्रीणां प्रदानकर्मैव संस्कार इत्यर्थः । अत्रापवादोक्तिः प्रदानादिशून्यतिर्यगादीनामपि सङ्ग्रहार्था । तेषामपि 'अयमग्ने जरिता' इत्यादावधिकारदर्शनात् ॥ ३६ ॥

भावबोधः

तल्लिङ्गनेति । पौत्रायणकर्तृकवेदविचाराख्यलिङ्गेनेत्यर्थः । अध्ययनार्थमुपनयनपरामर्शादिति । न चोदाहृतश्रुतौ ब्राह्मणस्यैवाध्ययने उपनयनापेक्षा भातीति वाच्यम् । ब्राह्मणपदेन ब्रह्माणनयोग्यानां त्रैवर्णिकानामुक्तेः । वेदः कृत्स्न इति – स्मृतौ स्पष्टमुपनयनस्य द्वितीय-

(भावबोधः)

जन्मवत एवाध्ययनविधानाच्चेति भावः । अत एवानुदाहृतापि स्मृतिः स्वयमुदाहृताइत्यादि विद्यास्विति । अत्रादिपदेन ''ईङ्खयन्तीरपस्युवः सोम एकेभ्यः पवते । उदसौ सूर्यो अगादि''त्यादीनां देवमातृपौलोम्याष्टानां ग्रहणम् । अनेन भाष्यगतमादिपदमुक्ततात्पर्यकं भवति । अनेन शूद्रप्रतिबन्दीति । संस्काराभावेनाभाव इत्यस्य बाधकैकापोद्यसामान्यन्यायत्व-वचनेनेत्यर्थः । बाधकैकापोद्यत्वादिति । शच्यादाविव शूद्रादौ वेदविद्याधिकारप्रतिपादक-विशेषप्रमाणस्योक्तन्यायापवादकस्याभावादिति भावः ।

नन्वेवं स्त्रीणामप्यध्ययनस्य संस्कारपूर्वकत्वेनैवोपपत्तौ किमर्थं संस्काराभावेनाध्ययनाभावस्य सामान्यन्यायत्वं भाष्ये अङ्गीकृतमित्यत आह– अत्रापवादोक्तिरिति ।

भावदीपः

ॐ संस्कारपरामर्शात् ॐ ॥ ३६ ॥ साध्यहेतू अध्याहृत्य तद्धेतुसाधकत्वेन भाष्यसूत्रोक्तहेतुं परंपरया योजयति ॥ न परेणेति ॥ संस्कारमुक्त्वेति भाष्ये शेषोक्तिः । तमित्यनुवादः । उपनीतमिति व्याख्या । नन्वध्यापयीतेत्यध्यापनाङ्गत्वमेव श्रूयते । न त्वध्ययनाङ्गत्वं संस्कारस्य तत्कथमध्ययनार्थमित्युक्तिः । मैवम् । स्वहितानभिज्ञो बालो हितैषिपित्रादिना शासनीय इत्येवं परत्वेन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिश्रुत्यन्तरानुरोधेनाध्यापनवाक्यस्याप्यध्ययनार्थत्वादिति भावः । नन्वष्ट वर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत इति श्रुतौ ब्राह्मणस्यैवाध्ययने उपनयनापेक्षा नान्यस्योच्यत इत्यतः सर्वशाखानयभाष्योक्तस्मृतिं चाऽऽह ॥ वेद इति ॥ द्विजन्मना उपनयनाख्यद्वितीयजन्मवतेति त्रैवर्णिकमात्रसाधारण्यस्यैव स्मरणादित्यर्थः । नाग्निरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ अस्त्विति ॥ अतः संस्काराभावाभिधानादित्यर्थः । संस्कारेति भाष्यव्यावर्त्यमाह ॥ संस्कारेति ॥ पराधम पराणुद । इत्यादीत्यादिपदेन ईंखयन्ति (तीरपस्यवः) परस्यवः । इन्द्रं जातमित्यादिग्रहः । अनेन संस्कारेत्यादि भाष्येणेत्यर्थः । शच्यादीनामिव शूद्राणां संस्काराभावेऽपि अधिकारकल्पकप्रमाणाभावादित्यर्थः । तर्हि स्त्रीणां संस्काराभावमभ्युपेत्य पूर्वभाष्येऽपवादोक्तिः किमर्थेत्यतः कृतचिन्तायाः फलमन्यत्रेत्याह ॥ अपवादेति ॥ निषेधेति ॥ शूद्रं नोपनयीतेति निषेधेनेत्यर्थः । निषेधाभावेऽपि संस्काराभावोक्तिमात्रेणैवाध्ययनाभावः सुवचः तथाप्यभ्युपेत्यवाद इति चन्द्रिकोक्तिः ॥ ३६ ॥

तत्त्वसुबोधिनी

नन्वेवं स्त्रीणामपि अध्ययनस्य संस्कारपूर्वकत्वेनैव उपपत्तौ किमर्थं संस्काराभावेनाध्ययनाभावस्यासामान्यन्यायत्वं भाष्ये अङ्गीकृतमित्यत आह । अत्रादि पदोक्तिरिति निषेधाभावादिति । न कर्तव्य इति निषेधाभावादित्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

तल्लिंगेनेति ।। पौत्रायणकर्तृकवेदविचाराख्यलिङ्गेनेत्यर्थः ।। ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॐ ।। अध्ययनांगत्वेन तमध्यापयीतेत्युपनयनाख्यसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रस्य नाग्निर्नयज्ञो न संस्कार इति संस्काराभावाभिधानाच्च न शूद्रस्य वेदविद्याधिकार इत्यर्थः । श्रुतौ वक्ष्यमाणरीत्या ब्राह्मणशब्देन योग्यास्त्रैवर्णिकाग्राह्या इत्याशयेन साधारणमुदाहरति ।। वेद इति ।। सरहस्यः अर्थविशेषसहितः । सामान्येति ।। व्यक्तिविशेषाविषयकेणेत्यर्थः । नियमेन अव्यभिचारेण विशेषेण व्यक्तिविशेषविषयेण यथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीति सामान्येनोक्तस्याग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विशेषरूपेण बाधे संकोचरूपापवादस्तथात्र संस्काराभावेऽधिकाराभाव इति सामान्येनोक्तस्य सपत्नीं मे पराधमेति विशेषप्रमाणबाधेन संकोचरूपापवाद इत्यर्थः ।। अनेनेति ।। संस्काराभावे अधिकाराभाव इत्यस्य बाधकैकापोद्य सामान्यन्यायवचनेनेत्यर्थः ।। बाधकैकापोद्यत्वादिति ।। शच्यादाविव शूद्रादौ वेदविद्याधिकार प्रतिपादकविशेषप्रमाणस्योक्तन्यायापवादकस्याभावादिति भावः । प्रदानकर्म विवाहः । नन्वेवं स्त्रीणामप्यध्ययनस्य संकारपूर्वकत्वेनोपपत्तौ किमर्थं संस्काराभावेनाध्ययनाभावस्य सामान्यन्यायत्वांगीकार इत्यत आह ।। अत्रापवादोक्तिरिति ।।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ ॥ ३७ ॥

'नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मी'ति (छां.उ. ४-४) सत्यवचनेन सत्यकामस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे हारिद्रुमतस्य 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हती'ति (छां.उ. ४-५) तत्संस्कारे प्रवृत्तेश्च ॥ ३७ ॥

सत्तर्कदीपावली

नैतद्ब्राह्मण इति शूद्र एव विवक्षितो न क्षत्रियादिः । तथाहि तद्भाष्ये सामसंहितालक्षण इति । यदि शूद्रस्याप्युपनयनादियोग्यत्वं तर्हि कथमाचार्यवर्यः शूद्राभावां निर्धार्य तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः ।

तत्त्वप्रदीपिका

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।। 'सोऽहं सत्यकामो जाबलोऽस्मि भोः' इति सत्यकामेनोक्ते नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति निर्धारणे सत्येव गौतमस्य तदुपनयनादौ प्रवृत्तेश्च न शूद्रोऽधिकारी ।

"आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रोऽनार्जवलक्षणः ।
गौतमस्त्विति विज्ञाय सत्यकाममुपानयत् ॥" इति सामसंहितायाम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

यदुक्तमध्ययनस्य संस्कारसापेक्षत्वान्न शूद्रस्य वेदविद्याधिकार इति न तद्युक्तम् । शूद्रस्यापि संस्कारसम्भवात् । न च वाच्यं तदसम्भवोऽप्युक्त इति । संस्काराभावस्यैवोक्तेर्निषेधाभावात् । निषेधाभावेऽप्यभावोक्तिसम्भवादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ।। तदभावेति ।। न शूद्रस्योपनयननिषेधाभावः । 'नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मि' इति वचनेन सत्यकामस्याऽऽर्जवं ज्ञात्वा नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति शूद्रत्वाभावनिर्णय एव तदुपनयने गोतमस्य प्रवृत्तत्वात् । शूद्रोपनयननिषेधाभावे कथं तदभावनिर्धारण एव प्रवर्तेतेति भावः ।। ३७ ।।

गुर्वर्थदीपिका

अग्निर्नास्ति यज्ञो नास्त्त्याद्यभाववचनेनैव निषेधोऽपि कल्पित इत्यत आह निषेधाभावेऽपीति । दरिद्रस्य ब्राह्मणस्य तण्डुलाभावेऽपि तण्डुलनिषेधादर्शनादिति भावः ।

भावबोधः

ननु सामान्यतः प्राप्तस्य संस्कारादेः 'नाग्निर्न यज्ञः' इत्यभावोक्तिरेव निषेध इत्यत आह– निषेधाभावेऽपीतिस्वरूपकथनमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तौ निषेधे तात्पर्यकल्पनायोगादिति भावः । यद्यपि निषेधाभावेपि संस्काराभावमात्रेण तत्सापेक्षाध्ययनाभावः सिध्यति । तथापि नैतावता

(भावबोधः)

सिषाधयिषितवेदाधिकाराभावः शूद्रादौ सिध्यति । संस्काराभावप्रयुक्ताध्ययनाभाववत्यनुपनीतब्राह्मणादौ वेदाधिकारस्य सत्वात् । अतोऽधिकाराभावसिध्यर्थं निषेधवचनेन भवितव्यम् । तच्च प्रकृते नास्तीति भावः । अत एवोक्तमध्ययनस्य संस्कारसापेक्षत्वान्न शूद्रस्य वेदविद्याधिकार इति । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीतिशूद्रत्वाभावनिर्धारण इति । अनेन भाष्येण नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीत्येतद्वाक्यं शूद्रत्वाभावेत्यत्रान्वेतीत्युक्तं भवति । तर्हि सत्यत्ववचनेनेत्यस्य कान्वय इत्यत उक्तमार्जवं ज्ञात्वेति । इदमुक्तं भवति । सत्यकामो न शूद्रः। ऋजुत्वात् । न चैतदसिद्धम् । सत्यवचनेन तद्ज्ञानात् । न च व्याप्त्यभावः । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति व्यतिरेकव्याप्तेः सत्त्वादिति शूद्रत्वाभावानुमापकप्रवृत्तेरिति । तदभावनिर्धारण एवेति टीकायां सूत्रगतचशब्दोऽवधारणार्थत्वेनापि व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् ।

भावदीपः

।। ॐ तदभावनिर्धारणे ॐ ।। ३७ ।। साध्यमध्याहृत्य भाष्यं योजयति ।। न शूद्रस्येति ।। नाहमिति ।। छान्देग्ये चतुर्थे गुरूपसत्त्यर्थं प्राप्तेन गोतमेन किंगोत्रस्त्वमिति पृष्टस्सत्यकामो वक्ति । नाहमित्यादि । वेदेत्युत्तमपुरुषैकवचनम् ।। निर्णय एवेति ।। चोऽवधारणे भिन्नक्रम इति दर्शितम् ।। तदुपनयन इति ।। अनेन पूर्वस्मात्संस्कारपदं सप्तम्यंततया विभागेनात्र सूत्रेऽनुवर्त्यमिति सूचितम् ।। ३७ ।।

तत्त्वसुबोधिनी

ननु सामान्यतः प्राप्तस्य संस्कारादेः नाग्निः न यज्ञः इत्थंभावोक्तिरेव संस्कारो न कर्तव्य इति निषेधः इत्यत आह । निषेधाभावेप्यभावोक्तिसम्भवादिति । नाग्निर्नयज्ञ इत्यादौ संस्कारो न कर्तव्य इति निषेधोनास्त्येव किं तर्हि अभावोक्तिमात्रं संस्कारो न क्रियत इत्युक्तिमात्रमित्यर्थः । तथाच स्वरूपमात्रकथनपरत्वेनाप्युपपत्तेः निषेधव तात्पर्यकल्पनायोगादिति भावः । नैतदब्राह्मणो विवेक्तुमर्हतीति शूद्रत्वाभाव निर्धारण इति । अनेन भाष्ये नैतदब्राह्मणो विवेक्तुमर्हतीत्येतद्वाक्यं शूद्रत्वाभावेप्यन्वेतीत्युक्तं भवति । तर्हि सत्यवचनेनत्यस्य कान्वय इत्यत उक्तम् आर्जवं ज्ञात्वेति । इदमुक्तं भवति । सत्यकामः न शूद्र ऋजुत्वात् । न चैतदसिद्धम् । सत्यवचनेन तज्ञानात् । न च व्याप्त्यभावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

निषेधाभावादिति ॥ नाग्निरित्यादौ न कर्तव्य इत्यादेरश्रवणादिति भावः । ननु सामान्यतः प्राप्तसंस्कारादेर्नाग्निरित्यादिना अभावोक्तिरेव निषेध इत्यत आह ॥ निषेधाभावेपीति ॥ स्वरूपकथनमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेर्निषेधेतात्पर्यकथनायोगादिति भावः ॥ ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ ॥ शूद्रत्वाभावनिश्चये सत्येव सत्यकामोपनयनार्थं गौतमप्रवृत्तेर्न निषेधाभाव इत्यर्थः ॥ नाहमेतद्वेदेति ॥ जाबालः सत्यकामः स्वस्योपनयनार्थं हारिद्रुमतोऽपत्यं गौतममुपेत्य किं गोत्रोऽसीति गौतमेन पृष्टः सत्यकाम उवाच किमिति भोमुने अहं यद्गोत्रोऽस्मि नाहमेतद्वेदेत्यर्थः । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यम् ॥ नैतदिति ॥ एतदार्जवसंयुक्तं वचनमब्राह्मणस्त्रैवर्णिकेतरो सर्वथावक्तुं नार्हति आर्जवस्य ब्राह्मण लक्षणत्वादिति गौतमस्य भावः । इदमुक्तं भवति सत्यकामो न शूद्रः ऋजुत्वात् । न चैतदसिद्धं सत्यवचनेन तद्धानात् न च व्याप्त्यभावः । नैतदब्राह्मणोवक्तुमर्हतीति व्यतिरेकव्याप्तेः सत्वादिति शूद्रत्वाभावमनुमाय प्रवृत्तेरिति ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॐ ॥ ३८ ॥

'श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम् । अध्ययने जिह्वाच्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारणमि'ति (गौ.ध. १२-४-...७) प्रतिषेधात् ।

'नाग्निर्न यज्ञश्शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः ।
केवलैव तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयत' इति स्मृतेश्च ।
विदुरादीनां तु उत्पन्नज्ञानत्वात्कश्चिद्विशेषः ॥ ३८ ॥

॥ इति अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

सत्तर्कदीपावली

न केवलमुपनयनप्रतिषेधाच्छूद्रस्याध्ययनाभावः किन्तु प्रतिषेधादपीतिभावेनोत्तरं सूत्रमवतार्य व्याचष्टे । श्रवणेत्यादिना । न तु तर्हि कथं विदुरः सर्ववेत्ता त्रिषूच्यते । कथं चाक्षत्रसंस्कारयुतः कर्णो निखिलश्रुतीरधिजगावित्युच्यत इत्यत आह । विदुरादीनामिति । उत्पन्नापरोक्षज्ञानित्वात्कश्चिद्विशेषः कश्चिदितरशूद्रादिभ्य इत्यर्थः । अतोऽन्येषां शूद्रादीनां मनुष्यत्वेऽपि न विद्याधिकारः इति सिद्धम् ॥

तत्त्वप्रदीपिका

विदुरादीनां तु जन्मान्तर एव वेदादुत्पन्नज्ञानत्वाद्विशेषः ॥ इत्यपशूद्राधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

ननु श्रुतावब्राह्मणमात्रस्यानुपनयनाभिप्रायप्रतीतेः कथं शूद्रत्वाभावेत्यसूत्रयदभाषत च । ब्राह्मणपदेन ब्रह्माणनयोग्यानां त्रैवर्णिकानामुक्तेः । शूद्रो वेदविद्याधिकारी विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात् द्विजवत् । अन्यथा विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेन देवताधिकारसिद्धिर्न स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ श्रवणेति ॥ न विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेन शूद्रस्य वेदाधिकारो वाच्यः । अनिषिद्धत्वे सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वस्याधिकारप्रयोजकत्वेन केवलविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वस्याधिकारासाधकत्वात् । शूद्रस्य वेदश्रवणाध्ययनार्थावधारणानां श्रुतौ प्रतिषिद्धत्वात् । श्रुतौ शूद्रशब्दाश्रवणाद्वर्णबाह्यविषयोऽसाविति न वाच्यम् । नाग्नि र्यज्ञः शूद्रस्य' इति स्मृतौ शूद्रस्यैव स्पष्टनिषेधात् श्रुतेरपि तदर्थत्वोपपत्तेः । अतोऽनिषिद्धत्वे सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वं व्यावर्तमानं शूद्रात्स्वव्याप्यं वेदाधिकारं च व्यावर्तयतीति भावः । ननु शूद्रस्य वेदार्थावधारणादेर्निषिद्धत्वे कथं विदुरधर्मव्याधादीनां वैदिकार्थावधारणमस्ति । संस्काराभावेनानधिकारे च कथं कर्णोऽक्षत्रसंस्कारयुतोऽखिलाः श्रुतीरधिजगौ । न च वाच्यमसावपवादविषय इति । अविहितोपनयनानामेव वेदाधिकारिणामपवादविषयत्वसम्भवादित्यत आह ॥ विदुरादीनामिति ॥ तेषां पूर्वजन्मन्युत्पन्नापरोक्षज्ञा(न) नित्वेनेतरशूद्रादिभ्यो विशिष्टत्वात् वेदार्थावधारणादि न निषिद्धमिति भावः । अतो हरिः शूद्राद्यैर्वेदविद्याविज्ञेयो न भवतीति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

परशुरामनिकटं गत्वा 'अहं ब्राह्मण' इत्यभिधाय वेदादिसकलविद्याः कर्णः पठितवानिति पौराणिकप्रसिद्धेः अखिलाः श्रुतीरधिजगावित्युक्तम् ॥ १,३,९ ॥

भावबोधः

शूद्रत्वाभावेऽपीत्यसूत्रयदिति । तदभावनिर्धारण इत्यत्र तच्छब्देन शुगस्येत्यादिसूत्रे उपक्षिप्तशूद्रसत्वस्य परामर्शादिति भावः । ब्रह्माणनयोग्यानां त्रैवर्णिकानामिति । एतत् श्रुतिव्याख्यानरूपायाम् ।

(भावबोधः)

''आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रो नार्जवलक्षणः''

इति स्मृतौ ब्राह्मणप्रतियोगित्वेन शूद्रस्योपादानात् श्रुतावपि ब्राह्मणशब्दस्त्रैवर्णिकपर एवेत्यर्थः । अर्थावधारणादीनामिति । अर्थावधारण इति श्रुत्यनुसारेण सूत्रेऽप्यर्थपदेन तदवधारणं ग्राह्यमिति भावः । अविहितोपनयनानामेवेति । अविहितोपनयनत्वे सत्यनिषिद्धाध्ययनानामुत्तमस्त्रीतिर्यगादीनामेवापवादविषयता; न तु निषद्धाध्ययनानां शूद्राणामित्यर्थः । 'ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः' इति संक्षेपं मनसि निधायाह– अत इति ॥

अत्राद्ये-पौत्रायणकर्तृकवेदविद्याविचारस्य पूर्वपक्षसाधकविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वोपोद्बलकतया शूद्रस्य वेदविद्याधिकारे लिङ्गत्वनिरासाय पौत्रायणस्य शूद्रत्वाभावसिद्ध्यर्थमहहारे त्वा शूद्रेति वाक्यगतशूद्रशब्दस्य यौगिकत्वोक्तिः । द्वितीये– श्रौतशूद्रशब्दस्य यौगिकत्वकल्पकस्य रूढिबाधकस्य पौत्रायणक्षत्रियत्वसाधकवाक्यशेषस्थरथित्वरूपलिङ्गस्योक्तिः । तृतीये– शूद्रेति रथित्वाभावसिद्ध्यर्थं रथित्वव्यापकवेदाध्ययनप्रयोजकोपनयनादिसंस्कारस्य श्रुत्यवष्टम्भेणाभावोक्तिः । चतुर्थे– पूर्वसूत्रोक्तस्य शूद्रस्योपनयनादिसंस्काराभावाभिलापस्य शूद्रे तन्निषेधनिबन्धनत्वसिद्ध्य उपनयनादिसंस्कारकारणशूद्रत्वाभावनिश्चयेन प्रवृत्तिरूपलिङ्गस्योक्तिः । पञ्चमे– विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वरूपयुक्तेर्न केवलमुपोद्बलकाभावेन दौर्बल्यम् । किन्त्वनिषिद्धत्वसहितविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वरूपोपाधिग्रस्तत्वेनापीत्याशयेनोपाधेः पक्षाव्यावृत्तिसिद्ध्ये शूद्रस्य वेदश्रवणाध्ययनादेर्निषेधकप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ इत्यपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

भावदीपः

ॐ श्रवणाध्ययन ॐ ॥ ३८ ॥ ब्रह्माणनेति ॥ ''आर्जवं ब्राह्मणे साक्षात् शूद्रो नार्जवलक्षणः । गौतमस्त्विति'' विज्ञाय 'सत्यकाममुपानयदिति श्रुतिव्याख्यानरूपस्मृतौ ब्राह्मणप्रतियोगित्वेन शूद्रस्योक्तेः श्रुतावपि ब्राह्मणशब्दो वेदाध्ययनयोग्यत्रैवर्णिकपर इत्यर्थः । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ अन्यथेति ॥ भाष्यं योजयितुं साध्यं पूरयति ॥ न विशिष्टेति ॥ परोक्तहेतोरप्रयोजकत्वं वक्तुं प्राग्देवतानयोक्ताधिकारप्रयोजकं हेतुं स्मारयित्वा शूद्रे तादृशप्रयोजकाभावपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ अनिषिद्धत्वे सतीति ॥ यस्त्वया प्रयुक्तः स त्वप्रयोजकः यस्तु प्रयोजकत्वेन वेदाधिकारे विवक्षितः स तु शूद्रे नास्ति विशेषणाभावादिति भावः । स्मृत्युक्तेरुपयोगमाह ॥ श्रुताविति ॥ अविहितेति ॥ अविहितोपनयनत्वे

(भावदीपः)
सत्यनिषिद्धाध्ययनानामुत्तमस्त्रीतिर्यगादीनामेवापवादविषयता । न तु निषिद्धाध्ययनानामित्यर्थः । एवं चेत्सच्छूद्रादौ मुक्त्यभाव इति शङ्कां निरस्यन्नुपसंहरति ॥ अत इति ॥ रथरूपलिङ्गेन क्षत्रिये शूद्रशब्दस्य यौगिकतया लिङ्गदर्शनाभावेन संस्कारशून्यत्वेन । गौतमप्रवृत्तिरूपलिङ्गदर्शनेन निषिद्धत्वेन च शूद्रस्याधिकाराभावादित्यर्थः ॥ वेदेति ॥ ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैरिति सङ्क्षेपभाष्योक्तेरिति भावः । वेदेत्युक्त्या ''स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिते'' त्यादेर्वेदादन्येन ज्ञेय इति दर्शितम् । फलं तु प्रागेवोक्तमिति भावः ॥ ३८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॐ ॥ क्षत्रियत्वावगतेरित्यस्य तदाद्रवणात् प्रवृत्यनुबद्धतया व्याख्यातुं पूर्वसूत्रभाष्ययोः श्रुतिविसंवादमाशङ्क्य परिहरति ॥ नन्विति ॥ त्रैवर्णिकानामिति ॥ आर्जवं ब्राह्मणेत्साक्षाच्छूद्रो नार्जवलक्षणः इति स्मृतौ ब्राह्मण प्रतियोगित्वेन शूद्रस्योपदानात् श्रुतावपि ब्राह्मण शब्दः त्रैवर्णिकपर एवेति भावः ।

ननु नात्र श्रुतौ शूद्रत्वाभावनिश्चयानन्तरं संस्कारे प्रवृत्तिरित्युच्यते । किन्तु अब्राह्मत्वाभावनिश्चयानन्तरमिति । शूद्रोऽपि ब्राह्मणयोग्यत्वात् ब्राह्मण एव अत्र विवक्षितो न त्रैवर्णिकमात्रः । आर्जवं ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणशब्दो जातिपर एवेत्याशयेन शूद्रस्य ब्रह्मशब्दित वेदविद्याधिकारो युक्तः इत्युक्तयुक्तिमाशंकते ॥ शूद्र इति ॥ सूत्रे तदभावेति प्रकृतत्वात् शूद्रस्यान्वेति अर्थपदेन अर्थावधारणं गृह्यते । अनधिकारं जैमिनिरित्यतो नाधिकार इत्यन्वेति शिष्टं स्पस्टम् ॥ न च वाच्यमिति ॥ उत्तमस्त्रीतिर्यगादिव असावप्यपवादविषयः । इति न च वाच्यमित्यर्थः ॥ विहितेति अविहितोपनयनानाम् उत्तमस्त्रीणां संस्कारभावेऽपि अपवादविषयतया वेदाधिकारिणां जरितर्यादीनामेवापवादविषयता न तु निषिद्धतया वेदानधिकारिणामिति वा । ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैरिति संक्षेपं भाष्यं मनसि निधायाधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ वेदविद्येत्युक्त्या सच्छूद्राणां तत्र ज्ञानेन, मोक्षः इति सूचयति । अत्राद्ये शूद्रस्याधिकारसिद्ध्ये पौत्रायणे प्रयुक्तशूद्रश्रुते यौगिकतयाधिक्षत्रियेऽपि सावकाशत्वोक्तिः द्वितीये रूढिबाधक योगात्मक रथित्वलिङ्गोक्तिः । तृतीये रथित्वलिङ्गस्य सावकाशतया बाधकत्वमिति शङ्कानिरासाय तद्व्यापकवेदाध्ययनप्रयोजकोपनयनसंस्कारस्य श्रुत्यवष्टम्भेनाभावोक्तिः चतुर्थे पूर्वसूत्रोक्तस्य शूद्रस्योपनयनाभावाभिलापस्य शूद्रे तन्निषेधनिबन्धनत्वसिद्ध्येशूद्रत्वाभावनिश्चय एव संस्कारे प्रवृत्यन्यथानुपपत्युक्तिः । पञ्चमे तु नात्र शूद्रत्वाभाव

(वाक्यार्थमुक्तावली)

निश्चयानन्तर संस्कारे प्रवृत्तिरुच्यते । किन्त्वब्राह्मणत्वाभाव निश्चये शूद्रश्च ब्रह्माणनयोग्यो विशिष्टबुध्यादि मत्वादिति पूर्वपक्षान्तरंगयुक्तिमांशक्य युक्तेरनिषिद्धत्वे सति विशिष्टबुध्यादि-मत्वमुपाधिरितिभावेन निषेधकप्रमाणोक्त्या पक्षाद्यावृत्युक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

नैतदब्राह्मणो विवेक्तुमर्हतीति व्यतिरेकव्याप्तेः सत्वादिति । शूद्रत्वाभावमनुमाय प्रवृत्तेरिति शङ्कते । ननु श्रुताविति । नैतदब्राह्मण इति श्रुतावित्यर्थः । शूद्रत्वाभावेत्यसूत्रयदिति । तदभावनिर्धारण इत्यत्र तच्छब्देन शुगस्येत्यादि सूत्रैरुपक्षिप्तशूद्रत्वस्य परामर्शादिति भावः । उत्तरमाह । ब्राह्मणपदेनेति । ब्रह्माणनयोग्यानां त्रैवर्णिकानाम् उक्तेरिति । एतत् श्रुतिव्याख्यान-रूप''मार्जवं ब्राह्मणे साक्षात् शूद्रो नार्जवलक्षण'' इति स्मृतौ ब्राह्मणप्रतियोगित्वेन शूद्रस्य उपादानात् श्रुतावपि ब्राह्मणशब्दः त्रैवर्णिकपर एवेत्यर्थः । तथाच श्रुतौ ब्राह्मणप्रतियोगित्वेन शूद्रस्याभिप्रेतत्वात् सूत्रे भाष्ये तदुक्तिः युक्तेति भावः । अर्थावधारणादिनामिति । अर्थावधारण इति श्रुत्यनुसारेण सूत्रेपि अर्थपदेन तदवधारणं ग्राह्यमिति भावः । अविहितोपनयनमेवेति । अविहितोपनयनत्वेसति अनिषिद्धाध्यायनामुत्तमस्त्रीतिर्यगादीनामेवापवादविषयता न तु निषध्याध्ययनानां शूद्राणामित्यर्थः । अत्राद्येसूत्रे पौत्रायणस्य शूद्रत्वाभावसिध्यर्थम् अहहारेत्वा-शूद्रेति वाक्यगतशूद्रशब्दस्य यौगिकत्वोक्तिः । द्वितीयेतस्य क्षत्रियत्वसाधकरथित्वरूप-लिङ्गोक्तिः । तृतीये शूद्रेरथित्व व्यापक वेदाध्ययनप्रयोजकोपनयनादिसंस्कारस्याभावोक्तिः । चतुर्थे उपनयनादि संस्काराभावाभिलापस्य शूद्रे तन्निषेधनिबन्धनत्वसिद्धये उपनयनादि संस्कारकरणे शूद्रत्वाभाव निश्चयेन प्रवृहत्तिरूपलिङ्गस्योक्तिः । पञ्चमे शूद्रस्य वेदश्रवणा-ध्ययनादेः निषेधप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ९ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

शूद्रत्वाभावेत्यसूत्रयदिति ॥ तदभावनिर्धारण इत्यत्र तच्छब्देन शुगस्येत्यादि पूर्वसूत्रैरुपक्षिप्त-शूद्रत्वस्य परामर्शादिति भावः । उत्तरयति ॥ ब्राह्मणपदेनेति ॥ ''आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रो नार्जवलक्षण'' इति श्रुतिसमाख्यानरूपायां स्मृतौ ब्राह्मणप्रतियोगित्वेन शूद्रस्योपादानात् श्रुतावपि ब्राह्मणशब्दो वेदज्ञानयोग्यत्रैवर्णिकपर इति भावः । शङ्कते ॥ शूद्र इति ॥ अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ अन्यथेति ॥ ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॐ ॥ अर्थपदेन

(वाक्यार्थमञ्जरी)
अर्थावधारणमुच्यते । वेदश्रवणाध्ययनार्थावधारणानां श्रवण इत्यादिना प्रतिषेधान्नाग्नि-रित्यादिस्मृतेश्च न शूद्रस्याधिकार इत्यर्थः । धर्मो यमः व्याधः एकलव्यः अधिजगौ अधीतवान् ॥ अविहितोपनयनानामेवेति ॥ अविहितोपनयनत्वे सत्यनिषिद्धाध्ययनानामुत्तमस्त्रीतिर्यगादी-नामेवापवादविषयत्वम् । न तु निषिद्धाध्ययनानामपीत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

१०. कम्पनाधिकरणम्

'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती (क.उ. २-३-२)
त्युद्यतवज्रज्ञानान्मोक्षः प्रतीयत (श्रूयत) इत्यतोऽब्रवीत् ।

॥ ॐ कम्पनात् ॐ ॥ ३९ ॥

एजतीति कम्पनवचनादुद्यतवज्रो भगवानेव । 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि (तै.उ. २-७)ति हि श्रुतिः । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरि'ति (बृ.उ. ६-४-१८) च ।

'नभस्वतोऽपि सर्वाः स्युश्चेष्टाः भगवतो हरेः ।
किमुतान्यस्य जगतो यस्य चेष्टा नभस्वत' इति (च) (हि) स्कान्दे ॥
'चक्रं चङ्क्रमणादेष वर्जनाद्वज्र(म्) उच्यते ।
खण्डनात्खड्ग एवैष हेतिनामा स्वयं हरिरिति ब्रह्मवैवर्ते ॥ ३९ ॥

॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

सत्तर्कदीपावली

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यत्र विष्णुः प्रतिपाद्यत इति यदुक्तं तद् दृढीकर्तुं तत्प्रकरणस्थं वाक्यमुदाहृत्य विचारयति । यदिदमित्यादिना । नात्र वज्रशब्दाभिधेयायुधविशेषः प्रतिपाद्यते । भयात् अग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य इत्युत्तरवाक्यविरोधात् । 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादौ

(सत्तर्कदीपावली)

विष्णुभयाद्धि सर्वकम्पनं श्रूयते । अतो दैत्यैर्दूरादेव वर्ज्यते परिह्रियते न संमुखीक्रियत इति वज्रशब्दाभिधेयो विष्णुरित्यनवद्यम् ॥

तत्त्वप्रदीपिका

यदिदं जगद्दृष्टं श्रुतं च तत्सर्वं प्राण एजति प्राणाधारं कम्पते । एजृ कम्पन इति धातोः । प्राणान्निस्सृतं च तदेतद्वज्रं ये विदुस्तेऽमृता भवन्ति । भाययतीति भयम् । 'कम्पनात्' ॥ सर्वजगतस्तदाधार कम्पनवचनाद्वज्रो विष्णुरेव । नह्यन्यस्य सर्वचेष्टकत्वं युक्तम् । नापि सदोद्यतत्वम् । चंक्रमयतीति चक्रम् । इति कम्पनाधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र लोकप्रसिद्ध्या भगवल्लिङ्गेन च साधारणवज्रनाम्नो हरौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयादिकं च सूचयति ॥ यदिदमिति ॥ तमेवं विद्वानित्यादौ भगवज्ज्ञानादेव मोक्ष इत्युक्तम् । काठके तु यदिदं किञ्चेति वज्रज्ञानान्मोक्षः श्रूयते । तस्य च विष्णोरन्यत्वेऽन्यज्ञानान्मो(क्षापत्ते)क्षोपपत्तेरवश्यं निर्णेयत्वम् । स वज्रोऽत्र विषयः । किं विष्णुरिन्द्रायुधं वेति सन्देहः । उक्तसाधारण्यं सन्देहबीजम् । इन्द्रायुधमेवेदं वज्रमिति पूर्वः पक्षः । वज्रश्रुतेस्तत्र रूढत्वादुद्यतत्वलिङ्गाच्च तद्धि आयुध एवोपपद्यते । न च वज्रज्ञानेन मोक्षोक्तेर्विष्णुरिति वाच्यम् । लिङ्गमात्रात् श्रुतिलिङ्गयोः प्राबल्यात् । न च लिङ्गस्य निरवकाशतया प्राबल्यम् । श्रुतिलिङ्गयोरपि तथात्वात् । अतो वज्रमिन्द्रायुधमेवेति न विष्णुज्ञानादेव मोक्ष इति भावः । यत्किं च सर्वं जगत्प्राणे स्थितं प्राणान्निः सृतं तदिदं जगद्यस्मादेजति यत्प्रेरणया चेष्टते तन्महद्भयङ्करं वज्रं ये विदुस्तेऽमृता भवन्तीत्यर्थः । प्राणः सर्वमिदं किं च जगच्च यस्मान्निःसृतं चेष्टते चेति वा । सर्वं जगद्यस्मान्निःसृतं स प्राणो यस्माच्चेष्टत इति वा । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति अयं वज्रो भगवानेव । वज्रस्य सर्वजगच्चेष्टकत्वश्रवणात् । न चोद्यतत्वलिङ्गविरोधः । उद्यमित्वार्थतयोपपत्तेरिति भावः । लिङ्गमात्रेण कथमयं निश्चयः । लिङ्गस्य निरवकाशत्वादेर्वेत्याह ॥ को हीति ॥ यदा सामान्यतो जगच्चेष्टकत्वमेव विष्ण्वेकनिष्ठं तदा सुतरां वज्रस्योक्तं सर्वप्रवर्तकप्राणचेष्टकत्वं तदेकनिष्ठमिति भावेनाऽऽह ॥ प्राणस्येति ॥ ननूद्यतत्वलिङ्गस्य सावकाशत्वेऽपि वज्रश्रुतेर्निरवकाशत्वान्निरवकाशेनापि लिङ्गेन कथं निर्णय इत्यतः श्रुतेरपि विष्णाववकाशं स्मृत्या दर्शयति ॥ चक्रमिति ॥ न च योगस्य रूढेर्दौर्बल्यादनिर्णय इति वाच्यम् । स्मृत्युक्तत्वेन विद्वद्रूढेरपि सत्त्वात् ।

(तत्त्वप्रकाशिका)

आयुधानामहं वज्रम् । वज्रं प्रहरणोत्तमम् इति च । नन्वेवं सावकाशत्वे श्रुतिलिङ्गयोर्य एतद्विदुरित्युक्तलिङ्गं विहाय किं लिङ्गान्तरग्रहणेन । मैवम् । तदविहायैव लिङ्गान्तरस्याप्युक्तत्वात् । एतदन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । अतो विष्णुरेव वज्र इति तज्ज्ञानादेव मोक्ष इति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ अ० १० ॥

भावबोधः

ॐ कम्पनात् ॐ ॥ ३९ ॥ अत्र लोकप्रसिद्ध्याभगवल्लिङ्गेन च साधारणेति । न चैवं प्राणादि शब्दादीनामप्युभयत्र प्रसिद्धिः स्यादिति वाच्यम्; लिङ्गानां तत्पादद्वयसिद्धभगवत्परत्वमुपजीव्यब्रह्मलिङ्गस्य विष्णौ वज्रशब्दादिप्रसिद्धिद्योतकत्वाङ्गीकारात् । प्राणादिशब्दसमभिव्याहृतभगवल्लिङ्गस्य न प्रथमपादतः पूर्वं विष्णौ समन्वयः केनचित् सिद्धः । येन तद्बलात्तेषां विष्णुपरत्वसिद्ध्योभयत्र प्रसिद्धत्वं स्यात् । तदुक्तमनुव्याख्याने–

''उभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः' ।

इति । न चैवं नामपादन्यायैरादित्यादिनाम्नामपि ब्रह्मणि समन्वयस्योक्तप्रायत्वात् । तत्साहित्येन सर्वगतत्वादिलिङ्गानामप्युभयत्र प्रसिद्धता स्यादिति वाच्यम्; ततः पूर्वं नामपादे लिङ्गस्यानुक्ततया सर्वपुरुषाभिमुख्यादिभिरादित्ये प्रसिद्धैर्लिङ्गैरादित्यशब्दस्यान्यत्र प्रसिद्धेरुपजीवनस्योक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु पूर्वाधिकरणे रुद्रशब्दवच्छूद्रशब्दस्य यौगिकत्वाङ्गीकारेण तद्रूढेः पूर्वपक्षसाधकत्वनिरासवदिहापि वज्रशब्दस्य यौगिकत्वाङ्गीकारेणैव तद्रूढेः पूर्वपक्षसाधकत्वनिरासात् ॥

यद्वा मनुष्याधिकारत्वादित्युक्ते स्मारितस्य देवानां वेदविद्याधिकारस्य शूद्राणां तदभावस्य चोपेक्षानर्हतया प्रसङ्गप्राप्तौ तदुभयविचारेऽधिकरणद्वयेन कृते प्रतिबन्धकजिज्ञासाविच्छेदो ह्यवसर इति समन्वयप्रतिपादनेवावसरप्राप्ते प्राणप्रेरक इति संक्षेपानुसारेण वामनाधिकरणे विष्णुनिष्ठत्वेन निर्णीतेन प्राणादिव्यवस्थापकत्वरूपप्राणादिचेष्टकत्वलिङ्गेनात्र वज्रशब्दस्य विष्णौ समन्वयसमर्थनादस्याधिकरणस्य वामनाधिकरणेनैव सङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । किं विष्णुरिति । अत्र 'महद्भयं वज्रम्' इत्युक्तवज्रशब्दवाच्यं किमिन्द्रायुधमुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं वज्रशब्दोद्यतत्वलिङ्गाभ्यां सर्वचेष्टकत्वलिङ्गबाध उत तेन लिङ्गेन तयोर्बाध इति । तदर्थं श्रुतिलिङ्गयोर्विष्णावनवकाशे सर्वचेष्टकत्वस्य विष्णुमात्रनिष्ठत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।

(भावबोधः)

वज्रश्रुतेस्तत्र रूढत्वादुद्यतलिङ्गाच्चेति । उद्यतवज्रज्ञानादिति भाष्याभिप्रायं वदतानेन ग्रन्थेन वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं चेति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । लिङ्गमात्रात् श्रुतिलिङ्गयोः प्राबल्यादिति । अनेन तादृग्द्वयमिति न्यायविवरणयतद्वयशब्दाभिप्राय उक्तो भवति । श्रुतिलिङ्गयोरपि तथात्वादित्यनेन तद्गततादृगित्येतदुक्ततात्पर्यमिति ज्ञातव्यम् । प्राणे स्थितं प्राणान्निःसृतमिति । प्राण इति सप्तमीमङ्गीकृत्य तद्बलात् स्थितमित्यध्याहृत्य निःसृत-शब्दानुरोधात् प्राणादित्यध्याहृत्य वा प्राणइत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वं वा विवक्षित्वा यस्मादित्यर्थत्वेन यदिदं किञ्चेति वाक्यं योजितमिति ज्ञातव्यम् । सर्वं जगादिति तृतीयव्याख्याने यदित्यस्यावृत्तिः । यच्छब्दबलात् प्राणवाचकतया स इति तच्छब्दलाभ इति द्रष्टव्यम् । अत्र को ह्येवान्यात् इत्यादिभाष्य उदाहरिष्यमाणश्रुत्यनुसारेणाद्यं व्याख्यानद्वयम् । प्राणं 'नभस्वतोऽपि सर्वा स्युः' इति प्रमाणानुसारेण तृतीयं व्याख्यानमिति ज्ञेयम् । उद्यमित्वार्थतयोपपत्तेरिति भाव इति । उद्यतवज्र इति भाष्ये उद्यतशब्दप्रयोगाभिप्रायं प्रतिपादयतानेन ग्रन्थेनोद्यतत्वलिङ्गस्य च विष्णावेवावकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यमत्वमिति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । श्रुतेरपि विष्णाववकाशम् इति । अनेन वज्रश्रुतेर्विष्णोरेवावकाश इति न्यायविवरणभागोऽप्युक्तार्थो भवति । यद्यपि काठकभाष्ये–

"वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलिङ्घनम्" ॥

इति वज्रशब्दस्य गौणत्वमुक्तम् । तथापि तद्वाक्यस्य तावतापि विष्णुपरत्वं सिध्यतीति तत्तत्रोक्तम् । इह तु समन्वयसूत्रप्रतिज्ञातमुख्यार्थत्वोपयोगादिदमेवोक्तमिति भावः । सावकाशत्वे श्रुतिलिङ्गयोरिति । तथा च पूर्वपक्षप्रापकाभावेन मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्यान्य-गतत्वशङ्काया अयोगेन सिद्धान्ते निर्णायकत्वसम्भवादिति भावः । एतदन्यत्राप्यनुसन्धेयमिति । यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धसमन्वयश्रुतिलिङ्गादेर्विष्णुनिष्ठत्वाक्षेपः पूर्वपक्षप्रापकश्रुत्यादेः सिद्धान्ते विष्णाववकाशभिधानञ्च तत्र पूर्वाधिकरणसिद्धस्य श्रुतिलिङ्गादेराक्षेपायोगेन विष्णुमात्र-निष्ठत्वानपायात् सिद्धान्तनिर्णायकत्वं सम्भवतीत्यनुसन्धेयमित्यर्थः । यथा अत एव प्राण इत्यादौ प्राणादिशब्दानां विष्णाववकाशे महान् भोगः इत्युक्तपूर्णानन्दत्वादेरिति ॥ इति वज्राधिकरणम् ॥ १० ॥ (कम्पनाधिकरणम्)

भावदीपः

ॐ कम्पनात् ॐ ॥ ३९ ॥ न्यायविवरणेऽनुक्तेर्भाष्यदिशा स्वयं साधारण्यमाह ॥ लोकेति ॥ एवं हि प्राणाकाशाद्याद्यपादीयनाम्नामप्येवं स्यादिति चोद्यनिरासादि तु चन्द्रिकायां व्यक्तम् । सङ्गतिपरत्वेन तावद्भाष्यं व्याचष्टे ॥ तमेवमिति ॥ नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रभाष्ये उक्तमित्यर्थः । शेषोऽयम् । उद्यतवज्रेति पदद्वयभावमाह ॥ तस्य चेति ॥ वज्रश्रुतेरुद्यतत्वलिङ्गाच्चेन्द्रायुधत्व इत्यर्थः । अध्याहृतवाक्यभावमाह ॥ अन्यज्ञानेति ॥ इतिसङ्गतिसम्भवान्निर्णेयत्वं तस्येत्यन्वयः । पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेनापि भाष्यं व्याचष्टे ॥ इन्द्रायुधमिति ॥ वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं चेति तादृग्द्वयमिति न्यायविवरणानुरोधेनोद्यतवज्रेति पदद्वयं श्रुतिलिङ्गरूपयुक्तिपरत्वेन व्याचष्टे ॥ वज्रश्रुतेरिति ॥ योगवृत्त्या श्रुतिर्विष्णावस्त्वित्यत आह ॥ तत्र रूढत्वादिति ॥ तथात्वे सर्वशब्दानां सर्वत्र यौगिकत्वसम्भवेनाव्यवस्थानात् प्राणाकाशादिशब्देष्वपि हरौ योगवृत्तिरिह पूर्वपक्षे न सम्मतेति भावः । लिङ्गस्यापि निरवकाशत्वमाह ॥ तद्धीति ॥ तेनेन्द्रो वज्रमुद्यच्छन् । उद्यतायुधदोर्दण्डा इत्यादावायुधे प्रसिद्धत्वादिति हेरर्थः । श्रुतिलिङ्गोपयोक्तेरुपयोगं वक्तुमाह ॥ न चेति ॥ द्वयोरपि निरवकाशत्वोक्तेः फलमाह ॥ न च लिङ्गस्येति ॥ एतेन तादृग्द्वयमित्येतद्विवृतं ध्येयम् । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरवकाशश्रुति-लिङ्गभावादित्यर्थः । श्रुतित्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलवज्रश्रुत्यैव निरवकाशस्वभावदुर्बळ-लिङ्गबाधः सुशकः । तथाप्यभ्युच्चयतया लिङ्गोक्तिः कम्पकत्वरूपसिद्धान्तलिङ्गस्य वज्रनिष्ठताद्योतनाय । "प्राणाख्ये तु हरौ सर्वमेजत्यस्माच्च निःसृतम् । वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलङ्घन" इति काठकभाष्यानुरोधेन को हीति वक्ष्यमाणवाक्यानुगुणं श्रुत्यर्थमाह ॥ यत्किञ्चेति ॥ स्थितमित्युक्त्या तद्भाष्योक्तस्मृतावपि शेष इति दर्शितम् । स्मृतावस्मादिति पदं पूर्वत्रोत्तरत्र चान्वेतीति मत्वा श्रुतौ प्राणपदस्याऽऽवृत्तिविपरिणामाभ्यामर्थमाह ॥ प्राणादिति ॥ यदित्युक्तिलब्धोक्तिस्तदिति । यदित्यस्याऽऽवृत्त्या वा यत्तच्छब्दावध्याहृत्य वाऽर्थमाह ॥ यस्मादिति ॥ प्राणस्य प्राणमिति वक्ष्यमाणश्रुत्यनुरोधेन क्रमेणार्थान्तरद्वयमाह ॥ प्राण इत्यादिना ॥ यद्वा द्वितीयोऽपि को हीति वाक्यानुगुणः । तृतीयस्तु प्राणस्येत्यादि श्रुतिस्मृत्यनुगुण इति ध्येयम् ॥ एजतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ अयमिति ॥ प्रागुक्तमाद्यं श्रुत्यर्थमुपेत्याह ॥ वज्रस्येति ॥ उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति न्यायविवरणदिशोद्यतवज्र इत्युक्तोद्यतपदप्रयोगतात्पर्यमाह ॥ न चेति ॥ उत्पूर्वस्य यतीप्रयत्न इत्यस्य कर्तर्यकारप्रत्यये सति उद्यतः उत्कृष्टप्रयत्नवानित्यर्थ इत्यर्थः । को हीति श्रुत्यर्थस्तु तद्धेतुसूत्रे प्रागेवोक्त इति भावः ॥ सर्वप्रवर्तकेति ॥ यद्यपि श्रुतौ प्राणमिति

(भावदीपः)

द्वितीयान्तद्वितीयप्राणस्य प्राणादयो वाक्यशेषादित्यग्रे वक्ष्यमाणदिशा विष्णुत्वेऽपि प्राणस्येत्यस्य न सर्वप्रवर्तकत्वं श्रुतम् । तथा नभस्वत इति स्मृत्यनुरोधात् यस्मिन्पञ्च पञ्चजना इति प्रतिशरीरंस्थत्वोक्त्या सर्वप्रवर्तकत्वमार्थिकमित्यभिप्रेत्यसर्वप्रवर्तकप्राणेत्युक्तम् । वज्रशब्दस्योद्य-तत्वस्य च विष्णावेवावकाश इति न्यायविवरणे द्वयोः सावकाशत्वमुक्त्वा उद्यमित्वमेवोद्य-तत्वमिति लिङ्गस्य तद्विवृतम् । श्रुतेः सावकाशत्वस्य तत्राविवृतत्वाच्चक्रमित्यादिभाष्यं श्रुतेः सावकाशत्वविवरणपरतया व्याख्याति ॥ नन्वित्यादिना ॥ वर्जनात्सर्वदोषवर्जनादिति स्मृतावर्थः । यत्तु काठकभाष्ये वज्रवद्भयदं चेति गौणत्वमुक्तं तत्तावताऽपि तद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वसिद्धेः । इह तु समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञातमुख्यार्थत्वाय योग एवोक्त इत्युक्तं चन्द्रिकायाम् । अत एव भाष्यद्वये श्रुतेः सावकाशताया द्वेधा विवृतत्वान्न्यायविवरणेनैतद्विवृतम् । स्मृत्या योगप्रदर्शनस्य कृत्यमाह ॥ न चेत्यादिना ॥ विद्वद्रूढेरिति ॥ "विद्वद्रूढिर्वैदिकास्यात्सा योगादेव लभ्यत" इत्युक्तेरिति भावः । एतच्च कर्मनिर्णयटीकायां "रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेदि"त्यस्य न केवलं रूढो नापि केवलयौगिकोऽस्तीत्यर्थ इतीतरेतरद्वन्द्वमाश्रित्य रूढियोगरूपवृत्तिद्वय-समुच्चयपरत्वेन व्याख्यातत्वात्तदनुरोधेन रूढिमपि वक्तुमुक्तम् । वस्तुतस्तु । श्रुत्यर्थनिर्णयार्थ-त्वात्स्मृतेस्तत्र निरूपितोऽर्थो ग्राह्यो वेदवाक्ये तदभावे तु लौकिक इति चन्द्रिकोक्तदिशा केवलश्रौतस्मार्तयोगस्यापि निरवकाशत्वेन अज्ञरूढितोऽपि प्राबल्यम् । अन्यथा स्मृत्यादौ वैदिकपदानां योगोक्तिरनर्था स्यादिति ध्येयम् । न केवलमार्थिकी रूढिः प्रयोगसिद्धा चेति भावेन प्रयोगमाह ॥ आयुधानामिति ॥ गीतायाम् । वज्रमिति स्थलान्तरे ॥ नन्वेवमिति ॥ पूर्वं श्रुतिलिङ्गयोर्निरवकाशत्व एव अमृतत्वहेतुवेदनत्वलिङ्गमाक्षिप्तम् । तयोस्सावकाशत्वेनेतर इत्यत्र ब्रह्मधर्मतया निर्णीतस्याक्षेपकाभावात् सिद्धान्ते साधकं भवत्येवेति भावः ॥ अन्यत्रापीति ॥ शब्दादेवेत्यत्र विश्वदेवोपास्यत्वम् अन्तस्तद्धर्मेत्यादिष्वदृश्यत्वमहाभोगत्वादिकमित्यर्थः । यथा वाऽऽकाशोऽर्थान्तरत्वादीत्यत्र ब्रह्मश्रुतेरत्यागेन लिङ्गातरोक्तिः । एवं तत्र तत्र । अत एव चन्द्रिकायाम् आनन्दमयनयमारभ्य प्रतिनयं तत्तत्प्रकरणस्थानेकश्रुतिलिङ्गाद्युपदर्शनं कृतम् । प्रपञ्चितं चास्माभिः सङ्क्षेपभाष्यविवृतौ प्रतिनयम् । एतेन भूमेत्यत्र पूर्वपक्षिणाऽऽक्षिप्तस्यैव सम्प्रसादपदोक्तपूर्णसुखत्वस्य भूमा विष्णुरित्यत्र हेतुत्वम् । द्युभ्वाद्यायतनमित्यत्राऽऽक्षिप्त-परविद्याविषयत्वेन प्रकरणादिति प्रकरणस्य वैष्णवत्वोज्जीवनमित्यादि समाहितं ध्येयम् । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरवकाशलिङ्गभावादित्यर्थः । इति हेतोरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

।। ॐ कम्पनात् ॐ ।। लोकप्रसिध्या भगवल्लिङ्गेन चेति ।। नन्वेवं प्राणादि शब्दानामप्युभयत्र प्रसिद्धिस्स्यात् । श्रीपतित्वादिलिङ्गेन लोकप्रसिध्या च तदुपपत्तेरिति चेन्न । प्रथमपादे लिङ्गेन नामसमन्वयोशिक्षिते तन्न्यायमुपजीव्यान्यत्रापि भगवल्लिङ्गेन नाम्नो भगवत्परतायाः सिद्धप्राय-त्वाल्लोकत श्चान्यत्रप्रसिद्धत्वात् । उभयसाधारण्यमिति विवक्षितत्वात् । न च प्रथमपादात् पूर्वलिङ्गादिना नामसमन्वयः शिक्षितो येन तन्न्यायेन तत्पादीय शब्दानां भगवत्परत्व-स्यसिद्धत्वात् लोकप्रसिद्ध्योभयत्र प्रसिद्धत्वं स्यात् । न चैवं तृतीयपाद वैयर्थ्यं प्रथमपादन्यायेन वज्रादिनाम्नां समन्वयस्य सिद्धत्वेऽपि पुनः समन्वये प्रथमपादीयशब्दानां पुनः समन्वय प्रसङ्गाच्चेति वाच्यम् । तृतीयेऽस्मिन् पादे स्वतः प्रसिद्धोभयप्रसिद्धानां पादद्वयापादितोभय प्रसिद्धानां च स्वतोऽनवसेयावधारणानाम् अन्यत्र प्रसिद्धिं त्याजयित्वा ब्रह्मण्येव समन्वयः इत्यवधारणार्थत्वात् । न चैवं नामपादीयन्यायैरादित्यादिनाम्नां ब्रह्मणि प्रयोगस्योक्तप्रायत्वात् । तत्साहित्येन सर्वगतत्वलिङ्गनामप्युभयत्र प्रसिद्धतास्यादिति वाच्यम् । ततः पूर्वं नामपादे लिङ्गसमन्वयस्यानुक्ततया सर्वपुरुषादिभिरादित्ये प्रसिद्धलिङ्गैः आदित्यशब्दस्यान्यत्र प्रसिद्धेर्जी-वनात् वज्रप्रसिध्यै उद्यतत्वादिलिङ्गैस्तु न वज्रादि शब्दानामन्यत्र प्रसिध्युज्जीवनम् इतः पूर्वं लिङ्गपादे उद्यतत्वादिलिङ्गानामपि समन्वयस्योक्तप्रायत्वात् । न चैवं बीजाभावात् पूर्वपक्षानुदयः सावकाशलिङ्गैरप्यवधारण पूर्वपक्षसम्भवात् । अत एवोक्तमनुव्याख्याने । आहोभयत्र गतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोरित्यास्ताम् । प्रपञ्चविस्तारस्तु चन्द्रिकायाम् । या श्रुत्यादि सङ्गतिस्तु । अव्यवहितसङ्गतिस्तु पूर्वं शूद्रश्रुत्यापूर्वपक्षितेरयित्वादिलिङ्गेन श्रुतेः सावकाशत्वमुक्तम् इह तु तद्वैषम्येन वज्रश्रुत्योद्यतत्वादिलिङ्गेन च पूर्वपक्षितेति प्रबलकल्पकत्वलिङ्गेनैव वज्रश्रुतिः सावकाशमिति पूर्वन्यायेनैव सिद्धान्तप्रवृत्तेरिति ध्येयम् ।। यद्वा अधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकत्वात् । वामनादिईशानशब्दसमन्वयोक्त्या लब्धप्रमाणादिप्रेरकत्वलिङ्गस्येह सिद्धान्त-त्वेन उपादानात्तेन अनन्तरसङ्गतिरि बोध्यम् । यथोक्तं संक्षेपे प्राणप्रेरक इति ।। मोक्ष इत्युक्तमिति ।। नेतरोनुपपत्तेरित्यत्रेत्यर्थः । किं विष्णुरिति । अत्र वज्रं किमिन्द्रायुधम् उत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं किं वज्रस्य श्रुत्योद्यतत्वादिलिङ्गानुसारेण कम्पकत्वादिब्रह्मलिङ्गं नेत्यन्तविपरीतमिति । तदर्थं वर्जनाद्वज्रमिति स्मार्तयोगे श्रौतवज्रशब्दस्य रूढित्यागोपि किं न युक्तमुत युक्तमिति । उद्यतवज्रज्ञानादिति भाष्यसूचितं पूर्वपक्षमात्रम् इन्द्रेति रूढित्वादिति एतेन योगेन सावकाशत्वमयुक्तमिति सूचयति तद्धीति ।। तेनेंद्रोवज्रमुद्यच्छन् । यथा

(वाक्यार्थमुक्तावली)

उद्यतायुधदोर्दण्डा इत्यादावायुधे प्रसिद्धत्वादिति हेरर्थः। द्वयोरुक्त्योरुपयोगं वक्तुमाहन चेति ॥ द्वयोरपिनिरवकाशत्वोक्तेः फलमाह नचलिङ्गस्येति ॥ श्रुतेर्योगेन सावकाशत्वेन च प्रबलश्रुत्यैव दुर्बललिङ्गबाधसम्भवेप्यभ्युच्चयेन लिङ्गोक्तिरिति ज्ञेयम्। प्राण इति सप्तमीमङ्गीकृत्याधिकरण सप्तमीबलाल्लब्धमाह। स्थितमिति। निःसृतशब्दबलान्निमित्तसप्तमीत्वं च विवक्षित्वाह प्राणादिति। यस्मादिति। यदित्यस्यावृत्तिरिति भावः। एवं प्राणाख्ये तु हरौ यस्मादेजत्यस्माच्चनिःसृतम्। वज्रवद्भयदं यैवेति काठकभाष्यानुसारेण व्याख्याय कोह्येवान्यात् प्राणस्य प्राणं नभस्वतोऽपि इति वक्ष्यमाण श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन प्रकारान्तरेण द्वेधाव्याचष्टे ॥ प्राण इत्यादिना तृतीय व्याख्यानेऽपि यदित्यस्यावृत्तिः। यच्छब्दश्रवणात् प्राणवाचकतच्छब्दलाभ इति दृष्टव्यम्। वज्रोभगवानित्यनुक्त्वा उद्यतेति युक्त्या लिङ्गं च सावकाशमिति भावेनाह चेतिवेति ॥ उद्यमीति ॥ उत्पूर्वस्य यतीप्रयतन इत्यस्य कर्तर्यकारप्रत्यये सति उद्यतः उत्कृष्ट प्रयत्नवानित्यर्थ इति भावः।

यद्यपि प्राणस्येति ॥ षष्टयन्तनिर्दिष्टस्य मुख्यप्राणस्य न सर्वप्रवर्तकत्वं प्रतीयते। तथापि न स्वत इति स्मृत्यनुरोधात् ''यस्मिन् परं पञ्च पञ्च जना'' इति प्रतिशरीरस्थत्वोक्त्यार्थाद्वा सर्वप्रवर्तकत्वलाभ इति बोध्यम्। सावकाशत्वेऽपीति ॥ उपपदविशेषमन्तरा धात्वर्थपर्यालोचनया सावकाशत्वेऽपीत्यर्थः। अनिर्णय इति रूढ्या श्रुतेः प्राबल्यं निरवकाशतया लिङ्गस्येति साम्यादनिर्णय इति। विद्वद्रूढेरिति ॥ स्मृतौ योगप्रदर्शनपूर्वं हेति नामेति रूढ्युक्ते विद्वद्रूढिर्वैदिकास्यात्सायोगादेव लभ्यते इत्युक्तेरिति भावः। न केवलमार्थिकीरूढिः प्रयोगसिद्धाचेति भावेनाह आयुधानामिति ॥ उक्तलिङ्गं परविद्याविषयत्वरूपम् अन्यत्रेति ॥ यद्वा शब्दादेवेत्यत्र विश्वदेवोपास्यत्वम्, अन्तस्तद्धर्मेत्यादिष्वदृश्यत्व महाभोगत्वादिकम् आकाशोऽर्थान्तरेत्यग्रे ब्रह्मश्रुत्यत्यागेन लिङ्गान्तरोक्तिः। भूमनये पूर्वपक्षिणाक्षिप्तस्यैव सम्प्रसादित शब्दितपूर्णसुखत्वस्य भूमत्वसाधकतयोक्तिः। द्युभ्वादिनये आक्षिप्तपरविद्याविषयत्वेन प्रकरणादिति प्रकरणस्य वैष्णवत्वोज्जीवनमिति बोध्यम्। ननु काठकभाष्ये वज्रवद्भयदं चैवेति वज्रशब्दस्य भयप्रदत्वे दृष्टान्तीभूतेन्द्रायुधपरत्वस्वीकारात्। कथमिहभगवत्परत्वोक्तिरिति चेत् तत्र वज्रशब्दस्यैव गौण्या भगवत्परत्वं अत्रतु समन्वयसूत्रप्रतिज्ञामुख्यार्थत्वाय योगवृत्तिरुक्तेत्युभयत्र भगवत्परत्वानपायात्। भाष्येचंक्रमणात् ॥ नित्यविक्रान्तिरूपे वर्जनाद्दोषवर्जनाद्दोषिभिर्वर्जनादिति वार्थः। सूत्रे योग्यतया वज्र इत्यन्वीयते। तत्वित्यस्ति एजतीति

(वाक्यार्थमुक्तावली)

कंपवचनाज्जगच्चेष्टकत्वलिङ्गाद्वज्रो ब्रह्मैवेत्यर्थः । सूत्रे श्रुत्यनुसारादेजतीति वक्तव्ये कम्पनादित्युक्तिस्तु भयादस्याग्निस्तपतिभयात्तपतिसूर्य इत्यादि वाक्यशेषे सर्वकम्पकत्वश्रवणात् तत्सूचनार्थमिति प्रमेयमुक्तावल्यामस्माभिः सत्तर्कदीपावल्यां वाक्योदाहरणपूर्वं निपुणतरं प्रतिपादितम् । कम्पनाधिकरणम् ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ कम्पनात् ॐ ॥ अत्र पूर्ववैषम्येण वा पूर्वाक्षेपेणवा पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिः । वज्रश्रुतेरिति । रूढेश्चयोगापेक्षया बलवत्त्वादिति भावः । तद्धीति । तथा च लिङ्गं निरवकाशमिति भावः । तथात्वादिति । निरवकाशत्वादित्यर्थः । अत्रप्राण इति सप्तमीम् अङ्गीकृत्य तद्बलात् स्थितमित्यध्याहृत्यार्थत्वेन यदित्यावृत्या यदिदं किं चेति वाक्यं योजयति । प्राणेस्थितमित्यादिना । सर्वजगदिति तृतीये व्याख्याने यदित्यस्यावृत्तिः यच्छब्दबलात् प्राण वाचकतया स इति तच्छब्दलाभ इति द्रष्टव्यम् । अत्र कोह्येवान्यादिति भाष्यम् उदाहरिष्यमाण श्रुत्यन्तरेणाद्यं व्याख्यानद्वयम् । प्राणस्य प्राणम् । नभस्वतोपि सर्वाःस्युरिति । प्रमाणानुसारेण तृतीयं व्याख्यानमिति ज्ञेयम् । सावकाशत्वोक्तिश्रुतिलिङ्गयोरिति । तथा च पूर्वपक्ष प्रापकाभावेन मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्य अन्यगतत्वशङ्कायाः अयोगेन सिद्धनिर्णायकत्वसम्भवादिति भावः । एतदन्यत्राप्यनुसन्धेयमिति । अत एव प्राण इत्यादौ पूर्वपक्ष प्रापकश्रुत्यादिनां सिद्धान्ते सावकाशत्वात् पूर्वाधिकरणसिद्धसमन्वयमहाभोगत्वादिति लिङ्गादेरेतत्प्राणस्य विष्णुत्वनिश्चयोपपत्तेः किं लिङ्गान्तरेणेत्यतः तत्रापि तदविहायैव लिङ्गान्तरमुक्तमिति अनुसन्धेयमित्यर्थः ॥ १० ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

भगवल्लिङ्गेनेति ॥ मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वरूपेणेत्यर्थः ॥ उद्यतत्वेति ॥ उद्धृत्य धृतत्वेनेत्यर्थः ॥ तद्धीति ॥ तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छत् । उद्यदायुधदोर्दण्डा इत्यादावायुधे प्रसिद्धिं हिशब्देन दर्शयति ॥ प्राणेस्थितं प्राणान्निःसृतमिति ॥ प्राण इति सप्तमीमङ्गीकृत्य तद्बलात् स्थितमित्यध्याहृत्य निसृतशब्दानुरोधात्प्राणादित्यध्याहृत्य निमित्तसप्तमीत्वं वा विवक्षयित्वा यस्मादित्यर्थत्वेन यदित्यावृत्त्य यदिदं किंचेति वाक्यं योजितमिति ज्ञातव्यम् ॥ सर्वं जगदिति ॥ तृतीयव्याख्याने यदित्यस्यावृत्तिः यच्छब्दबलात्प्राणवाचकतया स इति तच्छब्दलाभ इति

(वाक्यार्थमञ्जरी)

द्रष्टव्यम् । अत्र को ह्येवान्यादिति भाष्ये उदाहरिष्यमाणश्रुत्यनुसारेणाद्यव्याख्यानद्वयं प्राणस्य प्राणं नभस्वतोपि सर्वाः स्युरिति प्रमाणानुसारेण तृतीयव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ ॐ कम्पनात् ॐ ॥ वज्रमुद्यतमित्युक्तवज्रो भगवानेव एजतीति जगच्चेष्टकत्वरूपकम्पमवचनादित्यर्थः ॥ उद्यमित्वेति ॥ उत्कृष्टप्रयत्नवत्वेत्यर्थः । तस्य उत्पूर्वस्य यते रूपत्वादिति भावः । शङ्कते ॥ लिङ्गमात्रेणेति ॥ परिहरति ॥ लिङ्गस्येति ॥ भाष्ये चक्रमणात् पादविक्षेपात् वर्जनाद्दोषवर्जनात् प्रयोगं चाह ॥ आयुधानामिति ॥ प्रहरणोत्तमम् आयुधोत्तमम् ॥ श्रुतिलिङ्गयोः सावकाशत्व इति ॥ तथाच पूर्वपक्षप्रापकाभावेन मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्य अन्यगतत्वशङ्कायोगेन सिद्धांत-निर्णायकत्वासम्भवान्न तत्त्यागेन चेष्टकत्वग्रहणं युक्तमिति भावः ॥ एतदन्यत्राप्यनुसंधेयमिति ॥ यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धसमन्वयश्रुतिलिङ्गादेः विष्णुनिष्ठत्वाक्षेपः पूर्वपक्षप्रापकश्रुत्यादेः सिद्धान्ते विष्णाववकाशाभिधानं च तत्र पूर्वाधिकरणसिद्धस्य श्रुतिलिङ्गादेराक्षेपायोगेन विष्णुमात्रनिष्ठ-त्वानपायात्सिद्धान्तनिर्णायकत्वं सम्भवतीत्यनुसन्धेयमित्यर्थः । यथातएव प्राण इत्यादौ प्राणादिशब्दानां विष्णाववकाशे महाभोग इत्युक्तपूर्णानन्दत्वादेरिति ॥

सूत्रभाष्यम्

११. ज्योतिरधिकरणम्

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मेत्युक्तम् । तत्र 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष' (बृ.उ. ६-३-७) इत्यत्र 'उभौ लोकावनुसञ्चरती' (बृ.उ. ६-३-७) ति वचनाज्जीव इति प्रतीयत इत्यत उच्यते—

॥ ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ ४० ॥

'विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्मा विष्णुरेवाऽऽत्मा विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवाऽऽनन्द' इति दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेव । 'प्राज्ञेनाऽऽत्म-नाऽन्वारूढ उत्सर्जयाती' (बृ.उ. ६-३-३५) ति वचनात्तस्यापि लोकसञ्चरण-मस्त्येव ॥ ४० ॥

॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

सत्तर्कदीपावली

ननु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष आत्मा अतो जीवो भवितुमर्हति समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरन्तीति वाक्यशेषादतो हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मेति यदुक्तं तन्न सिध्यतीति न वक्तव्यम् । विष्णुः एव ज्योतिरित्यादिश्रुतिविरोधात् । लोकद्वयसंचरणं तु परेशस्याप्यस्ति स्वेच्छावशादकर्मबद्धस्य । तथाहि श्रुतिः । शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जद्यातीति तदेतद् हृदय आहितमित्यादिना ॥

तत्त्वप्रदीपिका

''कतम आत्मा'' इति प्रश्ने 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति'' इत्युत्तरं पठ्यते । तत्र संशयः । किमयं ज्योतिश्शब्दवाच्यः शारीरस्स्यादाहोस्वित्परमात्मेति । उभयलोकसञ्चरणात् 'प्राणेषु' इति प्राणोपहितत्वाच्च शारीर इति पूर्वपक्षः । 'ज्योतिर्दर्शनात्' । ''विष्णुरेव ज्योतिः'' इति विष्णोरेव मुख्यज्योतिष्ट्वोक्तेः, 'प्राणेष्वि'ति प्राणनियन्तृत्वेन स्थित्याख्यानात् 'प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जद्याति' इति, प्रकर्षेण आ समन्तात्, ज्ञेन परमात्मनाऽन्वारूढो जीवः शरीरमुत्सृजन् यातीति तस्यापि लोकचरणकथनाद्विष्णुरेव ज्योतिरिति सिद्धान्तः । विष्णुरेव बलम्, 'स वै बलं बलिनां चापरेषाम्' इति हि भागवते । विष्णुरेव यशः, 'तस्य नाम महद्यशः' इति हि श्रुतिः । 'विज्ञानमयः प्राणेष्वि'त्यादि शब्दलिङ्गानां जीव एव सावकाशत्वप्रतीतेः पुनरुक्तिर्ज्योतिश्शब्दसमन्वयस्य । इति ज्योतिरधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र जीवेशयोर्ज्ञानरूपत्वेन हृदयाहितत्वेन च साधारणस्य ज्योतिर्नाम्नो विष्णौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयादिकं च दर्शयति ॥ हृदय इति ॥ 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति हृदयाहितं ज्योतिः परमात्मेत्युक्तम् । वाजसनेयके च तत् श्रूयते ॥ योऽयमिति ॥ तच्च यदि विष्णोरन्यत्स्यात्तदा पूर्वोक्तमप्यन्यत्प्रसज्यत इत्यवश्यं निर्णेयम् । तज्ज्योतिर्विषयः । किं विष्णुर्जीवो वेति सन्देहः । उक्तसाधारण्यं सन्देहबीजम् । जीव एवेदं ज्योतिरिति पूर्वः पक्षः । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति' इति जीवलिङ्गात् । तस्य हि कर्मवशादुभयलोकसञ्चरणं युक्तम् । 'इमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि' 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो

(तत्त्वप्रकाशिका)

विजहाति'। 'उभयानपि पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपिति'। स्वप्रान्त उच्चावचमीयमानो' 'भयानि पश्यन्' इत्यादि जीवलिङ्गाच्च। किं च 'किं ज्योतिरयं पुरुष इत्यादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच' इत्यादिना यस्य पुरुषस्याऽऽदित्यादिज्योतिष्ट्वमुक्तं तस्यैव 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'ति सु(षु)प्त्यादावात्मज्योतिष्ट्वोक्तौ 'कतम आत्मे'ति तदात्मप्रश्ने ज्योतिरुच्यते। न ह्यादित्यादिज्योतिष्ट्वं विष्णोः सम्भवति। न तत्र सूर्यो भातीत्यादेः। न च वाच्यं यस्यादित्यादिज्योतिष्ट्वमुक्तं स जीव एवास्तु तस्य चात्मैवास्येत्यत्र परमात्मज्योतिष्ट्वमुच्यते। तदात्मप्रश्ने च ज्योतिराम्नानात् परमात्मैव ज्योतिरिति। जीवस्य परमात्मज्योतिष्ट्वस्यैवायोगात्। तथात्वे परमात्मनोऽस्तमयादिशून्यस्य जाग्रत्यपि ज्योतिष्ट्वप्राप्त्या तदा 'आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते' 'चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते' इत्यवधारणानुपपत्तेः। तदा विशिष्याऽऽत्मज्योतिष्ट्वोक्त्यनुपपत्तेश्च। अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्यस्यैवार्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च। अतो जीव एवेदं ज्योतिरिति प्रागुक्तमपि स एवेति भावः। सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ विष्णुरेवेदं ज्योतिर्न तु जीवः। ज्योतिः श्रुतेर्विष्ण्वेकवाचित्वश्रवणादित्यर्थः। ज्योतिर्विष्णुश्चेदुभयलोकसञ्चरणलिङ्गविरोध इत्यत आह ॥ प्राज्ञेनेति ॥ जीवमादायेश्वरस्यैवोभयलोकसञ्चरणोक्तेर्न तद्विरोध इत्यर्थः। न चेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणीत्याद्युक्तलिङ्गविरोधः द्रष्टुश्चक्षुष इत्यादिवदन्तर्णीतणिच्त्वेनोपपत्तेः। न चादित्यादिज्योतिष्ट्वविरोधः। आदित्यादिज्योतिष्मतोऽयं पुरुष इत्युक्तस्य जीवत्वेनाभ्युपगमात्। न च तस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वेनोक्तस्य ज्योतिष्ट्वमुच्यत इति वाच्यम्। 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'ति 'कतम आत्मा' इत्यात्मशब्दोदितस्य विष्णुत्वात्। न चैवं सत्यवधारणविरोधः। अवधारणस्य बाह्यज्योतिषां मध्ये सूर्यादीनां प्राधान्यज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः। अन्यव्यावर्तकत्वस्य वागादिसत्त्वेनायोगात्। न च विशिष्योक्तिविरोधः। ज्योतिरन्तराभावाभिप्रायेणोपपत्तेः। तदुक्तम्। 'भावेऽभावेऽपि सूर्यादेर्जीवानां विष्णुरेव हि। ज्योतिस्तथाप्यभावे तु तज्ज्ञेयं हि विशेषतः ॥' इति। न च प्रत्यभिज्ञाविरोधः। 'अत्रायं भगवान्विष्णुर्जीवस्य स्वयमेव तु। ज्योतिर्विशेषतो भूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्र यत्' इत्युक्तरीत्योपपत्तेः। नन्वेवं बाधकाभावात्कथं लिङ्गानामन्यार्थता श्रुतिमात्रस्य बहुलिङ्गानुसारेणामुख्यार्थत्वोपपत्तेरिति। मैवम्। जीवपक्षे बहुबाधकसद्भावात् प्रसिद्धत्वेन 'कतम आत्मा' इति प्रश्नायोगात् सुखदुःखविशेषवत्त्वेनोभयलोकसञ्चरणे समानत्वायोगात् स्वाप्नपदार्थकर्तृत्वाभावात्स्वप्नेन शरीरमित्यादिमन्त्रासङ्गतेश्च। तस्मादिदं प्रागुक्तं च ज्योतिर्विष्णुरेवेति सिद्धम् ॥ ४० ॥ अ० ११ ॥

गुर्वर्थदीपिका

''मृत्यो रूपाणीत्यत्र अतिक्रामती''ति पूर्वक्रियया सम्बन्धः । 'द्रष्टुश्चक्षुष'' इति श्रुतौ दर्शनकरणस्य चक्षुषो द्रष्टृत्वासम्भवात् दर्शयितुश्चक्षुष इति विशेषणविशेष्यभावस्याभिप्रेतत्वात् तामेव श्रुतिं दृष्टान्तीकरोति द्रष्टुश्चक्षुष इत्यादिवदिति । बाह्यज्योतिषां मध्य इत्यत्र बहिरेव ज्योतींषि बाह्यज्योतींषि तेषां मध्ये सूर्यस्यैव प्राधान्यम् । परमात्मा तु बहिरन्तर्ज्योतिरिति भावः। ''अस्तमित आदित्य'' इति वाक्यादुत्तरत्र ''चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते'' इत्युक्तचन्द्रमसः ''चन्द्रमस्यस्तमिते'' इति वाक्यादुत्तरत्र ''अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते'' इत्युक्ताग्नेश्च आदित्याख्यज्योतिषा सहावस्थानाभावेन आदित्यस्याग्नेश्चन्द्रमसा सहावस्थानाभावेन अस्तमितयोरादित्यचन्द्रमसोरग्निना सहावस्थानाभावेन कदाचिच्चन्द्रस्याष्टम्यादावग्नेश्च सर्वदा आदित्येन सहावस्थानेऽपि अग्नेश्च कदाचिच्चन्द्रेण सहावस्थानेऽपि आदित्यप्रभाग्रे उभयोरपि निष्प्रभत्वेन चन्द्रप्रभाग्रे अग्नेर्निष्प्रभत्वेन अग्नावस्तमिते ''किं ज्योतिरेवायं पुरुष'' इति प्रश्ने ''वागेवास्य ज्योतिर्भवति'' इति ज्योतिष्ट्वेनोक्तवाचा त्रयाणामपि सहावस्थानस्यैवाभावेन च स्थानचतुष्टये च यथायोग्यमन्योन्यव्यावर्त्यत्वसम्भवेऽपि वागाख्यज्योतिषः स्थानत्रयेऽपि स्पष्टतयैव सत्त्वेन पुनरेवकारेण व्यावृत्तेरसम्भव एवेति भावेनाह वागादीति । आदिपदेनाऽऽत्माख्यज्योतिर्गृह्यते । न च विशिष्योक्तिविरोध इत्यत्र आत्माख्यज्योतिषः अवस्थात्रयेऽपि विद्यमानत्वेन सुप्तावेव तस्य विशिष्य ज्योतिष्ट्वोक्तिविरोध इत्यर्थः । सुप्तौ सर्वज्योतिषामभावेऽपि परमात्मज्योतिषः सत्त्वाभिप्रायेण विशिष्योक्तिरिति भावेन परिहरति ज्योतिरन्तरेति । उक्तरीत्येति वदता अयं पुरुष इति न जीवपरामर्शः किंतु प्राक्प्रस्तुतपरमात्मपरामर्श एवेति परिहारः सूचितः । एतत्प्रकरणस्थस्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वानुपपत्तिश्चेति भावेनोक्तं स्वाप्नपदार्थेति । स्वप्नेन शरीरमित्यादीत्यत्र आदिपदेन ''स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्य असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति'' इत्यादयः श्लोका गृह्यन्ते । मन्त्रासङ्गतेरित्युपलक्षणम् । स्वस्यैव ज्योतिष्ट्वे आत्माश्रयाख्यमहादोषोऽपि स्यात् । ज्योतिरन्तराभावार्थत्वे एवकारवैयर्थ्यं मुख्यार्थपरित्यागश्चेति द्रष्टव्यम् ॥

भावबोधः

ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ ४० ॥ ज्ञानरूपत्वेन हृदयाहितत्वेन चेति । तथा च ज्योतिःशब्दस्य लोकप्रसिद्धेरग्निमात्रनिष्ठत्वेऽपि ज्ञानरूपत्वलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तस्य हृद्यन्तर्ज्योतिरिषि विष्णौ प्रतिपन्नवाक्ये श्रुतहृदयाहितत्वलिङ्गस्य च जीवेशयोः साम्यादेतन्निबन्धनोभयत्र प्रसिद्धिः

(भावबोधः)

ज्योतिः शब्दस्य उक्तेति भावः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अत्र प्राणे हृद्यन्तर्ज्योतिषि वाक्येन चेष्टकतया प्राणेषु विद्यमानत्वेनोक्तस्य ज्योतिषो विष्णोरन्यत्वे 'यदिदं किञ्चानत्सर्वं प्राण एजति' इत्युक्तप्राणचेष्टकवज्रस्यापि विष्णोरन्यतस्यादित्यपूर्वाक्षेपसम्भवादव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरपि ज्ञेया । किं विष्णुरिति । अत्र हृद्यन्तर्ज्योतिरिति वाक्योक्तं ज्योतिः किं विष्णुरुतनेतिचिन्ता । तदर्थमुभौ लोकावनुसञ्चरणादिलिङ्गानुरोधेन विष्णुरेवज्योतिरिति, श्रुतिर्मुख्यार्थेति, श्रुत्यनुसारेण लिङ्गप्रतिपादकवाक्यानि विष्णुविषयाणीति उतनेति । तदर्थं ज्योतिषउक्तानि समानत्वस्वप्नपदार्थकर्तृत्वादीनि किं जीवस्य युज्यन्ते उत न युज्यन्त इति । तथा प्रथमचिन्तानन्तरं तदर्थं कतम आत्मेति प्रश्नवाक्यस्थात्मशब्दः किं जीवपर उत विष्णुपर इति तदर्थं ज्योतिरयं पुरुष इति प्रश्नोक्तरूपात्मैवास्य ज्योतिरिति तत्पूर्ववाक्यात्मशब्दः किं जीवपर उत विष्णुपर इति । तदर्थमात्मशब्दस्य विष्णुपरत्वे किं जीवस्यापरमात्मज्योतिष्ट्वं न युक्तमुत युक्तमिति । तदर्थं तस्य परमात्मज्योतिष्ट्वाङ्गीकार आदित्येनैवायमिति सावधारणोक्तिरात्मैवास्य ज्योतिरिति सुषुप्तौ विशिष्य परमात्मज्योतिष्ट्वोक्तिरत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति प्रत्यभिज्ञा च किं विरुद्धा उत नेति तदर्थमाद्यं किं बाह्यान्तर्ज्योतिर्मात्र व्यावृत्त्यभिप्रायम्, द्वितीजाग्रदादौपरमात्मज्योतिष्ट्वाभिप्रायं, तृतीयं पुरुषादिपदोपेतं किं ज्योतिरयमितिवाक्यसमार्थकं सत्पुरुषादिपदप्रकृतजीवस्य स्वप्रकाशत्वप्रदर्शनपरम् । तृतीयपुरुषादिपदानां परमात्मपरतया जीवस्य विशेषतः परमात्मज्योतिष्ट्वप्रतिपादनपरमिति ॥

ननु लोकसञ्चरणं विष्णावेव सम्भवतीति कथं जीवलिङ्गत्वमित्यत आह– तस्य हि कर्मवशादिति । अनेनादित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसञ्चरणमादित्येनैवायं ज्योतिषास्त इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुतादृक्त्वमिति न्यायविवरणमुभयलोकसञ्चरणमित्ययं भागोऽपि व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् । न्यायविवरणगतादिशब्दसङ्गृहीतान्यपि लिङ्गान्याह– इमं लोकमभिक्रामतीत्यादिना । आदित्यादिज्योतिष्ट्वमिति न्यायविवरणं व्याख्याति– किं ज्योतिरित्यादिना । तस्यैवेति । अस्यैवेतीदं शब्दस्य प्रकृतजीवपरामर्शकत्वादिति भावः । आत्मज्योतिष्ट्वोक्ताविति । स्वप्रकाशत्वोक्तावित्यर्थः । आत्मज्योतिः शब्दयोः स्वरूपज्ञानार्थत्वादिति भावः । आदित्यादिज्योतिष्ट्वमित्युक्तहृद्यन्तर्ज्योतिर्निष्टत्वाभावशङ्कानिवर्तकतया आदित्येनैवायं ज्योतिषास्त इत्यवधारणमिति न्यायविवरणांशंव्याख्याति– न च वाच्यं यस्येत्यादिना । न्यायविवरणगतादिशब्दस्य अर्थान्तरमाह– तदा विशिष्येत्यादिना । परमात्मनोऽस्तमयादिशून्यस्य जाग्रत्यपि ज्योतिष्ट्वप्राप्त्येत्येतदत्रापि सम्बध्यत इति बोध्यम् ।

(भावबोधः)
अत्रायं पुरुष इति। आत्मप्रश्नोत्तरोप संहाररूपेणात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति वाक्येनात्मैवास्य ज्योतिरित्युक्तस्यैवार्थस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । तथा चात्रायं पुरुष इत्यत्र वाक्ये स्वयं शब्दानुरोधेन स्वप्रकाशत्वस्यैवोक्त्या तत्समानार्थत्वायात्मैवास्य ज्योतिरित्यस्यापि स्वप्रकाशार्थकत्व आत्मप्रश्नोत्तरस्य ज्योतिःशब्दस्य जीवपरत्वमेवेति भावः । विष्ण्वेकवाचित्व इति । विष्णोरेवेति भाष्योदाहृतश्रुतावन्ययोगव्यवच्छेदार्थकावधारणश्रवणादिति भावः । जीवमादायेति। अनेन लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातन्त्र्यादिति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति। कुतो न विरोध इत्यतो जायमानो म्रियमाणो प्रस्वपतीत्यादि तु।

'कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीराः'
'जज्ञे बहुज्ञं परमाभ्युदारम्'
'तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मन्दधीर्हरे।
सुखं बुध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात्।
'द्रष्टुश्चक्षुषो नात्ति जिह्वा'

इत्यादिवदन्तर्णीतणिच्त्वेन भवतीति बृहदारण्यकभाष्योक्तोपपत्तिमाह– द्रष्टुश्चक्षुष इत्यादाविति। अन्तर्णीतणिच्त्वेनेति। यथा चेमं लोकमतिक्रामतीत्यादावतिक्रामयतीत्याद्यर्थ इत्यर्थः। आदित्यज्योतिष्ट्वं संसारिण एव । अयं पुरुष इति संसारीति न्यायविवरणार्थमाह– न चादित्यादीति । आत्मशब्दोदित एव विष्णुरिति न्यायविवरणार्थमाह– न च तस्यैवेति । आदित्येनैवेत्यवधारणं तु बाह्यज्योतिषु प्राधान्यापेक्षयेति न्यायविवरणं व्याचष्टे– न चैवं सतीति। अन्यव्यावर्तकत्वस्येति। जागरावस्थायामपि ज्ञानकरणानां वागादीन्द्रियाणां सत्त्वेनैवकारस्य ज्ञानकारणान्तरव्यवच्छेदकत्वायोगादित्यर्थः। प्राधान्यापेक्षयेत्यादीति न्यायविवरणगतादिशब्दार्थमाह– न च विशिष्येत्यादिना। आदिशब्दस्योक्तार्थकत्वं कुत इत्यतो बृहदारण्यकभाष्यसम्मतिमाह– तदुक्तमिति। इत्युक्तरीत्योपपत्तेरिति। तथा चात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यत्र स्वयं शब्दस्य परमात्मपरत्वेन परमात्मज्योतिष्ट्वमेवोच्यते जीवस्य न स्वप्रकाशत्वमिति नैतदनुरोधेनात्मैवास्य ज्योतिरित्यस्य स्वप्रकाशत्वार्थकत्वमिति भावः। श्रुतिमात्रस्येति। प्राणेषु हृद्यं ज्योतिरित्यादौ विष्णुत्वनिश्चायकलिङ्गाद्यसमभिव्याहृतज्योतिः शब्दस्येत्यर्थः । किं तद्बहुबाधकमित्यतो जीवपक्षे प्रसिद्धत्वात् कतम आत्मेति प्रश्नो न युक्तः। न च जीवः समानः

(भावबोधः)

सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति । सुखदुःखविशेषवत्त्वादिति कथमन्यथा स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति इत्यादि युज्यते । उक्तार्थे च स्वप्नेन शरीरमित्यादिजीवेश्वरभेदमन्त्रा युक्ता प्रमाणत्वेनेति बृहदारण्यकभाष्योक्तबाधकानि क्रमेणाह– प्रसिद्धत्वेनेत्यादिना । सुखदुःखविशेषवत्त्वादित्यनेन दुःखेनास्वातन्त्र्यादिति न्यायविवरणस्याभिप्राय उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ इति जीवज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

भावदीपः

ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ ४० ॥ अत्र न्यायविवरणे साधारण्यबीजानुक्तेः योऽयमिति भाष्योक्तवाक्यानुरोधेन द्वेधा साधारण्यं स्वयमाह ॥ अत्र जीवेति ॥ ज्योतिःपदप्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकाशत्वं ज्ञानत्वमपि प्रकाशत्वमेवेति भावः । अग्न्यादौ ज्योतिःपदप्रसिद्धावपि इह तस्य पूर्वपक्षकोटित्वाप्रसक्तेः प्रवृत्तिनिमित्तसाम्यमेवोक्तम् । सङ्गतिपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ ज्योतिरिति ॥ तत्रेत्येतत्प्रथमान्तं व्याचष्टे । तत् श्रूयते इति ॥ षष्ठेऽध्याये ज्योतिर्ब्राह्मणे योऽयमित्यत्र वाक्य इत्यर्थः । उभौ लोकावित्यादेस्तात्पर्यं तच्चेति । उभयलोकसञ्चरणाद्यदि जीवः स्यादित्यर्थः । उक्तमित्यन्तस्य तात्पर्यमाह ॥ तदेति ॥ इतिसङ्गतिसम्भवादित्यर्थः । पूर्वपक्षतद्युक्त्यादिपरतयाऽपि भाष्यं व्याख्यातुं तत्र तत् जीव इति षष्ठेऽध्याये प्रतीयत इति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ जीव एवेति ॥ सञ्चरतीत्यत्र कर्तृवाचकं दर्शयन्नुभावित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ स समान इति ॥ निराकाङ्क्षाणि पदानि वाक्यमित्युक्तदिशाऽस्य वाक्यत्वेऽपि तद्बोध्यस्यासाधारणधर्मत्वाल्लिंगादित्युक्तम् । आदित्यादिज्योतिष्ष्वमुभयलोकसञ्चरणं "आदित्येनैवाऽयंज्योतिषाऽऽस्त" इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुतादृक्त्वमिति न्यायविवरणोक्तमनवकाशत्वमस्य व्यनक्ति ॥ तस्य हीति ॥ ब्रह्म तु कर्मातीतम् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादेः । भूमा सम्प्रसादादित्यत्रोक्तदिशोत्क्रमणक्रियावदणुत्वयुक्ते हरौ सञ्चरणक्रियोपपत्तावपि कर्माधीनं यदुभयलोकसञ्चरणं तज्जीव एव युक्तं न तु हराविति भावः । भाष्यमुपलक्षणं मत्वाऽन्यत्रोक्तादिपदोपात्तलिङ्गानि चाह ॥ इममिति ॥ पृथिवीलोकं मृत्युसाधनमिति वा मृत्युसाधनानि चेति वाऽऽप्नोतीत्यर्थः । जीवस्यानादिनित्यत्वाज्जायमानत्वम्रियमाणत्वे व्यनक्ति । शरीरमभिसम्पद्यमान उत्क्रामन्निति च । उभयानित्यस्य व्याख्या पाप्मनः पापफलानि दुःखानि पुण्यफलान्यानन्दांश्च पश्यत्यनुभवतीति । स्वप्नान्ते स्वप्नदेशे ईयमानः प्राप्नुवन् । लिङ्गानां

(भावदीपः)

हरावनवकाशत्वं स्पष्टमिति भावः । आदित्यादिज्योतिष्ट्वमितीममंशम् अन्यत्रोक्तम् आत्मैवास्य ज्योतिरित्यत्र इदं शब्दस्य जीवार्थत्वसाधकतया व्यनक्ति ॥ किं चेति ॥ अयं पुरुषः जीवः किं ज्योतिः ज्ञानसाधनं यस्येति व्युत्पत्त्या जनकराजेन जीवस्य ज्ञानसाधने पृष्टे सति याज्ञवल्क्यः आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचेत्युत्तरमुक्त्वा आदित्येनैवाऽयं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्युपपाद्य अस्तमित आदित्ये किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीत्यादिना आदित्यचन्द्राग्निवाचां पूर्वपूर्वास्तमये उत्तरोत्तरस्य ज्ञानसाधनत्वरूपं ज्योतिष्ट्वं प्रश्नोत्तराभ्यां यस्य जीवस्य जाग्रद्दशायामुक्तं तस्यास्तमित आदित्ये याज्ञवल्कच-चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरयं पुरुष इति प्रश्ने आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति सुप्तिस्वप्नयोः स्वप्रकाशत्वरूपात्मज्योतिष्ट्वोक्तौ कतम आत्मेति ज्योतिष्ट्वेनोक्तात्मविषयप्रश्ने कृते सति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यं तज्योतिरित्युच्यत इत्यर्थः । अस्य लिङ्गस्यान्यत्रोक्तं हरावनवकाशत्वं व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ न तत्रेत्येतद्विष्णुपर-मित्यनुकृतिनये व्यक्तम् । एवं लोकसञ्चरणादेरादित्यादिज्योतिष्ट्वस्य चानवकाशत्वमुपपाद्य आदित्येनैव ज्योतिषाऽऽस्ते इत्यवधारणमित्यंशमात्मपदस्य स्वरूपार्थकत्वसाधनपरतया व्याख्यातुमाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ तदा जाग्रद्दशायामित्यर्थः ॥ अवधारणानुपपत्तेरिति ॥ किं त्वादित्येन ज्योतिषेति वा आदित्येन चेति वा स्यादित्यर्थः । तदा सुप्त्यादि दशायामित्यर्थः । परमात्मनोऽस्तमयादिशून्यस्य जाग्रत्यपि ज्योतिष्ट्वप्राप्त्येत्यनुकर्षः । एतेनावधारणमित्यादी-नामिति न्यायविवरणस्थादिपदस्योक्तरूपयुक्त्यन्तरसङ्ग्राहकत्वरूपमर्थान्तरमुक्तं भवति । नन्वात्मशब्दस्य परमात्मार्थत्व इव स्वरूपार्थत्वेऽप्यवधारणस्य विशिष्य सुप्त्यादौ स्वयं ज्योतिष्ट्वोक्तेश्चानुपपत्तिसाम्यात् जीवस्यापि स्वगतज्ञानहेतुस्वरूपस्वात्मज्योतिष्ट्वस्य सुप्त्या-दाविव जाग्रत्यपि सत्त्वात् ब्रह्मैव कुतो नाऽऽत्मेत्यतोऽन्यत्रस्थाऽऽदिपदोक्तयुक्त्यन्तरेणा-त्मपदस्य स्वरूपार्थत्वमाह ॥ अत्रायं पुरुष इति ॥ आत्मप्रश्नोत्तरोपसंहारपरे अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति वाक्येऽभिहितार्थस्येहस्वयंशब्दपर्यायात्मशब्देन प्रत्यभिज्ञानादात्मशब्दः स्व-रूपपरो न परमात्मपर इत्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरवकाशलिङ्गादि-भावादित्यर्थः । उक्तमित्यन्तभाष्यतात्पर्यं प्रागुक्तमिति ॥ विष्णुरेवेत्यन्तभाष्यमाकाङ्क्षाक्रमेण व्याख्याति ॥ विष्णुरेवेति ॥ प्राज्ञेनेति श्रुतौ जीवः प्राज्ञेनान्वारूढः प्राक्तनदेहं त्यजन्यातीति जीवस्यैव सञ्चरणप्रतीत्या श्रुतेः प्रकृतानानुगुण्यं निरस्यँल्लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातन्त्र्यादिति न्यायविवरणानुरोधेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ जीवमादायेति ॥

(भावदीपः)

बृहदारण्यकभाष्योक्तं समाधिमाह ॥ द्रष्टुरिति ॥ दर्शयितुरित्यर्थः । एतेनेमं लोकमतिक्रामयति जनयति मारयतीत्यादिरूपेण विषयवाक्ये अर्थो दर्शितः । अयं पुरुष इति संसारी आत्मशब्दोदित एव विष्णुः अत आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव आदित्येनैवेत्यवधारणं बाह्यज्योतिषु प्राधान्यापेक्षया इत्यादिन्यायविवरणं भिन्नभिन्नशङ्कानिरासकतया खण्डशोऽत्र योजयति ॥ न चादित्यादीत्यादिना ॥ उच्यते आत्मैवाऽस्येति वाक्य इत्यर्थः । अन्यत्रोक्तादिपदोपात्तयुक्तिं वक्तुं तदा विशिष्येत्यादिना प्रागुक्तमनुवदति ॥ न च विशिष्येति ॥ तदुक्तमिति ॥ वाजसनेयभाष्य इत्यर्थः तद्भाष्यरीत्यैवाऽऽदिपदोक्तं युक्त्यन्तरं प्रागुक्तशङ्कानिवर्तकतयाऽऽह ॥ न च प्रत्यभिज्ञेति ॥ उक्तरीत्येति ॥ अत्र सुप्त्यादावयं पुरुषो विष्णुर्जीवस्य स्वयं ज्योतिरित्युपसंहारस्य स्मृत्यैव व्याख्यानेन आत्मापि विष्णुरेवेत्युपपत्तेरित्यर्थः । बृहद्भाष्योक्तजीवपरत्वबाधकान्यपि न्यायविवरणस्थादि पदसङ्गृहीतानीति भावेन तानि शङ्कोत्तराभ्यां विशदयति ॥ नन्वेवमिति ॥ श्रुतिमात्रस्य ज्योतिःश्रुतिमात्रस्येत्यर्थः । विष्णुरेवेदं ज्योतिरिति श्रुत्या विष्णौ मुख्यः स्यादपीत्यर्थः ॥ स्वाप्नेति ॥ अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजत इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ स्वप्नेनेति ॥ स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीत्याद्युदाहृतमन्त्रे जीवस्य स्वप्नसम्बन्धं कृत्वा स्वयमसुप्त एव तान्पश्यतीत्युक्तार्थस्य जीवेऽनुपपत्तेरित्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ज्योतिःश्रुतिरूपसाधकभावात् बाधकाभावात् जीवपरत्वे बहुबाधकभावाच्चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अ० ११ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

अत्र योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषुहृद्यं तरित्येतदनुसारेण साधारण्यमाह ॥ अत्रेति ॥ ज्योतिःशब्दस्यादौ लोकतः प्रसिद्धत्वे संशयकोट्योर्जीवेशयोर्ज्ञानरूपत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तप्रकाशस्य साम्यादुभयत्र प्रसिद्धता । श्रुत्यादि सङ्गतिमिति ॥ प्राणेषु हृद्यन्तरित्युक्तस्य प्रेरकतया प्राणस्थस्य ज्योतिषो विष्वन्यत्वे प्राणचेष्टकवज्रस्याप्यन्यत्वं स्यादित्याक्षेपेणोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञेयम् । तत्र योऽयं विज्ञानमय इति भाष्ये तस्य तदित्यर्थमाह ॥ तत् श्रूयत इति ॥ किं विष्णुरिति ॥ उभयोर्लोकसंचरणादिजीवलिङ्गात् ज्योतिर्जीव उत विष्णुरेव ज्योतिरिति विशेषश्रुत्या विष्णुरिति तदर्थं लिङ्गानुसारेण श्रुतिरमुख्योत तत् श्रुत्यनुरोधेन लिङ्गानि सावकाशानीति । आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसंचरणम् आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽस्ते इत्यवधारणामित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावः इति न्यायविवरणानुसारेण लिङ्गस्यानवकाशत्वमाह ॥ तस्य हीति ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

यद्यपि भूमनयदिशोत्क्रमणक्रियावदणुत्वयुक्ते हरौ सञ्चरणक्रियोपपद्यते । तथापि उत्क्रमणं म्रियमाणः पाप्मानः इत्यादि प्रकरणात् कर्माधीनं न हरौ युक्तमिति भावः ॥ भाष्य इति वचनादित्यत्रेति शब्द आद्यर्थे इत्यादि लिङ्गप्रतिपादक वचनादित्यर्थः । इत्यभिप्रेत्य न्याय विवरणदिशोक्तलिङ्गान्याह इममिति ॥ इमं लोकं भूलोकं मृत्यो रुपाणि मृत्युनिरूपकं मृत्युसाधनानि चाप्नोतीति वा पाप्मानः पापफलानि दुःखानि स्वप्नस्थानेनाप्रमातः प्राप्नुव इति वचनात् । कतम आत्मेति जीवप्रश्नवचनात् परिहारतया हृद्यन्तर्ज्योतिरिति परिहारवचनात् । प्रश्नपरिहाराभ्यां ज्योतिर्जीव इति प्रतीयते इति भाष्यार्थं मनसि निधाय न्यायविवरणानुसारेणाह ॥ किं चेति ॥ अयमाशयः ॥ कतम आत्मेति जीवप्रश्नोत्तररुपत्वात् हृद्यन्तज्योतिरित्युक्तम् । ज्योतिर्जीव एव कतम आत्मेति प्रश्नवचनं कथं जीवविषयमवगतमिति चेत् आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति श्रुतिस्वप्नयोः स्वप्रकाशतयोक्तजीवस्यैव कतम आत्मेति पृष्टत्वात् । आत्मैवास्येत्यत्रास्येति निर्दुष्टः कुतो जीवोऽवसीयते इति चेत् । किं ज्योतिरयं पुरुषः इत्ययं पुरुषः किं रूपं ज्योतिर्ज्ञानसाधनं किम् इति किं ज्योतिरिति जीवस्य ज्ञानसाधनप्रश्ने आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽस्ते अस्तमिति आदित्ये किं ज्योतिरिवायं पुरुष इति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादिना यस्य पुरुषस्यादित्यचन्द्राग्निवागाख्यज्योतिष्ट्वमुक्तम् । तस्यैवात्मेति श्रुत्यादौ स्वप्रकाशत्वोक्ते विष्णोश्चादित्यादिज्योतिष्ट्वानुपपत्तेरिति । नन्वात्मैवास्येत्यत्रास्येति पदेन जीव उच्यते इत्यस्तु । आत्मशब्दस्तु न समभिव्याहृतस्वात्मपरः । किं तु परमात्मपर इत्याशङ्क्य आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते इत्यवधारणमिति न्यायविवरणानुसारेणैव परिहरति नचेत्यादिना ॥ न केवलं परमात्मनि जाग्रत्यपि ज्योतिष्ट्वप्राप्त्यादि नैवेत्याद्यवधारणायोगः । किंतु सर्वत्रोक्तन्यायेन परमात्मनो ज्योतिष्ट्वात् सुप्तावात्मा ज्योतिरिति विशिष्योक्त्या योगश्चेत्याह ॥ तदेति ॥ इति स्वात्मशब्दो न विष्णुपर इत्याह ॥ अत्रायमिति ॥ आत्मप्रश्नोप-संहाररूपेणात्रायमिति वाक्ये नात्मैवास्य ज्योतिरित्युक्तस्य प्रत्यभिज्ञानादेवेत्यर्थः । तथा चात्रायमिति वाक्ये स्वयं शब्दानुसारेण स्वप्रकाशत्वलाभात् । तत्समानार्थकतयात्मैवेति वाक्येऽपि स्वयमेवास्य ज्योतिरिति स्वप्रकाशार्थकत्वं ग्राह्यमित्यात्मप्रश्नोत्तरस्य ज्योतिः शब्दस्य जीवपरत्वमेवेति भावः । प्राज्ञेनात्मनान्वारूढो जीवः प्राक्तनदेहं त्यजन् यातीति जीवस्यैव संचरणप्रतीत्या श्रुतेः प्रकृतानानुगुण्यमित्यत आह ॥ जीवमादायेति ॥ अन्यथा प्राज्ञेनेति व्यर्थमिति भावः ॥ तस्यापि लोकसंचरणमिति भाष्ये लोकसंचरणमपि शब्दाल्लिङ्गान्तरं चास्तीत्यर्थं मत्वाऽऽह ॥ न चैवमित्यादिना ॥ इत्यादिवदित्यादिपदेन कृत्वा विवाहं तु

(वाक्यार्थमुक्तावली)

कुरुप्रवीरा इत्यादि बृहद्भाष्योक्तं गृह्यते । एतेनातिक्रमयति मारयतीत्यादि रूपेण श्रुत्यर्थ उक्तोभवति । आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिणएवेति न्यायविवरणानुसारेण विरोधोऽपि नास्तीत्यपिशब्दार्थमाह ॥ न चादित्येति ॥ विष्णुरेवात्मेति श्रुतेस्तस्यात्मशब्दोप्यस्त्येवेति भाष्यार्थं मत्वाह ॥ आत्मशब्दोदितस्येति ॥ उक्तं चात्मशब्दोऽदितो विष्णुरिति । न्यायविवरणे तु आदित्येनैवेत्यवधारणं बाह्यतेजःसुप्राधान्यापेक्षयेत्यादीनि । न्यायविवरणानुसारेणापि शब्दार्थतया विरोधान्तरं परिहरति ॥ न चैवमित्यादिना ॥ यथा कस्मिन् पुरे कस्यचिदमात्यादि बहूपकारेऽपि प्रधानराज्ञोपकारे अङ्गोपकारकाणां मध्ये अमात्योपकारप्राधान्यविवक्षया अस्मिन्पुरे अमात्येनैवायमास्त इति व्यपदेशस्तथेति भावः ॥ अपि शब्दसमुच्चयान्तरमाह ॥ न चविशिष्योक्तीति सर्वदाभावेऽपि तदात्माज्योतिरिति विशिष्येत्यर्थः ॥ अत एव न्यायविवरणे आदिशब्द इति भावः । तदुक्तमिति ॥ बृहद्भाष्य इत्यर्थः । समुच्चयान्तरमाह ॥ न च प्रत्यभिज्ञेति ॥ इत्युक्तरीत्येति ॥ अत्र समभिव्याहृत विष्णुपरत्वोक्तेः आत्मैवेत्यत्रापि विष्णुपरत्वं न स्वात्मपरत्वमिति भावः ॥ श्रुतिमात्रस्येति ॥ विष्णुरेव ज्योतिरिति श्रुत्या विष्णावेवामुख्यस्यापि ज्योतिःश्रुतिमात्रस्येत्यर्थः। एतदाशङ्कापरिहाराय परपक्षे बृहद्भाष्योक्तबाधकसमुच्चायकत्वेनापि पदं व्याचष्टे ॥ जीवपक्षे इति । विशेषवत्त्वेनेति । भगवान् विष्णुरेवानन्द इति भाष्योदाहृत-श्रुत्यैकप्रकारानन्दरूपत्वेन समान इति भावः । अत उक्तं जीवमादाय लोकसंचरणं तस्यैवादुःखेन स्वातन्त्र्यादिति न्यायविवरणे । स्वाप्नेति ॥ अथरथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिनेत्यर्थः । स्वप्नेनेति ॥ उपनिषदुदाहृतमन्त्रे जीवस्य स्वप्नसम्बन्धं कृत्वा स्वयमसुप्तमेव तान् पश्यतीत्युक्तार्थस्य जीवेऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ ज्ञानरूपत्वेन हृदयाहितत्वेन चेति । तथाच ज्योतिःशब्दस्य लोकप्रसिद्धे अग्निमात्रनिष्टत्वेपि ज्ञानरूपलक्षणम् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य हृद्यन्तरज्योतिरिति विप्रतिपन्नवाक्ये श्रुतहृदयाहितत्वलिङ्गस्य च जीवेशयोः साम्यात् तदेतन्निबन्धनोभयत्वप्रसिद्धिः ज्योतिःशब्दस्य युक्तेति भावः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अत्र प्राणेषु हृद्यन्तर्जोतिरितिवाक्येन चेष्टकतया प्राणेषु विद्यमानत्वेनोक्तस्य ज्योतिषः विष्णोरन्यत्वे यदिदं किं च जगदित्युक्त-प्राणचेष्टकस्यापि विष्णोरन्यत्वं स्यादित्यपि पूर्वाक्षेपसम्भवात् अव्यवहित पूर्वाधिकरण-सङ्गतिर्ज्ञतव्या । ननु लोकसंचरणं विष्णावपि सम्भवतीति कथं तस्य जीवलिङ्गत्वमित्यत आह ॥

(तत्त्वसुबोधिनी)

तस्य हि कर्मवशादिति । तस्यैवेति । अस्यैवेतीदंशब्दस्य प्रकृतजीवपरामर्शकत्वादिति भावः । आत्मज्योतिष्ट्वोक्ताविति । स्वप्रकाशत्वोक्तावित्यर्थः । आत्मज्योतिः स्वरूपज्ञानार्थत्वादितिभावः । ननु आत्मज्योतिष्ट्वं परमात्मनोप्यस्तु इत्यत आह । न हीति । कुतो नेत्यत आह नतत्रेति । अवधारणानुपपत्तेरिति । तस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वादिति भावः । तदाविशेष्येति । परमात्मनोऽस्तमर्यादशून्यस्य जाग्रत्वेपि ज्योतिष्ट्वस्य प्राप्त्या इतरत्रापि सम्बध्यते । अत्रायं पुरुष इति आत्मप्रश्नोत्तररूपसंहाररूपेण अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति वाक्येन आत्मैवास्य ज्योतिरित्युक्तार्थस्यैव अर्थस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । तथाच अत्रायं पुरुष इति वाक्ये स्वयं शब्दानुरोधेन स्वप्रकाशत्वस्यैवोक्त्या तत्समानार्थात्वाद्येव आत्मैवास्यज्योतिरित्युक्तस्यापि स्वप्रकाशकत्वार्थकत्वे आत्मप्रश्नोत्तरस्य ज्योतिःशब्दस्य जीवपरत्वमेवेति भावः । विष्ण्वैकवाचित्वेति । विष्णुरेवेति भाष्योदाहृत श्रुतौ अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकावधारणश्रवणादिति भावः । कुतोन विरोध इत्यतो जायमान इत्यादेः अन्तर्णीतण्यर्थत्वेनोपपत्तेः न तद्विरोध इत्याह । उषइत्यादाविति । तथाचेमं लोकम् अतिक्रामतीत्यादावतिक्रामतीत्याद्यर्थ इत्यर्थः। नन्वसाधारणस्य प्राधान्यज्ञापकत्वं कुतः अन्यव्यावर्तकत्वमर्थः किं न स्यादित्यत आह। अन्यव्यावर्तकत्वस्येति । जाग्रदवस्थायामापि ज्ञानकारणानां वागिन्द्रियाणां सत्वेनैवकारस्य ज्ञानकारणान्तरव्यवच्छेदेकत्वायोगादित्यर्थः । विशेष्योक्तिः ज्योतिरन्तराभावाभिप्रायेणेत्युक्तं तत्कुतः इत्यतस्तत्र बृहदारण्यकभाष्यसंमतिमाह । तदुक्तमिति । इत्युक्तरीत्योपपत्तेरिति । तथात्रायं पुरुष इत्यत्र स्वयं शब्दस्य परमात्मपरत्वेन परमात्मज्योतिषामेव उच्यते जीवस्य न स्वप्रकाशत्वम् इति न तदनुरोधेन आत्मैवास्यज्योतिरित्यस्य स्वप्रकाशत्वार्थकत्वमिति भावः । श्रुतिमात्रस्येति । प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरित्यादौ विष्णुत्वनिश्चायकलिङ्गाद्यसमभिव्याहृतज्योतिःशब्दस्येत्यर्थः । किं तद्बहुबाधकमित्यतः तान्याह । प्रसिद्धत्वेनेत्यादिना स्वाप्नेति । अथरथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्युक्तस्य स्वाप्नपदार्थकर्तृत्वस्य असम्भवादित्यर्थः ॥ ११ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ज्योतिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रकाशत्वं ज्ञानमपि प्रकाशरूपमिति भावः ॥ योयमिति ॥ कतम आत्मेत्यस्येदमुत्तरम् । योविज्ञानमयः विज्ञानपूर्णः प्राणेष्विंद्रियेष्वंतः हृद्यन्तश्च वर्तमानः ज्योतिर्जीवस्य बुध्यादिद्योतनेन प्रवृत्तिहेतुः पुरुषः पूर्णषड्गुणः अयमात्मा तस्यैव महिमान्तरं सइति स आत्मासमानः सन् अविकारात्सदैकप्रकारः सन् उभौ लोकौ भूलोकद्युलोकौ

(वाक्यार्थमञ्जरी)

जाग्रत्सुषुप्ती वा जीवमादायानुसंचरतीत्यर्थः । लिङ्गान्तराण्याह ॥ इमं लोकमित्यादिना ॥ सहिस्वप्नो भूत्वेति पूर्ववाक्यं स आत्मास्वप्नोभूत्वा स्वापकोभूत्वा जीवस्य स्वप्नमानयन् मृत्योरूपाणि बहुपापैकहेतुत्वान्मृत्युरूपात्मकमिमं लोकं जाग्रदाख्यमतिक्रामति तारयति हि प्रसिद्धम् । यद्वा स आत्मा स्वप्नोभूत्वान्तरिक्षलोकान्तर्गतो भूत्वा मृत्यो रूपाणि बहुमृत्युसरूपात्मकं पापहेतुभूतं चेमं लोकं भूलोकमतिक्रामति जीवमन्तरिक्षगं कुर्वन् तारयति सजीवं प्रति ज्योतिष्ट्वेनोक्तः अयं समानः सन्नित्यादिनोक्तः पुरुषोजायमानो वैतस्यैव व्याख्यानं शरीरमभिसम्पद्यमान इति जीवगत शरीराभिसम्पत्तिनियामकः सन् पाप्मभिः संसृज्यते जीवेन पापानि कारयित्वा तत्फलदानाय तानि गृह्णाति स आत्माम्रियमाणः न मरणमात्रमत्र विवक्षितं किंतु उत्क्रमन् ऊर्ध्वंगछन् जीवगतोत्क्रमणनियामकः सन्पाप्मनो विजहाति जीवकृतपापफलं न ददातीत्यर्थः ॥ उभयानिति ॥ उभयानित्यस्यैव विवरणं पाप्मन आनन्दांश्चेति । सभगवान् जाग्रदवस्थायां जीवानुभूयमानानि पापफलानि दुःखानि सुप्तावनुभूयमानानन्दांश्च पश्यतीत्यर्थः। जीवस्य पूर्वोक्तात्मज्योतिष्ट्वं कदेत्युच्यते ॥ स यत्रेति ॥ स आत्मायत्र यदा स्वपिति जीवं प्रस्वापयति तदेत्यर्थः । तस्यैव महिमान्तरमुच्यते ॥ स्वप्नान्त इति ॥ देवः स्वप्नांतेस्वप्नावस्थायामुच्चावचमीयमानः वासनारूपेषूच्चनीचेषु गजपिपीलिकादिषु प्रविशन्स्वस्य बहूनि रूपाणि कुरुत इत्यर्थः ॥ भयानीति ॥ स भगवान् जीवस्य भयानि पश्यन्नपि जक्षदिवास्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ किं ज्योतिरिति ॥ हेयाज्ञवल्क्य अयं पुरुषः संसारी किं ज्योतिर्यस्यासौ किं ज्योतिरस्य पुरुषस्य प्रवृत्यादि व्यापारेस्वयमसमर्थत्वेन किंचिज्ज्योतिरपेक्षितं किं तज्ज्योतिरिति जनकेन पृष्टोयाज्ञवल्क्योहेसम्राड्राजन् अयं पुरुषः आदित्यएवज्योतिर्यस्यासावादित्य ज्योतिरित्युवाचेत्यर्थः ॥ तस्यैवेति ॥ अस्येतीदं शब्दस्य प्रकृतजीवपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ आत्मज्योतिष्ट्वोक्ताविति ॥ स्वप्रकाशत्वोक्तावित्यर्थः ॥ तदात्मेति ॥ ज्योतिष्ट्वेनोक्तात्मेत्यर्थः ॥ तदाविशिष्येति ॥ सुषुप्तौ विशेषेणेत्यर्थः ॥ अत्रायं पुरुष इति ॥ आत्मप्रश्नोपसंहारेणायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति वाक्ये नात्मैवास्यज्योतिरित्युक्तस्यैवार्थस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । तथाचात्रायं पुरुष इति वाक्ये स्वयं शब्दानुरोधेन स्वप्रकाशत्वस्यैवोक्त्या तत्समर्थनार्थत्वायात्मैवास्यज्योतिरित्यस्यापि स्वप्रकाशत्वार्थकत्वे आत्मप्रश्नोत्तरस्यज्योतिःशब्दस्य जीवपरत्वमेवेतिभावः ॥ ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ हृद्यन्तर्ज्योतिरित्युक्तज्योतिर्विष्णुरेव कुतःदर्शनात् ज्योतिःश्रुतेर्विष्णुमात्रवाचित्वप्रतिपादकविष्णुरेव ज्योतिरितिश्रुतेरित्यर्थः श्रुतावुत्सृजन्पूर्वदेहंत्यजन् द्रष्टुश्चक्षुष इति स्वातन्त्र्यस्नेहयोरन्तर्णिजितिसूत्रं स्वातन्त्र्यस्नेहयोर्विवक्षितयोःसतोर्णि-

(वाक्यार्थमञ्जरी)

जन्तर्गतो नतुप्रयुज्यत इति सूत्रार्थः । तथाच यथाद्रष्टुश्चक्षुषोनातिजिह्वेत्यत्रद्रष्टुरित्यस्य दर्शयितुरित्यर्थः तथेहापिस्वांतन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् णिचोन्तर्गतत्वेनातिक्रामतो इत्यादेरतिक्रामयतीत्याद्यर्थत्वमितिभावः ॥ वागादिसत्वेनेति ॥ जागरावस्थायामपि ज्ञानकारणानां वागादीनां सत्वेन ज्ञानकारणान्तरव्यवच्छेदकत्वायोगादित्यर्थः तदुक्तम्बृहद्भाष्ये ॥ भाव इति ॥ यद्यपिजाग्रतिसूर्यादिभविसत्वेसुषुप्तावभावेपि स्वयं साक्षाद्विष्णुरेवजीवानां ज्योतिस्तथापि सूर्याद्यभावे सति तद्विष्णोर्ज्योतिष्ट्वं विशेषतोज्ञेयमित्यर्थः ॥ अत्रेति ॥ अत्रसुप्तौभगवान् स्वयंविष्णुरेव जीवस्यज्योतिः जाग्रद्यपितथात्वात् किंविशिष्योच्यत इत्युक्तम् ॥ विशेषत इति ॥ तदेवकथमित्यत उक्तम् ॥ नैवेति ॥ यद्यस्मादत्र सुप्तावन्यज्ज्योतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ इत्युक्तेति ॥ बृहद्भाष्योक्तेत्यर्थः । तथात्रायंपुरुषः स्वयंज्योतिरित्यत्र स्वयंशब्दस्यपरमात्मपरत्वेनपरमात्मज्योतिष्ट्वमेवोच्यते न जीवस्य स्वप्रकाशत्वमिति नैतदनुरोधेनात्मैवास्यज्योतिरित्यस्य स्वप्रकाशार्थकत्वमितिभावः । एवमन्यार्थतेतिसंबंधः । अतोबाधकाभावस्य पूर्वमनुक्तेरेवमिति परामर्शायोग इति न शङ्क्यम् ॥ स्वाप्नपदार्थेति ॥ अथरथान् रथयोगान्पथः सृजत इत्यनेनोक्त इत्यर्थः ॥ असंगतेरिति ॥ ज्योतिषोजीवत्वे तत्र भगवत्प्रतिपादकमन्त्रोदाहरणासङ्गतेरित्यर्थः । तदेते श्लोकाभवन्ति स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीत्यस्यायमर्थः । तत् तत्र पूर्वोक्तार्थे एते वक्ष्यमाणाःश्लोकाःमन्त्राः प्रमाणत्वेनभवन्ति । केते हिरण्मयः परमात्मा स्वप्नेन सुषुप्त्या शारीरं जीवमभिप्रहत्य संयोज्य स्वयमसुप्तः सुप्तान् शारीरानभिचाकशीति पश्यतीति ॥

सूत्रभाष्यम्

१२. आकाशधिकरणम्

सर्वाधारत्वं विष्णोरुक्तम् । त'च्चाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते' (छा.उ. ८-१४-१) **त्यत्राऽऽकाशस्य प्रतीयते । वै नामेति प्रसिद्धोपदेशात् प्रसिद्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इत्यत उच्यते—**

॥ ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ ४१ ॥

'ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छा.उ. ८-१४-१) **त्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादाकाशो हरिरेव । 'अवर्णं'** (अवर्णमचक्षुश्श्रोत्रम्' इत्याद्याथर्वणी श्रुतिः) **'यतो वाचो निवर्तन्त'** (तै.उ. २-४) **इत्यादि श्रुतेस्तस्यैव हि तल्लक्षणम् ।**

(सूत्रभाष्यम्)

'अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनादि'ति (हि) ब्राह्मे ॥ ४१ ॥

॥ इति आकाशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सत्तर्कदीपावली

नन्वाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्यत्र सर्वाधिकतयाप्याम्नातोऽप्याकाशो न विष्णुः किं तु भूताकाश एव। वै नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातश्रवणाल्लोकप्रसिद्धाकाशो हि भूताकाश इति न वक्तव्यम्। ते यदन्तरा तद् ब्रह्मेति वाक्यशेषविरोधात्। यतो यमाकाशस्ते नामरूपे विना ताभ्यामस्पृष्टो वर्तते। अतो नामरूपात्मकभूतभौतिकादिप्रपञ्चानिर्वाहत्वात् अर्थान्तरभूत इत्यर्थः। तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति निर्दिष्टमानत्वाच्च नायमाकाशः। वै नामेत्यनेन प्रकाशमानो भगवान्नामरूपनिर्वहितेत्यत्र प्रसिद्धिद्योतकेन नामरूपातीतत्वं विष्णोरेव युज्यते। अगोत्रवर्ण-मचक्षुःश्रोत्रं यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतेः। अनामासोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनादिति वचनान्नात्र विरोधः शङ्कनीयः। तदिदमुक्तम् सर्वाधारत्वमित्यादिना।

तत्त्वप्रदीपिका

"आकाशस्तल्लिङ्गात्" इत्यत्र विष्णोर्यौगिकाकाशत्वप्रसाधनाद्यद्यपि न विष्णुर्विहातुं शक्यते। तथाऽप्यत्र वै नामेति प्रसिद्ध्यतिशयद्योतकनिपातद्वययोगेन रूढेर्बलवत्त्वात्प्रसिद्धाका-शोऽप्यङ्गीकर्तव्यः। आकाशशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धेरिति पूर्वः पक्षः। अयं चास्मिन्पादे प्रत्यधिकरणमनुगमयितव्यो न्यायः। 'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्'। ते यदन्तरा ते नामरूपे अन्तरा, यन्नाम च रूपं च न भवतीति यावत्, यद्वा नामि च रूपि च न भवति तद्ब्रह्मेति नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वतद्रहितत्वब्रह्मत्वव्यपदेशादाकाशो हरिरेव। अर्थान्तरत्व-नामान्तरत्वादिव्यपदेशादिति वा। 'अवर्णमचक्षुश्श्रोत्रम्' इत्याद्याथर्वणी श्रुतिः। अवर्णं न वर्णः, शुक्लादिवर्णरहितं च, न च वर्ण्यते नापि वर्णात्मकमिति। अनामा सोऽप्रसिद्धत्वात् सर्वात्मना स्वात्मनोऽन्यस्य। अरूपो भूतवर्जनात् भौतिकदेहवर्जनात् ॥ इत्याकाशाधिकरणम्।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र प्रयोगवशाद् गगने भगवति च साधारणस्याकाशनाम्नो हरौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः। श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयादिकं च सूचयति ॥ सर्वेति ॥ द्युभ्वाद्यायतनं

(तत्त्वप्रकाशिका)

स्वशब्दादित्यादौ सर्वाधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्छन्दोगश्रुतावाकाशस्य प्रतीयते । 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतम्' इति । स च विष्णोरितरश्चेत्सर्वाधारत्वमन्यस्य प्रसज्येत इत्यवश्यं निर्णयः । स आकाशोऽत्र विषयः । किं विष्णुः प्रसिद्धाकाशो वेति सन्देहः । उक्तसाधारण्यं सन्देहबीजमिति भावः । सयुक्तिकं पूर्वपक्षयति ॥ वै नामेति ॥ अयमाकाशः प्रसिद्ध एव भवेत् । आकाशशब्दस्य तत्र रूढत्वात् । न च वाच्यमाकाशशब्दस्य विष्णावपि वृत्तेः सावकाश इति । यौगिकत्वात् । योगस्य रूढेर्दौर्बल्यात् । सर्वाधारत्वलिङ्गेन योगोऽप्याश्रीयत इति चेन्न । प्रसिद्धाकाशपरित्यागेनात्र विष्ण्वङ्गीकारे वै नामेत्युक्तनिपातद्वयविरोधात् । तस्योक्तार्थप्रसिद्धिद्योतकत्वात् । न हि विष्णुस्तन्निर्वहितृत्वं वा प्रसिद्धम् । अतः प्रसिद्धाकाश एवायमिति तस्य सर्वाधारत्वमिति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ अयमाकाशो हरिरेव । अस्याकाशस्य ते यदन्तरेति नामरूपराहित्याख्यविलक्षणार्थत्वव्यपदेशात् । 'तद्ब्रह्मेति' ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वमिति रूपराहित्यमादिपदेनानामत्वमिति वा ते नामरूपे अन्तरा विना वर्तत इत्यर्थः । अरूपत्वादिलिङ्गेन कुतो विष्णुत्वनिश्चय इत्यत आह ॥ अवर्णमिति ॥ रूपस्य वाच्यान्तर्भावेन प्राधान्यात् क्रमोल्लङ्घनम् । ननु हरेः कथमनामरूपत्वमुक्तविरोधादित्यत आह ॥ अनामेति ॥ न च विष्णुपक्षे निपातद्वयविरोधः । भगवतो नामादिनिर्वहितृत्वस्यालोकप्रसिद्धत्वेऽपि 'एको दाधार भुवनानि विश्वा' इत्यादिवेदप्रसिद्धत्वेन तदर्थत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा अनामरूपत्वविरोधात् । अव(आ)काशस्यापि नाम(रूप)वत्त्वात् । अतोऽयमाकाशो विष्णुरेवेति तस्यैव सर्वाधारत्वमिति स्थितम् ॥ ४१ ॥ अ० १२ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उक्तसाधारण्यमित्यत आकाशाधिकरणन्यायेन भगवति प्रयोगवशादस्मिन्नधिकरणे वै नामेति बाधकसहितत्वेन मन्दानामन्यत्र प्रयोगवशाच्चेत्यर्थः । प्रसिद्धिद्योतकत्वादित्यस्य एकार्थकनिपातद्वयस्यैकत्रैव प्रयोगेनातिशयितप्रसिद्धिद्योतकत्वादित्यर्थः । न हि विष्णोस्तन्निर्वहितृत्वमित्यत्र अनेनाकारेण प्रसिद्धं नहीति योजना । ते नामरूपे नामात्मकरूपात्मकजगती । रूपस्य वाच्यान्तर्भावेनेत्यत्र वाच्यान्तर्भावेन वाच्यार्थरूपत्वेन अर्थानां चान्नोदकक्षेत्रकटकमकुटादि रूपाणां सर्वोपजीव्यत्वेन प्राधान्यम् । नाम्नां तु तद्बोधकत्वमात्रेणोपादेयानामप्राधान्यमिति भावः । उक्तविरोधादित्यत्र आनन्दमयाधिकरणे शिरः पाण्यादिरूपोक्त्या आकाशाधिकरणे नामोक्त्या चोक्तविरोधादित्यर्थः । भगवतो नामादिनिर्वहितृत्वस्येत्यत्र

(गुर्वर्थदीपिका)

आकारान्तरेण प्रसिद्धावप्यनेनैवाकारेण प्रसिद्धिर्नेति न शङ्कनीयम् । तद्वाचकपदान्तरेण प्रसिद्धावपि तत्प्रसिद्धेरेवोक्तत्वात् । अन्यथा सार्वजनीनतया घटपदवाच्यतया प्रसिद्धे घटेऽपि अर्घ्यपात्रादिपदानामसाधकत्वप्रसङ्गात् । आकाशस्यापि नामरूपवत्त्वादित्यत्र आकाशादि-नामवत्त्वादवकाशदायकविरळाकाशवत्त्वाच्च । अन्यथा आकाशस्य रूपप्रपञ्चाद्बहिर्भावप्रसङ्गः । सत्यस्य वस्तुनो निःस्वरूपत्वायोगेनासत्त्वापत्तेश्च । कथं तर्हि नामरूपविभाग इति चेत् कुरुपाण्डवन्यायेनेति द्रष्टव्यम् ॥

भावबोधः

ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ ४१ ॥ प्रयोगवशादिति । 'तद्धेतुव्यपदेशात्' इत्याद्युक्तरीत्या 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् य एष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादौ विष्णौ यः प्रयोगः "आत्मन आकाशः" इत्यादौ यश्च भूते प्रयोगस्तद्वशादित्यर्थः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु– तद्ब्रह्म तदमृतमित्यमृतत्वेनोक्ताकाशस्य विष्णोरन्यत्वे "बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा' इत्यमृतत्वेन पूर्वोक्तज्योतिषोऽप्यन्यत्वं स्यादित्यपि पूर्वाक्षेपसम्भवादिति ज्ञातव्यम् । स्वशब्दादित्यादाविति । "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" इत्यादावपि अम्बरान्तधृतिरूपहेतुत्वादिना सर्वाधारत्वस्योक्तत्वादिति भावः । किं विष्णुरिति । आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्युक्ताकाशः किं प्रसिद्धभूताकाश उत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं तस्य विष्णुत्वे प्रसिद्धिद्योतक "वै नाम" इति निपातद्वयं किं विरुध्यते न वेति । तदर्थं द्योत्याप्रसिद्धिः किं लौकिकी उत वैदिकीति । तदर्थं लौकिकग्रहणे बाधकं वैदिकग्रहणे च साधकं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं ते यदन्तरेत्याद्युक्तनामरूपराहित्यब्रह्मत्वादिकमाकाशे सावकाशमुत निरवकाशमिति । तदर्थं तस्य निरवकाशत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । प्रसिद्ध एवेति । अनेन भाष्ये प्रसिद्धाकाशश्चेति 'च'शब्द 'एवा'र्थ इत्युक्तं भवति । "वै नामे"ति प्रसिद्धोपदेशादिति, भाष्यव्याख्यानपरेण प्रसिद्धाकाशपरित्यागेनात्र विष्ण्वङ्गीकार इत्यादिना ग्रन्थेन "वै नामे"ति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं रूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे विरोधीति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । निपातद्वयविरोधादिति । "यद्यप्याकाशस्तल्लिङ्गात्" इति सूत्रस्य विषयवाक्ये "अस्य लोकस्येत्यत्र सर्वाणिहवै" इति 'वै'शब्दाख्यनिपातो वर्तते । तथापि तत्र "वै"शब्दस्य सर्वभूतशब्दमध्यपतितत्वेन सर्वभूतान्वयान्नाकाशप्रसिद्धिद्योतकत्वम् । इह तु "वै" शब्दस्याकाशशब्दसन्निधानान्नान्यथासिद्धिः । नामेत्येतदधिकं चेति वैषम्यम् । अत

(भावबोधः)

एव भाष्ये ''वै नाम'' इति निपातद्वयमुक्तम् । न्यायविवरणे च प्रसिद्धिमिति । यद्यपि वेदे ''यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । आकाशः परायणम्' इत्यादौ विष्णोर्नामरूपादिसर्वसाधारणतया आकाशशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धिरस्ति; तथापि प्रसिद्धाकाशस्य स्वरूपेण नामरूपावकाशदानात्तन्निर्वाहकतया च लोके वेदे च प्रसिद्धिवद्विष्णोः स्वरूपेण नामरूपनिर्वाहकतया न लोकवेदयोः प्रसिद्धिरस्ति । न हि निपातद्वयेनासङ्कुचितप्रसिद्धिद्योतनं सम्भवति । सङ्कुचितप्रसिद्धिद्योतनं युक्तमिति भावः । अत एव वक्ष्यतिभगवतो नामादिनिर्वहितृत्वस्यालोकप्रसिद्धत्वेऽपीति । अर्थान्तरत्वादीति सूत्रभाष्यगतादिशब्दार्थमाह– तद्ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चेत्यर्थ इति । अनेन भाष्ये तद्ब्रह्मेति श्रुत्यंशोदाहरणेन सूत्रगतादिशब्दो ब्रह्मत्वव्यपदेशार्थ इति सूचितमित्युक्तं भवति । आदिपदेनानामत्वमिति वेति । अस्मिन् पक्षे भाष्ये तत् ब्रह्मेति श्रुत्यंशोदाहरणं सूत्रानुक्तब्रह्मत्वव्यपदेशरूपयुक्तिसूचनार्थम् । सूत्रे तदनुक्तिः, स्फुटत्वादिति भाव इत्यवधेयम् ॥

यद्वा सूत्रभाष्ययोरादिशब्देनानामत्वं ब्रह्मत्वव्यपदेशश्चेति द्वयमपि ग्राह्यमिति भावः । अत्र ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य कण्ठतोऽनुक्तिस्तु ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चेति । पूर्वमुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

ननु ते यदन्तरेत्यत्र तच्छब्देन नामरूपयोरिति प्रकृतनामरूपयोः परामर्शो न नामरूपराहित्यमर्थः । तथाच तत्र प्रमाणत्वेन प्रथमं 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति अनन्तरम् 'अवर्णम्' इति श्रुतिरुदाहर्तव्या । तत्कुतो वैपरीत्यमित्यत आह– रूपस्य वाच्यान्तर्भावेनेति । अनेनार्थान्तरत्वमिति व्याख्याने सूत्रेऽनामत्वादिव्यपदेशादित्येव वक्तव्यम् । कुतोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्युक्तमिति शङ्का परास्ता भवति । उक्तविरोधादिति । ''ईक्षतेर्नाशब्दं'' ''रूपोपन्यासाच्च'' इत्युक्तविरोधादित्यर्थः । अनामेतीति । अत्रानामरूपत्वं साकल्येन शब्दागोचरत्वम्, प्राकृतरूपरहितत्वं विवक्षितमिति न तेन विरोध इति भावः । कथं न निपातद्वयविरोध इत्यतः ''वै नाम'' इति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यमिति न्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह– भगवत इति अवैदिकलोकप्रसिद्ध्यपेक्षया वैदिकप्रसिद्धेः प्राबल्यम् । वैदिकप्रसिद्धिश्च विष्णौ तदीयनामरूपनिर्वहितृत्वे चाकाशापेक्षया बहुलेति सैव निपातद्वयद्योत्येति भावः । न चानामा सोऽप्रसिद्धत्वात् इति भाष्यविरोध इति वाच्यम्; तत्राप्रसिद्धशब्देन साकल्येनाप्रमितत्वस्य निपातद्वयद्योत्यतया नामादिनिर्वहितृत्वेन निर्णीतस्वरूपेण च प्रसिद्धेर्विवक्षितत्वादिति भावः । प्रसिद्धाकाशस्योक्तनामरूपत्वं विरुद्धमिति न्यायविवरणं व्याचष्टे–

(भावबोधः)

अन्यथेति । अवकाशस्यापि नामरूपवत्त्वादिति । साकल्येन स्वप्रतिपादकनामप्राकृतरूपवत्वादित्यर्थः ॥ इत्यव्याकृताऽऽकाशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

भावदीपः

ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ ४१ ॥ न्यायविवरणेऽनुक्तेर्भाष्यपर्यालोचनया लब्धं साधारण्यबीजमाह ॥ प्रयोगेति ॥ आकाशस्तल्लिंगादित्याकाशशब्दस्य विष्णौ प्रयोगस्य दर्शितत्वात् गगने च प्रयोगस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यद्वाऽत्र प्रयुक्तवैनामेति निपातद्योतितप्रसिद्धेर्व्यावर्त्यत्वेनाप्रसिद्धब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगस्य पूर्वपक्षिणांऽगीकृतत्वादित्यर्थः । सङ्गत्यर्थतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ द्युभ्वादीति ॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः दहर उत्तरेभ्यः इत्यादावित्यादिपदार्थः । तच्चेत्यादि व्याचष्टे ॥ तच्छन्दोगेति ॥ अष्टमान्त । यद्यपि नामेति शब्दप्रपञ्चोक्तावपि रूपपदेनात्रावर्णमित्याद्युक्त्या वर्णविशेषोक्तेर्न सर्वाधारत्वलाभः । तथाप्यस्य वाच्यरूपार्थप्रपञ्चमात्रोपलक्षणत्वमिति भावः । एतेन इत्यत्रेत्येतद्व्याख्यातम् । रूपेत्यर्थमात्रोपलक्षणम् । नामरूपयोः शब्दार्थप्रपञ्चयोः निर्वहिता निर्वोढा आश्रय इत्यर्थः । ते निर्वाह्यतया प्रकृते प्राकृतनामरूपे अन्तरा विना तद्रहितमिति यावत् । साकल्येन नामावाच्यं प्राकृतरूपरहितं च यद्वर्तत इति फलितार्थः । वैनामेत्यादिभाष्यभावमाह ॥ स चेति ॥ वक्ष्यमाणदिशेति भावः । उक्तमित्यन्तस्य तात्पर्यं सर्वेति । इति सङ्गतिसम्भवादित्यर्थः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याख्यातुं पूर्वपक्षतद्युक्तिकथनपरांशमवतार्य प्रसिद्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इति प्रतिज्ञातार्थमाह ॥ सयुक्तिकमित्यादिना ॥ प्रसिद्धपदसूचितां युक्तिमाह ॥ आकाशेति ॥ पूर्वेण गतार्थत्वमाशङ्कते ॥ न चेति ॥ विष्णावपीति ॥ आकाशस्तल्लिङ्गादित्युक्तन्यायादिति भावः ॥ यौगिकत्वादिति ॥ यच्छब्दायोगवृत्तय इति सङ्क्षेपभाष्योक्तेः । अन्यथा ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्त्यसिद्धेस्तदर्थत्वात् समन्वयस्येति भावः ॥ दौर्बल्यादिति ॥ तथा च प्रबलरूढित्यागेन यौगिकग्रहणे निरवकाशानन्तत्वादिलिङ्गादाकाश इति होवाच इत्यादौ यौगिकस्यापि विष्णोर्ग्रहणेऽपीह कारणाभावादिति भावः । कारणमप्यत्राऽऽशङ्कते ॥ सर्वेति ॥ तथा चाऽऽकाशस्तल्लिंगादित्यनेनैव गतार्थमिदमिति भावः । एतदुपमर्दकतयाऽधिकां शङ्कां वक्तुं वैनामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं रूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारविरोधीति न्यायविवरणं योजयित्वा वै नामेति भाष्यं योजयति ॥ प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इत्युक्तिलब्धमेतदापादकम् । तस्येत्यादि तु भाष्ययोजना । तद्धि निपातद्वयम् । य आकाशः प्रसिद्धः स

(भावदीपः)

नामरूपनिर्वहितेत्युद्देशेन वाऽन्वितं स्यात् । य आकाशः स नामरूपनिर्वहिता वै नाम तस्य नामरूपनिर्वोढृत्वं प्रसिद्धमिति विधेयेन वाऽन्वितं स्यात् द्वेधाऽपि न विष्णौ युक्तमित्याह ॥ न हीति ॥ य आकाशो विष्णुः प्रसिद्ध इति वा य आकाशशब्दितो विष्णुस्स नामरूपयोर्निर्वहिता प्रसिद्ध इति वाऽर्थः स्यात् । न हि विष्णुर्वा तस्य निर्वोढृत्वं वा लोकतः प्रसिद्धम् । औपनिषदत्वात् तस्येति भावः । श्रौतपदानुकरणरूपत्वान्निर्वहितृत्वमित्युक्तम् । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ वै नामेति प्रसिद्धोपदेशादित्यर्थः । उक्तमित्यन्तवाक्यस्य तात्पर्यं तस्येति ॥ आकाङ्क्षाक्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ अयमाकाश इति ॥ आदिपदार्थमाह ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ पूर्वमर्थान्तरत्वपदेन नामरूपोभयराहित्यं विवक्षित्वा आदिपदेन ब्रह्मत्वं गृह्यत इति मत्वा व्याख्यातम् । इदानीं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ अर्थान्तरत्वमिति ॥ अस्मिन्पक्षे भाष्ये तद्ब्रह्मेत्यंशोक्तिः सौत्रलिङ्गोक्तेरुपलक्षणत्वाभिप्राया । कम्पनादित्यत्र तदविहाय लिङ्गान्तरस्यापीत्युक्त्वा एतदन्यत्राप्यनुसन्धेयमित्युक्तत्वादिति भावः ॥ इत्यत आहेति ॥ अवर्णमिति । श्रुतिरदृश्यत्वनये ब्रह्मपरेति सिद्धम् । यतोवाच इति तु वाक्यमानन्दमयनय इति भावः । नन्वादिपदेनानामत्वं ग्राह्यमिति व्याख्याने सूत्रभाष्ययोरनामत्वादिव्यपदेशादिति वाच्यम् । तत्क्रमेणैव च वैष्णवताव्युत्पाद्या । नामरूपयोरिति ते इति च श्रौतक्रमानुरोधात् शब्दलाघवाच्चेत्यत आह ॥ रूपस्येति ॥ नाम्नो वाच्यसापेक्षत्वादप्राधान्यमिति भावः ॥ उक्तेति ॥ ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र वाच्यत्वोक्त्या नामवत्त्वस्य रूपोपन्यासादित्यत्र रुग्मवर्णमिति रूपस्य चोक्तेस्तद्विरोधादित्यर्थः । अप्रसिद्धत्वात् साकल्येनागोचरत्वात् । भूतेति । भौतिकरूपराहित्यादित्यर्थः । वै नामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यमिति न्यायविवरणोक्तमत्र योजयितुमाह ॥ न चेति ॥ "अन्नाध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इत्यादौ प्रसिद्धेर्विधेयान्वयदर्शनात् इहापि तथेति नामरूपनिर्वहितृत्वस्येत्युक्तम् । साधुत्वं प्राग्वत् ॥ अलोकेति ॥ लोकतोऽप्रसिद्धत्वेऽपीत्यर्थः । वेदवैदिकप्रसिद्धेरेवासम्भाव्याज्ञानादिमूलकत्वेनान्तरङ्गत्वेन च ग्राह्यत्वादिति भावः । प्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धमिति न्यायविवरणांशमर्थतो योजयति ॥ अन्यथेति ॥ प्रसिद्धाकाशत्व इत्यर्थः । नन्वाकाशे नीलिमोदेतीति श्रुतेर्भूताकाशस्य रूपादिमत्त्वेऽपि अत्राभिमताव्याकृताकाशस्य त्वनामरूपत्वमस्तु । तस्मिन् रूपाश्रुतेरचाक्षुषत्वाच्चारूपत्वनिश्चयादित्यत आह ॥ अवकाशस्यापीति ॥ अनामत्वहेत्वप्रसिद्धत्वस्यावकाशेऽभावेन नामवत्त्वादित्यर्थः ॥ अत इति ॥ निरवकाशश्रुतिलिङ्गभावादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ प्रयोगवशादिति ॥ यदेष आकाश आनन्दो नस्यादिति विष्णौ आत्मन आकाशः सम्भूत इति गगने च प्रयोगादित्यर्थः । न चैवं प्रथमपादे तल्लिङ्गादित्यत्राप्याकाशब्दस्योभयत्र प्रसिद्ध समन्वयपरत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्र यदेष आकाश इत्युक्तस्यैव पूर्वपक्षिणाक्षिप्यत्वेन ततः पूर्वं भगवत्परत्व । सिध्योभयत्र प्रसिध्ययोगादि हेतुतल्लिङ्गादित्यत्र आकाशशब्दस्य विष्णुपरत्वे सिद्धे यदेष आकाश इत्याकाशशब्दस्यापि विष्णुपरत्वनिर्णयात् । प्रयोगादुभयत्र प्रसिद्धत्वमित्युपपत्तेरिति भावः । श्रुत्यादीति ॥ तद्ब्रह्मतदमृतमित्यमृतत्वेनोक्ताकाशस्य विष्णोरन्यत्वे बहिः कुलायादमृतश्चरित्वेत्यनेन पूर्वोक्त ज्योतिषोऽप्यमृतत्वं नस्यादित्याक्षेपेणोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं विष्णुरिति ॥ अत्राकाशः किं भूताकाशः किं वा ब्रह्मेति चिन्ता तदर्थं ब्रह्मग्रहणे प्रसिद्धिद्योतकौ वैनामेति निपातौ विरुध्येते न वेति । तदर्थं तद्योतकप्रसिद्धिः किं लौकिकी उत वैदिकीति । तदर्थं लौकिकग्रहणे बाधकं वैदिकग्रहणे च साधकं नास्तीति । प्रसिद्ध एवेति ॥ अनेन प्रसिद्धा काशश्चेति चशब्द एवार्थक इत्युक्तं भवति । प्रसिद्धपदसूचितयुक्तिमाह ॥ रूढत्वादिति ॥ तल्लिङ्गादित्यनेन गतार्थतामाशङ्क्य निराकरोति ॥ न च वाच्यमिति ॥ यौगिकत्वादिति ॥ आसमन्तात् काशते यदकाशो मुख्यतो हरिरित्युक्तरीत्या यौगिकत्वादित्यर्थः । नन्वन्यत्र शब्दानामज्ञरूढिः हरौ विद्वद्रूढिरिति प्रत्यधिकरणमाम्नातत्वात् । अथ विष्णुलिङ्गाच्चयोगो विद्वद्रूढिश्चाश्रीयतेऽत आकाशो विष्णुरेव गतार्थं चेदमधिकरणामिति शङ्कते ॥ सर्वाधारत्व लिङ्गेति ॥ सर्वगत्वं चाकाशादेवसमुत्पद्यन्त इत्यादावनन्तत्वादि निरवकाशलिङ्गेन महायोग विद्वद्रूढिभ्यां विष्णोः परिग्रहः ॥ तथापीह वैनामेति निपातद्वयस्येति प्रसिद्धिर्नब्रह्मणियुक्ता । लोकेतस्याप्रसिद्धत्वाद्वेदप्रसिद्धत्वेऽप्यनादिर्वा अयमाकाशइत्यादौ गगनस्यापि प्रसिद्धेः । व्यावृत्यप्रसिध्याऽऽकाशस्यैवाभावेन निपात वैय्यर्थ्यात् । गगनपक्षेतु शास्त्रयोनित्वेन लोकप्रसिद्धत्वान्नब्रह्माकाशस्य व्यावर्त्यलौकिकप्रसिद्धिद्योतकनिपातवैय्यर्थ्यम् । सर्वाधारत्वं तु आकाशेप्यवकाशदानत्वे युज्यत इति भावेन परिहरति ॥ प्रसिद्धकाशेति ॥ ननु वेदे विद्वद्रूढिरुपाप्रसिद्धिं गगनं व्यावर्त्यत इत्यत आह ॥ न हीति ॥ निपातद्वयं वैनाम प्रसिद्ध आकाशः निर्वहितेत्युद्धेशेन च । यः आकाशः स नाम रुपनिर्वहित वै नाम तस्य नाम रूपनिर्वोढुप्रसिद्धिमिति । विधेयेनान्वितं स्यात् द्वेधापि न विष्णौ युक्तम् । वेदतः प्रसिद्धत्वेऽपि लोकतोऽप्यसत्वात् । गगनं तु लोके वेदे च स्वरूपेण नामरूपावकाशदानतन्निर्वाहकतया

(वाक्यार्थमुक्तावली)

प्रसिद्धमिति भावः । यद्यपि लोके निर्वोढृ शब्द एव साधुस्तथापि टीकादौ श्रुत्यनुकरणार्थ निर्वहितृशब्द इति ज्ञेयम् । एतेन ''सर्वाणिहवा इमानि भूतान्याकाशादेवेति'' प्रथम पादीयाकाशनयविषयवाक्येऽपि प्रसिद्धिद्योतकसत्वात् तत्रापीयं शङ्का समेति निरस्तम् । तत्र निपातस्य भूतान्वितत्वेनाकाशान्वयभावादेकत्वादत्र निपातद्वयस्याकाशेन निर्वहितृत्वेन चान्वितत्वादिति । आकाशो वै नामेति श्रुतेः । आकाशो भगवान्नामरूपयोर्नामरूपात्मकस्य वाच्यवाचकरूपस्य प्रपञ्चस्य निर्वहिता वै नाम श्रुतिशतप्रसिद्धं किल येतु यस्याकाशः ते नाम रूपेतराद्विना वर्तते । अत्र रूपपदेन वाच्यान्तर्गतप्राकृतभौतिकं शुक्लादि च गृह्यते । साकल्ये वा प्रसिद्धः प्राकृतभौतिकशरीरेण शुक्लादिवर्णेन च रहित इति यावत् । किं च तद्वस्तु ब्रह्म पूर्णमित्यर्थं मनसि निधाय सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे अयमित्यादिना । सूत्रभाष्यगगनादि शब्दार्थमाह ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ उपलक्षणमेतत् । तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति निर्दिश्यमानत्वाच्चायं न जडाकार इति सत्तर्कदीपावल्युक्तमपि ग्राह्यम् । भूमिपूर्वसर्वपदार्थानां नामरूपत्वादाकाशस्य तेयदन्तरेषूक्त्या नामराहित्याख्य सर्ववस्तुवैलक्षण्यव्यपदेशादाकाशो न विष्णुरिति व्याख्यातम् । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ अर्थान्तरत्वमिति ॥ वाच्यवाचकयोः प्रकृतत्वात् अर्थः वाच्यः रूपमन्तरावर्तत इत्यर्थान्तरं तस्य भावोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थान्तरत्वमिति । पदेन रूपराहित्यं लक्षते इत्यर्थः ॥ आदिपदेनेति ॥ ब्रह्मत्वमिवानात्मत्वमप्यादिपदेन गृह्यते इति भावः । ननु नामरूपयोरित्येतदनुसारेण ते यदन्तरे यत्र नामरूपे इत्यर्थस्य सिद्धत्वात् । भाष्ये पूर्वमनामत्वे यतो वाच इति प्रमाणमुदाहृत्य प्रश्चारूपत्वे क्रर्मेमिति प्रमाणमुदाहरणीय क्रमोल्लङ्घनं किमर्थमित्यत आह ॥ रूपस्येति ॥ द्वितीयव्याख्याने सूत्र एव क्रमोल्लङ्घनमिति वा अत एव श्रौतक्रममनुसृत्यानामेति स्मृतिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ उक्तविरोधादिति ॥ ईक्षतेर्नाशब्दं रूपोपन्यासाच्चेत्युक्तविरोधादित्यर्थः । साकल्येन वाचकशब्दप्राकृतरुपराहित्यं चात्र विवक्षितम् । वस्तुतस्तु इत्यधिकरणाद्युक्तन्यायेननिखिलश्रुतसमधिगम्यो प्राकृतरूपवांश्चेति भावः । विरोधपरिहारमुखेन परमात्मनो वैदिकप्रसिध्युपपादकस्य प्रयोजनं वक्तुमाशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति ॥ उक्तं च न्यायविवरणे । वै नामेति निर्वहिर्तृत्वे च श्रुत्यादिबाहुल्यमिति अलीकप्रसिद्धत्वेपीत्युक्त्या आकाशस्य स्वरूपतो वेदप्रसिद्धत्वेपि निर्वहिर्तृत्वे वा न वेदप्रसिद्धिः। किन्तु लोकत एव लौकिकप्रसिध्यपेक्षया वैदिक प्रसिद्धेरसम्भाव्या ज्ञानादिमूलत्वेन प्राबल्यात् । विजातीयबहिरङ्ग लौकिकप्रसिद्धिसङ्ग्रहाय स जातीयान्तरङ्गवैदिकप्रसिद्धि पीडनायोगाच्च सैवात्रग्राह्येति सूचयति । सूत्रे तत्त्वित्यनुवर्तते । आकाशो विष्णुरेव नान्यः नामरूपराहित्यलक्षण

(वाक्यार्थमुक्तावली)

विलक्षणार्थत्वव्यपदेशाब्रह्मत्वादि व्यपदेशाच्चेति सूत्रार्थो भाष्ये निरूपितः । तत्र नामरूप राहित्यप्रसिध्या आकाश व्यावर्तकमित्यत्र आकाशस्योक्तमनाम रूपत्वं विरुद्धमिति न्यायविवरणानुसारेणाह ।। अन्यथेति ।। वैदिकबाधितप्रसिद्धमतिलंध्य लौकिकाल्पप्रसिद्ध्याकाश स्वीकार इत्यर्थः ।। अवकाशस्यापीति भूताकाशस्य आकाशो निलीमोदेति न प्रदेशः कथं च नेति श्रुतेर्नामरूपत्वादिति भावः । न चाकाशपदमव्याकृतशक्तमिति वाच्यम् । आकाश शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्याकाशत्वस्य श्रुतेर्भूतेऽपि साम्यात् । क्वचित् श्रुतेऽपि तत्प्रयोगसम्भवात् । तदुक्तं सुधायाम् आकाश शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवकाशत्वं श्रुतेर्निरवधिकमिति । उक्तं च सत्तर्कदीपावल्यां सर्वाधारतयाम्नातोप्याकाशो न विष्णुः किं तु भूताकाश एव वै नामेति प्रसिद्धि द्योतकनिपातश्रवणात् । लोकप्रसिद्धाकाशोहि भूताकाश इति । चन्द्रिकायां तु अवकाशस्यापि नामत्वादित्येव टीकापाठमाश्रित्यावकाशपदमनुसृत्याव्याकृताकाश एवात्र पूर्वपक्षभिमत इति निरुपितम् । विस्तरस्तु प्रमेयमुक्तवल्याम् ।।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ आकाशोर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ।। प्रयोगवशादिति । तद्धेतुव्यपदेशादित्युक्तरीत्या कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो नस्यात् इत्यादौ विष्णौ यः प्रयोगः आत्मनः आकाश इत्यादौ च यश्चभूते प्रयोगः तद्वशादित्यर्थः । यद्वा तल्लिङ्गादित्यत्र ब्रह्मण्यपि आकाशशब्दप्रयोगस्य दर्शितत्वात् वावै नामेति निपातद्योतित प्रसिद्धे व्यावर्त्यत्वेन प्रसिद्धे ब्रह्मणि आकाशशब्दप्रयोगस्य पूर्वपक्षिणापि अङ्गीकृतत्वाद्वा । उभयत्र प्रसिद्धमिति भावः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अत्र तद् ब्रह्म तदमृतमित्यमृतत्वेनोक्ताकाशस्य विष्णोरन्यत्वे बहिः कुलायादमृतश्चरित्वेत्यमृतत्वेन पूर्वोक्त ज्योतिषोप्यन्यत्वं स्यादिति पूर्वाक्षेपेणोत्थानादिति भावः। स्वशब्दादित्यादाविति । अक्षरमंबरान्तधृतेः इत्यादावपि सर्वाधारत्वस्योक्तत्वादिति भावः । आकाशादिति ।। अत्रवैनामेति निपातौ । आकाशः नामरूपयोः निर्वहिता नामरूपधारकः । तेनामरूपे यदन्तरा यद्विना तदमृतं मरणरहितं ब्रह्मेत्यर्थः । प्रसिद्ध एवेति । एवं च भाष्ये प्रसिद्धाकाशश्चेति चशब्द एवार्थ इति भावः । निपातद्वयविरोधादिति । यद्यपि आकाशस्तल्लिङ्गात् इति सूत्रस्य विषयवाक्ये अस्य लोकस्येत्यत्र सर्वाणि हवा इति वैशब्दः निपातो वर्तते । तथापि तत्रवैशब्दस्य सर्वशब्दभूतशब्दमध्यपतित्वेन सर्वभूतान्वयान्नाकाश प्रसिद्ध द्योतकत्वम् । इहतु वैशब्दस्य आकाशशब्दसन्निधानात् नान्यथासिद्धिः । नामेत्येतदपि न चेति वैषम्यम् । अत एव भाष्ये वैनामेति निपातद्वयमुक्तमिति भावः । ननु कथं विष्णुपरत्वे निपातद्वयविरोधः

(तत्त्वसुबोधिनी)

विष्णोरपि यदेष आकाशः आनन्दोनस्यात् । आकाशः परायणम् इत्यादौ नामरूपादि सर्वाधारतया आकाशशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धत्वादित्यत आह । न हीति । तथाचाकाशस्यावकाशत्वेन स्वरूपे वा नामरूपावाकाशदानात्तन्निर्वाहकलोके वेदे च प्रसिद्धवत् विष्णोः स्वरूपेण नामरूपनिर्वाहकतया च न लोकवेदयोः प्रसिद्धिरस्ति । न च वेदे प्रसिद्धिरस्तीति वाच्यम् । निपातद्वयेनासङ्कुचितप्रसिद्धिद्योतने सम्भवति सङ्कुचितवेदमात्रप्रसिद्धिद्योतनस्यायुक्तत्वादिति भावः । अत एवाग्रे अलोकप्रसिद्धत्वेपीत्युक्तम् । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् इति सूत्रभाष्यगतादिशब्दो ब्रह्मत्वव्यपदेशार्थक इति सूचितम् । आदिपदेनेति । अस्मिन्पक्षे भाष्ये तद्ब्रह्मेति श्रुत्यंशोदाहरणं सूत्रानुक्तब्रह्मत्वव्यपदेश रूपयुक्तिसूचनार्थं सूत्रेतदनुक्तिस्तु स्फुटत्वादिति भावः । यद्वा सूत्रभाष्ययोः आदिशब्देनानामत्वब्रह्मत्वव्यपदेशश्चेति द्वयमपि ग्राह्यमिति भावः । अत्र ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य कण्ठतोनुक्तिः ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चेति पूर्वमुक्तत्वादिति ज्ञेयम् । ननु ते यदन्तरा इत्यत्र तच्छब्देन नामरूपयोरिति प्रकृतनामरूपयोः परामर्शेन नामरूपरहितमित्यर्थः । तथाच तत्र प्रमाणत्वेन प्रथमं यतो वाचो निवर्तन्ते इति अनन्तरम् अवर्णमिति श्रुतिरुदाहर्तव्या तत्कुतो वैपरीत्यमत आह ॥ रूपस्य वाच्यान्तर्भावेनेति । वाच्येपरमात्मनि अन्तर्भावेनेत्यर्थः । एवं च प्राधान्यकथनेन अर्थान्तरत्वमिति रूपराहित्यमिति व्याख्याने सूत्रे अनामत्वादि व्यपदेशादित्येव वक्तव्यं कुतोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्युक्तमिति शङ्कापरास्ताभवति । उक्तविरोधादिति । ईक्षतेर्नाशब्दं रूपोपन्यासाच्च इत्यत्र शुक्लादिरूपत्वस्य वाच्यस्य उक्तत्वेन तद्विरोधादित्यर्थः । अनामेतीति । अनामरूपत्वं च विवक्षितमिति न तेन विरोध इति भावः । कथं निपातद्वयविरोध इत्यत आह । भगवत इति । वैदिकेर्थे लोकप्रसिद्ध्यपेक्षया वैदिक प्रसिद्धेः प्राबल्यम् । वैदिकप्रसिद्धेश्च विष्णौ तदीयनामरूपनिर्वहितृत्वे चाकाशापेक्षया बहुलेति सैवनिपातद्वयद्योत्येति भावः । तदर्थत्वेनोपपत्तेरिरिति । निपातद्वयस्य चेदप्रसिद्धार्थत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यथेति । वैदिकप्रसिद्धार्थत्वाभाव इत्यर्थः । आकाशस्यापि अनामरूपकत्वं भविष्यतीत्यत आह । आकाशस्येति । साकल्येन स्वप्रतिपादकनाम प्राकृतरूपवत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

प्रयोगवशादिति ॥ यदेषआकाश इति हरावन्यत्र तु प्रसिद्धिरेवेति भावः ॥ आकाशोवैनामेति ॥ आसमंतात्काशमानत्वादाकाशनामा भगवान्नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य निर्वहिता निर्वोढा आश्रय

(वाक्यार्थमञ्जरी)

इति यावत् । निपातद्वयेनास्यार्थस्य प्रसिद्धत्वमाह । तेनामरूपे अन्तराविनायद्वर्ततेतदमृतं नित्यमुक्तं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ आकाशोवैनामेत्युक्ता-काशो विष्णुरेव तेयदंतरेत्याकाशस्य विष्णुमात्रनिष्ठनामरूपराहित्याख्य लिङ्गोपदेशादित्यर्थः ॥ विलक्षणार्थत्वेति ॥ अनेन अन्तरः विलक्षणोर्थोर्थान्तरस्य भावोऽर्थान्तरत्वमिति व्याख्यातं भवति । आदिपदोपात्तमाह ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ नन्वादिपदेनानामत्वमिति व्याख्याने सूत्रभाष्य-योरनामत्वादीति वाच्यं तेनैवक्रमेण श्रुत्युदाहरणं कार्यं किमर्थं श्रौतक्रमोल्लङ्घनमित्यत आह ॥ रूपस्येति ॥ नाम्नोवाच्यसापेक्षत्वादप्रधान्यमितिभावः ॥ उक्तविरोधादिति ॥ ईक्षतेर्नाशब्दम् । रूपोपन्यासाच्चेत्युक्तविरोधः ॥ अनामेतीति अत्रानामरूपत्वं साकल्येन शब्दागोचरत्वं प्राकृत-रूपराहित्यंच विवक्षितं प्राक्वावाच्यत्वाभावः अप्राकृतरूपत्वंच विवक्षितमिति नतद्विरोध इति भावः ॥ अलोकेति ॥ लोकतोऽप्रसिद्धत्वेपीत्यर्थः । अन्यथा आकाशपक्षे नन्वाकाशोनी-लिमोदेतीति श्रुतेर्भूताकाशस्य रूपत्वेप्यत्राभिमताव्याकृताकाशस्य तद्राहित्यं युक्तमित्यत आह ॥ आकाशस्यापीति ॥ अनामत्वप्रयोजकाप्रसिद्धत्वस्याकाशे अभावेनानामत्वाभावादित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

१३. सुषुप्त्यधिकरणम्

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तम् । तच्च 'स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष' (बृ.उ. ६-३-१५) इति स्वप्नादिद्रष्टुः प्रतीयते । स च जीवः प्रसिद्धेरित्यत आह (वक्ति) –

॥ ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥ ४२ ॥

'प्राज्ञेनाऽऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरम्' (बृ.उ.६-३-२१) 'प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जयाती' (ब.उ. ६-३-३६)ति भेदव्यपदेशान्न जीवः, पर एवासङ्गः । स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्तस्यैव युज्यते ॥ ४२ ॥

॥ इति सुषुप्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सत्तर्कदीपावली

नन्वसङ्गत्वेन श्रुताज्जीवादर्थान्तरत्वं परमात्मनः कथमित्याशङ्क्य परिहरति । प्राज्ञेनेत्यादिना । सुषुप्तीत्यादिना । संन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमित्यारभ्य स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति । अनन्वागतस्ते न भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येतत्परमात्मनि घटयति । स्वप्नादीति । न हि कर्मबद्धस्य जीवस्यासङ्गत्वमुपपद्यते । अतोऽर्थान्तरभूतः परमात्मा जीवात् । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥

तत्त्वप्रदीपिका

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तं "अतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमि"त्यक्षर ब्राह्मणे । 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' । असङ्गात्स्वापादिद्रष्टुरीश्वराज्जीवस्य भेदव्यपदेशान्न जीवोऽसङ्गः । अपि तु पर एवासङ्गः । अथ च पराज्जीवस्य भेदव्यपदेशान्न जीवः पर एव सन् असङ्गः । अत्र हि "तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽन्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेन" इत्यादिना "तद्यथां नस्सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनाऽत्मन" इत्यादिना च सदृष्टान्तं भेदो व्यपदिश्यते । न चायमभिधीयमानो जीवेशभेदो व्यावहारिक इति वाच्यम् । तदर्थानिरूपणात् । अनिर्वाच्यस्य निरस्तत्वात् । भेदस्य चाबाधात् । न च व्यवहारसम्बन्धित्वं व्यावहारिकत्वं, तथाव्यावहारिकस्यापि ब्रह्मणः सत्यत्वात् । अव्यावहारिकत्वे प्रतिवादिदूषितेऽपि ब्रह्मणि मूकतापत्तेरिति ॥ इति सुषुप्त्यध्यधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रासङ्गत्वलिङ्गेन लोकप्रसिद्ध्या चेशजीवयोः साधारणस्य स्वप्नादिदर्शनलिङ्गस्य भगवति समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयादिकं च सूचयति ॥ असङ्गत्वमिति ॥ असङ्गमरसमित्यसङ्गत्वं परमात्मन उक्तम् । तद्वाजसनेयके स्वप्नादिद्रष्टुः प्रतीयते । 'स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किं चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति । तस्य च विष्णोरन्यत्वेऽन्यस्यासङ्गत्वप्रसङ्गादवश्यनिर्णेयत्वम् । तत्स्वप्नादिद्रष्टृत्वं विषयः । विष्णोर्जीवस्य वेति सन्देहः । उक्तसाधारण्यं सन्देहबीजमिति भावः । सयुक्तिकं पूर्वपक्षयति ॥ स चेति ॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वं जीवस्यैव भवेत् । प्रसिद्धत्वात् । न चासङ्गत्वलिङ्गादीशस्येति वाच्यम् ।

(तत्त्वप्रकाशिका)

जीवेशयोरभेदेन जीवेऽपि चैतन्यविवक्षयाऽसङ्गत्वोक्तिसम्भवात् । न च मुख्यतोऽसङ्गत्वादीश्वरस्य स्वप्नादिद्रष्टृत्वम् । तस्याशरीरतया स्वप्नाद्यवस्थानुभवानुपपत्तेः । न च मन्तव्यं यथा स्वप्नादिदर्शनस्य जीवे मुख्यत्वेनाऽसङ्गत्वमभेदाभिप्रायेण नीयते तथाऽसङ्गत्वस्येश्वरे मुख्यत्वेन स्वप्नादिदर्शनस्याप्यभेदाभिप्रायेण नेतुं शक्यत्वात् किं जीव एवात्रोच्यत इति निर्बन्धे कारणमिति । चैतन्यैक्याभिप्रायेण तद्गतसङ्गत्वस्य जीवेऽमुख्यवृत्तिवदीश्वरे स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्य विशिष्टनिष्ठस्यामुख्यतोऽपि वक्तुमयोगात् । न च जीवेशाभेद एव कुत इति वाच्यम् । विशेषणद्वयसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः । अतो जीव एवायं स्वप्नादिद्रष्टेति न प्रागुक्तासङ्गत्वं विष्णोरेवेति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ स्वप्नादिद्रष्टा परमात्मैवासङ्गत्वलिङ्गात् । यतोऽसङ्गः पर एव न जीवः । न चेश्वराभेदेन जीवेऽप्यसङ्गत्वोक्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रकरणयोर्भेदेनैव जीवेशयोरुक्तत्वेन तदभेदस्यैवाभावादिति भावः । न चायं भेदो व्यावहारिक एवेति युक्तम् । सुषुप्तिप्रकरणस्य मोक्षपरताया अपि भावात् । यद्वक्ष्यति 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेत्याद्युपपत्तेश्च । मोक्षे च सतो भेदस्य व्यावहारिकता नाम परिभाषामात्रं स्यात् । ननु कथमशरीरस्येश्वरस्य स्वप्नादिदर्शनं युक्तं स्यादित्यत आह ॥ स्वप्नादीति ॥ न विष्णोः स्वप्नादिदर्शनायोगः किं नाम तस्यैव तन्मुख्यं जीवादपि । स्वाप्नपदार्थानां जीवगतावस्थायाश्च सत्यत्वात् परमात्मनश्च सर्वज्ञत्वेन तद्विशेषदर्शनोपपत्तिरिति भावः । एवं स्वप्नादिदर्शनासङ्गत्वयोः परमात्मनि मुख्यत्वोक्त्या तदन्यथानुपपत्त्याऽभेदः इति परास्तम् । तत्र प्रतीतोभयविधलिङ्गान्तरोपपत्तिस्तु तद्भाष्यादवगन्तव्या । अतो विष्णुरेव स्वप्नादिद्रष्टाऽसङ्गश्चेति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ अ० १३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

असङ्गमरसमित्यनेन ''अन्यभावव्यावृत्तेश्च'' इति सूत्रसूचिता ''स्थूलमनण्वह्रस्वम्'' इति 'श्रुतौ परिपठितमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कम्' इति वाक्यं गृह्यते । विशेषणद्वयेत्यत्र असङ्गत्वं स्वाप्नादिद्रष्टृत्वमित्येतद्वाक्योक्तमेव विशेषणद्वयं ''स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि'' इति वक्ष्यमाणसूत्रस्यायमभिप्रायः । ''तीर्णो हि तदा सर्वान्शोकान्हृदयस्य भवति'' इति वाक्योक्तं सर्वशोकोत्तरणं स्वर्गस्थस्य भवतु न तु मुक्तस्येत्याशङ्क्य सूत्रं प्रवृत्तम् । स्वाप्ययः सुप्तिः सम्पत्तिर्मोक्षः तदुभयापेक्षयैव सर्वशोकोत्तरणमुच्यते न तु स्वर्गस्थापेक्षया । ''अत्र पिता अपिता भवति अनन्वागतं पुण्येन अनन्वागतं पापेन'' इति वाक्यशेषे तदुभयविषयत्वमाविष्कृतं

(गुर्वर्थदीपिका)

हि । अत्र मोक्षे सुप्तौ च पिता अपिता भवतीत्यर्थः । स्वर्गस्थस्य त्वपितृत्वं न घटते । ''अस्मत्पितः'' इत्युद्दिश्य पुत्रेण श्राद्धकरणात् । नापि पुण्यपापाननुगमनम् । पुण्येनैव स्वर्गप्राप्तेः । पापेन पुनः स्वर्गादधः पाताच्चेति । ''स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसाद'' इत्यादि-श्रुतेरयमर्थः । स एष जीवनियामकः परमात्मा सम्यक् प्रसीदति बाह्यदुःखादिकं विस्मृत्य सुखी भवत्यत्रेति सम्प्रसादः सुप्तिः तस्मिन् रत्वा स्वसुखं स्वयमनुभूय जीवं च तत्स्वरूपसुखेन रमयित्वा चरित्वा तावत्पर्यन्तं सुषुम्नायामेव सञ्चरणं कृत्वा । जीववद्धरेः सुप्त्यभावसूचनाय चरित्वेत्युक्तम् । नाडीषु सञ्चरद्वायुना सह नाडीस्थभगवतोऽप्यूर्ध्वाधः सञ्चरणसद्भावाच्च चरित्वेत्युक्तम् । तस्य जीवस्य पुण्यं च पापं च दृष्ट्वैव न तु जीववत्ताभ्यां स्वयमालिप्य । पुनस्तदनन्तरं प्रति न्यायं यस्यां नाड्यां जीवस्य स्वप्नः श्रुतिविहितः तन्न्यायमनुसृत्य प्रतियोनि योनिं योनिं प्रति मनुष्यपशुपक्ष्यादिनानायोनिषु स्वप्नान्ताय स्वप्नदर्शनयोग्यनाडीस्थानाय कण्ठदेशमध्यस्थनाडीस्थानायेत्यर्थः । आद्रवति शनैर्गच्छति आनन्देन वा गच्छति । जीवेषु दयार्द्रत्वादेव गच्छति न तु स्वप्रयोजनाय गच्छतीति सूचनाय आद्रवतीत्युक्तम् । परमात्मा तत्र स्वप्ने यत्किञ्चिज्जीवेन क्रियमाणं स्वाप्नदेवताराधनादिपुण्यं स्वाप्नविद्वेषादिपापं वा पश्यति । यद्वा यत्किञ्चित् स्वप्ने जीवस्य भयदायकं व्याघ्रसिंहादिकं पश्यति तेनानन्वागतो भवति तेन भयादिदायकदर्शनेन अनन्वागतो भवतीत्यर्थः । जीवो यथा भीतः सन्पश्यति तथा न भगवानिति भावः । तत्र हेतुः ''अयं पुरुषः असङ्गो हि'' इति । 'तद्यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा दिवि परिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियते एवमेवायं पुरुषः श्रान्तः स्वप्नान्ताय धावति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यत'' इत्यादि श्रुत्युक्तमुभय-विधजीवेष्वेवोपपद्यमानं भगवत्यनुपपद्यमानमिव स्थितं लिङ्गान्तरं तदपि ''यं विष्णुं श्येनवच्छ्रान्तो जीवो जागारिते भ्रमन् । स्वप्ने च सुप्तावभ्येति संश्रान्तः सद्ग्रहं यथा । सद्गृहं यथेत्युक्त्या समीचीनाय लयाय आलयायेति सल्लयशब्दार्थं सूचयति । ''अ इत्यादिश्यते विष्णुरविद्या तन्निरीक्षणम् । तेन स्वप्नानयं पश्येत् जीवो जागरितं तथा । स्वाप्नान्पश्यति जाग्रद्भयं च प्रतिपद्यते'' । इत्यादि बृहदारण्यकभाष्योक्तरीत्या योजनीयमित्याह तत्र प्रतीतेति । तत्र तस्मिन्प्रकरणे । तन्निरीक्षणमिति भाष्यस्थवाक्यस्य तस्य परमात्मनः निरीक्षणं कृपाकटाक्षः कदाचित्पापभूतभयादिप्रतिपत्तये क्रूरकटाक्षश्च तन्निरीक्षणमित्यर्थः ॥

भावबोधः

ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥ ४२ ॥ लिङ्गं स्वप्नादिप्रदर्शनमिति न्यायविवरणोक्त-लिङ्गस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह– असङ्गत्वलिङ्गेन लोकप्रसिद्ध्या चेति । अत्र लिङ्गप्रसिद्ध्योरुभयत्र प्रसिद्धिहेतुत्वोपपादनप्रकारो वज्राधिकरणोक्तन्यायेन द्रष्टव्यः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । 'ते यदन्तरेति' 'अर्थान्तरं त्वेति' श्रुतिसूत्रयोररूपोभूतवर्जनादिति प्रमाणानुसारेण रूपराहित्ये भूतासङ्गत्वस्य हेतुत्वेनाभिप्रेतत्वात् । असङ्गो ह्ययमित्यसङ्गतयोक्तस्वप्नादिद्रष्टुर्विष्णोरन्यत्वे प्रागभिप्रेतासङ्गत्वमप्यन्यस्यैव स्यादित्याक्षेपसम्भवाद् व्यवहारे जीवेशयोर्भेदोक्तेरिति न्याय-विवरणानुसारेणात्र भेदेनेत्यतः पूर्वसूत्रात् व्यपदेशादित्यनुवृत्तौ पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन सौत्रव्यपदेशेनैवात्र सिद्धान्तकरणाद्वा अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरपि द्रष्टव्या । भाष्योदाहृते स यत्तत्र किञ्चित्पश्यतीत्यादि श्रुत्यंशे तत्रेत्यनेन परामृश्यापरिज्ञानात् स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् पूर्वांशमुदाहरति– स वा एष इत्यादिना । लिङ्गं स्वप्नादिदर्शनं कस्येति न्यायविवरणानुसारेण सन्देहप्रकारमाह– विष्णोर्जीवस्य वेति । अत्र स यत्तत्रेत्याद्युक्त-स्वप्नादिद्रष्टृत्वं किं जीवस्योत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थमसङ्गत्वस्य प्रसिद्धिबाधकत्वं न सम्भवत्युत सम्भवतीति चिन्ता । तदर्थमसङ्गत्वं जीवस्येशाभेदेन युक्तमुतायुक्तमिति । तदर्थं जीवेशाभेदः किं व्यावहारिकः किं वा पारमार्थिक इति । तदर्थं तत्पारमार्थिकत्वज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । कुतो न वाच्यमित्यतो जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इति न्यायविवरणोक्तहेतुमाह– जीवेशयोरभेदेनेति । अनेन न्यायविवरणेऽभेद इति निमित्तसप्तमीत्युक्तं भवति । विशेषणद्वयेति । असङ्गत्वस्वप्नादिद्रष्टृत्वरूपविशेषणद्वयसामानाधिकरण्यान्यथानु-पपत्त्येत्येर्थः । यतोऽसङ्गः पर एव न जीव इति । अनेनासङ्गत्वादिचेश्वरस्यैवेति न्यायविवरणांश आदिपदपरित्यागेन जीवेन तदयुक्तेरिति च तदंशः जीवस्यासङ्गत्वस्यायुक्तेरिति च व्याख्यातो भवति । सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रकरणयोरिति । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेर्भेद एव भवतीति न्यायविवरणांशोऽप्यनेन व्याख्यातो भवति । भेदेनोक्तेरित्यनेन सूत्रे उक्तेरिति शेषो वा पूर्वसूत्रात् व्यपदेशादित्यस्यानुवृत्तिर्वेत्युक्तं भवति । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेत्याद्यनुपपत्तेश्चेति । आदिपदेनात्र पिताऽपिता भवतीतितीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीत्यादेर्ग्रहणम् । सुषुप्तिप्रकरणस्य मोक्षपरताया अभावे अनन्वागतमित्याद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । तस्यैव तन्मुख्यं जीवादपीत्यादिना जीवस्य तदयुक्तेरिति न्यायविवरणांशस्तस्यासङ्गत्वस्यायुक्ते-रितीशेसावकाशत्वाच्चेति न्यायविवरणांशश्च व्याख्यातो भवति । असङ्गत्वादिचेश्वरस्यै-

(भावबोधः)

वेत्यर्थात् भेद एवेति न्यायविवरणांशं योजयति– एवमिति । भेद एवेत्यस्यार्थः । अभेद इति परास्तमिति ॥

ननु स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्योक्तरीत्येश्वरनिष्ठत्वेनासङ्गत्वेन सह विरोधाभावेऽपि ''सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चे''त्याद्युक्तलिङ्गानामनन्वागतस्तेन भवतीत्याद्युक्तेश्वरलिङ्गैः कथं सामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यत आह– तत्र प्रतीतेति–

''शुभाशुभं तु दृष्ट्वैव स्वप्ने जागरितेऽपि च ।
असंस्पृष्टः सदा दुःखैश्वरतीशः पुनः पुनः ॥''

इत्यादिबृहदारण्यकभाष्यादुक्तोभयलिङ्गोपपत्तिर्द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ इति सुषुप्त्यधिकरणम् ॥१३॥

भावदीपः

ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥ ४२ ॥ भाष्यसूचितं साधारण्यबीजमाह ॥ असङ्गत्वेति ॥ अलेपत्वरूपासङ्गत्वलिङ्गेनेत्यर्थः । सङ्गत्यर्थतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ असङ्गमिति ॥ अक्षरनये अन्यभावेति सूत्र इत्यर्थः । तच्चेत्यादि व्याचष्टे ॥ तद्वाजसनेयक इति ॥ षष्ठ इत्यर्थः । स यत्तत्रेति तच्छब्दपरामृष्टं दर्शयितुं पूर्वशेषमाह ॥ स वा इति ॥ सम्यक्प्रसीदत्यस्यामिति सम्प्रसादः सुप्तिः तस्मिन् रत्वा रमणं कृत्वा प्रतिन्यायम् अवस्थान्तरं प्राप्तव्यमिति न्यायमनुसृत्य प्रतियोन्यापदव्या तेन स्वाप्नपदार्थदर्शनेनानन्वागतो निर्लेपः लेपे सर्वप्रमाणाभावं वक्तुमसङ्गोह्ययमिति वाक्यशेषः । स चेत्यादेस्तात्पर्यं तस्य चेति । प्रसिद्ध्या जीवत्व इत्यर्थः । उक्तमित्यन्तभाष्यस्य तात्पर्यम् अन्यस्येति । न च न हि सङ्गोऽस्ति वह्निवायुविवस्वतामिति न्यायेनानेकेषामसङ्गत्वं तथा च न पूर्वाक्षेप इति शङ्क्यम् । अनन्यापेक्षस्यानेकेषामयोगादिति तात्पर्यात् तस्यैव श्रुतौ प्रतीतेरिति । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याकुर्वत्स च जीव इति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ स्वप्नेति ॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वं चेति सिद्धान्तभाष्यानुरोधात् अत्रापि तथैव व्याख्या कृतेति बोध्यम् । ननु यथा पूर्वत्र नामरूपनिर्वोढृत्वरूपब्रह्मलिङ्गाद्बैनामेति प्राप्तलोकप्रसिद्धिबाधस्तथाऽत्राप्यस्त्विवति भविन शङ्कते ॥ न चेति ॥ जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इति न्यायविवरणांशोक्तमाह ॥ जीवेशयोरिति ॥ विशिष्टस्य सङ्गित्वादुक्तं चैतन्येति । ननु विनैवाभेदमीशलिङ्गेन जीवलिङ्गमीशे नीयतामिति शङ्कते ॥ न चेति ॥ तस्येशेऽनवकाशतामाह ॥ तस्येति ॥ सर्वत्र प्रसिद्धेत्यत्राशरीरः प्रज्ञात्मेत्युक्तेरिति भावः । ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव

(भावदीपः)

एवोच्यत इत्यंशतात्पर्यं व्यक्तीकर्तुमाह ।। न च मन्तव्यमिति ।। चैतन्येति ।। जीवस्य येन चैतन्यात्मना ब्रह्मैक्यं तदभिप्रायेणेत्यर्थः ।। विशेषणेति ।। उक्तदिशा निरवकाशासङ्गत्व-स्वप्नादिद्रष्टृरूपविशेषणेत्यर्थः । एतच्चासङ्गत्वं प्रसिद्धेरिति भाष्योक्त्या ज्ञायत इति भावः ।। अत इति ।। असङ्गत्वरूपब्रह्मलिङ्गस्य जीवे तदभेदेनोपपत्त्या जीवलिङ्गस्य चेशेऽनुपपत्त्या च निर्बाधनिरवकाशप्रसिद्धिभावादित्यर्थः । उक्तमित्यन्तस्य भावोक्तिर्न प्रागिति । अभेदेन जीवेऽप्युपपन्नतोक्त्या विष्णावनिरासादेवेत्युक्तम् । स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च तस्यैवेति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे ।। स्वप्नादिद्रष्टेति ।। असङ्गत्वादि चेश्वरस्यैवेति न्यायविवरणानुरोधेन हेतुमाह ।। असङ्गत्वेति ।। अनन्वागतस्तेनेति वाक्योक्तादित्यर्थः । तावता कुतो विष्णुरित्यतो न जीव इत्यादि व्याचष्टे ।। यत इति ।। असङ्गो ह्ययमिति हेतूकृतासङ्ग इत्यर्थः । अनन्वागतस्तेन भवतीत्यत्रासङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गत्वं हेतुः । प्रसिद्धमेव च हेतुत्वयोग्यम् असङ्गमस्पर्शमित्यादि श्रुतिषु च ब्रह्मण्येव प्रसिद्धमिति भावः । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवे (श्वरयो) शयोर्भेदोक्तेरिति न्यायविवरणानुरोधेन प्राज्ञेनेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे ।। न चेति ।। सुषुप्तिपदलब्धयुक्तिं वक्तुमाह ।। न चायमिति ।। यद्वक्ष्यतीति ।। चतुर्थ इत्यर्थः । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति वाक्यं न मुक्तविषयं किन्तु स्वर्गस्थविषयं स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्तीत्यादेरित्यतः स्वाप्ययेति सूत्रम् । स्वाप्ययः सुप्तिः सम्पत्तिर्मुक्तिः । अन्यतरशब्दोऽत्र उभयपरः । तीर्णो हीति वाक्यं सुप्तिमुक्त्यु-भयपरं न स्वर्गिविषयम् । कुतः हि यस्मात् अविष्कृतं तदुभयविषयत्वमस्य वाक्यस्य विस्पष्टमत इति सूत्रार्थः । तत् किञ्चिद्व्यनक्ति ।। अनन्वागतमिति ।। अन्यथा अत्र पिताऽपिता भवति अनन्वागतं पुण्येनेत्यादिनोक्तापितृत्वपुण्यपापाद्यसङ्गत्वलिङ्गानां स्वर्गिणः श्राद्धादिभोक्तु-रनुपपत्तेः सुप्तिप्रकरणस्य मुक्तिपरत्वमुपेयमित्यर्थः । व्यक्तमुक्तमस्य सूत्रस्योभयपरत्वाद्यर्थकत्वं बृहदारण्यकभाष्ये । कर्मनिर्णयटीकायां च । विवृतं तन्त्रदीपिकायामस्माभिश्चतुर्थे । अस्तु तावता व्यावहारिको भेद इत्यत्र किमागतमित्यत आह ।। मोक्षे चेति ।। प्रतिज्ञापरत्वेन व्याख्यातमपीदानीं स्वप्नादीत्यशेषभाष्यं प्रागुक्तशङ्कानिवर्तकतयाऽवतार्य जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्चेति न्यायविवरणविवरणपरतया व्याचष्टे ।। नन्वित्यादिना ।। संध्ये सृष्टिराह हीत्यादिना तृतीयस्य द्वितीयपादे वक्ष्यमाणत्वात्सत्यत्वस्येति भावः । एतल्लिङ्गद्वयानुपपत्ति-परिहारेऽपि लिङ्गान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽभेदशङ्कायां कथं तदुपपत्तिरित्यत आह ।। तत्र प्रतीतेति ।। सम्प्रसादे रत्वेत्यादिना प्रागुदाहृतवाक्ये प्रतीतजीवलिङ्गान्तराणाम् अनन्वागतं पुण्येनेतीदानीमुदाहृतवाक्यप्रतीतपुण्यपापलेपरूपब्रह्मलिङ्गान्तराणामुपपत्तिस्तु ‘‘शुभाशुभं तु

(भावदीपः)

दृष्ट्वैव स्वप्ने जागरितेऽपि च । असंसृष्टः सदा दुःखैश्चरतीशः पुनःपुनरित्यादि वाजसनेयभाष्यादवसेयेत्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ परमात्मनि मुख्यत्वादित्यर्थः ॥४२॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥ असङ्गत्वलिङ्गेनेति ॥ लिङ्गप्रसिद्ध्योरुभयत्र प्रसिद्धिहेतुत्वोपपादनप्रकारोवज्ञताधिकरणन्यायेन द्रष्टव्यः ॥ श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ॥ अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्वाधिकरणे सिद्धान्तसाधकतयोक्तप्राकृतभौतिकशरीरराहित्यस्यैवेह पूर्वपक्षसाधकत्वादिति बोध्यम् । यद्वक्ष्यति तस्य शरीरतया स्वप्नाद्यवस्थानुभवानुपपत्तेरिति । पूर्वाधिकरणे अरुपोभूतवर्जनादित्यत्र भौतिकशरीरराहित्यस्याप्युक्तत्वात् । शुक्लादिवर्णवर्तनाद्भौतिक देहवर्जनादिति तत्वप्रदीपोक्तेः ॥ असङ्गत्वमुक्तमिति ॥ अक्षरत्वनये अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यत्रेति भावः ॥ स यत्तत्रेति तच्छब्दपरामृष्टं दर्शयितुं पूर्वशेषमाह ॥ सवा इति ॥ सम्यक् प्रसीदत्यस्यामिति सुप्तिः सम्प्रसादः तस्मिन् सवा एष विष्णुः रत्वा रमणं दत्वा पुण्यं च पापं च दृष्टैव चरति । चरित्वा प्रतिन्यायं प्रतिकालं प्रतियोनि प्रतिजीवं स्वप्नायैव जीवस्य स्वप्नेप्राप्तये एवाद्रवति। दृष्टैवेत्येवकारे व्यवच्छेद्यमाह ॥ स इति ॥ स परमात्मा यत्पापं पश्यति तेन तत्फलेनान्वगतो स सृष्टो भवति । कुत इत्यत आह ॥ सङ्गोहीति ॥ सिद्धान्तरीत्या श्रुत्यर्थम् । पूर्वपक्षे तु स वा एष इति जीवोग्राह्यः ॥ विष्णोरिति ॥ अत्र स्वप्नादिद्रष्टृत्वं किं जीवस्योत ब्रह्मण इति चिन्ता । तदर्थं किं प्रसिद्धिबाधकं नास्त्युतास्तीति तदर्थम् असङ्गतत्वादिकं ब्रह्माभेदेन नेतुं शक्यमुताशक्यमिति । तदर्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योपदिष्टो भेदः किं मिथ्या उत सत्य इति ॥ जीवस्यैवेति ॥ एतेन सत्वादिकं जीवे ब्रह्माभेदेन नेतुं शक्यमित्युक्तं भवति । ननु यथा पूर्वत्र नामरूपनिर्वोढृत्वरूपब्रह्मलिङ्गात् ॥ वैनामेति प्राप्तलोकप्रसिद्धिबाधः । तथाऽत्राप्यस्तीति भावेन शङ्कते ॥ न चेति ॥ तत्र नामरूपराहित्यस्य गगने निरवकाशत्वात् । जडे ब्रह्माभेदाभावेनापि ब्रह्मधर्मस्य तत्र नेतुमशक्यत्वाच्च । लोकप्रसिद्धिबाधेपीहाभेदेन ब्रह्मधर्मस्या सङ्गत्वस्य जीवे सावकाशत्वेन न तेन प्रसिद्धिबाधो युक्त इति भावेन परिहरति । जीवेशयोरिति ॥ विशेषैक्यस्य बाधितत्वात् । विशिष्टस्य सङ्गतत्वाच्चोक्तम् । चैतन्येति ॥ ननु असङ्गोह्ययं पुरुष इत्यत्र पुरुषत्वोक्त्या जीवस्य चैतन्यैक्यद्वारकमसङ्गत्वं वक्तव्यम् । ईश्वरस्य मुख्यतो निर्लेपत्वात् । तद्बलात् स्वाप्नादि दृष्टृत्वं लोकप्रसिद्धिमनादृत्य नियतमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ न च मुख्यत इति ॥ अशरीरतयेति ॥ शरीराभावस्य पूर्वाधिकरणयोरुक्तत्वात् ।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अशरीरः प्रज्ञात्मेत्यादि श्रुतेश्चेति भावः। विशिष्टनिष्टस्यामुख्यतोपीति जीवस्य येन चैतन्यात्मना ब्रह्माभेदस्तस्मिन् शुद्धचैतन्ये सङ्गतत्वात्। ब्रह्मणोयेन चैतन्यात्मना जीवभेदस्तस्मिन् चैतन्ये स्वप्नादिद्रष्टृत्वायोगादिति भावः ॥ विशेषेणेति ॥ असङ्गत्वस्वप्नादिदृष्टृत्वरूपनिरवकाश-विशेषणद्वयेत्यर्थः। एतेन स्वप्नादिदृष्टृजीवे एव प्रसिद्धिः। चशब्दाद्योगोपि जीव एव विशेषणमहिम्ना भेदप्रतीतेः। एवशब्दार्थकचशब्दान्नेश्वरः। स्वप्नादि द्रष्टा तस्याशरीरत्व-प्रसिद्धेरिति भाष्येण जितं भवति। न जीवः पर एवासङ्गः इति भाष्ये स्वप्नादिद्रष्टृत्वमिव वक्ष्यमाणानुसारेण स्वप्नादि द्रष्टेत्यन्वेति। तथा च स्वप्नादिद्रष्टा पर एव न जीवः यतो सङ्ग इति योजयति। स्वप्नादिद्रष्टेति।

असङ्गत्वलिङ्गस्य निरवकाशत्वप्रतिपादनपरत्वेनापि साध्यं योजयति ॥ यतो सङ्ग इति ॥ असङ्गमस्पर्शमित्यादिश्रुतौ प्रसिद्धेरिति भावः। प्राज्ञेनात्मनेत्यादि योजयितुह ॥ न चेति ॥ सूत्रे सुषुप्तिपदलब्ध्युक्तिं वक्तुमाह ॥ न चायमिति ॥ स्वाप्ययः सुप्तिः सम्पत्तिर्मुक्तिः अन्यतर शब्दयुक्ति उभयपरः। श्रुतिप्रकरणं सुप्तिमुक्त्युभयपरं हि यस्मादुभयविषयत्वमाविष्कृतम् ॥ स्पष्टमिति। न केवलं सूत्रबलात्सुप्तिप्रकरणस्य मुक्तिपरत्वं किन्तु तत्प्रकरणे मुक्तिलिङ्गाच्चेत्याह ॥ एतेनाविष्कृतमिति वृत्तम्। इत्यादीत्यादिपदेन अत्र पिता भवतीति तीर्णो हि तद् सर्वान् शोकानित्यादेः सङ्ग्रहः। स्वप्नादिद्रष्टृत्वं चेति भाष्येष्वेवकारमयोगव्यवच्छेदकतया तस्य स्वप्नादि दृष्टृत्वं सर्वज्ञत्वाद्युज्यत एवेति सङ्गततया व्याचष्टे ॥ न विष्णोरिति। अन्ययोगव्यवच्छेद-कतयापि तद्व्याचष्टे ॥ किं नामेति ॥ विद्यमानाशेषार्थज्ञत्वं हि सर्वज्ञत्वं वैधर्म्याच्च। नन्वित्यादिनेति ॥ तदसत्वमुच्यते। कथमीश्वरस्य तत्ज्ञानमित्यत आह ॥ स्वप्नादिपदार्थानामिति ॥ तदारोपित जाग्रत्वस्यासत्वं वैधर्म्यसूत्रोक्तमिति भावः। स्वाप्नपदार्थदर्शनस्य तत्र मुख्यत्वं च सर्वजीवगतस्वप्नावस्थानिर्मातृत्वेन तत्प्रदर्शकत्वेनेत्यादिरूपेण ध्येयम्। उक्तं हि चन्द्रिकायां कार्त्स्न्येन स्वानां वस्तूनां द्रष्टा सर्वस्य हीश्वरः। न युज्यते सङ्कोचोत्यसङ्कोचस्य सम्भवेति। विशेषणद्वयसमानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तेरिति परोपन्यस्तभेदप्रमाणमिति पर एवासङ्गः। स्वप्नादि द्रष्टृत्वं च तस्यैवेति भाष्येणैवोपस्तितमित्याह ॥ एवमिति ॥

ननु सम्प्रसादेरत्वेत्यादिना दृष्ट्वैव पापं चेति पुण्यपापवत्वादिरूपजीवलिङ्गानां स नन्वागतं पुण्येनान्वागतं पापेनेत्यादि ब्रह्मलिङ्गानां च स्वप्नादिद्रष्टरि प्रतीयमानत्वादन्यथानुपत्यैक्य विवक्षाज्ञायत इत्यत आह ॥ तत्र प्रतीतेति ॥ शुभाशुभन्तु दृष्ट्वैव स्वप्ने जागरितेऽपि च। असंसृष्टः सदा दुःखैश्चरतीशः पुनः पुनरिति बृहदारण्यकभाष्यादित्यर्थः ॥ सूत्रे व्यपदेशादि-

(वाक्यार्थमुक्तावली)

त्यनुवर्तते । स्वप्नादिदृष्टेति योग्यतयालभ्यते । असङ्गत्वव्यपदेशाद्विष्णुरेव स्वप्नादिदृष्टा न जीवः । न चासङ्गत्वं जीवे सावकाशं विष्णुरेवासङ्गो न जीवः असङ्गमस्पर्शमित्यादिव्यपदेशात् । न च भेदविवक्षया जीवोऽसङ्ग इति वाच्यम् । सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रकरणयोर्भेदेन जीवेशयोर्व्यपदेशादिति सूत्रार्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः भेदेन ॐ ॥ अथ ते यदन्तरेति अर्थान्तरत्वेति श्रुतिसूत्रयोः ''अरूपो भूतवर्जनादिति'' प्रमाणानुसारेण रूपराहित्ये भूतासङ्गतत्वस्य हेतुत्वेन अभिप्रेतत्वात् । असङ्गोह्ययमिति । असङ्गतयोक्तस्वप्नादिद्रष्टुः विष्णोरन्यत्वे प्रागभिप्रेतासङ्गत्वमपि अन्यस्यैव स्यात् इत्याक्षेपसम्भवादिति पूर्वाधिकरणसङ्गतिः द्रष्टव्या । भाष्योदाहृते सयत्तत्रेत्यादिश्रुत्यंशे तत्रेत्यनेन परामृश्यापरिज्ञानात् स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्य प्रत्येतुम् अशक्यत्वात् तत्पूर्वांशमुदाहरति । सवा एष इत्यादिना । विशेषणद्वयसामान्याधिकरण्येति । असङ्गत्वस्वप्नादिद्रष्टृत्वविशेषण द्वयसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तेत्यर्थः । सुषुप्तिप्रकरणस्येति । तथाच मोक्षे विद्यमानत्वात् न तस्य व्यावहारिकत्वमिति भावः । अनन्वागते पुण्येनेति । आदिपदेन अत्रापितापिता भवतीत्यादेः ''तीर्णोहि सर्वान्शोकान्हृदयस्य भवती''त्यादेर्ग्रहणम् । स्पुषुप्तिप्रकरणस्य मोक्षपरतायाः अभावे जीवपरत्वे तस्य पुण्यादिना अनन्वागतत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । ननु स्वप्नादिदृष्टृत्वस्य उक्तरीत्या ईश्वरनिष्ठत्वेन असङ्गतत्वेन सह विरोधाभावेपि सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेत्याद्युक्तलिङ्गानाम् अनन्वागतस्तेन भवतीत्याद्युक्तेश्वरलिङ्गैःसह कथं सामानाधि-करण्योपपत्तिरित्यत आह तत्र प्रतीतेति ॥ ''शुभाशुभं तु दृष्ट्वैव स्वप्नेजागरितेऽपिच । असंसृष्टः सदा दुःखैश्वरतीशः पुनः पुनः इत्यादिबृहदारण्यकभाष्यादुक्तोभयविधलिङ्गोक्तिः युक्तेत्यन्वयः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

॥ उक्तम् अक्षराधिकरणे ॥ सवा एष इति ॥ स एव परमात्मैव संप्रसादे सम्यक् प्रसीदति जीवोस्यामिति संप्रसादः सुप्तिस्तस्मिन् रत्वारमणंकृत्वा पुण्यंच पापंच दृष्ट्वैवचरति चरित्वा च प्रतिन्यायं प्रतिकालं प्रतियोनि प्रतिजीवं पुनःस्वप्नायैव जीवस्य स्वप्नप्राप्तय एवाद्रवति दृष्ट्वैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह ॥ स इति ॥ सपरमात्मा तत्र सुप्तौ यत्किञ्चित्पापं पश्यतितेन

(वाक्यार्थमञ्जरी)

पापफलेनदुःखेनानन्वागतः असंस्पृष्टोभवति । कुत इत्यत उक्तम् ।। असङ्ग इति ।। हियस्मादयं पुरुषः असंगः तत्तत्कृतपापफलसंसर्गशून्यस्तस्मात्तेनानन्वागत इत्यर्थः ।। जीवेपीति ।। देहेन्द्रियान्तःकरणचैतन्यसङ्घातरूपेपीत्यर्थः ।। मुख्यतो सङ्गत्वादिति ।। जीवेत्वेकदेशविवक्षयोक्तमसङ्गत्वममुख्यमितिभावः । ईश्वरे शुद्धे ।। विशिष्टेति ।। देहादिविशिष्टेत्यर्थः ।। विशेषणद्वयेति ।। असंगत्वस्वप्नादिद्रष्टृत्वरूपविशेषणद्वयेत्यर्थः ।। ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ।। नोक्तरीत्याजीवेशयोरभेदोमन्तव्यः प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्त इति सुप्तिप्रकरणे प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इत्युत्क्रान्तिप्रकरणेच जीवेशयोर्भेदेनोक्तत्वादित्यर्थः । वक्ष्यति चतुर्थाध्याये ।। स्वाप्ययेति ।। तीर्णोहि तदासर्वाल्लोकान्हृदयस्यभवतीति वाक्यस्य स्वर्गस्थविषयत्वशंकापराकरणायेदं सूत्रम् । स्वाप्ययोमुक्तिः संपत्तिःसुप्तिः तीर्णोहीति वाक्यं सुप्तिमुक्तिविषयमेव न स्वर्गस्थविषयं कुतः अत्रपिताऽपिताभवत्यनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेत्यादिना पितृत्वपुण्यपापाद्यसङ्गत्वादिलिङ्गश्रवणादस्य वाक्यस्य सुप्तिमुक्तिविषयत्वस्याविष्कृतत्वात् स्फुटं प्रतीयमानत्वात्स्वर्गस्थस्य श्राद्धादिभोक्तुः तदसंभवादिति सूत्रार्थः । मोक्षपरत्वाभावेबाधकंचाह ।। अनन्वागतमिति ।। पुण्याद्यश्लेषस्यमुक्तिमात्रलिङ्गत्वादितिभावः । नन्वस्त्वेवं सुषुप्तिप्रकरणस्य मोक्षपरत्वं ततःकिमायातं भेदोव्यावहारिक इत्यत्रेत्यत आह ।। मोक्षेचेति ।। परिभाषामात्रं संकेतमात्रं नतु पराभिप्रेतमविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वरूपं तदानीमविद्यायाः निःशेषनाशादिति भावः । ननुस्वप्नादेर्मिथ्यात्वात्तद्रष्टृत्वे ईश्वरस्य भ्रान्तत्वप्राप्त्या कथं तत्र तन्मुख्यमित्यत आह ।। स्वप्नपदार्थानामिति ।। ननु स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्योक्तरीत्या ईश्वरनिष्ठत्वेनासङ्गतत्वेन सह विरोधाभावेपि संप्रसादे रत्वाचरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यंपापं चेत्याद्युक्तलिङ्गानामनन्वागतस्तेन भवतीत्याद्युक्तेश्वरलिङ्गैः सह कथं सामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यत आह ।। अत्र प्रतीतेति ।। ''शुभाशुभन्तुदृष्ट्वैवस्वप्नेजागरितेपिच । असंस्पृष्टः सदादुःखैश्चरतीशःपुनःपुनरिति'' बृहदारण्यकभाष्यादुक्तोभयलिङ्गोपपत्तिर्द्रष्टव्येत्यर्थः ।।

सूत्रभाष्यम्

१४. ब्राह्मणाधिकरणम्

'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये' (बृ.उ. ६-४-२२)**ति ब्राह्मणस्यापि नित्यमहिमा प्रतीयते । स च ब्राह्मणः 'स वा एष महानज आत्मे'** (बृ.उ. ६-४-२४)

(सूत्रभाष्यम्)

त्यजशब्दाद्विरिश्च इति प्राप्तम् । देवानां च विद्याकर्मणोः पदप्राप्तिः सूचिता तदुपर्यपीति । अतो ब्रवीति–

॥ ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ ४३ ॥

'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः .... स वा एष नेति नेती (बृ.उ. ६-४-२१) त्यादिशब्देभ्यो नित्यमहिमा विष्णुरेव । 'उतामृतत्वस्येशानः । यदन्नेनातिरोहति' (तै.आ. ३-१२) 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि' (ऋ.सं. १-१६४-३६) 'स योऽतोऽश्रुत' (ऐ.आ. ३-२-४) इत्यादि श्रुतिभ्यस्तस्यैव हि ते शब्दाः ॥ ४३ ॥ इति ब्राह्मणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सत्तर्कदीपावली

न च स वा एष महानज आत्मेति सन्निहितवाक्यबलादेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति तदपि हिरण्यगर्भविषयं सर्वस्याधिपतिरित्यादिबहुवाक्यविरोधापत्तेः । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदित्यादिश्रुत्या हिरण्यगर्भस्याजातलोकाधिपत्यनिषेधेन सर्वाधिपत्त्या-भावात् । न चेन्द्रादिवद्विद्याकर्मलब्धपदत्वेन देवाधिकारिणो हिरण्यगर्भस्य नित्यमहिमत्वं युज्यते । न च हिरण्यगर्भेतरदेवविषयं तद्वाक्यं, तत्र प्रमाणाभावात्स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिश्चतामेतीत्यादिवचनविरोधाच्च । उतामृतस्येशान इत्यादिश्रुत्यन्तरविरोधात् । सर्वस्या-धिपतिः सर्वेशानः एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय स एष नेति नेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिवाक्यं विष्णुविषयमेव । तस्माद् ब्रह्मशब्दवाच्यवेदेन गम्यत्वाद् ब्राह्मणशब्द-वाच्योऽजातत्वादजशब्दवाच्यो विष्णुरिति सिद्धम् । दशप्रमतिवरदः प्रीयताम् ।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यटीकायां
पद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां सत्तर्कदीपावल्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तत्त्वप्रदीपिका

''पतिं विश्वस्याऽत्मेश्वरं शाश्वतम्'' इत्यादिना नित्यमहिमा परस्योक्तः । स ब्राह्मणस्यापि प्रतीयते । विरिश्चस्य कादाचित्कपदप्राप्तेर्न नित्यमहिमेत्याशङ्क्याऽह देवानां चेति । चकारोऽव-

(तत्त्वप्रदीपिका)

धारणे । अन्यदेवानामेव विद्याकर्मणोः सकाशात्पदप्राप्तिः सूचिता देवताधिकरणे न विरिञ्चस्य । तस्माद्विरिञ्चोऽपि नित्यमहिमेति प्राप्त आह– पत्यादिशब्देभ्यः । पतिशब्दादीशानशब्दादग्राह्या-श्रुतत्वादिशब्देभ्यश्च नित्यमहित्वेनोक्तो ब्राह्मणो विष्णुरेव । ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति 'ब्राह्मणः', ब्रह्म अणति वाच्यत्वेनेति वा । अण गताविति धातोः । "उतामृतत्वस्येशानः" इत्यादिना "पुरुष एवेदम्" इति प्रतिज्ञाते सर्वेशत्वे हेतुरुच्यते । अमृतस्य मुक्तस्यापीशानोऽयं पुरुष इति यत् तस्मादिदं सर्वं पुरुष एव पुरुषाधीनमेवेत्यर्थः । न च सर्वस्य पुरुषैक्यमिहोच्यते । तथासत्यनिवृत्तेरयुक्तेश्च । तस्मात्तदधीनत्वमेव प्रतिज्ञातम् । पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति वाऽर्थः । तथाच पैङ्गिश्रुतिरिमां श्रुतिं व्याचष्टे । "पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति पुरुषेणैवेदं व्याप्तं यद्भूतं यच्च भाव्यम् आतृणादाकरीषात्सर्वं भगवानिति मिथ्यादृष्टिरेषा" इति । "सर्वं समाप्नोति ततोऽसि सर्वः" इति च भगवद्गीतासु । "यदन्नेनातिरोहती"त्यन्नशब्दोक्तो मर्त्यस्संसारी । एतदत्रोक्तं भवति । मुक्तसमुदायस्यापीशो विष्णुः यदयं संसारिसमुदायमत्यगात् । यद्ययं मुक्ति-गानामनीशः स्यात्, नैव संसारिणः संसारान्मोचयेत् । मोचयति च, तस्मान्मुक्तानामपीश एव । "सदोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात्" इति च भागवते । अमृतत्वस्येति धर्मधर्म्यभेदाभिप्रायेण । अमृतत्वस्येशान इति वाऽर्थः । मुक्तेरपि तदधीनत्वात् ॥ इति ब्राह्मणाधिकरणम् ॥

इति श्री त्रिविक्रमपण्डिताचार्यविरचितायां ब्रह्मसूत्रभाष्यटीकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र नित्यमहिमत्वलिङ्गेनाजश्रुत्या च विष्णुविरिञ्चयोः साधारणस्य ब्राह्मणनाम्नो विष्णौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयादिकं च सूचयति ॥ एष इति ॥ प्राचीनाधिकरणेषु विष्णोर्नित्यमहिमत्वमभिसंहितम् । अनन्यापेक्षया जगत्स्रष्टृत्वादेरुपपादि-तत्वात् । तद्वाजसनेयके कस्यचिद् ब्राह्मणस्य प्रतीयते । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति । तस्य च विष्णोरितरत्वेऽन्यस्यापि नित्यमहिमत्वप्रसङ्गाद-वश्यनिर्णेयत्वम् । स ब्राह्मणो विषयः । किं विष्णुर्विरिञ्चो वेति सन्देहः । उक्तसाधारण्यं सन्देहबीजमिति भावः । सयुक्तिकं पूर्वपक्षयति ॥ स इति ॥ स ब्राह्मणो विरिञ्चो भवेत् । अस्मिन्बहुशोजशब्दश्रवणात् । अजशब्दस्य च तस्मिन् प्रसिद्धत्वात् । न च वाच्यं न जायत इत्यजशब्दो विष्णावपि सावकाशः । तत्र यौगिकोऽसाविति चेत् विरिञ्चेऽपि विष्णुजातत्वयोगेन प्रवृत्तत्वादिति । ब्राह्मणशब्देन सह पठितस्य विष्णावनवकाश(शात्) त्वात् । वर्णादिशून्या-

(तत्त्वप्रकाशिका)

दीश्वराद् व्यावर्तमानस्य ब्राह्मणशब्दस्य सहश्रुताजशब्दव्यावर्तकत्वात् । महत्तत्त्वाभिमानितया महच्छब्दोऽपि विरिञ्चिवाची । ब्राह्मणशब्देन सह श्रवणादजशब्दो यथा विरिञ्चिवाचीत्युच्यते तथाऽऽत्मशब्देन सह श्रवणाद्विष्णुवाची किं न स्यादिति चेन्न । 'आत्मा विरिञ्चः सुमनाः सुधौतश्चेति कथ्यते' । इत्यादेरात्मशब्दस्य विरिञ्चेऽपि वृत्तेः । अतोऽजशब्दाद्विरिञ्च एवायं ब्राह्मण इति भावः । ननु कथं ब्राह्मणो विरिञ्चो भवेत् । 'तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्' इत्यत्र देवानां विद्याकर्मभ्यां पदप्राप्तेः समर्थितत्वेन ब्राह्मणे श्रुतनित्यमहिमत्वस्य विरिञ्चेऽसम्भवात् सादिपदस्य चानित्यत्वनियमादित्यत आह ॥ देवानां चेति ॥ देवताधिकरणे देवानामेव विद्याकर्मणोः सकाशात्पदप्राप्तिः समर्थिता न त्वीश्वरस्य विरिञ्चश्चेश्वरस्वरूपमेव । अतस्तस्य नित्यमहिमत्वं युक्तमेव । न च विरिञ्चस्येश्वरस्वरूपत्वमेव कुत इति वाच्यम् । अन्यथैतत्प्रकरणानुपपत्तेरेव तत्सिद्धेः । तथाहि– अत्र तावद् ब्राह्मणाजशब्दौ श्रूयेते । नित्यमहिमत्वलिङ्गं 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्' इति पापाद्यलेपलिङ्गं च । न च एतद्विष्णुविरिञ्चान्यतरमात्रग्रहणे युक्तम् । विष्णौ शब्दानवकाशाद्विरिञ्चे लिङ्गानवकाशात् । न च भिन्नतयोभयग्रहणेनोपपत्तिः । एकनिष्ठत्वात् । अत एतदन्यथानुपपत्त्या विष्णुविरिञ्चयोरभेदसिद्धेर्युक्तं विरिञ्चस्यापि नित्यमहिमत्वमिति स एवात्रोक्तब्राह्मणः । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चहरेति संज्ञा'' इत्यादेश्च । तर्हि विरिञ्च एवेति निर्बन्धे को हेतुः । मैवम् । कारणशब्दानां कार्ये प्रवृत्त्युपपत्तिवत्कार्यशब्दानां कारणे तदनुपपत्तेरिति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ अयं ब्राह्मणो विष्णुरेव । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्जतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति स एष आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः' इति सर्वाधिपत्यादिवाचिशब्दसद्भावात् । तथा च तस्यैव नित्यमहिमत्त्वमिति भावः । सर्वाधिपत्यादिवाचिशब्दसद्भावेऽपि कुतो विष्णुत्वनिश्चय इत्यत आह ॥ उतेति ॥ यद्भूतं भविष्यद्वर्तमानं सर्वं तत्परमपुरुषाधीनम् । न केवलममुक्तसर्वाधिपतिः पुरुषः किं तु मुक्तसमुदायस्यापि यस्मात्संसारिसमूहमतिशेते । मुक्तावनधीनत्वे सर्वज्ञस्य बुद्धिमतः स्वाधीनसंसारिभ्यो मोक्षप्रदानायोगादित्यर्थः । ईशानपदोक्तसर्वप्रेरकत्वे द्वितीया श्रुतिः । नेति नेतीत्युक्तश्रुतदृष्टवैलक्षण्ये तृतीया । सर्ववशित्वादौ श्रुत्यन्तराण्यादिपदेन सूचयति । न च विष्णोर्ब्राह्मणत्वेऽजशब्दविरोधः । न जायत इति योगेनोपपत्तेः । न च विष्णौ ब्राह्मणशब्दानुपपत्त्याजशब्दापहारः । ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति योगेनोपपत्तेः । स्वरव्यत्ययस्याधिक्यार्थत्वात् ।

(तत्त्वप्रकाशिका)

अण गताविति धातोः । अन्यथा पत्यादिशब्दविरोधात् । न चाभेदात्पतित्वादिर्विरिञ्चेऽपि सम्भवतीति वाच्यम् । तदभेदे मानाभावात् । ब्राह्मणाजशब्दयोरुक्तरीत्याऽन्यथाप्युपपत्तेः । स्मृतेस्तदन्तर्गतेश्वररूपापेक्षयोपपत्तेः । 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम्' इति वचनाद्विरिञ्चस्य कर्मफलाभावायुक्तेर्नित्यमुक्तेन परमात्मना भेदस्यैवोपपन्नत्वात् । 'तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भः' इत्यादिभेदश्रुतिबाहुल्याच्च । अतो विष्णुरेवायं ब्राह्मणो नित्यमहिमा (मः) चेति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ अ० १४ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य टीकायां
श्रीमज्जयतीर्थमुनिविरचितायां तत्त्वप्रकाशिकायां
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

गुर्वर्थदीपिका

"स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः" 'स वा एष महानज आत्मा आनन्दः' "स वा एष महानात्मा अजरो अमरो अमृतः" इत्यस्मिन्नेव प्रकरणे स्थानत्रयेऽप्यजशब्दस्य विद्यमानत्वादस्मिन्बहुशः अजशब्दश्रवणादित्युक्तम् । अस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । "य आत्मा नेति नेति" इत्यन्यनिषेधरूपेण गृह्यः गृहीतुं योग्यः स एवागृह्यश्चेत्यावृत्त्या योजनीयम् । कस्मादगृह्य इत्यत उक्तं न हि गृह्यत इति । साक्षात्स्वमहिमप्रतिभासनपूर्वकं न गृह्यत इत्यर्थः । अतो न पूर्ववाक्यस्यापूर्तिः नाप्युक्तप्रायपाठविरोधः । असितो न व्यथते न रिष्यतीत्यत्र "षीञ् बन्धन" इति धातोः बन्धजनितक्लेशमरणादिरहित इत्यर्थः । सर्वस्येशाः ब्रह्माद्याः तानपि अनयति प्रेरयतीति सर्वस्येशान इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्योक्तमीशानपदोक्तेति । सर्वप्रेरकत्वे इत्युपलक्षणम् । महदहङ्कारपञ्चमहाभूताख्यसप्तपदार्थान्तर्गतब्रह्मरुद्रयोरपि विष्वाज्ञाधारित्वस्य श्रुत्यैवोक्तेस्सप्तार्धगर्भा श्रुतिः तत्तन्नामवत्त्वेनैव योज्येत्यपि द्रष्टव्यम् । "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुतेः सर्वथा अश्रुतत्वादृष्टत्वादेरयोगात् "स योऽतोऽश्रुतः" इत्यादिश्रुतेः लोके यत् श्रुतं यच्च दृष्टं तद्विलक्षण इत्यादिरेवार्थो वक्तव्य इत्यभिप्रेत्योक्तं तृतीयेति । "अण पण गता" विति धातोः गत्यर्थानां च ज्ञानार्थकत्वात् ब्रह्मणा अण्यते ज्ञायत इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्योक्तं ब्रह्मणेति । स्वरव्यत्ययस्याधिक्यार्थत्वात् इत्यनेन ब्रह्मपदोक्तवेदे समन्तादित्यर्थकदीर्घरूपाकारस्य योगे सकलवेदप्रतिपाद्यत्वरूपाधिक्यस्य लाभेन ब्राह्मणपदस्य ब्रह्मादिष्वयोग्यतां हरावेव योग्यतां चाभिप्रैति । नित्यमुक्तेन परमात्मनेति वदता

(गुर्वर्थदीपिका)

एकजन्मवतोऽपि न परमात्मनैक्यं किं शतजन्मवत इति सूचितम् । अपुनर्भवाख्या मुक्तिः क्व? शतवारं पुनर्भवाः क्व? इति भावः । भेदश्रुतिबाहुल्याच्चेत्युपलक्षणम् । चतुर्मुखस्य विष्णुनिष्ठ-नित्यमुक्तत्वप्रापणाय । तयोः कार्यकारणभावं च वदता त्वया तद्भेदस्यैव वाचोभङ्ग्यन्तरेणोक्त-त्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीवादिराजतीर्थविरचितायां गुर्वर्थदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भावबोधः

ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ ४३ ॥ शब्दो ब्राह्मण इति न्यायविवरणोक्तशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह– नित्यमहिमत्वलिङ्गेनाजश्रुत्या चेति । एकैकनिष्ठयोर्लिङ्गश्रुत्योरुभयत्र प्रसिद्धत्व-सम्पादकत्वं कम्पनादित्यत्र च द्रष्टव्यम् । प्राचीनाधिकरणेष्वित्यनेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो-र्भेदेनेत्यधिकरणस्य जगत्स्रत्यादित्वादेरिष्टृपदेन स्वप्नादिद्रष्टृत्वासङ्गत्वादेरपि ग्रहणेन टीकायामे-वाव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरुक्तेति द्रष्टव्यम् । अभिसंहितमिति । कण्ठतोऽनुक्तत्वादितिभावः। केवलादव्यवहितत्वं ज्ञायत इत्यत आह– अनन्यापेक्षयेति । किं विष्णुरिति । अत्र एषनित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति श्रुत्युक्तब्राह्मणः किं विरिञ्चः किं वाविष्णुरिति चिन्ता । तदर्थ-मेतत्प्रकरणगता अज-आत्म-महच्छब्दाः किं विरिञ्चपरा उत विष्णुपरा इति । तदर्थं तत्समभिव्याहृतब्राह्मणशब्दः किं रूढ उत यौगिक इति । तदर्थं पत्यादिशब्दनित्यमहिमत्वपा-पाद्यलेपत्वादिलिङ्गजातं विरिञ्चे सम्भवत्युत न सम्भवतीति । तदर्थं 'तदुपर्यपि' इति विष्णुभिन्नसर्वदेवपदसादित्वोक्तिः किं विरिञ्चपदविषयिणी न भवत्युत भवतीति तदर्थं विरिञ्चस्य विष्णुनाऽभेद उत भेद इति । तदर्थं 'स्थित्यादये हरिविरिञ्चहरेति संज्ञा' इत्यादिवाक्यं किं प्रतीतार्थपरं किमुतार्थान्तरपरमिति । तदर्थं तदभेदे श्रुत्यादिप्रमाणविशेषो नास्त्युतास्तीति । बहुशोऽजशब्दश्रवणादिति । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः । स वा एषमहान-जआत्मा अन्नमयः । स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः' इत्यादिवाक्येषु बहुशो-जशब्दश्रवणादित्यर्थः । अत एव भाष्येऽजशब्दयुक्तोदाहृतबहुवाक्यग्रहणाय स 'वा एषाहानज आत्मा' इत्येतावदेवोदाहृतमिति भावः । विष्णुजातत्वयोगेनेति । यद्यपि विरिञ्चेऽअजशब्दस्य रूढिरप्यस्ति । तथापि तस्मादहमज स्मृतः इति भारतवचनाद्विष्णावपि रूढिरस्तीति विष्णुविरिञ्चयोरजशब्दस्य साम्यमेवेति भावः । ब्राह्मणशब्देन सहपठितस्येति । अत एव

(भावबोधः)

न्यायविवरणे विरिञ्चप्रापकतया ब्राह्मणशब्दोपादनस्य ब्रह्मणा वेदेनेत्यादिसिद्धान्तन्यायविवरणानुरोधेनाभिप्राय उक्तो भवति । वर्णादिशून्यादिति । 'अगोत्रमवर्णम्' इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः

'विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् यज्ञे ब्रह्मा चतुर्मुखः' इति

चतुर्मुखस्य ब्राह्मणजातित्वात्तत्र ब्राह्मणशब्दः सम्भवतीति भावः । कथं विरिञ्चेश्वरयोरैक्याभावे एतत्प्रकरणानुपपत्तिरित्यतो ब्राह्मणशब्दस्य पापाद्यलेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनो भेदं विना सावकाशराहित्यात् अर्थादभेदप्राप्तिरिति न्यायविवरणं मनसि निधायाह– तथा हीति । इत्यादेश्चेति 'आदि'पदेन 'स त्रेधा बभूवैषां गुणानामुपादानाय विष्णुर्वा सत्त्वस्य रजसो ब्रह्मा ईशानो नाम तमसः' इत्यादिश्रुतिग्रहणम् । तथा च न केवलमेतत्प्रकरणान्यथानुपपत्त्या विष्णुविरिञ्चयोरैक्यसिद्धिः । किन्तूदाहृतागमादपीति भावः । विरिञ्चस्यापि स्वावरपतित्वादिना पत्यादिशब्दवाच्यत्वसम्भवेन सौत्रपत्यादिशब्दानां विष्णुत्वानिश्चायकत्वात् श्रुतावपि सर्वस्याधिपतिरित्यादिश्रवणाच्चाह– सर्वाधिपत्यादीति । 'उतामृतत्वस्येशानः' इति वाक्येनैव सर्वाधिपतित्वं न प्रतीयत इत्यतो भाष्याभिप्रेतं 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति तत्पूर्ववाक्यमपि व्याचष्टे– यद्भूतं भविष्यद्वर्तमानमिति । पुरुष एवेत्यस्य व्याख्यानं परमपुरुषाधीनमिति ।

'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते ।'

इत्यादेरिति भावः । न जायत इति योगेनेति । अनेनाजशब्दोऽपि तस्मिन्नेवेति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । ब्रह्मणा वेदेनेति । अनेन वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दो विष्णावेव युज्यत इति न्यायविवरणमुक्तार्थमिति ज्ञातव्यम् ।

ननु ब्राह्मणशब्दस्य ब्रह्मणा वेदेनेत्याद्युक्तरीत्या यौगिकत्वे ब्रह्माण इति भवेत् । ब्राह्मण इति कथमित्यत आह– स्वरव्यत्ययस्याधिक्यार्थत्वादिति । अन्यथा पत्यादिशब्दविरोधादिति । अनेनोक्तविरोधश्चेति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽर्थादापद्यत इति न्यायविवरणं सप्रमाणकं व्याचष्टे– स्वधर्मनिष्ठ इत्यादिना । तत्रैव भेदश्रुतिबाहुल्यादिति न्यायविवरणं भेदश्रुत्युदाहरणपूर्वकं व्याचष्टे– तत एव इत्यादिना । ततश्चतुर्मुखस्येशाद्भेदसिद्धेर्न तदभेदेन चतुर्मुखे पापाद्यलेपलिङ्गं पत्यादिशब्दश्च सावकाश इति वक्तुं शक्यमिति तल्लिङ्गं स शब्दश्च ईशे(चतुर्मुखे)ऽनवकाश इति समस्तमेतदिति न्यायविवरणं प्रवृत्तमिति ज्ञातव्यम् ।

(भावबोधः)

अत्राद्याधिकरणं द्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकमेकापेटिका । तदुत्तरमधिकरणत्रयं शब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वेन एका पेटिका । तत्राद्ये– भूमशब्दस्य, द्वितीये अक्षरशब्दस्य, तृतीये– सच्छब्दस्य समन्वयप्रतिपादनम् । तदुत्तरमधिकरणद्वयं लिङ्गसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकतयैका पेटिका । तत्राद्ये- हृत्पद्मस्थत्वलिङ्गस्य, द्वितीये– आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वलिङ्गस्य समन्वयप्रतिपादनम् । तदुत्तरमधिकरणमीशानशब्दसमन्वयप्रतिपादकमेका पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयं प्रसङ्गप्राप्तवेदविद्याधिकाररूपैकार्थप्रतिपाद- कत्वेनैका पेटिका । तत्राद्येदेवानां वेदविद्याधिकारसद्भावसमर्थनम् । द्वितीये– विवर्णेतरेषां तदभावसमर्थनम् । तदुत्तराधिकरणत्रयं शब्दसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकमेका पेटिका । तत्र यथाक्रमं वज्रज्योतिराकाशशब्दानां समन्वयप्रतिपादनम् । तदुत्तरादिकरणद्वयं जीवेशाभेदभेदाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धान्तसमर्थनपरमेका पेटिका । तत्राद्ये सर्वजीवेशाभेदभेदाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धान्तसमर्थनपरमेका पेटिका । तत्राद्ये सर्वजीवेशाभेदभेदाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धान्तौ । द्वितीये– विरिञ्चेश्वरयोरभेद भेदाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धान्ताविति ॥

नन्वेवं चेल्लिङ्गसमन्वयप्रतिपादकं द्युभ्वाद्यायनमित्याद्यधिकरणचतुष्टयम्, नामसमन्वयप्रतिपादकं, भूमा सम्प्रसादादित्याद्यधिकरणाष्टकमेकैकपेटिकात्वेन कुतो न निबद्धमिति चेत्, न; एतेषामधिकरणानां यथास्थितक्रमेऽनन्तर सङ्गतिकथनावसरे निमित्तस्योक्तत्वादिति ॥ इति पत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिकृते
श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचिततत्त्वप्रकाशिकाभावबोधे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भावदीपः

ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ ४३ ॥ भाष्यसूचितं साधारण्यबीजमाह ॥ अत्र नित्यमहिमत्वेति ॥ सङ्गतिपरतया भाष्यं व्याकुर्वन् ब्राह्मणस्यापीत्यपिपदसूचितमाह ॥ प्राचीनेति ॥ साक्षादनुक्तेराह ॥ अभिसंहितमिति ॥ तद्व्यनक्ति ॥ अनन्येति ॥ एष इत्यादि व्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ षष्ठेऽध्याय इत्यर्थः । स चेत्यादेस्तात्पर्यं तस्य चेति । वक्ष्यमाणदिशा विरिञ्चत्व इत्यर्थः । अपिपदसूचिताभिसंहितमित्यन्तवाक्यस्य भावोऽन्यस्यापीति ॥ विरिञ्चो वेति ॥ विप्रमात्रे ब्राह्मणपदस्य लोकप्रसिद्धावपि इहाजश्रुत्या न तस्य सन्देहनिविष्टत्वमिति भावः ।

(भावदीपः)

पूर्वपक्षादिपरत्वेनाप्यवतार्य स च ब्राह्मणो विरिञ्चि इति प्रतिज्ञार्थमाह ।। सयुक्तिकमिति ।। स वा एष इति भाष्योपात्तवाक्यस्यास्मिन्प्रकरणे बहुकृत्वः श्रवणादाह ।। बहुश इति ।। प्रसिद्धत्वादिति रूढत्वादित्यर्थः ।। यौगिक इति ।। उपलक्षणमेतत् । विरिञ्चे रूढत्ववत् ''तस्मादहमजः स्मृत'' इति भारतवाक्यादजशब्दस्य विष्णौ रूढेरपि सत्वादित्यपि ध्येयम् । अन्यथा विरिञ्चे योगरूढ्योः केवलयोगात्प्राबल्येन पूर्वपक्षसम्भवात् । ब्राह्मणपदसाहित्येनोज्जीवनायोगात् । एवं भाष्योक्तमजशब्दं सावकाशं कृत्वा ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनो भेदं विनाऽवकाशराहित्यादर्थादप्राप्तिरिति न्यायविवरणे ब्राह्मणश्रुतितो विरिञ्चप्राप्तेरुक्त्या तत्साहित्येनाजश्रुतेर्निरवकाशतामाह ।। ब्राह्मणेति ।। वर्णादीति ।। अगोत्रमवर्णमित्यादेर्ब्राह्मण्यादिवर्णगोत्रशून्यादित्यर्थः ।। व्यावर्तकत्वादिति ।। ईश्वरादित्यनुषङ्गः । विरिञ्चस्य तु विप्रत्वात् विप्रत्वजातौ निरूढब्राह्मणश्रुतिर्युक्तेति भावः । उत्कृष्टत्ववाचिमहच्छब्दविरोध इत्यत आह ।। महत्तत्वेति ।। द्वितीये वक्ष्यमाणाभिमानिनयन्यायादिति भावः । प्रथमेऽध्याये बृहद्भाष्योक्ताभिधानमाह ।। आत्मेति ।। इत्यादेरित्यादिपदेन बुद्धेरात्मा महान्पर इति प्रयोगग्रहः ।। अत इति विष्णावनवकाशब्राह्मणश्रुतिसाहित्यात् बाधकाभावाच्चेत्यर्थः । ब्राह्मणो ब्राह्मणशब्दार्थः । प्रागुक्तन्यायविवरणोक्तश्रुतिलिङ्गे भाष्योक्ताजश्रुतिनित्यमहिमत्त्वलिङ्गयोरप्युलक्षणमिति भावेन न्यायविवरणभाष्याभ्यामुक्तविरुद्धश्रुतिलिङ्गानि व्यक्तीकृत्याभेदं विनाऽवकाशराहित्यादिति न्यायविवरणोक्तदिशाऽभेदप्रापकतां व्यनक्ति ।। तथा हीत्यादिना ।। ननु श्रुत्युपेतम् अजआत्मेत्यादिकं विरिञ्चविषयं विष्णुलिङ्गोपेतवाक्यं तु विष्णुविषयमित्यन्यथोपपत्तिं श्रुत्यादेराशङ्क्य निराह ।। न च भिन्नेति ।। वाक्यभेदमाश्रित्येति योज्यम् ।। एकेति ।। एकार्थनिष्ठत्वेनैकवाक्यत्वावगमादित्यर्थः ।। स एवेति ।। पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायात् वक्ष्यमाणदिशा वेति भावः । विवरिष्यते चैतदग्रे इति भावः । न केवलमर्थापत्त्येत्याह ।। सत्त्वमिति ।। भागवते प्रथमस्कन्धे परमपुरुषस्यैकस्यैव क्रमेण सत्वादिगुणै रक्षासृष्टिसंहारार्थं हरिविरिञ्चहरात्मना रूपत्रयोक्तेरित्यर्थः । इत्यादेरित्यादिपदेन तृतीयस्कन्धे एकादशाध्याये तात्पर्योदाहृतं स त्रेधा बभूवैषां गुणानामुपादानाय विष्णुर्वाव सत्त्वस्य रजसो ब्रह्मा ईशानो नाम तमस इत्यादिश्रुतिवाक्यं च गृह्यते ।। ब्राह्मणशब्दोविष्णावेवेति न्यायविवरणानुरोधात् ब्राह्मणपदमध्याहृत्य नित्यमहिमा विष्णुरेवेति प्रतिज्ञार्थमाह ।। अयं ब्राह्मणो विष्णुरेवेति ।। भाष्ये पत्यादीति सूत्रोपात्तशाखान्तरस्थवाक्यस्यैवोदाहृतत्वेन स्वयमेव तत्प्रकरणस्थवाक्यमुदाहृत्य पत्यादिशब्देभ्य इति हेतुपरभाष्यं व्याचष्टे

(भावदीपः)

॥ सर्वस्येति ॥ सेतुर्विधारण इति ॥ धारणसमर्थ आश्रय इत्यर्थः ॥ इति नेति ॥ इति नेति श्रुतदृष्टवन्नेत्यर्थः । असितः अबद्धः । षिङ्बन्धने । न रिष्यति न नश्यति । रिषहिंसायाम् । सूत्रे पत्यादिशब्दः सर्वाधिपत्यादिवाचिपर इति मत्वाऽऽह ॥ सर्वाधिपत्येति ॥ तेन सर्वस्य वशीत्याद्यपि शाखान्तरस्थवाक्यमिह सङ्गृहीतमिति भावः । नित्यमहिमा विष्णुरेवेत्येतद्व्याचष्टे ॥ तथा चेति ॥ भाष्ये सर्वस्य वशीत्यादावुदाहर्तव्ये सर्वस्याधिपतिरित्युक्तिः शाखान्तरणामुपसङ्ग्रहार्थेत्यस्य धृतेश्च महिम्न इति सूत्रे एवमन्यत्रापीत्युक्त्या उक्तप्रायत्वादत्रानुक्तिः । उतशब्दाकाङ्क्षितं पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति पूर्ववाक्यार्थमाह ॥ यद्भूतमिति ॥ उपलक्षणं मत्वोक्तं वर्नमानमिति । इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भव इत्याद्यानन्दमयनयभाष्योक्तस्मृतेरधीनमित्युक्तम् । पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं भवच्च यत् । इत्युच्यते तदीशत्वान्न तु सर्वस्वरूपत इति प्रथमे बृहद्भाष्योक्तभारतस्मृतेरिति भावः । उतेत्यस्यार्थो न केवलमिति । अमृतत्वस्येत्यस्यार्थः ॥ मुक्तसमुदायस्येति ॥ विचित्रा हि तद्धितगतिरिति समुदाये भावप्रत्ययः । भावभवित्रोरभेदादमृतत्वशब्दोऽत्र मुक्तसमुदायपर इति वा भावः । द्वितीया सप्तार्थगर्भेति श्रुतिरित्यर्थः । इयमक्षरनये व्याख्यातत्वान्नेह व्याख्याता ॥ तृतीयेति ॥ स योऽत इति श्रुतिः । इयं च सर्वत्र प्रसिद्धेतिनये व्यक्ता । ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिन्नेवेति न्यायविवरणं प्रागुक्तशङ्काव्यावर्तकत्वेन योजयितुं शङ्कामनूद्याकाङ्क्षाक्रमेण योजयति ॥ न चेत्यादिना ॥ स्वरेति ॥ ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति विग्रहे ब्रह्माण इति वाच्ये ब्राह्मण इति स्वरशब्दितदीर्घव्यत्यासः आधिक्येऽधिकमित्येव हरिणा सूत्रमीरितमिति ऋग्भाष्योक्त्या वेदेन गम्यत्वाधिक्यद्योतनार्थ इत्यर्थः । ननु गम्यत इति व्युत्पत्तौ ब्रह्मगम इत्यादि स्यात् स्वरव्यत्यय इति कथमित्यत आह ॥ अणगताविति ॥ उक्तविरोधश्च तत्रैवेति न्यायविवरणोक्तमाह ॥ अन्यथेति ॥ मानाभावादिति ॥ अभेदः किमर्थापत्त्याऽथ पुराणवाक्येन । नाद्यः । श्रुत्या यौगिकत्वोक्तिपरन्यायविवरणेन परिहृतत्वादित्याह ॥ ब्राह्मणेति ॥ स्मृतिस्तु तात्पर्ये स्मृत्यैव व्याख्यातेति मत्वाऽऽह ॥ स्मृतेस्त्विति ॥ सत्त्वं रजस्तम इत्यादेः ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थित इत्यादिस्मृतेरिति भावः । चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेद एवार्थादापद्यत इति न्यायविवरणोक्तमत्र व्यनक्ति ॥ स्वधर्मेति ॥ इति वचनादिति ॥ चतुर्थस्कन्धे त्रयोविंशेऽध्याये । मां लक्ष्मीमित्यर्थः ॥ नित्यमुक्तेनेति ॥ तथा च परमात्मनो नित्यमुक्तत्वेन कर्मफलाभावात् विरिञ्चस्य चोदाहृतवचनेन कर्मफलसद्भावावगमेन तदभावायुक्तेरित्यर्थः । भेदश्रुतिबाहुल्यादित्यन्यत्रोक्तं

(भावदीपः)

व्यनक्ति ॥ तत इति ॥ अदृश्यत्वनयभाष्योक्तेयं श्रुतिः ॥ अत इति ॥ निरवकाशप्रापकसद्भावादित्यर्थः । नित्यमहिमा चेति फलोक्तिः । अकारान्तत्वमुपेत्य कचिन्नित्यमहिमश्चेति पाठः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ अत्र ब्राह्मणशब्दस्य विप्रत्वजातौ प्रसिद्धत्वेऽपि तत्समभिव्याहृतलिङ्गश्रुतिभ्यां विष्णुविरिञ्चोभयप्रसिद्धिमाह ॥ अत्रेति ॥ अतिप्रसङ्गस्तु वज्राधिकरण एव परिहृतोऽनुसन्धेयः ॥ श्रुत्यादीति ॥ असङ्गो बहिः स जात इत्यत्र श्रुतस्यासङ्गस्याब्रह्मत्वे असङ्गोऽह्ययं पुरुष इति पूर्वोक्तस्याप्यब्रह्मत्वं स्यादित्याक्षेपेणोत्थानादिति द्रष्टव्यम् । अभिसंहितमिति । कण्ठतोऽनुक्तत्वादिति भावः । तदुपपादयत्यन्यथेति । अन्यापेक्षायां हि कर्तृत्वादेर्महिम्नो नित्यत्वं स्यादिति भावः । किं विष्णुरिति ॥ ब्राह्मणस्येत्युक्तो ब्राह्मणः विरिञ्च उत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं ब्राह्मणशब्दः किं रूढ उत यौगिक इति । तदर्थं रूढिबाधकः नास्त्युतास्तीति । तदर्थं स वा एष इत्यादिकं किं चतुर्मुखे ब्रह्माभेदाभिप्रायेण नेतुं शक्यमुताशक्यमिति । बहुशोऽजशब्दश्रवणादिति ॥ स वा एष महानज'' आत्मा योऽयं विज्ञानमयः सवा एष महानज आत्मान्नादः सवा एष महानज आत्माजरोमर इत्यादि बहुवाक्येष्वजशब्दस्याभ्यस्तत्वादित्यर्थः । अत एव भाष्ये बहुवाक्यसूचनाय प्रतीकग्रहणं कृतमिति भावः । प्रसिद्धत्वादिति रूढत्वादित्यर्थः । योगेन प्रवृत्तत्वादिति ॥ आज्जयत इत्यज इति योगेनेत्यर्थः । न च विरिञ्चे रूढिरप्यस्तीति वाच्यम् । तस्मादहमजः स्मृतः । इति भारतवचनाद्विष्णावपि रूढिसाम्यात्तथा च नाजश्रुत्या ब्राह्मणस्य विष्णुत्वनिर्णय इति भावः । प्रवृत्तत्वादित्यस्य न च वाच्यमिति पूर्वेणान्वयः । कुतो वाच्यमित्यतो न्यायविवरणे ब्राह्मण शब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखस्य परमात्माभेदं विनावकाशराहित्यादभेदप्रतीतिरिरिति ब्राह्मणश्रुतितो विरिञ्चप्राप्युक्तेस्तदविरोधाय तत्साहित्येनात्मश्रुतेर्निरवकाशत्वमाह ॥ ब्राह्मण शब्देनेति ॥ वर्णादीति ॥ अगोत्रमवर्णमित्यादेर्ब्राह्मणादितिशब्दादित्यर्थः ॥ विष्णोर्ब्राह्मणशब्देनेति ॥ जातिः सन् जज्ञे ब्रह्मा चतुर्मुख इति वचनाच्चतुर्मुखस्य ब्राह्मणजातित्वात् । तत्र ब्राह्मणांशः स भवतीति भावः ।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

नन्वजश्रुतेः ब्राह्मणश्रुत्या निरवकाशत्वोपपादने ब्राह्मणश्रुत्यैव पूर्वपक्षोपपत्तौ भाष्येऽज श्रुतिग्रहणं व्यर्थमन्योन्याश्रयत्वं च ब्राह्मणश्रुत्याऽजश्रुतेर्निरवकाशत्वमुपपाद्याजश्रुत्या ब्राह्मण-शब्दस्य चतुर्मुखादितरत्रानवकाशोक्तेरिति चेन्न । भावानवबोधात् । न ब्राह्मणश्रुतिमात्रेण पूर्वपक्षो युज्यते । ब्राह्मणशब्दस्य द्विजत्वजातिविशिष्टरूढत्वेऽपि विशिष्य चतुर्मुखे प्रसिद्धत्वात्। अजश्रुत्या पूर्वपक्षो युक्तः । अजश्रुतेरप्युभयत्ररूढिसाम्येन सावकाशत्वे च चोदिते तस्याजातिवाचकब्राह्मणशब्दसामानाधिकरण्यात् । वर्णादिशब्दादीश्वराद्व्यावर्तमानस्य ब्राह्मणशब्दस्य सहश्रुताजशब्दव्यावर्तकत्वात् । सामान्यतो जातिवाचकब्राह्मणशब्दबलादज-शब्दस्य योगरूढिभ्यां विष्णुपरस्याप्यत्र प्रकरणे विष्णुतो व्यावर्तते । सिद्धायां ब्राह्मण-जातिमतोऽन्यस्याजशब्दस्याभावात् । अजश्रुत्या ब्राह्मणशब्दवांश्चतुमु ख एवेति विवक्षितत्वादिति ॥ अत एव वक्ष्यति ॥ अतोऽजशब्दाद्विरिंच एवायं ब्राह्मण इत्यजशब्दस्यैव साधकत्वमिति ज्ञेयम् । भाष्येऽजशब्दादित्युपलक्षणम् । महच्छब्दादित्यपि बोध्यमत एव भाष्ये तदुदाहरणं दिवा नक्तं महतः समुत्पन्नं चतुर्मुखादिति ॥ प्रयोगात् ॥ असामान्यधिकरणन्यायाच्च ॥ न च तस्योक्तस्पष्टवाचित्वादीश्वरपरिग्रहो युक्तः । प्रयोगनिमित्ताभ्यां विशेषपरत्वसम्भवे सामान्यवाचित्वायोगादिति भावेनाह ॥ महत्तत्त्वेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्ये भगवत्परत्व-निर्बन्धेपि बाधकमाह ॥ ब्राह्मणशब्देन सहश्रवणादिति ॥ अथवैतदुत्तरत्र शङ्काग्रन्थ एव सम्बन्ध्यते । भाष्ये स एष महानज इत्येतवता पूर्तौ आत्मेत्यन्तग्रहणम् आत्मशब्द-विरोधमाशङ्क्य तस्यापि सावकाशत्वप्रदर्शनार्थमिति । इत्यादेरित्यादिपदेन बुद्धेरात्मा महान् पर इत्यादिग्रहणम् । भाष्योक्तविरिञ्चेश्वरयोरैक्ये पठितन्यायविवरणार्थापत्तिं प्रमाणमाह ॥ अन्यथेति ॥ न चाभिन्नेति । विरिञ्चेशयोर्भेदमङ्गीकृत्यात्र श्रुतिबलाद्विरिंचस्य लिङ्गबलाद्विष्णोर्ग्रहणेनार्था-पथोरन्यत्तेपपत्तिरिति नेत्यर्थः । एकेति ॥ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति नित्यम-हिमत्वब्राह्मणत्वयोरेकनिष्ठत्वावगमात् । सन साधुनेत्यादौ ब्राह्मणपरामर्शाच्च । वाक्यभेदमाश्रित्य पृथगुभयग्रहणायोग इति भावः ।

ननु पूर्वाधिकरणेनित्यतानुग्राहकविशेषप्रमाणसद्भावाद्भेदव्यपदेशस्तदतिरिक्तपर इति भावेनाह ॥ सत्वमिति ॥ आदिपदेन सत्रेधाबभूवैषां गुणानामुपादानाय विष्णुर्वाव सत्वस्य रजसो ब्रह्मा ईशानो नाम तमस इत्यादिग्रहणम् । न च शास्त्रदृष्ट्येत्युक्तन्यायेनैक्य व्यपदेशोपपत्तिः । तस्य जीवमात्रसाधारण्येन विशिष्टाभेदोक्त्ययोगादिति भावः ॥ कारण शब्दानामिति ॥ नित्यमहिमत्वपापाद्यलेप लिङ्गबोधकानां जीवचैतन्य मुख्यहिरण्यगर्भादौ